

P.I. IVANOV

M.E. ZUFAROVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

ISBN 998-9943-319-67-7

O'ZBEKISTON FAYLASULFARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

Uzbekiston Respublikasi Oliy va
O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi

Y. 2
15
P.I. IVANOV

M.E. ZUFAROVA
14

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik

B 12515

O'z M U

Ilmiy kutubxonasi

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

TOSHKENT – 2008

*Darslik Fan va texnika arbobi professor Platon Ivanovich Ivanovning
yorqin xotirasiga bag'ishlanadi.*

Mazkur darslikda psixologiya fanining muammolari, bilish jarayonlari, hissiyot va iroda, shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ularning nerv-fiziologik mexanizmlari va psixik rivojlanish qonuniyatlari bayon etilgan.
Darslik Oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchi va talabalariga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

E.G. G'oziyev – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti psixologiya kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari doktori, professor,

S.O. Obidjonova – Muqimiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika instituti Pedagogika-psixologiya kafedrasining dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi.

Mas'ul muharrir:

D.M. Mirzajonova,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

88.3

I-17

Ivanov, Platon Ivanovich.

Umumiy psixologiya: Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik. / P.I. Ivanov, M.E. Zufarova; Mas'ul muharrir D.M. Mirzajonova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 480 b.

I. Zufarova M.E.

ББК 88.3 я73

ISBN 998-9943-319-67-7

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2008.

S ZBOSHI

Ushbu s z boshi «Umumiy psixologiya»ning t rtinchi nashriga muallif IM.Ivanov tomonidan yozilgan s zboshining qisman zgartirilgan nusxa-sidir. «Umumiy psixologiya» kursi yuzasidan chiqarilgan ushbu q llanma pedagogika institutlari va universitetlarining talabalariga, shuningdek, qituvchi vn laibiyachilarga m Ijallangan. Darslik oliy quv yurtlarining psixologiya ilasturida k zda tutilgan talablarga deyarli moslab tuzilgan.

Darslikning t rt b limi b lib, bu b Iimlarga n oltita bob kiradi. Shnningdek, uning uchta ilovasi b lib, birinchisi psixologiya tarixiga, ikkin-i-hisi psixologiyaning yaqin oradagi vazifalariga, uchinchi esa " zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti" ga ba ishlangan.

Umumiy psixologiyaning birinchi b lim birinchi bobida psixologiyaning nima haqida bahs yuritishi, psixika haqida s z yuritiladi. Psixik jarayonlarning klassifikatsiyasi va psixik hodisalarning ayrim turlari haqida tushuncha beriladi. SILLI bilan birga psixikaning turli-tuman barcha k rinishlari, shu hodisalarning ;mchayin bir yi indisi yoki to'p!ami emas, balki yagona odamzod ongining /Lihur etilishi, umuman shaxsning namoyon b lishi ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, psixologiyaning ahamiyati, psixik hayotni tadqiq qilish metodlari haqidagi taiimot, psixik hayot hodisalarini rganishda obyektiv y l tutish-ning muhimligi va eksperimentning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Ikkinchi bobda psixikaning nerv-fiziologik asoslari haqida fikr yuritiladi. Bunda nerv sistemasining tuzilishi, psixik jarayonlarning biologik negizi boimish yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti, yuksak nerv faoliyatini rganishdagi keyingi erishilgan muvaffaqiyatlar, retikulyar formatsiya faoliya-ti, qaytar aloqa, sinapslarning roli, psixologiyada shartli refleks metodining ahamiyati kabi masalalar bayon qilinadi.

Uchinchi bobda psixikaning taraqqiyoti haqida taiimot keltiriladi. Bun-da hayvonlar psixikasi, ongning tarixiy taraqqiyoti, yoshga qarab ongning rivojlanishi haqida ma'lumot beriladi.

Hayvonlar psixikasiga odam ongining tarix boshi deb qaraladi, odam ongining kelib chiqishida va tarixiy taraqqiyotida mehnat va ijtimoiy hayot shakllarining roli ta'kidlanadi.

Yoshga qarab ongning taraqqiy etishida taiim-tarbiyaning yetakchi roli, rivojlanayotgan odamning zi k rsatayotgan faoliyatning yetakchi roli uqitrib tiladi. Odam psixikasi tarixiy taraqqiyotida sifat jihatidan zgarganligi va odam ongli mavjudod b lib, shaxs sifatida shakllantirilganligi uqitiriladi. Bi-rinchi b limning oxirida shaxs t risidagi umumiy ma'lumot keltiriladi, shaxsning asosiy belgilarining ijtimoiyiigi, ongi, z- zini anglashi, odamga

xos bo'lgan ehtiyojlar, ijtimoiy faollik, ma'lum bir maqsadni ko'zlab ish tutish, ideallar (oliy maqsadlar), dunyoqarash, maslak ko'rsatib tilgan.

Qo'llanmaning ikkinchi bo'limida ayrim psixik funksiyalar: sezgi, idrok, xotira, tafakkur va shu kabilar bayon qilinadi. Ayni vaqtda psixikaning ayrim ko'rinishlari — sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq, his, irodaga psixikaning qismlari yoki ong va shaxsning tarkibiy qismjari deb emas, balki yagona ong ko'rinishlari — funksiyalari deb qaraladi.

Odamning bilish, emotsiya va iroda faoliyatining ayrim ko'rinishlari «psixologik jarayonlar» degan termin bilan ifodalanadi. Ularni psixik funksiyalar deb atash ma'qulroq bo'lar edi. Funksiya tushunchasi mazmun va hajm jihatidan kengroq-da axir. Bu tushuncha psixik jarayonlarni ham, psixik holatlarni ham, psixik mahsullarni ham, shuningdek, faollik va ish-harakatlarini ham o'z ichiga oladi. Funksiyalar qanday bo'lsin butun narsaning qismlari emas, balki shu butun narsa harakatining bir ko'rinishi demakdir. Modomiki shunday ekan, psixikaning ayrim ko'rinishlari — sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, his, iroda — yagona ongning, yagona shaxsning zaro chambarchas bo'lgan funksiyalaridir.

Ikkinchi bo'limda yana har bir funksiyaning umumiy psixologik tarixi, psixik funksiyalarning nerv fiziologik asoslari, maxsus qonuniyatlari, boshqa psixik funksiyalar bilan bog'lanligi, psixikaning umumiy strukturasi va odam faoliyatida har bir funksiyaning tutgan o'rni va ahamiyati bayon qilinadi. Psixik funksiyalarning yoshga aloqador xususiyatlari, ta'lim va tarbiyada ana shu xususiyatlarining ahamiyati qisqacha bayon qilinadi.

Qo'llanmaning uchinchi bo'limi shaxsning individual xususiyatlariga ba'ishlanadi. Bu bo'limni psixologiya kursining sintetik (yakunlovchi) qismi desha bo'lar edi. Bunga temperament (mijoz), xarakter, shaxsning layoqat-qobiliyatlar va qiziqish-havaslar haqidagi ta'limot kiradi.

Kitobning to'rtinchi qismida ikkita ilova bor. Birinchi ilova «Psixologiya tarixidan» debataladi. Har bir fanning, shu jumladan psixologiya fani tarixi bilan tanishish saviya uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki u odamning psixologiyasiga doir bijimini kengaytirish bilan birga aqliy saviyasini ham oshiradi.

Ikkinchi ilova psixologiya fanining navbatdagi vazifalariga ba'ishlanadi. Hayotning hamma sohalari juda tez yuksalayotgan, fan va texnika misli ko'rilgan darajada taraqqiy etayotgan hozirgi zamonda psixologiya fanining ham taraqqiyot yo'llari va perspektivalari haqida masalalar o'z aksini topadi.

Darslikning yangi nashri z'bekiston Respublikasining "Ta'lim to'rtinchi qismida" gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", Davlat ta'lim standartlari va qonun dasturlari asosida qayta ishlandi.

Uning mazmuni d'yarli shundayligicha saqlandi. Lekin unga Sharq muhofakkirlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari, z'bekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti haqidagi materiallar kiritildi va hozirgi zamon ta'limi talablariga moslashtirildi.

Muallifdan

BIRINCHI QISM

PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI

Ibob.

PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI? PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI VA METODLARI

I. PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI?

Psixologiya voqelikning alohida bir sohasi bilan psixik (yoki ruhiy) hayot sohasini o'rganadi. Har kimga ma'lum hodisalar — sezgilarimiz, idrok, tasavuriyimiz, fikr, his, intilishlarimiz va shunga o'xshashlar psixika hodisalari jumlasidandir. Shaxsning psixik yoki individual xususiyatlari deb alafadigan xususiyatlar: odamning temperamenti (mijozi), xarakteri (fe'l-atvori), qobiliyat, ehtiyoq, mayl va havaslari ham psixika sohasiga kiradi.

Psixik (mhiy) hodisalarning butun majmuyi odatda **psixika** degan bir so'z bilan ataladi.

Psixika o'ziga alohida bir olam emas: u organik hayotning yuksak shakllaridan biri, faqat hayvonlar bilan odamlarga xosdir. Hayvonlar bilan odam, simliklardan farq qilib, yo'q organik hayotga ega bo'lgina qolmay, balki, shu bilan birga, psixik hayotga ham egadir. Lekin, ma'lumki, hayvonlarning psixik hayoti odamning psixik hayotiga qaraganda soddaroqdir. Odam psixikasi hayvonlar psixikasidan sifat jihatidan farq qiladi. Odamda psixik hayotning yuksak shakli — **ong** bor. Odam **ongli** zotdir.

Psixik hayot hodisalari juda xilma-xil, ammo bir-biri bilan zaro bo'lgan bo'ladi. Psixologiyaning vazifasi ana shu bo'lgan. Manish va munosabatlarining qonuniyatlarini ochib berishdir. Psixik hodisalar va butun psixika rivojlanib kelgan va rivojlanmoqda. Shu sababli, psixologiya psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishi kerak.

Psixologiya fanining ma'lumotlaridan amaliy maqsadda va avvalo ta'lim-tarbiya ishida, shuningdek, ishlab chiqarishda, mehnatni tashkil etish va ixchamlashtirishda, tibbiyotda, san'at va shunga o'xshash sohalarda foydalanmoq uchun psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini bilish kerak.

Shunday qilib, psixologiya psixik hayot sohalari yoki, qisqacha qilib aytganda, **psixikadan** bahs yuritadi.

II. PSIXIKA HAQIDA TA'LIMOT

Psixologiya eng qadimiy fanlardan biri bo'lib, bundan 2,5 ming yil ilgari jon haqidagi ta'limot sifatida vujudga kelgan. VII—V asrlarda yunon qadimgi grek faylasuflarining asarlaridayoq kishining joni va ruhiy hayoti tahlilida katta o'zgarishlar yuz berdi. Bu masalalar qadimgi Xitoy va qadimgi hind mutafakkirlarining muhokamalarida ham katta o'rin tutadi.

Kishining psixikasi haqidagi muntazam ta'limotni birinchi marta Aristotel (eramizdan oldingi 384—322-yillar) «Jon haqida» degan kitobida bayon qilgan. Shu sababli Aristotel alohida fan bo'lgan psixologiyani vujudga keltirgan kishi yoki psixologiya fanining «otasi» hisoblanadi.

Uzoq vaqtgacha psixologiya mustaqil fan bo'lib, falsafa tarkibiga kirib kelgan. Alohida ilmiy fan ma'nosidagi «psixologiya» termini ham mavjud edi. Bu termin XVI asr oxirida paydo bo'lib, XVIII asr ortalaridan boshlab hamma ishlatadigan bo'lib qoldi. Psixologiya XVIII asrning oxirida va XIX asrning boshlaridagina mustaqil fan bo'lib shakllandi.

Qadimgi zamonlardan to'g'ri bizning zamonimizgacha psixologiya sohasida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash bo'lib keldi. Psixologiyadagi bu kurash hamisha sinfiy kurashning in'ikosi bo'lib keldi. Psixika, o'zgarish nima degan masala, shu bilan birga, odam organizmida psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlar o'rtasidagi munosabat masalasi ham shu kurashda markaziy o'rin egallab keldi.

Psixika va o'zgarish haqidagi ta'limot idealistik va vulgar materialistik qarashlar hamda nazariyalarga qarshi kurashda chiniqa bordi.

Idealistlar, odamning psixik hayotini odam tanasi bilan qandaydir noma'lum qonun bilan qo'shilib, odamda gavdaiangan, jismi qonun moddiy bo'lgan alohida bir narsaning, ya'ni ruh yoki jonning zohir bo'lishi deb hisoblaydilar. (Siz o'zlashganimizda va adabiyotda ham «odamning joni» va «odamning ruhi» degan termin ishlatamiz. Ammo bu terminlarni biz moddiy bo'lgan alohida bir narsani ifodalash uchun emas, balki «psixika» so'zini qay ma'noda ishlatamiz, qonun ma'noda ishlatamiz). Idealistik psixologiya namoyandalari psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati haqidagi masalani talqin qilishda yo'q psixofizik parallelizm yoki psixofizik o'zaro ta'sir nuqtayi nazarida turadilar.

Psixofizik parallelizm tarafdorlari fiziologik va psixik hodisalar bir-biriga bog'liq bo'lgan holda yonma-yon (parallel ravishda) voqea bo'ladi, deb hisoblaganlar. Bu qarashga ko'ra, odamning hayot faoliyati qo'shilib ketmaydigan ikki oqim — organik hayot bilan psixik hayotning harakatlantirishidan iborat emish.

Psixofizik o'zaro ta'sir tarafdorlari ta'limotiga ko'ra, psixik hodisalar bilan fiziologik hodisalar o'z tabiati e'tibori bilan har xil bo'lsa-da, bir-

tlrlgit /aro ta'sir etadi: fiziologik hodisalar psixik hodisalarni vujudga jntltmd, psixik hodisalar esa fiziologik hodisalarga sabab b la oladi. Bu qtllihga k ra, odamning hayot faoliyati g yo harakatdagi zanjir b lib, IIIH li/ik zveno bilan psixik zveno ketma-ket kelaveradi.

Iinga xilof idealistik muhokamaiarga qarama-qarshi laroq, dialektik MUUemlizm psixik hayot qandaydir alohida, moddiy b lImagan bir narsa-HH /ohir b lishi emas, balki materiyaning yuksak darajadagi mahsuli, yn'ni hosh miyaning xossasidir, deb k rsatadi. Demak, psixika yuksak dara-(mlii lashkil topgan materiyaning alohida xossasi b lib, bu xossa obyektiv voqdikni alohida bir y sinda aks ettirish qobiliyatidan iboratdir.

I'sixik jarayonlar miyaning alohida xossasi b lib, faqat miyaning faoliynliga bo liq holda r y beradi.

Ixxin psixikani materiyaning mahsuli deb bilish tushunchasini vulgar mncrializm namoyandalari tar ib qilgan soxta (u ham mexanistik) tushundidan farq qilishi kerak. Mexanist va vulgar materialistlar tabiatdagi harcha hodisalarni — kimyoviy, biologik, fiziologik hodisalarni, shuningdek, psixoiogik hodisalarni ham materiya zarrachalarining fazoda faqat mexanik sur'atda siljishdan iborat deb bilar edilar. Ular psixik jarayonlarni li/iologik jarayonlardan iborat bir narsa deb tushunar, psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonning ikkovi bor narsa deb hisoblar edilar. Masalan: vulgar materializmning namoyandalari (Byuxner, Moleshott, Faxz) jifardan t chiqib turgani singari miyadan ham fikr chiqib turadi, deb hilar edilar.

Mexanistlar nazarida, psixik hodisa fiziologik hodisaning zi-yu, uni odam faqat ichki, subyektiv tomondan idrok etar emish.

Dialektik materializm nuqtayi nazaridan psixika, materiyaning mexanik harakati emas, balki harakatdagi materiyaning alohida xossasidir.

Shuningdek, psixik jarayon moddiy jarayonga bo liq, degan s zdan psixika, ong-fiziologik jarayonlardan boshqa bir narsa emas, degan ma'no islo chiqmaydi. Fikr, ong — voqelikning sifat jihatidan boshqacha, ziga KOS bir hodisasidir.

Psixika, ong — faqat yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ^ossasidir.

Hayvonlar bilan odamlar organizmiga xos b lIgan nerv sistemasi ana ihunday yuksak darajada tashkil topgan materiyadir. Psixikaning bevosita moddiy substrati (asosi) — odamning bosh miyasidir. Odamning psixika->i, ongi — bosh miya funksiyasidir.

Psixika, ong materiya taraqqiyotining faqat yuksak bosqichlarida paydo b ladi. Materiya taraqqiy qilib borgan sari turli qonuniyatlar va xossalar — mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va boshqa qonuniyat va xossalar paydo b ladi va taraqqiy qiladi, organik olam taraqqiyotining eng

yuksak bosqichidagina materiyaning psixika, sezgi, ong, tafakkur deb ataladigan alohida xossalari vujudga keladi.

Olam taraqqiyoti tarixida psixika, ong b Imagan davr tgan. Psixika oiam taraqqiyotining eng yuksak bosqichJaridagina paydo b Idi.

Psixika materiyaning alohida xossasi b Iib, bu xossa obyektiv voqelikni alohida aks ettirish qobiliyatidan iboratdir. Aks ettirish degan s zning ma'nosi har xil tushuniladi. Tevarak-atrofdagi voqeikni aks ettiradigan k pgina narsalar ma'lum, masalan, suv aks ettiradi, k zgu aks ettiradi va hokazo. Bu misollarda biz fizik hodisa sifatidagi *aks etish* (m'ikos)ni k ramiz. Psixik hodisalar haqida s zlashganimizda esa sifat jihatdan boshqacha, ziga xos ravishda aks etishini nazarda tutmo imiz kerak. Bu aks ettirish sezgilarda, xotirada, tafakkurda va boshqa shu kabilarda z ifodasini topadi.

Insonning aks ettirish jarayoni z mohiyati va xarakteri jihatidan 2 bosqichdan iboratdir: 1) hissiy (aks ettirish) bilish b Iib, u sezish, hissiy qabul qilish, xotira va tasawurlardan iboratdir; 2) aqliy bilish bosqichi b Iib, u tafakkurdan iboratdir.

Hissiy bilishning boshlan ich shakli — sezgidir. Chunki hissiy bilishning boshqa shakllarj — hissiy qabul qilish *sezgiga nisbatan* ancha murakkab b iib, u sezish asosida vujudga keiadi. Hissiy qabul qilishning sezishdan farqi shundaki, unda predmetlarning ayrim xossalarni emas, balki predmet bir butun holda aks etadi.

Hissiy bilishning yana bir shakli tasawurdir.

Tashqi ta'sir natijasida vujudga kelgan nerv va miya qobi ining ma'lum qismidagi q z alish — sezish, qabul qilish — ma'lum davrgacha z izini qoldiradi, ya'ni tashqi ta'sir t xtagandan s ng q z alishning, sezishning izi saqlanib qoladi. sha ta'sir etgan predmetga aloqador b Igan, unga qandaydir munosabatda b Igan hodisa ta'siri natijasida izlar yana qayta tiklanishi mumkin.

Miya qobi fda saqlanib qolgan shu fiziologik izlarning tiklanishi, qaytadan q z alishi tasawur, xotirani vujudga keltiradi.

Insonning biiish jarayoni hissiy bilish bilangina cheklanmaydi. Hissiy bilish yoki jonli kuzatish inson bilishining pastki bosqichida vujudga keladi, bu bosqich asosida ijtimoiy mehnat jarayonida ikkinchi yuqori bosqich - aqliy bilish, tafakkur paydo b Iadi. Hissiy bilish orqali obyektiv reallikdan olingan «materiallar»ni qayta ishlash, ularni munosabatlari, ichki xususiyatlarini aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini nomuhimlaridan ajratib olish, ularning qonuniyatlarini ochish aqliy bilish va tafakkurda amalga oshiriladi.

Odam *bUan* umng tevarak-atrofidagi olam rtasida doimo zaro birbiriga ta'sir qilish jarayoni b Iib turadi. Odam bu jarayonda dunyoni z

psixiklari bilan aks ettiradi. Shu bilan birga, voqelik odam ongida kuzgudagi
lulini passiv ravishda aks etmay, balki faol ravishda aks etadi: odam teva-
Mk-utrofdagi olam bilan zaro bir-biriga ta'sir kuzsatir ekan, shu jara-
yitmligi olamga ta'sir etadi, uni kuzgartiradi va uni kuz ehtiyojiariga mos-
lnshtiradi.

Psixologiya fani psixikani kuzrganar ekan, uni yuksak darajada tashkil
lopgnn materiyaning obyektiv voqelikni aks ettirishdan iborat b kuzgan alo-
hiila xossasi deb biladi. Materiyaning bu xossasi materiyaning boshqa
xossalaridan sifat jihatdan farq qiladi va materiya taraqqiyotining faqat
niiniyyan bosqichida vujudga keladi.

Psixik hodisani, idealistlar ta'lim bergani singari, fiziologik hodisadan
njaraiib quz yish yaramaganidek, psixik hodisani, vulgar materialistlari ta'lim
hergani singari, fizik hodisaga tengiashtirish ham yaramaydi. Psixik hodi-
sa biian fiziologik hodisa birbutun b kuzlibo langandir. Buning ma'nosi
sluiki, psixologik va fiziologik hodisa sifat jihatidan boshqa-boshqa hodi-
salaridir, ammo fiziologik hodisa b kuzmasa, ya'ni nerv sistemasi ishlama-
sn, psixologik hodisa b kuzlishi mumkin emas; shunday qilib, psixologik
hodisa ikkilamchi hodisa hisoblanadi.

Psixik hodisalar necho kuzii murakkab b kuzmasin, ularni moddiy nerv-
fiziologik negizidan ayirib kuzrganish yaramaydi. Bunday ayirish idealizm-
ga olib borishi mumkin, xolos. Shu sababli psixikani kuzrganishda psixik
hayotdagi hodisa va faktlarni iimiy asosda tushunib olish uchun psixika-
ning moddiy negizini, ya'ni bosh miya va uning faoliyatini, psixik jara-
yonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini bilib olish kerak.

f.P. Pavlov yuksak nerv faoliyati fiziologiyasiga doir genial asariarida
psixik hodisalar moddiy substratining faoiyatidagi asosiy qonuniyatlarini va
nyrim psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini ochib berdi.

III. PSIXIK HODISALARNING KLASSIFIKATSIYASI

Psixik hayot turli-tuman hodisalarda namoyon b kuziadi. Psixik hayot
hodisalarida psixik jarayonlar, psixik mahsullar va psixik holatlar ajratiladi.

Psixik jarayon — psixik hodisaning qonuniy, ketma-ket kuzgarishi,
uning bir stadiya yoki fazodan ikkinchi stadiya yoki fazoga kuztishidir.

Psixik mahsullar — psixik jarayonlarning natijasidir. Bularga sezgi va
idroklarning obrazlari, tasavvuriar, muhokamalar, tushunchaiar shakiida-
gi subyektiv psixik mas'ullar kiradi.

Yoqimli va yoqimsiz tuy ular, tinchlik-faro at, hayajonlanish va
ma'yuslantsh, uy oqlik va uyqu holatlari, dadiliik va taraddudlanib qo-
lish holatlarini boshdan kechirish psixik holatlarga kiradi.

Xilma-xil psixik hodisalarini: bilish, emotsional soha (hissiyot sohasi)

va iroda sohasi deb uchga b lish qadimdan bor. Odam ongi faoiyatida zohir b ladigan ana shu turlar psixik funksiyalar deb ataladi.

Bilish hodisaJari boshqacha aqliy, intellektual jarayonlar deb ataladi. Sezgilar, idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq — bilish jarayonlaridir.

S e z g i l a r — muayyan paytda sezgi organlarimizga: k ruv, eshituv, tuyish, hid bilish va boshqa shu kabi organlarimizga ta'sir etib turgan narsalardagi ayrim xossalarning aks etishidir. Masalan, qizil, oqni, shirin, achchiqni, o ir, yengilni sezamiz.

I d r o k — tevarak-atrofimizdagi narsalarning yaxlit holda aks etishidir. Masalan, uy, gul, nutq, musiqa va boshqa shu kabilarni idrok etamiz. Narsalar sezgilar asosida idrok etiladi. Sezgi va idrok — tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar hamda ulardagi xilma-xil xossalarning miyamizdagi obrazlaridir.

X o t i r a. Narsa va hodisalar hamda ulardagi xossalarning sezgi va idrok orqali hosil b ligan obrazlari nom-nishonsiz y qolib ketmaydi — ular miyamizda r nashib, saqlanib qoladi va qulay sharoitda yana esimizga tushadi. Ugari idrok etilgan narsalarning esimizga tushirilgan obrazlari tasawurlar deb ataladi. Sezgi va idrok kabi, k nglimizdan kechgan fikr, hislarimiz va qilgan ishlarimiz ham miyaga r nashib, saqlanib qoladi va yana esimizga tushadi. Idrok etilgan va k ngildan kechgan narsalarning miyamizga r nashib (esimizda qolib), saqlanishi va yana esimizga tushishidan iborat b ligan ana shu psixik faoliyat xotira deb ataladi.

X a y o I. Narsa va hodisalarning idrok orqali miyamizda hosil b ladigan obrazlardan tashqari, zimiz bevosita idrok etmagan narsalar haqidagi tasawurlar ham miyamizdan katta joy oiadi. Masalan, ibtidoiy odamning hayot sharoiti haqidagi tasawurlarimiz, Marsdagi hayot haqidagi tasavvurimiz va shunga xshashlar ana shundaydir. Bu tasawurlar xotiramizda bor tasawurlar asosida xayolda (fantaziyada) hosil b ladi.

T a f a k k u r. Idrok va tasawuriarimizda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumiyJashtiriadi. Tafakkur - voqelikning umumiyashtirilgan bevosita va eng t liq hamda eng aniq intihosidir. Tafakkur jarayonlaridagi fikrlar — muhokama va tushunchalar tushuniladi va vujudga keladi. Odam fikrlash faoliyati tufayli voqelikni idrok va tasavvurlaridagiga qaraganda aniqroq, t laroq va chuqurroq bilib oladi.

N u t q. Tafakkur nutqqa chambarchas bo liq. Fikrlarimiz — nutq yordami bilan shakllanadi va ifodalanadi. Kishilar nutq vositasida aloqa qilar ekanlar, fikrlarini bir-birlari bilan rtoqlashadilar; odamning hissiyoti va intilishlari ham nutqda z ifodasini topadi. Nutq — kishilarning til vositasi bilan aloqa qilish usuiidir.

D i q q a t. Yuqorida k rsatilgan psixik jarayonlarning hammasi odamda diqqat mavjud b liganagina yuzaga chiqadi. Diqqat — ongimiz-

nMf /imiz idrok etayotgan, tasavur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va nylnoigoan narsamizga qaratish, bir nuqtaga t plash demakdir. Diqqat /iga xos alohida bilish jarayoni emas, balki biiish jarayonlarning faoi horishi va sifatli b Iishi uchun zarurdir, xolos.

bVzi psixologlar (masalan, G.A.Fortunatov) diqqatni psixik holatlar- gn q shadilar. Ammo, diqqat ong faolligining ziga xos alohida bir k rinishi ekanligini keyinroq yaqqol anglaniladi. Shu sababli diqqatni Iroda sohasiga ham q shish mumkin.

Odamning idrok qilayotgan, tasavur etayotgan, fikr yuritayotgan nar- Misiga va qilayotgan ishiga nisbatan k nglidan kechayotgan har xil yo- qimli va yoqimsiz, xush yoki noxush tuy ular emotsional sohaga (yoki hissiyot sohasiga) kiradi.

Biz dilimizda xush yoki noxush tuy uni, d stlik, vatanga muhabbat- ni, urush olovini yoquvchilarga qarshi azabni his qiamiz. Odamning emotsional tuy ulari doimo uning ehtiyoj va manfaatlari bilan bo iiq b ladi. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan va fikr yuritayot- gan narsasiga va qilayotgan ishiga ijobiy yoki salbiy munosabati hissiyotda z ifodasini topadi.

Emotsiyalar ham jarayon, ham holat b ladi.

Psixik faoliyatning yuksak k rinishi, ya'ni niyatimizga (oldindan ylagan maqsadimizga) yetmoq uchun shu maqsadga erishish y Iari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishda ayrat k rsatib qilinadigan faoliyat iroda sohasiga kiradi.

Ixtiyoriy (iroda bilan b ladigan) faoliyatni ixtiyorsiz (irodadan tashqari b ladigan) faoliyatdan ajratish kerak. Ixtiyorsiz faoliyat hayotimizdan tashqari va anglab, bilib ayrat k rsatmasdan turib yuzaga chiqadi. Ixti- yoriy va ixtiyorsiz faoliyat diqqat-e'tiborda va ish-harakatda k rinadi. Shu sababli ixtiyorsiz diqqat bilan ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz harakatlar bilan ixtiyoriy (iroda bilan b ladigan) harakatlar farq qilinadi.

Psixologik hodisalar subyektiv kechinmalar aks etiladigan narsa va ho- disalarning miyamizdagi obrazlari shaklida r y beradi. Ammo, barcha sub- yektiv psixik hodisalar sirtida, organizmimizning xilma-xil zgarish va hara- katida: mimika, imo-ishora, nutq pantomimikada z ifodasini topadi.

Odamning psixik hayoti organizm harakatlarida z ifodasini topadi, shu harakatlar yi indisi esa xulq-atvor deb ataladi.

Psixika bir butun yaxlit bir narsadir. Psixikaning bu birligi va yaxlitli- giga sabab awalo shuki, bosh miya faoliyati bir butun va yaxlitdir.

Psixik hayotning hamma tomonlari: aql, his va iroda shaxsning faoli- yatida namoyon b ladi. Shaxs olamni biladi, shaxs turli hislarni dildan kechiradi va shu shaxs ish-harakat qiladi.

Psixik faoliyatning barcha ayrim turlari yagona ong funksiyasi — shaxsning funksiyasidir.

Psixologlarning k pchiligi **psixik funksiyalar** termini niga **psixik jarayonlar** terminini ishlatadi.

Ammo psixik funksiyalar terminidan foydalangan ma'qulroq. Funksiya tushunchasining mazmuni kengroq. Bu tushuncha psixik jarayonni ham, psixik holatni ham, faollikni ham, ish-harakatini ham z ichiga oladi. Funksiya qanday b lmasin yaxlit bir narsaning qismi emas, balki namoyon b lishi, amal qilishi demakdir. Shuning uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, hislar, iroda — psixika qismlari emas, zaro yonma-yon r y beruvchi jarayonlar emas, balki bir butun ongning funksiyaiari — bir butun shaxsning funksiyalaridir.

IV. PSIXOLOGIYANJNG AHAMIYATI

Boshqa fanlarni rganish kabi, psixologiyani rganishning ham, avvalo, bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati bor. Biz psixologiyani rganib, voqelikning oyat katta va sifat jihatdan ziga xos sohasi — psixik hnyot sohasi haqida bilim olamiz. Psixika qanday kelib chiqqan, hayvonot dunyosida psixik hayot shakllari qanday taraqqiy etgan, odam psixikasi tarixan qanday rivojlangan, har bir odam tu ilish paytidan tortib uning ongi qaysi shart-sharoitlarga qarab taraqqiy etadi, xarakterqanday vujudga keladi, odamning qobiliyatlari qanday shakllanadi — psixologning ilmiy tadqiqotlari ana shu savollarimizga javob beradi.

Odam tcvnrak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday csida qoldiradi, qanday esga tushiradi va flkryuritadi, u qanday hislarni k nglidan kechiradi, odam tcvarak-atrofdagi dunyoni z ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va nufnaviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish k radi — psixologiyani rganish bilan ana shu masalalarni bilib olamiz.

Psixologiyani rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari hqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham stirishga yordam beradi. Odam aqlini stirish, jumladan, yangi bilimlar va k nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni t ri hal qilish qobiliyatini takomillashtirishda, z fikrlarini nutqda t ri ilbdalay bilish va boshqalarning nutqini t ri tushuna bilishda ham z ilbdasini topadi. Albatta, har bir fan bilan shu ullanish odamni kamolga yetkazadi. Ammo psixologiya bu sohada alohida rin tutadi. Odam psixologiyani rganar ekan, avvalo z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aqlning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni bilib oladi va shu bilan z aql-idrokining k proq sishiga yordam beradi.

Psixik hayot hodisalari haqidagi ilmiy bilimlarni egallash shaxs dunyoning shakllanishida katta ahamiyatga egadir.

Psixologiyani bilish, psixikani chinakamiga ilmiy asosda tushunish kishilar ongidagi har xil diniy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda kuchli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Odam psixologiyani o'rganar ekan, zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini biladi oladigan bo'lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishiligi va o'zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyani bilish, ma'mumot olish ahamiyati shulardan iboratdir.

Shu bilan birga psixologiya (jumladan, psixologiya metodlari) kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida — ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, tibbiyot, sud-huquqshunoslik, harbiy-mudofaa, sport va boshqa sohalarida ham katta ahamiyatga egadir.

Pedagogika ishida, ya'ni yosh avlodni o'qitish va tarbiyalashda psixologiyani bilish ahamiyati, ayniqsa, katta.

Pedagog quvchilarga biron materialni tushuntirar ekan, shu materialni bolalar qanday o'zlashtirayotganini — ko'ruvchilar qanday idrok qilayotganini, eslab qolayotganini, fikrlayotganini, uilda diqqat-e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo'layotganini, bolalarning yosh xususiyatlariga qarab bu jarayonlar qanday ruy berayotganini bilish lozim.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish, ishlab chiqarish ta'limi va mehnatni o'zlashtirishning har xil turlarida psixologiyadan keng foydalanilmoqda. Ishning har bir turi, har bir kasb odamdan tegishli bilim va mahorat talab qilish bilan birga maxsus psixologik sifatlarni ham talab qiladi. Shu sababli, ixtisosga qarab murakkab va mas'uliyatli mehnat operatsiyalarini bajarishga ixtisos keladigan kishilar maxsus psixologik tekshirishdan o'tkaziladi. Masatan, dastlabki kosmonavtlarni tanlashda talabgorlar xotirasi juda yaxshi, fahmi o'zlashtirish, diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chirish oladigan, aniq uy-er harakatlarni tez bajara oladigan kishilarni ajratib olish maqsadida tekshirib ko'riladi.

Korxonalar va boshqa xalq madaniy va ma'muriy muassasalarining hamda tashkilotlarning rahbarlari kadrlarni tanlay bilishi, ularni joy-joyiga qo'yish bilishi, ularga rahbarlik qila olishi kerak. Buning uchun esa ularning qobiliyatlarini, xarakteri, mehnatga munosabati va boshqa shu kasbning farqiga bora bilishi kerak.

Psixologiya tibbiyot bilan qadimdan bog'lanib keladi. Kasalliklarorasida psixik kasalliklar boladi. Bunday kasalliklarni ham, asosan, psixologik vositalar bilan davolashga o'tkaziladi. Shifokor psixik kasalliklarni yaxshiroq ajrata bilmoq uchun odamning normal psixologiyasini ham bilishi kerak. Boshqa kasalliklarni, ayniqsa, nerv kasalliklarini davolashda ham shifokor bemorning ruhiy holatini bilish va kasallikning borishiga

ruhiy holatning ta'sirini nazarda tutishi lozim, Shifokor bemorga psixik ta'sir k rsatish vositalarini, ishontirish, maslahat berish va boshqa shu kabilarning ahamiyatini bilishi kerak.

Psixologiya sud ishida ham muhim rol ynaydi. Sud xodimi ayblanuvchining ruhiy holatini, guvohlarning s roqda aytgan gaplarini psixologik jihatidan tahlil qiia biiishi kerak. Kishilar biron ayb, jinoyat qilganlarida nima niyat bilan shunday qilganliklarini sud xodimi fahmlay bilishi kerak. Aybdorlarning individual xususiyatlarini ham bilib olishga t ri keladi. Bularning hammasida ustalik bilan ish k rmoq uchun odamning psixikasini bilish, psixologiyani rganish kerak.

Psixologiyaning sa atdagi ahamiyatini ham k rsatib tmoq kerak. Har bir san'atkor (artist, musiqachi, rassom va shunga xshashlar) kishilarga — tomoshabinlarga, tinglovchilarga z ijodi bilan ta'sir k rsatishni maqsad qiiib q yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmoq kerak. San'at arbobi obraz yaratish ustida ishlaydi, shu obrazning biror badiiy vosita bilan gavdalanti-radi. Buning uchun san'atkor obrazni qanday elementlardan qay tariqa yaratilishini bilishi kerak. U ijodiy faoliyat psixologiyasini bilishi shart.

Psixologiyani bilish kundalik turmush uchun ham foydaii. Har kim doimo boshqa kishilar rtasida b ladi, muayyan munosabatlar — tanish-bilishlik, oshna-d stlik va boshqa shu kabilar tufayli boshqa kishilar bilan aloqa qiladi. Har birimizga boshqa kishilarning xarakter, havas, kayfiyatlarini bilib olishga, kishilarning bir-birini ajratishga va ularga ta'sir k rsatishga t ri keladi.

Bu ycrda shuni aytish kerakki, odamzod faoiyatining turli sohalarida psixoiogik bilimlarning amalda q ilanish psixik hayot hodisalari, uni qonuniyatlari haqidagi bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish va oy-dinlashtirish uchun ham k p materia! beradi va shu bilan psixologiya-ning nazariy sohalarini boyitadi.

Psixologiyaning ilmiy bilish va amaliy ahamiyati shundan ham k rinadiki, psixologiyaning tarixiy taraqqiyotida unda bir qancha maxsus tarmoqlar ajralib chiqdi. Psixologiyaning bu tarmoqlari hozirgi vaqtda mustaqil fanlar darajasiga k tarildi.

Psixologiyaning shu tarmoqlaridan bir qismi k proq nazariy xarakterda b lsa, ikkinchisi k proq amaliy xarakterdadir.

V. PSIXOLOGIYA METODLARI

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalari juda xilma-xil va murakkab hodisalardir. Bu hodisaiair qanday metodiar biian, ya'ni qaysi y llar bilan, qanday usullar biian tekshiriladi, degan savoi tu iladi.

Psixologiyada chinakam ilmiy bilimga ega bo'lish uchun psixikani itkiirish metodlarini bilish va shu metodlardan foydalana bilish kerak. H(i)' bir pedagog kishilar psixikasini tekshirish uchun loaqal eng oddiy UMillami bilishi lozim.

Har bir fan kabi psixologiya ham psixik (ruhiy) hayot hodisalarini chinakamiga iimiy asosda bilib olish uchun quyidagi talablarga amal qilish lozim:

Tekshiriladigan har bir psixik hodisaga boshqa hodisalar bilan bo'lgan bog'lanish zarur. Masalan, psixik hodisani uning nerv-llziologik asosdan ajratib o'rganish yaramaydi, xotirani tafakkur, diqqat va umuman shaxsdan ajratib o'rganish yaramaydi va hokazo.

Har bir psixik hodisa va umuman shaxs vujudga kelish, taraqqiy etish va o'zgarish jarayonida kechirilishi zarur, Shuning uchun, masalan, bolalar va o'smirlar psixikasining taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, voyaga yetgan odam psixikasini yetarlicha yaxshi bilib bo'lmaydi.

Psixik hayot hodisalarini ularni taraqqiyot jarayonidan o'rgananda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga e'tiborini va bir sifat holatining ikkinchi sifat holatiga e'tiborini kechirmoq kerak. Masalan, odam psixikasining taraqqiy etishini o'rganib, bilim olish va tashlash jarayonida odamning bilish qobiliyatlari: xotirasi, tafakkuri va nutqi, mushohadakorligi sifat jihatidan o'zgarishni kechirib bersa bo'ladi. Odam ongi uning tarixiy taraqqiyotida shakllanadi. Hozirgi mustaqillik sharoitida milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlash, yangicha tafakkur qilish va dunyoqarashni shakllantirish milliy mafkura va milliy o'yaning shakllanishiga ijobiy ta'sir kechiradi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqelikni bilishi kuzatishdan, tajribadan boshlanadi. Shu sababli, ilmiy psixologiya ham o'z mavzuini o'rganishni tajribadan, psixik hayot faktlarini aniqlash, tasvir etish va tahlil qilishdan boshlashi lozim. Shunday, aniqlangan va tahlil qilingan faktlar asosida, psixik hayot qonuniyatlarini ochib, tegishli nazariy va amaliy xulosalar chiqarilishi lozim.

Har bir fandagi kabi psixologiyada ham tajriba, kuzatish va eksperiment shaklida o'rganiladi. Kuzatish va eksperimentdan tashqari, ilmiy tekshirishning boshqa maxsus metodlari: suhbat metodi, biografiya metodi, solishtirma tarixiy metod va boshqa metodlar ham o'rganiladi.

Kuzatish metodi

Psixik hodisalar hayotda, ya'ni tabiiy sharoitda, odamning turli-turli faoliyatida qanday kechirilishda voqea bo'lsa, shunday kechirilishda kuzatish metodining yordami bilan o'rganiladi.

Tashqi kuzatish

Psixik hayot hodisalarini rrganishda awalo tashqi kuzatish metodi tatbiq etiladi.

Kuzatishning asosiy xususiyati shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayotni sezgi organlarimiz bevosita seza oladigan, zimiz bevosita idrok qila oladigan faktlari aniqlanadi va tasvirlanadi. Kishining psixik hayotida: mimika, imo-ishora, nutq, turli harakatlar va umuman kishining butun xatti-harakati va faoliyatini bevosita kuzatish mumkin.

Psixik jarayonlar bilan bevosita bo'lgan ba'zi bir fiziologik hodisalar yuzning zgarishi, nafas olish, qon aylanish va shu kabi narsalarning zgarishi ham tashqaridan kuzatila b'ladi. Kuzatish ma'lumotlarini s'zlar bilan tasvir etish bilan kifoyalanib qolmay, balki k'rsatma vositalari, suratga olish, kinoga olish, tovushni yozib olish va shu kabi y'llar bilan ham qayd qilish mumkin.

Masaian, bolalar nutqini sib borishini kuzatish y'li bilan tekshira olamiz. Bunda bolaning s'z boyligi qanday qilib sekin-asta orta borishini, nutqning fonetik tomonini, grammatik tuzilishini shu bola qanday bilib olayotganini qayd qilsa b'ladi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqelikni zgartirish va yangidan k'rishida duch kelgan t'sqinlikni va qiyinchilikni yengish uchun uning qanday z'r iroda bilan sabr-matnat k'rsatishini ham kuzatish y'li bilan k'zdan kechirsak va tekshirsak b'ladi.

Psixik hayot hodisalarini rrganayotganda psixologning z- zini kuzatish metodiga ham murojaat qilib turishiga t'ri keladi.

z- zini kuzatish

Nomidan k'rinib turibdiki, tadqiqotchi z- zini kuzatish bilan zidagi psixik hodisalarni tekshiradi. Bu holda tadqiqotchi psixik jarayonlar va holatlarning ichki tomoni — odamning subyektiv kechinmalari qanday r'y bersa, ularni shu holda tasvir etish va aniqlab olishga intiladi. Psixolog z' tadqiqotlarida tekshirilgan kishilarning z- zini kuzatib olgan malumotlariga ham asoslanadi.

Psixologiya vujudga kela boshlagan V asrdan tortib to bizning eramizgacha va XIX asrning deyarli oxirigacha z- zini kuzatish metodi yoki introspektiv metod ruhiy hayot hodisalarini bilishning birdan-bir metodi b'lib keldi, desa b'ladi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab z- zini kuzatish metodiga tanqidiy k'z bilan qaraladigan b'lib qoldi. Bu metodning bir qancha kamchiliklari borligi ma'lum b'ldi. z- zini kuzatishda tadqiqotchi ham, tekshiriladigan ham tekshiruvchi obyektga b'linib qolishi bu metodning eng muhim kamchiligi ekanligi k'rsatildi. Holbuki, normal kishilar

ihnxsinig amalda bunday «b linib ketishi* mumkin emas. z- zini ku/ntishda psixik hodisalarni (masalan, shodlik yoki qay u hissini, tafakkur jnrmnyonini) ham boshdan kechirish, ham shu hodisalarni rganish juda qtyin ckanligi, ba'zan esa butunlay mumkin b lmasligi k rsatib tildi.

z- zini kuzatish metodining cheklanganligini ham uning kamchiligi tlc b bilish kerak. Psixolog z- zini kuzatish y li bilan faqat z psixi- knsini rganadi-da, axir. Shunday b lgach, odam psixikasi haqidagi fan liknt psixologlarning z psixologiyasiga aylanib ketadi. Bunday psixologiya mndaniy taraqqiyot jihatidan yuksak darajada turgan, z ixtisosiga k ra /ini- zi kuzata oladigan va zini- zi muhokama qila oladigan kishi- Lir psixikasi haqidagina bilim beradi. Ammo madaniy taraqqiyotning past- roq bosqichida turgan kishilar psixikasi haqidagi ta'limot ham, bolalar psixikasi haqidagi ta'limot ham psixologiyaga q shilishi kerak. Madaniy tnraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar va bolalar esa fan nuq- tayi nazaridan z- zini kuzata olmasligi tabiiy. Demak, z- zini ku- /ntish y li bilan odam psixik taraqqiyotining turli bosqichlari haqida bilim olib b lmaydi.

Nihoyat, z- zini kuzatish metodining yana bir katta kamchiligi shu- ki, bu y l bilan olingan maMumotlar psixik hayot hodisalarini turli y sinda bir tomonlama, subyektiv talqin qilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, odamning xarakterini tekshirayotgan psixologning zi egoist b lsa, z- zini kuzatish natijalaridan, egoizm — har qanday xarakterning muhim belgisidir, deb xulosa chiqarishi mumkin. Dunyoda saxiy, oliyjanob xarak- terii kishilar borligini bunday psixolog faqat z- zini kuzatish y ii bilan bila olmaydi. Zohiran k rinadigan narsa bu yerda Haqiqat b lib tuyuli- shi, yakka hodisa umumiy hodisa b lib tuyulishi mumkin. Holbuki, har qanday ilmiy bilim obyektiv va chin bilim b lishi kerak.

z- zini kuzatish y li bilan subyektiv ravishda k ngildan kecha- digan faktlarni aniqlash, tasvirlash mumkin, ammo ularni hartomonlama tushuntirish mumkin emas. Psixik hodisani tushuntirish - uning sababi- ni, nerv-fiziologik asosini topish va odam yashaydigan ijtimoiy sharoit bilan bo langanligini aniqlash demakdir, bularning hammasi esa z- zini kuzatish doirasidan tashqaridadir. Fanning vazifasi faktlarni tasvir etishdangina iborat emas, balki asosan shu faktlarni tushuntirish, ular- ning qonuniyatlarini kashf etishdan iborat. Obyektiv metoddan foydalan- gandagina bunga erishish mumkin.

Ammo, z- zini kuzatish metodining yuqorida aytilgan kamchilik- lari bu metodni psixologiyada keraksiz, ayriilmiy metod deb butunlay rad etishga asos b lmasligi kerak, albatta. Bu kamchilik va qiyinchilik- larning hammasi ham z- zini kuzatishda uchrashi mumkin, lekin ular hamisha, z- zini kuzatishning har qandayida b lavermaydi. Awalo,

odam z- zini kuzatish obykti b lolmaydi, degan da'voni asossiz deb bilish kerak. Odam ongi taraqqiy etgan b lsa, ma'lum psixik jarayonlarni baravariga boshdan kechirishi ham, kuzatishi ham mumkin, odamning xususiyati ham shundan iborat. Odam kuzatish bilangina cheklanib qolmay, psixik jarayonlarga ta'sir tkazishi, turli psixik jarayonlarni yuzaga chiqarishi, zgartirishi, kuchaytirishi va t xtatishi mumkin. Bu har kimga yaxshi ma'lum b lgan faktdir.

Har qanday ishda uchraydigan qiyinchiliklar kabi z- zini kuzatishda uchraydigan qiyinchiliklar ham hamisha bartaraf qilib b lmaydigan qiyinchiliklar emas, albatta. Kuchli emotsional holatlardagina z- zini kuzatish mumkin bo'Mmay qolishi mumkin. Bundan tashqari, psixik hayot hodisalarini dastlab boshdan kechirish paytidagina rganish shart emas, ularni esga tushirib, k ngildan kechirish ham mumkin. K pincha hozir boshdan kechayotgan hodisalar emas, balki ilgari hodisalar z- zini kuzatish obykti b ladi. B lib tgan hodisalar dastlabki paytdagidny t la va ravshan gavdalanmaydi, albatta. Uzil-kesil xulosa chiqar-gnndn buni hisobga olish shart.

OV- zini kuzatish metodini ilmiy asosda tatbiq etmoq uchun maxsus tayyorgarlik kerak, albatta. Ilmiy tadqiqotlardan birontasini ham maxsus tayyorgarliksiz olib borish umuman mumkin emas.

Psixologiya z- zini kuzatish metodidan yagona metod sifatida foy-dnlinsa va psixik hayotning subyektiv hodisalari ularning tashqi ifo-dnlrnidnn, ularga asos b ladigan nerv-fiziologik jarayonlardan alohida, odamning faoliyatidan alohida k zdan kechiriladigan b lsa, faqat shundnginn z- zini kuzatish metodida bir tomonlama xulosa chiqarish va subyektiivizm r y berishi mumkin.

Tashqi va **ichki kuzatishning birligi**

Lekin odnm psixikasini faqat z- zini kuzatish metodi bilan rganib b lmnsn, fnqnt inshqi kuzatish y li bilan, ya'ni z- zini kuzatish ma'lumo!lnri bilnn bo lanmasligi ham mumkin emas. z- zini kuza-tish metodining nhamiyatini tamomila inkor qilish - odamning yuksak darajadagi bilish qobiliyatiga, ijodiy qobiliyatiga, ongiga ishonmaslik demakdir. Boshqn kishilnrni kuzatishning xususiyati shundaki, tadqiqotchi shu kishilar xulq-ntvorining tashqi k rinishlarini idrok etar ekan, k nglidan kechayotgnn hislarini bir qadar biladi. Shu sababli psixolog tashqaridan kuzatish y li bilan va z- zini kuzatish ma'lumotlariga tayanib, odamningturli xalti-hnrakatlarini tasviretish bilangina kifoyalanib qolmay, balki umuman psixik hayot hodisalari haqida, ularning tashqi va ichki (subyektiv) k rinishlari haqida xulosalar ham chiqarishi mumkin. Tadqiqotchi psixolog kishilar bilnn muomala qilishda turmush tajribasiga va ilmiy tekshirish ishlarida yetarli amaliyotga ega b lganida psixik ha-yotning tashqi k rinishlarini kuzatar ekan, psixik jarayonlarning subyek-

Illuv Huratda qanday kechishini ham ozmi-kpmi ocha oladi. Masalan, fUlkkurni kuzatish yili bilan tekshirganimizda kuz, yuz muskullaridagi Mllnm-xil harakatlarni va yuzning zgarishini qayd qilibgina qolmay, balki, |hu hilan birga, shu tafakkur jarayonlari qanday zabt va qanday tezlik bllnn riy berishini ham bir qadar bila olamiz. Modomiki, tafakkur ja-Wyonlari tashqi muhitda zifodasini topar ekan, tafakkurning mazmunini bllu olamiz, tafakkurjarayoni qay shaklda riy berayotganini, masala qanday kclih chiqayotgani, masalani yechish jarayoni qanday borayotganini ham ku/iiia olamiz.

Kuzatish metodi psixik hodisalarni faqat tasvir etish imkonini berish biliingina cheklanib qolmay, balki shu hodisalarni tushuntirish, ya'ni ularning tevarak-atrofdagi muayyan tarbiyaga, odamning faoliyat xarakteriga, organizmning umumiy ahvoliga va nerv sistemasining ishlash xususiyat-inriga bo liq ekanligini ochib tashlash imkonini ham beradi.

Odarnzod faoliyatining har xil turlarida psixikani tekshirish uchun ku/atish metodidan foydalaniladi. Kuzatish yordami bilan bolalar psixikasi ham ularning yin, qish va mehnat faoliyatida bemalol tekshirib rganiladi. Pedagog ta'lim va tarbiya jarayonida quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini tekshirib rganishda ana shu metoddan foydalanadi.

Kishilarning psixik sifatleri: tashabbuskorligi, ijodiy tafakkur jarayoni, yangilikni bayon qilishi, z oldiga qygan maqsadga yetish y lida sabrmatonat k rsatishlari kuzatish yili bilan tekshirib rganiladi. Fabrika-/avod sexlarida va madaniyatimizning boshqa sohalarida ishlayotgan kishilarda biz shunday sifatlar namoyon b lishini k ramiz.

Psixologiyada kuzatish metodi odam hayoti va faoliyatining odatdagi sharoitidagina emas, balki shu bilan birga klinika sharoitida psixikaning kasallik oqibatida zgarganligini tekshirishda ham q llaniladi. Ayni vaqtda kasallikni tekshirish uchungina emas, shu bilan birga odamning normal ahvolidagi psixik hodisalarni yaxshiroq tushunib olish uchun ham klinik kuzatish ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Ekspiriment metodi

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayot faktleri ularning tabiiy sur'atda riy berishida, borishida va zgarishida olib rganiladi, ya'ni Haqiqatda, kishilarning kundalik turmushida qanday riy bersa, shanday hoida tekshiriladi.

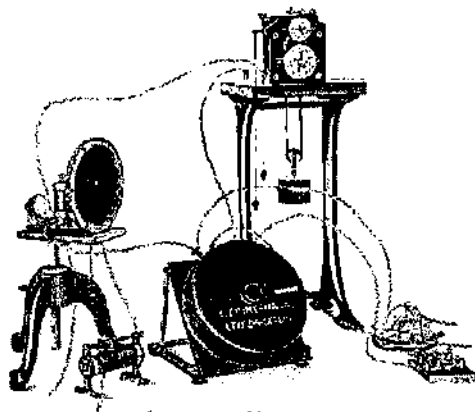
Ammo bu metoddan foydalanganda ba'zi bir n aysizlik va qiyinchiliklarni uchratishga t ri keladi, masalan, bu yerda tadqiqotchi psixologning tekshirishi uchun qaysi psixik hodisalarning yuzaga chiqishi kerak b lsa, sha hodisalar yuzaga chiqqan kishilarni qidirishga yoki biron kishida, ba'zan psixologning zida shu hodisalarning yuzaga chiqishini kutib turishga t ri keladi. Ekspiriment metodidan foydalanganda

bu o'ng'aysizlik va qiyinchiliklar barham topadi yoki kamayadi. Psixologiyada eksperimentning ikki turi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment tafovut qilinadi.

Laboratoriya eksperimenti. Laboratoriya eksperimentining mohiyati shundaki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar kompleksidan ajratib olinishi mumkin. Tekshiriladigan psixik hodisalar eksperiment davomida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir sur'atda bog'lanishi, kuch, tezlik, hajm va boshqa shu kabi jihatlari o'lchab ko'rilishi mumkin.

Bu yerda muayyan bir psixik hodisani vujudga keltirgan sharoit sun'iy yo'l bilan o'zgartirilishi, psixik hodisa davom etadigan sharoit o'zgartirilishi mumkin. Shuning uchun ham psixik hodisalarning qonuniyatlari metodi bilan tekshirishda yaxshiroq ochiladi.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda maxsus metodik materiallar — narsa, rasm va so'zlar, shuningdek, maxsus asboblari (masalan, 1-rasm-dagi xronoskop) qo'llaniladi. Tekshiriladigan hodisalar shu material va asboblari yordami bilan vujudga keltiriladi, shuningdek, psixik hodisalarning tezligi, kuchi, hajmi va shu kabilar qayd qilinadi. Texnika juda taraqqiy etgan hozirgi zamonda psixologik tadqiqotlar uchun (ayniqsa, mehnat psixologiyasi sohasida) elektron asboblari va kibernetik metodlar, masalan, modellashtirish usuli qo'llanilmoqda. Eksperimental tadqiqotlar asosan maxsus laboratoriya va institutlarda o'tkaziladi. Ayrim psixik hodisalarni mukammal va aniq o'rganish maqsadida psixologiyaga doir ilmiy tekshirish muassasalarida maxsus binolar, masalan, tovushni va yorug'likni o'tkazmaydigan kabinetlar, yorug'lik ta'sirini o'zgartirishga moslangan kabinetlar va shunga o'xshash xonalar quriladi.

1- rasm. Xronoskop.

Yosh psixologiyasi bilan pedagogik psixologiyaga doir masalalar yuzasidan ko'pgina eksperimental tadqiqotlar, odatda, bolalar bog'chalari va maktablarda o'tkaziladi. Bu tadqiqotlarda bolalar o'rganiladi.

Xotira jarayonlarini tekshirishda qo'llaniladigan quyidagi usul laboratoriya eksperimentiga misol bo'la oladi: eksperiment qilayotgan kishi tekshirilayotgan kishining oldida o'n ikki so'z qilib beradi. Tekshirilayotgan kishi ana shu eshitgan so'zlarini belgilan-

kn vuqldan keyin aytadi. Ana shu s zlarining qanchalik t liq, aniq va tez **KVt** berilishi tekshirish natijalaridan bilinadi. Xuddi shunday eksperimentlar fjillb, s zlarni, raqamlarni yoki qanday b lmasin boshqa materialni yod- **jilh** le/ligi, esda necho li mahkam saqlash, unutish tezligi va shu kabilarni inlqlnsh mumkin.

1-kspcrimental metodni birinchi marta fiziolog Veber (1795—1878) va fl/ik Fexner (1801—1887), sezgilarni tekshirishda q llanilgan eksperi- mentnl mdqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832-1920) mukammal ishlab dliqqan. 1879-yilda V. Vundt Leypsig universiteti huzurida eksperimen- litl psixologiya b yicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxii- lidii Kossiyada eksperimental psixologiya b yicha bir qancha laborato- iylular vujudga keltirildi. Tokarskiy — Moskvada, Bexterev — Qozonda, N.N.Lange — Odessada shunday laboratoriya ochishgan. 1911-yilda Mos- kva universiteti huzurida professor Chelpanov rahbarligi ostida eksperi- mcial psixologiya instituti ochildi. Maxsus qurilgan binoga joylashtirilgan va yaxshi jihozlangan bu institut hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi l'cdagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Toshkentda birinchi liihoratoriya P.I.Ivanov rahbarligida TDPU da tashkil etildi.

Endilikda texnika taraqqiy etishi munosabati bilan laboratoriya eks- perimenti tekshirilayotgan psixik hodisalarga aloqador b lgan fiziologik jirayonlarni, masalan, yurak va qon tomirlari, ichki sekretsiya bezlari laoliyatidagi zgarishlarni, amaliy ish vaqtida miyadagi elektr toklarining /garishini ham nazarda tutish imkonini beradi. Ayniqsa, I.P. Pavlov- ning shartli refleklar metodi psixologiya uchun oyat samarali metoddir.

Laboratoriya eksperimenti psixologiyani taraqqiy ettirishda katta ahami- yatga ega. Yuqorida aytilganidek, bu metod tekshirilishi lozim b lgan psixik hodisalarni qachon kerak b lsa, shu vaqtda vujudga keltirish va zgartirishga, tajribani k p marta takrorlash y li bilan shu hodisalarni sinchiklab tahlil qilishga imkon beradi. Eksperiment bir xil psixik hodi- salarning ikkinchi xil psixik hodisalar bilan bo lanishini aniqroq bilishga imkon beradi. Jumladan, psixik jarayonlarning flziologik mexanizmlari k proq eksperiment y li bilan aniqlanadi. Laboratoriyada qilinadigan eksperiment metodlari bilan olib borilgan, tekshirib chiqqan natija va xulosalarni tekshirib k rishga ham imkon beradi.

Hozirgi zamon psixologiyasining k pgina muvaffaqiyatlari labora- toriya eksperimenti tufayli q lga kiritilgan. Eksperiment metodining psi- xologiya sohasida q Uanishi psixologiya ma'lumotlarini pedagogikaga keng tatbiq etishga imkon beradi.

Ammo psixologiyadagi laboratoriya eksperimentining kamchiliklari bor. Shu kamchiliklardan eng muhimi shuki, bu metodda su iylik bor. Eks- periment tkaziladigan sharoitning zi tekshirilayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshirilayotgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, quvchining ziga berilgan quv

materialini nima uchun xotirada qoldirish kerakligini bilib, maktabda yoki uyda dars tayyorlashi uning uchun odatdagi bir ishdir, ammo xuddi shu quvchining laboratoriya sharoitida, maxsus asboblarga qo'llaniladigan odatdan tashqari eksperiment sharoitida, ataylab tayyorlangan eksperiment materialini esga olib qolish jarayoni boshqacha tusda tishi mumkin. Shuning uchun ham laboratoriya eksperimenti psixik hodisalarnirganishda psixologiyaning boshqa metodlari bilan birga qo'llaniladi.

Laboratoriya eksperimenti metodidan foydalanganda tekshiriluvchi kishilarning psixikasiga va eksperimentning natijalariga ta'sir eta oladigan sharoitni nazarda tutmoq kerak. Laboratoriya eksperimentining natijalarini boshqa metodlar yordami bilan tekshirib ko'rish kerak.

Tabiiy eksperiment. Tabiiy eksperiment metodi oddiy obyektiv suratda kuzatish metodi bilan laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Bu metodni professor A.F.Lazurskiy kuzatish va tajriba metodlarining kamchiliklaridan saqlanish va ikkala metodning foydali tomonlarini qo'llash maqsadida yaratgan.

Tabiiy eksperiment metodining mohiyati shundaki, bu yerda tekshiruvchi kishining o'zini tekshiriladigan kishida (yoki kishilarda) biron psixik jarayon (masalan, xotira, tafakkur, diqqat) o'z y berishi uchun yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarini (temperament, havas) o'z y berishi uchun maxsus sharoit tuziladi. Masalan, tekshirish lozim bo'lganda biron psixik jarayon odatdagi dars vaqtida yoki o'z yin paytida maxsus reja bilan tekshiriluvchining o'ziga sezdirmasdan tajriba qilib sinaladi. Albatta, bu sharoit va unda tekshiriladigan psixik faoliyat dastlab analiz qilinadi. Masalan, bolalardagi muayyan bir psixik jarayonlarni, muayyan bir xarakter xususiyatlarini, muayyan bir qobiliyatlarini ularning biron-bir o'z yindagi faoliyati sharoitida tekshiriladigan bo'lsa, bolalarning tekshirish nazarda tutifgan psixik jarayoni, xarakter xususiyatlari, qobiliyatlari qaysi o'z yinda, ayniqsa, yaqqol ko'rinishi oldindan bilib olinadi. Tekshiriluvchi kishilar shundan keyin tekshiruvchi kishi tomonidan maxsus ravishda, lekin tekshiriluvchi kishilar uchun tabiiy bo'lgan sharoitga, darsga yoki bu o'z yinda yingalab qilinadi. Tekshiruvchi kishi bolalarning faoliyatini kuzatib turadi va tekshiriluvchi bolalar uchun tabiiy sharoitda kelib chiqadigan psixik jarayonlarni va bolalarning individual xususiyatlarini qayd qiladi. Ammo tekshirilayotgan bolalar, yuqorida aytilganidek, o'z faoliyatlari maxsus suratda kuzatib turilganligini sezmasliklari lozim. Shu shartga rioya qilingandagina, tekshirilayotgan bolalar kundalik hayot va faoliyatda o'z yillarini qanday tutsalar, maxsus o'z y bilan atayin vujudga keltirilgan tabiiy sharoitda ham o'z yillarini shunday samimiyat bilan tutadilar. Bunday eksperimentning tabiiy eksperimentligi ham shundadir.

Tabiiy eksperiment metodining tashqi kuzatish metodidan farqi shuki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisalarni zarur bo'lganda maxsus o'z y bilan ataylab vujudga keltiradi. Shuning uchun bu psixik hodisalarni boshqacha bir tarzda vujudga keltirish mumkin va bunda shu psixik hodi-

salarning tabiiy suratda r y bermo i uchun eksperiment yangi bir sha- roitda tkaziladi.

Psixologik-pedagogik eksperiment yoki ta'sir k rsatuvchi eksperiment - tabiiy eksperimentning bir turidir.

Bu eksperimentning vazifasi qitish va tarbiyalash ishidagi har xil tadbirlar quvchilarning zlashtirish darajasini oshirishga, shaxsning ayrim psixik sifatleri tarkib topishiga qanday ta'sirk rsatayotganligini aniqlashdir. Masalan, quvchilaming zlashtirish darajasiga ayrim metodik usullarning ta'siri, quvchilarda turli havaslarning tarkib topishiga t garaklar, ma'ruzalar, suhbatlar, kino kartinalarning ta'siri tekshiriladi.

Laboratoriya eksperimenti kabi, tabiiy eksperiment metodida ham ladqiqotchi k pincha tekshiriluvchilar bilan suhbat qilib turadi.

S rash va suhbat metodi

S rash va suhbat metodi psixik hodisalarning asosan ichki, subyektiv tomonini tekshirish uchun q llaniladi. Bu metodda tadqiqotlar taxmi- nan quyidagicha tkaziladi. Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining bi- rontasini, masalan, odamda shodlik hissi subyektiv ravishda qanday ke- chishini, poetik ijodiyot jarayoni qanday borishini, irodaga bo liq ha- rakatlarda qaror qabul qilish jarayoni qanday r y berishini, biron masa- lani yechganda tafakkur jarayoni qanday borishini va shunga xshash hodisalarni tekshirishni oldindan vazifa qilib q yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab ola- di. Savollar shunday tartib bilan tanlab olinadiki, tekshiriluvchi kishida qaysi kechinmalarva ongiarayonlarini rganish kerakb lsa, u zjavob- larida xuddi sha kechinmalarni va sha ong jarayonlarini oydinlash- tirib bersin.

Tekshirishning qanday borishiga va tekshiriluvchi kishining individual xususiyatlariga qarab, suhbat vaqtida savollarni zgartirish, t ldirish, boshqacha qilib berish mumkin. Bu vaqtda tadqiqotchi tekshiriluvchi kishini kuzatib, masalan, nutqning xususiyatlarini, mimikasini va shunga xshash xisiatlarini qayd qilib turadi. Beriladigan savollarga tekshiriluvchi kishi te- gishli javob qaytaradi. Tekshiriladigan hodisaga va savolfarning xarakteriga qarab, tekshiriluvchi kishi ichki kechinmalarini mukammal tasvirlab yoki s z bilan istagancha hisobot berib, javob qaytarishi mumkin, ba'zan tek- shiriluvchi kishi faqat «ha» yoki «y q» deb javob qaytarishi lozim b lib qoladigan tadqiqot davomida tekshiruvchining barcha savollari va tekshiri- luvchining barcha javoblari ipidan ignasigacha zgartirilmasdan t la yo- zib olinadi, protokolda mukammal qayd qilinadi. Iloji b lsa, tekshiriluvchi kishining javoblari magnitofon lentasiga yozib olinadi. Tekshiriladigan bir necha kishi bilan, ba'zan esa nlarcha va yuzlarcha kishilar bilan muayyan bir mavzuda savol-javob va suhbat qilinadi. Shu tariqa rejadagi dastlabki material sistemaga solinadi, statistik jihatdan ishlab chiqiladi, analiz qilina- di, klassifikatsiyaga solinib, xulosa chiqariladi.

S rash va suhbat metodi z- zini kuzatish metodi bilan tashqi kuza- tish metodining q shilishidan iborat. Bu yerda z- zini kuzatish shunda namoyon b ladiki, tadqiqotchi tekshiriluvchi kishiga savollar berib, uning z ichki ongini chuqurroq bilib olishga majbur etadi. Tekshiriluvchi kishi tadqiqotchining topshiriqlariga muvofiq va tadqiqotchining yordami bilan (savollar ustalik bilan berilganda) zining ichki holatlarini ochib tashlab, tavsiya etadi va nutqida ifodalaydi, s zlar bilan javob qaytaradi.

Tashqi kuzatish shunda namoyon b ladiki, tadqiqotchi ong jarayon- larini zi ustida emas, balki boshqa kishilar ustida tekshiradi. Psixik ha- yot hodisalaridan bittasini tekshirish uchun bir kishi bilan emas, balki bir necha kishi, ba'zan esa k plab kishilar s rash va s zlash metodi bilan tekshirilgani uchun obyektiv xulosa chiqariladi. Tekshiriluvchi kishilardan birontasining s z bilan qaytargan javoblarini boshqalarining qaytargan javoblariga soiiştirib, taqqoslab, tekshirish mumkin. Suhbat metodining kamchiliklari haqida gapirganda, odatda, bu metoddan foydalanishdatad- qiqotchining ta'siri b lishi mumkin deb aytadilar. Tadqiqotchining ta'siri b lishi mumkinligini, albatta, hisobga olish va tekshirishning boshlari- dayoq bunga y l q ymaslik kerak. Buning uchun savollar shunday be- rilishi kerakki, ularda qanday boimasin muayyan javobga ishora ham qolmasin. Bundan tashqari, savollar shunday berilishi kerakki, tekshiri- luvchi kishining bir savolga qaytargan javoblarini boshqa savolga qayta- rilgan javoblar bilan nazorat qilish mumkin b lsin. Suhbatni ziga xos tergovga aylantirib yubormaslik kerak. Suhbat samimiy, bermalol b lishi, tekshiriluvchi kishilarning psixik holatiga z r kelmasligi kerak. Suhbat odam psixik hayotining bevosita kuzatish va eksperimentda aniqiab boimaydigan jarayon va hollari haqida ma'lumot olishga yordam beradi- gan birdan-bir metoddir, deyish mumkin. Masalan, kosmosga parvoz qi- lish vaqtida odamning psixik faoliyat xususiyatlari haqida bilim oimoq uchun tadqiqotchi kosmonavtlarning zi bilan suhbat qilishi kerak.

Suhbat metodi shaxsning individual xususiyatlarini (e'tiqodlari, ha- vaslari, jamoaga munosabati, z vazifalarini tushunish) tekshirishda, shaxs- ning hayoti va faoliyatidagi maxsus voqealar, qahramonlik, ijodiy maqom va shunga xshashlarni tekshirishda q llahiladi. Bu metod qitish va tarbiyalashning psixik asoslarini tekshirishda, masalan, bolalarning kitob- xonlikka havasini, ayrim darslarga munosabatini tekshirishda, quvchilarning uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda xotirada qoldirish usullarini, ayrim quvchilarning darslarni sust zlashtirish sabablarini aniqlashda q llaniladi. Hozir suhbat metodi psixologiyada juda keng qoilaniladi, jumladan pedagogik psixoiogiya, mehnat psixologiyasi, ijodiyot psixologiyasi, kosmik psixologiyada suhbat metodidan foydalaniladi.

Biografiya metodi. Odam psixikasini tekshirish uchun ayrim kishi- larning hayoti va faoliyati haqidagi ma'umotlar, ayniqsa, ularning z lari bergan ma'umotlar (avtobiografiya, kundalik daftarlar, memuarlar, xat- lar), shuningdek, boshqa kishilar yozib olgan biografiya ma'umotlari (bi-

I fitriiyalar, esdaliklar, xatlar, xarakteristikalar va shunga xshashlar) katta fikrni yaratga egadir.

Hu ma'lumotlar psixik faoiyat namoyon b lishining kuzatish va eksperiment y li bilan tekshirib b lmaydigan turlarini, masalan, ijodiy xayol - poeziya, musiqa, texnika va boshqa shu kabi sohalaridagi ijodiyot yuksak jarayonlarini, ilmiy kashfiyotlarda namoyon b ladigan tafakkur lioliyati yuksak jarayonlarini, kuchli iroda va ma'naviy yuksak sifatlarining alohida ifodasi b lgan qahramonlikni, shuningdek, geniallik, ta'ntililik va z r qobiliyat kabi xislatlarni ochishga yordam beradi. Odam ongi namoyon b lishining ana shunday turlari t nsida, eng atoqli kishilar hayon qilgan fikrlariga qarab yoki sha shaxslarga yaqin yurgan kishilarning guvohliklariga qarab k pgina fikr yuritish mumkin.

Bundan tashqari, biografiyaga doir maMumotlar odamning individual kamolotida tarbiya, shuningdek, kishining faoliyati va zi ustida ishlashi qanday rin tutgani va qanday ahamiyat kasb etganini ham bilishga yordam beradi.

Faoliyat samaralarini tekshirish. Odamning faoliyat sohalarini, uning mehnat natijalarini tekshirish psixikani bilish uchun muhim vositadir. Odamning kuch va qobiliyatlari u yaratadigan narsalarda gavdalanadi.

Odamzod faoliyatining samaralarini tekshirganimizda biz, shu samalarni barpo etgan kishilar qanday qilib fikr qilganliklarini, his qilganliklarini, nimaga intilganliklarini, ularning irodasi naqadar kuchli h lganliklarini, ularda qanday mahorat va malakalar b lganligini bilib olamiz. Masalan, biror uy-joyga diqqat bilan qarar ekanmiz, shu uyni qurgan kishilarning konstruksiya-texnika qobiliyatlari qanday b lgani, ularning estetik didi, ma'naviy sifatleri, halolligi, mas'uliyat sezishi va shunga xshashlar haqida fikr yurita olamiz. Ayrim kishilarning, ma'lum bir davr kishilarining, muayyan yoshdagi kishilarning psixikasini ularning faoliyat samaralariga qarab bilsa b ladi.

Kishilarning mehnat va ijodiyot samaralari ularning psixikasini bilish uchun juda muhim manbalardir.

Bu metod turli yoshdagi bolalar psixikasining xususiyatlarini tekshirishda muvaffaqiyat bilan q llanilmoqda. Masalan, bolalarning zi chizgan rasmlaridan, yasagan q irchoqlaridan ularning nazar doirasi naqadar kengligini, tasavurlarining xarakterini va hajmini, tafakkur xususiyatlarini, qiziqish-havaslarini va shunga xshashlarni bilish mumkin.

quvchilarning bajargan ishlarini tahlil qilish pedagogning darsdagi materialni quvchilarning zlashtirish va zarur malaka hosil qilish xususiyatlarini, shuningdek, bolalarning qobiliyat va havaslarini tekshirib bilib olishiga yordam beradi. Kishilar psixikasini bilib olish uchun badiiy adabiyotning ham katta ahamiyati bor.

II bob.

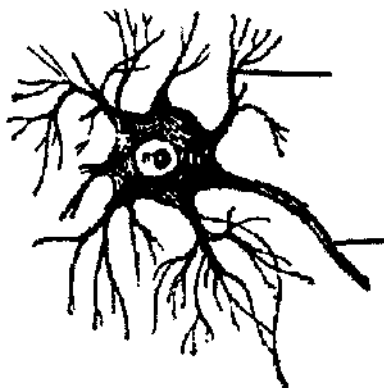
PSIXIKANING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Yuqorida aytilganidek, psixikaning moddiy asosi nerv sistemasi va avvalo bosh miyadir. Shu sababli nerv sistemasining tuzilishini va qanday ishlashini bilmasdan turib, psixik hayot hodisalarini tushunib bo'lmaydi.

I. NERV SISTEMASINING TUZILISHI, NERV TO'QIMASI, UNING ELEMENTLARI VA XOSSLARI

Nerv sistemasi nerv to'qimasidan iborat, bu to'qima esa nerv hujayralaridan tuzilgan.

Nerv hujayrasi protoplazmadan tuzilgan tana bo'lib, ikki turli o'simtalari bor, bu o'simtalarning bir xillari kalta, boshqa bir xillari uzun bo'ladi. Kalta o'simtalari sertarmoq bo'lib, dendritlar deb ataladi. Uzun o'simtalari aksonlar yoki neyritlar deb ataladi. Har bir hujayrada bu o'simtalar ikkita ortiq bo'lmaydi. Neyrit ikkita parda bilan o'ralgan. Neyritga yopishib turadigan birinchi pardasi yoysimon parda bo'lib, uni et parda yoki mielin pardasi deb ataladi. Ikkinchi tashqi pardasini shvani pardasi deyiladi.

2-rasm. Nerv hujayrasi.

Bu pardalar toladan o'tuvchi nerv qo'zg'alishini ajratib turuvchi izolat-siyadek bir vazifani o'taydi. Neyrit, odatda, nerv tolasi deb ataladi.

Nerv hujayrasi, uning o'simtalari va ularni qoplovchi pardalar birgalikda neyron deb ataladi (2-rasm). Nerv sistemasi juda ko'p neyronlardan tuzilgan. Nerv tolalari miyadan tutam-tutam bo'lib chiqib nerv stvolini yoki oddiy so'z bilan aytganda, nervni hosil qiladi.

Nerv hujayralari va mielinsiz tolalar to'plami miyaning kulrang moddasini, mielinli nerv tolalarining

to'plami esa miyaning oq moddalarini tashkil etadi.

Hujayralar ularning yadrolari va tolalari sinapslar degan maxsus mayda tolachalar yordami bilan bevosita bog'lanadi (sinaps grekcha «o'z bo'lib, «ilgak» degan ma'noni bildiradi).

Nerv sistemasining maxsus xossalari bor, bu xossalardan asosiylari qo'zg'aluvchanlik va o'tkazuvchanlikdir. Bu xossalardan iborat.

Agar nerv tolasining biror joyiga tegilsa, issiq, sovuq, elektr toki, kimyoviy moddalar va boshqa shu kabilar bilan ta'sir etilsa, yoki o'zgartirilsa, nerv tolasining qo'zg'atilgan

3-rasm. Diffuz nerv sistemasi.

joyida maxsus fiziologik jarayonlar ro'y beradi, buni qo'zg'alish deyiladi.

Agar nerv tolasini yetarli darajada qo'zg'atilsa, bu qo'zg'alish sodir bo'lgan joyidagina qolmay, balki nerv tolasini bo'ylab tarqaladi va bir nerv hujayrasidan ikkinchi nerv hujayrasiga o'tadi, nihoyat, qo'zg'atish kuchi muayyan darajaga yetganda qo'zg'alish butun nerv sistemasiga yoyilishi mumkin.

Nerv to'qimasida qo'zg'alish jarayoni yuz berganda bir qancha hodisalar: elektr, kimyo, issiqlik hodisalari paydo bo'ladi. Yonma-yon turgan bir nerv hujayrasining aksioni bilan ikkinchi nerv hujayrasining tutashadigan joyi sinapslar borligi tufayli, qo'zg'alish nerv tolalarida bir tomonga tarqaladi. Mielin pardasi borligidan, qo'zg'alish nerv tolasida ayrim-ayrim tarqaladi.

Odanning nerv sistemasi hayvonot olamining uzoq, evolutsiyasi jarayonida va odanning tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelgan.

Nerv sistemasi birinchi marta kovakichli hayvonlarda ro'yroft ko'rinadi. Bu nerv sistemasi butun organizmga yoyilgan ayrim hujayralardan tuzilgan. Masalan, gidroid poliplarning nerv sistemasi shunday bo'ladi. Bu — diffuz tipda tuzilgan nerv sistemasidir (3-rasm).

Meduzalarda nerv elementlarining talaygina qismi zontik tevaragida

4-rasm. Zanjir shaklida nerv sistemasi.

ikki halqa shaklida joylashgandir. Chuvalchanglar, mol-yuskalarning nerv sistemasi ular tanasining o'ng va chap tomonida simmetrik suratda joylashgan (4-rasm). Bu – zanjir (yoki tugun) shaklida tuzilgan nerv sistemasi bo'lib, nerv sistemasi taraqqiyotining yuqoriroq bosqichidir. Xordali hayvonlarning nerv sistemasi shu bilan farq qiladiki, nerv elementlari bir-biri bilan tutashtirib tugun hosil qilmaydi, balki uzun chilvir shaklida tuzilgan va ichida ko'pincha bo'shlig'i bo'ladi. Xordali hayvonlarda orqa miya va ibtidoiy darajada bosh miya bo'lganligini ko'ramiz. Umurtqali hayvonlar bilan odamda nerv sistemasi murakkab tuzilgan bo'lib, uch qismga: markaziy, periferiyadagi va vegetativ qismlarga bo'linadi.

1. Markaziy nerv sistemasi

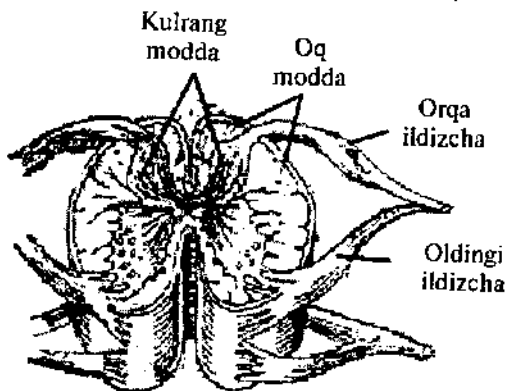
Markaziy nerv sistemasi bosh miya bilan orqa miya-dan tarkib topgan.

Orqa miya (5-rasm) umurtqa pog'onasining kanalida joylashgan bo'lib, nerv to'qimasidan tuzilgan va shaklan go'yo yo'g'on chilvirga o'xshaydi. Orqa miya uzunasiga ketgan ikkita egat bilan ikki qismga: o'ng va chap qismlarga bo'linadi.

Orqa miyaning atrof-chekkasida oq modda (nerv tolalarining to'plami), o'rtasida esa kulrang modda (nerv hujayralarining to'plami) joylashganligini orqa miya-

5-rasm. Orqa miya.

6-rasm. Orqa miyaning ko'ndalang kesigi.

ning ko'ndalang kesigidan ko'rish mumkin (6-rasm). Kulrang modda kesigi shaklan kapalakka o'xshaydi. Orqa miya oldingi qismlari *oldingi ildizchalar*, orqadagi qismlari *orqadagi ildizchalar* deb ataladi.

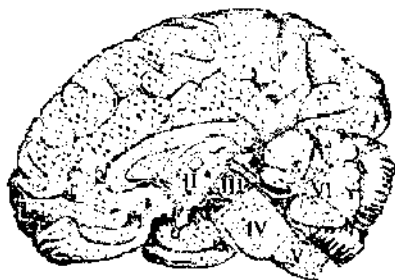
Orqa miyada nerv tutam bo'lib joylashgan, qo'zg'alish periferiyadagi nerv uchlaridan — skelet muskullari, teri, shilliq pardalardagi nerv uchlaridan shu nerv tolalarining tutamlari orqali nerv impulslari shaklida bosh miyaga yetib boradi va bosh miyadan periferiyaga keladi. Nerv tolalarining ana shu tutamlari *o'tkazuvchi yo'llar* deb ataladi.

Orqa miya ongli psixik jarayonlarning bevosita markazi bo'lmay, balki ongsiz reflektor harakatlarni idora etadigan markazdir. U tana va qo'l-oyoq muskullarini, ko'z muskullarini idora qiladi, shuningdek, organizmda bo'ladigan bir qancha fiziologik jarayonlarni, ya'ni tomir harakatlari, ter chiqarish va boshqa shu kabi fiziologik jarayonlarni ham idora etadigan markazdir. Ana shu markazlardan bir qismi vegetativ nerv sistemasiga taalluqlidir.

Bosh miya (7-rasm) kalla qutisida joylashgan bo'lib, go'yo *orqa miya* tepasidagi ustki qavat hisoblanadi.

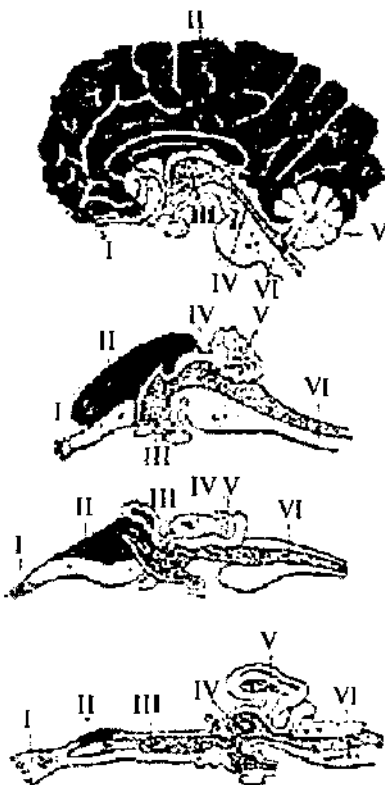
Bosh miya quyidagi qismlarga ajratiladi: 1) ketingi miya, 2) o'rta miya, 3) oraliq miya va 4) oldingi miya.

Ketingi miya. Ketingi miyaga

7-rasm. Odam bosh miyasining ko'ndalang kesigi:

I—bosh miya po'sti; II—oraliq miya;
III—o'rta miya; IV—varoliy ko'prigi;
V—uzunchoq miya; VI—miyacha.

8-rasm. Bosh miyaning ko'ndalang kesigi, odam va boshqa hayvonlarda.

uzunchoq miya, Varoliy k prigi va miyacha kiradi. Uzunchoq miya bi-Jan Varoliy k prigi orqa miyaning g yo bevosita davomidir. Lekin shu bilan birga, uzunchoq miya orqa miyaga qaraganda hiyla murakkabroq funksiyani taydi. Uzunchoq miya orqali orqa miyadan bosh miyaning yuqoriroqdagi b limlariga va aksincha, bosh miyaning yuqoriroqdagi b limlaridan orqa miyaga impulslar tib turadi. Uzunchoq miya yadrolari emish, chaynash, yutish, s lak ajratish, me'da va me'da osti bezidan shira ajratish, qusish va shunga xshash bir qancha murakkab reflektor jarayonlarda qatnashadi. Nafas olishni, yurakning ishlashini idora etadigan, qon tomirlar tonusini saqlaydigan markazlar uzunchoq miyadadir. Miyacha markaziy nerv sistemasining pastdagi hamma b limlariga, shuningdek, yuqoriroqdagi qismlariga k p y llar bilan mahkam bo Iangandir. Miyachaning juda katta ahamiyatga ega ekanligi loaqal shundan ham k rinadiki, miyacha olib tashlangandan keyin tananing muvozanat va harakat funksiyalari juda ham buziladi, shakllanadi; harakatlar tartibsiz tuzilgan chalkash, poyma-poy b lib qoladi. Miyachasi olib tashlangan hayvon qaddini k tarib va boshini tutib turolmaydi; boshi va tanasi doim tebranib turadi; omonat, poyma-poy, haddan tashqari keskin harakatlar qiladi va hokazo.

rta miya. Muskul tonusining normal taqsimianishim va gavdaning tovush hamda yoru lik singari q z ovchilarga, shuningdek, o irlik kuchiga nisbatan t ri turishini idora qiladi.

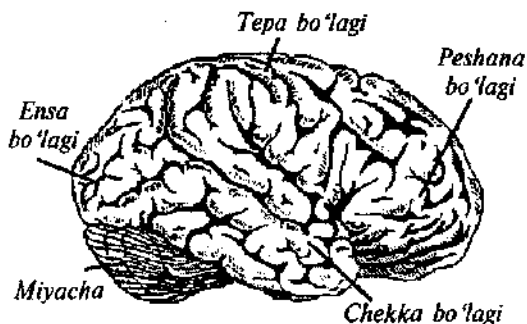
Oraliq miya muhim funksiyalarni taydigan bir qancha nerv uchastkalaridan iborat, gavdaning umumiy sezuvchanligini ham rta miya idora etadi. Pastroqdagi vegetativ markazlarning ishlarini birlashtiradigan va muvofiqlashtiradigan oliy vegetativ markazlar ham rta miyada deb taxmin qilinadi.

Uzunchoq miya, Varoliy k prigi, rta miya va oraliq miya hammasi birgalikda *miya dastasi* yoki *miya stvoli* deb ataladi.

Oldingi miya va uning p sti bosh miyaning oliy qismlaridir. Hayvon biologik taraqqiyot bosqichining qancha yuqorisida tursa, oldingi miyasi bosh miyaning boshqa qismlariga nisbatan shancha k proq joy egalaydi. Biologik taraqqiyotning turii bosqichlarida uchrovchi hayvonlar bilan odam, oldingi miyasining kattaligi 8-rasmda taqqoslab k rsatilgan. Odamda oldingi miya butun bosh miyaning katta bir qismini, taxminan 80 foizini egallaydi. Oldingi miya ikkita yarim shardan — ng va chap yarim sharlardan iborat, bosh miyaning peshana b Iadigan ensa b lagiga qarab boradigan katta egat bu yarim sharlarni bir-biridan ajratib turadi. Oldingi miyaning ng va chap yarim sharlari qadoq modda deb ataluvchi jism yordami bilan zaro birlashadi. Yarim sharlarning miya p sti deb ataladigan butun yuzasi shuncha chuqurroq va pushtalari k proq b ladi.

Odam miyasining yarim shahlaridagi pushtalar juda ko'p va egatlari ko'p darajada chuqurdir.

Egatlardan eng yaqqol ko'rinib turadiganlari Silviy egati bilan roland egatidir. Silviyning ko'ndalang egati chakka bularini ajratib turadi. Roland egati esa tepa bo'lakning o'rtasidan peshana va chakka bo'laklarga qarab boradi. Bosh miya po'sti miyaning kulrang moddasidan iborat. Miyaning turli qismlarida po'stning qalinligi 1 mm dan 4-5 mm gacha boradi.

9-rasm. Bosh miya.

Odamning bosh miya po'stining butun yuzasi o'rta hisob bilan 2000 kv. sm keladi. Bosh miya yarim shardagi po'stining yuzasi odatda to'rtta katta qismi — peshana qismi (eng kattasi), tepa qismi, ensa qismi va chakka qismiga bo'linadi (9-rasm). Ba'zi bir olimlarning hisobiga qaraganda, bosh miya po'sti va yarim sharlarida 15 milliardga yaqin nerv hujayrasi bor.

Katta yarim sharlar po'sti shakli va funksiyasi bilan bir-biridan farq qiladigan olti qavat nerv hujayralaridan tuzilgan (11-rasm). Oltinchi qavat o'z navbatida ikki qatlamga bo'linadi. Ammo bosh miya po'stining turli qismlari olti qavat hujayradan iborat emas, balki ikki, uch, to'rt qavatdan, ba'zi qismlari esa olti qavatdan iborat. Bosh miya po'stining hujayralar qavati bir xilda bo'lgan uchastkalari maydon hosil qiladi. Odam bosh miyasining po'stida hammasi bo'lib 52 ta maydon bor. Tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshaydigan maydonlar sohalarni tashkil etadi; bunday sohalar 11 tadir. Bosh miya po'stining uchinchi va beshinchi qavatlari katta-katta piramidasiimon hujayralardan tuzilgan, qolgan qavatlari esa mayda (donasimon) hujayralardan, uchburchak va dutsimon hujayralardan tuzilgan.

Bosh miya po'stida shu aytib o'tilgan hujayralar bilan birga nerv tolalari ham bor. Bu nerv tolalari yarim sharlardan bittasi po'stining ayrim jamlanlik ham (assotsiativ tolalar), har ikkala yarim shar po'stining ayrim qismlarini ham (qo'shuvchi tolalar) birlashtiradi, shuningdek, bosh miya po'stini markaziy nerv sistemasining pastroqdagi boshqa bo'limlari bilan birlashtiradi (proeksion tolalar).

Bosh miyaning po'sti ostidagi qismlari po'st ostidagi deb ataladi.

2. Bosh miya va psixik funksiyalar

Pst ostidagi soha va pst ostidagi tugunlar differensiallashmagan va umumiy sezuvchanlik markazidir. Emotsiya va instinktlarimiz shu soha bilan chambarchas bog'liqdir. Harakatlarimizni idora etish uchun pst ostidagi tugunlardan tarqil jismning ahamiyati, ayniqsa, kattadir. Tarqil jism zararianganda, odatda, harakat kuchayadi, ammo poyma-poy birladi.

Yuksak darajada tashkil topgan hayvonlarda psixik jarayonlarning va odamda ongli jarayonlarning bevosita moddiy asosi bosh miya pastidir. Bosh miyaning pastroqdagi boshqa hamma qismlari, shuningdek, orqa miya — ongsiz reflektor harakatlarning markazlari birlib, xilma-xil fiziologik jarayonlarni idora etadi, Bu yerda yana shuni aytib o'tish kerakki, bosh miyaning yuqorida aytilgan hamma qismlari va orqa miya markaziy nerv sistemani bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining bosqichlaridir. Bosh miyaning taraqqiyotidagi har bir qismini (pastdan yuqoriga qarab hisob qilganda) oldidan avvalgi qismning ustiga qoplangan. Orqa miya, undan keyin esa uzunchoq miya markaziy nerv sistemasining eng qadimgi qismlaridir. Oldingi miya va pst genetik jihatdan miyaning eng yosh qismlaridir. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari taraqqiy qilguncha pastdagi (qadimgi) qismlari murakkabroq psixik funksiyalarni ham bajargan deb o'ylash mumkin. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari tarkib topib taraqqiy qilishi bilan murakkabroq psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga birladi. Shu bilan birga psixik funksiyalar tobora murakkablashib va takomillashib bordi. Psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga birlishi bilan miyaning pastdagi qismlari muayyan refleks va instinktiv harakatlarinigina idora etadigan birlib qoldi. Buning haqiqatan ham shunday ekanligini quyidagi hollarkorsatib turibdi. Biologik taraqqiyotning ancha past bosqichlarida turgan hayvonlarning miya pasti va oldingi miyasi olib tashlanganda, bu qismlarning funksiyasini pastroqdagi qismlar birlay boshlaydi (garchi mukammal shaklda birlimasa ham, har holda, birlaydi). Masalan, oldingi miyasi olib tashlangan baqa tamomila normal baqaga o'xshaydi. Bunday baqa odatdagicha birliradi; baqa turgan taxta a darila boshlasa, u a anab tushmaslikka harakat qiladi; agar baqa chalqancha a anab tushsa, birlnglanib oladi. Shunday qilib, baqa miya yarim shariidan mahrum birlsa ham harakat qilish va birlz harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini saqlab qoladi.

Yarim sharlari olib tashlangan kaptar o'ziga solingan ovqatni yeydi, tirtib yuborilsa yuradi; bunday kaptar turtinmasdan ucha oladi. Ammo captarturtib yuborilmasa, odatda, qimirlamay turaveradi. Agar it miyasiling ikkala yarim shari olib tashlansa, sun'iy suratda boqilib borilsagina

f

He nechn yil yashay oladi. Bunday it o ziga solingan ovqatni yeydi, yura oliuli l(urilsa vangillaydi, qattiq tovush eshitgandasapchibtushadi. Ammo bundiyy it zicha ovqat qidirib topolmaydi va hatto yaqinidagi ovqatni hiun lopib yeya olmaydi. Bu it uni boquvchi kishilarni tanimaydi. Awal hosil qilgan malakalari y qoladi, shu bilan birga, yangi malakalar hosil qilish qobiliyati ham y qoladi.

Ua'zi fiziologlar maymunlarning yarim sharlarini olib tashlab tajriba- lnr qilganlar. Maymunlar operatsiya qilingandan keyin psixik funksiyalari y qolishi bilan birga, harakatlar, harakatni muvofiqlashtirish ham buzil- ftan. Ular t ppa-t ri tirib tura olgan, shuningdek, narsalarni chan- nallay olgan, ammo, murakkabroq harakatlar, ayniqsa, yurish qobiliyati buzilgan, shunday qilib, evolutsiyaning yuqori bosqichlarida murakkab harakatlar va ularni muvofiqlashtirish funksiyalari ham miya p stiga tadi.

I. P. Pavlov yuksak nerv faoliyatiga doir tekshirishlarida shunday hodi- salarni ilmiy asosda tushuntirib berdi. Hayvonlar bosh miyasining ayrim qismlarini olib tashlash ustidagi tajribalar shuni k rsatdiki, hayvon bio- logik taraqqiyotning qancha yuqori bosqichida tursa, quyi qismlarining yuksak psixik funksiyalarni bajara olish imkoniyati shancha kam b ladi. Odamda miyaning quyi qismlari yuksak psixik funksiyalarni bajarishga mutlaqo qobil emas. Odam miyasining p sti ostidagi qismlari p st funk- siyasini loaqal qisman ham bajara olmasa kerak. Yarim sharlarsiz tu ilgan bolalar (anzitsefallar) ni kuzatish bu holni juda ravshan tasdiqlaydi. Odat- da, bunday bolalar uzoq yashamaydi. Shunday bolalardan birining faqai uch yil-u t qqiz oy yashagani ma'lum. Bu bola doim yotgan, turishga biron marta ham harakat qilib k rmagan. U narsalarni ushlab turishga hech urinmagan, hatto narsalarni q lida ushlab turishni ham bilmagan. Faqat yuzida ba'zi bir harakatlar k rilgan; u ba'zan ijr angan; emganda va qoshiqlab ovqat berilganda lablari va tili harakatga kelgan. Bola tagi x I b lganda ham hech parvo qilmagan. Bu bola bilan gaplashish yoki unga biron narsa rгатish aslo mumkin b lmagan. Unda hatto eng oddiy k nikmalar ham hosil b lmagan. Yuqorida aytilganlardan, miyaning p st ostidagi qismlarining psixik hayotga hech qanday aloqasi y q degan ma'no chiqmaydi. Yarim sharlar p sti z tolalari bilan bosh miyaning hamma qismlariga va orqa miyaga bo langan. Shu bilan birga, yuqorida aytilga- nidek, orqa miyadagi nerv hujayralarining tolalari va p st ostidagi soha- larning tolalari yarim sharlar p stining qismlariga bo langandir. Shu sababli butun markaziy nerv sistemasini va uning faoliyati b lmasa, psixik hayot ham b lmas edi. Shu bilan birga, butun nerv sistemasining va butun organizmning faoliyatida bosh miya p sti asosiy rol ynaydi. I.P. Pavlov ta'limotiga k ra, yarim sharlar p sti organizmdagi hamma funk- siyalarni idora etadi, katta yarim sharlar p sti organizmning barcha funk- siyalarini boshqaradi.

3. Periferiyadagi nerv sistemasi

Periferiyadagi nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, undan ajralmasdir. Periferiyadagi nerv sistemasi nervlardan tuzilgan: bu nervlar markaziy nerv sistemasidan chiqib va butun organizmga tarmoqlanib, organizmning har bir qismini bosh miya va orqa miya bilan bog'laydi. Bosh miyadan 12 juft nerv, orqa miyadan 31 juft nerv chiqadi (2-rasm).

Periferiyadagi nervtolalari orqa miya bilan bosh miyaning ichki qismlariga kiradi. Ular bosh miyaning hamma qismlari bilan, jumladan, bosh miya pusti bilan bog'lanadi.

Periferiyadagi nervlar bosh miya bilan orqa miyadan chiqqanda hiylayomon (ba'zilar juda ham yomon) bo'ladi. Lekin bu nervlar organizmga yoyilib ketganda, ko'pgina juda ingichka ip va tolalarga bog'linadi, chekka tarmoqlar deb shularni aytiladi.

I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, periferiyadagi nerv analizatorning bir qismini, ya'ni uning retseptor qismini (chekka tarmoqlarini) va tikazuvchiyini tashkil etadi.

Periferiyadagi nervlar ikkiga, ya'ni sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlarga bog'linadi.

Sezuvchi nervlar chekka tarmoqlarning qo'z atilishi natijasida hosil bo'lgan qo'z alishni markazga, ya'ni orqa miya bilan bosh miyaga tikazadi. Tevarak-atrofimizdagi voqelikni ana shu nervlar yordami bilan sezamiz va idrok qilamiz. Bu nervlar retseptor (sezuvchi), markazga intiluvchi yoki afferent nervlar deb ham ataladi.

Harakatlantiruvchi (yoki motor) nervlar markazdan muskul va bezlarga impuls tikazadi. Shu nervlar yordami bilan muskullarimiz harakatga keladi, xilma-xil ish-harakatlar qilinadi, turli bezlar (masalan, saliv bezlari) ning faoliyati ham shu nervlar yordami bilan idora etiladi. Bu nervlar markazdan qochuvchi yoki efferent nervlar deb ham ataladi. Periferiyadagi nervlardan ba'zilar qo'z alishi periferiyadan markazga ham, markazdan periferiyaga ham tikazadi. Sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlardan qo'z alish bir xil tezlik bilan tmaydi; sezuvchi nervlar qo'z alishni harakatlantiruvchi nervlarga nisbatan sekinroq tikazadi.

Sezuvchi nervlar ayrim sezgi organlariga yoyilib, har bir organning asosiy negizini tashkil etadi. Har bir sezuvchi nerv muayyan organga ko'ruv, eshituv, hid bilish va shunga o'xshash organlarning biriga xos bo'lgan spetsifik qo'z alishlarni tikazadi. Harakatlantiruvchi nervlar ayrim organlarning va muskul ayrim qismlari harakatini idora etadi.

4. Funktsiyalarning lokalizatsiyasi (joylashuvi)

Turli psixik funksiyalar faoliyati odatda bosh miyaning ayrim sistemalarining qismlariga bo'linadi.

I.P. Pavlovning tekshirishlariga qadar, funksiyalar lokalizatsiyasi haqqida masalada noto'g'ri fikr yurar edi, ya'ni miya pardaida har bir psixik funktsiyaning qafiy aniq markazi bo'ladi, miyaning muayyan anatomik qismlariga muayyan psixik funktsiyani idora etadi, deb hisoblanar edi.

Misalan, kalgan markazi miyaning ensa qismida, eshituv markazi yulorlari chakka pushtasining ortida qismida, hid bilish markazi ilmoqsimon pushtada (bu pushta yarim sharlarning pastki yuzasida bo'ladi), nutq harakatlari markazi (Broka markazi) chap yarim sharining uchinchi peshana pushtasida, birovning nutqini tushunish markazi (Vernike markazi) chap yarim shardagi birinchi chakka pushtasining orqadagi va ortida qismida joylashganligi aniq, deb hisoblanar edi. Xuddi shuningdek, oyoq, qo'llar, harnmoqlar, tana harakatlarining alohida-alohida markazlari bor, deb aytilar, «yozuv markazlari», «oqish markazlari» va shunga o'xshash markazlar ham bor, deb da'vo qilinadi.

I.P. Pavlov funksiyalarni shu tariqa sof anatomik nuqtayi nazardan lokalizatsiyalashdan tamoman farq qiyadigan boshqa lokalizatsiya haqida yangi ta'limot ishlab chiqdi. I.P. Pavlovning tajribalari shuni ko'rsatdiki, analizatorlarning markaziy qismlarini miya pardaida stining bir-biridan uzil-kesil chegara bilan ajralgan bo'lmaklari deb tushunish yaramaydi. Haqiqatda bu «markazlar»ning bir-biriga tishishi, bir-biriga qo'shilishi, bir-birini qoplashi aniqlandi. Masalan, optik analizatorning markaziy qismi, yadrosi, yorug'lik ta'sirotlarini yuqori darajada sintez va analiz qiladigan organ — yarim sharlarning ensa bo'lmaklaridadir. Ammo optik analizatorning hammasi shu yerda emas. Bu analizator keng tarqalgan katta yarim sharlarning balki hammasiga ham tarqalgan bo'lsa ehtimol. Boshqa analizatorlarning «markazlari» tashqirida ham gap shunday. I.P. Pavlovning fikriga ko'ra, analizatorning pardaida qismi pardaiga (ehtimol, butun pardaiga ham) yoyilgan ikki xil hujayralarni o'z ichiga oladi: bir xil hujayralar eng sodda analiz va sintez funksiyalarni bajaradi, ikkinchi xil hujayralar yadroni tashkil etadi, murakkab (kompleks) qo'zg'itishlar yadroda nozik analiz va sintez qilinadi, qo'zg'ituvchilar juda aniq ajratiladi, ularni bunday ajratish organizm hayoti uchun nihoyatda muhimdir.

5. Vegetativ nerv sistemasi

Vegetativ nerv sistemasini nerv tugunlari va bu nerv tugunlarini orqa miyadagi hamda orqa miyadan tashqaridagi maxsus birikma va chatish-

malari tashkil etadi. Vegetativ nerv sistemasidagi nerv hujayralarining va nerv tugunlarining ayrim birikmalari hazm organlarida, qon aylanish, nafas olish organlarida va shunga o'xshash organlarda bo'ladi. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan bog'langan: vegetativ nerv sistemasining nerv tugunlari bosh miyaning gipotalamus (ko'ruq do'mboqlarining pastki qismi), to'rt tepalik va uzunchoq, miya sohasida shuningdek, orqa miyaning ko'krak, yuqori bel va dumg'aza bo'limlarida joylashgan.

Katta yarim sharlar po'stining peshana qismlarida periferik nerv sistemasining ham, vegetativ nerv sistemasining ham funksiyalarini birlashtiradigan yuksak markazlari bor. Bosh miya po'stidan periferik nerv sistemasiga ham, vegetativ nerv sistemasiga ham impulslar kelib turadi. Bino-barin, vegetativ nerv sistemasini, shuningdek, boshqa qism va markazlarni bosh miya po'sti idora etadi.

Vegetativ nerv sistemasi umumiy nerv sistemasining bir qismi bo'lib, ichki organlar hazm, nafas, qon aylanish organlarining ishlarini va ichki sekretsiya bezlarining faoliyatini idora qiladi. Vegetativ nerv sistemasi organizmning umuman hamma hayotiy jarayonlarini idora etadi. Organizm jarayonlarining shu tariqa vegetativ nerv sistemasi tomonidan idora etilishi organlar faoliyatining kuchayishi va susayishida, ortishi va kamayishida ko'rinadi. Vegetativ nerv sistemasi ichki organlar bilangina bog'lanib qolmay, balki organizmning boshqa hamma qismlari bilan ham bog'langandir. Vegetativ nerv sistemasining markazdan qochuvchi tolalari hamma sezgi organlarida va teri hujayralarida bor. Vegetativ nerv sistemasi o'sha tolalar orqali sezgi organlariga ta'sir etib, ularning faoliyatini kuchaytiradi yoki susaytiradi. Jumladan, vegetativ nerv sistemasi sezgi organlarining adaptatsiyasiga (ya'ni moslanishiga) ancha yordam berar ekan. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasining turli qismlariga, jumladan, bosh miya po'stiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham vegetativ nerv sistemasining ta'siri psixik jarayonlarda ham ko'rinadi. Vegetativ nerv sistemasi ikki bo'lakdan: simpatik nerv sistemasi va parasimpatik nerv sistemasidan iborat. Simpatik nerv sistemasining markazlari gipotalamusda, orqa miyaning ko'krak va yuqori bel bo'limlaridadir. Simpatik nerv sistemasining tolalari tanadagi hamma organlarga yoyiladi. Parasimpatik nerv sistemasining markazlari to'rt tepalikda, o'rta miyada (Varoliy ko'prigi), uzunchoq miyada va orqa miyaning dumg'aza bo'limidadir.

Simpatik va parasimpatik nerv sistemalari ichki organlar faoliyatini idora etishda «antagonistlar» rolini belgilaydi.

II. YUKSAK NERV FAOLIYATI. I.P. PAVLOV TA'LIMOTINING ASOSIY QOIDALARI

Nerv sisternasining, ayniqsa, uning yuksak uchastkalarining faoliyati uzoq VnqlBicha tekshirilmasdan keldi. Rus olimlari nerv sistemasining fiziologiya-llill rganishsohasidajahon miqyosidakattaxizmat k rsatdilar. Rus fiziologi-ynning otasi I.M.Sechenov (1829—1905) bosh miyaning materialistik fl/Inlogiya ilmini yaratish y llarini birinchi b lib k rsatib berdi.

IK63-yilda uning «Bosh miya reflekslari» nomli mashhur asari bosilib cliiqdi. Bu asarda Sechenov sha vaqtdagi il or fiziologlarning yutuq-Im iga va zi olib borgan tekshirishlarga asoslanib, odamning psixik faoli-y»ti qandaydir ismi bor, jismi y q, moddiy b lmagan ruh, jonning mah-Kiiti b lmay, balki faqat miyaning faoliyatidir, degan fikrni dadil aytdi. Hziologiya olimi b lgan Sechenov materialistik monizmning tabiiy-il-niiy asoslarini yaratib berdi. Chernishevskiy va undan oldin tgan boshqa nis materialistlari materialistik monizmni taraqqiy qildirdilar. «Odamdagi psixik va fiziologik hodisalarning ikkovi ham bir xildagi, bir-biriga yaqin hodisalar, bir moddiy asosdan kelib chiqadigan hodisalardir», deb yozdi Sechenov. Psixik jarayonlarning negizi bosh miya reflekslaridir, degan lalimotni Sechenov birinchi b lib ilgari surdi. «Ongli va ongsiz hamma psixik hodisalar, — deb yozadi u, — zlarining kelib chiqish jihatidan aslida reflekslardir». Shu bilan birga I.M.Sechenov refleksning markaziy qismini, ya'ni miyada b ladi. P.I.Ivanov jarayonlarni ajratadi, bu jara-yonlar, Sechenovning fikricha, psixikani vujudga keltiradi.

Miyaning reflektor faoliyatini rganish sohasida I.M.Sechenov bosh-lagan ishni I.P. Pavlov mustahkam eksperimental asosga q ydi, refleks tushunchasiga yangi ma'no berdi, shartli reflekslarning vujudga kelish mexanizmlarini kashf etdi, yangi ilm yuksak nerv faoliyati flziologiyasini vujudga keltirdi, bu nerv faoliyati fiziologiyasi materialistik psixologiya-ning tabhy-ilmiy asosi, poydevoridir. I.P. Pavlov z tekshirishlarining psixologiya uchun ahamiyati borligini k rsatib tgan edi. «Bizning tek-shirishlarimiz, — degan edi u, — psixologlar uchun juda katta ahamiyatga ega b lishi kerak, chunki ular keyinchalik psixologiya ilmining asosiy poydevori b lishi kerak deb ylayman». I.P. Pavlovning fikricha, yuk-sak nerv faoliyatining fiziologiyasi vujudga kelishi bilan, «Psixologlar, ni-hoyat, zlari tekshiradigan asosiy hodisalarning umumiy mustahkam zaminiga, tabiiy sistemasiga ega b ladilar, shu bilan ularning odamdagi son-sanoqsiz, tartibsiz tuy ularni sistemaga solishlari oson b ladi».

10-rasm. Shartsiz reflekslarning reflektor yoyi.

1. Reflekslar

I.P. Pavlovning fiziologik ta'limotidagi asosiy tushuncha refleks tushunchasidir. «Refleks organizmning nerv sistemasi yordami bilan tashqi olam ta'sirlariga beradigan javob harakatlari reaksiyasidir». Masalan, igna sanchilsa, qo'limizni tortib olamiz. Og'izga ovqat solinganda, so'lak chiqa boshlaydi, yorug'da ko'z qorachiq-lari torayadi, qorong'ida esa kengayadi. Bu misollarda qo'lga igna sanchilishi, og'izga ovqat solinishi, yorug'lik qo'zg'ovchilardir, so'lak ajralishi, ko'z qorachig'ining torayishi va kengayishi organizmning javob harakatlardir. Refleks yoyi (reflektor dura) har qanday refleks quyidagi sxemaga muvofiq ro'y beradi: qo'zg'ovchi (masalan, igna sanchilishi) sezuvchi nervning chekka tarmoqlarini qo'zg'aydi. Bu qo'zg'alish sezuvchi nerv orqali markazga, ya'ni orqa miyaga yoki bosh miyaga yetadi. Markazda qo'zg'alish sezuvchi nerv hujayralardan harakatlantiruvchi nerv hujayralariga o'tadi. Harakatlantiruvchi nerv esa

muskulni harakatga keltiradi (masalan, qo'lning tortib olinishi) yoki qo'zg'alish sekreter nervga o'tadi, bu nerv esa bezning faoliyatini kuchaytiradi (masalan, so'lak ajralishi).

Refleksda nerv qo'zg'alishi o'tadigan yo'l refleks yoyi (durasi) deb ataladi (11-rasm). Refleks yoyining uchta qismi bor: 1) sezuvchi yoki afferent qismi – qo'zg'alish periferiyadan markazga shu qism orqali o'tadi; 2) markaziy qism qo'zg'alish sezuvchi nerv hujayrasidan harakatlantiruvchi nerv hujayrasiga qism orqali o'tadi; 3) harakatlantiruvchi yoki effektor qism qo'zg'alishni markazdan muskulga yoki bezga o'tkazadi. Reflekslar hayvon organizmining tashqi muhitga moslashuviga, muhit bilan aloqada bo'lishiga yordam beradigan nerv-fiziologik mexanizmlardir.

Hayvon organizmlari shartsiz va shartli reflekslar yordami bilan tashqi muhitga moslashuvini, shu muhit bilan aloqada bo'lishini I.P. Pavlov aniqlab bergan. I.P. Pavlovning buyuk xizmati shundaki, u shartli refleksni kashf etdi, bu refleksning shartsiz refleksdan farqini aniqladi va hayvon organizmining hayotida shartli reflekslarning qanday ahamiyati borligini ko'rsatib berdi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, shartsiz refleks bilan shartli refleks o'rtasidagi farq quyidagidan iborat. Shartsiz reflekslar tug'ma bo'ladi. Ular organizm hayotining birinchi kunlaridanoq ko'rina boshlaydi va tabiiy

ntvlnhdn davom etaveradi, chunki ular organizm bilan birga tu iladigan htriiknllantiruvchi mexanizmlardir. Yuqorida keltirilgan misollar igna san-tihilgnnda q lning tortib olinishi, o izga ovqat solinganda s lak ajrali-ahl Khartsiz reflekslarga misoldir. Shartli reflekslar tu ma b lmay, balki lu ilishdan keyin, turmush tajribasida, shartsiz reflekslar asosida hosil b laili. Masalan, it yoki boshqa biron hayvon ilgari ovqat yeb yurgan idishini k rgandayoq s lagi oqa boshlaydi Bu yerda idish shartsiz i|n7 ovchi emas, balki shartli q z ovchidir. It sha idishda yoki shun-Hi xshash idishda ovqat yeb yurgandagina idishni k rish bifan s lagi IK,I boshlaydi.

Shartli reflekslar hosil b lishini akademik Pavlov metodi asosida tajriba qilib rganmoq uchun, k pincha, itlarda s lak ajratish reflekslari hosil qilish y lidan foydalanadilar. Tajriba qilinadigan itlar dastlab shunday layyorianadiki, s lak bezlaridan bittasining s lak chiqish y li o izga ochilmay, ja iga, lunjning sirtiga ochiladi. Bu esa bizga s lak miqdorini inaxsus asboblar bilan aniq lchashga imkon beradi. Shu tariqa tayyor-langan itni tajriba xonasiga olib kiriladi (13-rasm). Itga obyekt beriladi (ovqat shartsiz q z ovchidir). It ovqatni og"ziga olishi bilan s lak chiqadi. Ilu shartsiz refleksdir. Keyingi tajribada ovqat berishdan oldin, bevosita qnndaydir boshqa biron q z ovchining ta'siri q shiladi, masalan, q n iroq chalinadi. Bu holda q n iroq tovushi neytral, indifferent q z ovchidir. Shunday qiiib, itga ikkita q z ovchi, ya'ni shartsiz q z ovchi (ovqat) va neytral q z ovchi (q n iroq tovushi) bilan ta'sir qilinadi. Shartsiz q z ovchi s lak chiqishiga sabab b ladi. Jkkala q z ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilinadi. Shun-dan keyin itga ovqat bermasdan turib q n iroq chalinadi. Natijada it ovqat yemasa ham q n iroq tovushiga javoban, xuddi ovqat yeganday s lak chiqaradi. Demak, itda shartli refleks hosil b ladi. Bu shartli refleks bevosita shartsiz refleks asosida hosil b ladi. Ammo keyinchalik, yaxshi rganib qolgan shartli refleks yordami bilan yangi shartli refleks ikkilamchi shartli refleks hosil qilmoq mumkin. Buning uchun shunday qilinadi. Itga ovqat bermay, q n iroq chalish oldidan (q n iroq s lak chiqarish uchun signal b lib qolgach), qandaydir yangi neytral (indiflerent) q z ovchi yordamchi bilan ta'sir qilinadi. Masalan, elektr yoqila-di. Bu har ikki q z ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilgandan keyin faqat bitta yangi q zg*ovchining zi bilangina la'sir qilinadi, ya'ni elektr yoqiladi. Endi elektr chiroqning zi ham s lak chiqishiga signal b ladi. Bu ikkilamchi shartli refleksdir. Shartli refleks paydo b lishi uchun shartli q z ovchi shartsiz q z ovchidan sal-pal oldinroq ta'siretishi kerak. Agar neytral qo'z ovchi shartsiz qo7 ovchidan birmuncha kechroq ta'sir eta boshlasa, shartli refleks hosil b lmaydi.

Masalan, it ovqat yeya boshlab, u ovqat yeb turgan paytda q n iroq chalinsa, q n iroq tovushiga javoban shartli refleks vujudga keladi. Shartii q z ovchi s lak ajralishini bevosita q z amaydi, balki q z ovchi haqida faqat signai beradi; yuqorida keltirilgan misollarda q n iroq bilan elektr chiroq, ovqat haqida signal beradi. Shartsiz reflekslarning yoylari orqa miyada va bosh miyaning stvol qismida birlashadi. Bu masalan, quyidagi tajriba bilan isbot b ladi. Endigina boshi olib tashlangan baqaning oyo i chimchilansa, oyo ini tortib oladi. Agar kislota bilan x Uangan bir parcha paxta olib, shu baqaning orqasiga q yilsa, baqa oyo i bilan orqasini qashiydi. Agar shu baqaning orqa miyasiga igna tiqib zarar yetkazilsa, bu harakatlarning hammasi t xtaydi. Demak, orqa miya shartsiz reflekslar markazidir. Miya stvoli va miyacha shartsiz reflekslarning markazlari ekanligi ham shunga xshash tajribalar bilan isbot etilgan.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda shartli reflekslar bosh miya p stida hosil b ladi. Bu ham akademik Pavlovning eksperimental tekshirishlari bilan isbot etilgan. Bu tajribalar quyidagicha qiiingan. Jtda masalan, q n iroq tovushiga javoban mustahkam shartli refleks hosii qilinadi. Shundan keyin, itning bosh miya p sti operatsiya qilib olib tashlanadi. It tuzalgandan keyin, yana tajriba xonasiga olib kiritiladi, shartli q z ovchi yordami bilan itga ta'sir qilinadi: q n iroq chalinadi. Ammo bu q n iroq tovushiga javoban itda s lak ajralmaydi, Itga ovqat (shartsiz q z ovchi) beriladi, natijada s lak chiqadi, shartli refleks itning kasallik va uni davolash davrida y qolishi mumkin, deb faraz qilinadi. Shu sababli yana sha shartli q z ovchi q n iroq tovushi yordami bilan shartli refleks vujudga keltirila boshlaydi. Ammo ovqat bermasdan turib q n iroq chalishning ziga javoban s lak chiqmaydi. Bosh miya p sti b imasa, shartli reflekslar y qolib ketishi, yangi reflekslaresa vujudga keimastligi shunday tajribalarda k rsatib berildi. Bosh miya p stidan mahrum qilingan kaptar, it, maymun kabi hayvonlarxulq-atvorining buzilishi shu bilan izohlanadi. Bosh miya p sti shartli reflekslar markazi ekanligi shu tariqa isbot etiidi.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarning bosh miya p stida miyaning ayrim hujayralari va ayrim markazlari rtasida yangi bo lanishlar hosil b lishi mumkin. Shartli refleksning yoyi shartsiz refleksning yoyiga qaraganda murakkabroq b lar ekan. Shu bilan birga, shartli reflekslarning yoyi albatta bosh miya p stidan tadi.

Shartsiz reflekslar bilan shartli reflekslar rtasidagi farq yana shundaki, shartsiz reflekslar doimiy b ladi, shartli reflekslar esa susayishi yoki s nishi mumkin.

O izga olingan ovqat hamisha s lak ajralishiga sabab b ladi. Ammo q n iroq tovushiga javoban s lak ajralishi doimiy bir narsa b lmay,

vaqfning bir narsadir. Q n iroq chahish (shartli q z ovchi) bir necha mnrta lakrorlangandan keyin ayni vaqtda ovqat (shartsiz q z ovchi) berilmKii, s lak ajralishi kamayadi, susayadi va nihoyat, butunlay t xtaydi. Q n iroq tovushi yana s lak ajralishiga sabab b lishi uchun shartli q / ovchini shartsiz q z ovchi bilan mustahkamlash kerak. Shartsiz vu shartli reflekslar organizm hayotidagi turli ahamiyati bilan ham farq qlliuli. Organizm shartsiz reflekslar yordamida tevarak-atrofdagi muhit biliin doimo bo lanib turadi. Shartli reflekslarda esa zgarib turuvchi inuhit bilan yangi, muvaqqat bo lanishlar vujudga keladi.

Hayvon organizmi atrofidagi muhit hech vaqt zgarimasdan doimo hir xilda turganda edi, hayvon organizmlari muhit bilan faqat shartsiz rlekslar yordamida bo lana olar edi. Ammo organizm yashaydigan tashqi muhitning doimo zgarib turishi ma'lum, shu sababli hayvonlarning saqlanib qolishi uchun shartsiz reflekslarning zi kamlik qiladi, demak, ularga yangi bo lanishlar, shartli reflekslar q shilishi kerak. Shuning uchun ham tashqi muhit tez zgarganda quyi darajadagi hayvonlar, shuningdek, hasharotlar nobud b ladi, chunki ularda shartli reflekslar kam va buning ustiga juda sekinlik bilan hosil b ladi. Yuqori darajadagi hayvonlarda esa juda k p shartli reflekslar tez hosil b ladi, shuning uchun bunday hayvonlartevarak-atrofdagi muhitda tez-tez b lib turadigan zgarishlarga hiyla osonroq moslashadi.

Shartli reflekslar hosil b liganligi tufayli, shartsiz reflekslar hali shartsiz q z ovchilar yuz bermasdan ancha oldin voqe b laveradi, hatto bu shartsiz q z ovchilar uzoq joyda yuz bergan hollarda ham voqe b laveradi, shartli q z ovchi hayvon hayoti uchun muhim b lgan biron-bir hodisa haqida, masalan, ofat borligi, xavf-xatar tu ilganligi haqida signal beradi. Shuning uchun ham I.P. Pavlov bosh miya p stining faoliyatiga signal faoliyati deb nom bergan edi. Shartli reflekslar hayvonlarda malaka va odatlar vujudga kelishining nerv-fiziologik asosidir. I. P. Pavlov miyaning katta yarim sharlar p sti shartli reflekslarning markazi ekanligini kashf etgandan keyin, yuksak nerv faoliyati qonuniyatlarini mukammalroq tekshirish uchun shu shartli reflekslar metodidan foydalandi.

2. Bosh miya p stining analiz va sintez qilish feoliyati

I.P. Pavlov shartli reflekslar metodidan foydalanib, miyadagi katta yarim shartar p stining faoliyati tashqi muhitdan, shuningdek, organizmning ichidan nerv sistemasiga ta'sir qiladigan juda k p q z ovchilarni analiz va sintez qilishdan iborat ekanligini aniqladi. Bosh miya p stining analiz qilish faoliyati «murakkab muhitning» organizmga foydali yoki zararli ta'sir etadigan «ayrim elementlarini» ajratishdan iborat.

Bosh miya p stining sintez qilish faoliyati tashqi muhitning ana shu ayrim elementlarini muayyan bir komplekslarga birlashtirishdan iborat. «Sintez — nerv tutashish hodisasi b lsa kerak», deydi I.P. Pavlov. Katta yarim sharlar p stining sintez qilish faohyati tufayli shartli refiekslar vujudga kelishi, ya'ni bosh miya p stining turii qismlari zaro bo lanishi mumkin. Masalan, ovqatni q yish bilan s lak ajralish shartli refleksi k ruv analizatori bilan ta'm bilish analizatorining miya p stidagi qismlari zaro bo langandagina vujudga kelishi mumkin.

Analiz va sintez J.P. Pavlov analizatorlar deb atagan maxsus nerv mexanizmlari yordami bilan voqe b ladi. Pavlov ta'limotiga k ra, analizator — nerv-fiziologik apparat b lib, sezuvchi nervning periferiyadagi chekka tarmoqlari (retseptor), nervning zi (tkazuvchi y I) va miya p stining muayyan q z alishini qabul qiladigan qismidan iborat. Har bir analizatorning periferiyadagi chekka tarmoqlari tegishli sezgi organlarida - k ruv organida (k z), eshituv organida (quloq), hid bilish organida (burun — halqum) va boshqa organlarda b ladi.

Analizator — awalo sezgi va idroklarimizning nerv-fiziologik apparatidir.

Analizator quyidagicha ishlaydi: analizatorning chekka tarmoq egati (retseptor) tegishli q z alishlarni sezib, qaytadan ishlab, maxsus nerv q z alishiga aylantiradi. Masalan, k ruv retseptori tabiatdan yoru lik tebranishlarini, eshituv retseptori esa havo tebranishlarini ajratib oladi. Analizatorning ikkinchi b limi q z alishni periferiyadagi (chekka) tarmoqlardan bosh miya p stiga tkazadi. Bosh miya p stida juda nozik, yuksak darajadagi analiz jarayoni r y beradi. Q z alishlar boshqa q z alishlar bilan ham shu yerda bo lanadi. «Markaziy nerv sistemasining shu yuksak darajadagi qismida, — deydi I.P. Pavlov, - juda nozik va cheksiz xilma-xil analizatorlarning chekka tarmoqlarini k ramiz, shu bilan birga, tashqi olamning analizatorlar tomonidan ajratiladigan eng mayda elementiari organizm bilan doimo yangicha bo lanib, shartli reflekslar hosil qiladi...».

Shu tariqa I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, bosh miya katta yarim sharlari analizatorlar yi indisidan iborat, bu analizatorlar esa doim tashqi ta'sirlarni tarkibiy qismlariga ajratadi va ularni organizmning biror faoliyati bilan bo ladi. Q z ovchilarning analiz va sintez qilinishi bosh miya p stidagi yagona anaiiz-sintez qilish faoliyatining zaro bo langan ikki tomonidir. Bosh miya p stining bu faoliyati idrok, xotira, xayol, tafakkur va shu kabilarning asosiy mexanizmidir. I.P. Pavlov bosh miya p stining anahz va sintez qilish faoliyati organizmning tevarak-atrofdagi muhit bilan naqadar keng va chuqur moslashuvj hamda muvozanatlashuvini belgilab beradi, deb hamisha uqtiradi.

Analiz va sintez yuksak nervfaoliyati haqidagi I.P. Pavlovta'limotining asosiy tamoyiJJaridan biridir.

3. Yuksak nerv faoliyatining asosiy qonuniyatlari

Yuksak nerv faoliyatining asosiy jarayonlari qo'zg'alish va tormozlanishdir. Bu jarayonlar betartib (xaotik ravishda) ro'y bermay, ma'lum sabablar bilan yuzaga chiqadi, nerv faoliyatining muayyan qonunlariga bo'ysunadi.

Qo'zg'alish

Bosh miya po'stida qo'zg'alish bo'lgandagina shartli refleksiari hosil bo'ladi.

Yuqorida aytilganidek, shartli refleksi birdaniga hosil bo'lmaydi, balki shartli qo'zg'ovchining shartsiz qo'zg'ovchilar bilan bir necha marta birga takrorlanishi natijasida hosil bo'ladi. Lekin bunda, shartsiz qo'zg'ovchi bilan shartli qo'zg'ovchining birgalikdagi ta'siridan hosil bo'lgan nerv qo'zg'alishi darrov miya po'stining qandaydir biron markaziga joylashmay, balki katta yarim sharlarga irradiatsiyalanadi, ya'ni tarqaladi, yoyiladi. Chunonchi, itda muayyan balandlikdagi tovushga, masalan, do tovushiga (ya'ni 1024 tebranishda) shartli refleksi hosil qilina boshlaganda, dastlab bu tovushning o'zigina emas, balki har qanday balandlikdagi tovush ham itning og'zidan so'lak chiqaraveradi. Demak, bu yerda shartli qo'zg'ovchiga javoban faqat eshituv markazining biron muayyan nuqtasida bog'lanish hosil bo'libgina qolmaydi: bu yerda miyaning shu qismidan tashqaridagi yarim sharlar sohasida ham bog'lanishlar hosil bo'ladi. Qo'zg'alishning tarqalishi (irradiatsiyasi) shartli reflekslarning umumiy-lashuviga (generalizatsiyasiga) olib keladi. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yoyilish (irradiatsiya) jarayoni, ayni shuni ko'rsatadiki, ayrim funksiyalarning markazlari miya po'stining muayyan qismlarida turgan emas, bu markazlar bir-biridan aniq chegara bilan ajralgan emas.

Nerv jarayonlarining irradiatsiyasi va konsentratsiyasi shartli qo'zg'ovchining takrorlanish soniga bog'liq bo'lishdan tashqari, yana qo'zg'ovchining kuchiga ham bog'liq. Sezgi, idrok va tasavvurlarimizdan ba'zi birlarini avval boshda noaniq va mujmal bo'lishi kabi hodisalarning sababi qo'zg'alishning irradiatsiyasidir. Qo'zg'alishning konsentratsiyasi sezgi, idrok va tasavvurlarimizni aniq va ravshan qiladigan mexanizmdir.

Tormozlanish

Tormozlanish qo'zg'alish jarayonining aksi bo'lgan jarayondir. Tormozlanish jarayonlari ham qo'zg'alish jarayonlari singari, irradiatsiya va konsentratsiya qonunlariga bo'ysunadi. Buning ma'nosi shuki, tormozlanish jarayoni yarim sharlarning bir necha qismiga va hatto butun miya po'stiga yoyilishi yoki bosh miya po'stining qandaydir birontagina qismiga turishi (konsentratsiyalanishi) mumkin.

I.P. Pavlov tormozlanish jarayonini shartsiz va shartli tormozlanish deb ikkiga ajratadi.

Shartsiz tormozlanish bosh miya p stidagina b lib qolmay, balki nerv sistemasining quyi b imlarida ham b ladi. Shartsiz tormozlanish tashqi tormozlanish va chegaradan tashqari tormozlanish degan jarayonlar shaklida r y beradi. Shartli refleks bironta kuchii begona q z ovchining ta'siri ostida susaysa yoki y qolib ketsa, buni **tashqi tormozlanish** deyiladi. Masalan, q n iroq chaimishi biian itning o zidan s lak oqadi, agar shu vaqtda yalt etib elektr yoqilsa, itning o zidan s iak oqmay qoladi. It elektr yonib turgan tomonga qaraydi. Demak, bu hol shartli refleksning tormozlanganligini k rsatadi.

Shartli q z ovchi haddan tashqari (maksimal darajada) kuchli ta'sir etganda voqe b ladigan tormozlanishni **chegaradan tashqari tormozlanish** deyiladi. Masalan, itda tovushga javoban s lak ajralish shartli refleksi paydo qilingan deylik; agartovush kuchi haddan tashqari oshirilsa, s iak chiqishi kamayadi va vaqtincha t xtab ham qoladi.

Bu hol tormozlanish jarayoni q z alish jarayoniga haddan tashqari z r kelishi munosabati bilan r y beradi va bosh miya p stining hujayralarini yemirilishdan saqlaydi.

Shartli tormozlanish ichki tormozlanish deb ham ataladi. Bu tormozlanish muayyan sharoitda hosil b ladi, namoyon b Jadi va y qoladi, bunday tormozlanish faqat bosh miya p stiga xos jarayondir.

I.P. Pavlov shartli tormozlanishning biologiya jihatidan juda katta ahamiyati borligini ta'kidlaydi. Bu tormozlanish «organizmning tevarakatofdagi sharoitga yuqori darajada moslanishi yoki boshqacha aytganda, organizmning tashqi muhit bilan juda nozik va aniq muvozanatlanishi» demakdir (4-tom, 118-bet).

Shartli tormozlanish turlaridan biri s **ndiruvchi tormozlanishdir**. Shartli q z ovchi shartsiz q z ovchi bilan «mustahkamlanmasdan» k p marta takrorlanganda shu xildagi tormozlanish hosil b ladi. Masalan, shartli q z ovchi — q n iroq tovushi ta'siri bilan itning o zidan s lak oqadi, agar shartli q z ovchi shartsiz q z ovchi (ovqat berish) bilan mustahkamlanmasdan turib, bir necha marta takrorlangan taqdirda, s lak ajralishi kamaya boshlaydi va s ngra butunlay t xtaydi. Ammo bu xil tormozlanish shartli refleksning y qolishi degan gap emas, s ngran refleks bir necha vaqtdan keyin hech qanday q shimcha q z ovchilarb Imaganda ham tiklanishi mumkin, shartsiz q z ovchi bilan mustahkamlangan taqdirda shartli refleks juda osonlik bilan tiklanadi. S ndiruvchi tormozlanish nihoyatda muhim mexa-

nlzm b lib, keragi b lmagan bogianishlarni y qotishga va shu tarl(jii organizm bilan muhit rtasidagi bo lanishlarni zgartirishga, iljiyia k rishga cheksiz imkon beradi.

Shartli tormozlanishning ikkinchi turi differensiallovchi tormozlanishdir. Muvaqqat, shartli bo lanish oydinlashganda, ixtisoslashganda shu \il tormozlanish voqe b ladi.

nitTerensiallovchi tormozlanish — tashqi q z ovchilarni oyat aniq liuq qilish mexanizmidir. Bu tormozlanish organizmning q z ovchilarga, / hayot sharoitiga juda aniq moslanishini ta'minlaydi.

Tormozlanishningbirturiuyquidir. I.P. Pavlovtaimotiga k ra, uyqu hosh miya p stiga yoyiladigan (irradiatsiyalangan) ichki tormozlanishidir. • Biz ichki tormozlanish deb ataydigan jarayon va uyqu — bir jarayondir». (I.P. Pavlov, rioJiHoe co6paHVie COMHHCHHH, IV tom, 264-bet.)

Agar uyqu vaqtida bosh miya p stining ayrim qismlaridagi tormozlanish jarayoni susayib, ma'um darajada q z alish jarayoni yuz bersa, odam tush k radi.

Bosh miya p stining qisman q z alishi natijasida ham butun p st tormozlanishi (uyqu bosishi) mumkin. Masalan, kuchsiz yoki rtacha kuchli qandaydir q z ovchi uzoq vaqt bir tekis ta*sir eiib tursa (masalan, metronomning tebranishi), bu q z ovchi ta'sirida tegishli markazda tormozlanish jarayoni voqe b ladi. Bunday juz'iy tormozlanish butun postga tarqalishi mumkin. Shuning uchun ham, masalan, hadeb bir maqomda gapirish uyqumizni keltiradi. I.P. Pavlovning fikricha, gipnoz fiziologik jihatdan shu qonuniyatga asoslangan b lib, gipnoz vaqtida bosh miya p stining kattaroq qismi tormozlanadi-yu, ayrim qismlari q z algan holda qolaveradi.

ZARO INDUKSIYA

Q z alish va tormozlanish jarayonlari doimo bir-biriga ta'sir etib turadi. Bu ikki jarayon bir-biriga bo liq b ladi, ya'ni q z alish jarayoni tormozlanish jarayonini paydo qiladi. Tormozlanish jarayoni esa q z alish jarayonini paydo qiladi. Q z alish va tormozlanish jarayonlariningshu tariqa zaro ta'sir etishini I.P. Pavlov zaro induksiya qonuni deb atagan edi.

Induksiya bir y la va ketma-ket boiishi mumkin. Bir y la induksiya musbat va manfiy b ladi. Bosh miya p stining biror qismidagi tormozlanish boshqa qismlarda q z alish paydo qilsa, bunday induksiyani musbat induksiya deyiladi. Bosh miya p stining biror qismidagi q z alish jarayoni

q shni qismlarda tormozlanish jarayonini paydo qilsa, bunday induksiyaning manfiy induksiya deyiladi.

Bosh miya p stining biron qismidagi q z alish jarayoni bir necha vaqtdan keyin tormozlanish jarayoniga aylansa, va aksincha, tormozlanish jarayoni q z alish jarayoniga ayiansa, bunday induksiyaning ketma-ket induksiya deyiladi. Masalan, odamning uy oqlik holatiga xos bo'lgan uzoq q z alish jarayoni natijasida bosh miyaning butun p sti tormozlanadi, natijada kishi uxlab qoladi.

Bosh miya p stining turli qismlari bir xil q z almaydi: bosh miya p stida q z alish paydo bo'lganda hamisha optimal q z alish cho'ini yoki qismi bo'ladi. Bu yerda muvaqqat bo'lanish (shattli refleklar) tezroq va mustahkamroq hosil bo'ladi. Optimal q z aluvchanlik cho'ining hosil bo'lishi diqqatning fiziologik asosidir.

Bosh miya p stining ayrim qismlari bir xilda tormozlanmasligi ham mumkin. Shuning uchun ham I.P. Pavlov «...yarim sharlar p stining optimal q z aluvchanlikka ega bo'lgan qismlaridagina emas, balki ularning ozmi-kimisi tormozlangan qismlarida ham yangi bo'lanish hosil bo'lishi mumkin», deb hisoblaydi. Pavlovning fikricha, bizda, masalan, hosi) bo'lgandan keyingina bilib olinadigan ba'zi bir odatlarning paydo bo'lishiga sabab shudir (4-tom, 413-bet).

Bosh miya p stining faoliyatidagi sistemalilik va dinamik stereotip.

I.P. Pavlov bosh miya katta yarim shariari p stini turli fiziologik rol ynaydigan ayrim nerv nuqtalarining son-sanoqsiz tiplamidan tuzilgan juda murakkab «mozaika» deb hisoblash bilan birga, shu turii nuqtalarning faoliyatini birlashtirish jarayonlari doimo voqe bo'lib turadigan muayyan sistema ham deb biladi. Muayyan vaqt davomida va muayyan tartibda takrorlanadigan q z ovchilarning ta'siri bilan bosh miya p stida muayyan (q z ovchilarga mos keladigan) q z alish va tormozlanish jarayonlari tobora mustahkamlanib qoladi. Bu mustahkamlanish shundan iboratki, keyin bir xilda takrorlanadigan hamma jarayonlar juda osonlik bilan voqe bo'ladi, ularning voqe bo'lishi uchun «tobora kamroq nerv mehnati» kerak bo'ladi. Nerv jarayonlarining I.P. Pavlov dinamik stereotip deb nom bergan birmuncha turidagi sistemasi shu tariqa tarkib topadi. Shu tariqa tarkib topgan bunday sistema o'z navbatida yangi q z ovchilar ta'siri bilan voqe bo'ladigan jarayonlarning xarakteriga (tezligiga, turidligiga) ta'sir etadi.

Bundan anglashiladiki, hayvonning har bir reaksiyasi shu paytda qaysi q z ovchining ta'sir etishi bilangina belgilanib qolmay, balki bosh miya

p nkl n qnnday bo lanish sistemasi tarkib topganligi, qanday m ^ . ^ ^
 rcotip borligi bilan ham belgilanadi. Mustahkam tarkib topg _ ^
 ilcreotip ayrim q z ovchi paydo b lganda butun boshl> re
 musining takrorlanishiga imkon beradi. Dinamik stereoup ^
 tnkrorlanib turadigan bir xil tashqi ta'sirlarga moslanishi de * .
 Mnroit zgarsa, agar mavjud dinamik stereotipga mos keim y
 q z ovchilar paydo b lsa, bu stereotip zgaradi, qaytai qu ' ^ . ^ .
 Bu qayta qurilish k pincha nerv sistemasining isruni HJ
 Mustahkam tarkib topgan stereotip I.P. Pavlovning s zlan m >> >
 •qattiq urishib qoigan, k pincha qiyinchiHk bilan rganadiga ,y g ^ ^
 roit, yangi q z ovchi arang yenga oladfean b lib• qoto ' ' ^ . ^ ^
 llojmoe coSpaHMe coqHHeHHH. 2-kitob, lu tom m-° ' • xu]
 larining sistemaltligi haqidagi I.P. Pavlov taMimoti hayv?? bberadi JuJJa
 atvoriga tmish tajribasining ta'sir etish mexanizmlanni oc i ^ ^
 mustahkam rnashib qolgan odat va malakalar stereotipi* &

4. Odamning yuksak nerv ^ ^ " J ^ V a r i n i I.P.

Yuksak nerv faoliyatining yuqorida bayon eulgar qon y
 Pavlov hayvonlar ustidagi tajribalarida ochib berdi. Pavlov w _ ^^
 odamning yuksak nerv faoliyati ham sha, qonuniyatlang*ibc^ ^ ^ .
 yarim sharlarga jo b lgan yuksak nerv feoliyatining eng ^ _
 taraqqiyotning yuqori darajasiga chiqqan hayvonlaraa, h a m bu
 larda bir xil ekanligiga shubha qilmasa b ladi, shuning ch h
 faoliyatning elementar hodisalari taraqqiysi yuqori darajag ^ ^
 vonlarda ham, odamlarda ham bir xil b Hshi kerak» (O'sha ^ ^
 415-bet). «Ammo takomil topib borgan hayvonlar o^ bu
 b lishi bilan, - deydi I.P. Pavlov, - nerv faohyat mexan ^^
 qadar b lmagani yangi, oyat muhim qo shimcha soai ^ fe
 yangi shartli q z ovchi s z, nutq paydo bo Idi, hayvon ^ ^^
 q z ovchi y q. Odam s zlashni bilganhgidan undagi y ^ ^^ ^^
 yati asosiy qonuniyatlarining k rinishlari hayvonlardagi y
 yatidan sifat jihatidan tubdan farq qiladi. real ^^

«Odam bilan hayvonga ta'sir qilad-gan hamma uira >
 q z ovchilar singari. s z ham odam uchun sharth re 4 ^ ^
 ammo, shu bilan birga, s z hamma boshqa qo zg ovchiM ^ ^
 chalik keng imkoniyatga egaki, bu tomondan hayvoniarga ^ . ^
 q z ovchilar bilan uni sifat jihatidan sira taqqoslab

ul aygan odamning tgan butun umri ichida katta miya yarim shariariga ta'sir qilib tuigan barcha tashqi va ichki q z ovchilar biian bo langan b ladi, bularning hammasidan signai beradi, hammasining rmini bosadi va shu sababdan organizmning haligi q z ovchilar ta'siri bilan belgilanadigan barcha harakatlarini, reaksiyalarini yuzaga chiqara oladi» (sha kitob IV tom, 429-bet). Hayvonga voqelikdan darak beruvchi signallar faqat k rish, eshitish va organizmning boshqa retseptoriarining maxsus hujayralariga bevosita boradigan ta'siriar va bularning katta miya sharida qoiadigan izlaridan iborat desak b ladi. J.P. Pavlov ta'limotiga k ra, «bu voqelikdan signal beruvchi birinchi signal sistemasi b lib, bu sistema bizda ham, hayvonlarda ham bor» (sha kitob, III tom, 2-kitob, 335—336-betlar). «Ammo s zlar, — deydi Pavlov, — voqelikning odamga xos b lgan ikkinchi, maxsus signai sistemasini tashkil etadi». S z bevosita narsa va hodisalardan olingan signallarning rmini bosadi, shuning uchun ham, Pavlov uni (s zni) signallarning signali deb atadi. Har qanday s z, eshitilgan, qilgan, baland ovoz biian yoki ichida aytilgan s z odamning tajribasi bilan bo langan b lib, xiima-xil birinchi signallar haqida signal beradi.

Shunday qilib, odamning katta yarim sharlar p stida birinchi signal sistemasidan tashqari, ikkinchi signal sistemasi ham bor, ikkinchi signal sistemasi odamning yuksak nerv faoliyatini hayvonlarning yuksak nerv faoliyatidan ajratadigan, sifat jihatdan yangi sistemadir.

Ikkinchi signal sistemasi mehnat jarayonida, kishilarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida kelib chiqqan, shu bilan birga, u odamning ijtimoiy hayotining zarur shartidir.

Odam bilan muhiit rtasidagi murakkab munosabatlarning hammasi ikkinchi signal sistemasi orqali voqe b iadi. Ikkinchi signal sistemasi «odamga jo b lgan munosabatlarda eng doimiy va qadimgi regulator» b lib qoldi. Ammo ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasidan ajralgan holda voqe b lmaydi, balki u bilan mahkam bo langan holda voqe b ladi.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur va nutqning fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi, birinchi signal sistemasi bilan zaro ta'sir etar ekan, tafakkur faoliyati kuzatish, logik xotira, his va iroda bilan chambarchas bo langan funksiyalarning ham fiziologik asosidir.

III bob.

PSIXIKANING TARAQQIYOTI

Psixikaning taraqqiyoti haqida s zlaganda: 1) hayvonlar psixikasi-
nltifi taraqqiyotini, 2) odam ongining tarixiy taraqqiyotini, 3) odam psixi-
knsining yoshga qarab taraqqiy qilishi nazarda tutiladi.

I. HAYVONLAR PSIXIKASI

Yuqorida k rsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jara-
yonida paydo b lgan. Organik materiyaning anorganik materiyadan farq
qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchandir,
y;t'ni tashqaridan b lgan ta'sirlarga seskanib javob beradi. Muhitning
nfsiri bilan q z aladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat b lgan
amyoba tashqi ta'sirga javob berar ekan, shu ta'sirga qarab harakatlanadi
yoki undan qochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi
xossa — sezuvchanlik, sezish xossasi paydo b ladi, ya'ni organizmga ta'sir
etadigan narsalarning xossalarini aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo
b lgan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kurtakfariga ega b lgan
hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng
boshlan ich shaklda paydo b igan A.N.Leontev gipotezasiga k ra, se-
zuvchanlik «...genetik jihatdan olib qaraganda muhitning organizmni
boshqa ta'sirlar bilan bo lovchi, ya'ni organizmning muhitda oriyenti-
rovka qilishga yordam beruvchi signallik vazifasini tovchi ta'sirlarga
seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas» (A.N.Leontev. npo JieMbi
paBHIMH nCHXKH. M., «Mbicji», 1965, 45-bet). A.N.Leontev seskanuv-
chanlikdan sezuvchanlikka tish boshqacha hayot tarixi bilan bo liq
deb k rsatadi va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqi-
yiy etadi, sezgi a'zolari tarkib topadi, deb k rsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo b lishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki
davrdir. Keyinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiysiga va jumla-
dan sezgi organlarining taraqqiysiga qarab, tashqaridan b ladigan ta'sirni
aks ettirish, sezish qobiliyati sib, tobora murakkablasha bordi. Masalan,
maxsus sezgi organlari b lmagan eng sodda hayvonlarda, aftidan, faqat
umumiy, differensiallashmagan sezuvchanlik mavjud b lsa kerak. Taraqqi-

qiyotning ancha yuqori bosqichlarida hayvonlarda sezgi organlari paydo b ladi, nerv sistemasining anaiiz qilish qobiliyati ham sadi. Biologik taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hayvonlarning ba'zi turlarida sezgi organlari hayron qolarlik darajada takomillashadi. Masalan, burgutning k rish organi, itning hid bilish organlari va hokazo.

Nerv sistemasi sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvonlarning qayerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bo liqdir. Masalan, parrandalar umrining k p qismini havoda, uchib yurib tkazadi. Bunday hayot kechirish bepoyon b shliqlarda adashmaslik zaruriyatini tu diradi. Shuning uchun ham parrandalarning, ayniqsa, yirtqich va k chib yuradigan parrandalarning k ruv organi va k rib idrok qilish xususiyatlari ham taraqqiy qilgandir. Maymunlar asosan daraxtlarda hayot kechiradi. Shunga k ra, maymunlarning k z bilan chamalash, harakatlarni uy unlashtirish va chaqqon ushlab olish xususiyati, darrov vaziyatga qarab ish k rish qobiliyati paydo b lgan. Hayvonlar psixikasining taraqqiysida tevarak-atrofdagi tabiat xususiyatlari, sha turga kiradigan hayvonlarning birgaiashib yashashi katta ahamiyatga egadir. Uy hayvonlari psixikasining shakllanishida odamzod muhiti katta rol unaydi. Bir sharoitdan ikkinchi bir sharoitga k chib tgan hayvonlarning psixikasi ham bir qadar zgarishi mumkin.

Hayvonlar z turiga kiradigan hayvonlar t dasidan chetda sganda ularning xatti-harakatida ba'zi bir xususiyatlar paydo b ladi. Uy hayvonlari doimo odamga yaqin yurganidan, ularning xatti-harakatlari shu turga kiradigan yovvoyi hayvonlar xatti-harakatiga qaraganda juda ham boshqacha b lib tuyuladi.

Hayvonlarda b ladigan xatti-harakatlarning ikki xii shaklini, ya'ni tu ma (yoki nasldan-naslga tadigan) xatti-harakatlar bilan hayvonlarning z tirikchiligi tajribasi natijasida paydo qiladigan (yoki hosil qiladigan) xatti-harakatlarni bir-biridan farq qilmoq kerak. Ammo tu ma xatti-harakatlar shakllari bilan hayvonlarning z tirikchiligi tajribasida hosil qilingan (individual) xatti-harakatlar shakllarini bir-biriga qarama-qarshi q yish yaramaydi. Tu ma xatti-harakatlar shakllarining zgarishi va individual xususiyatlarga aylanishi mumkin, individual xatti-harakat shakllari esa tu ma xatti-harakatlar shakllari zaminida hosil b ladi. Buni quyida k ramiz.

Hayvonlar xatti-harakatining asosiy tu ma shakli instinktlardir. Hayvonlarning z tirikchiligi tajribasi natijasida hosil b ladigan (individual) xatti-harakat shakllariga k nikmalar va kurtak holdagi fahm bilan aloqador harakatlar kiradi.

Hayvonlarning instinktlari

Instinktlar hayvonlarning ehtiyojlarini qondirish uchun qiyadigan harakatlaridir. Masalan, k p qushlar juda ustalik bilan ill ynsar ckan, material (ch p-char, loy) tanlash va inni pishiq qilib qulinh y lida xilma-xil harakatlarni bajaradi. Qaldir ochlarning ini bunga yimhi misol b la oladi. rgimchaklar garchi in t qish «san'atini» olcilliulnn rganmagan b isa ham, z inlarini z r «mahorat» bilan t qiydilar. Asalari z kataklarini, g yo puxta hisob qilib turganday, miiq rca bilan k radi. Hayvonlarning instinktlari juda xilma-xil b ladi. Iliiyvonlaming biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiv harakatlarni quyidagi turlarga b Hsh mumkin; ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda (t da) b lib yashash instinkti.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning zi uchun zarur ovqat qulirib topish, ovqat amlash va shu kabi harakatlarida zohir b ladi. Maslan, endigina tuxum p cho ini yorib chiqqan j ja donni va non uvoqiarini ch qiydi, ularni qidirib topa biiadi. Asalarilarning asal qidirib i plashi va amlab q yishi hammaga ma'lum.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmandan saqlanish ui ma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatida zuhur etadi. Masaian, mushuk bolasi ziga tikilib turgan kuchukni birinchi marta k rganda yo shkafning tagiga kirib ketadt yoki stulning ustiga, daraxtga chiqib oladi. Bordi-yu, mushukning zi hujum qiladigan b lsa, kuchukning nozik joylariga yuz-k ziga chang solmoqchi b ladi.

Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifatida yaqqolroq k rinadi. Hayvonlar z bolalarini parvarish qilish tu ma mahoratiga ega b lib, u naslining kelajagi haqida katta amx rlik qiladi. Hayvonlarning ba'zi birturlari, xususan, hasharotlar, z avlodini k rmaydi, ammo, bolalari sib mustaqil hayot kechira olishi uchun, ular tuxum q yganda z nasliga qulay joy va ovqatni oldindan tayyorlab ketadi.

K klamda y lda yoki y l yoqasida bir juft q n izning g ngni dumalata-dumaiata yumaloqlab ketayotganini k rish mumkin. Bu yumaloqliangan g ng q n izdan tarqaydigan nasl uchun turar joy va ovqat b ladi. Q n izlar g ngni ma'lum kattalikda yumaloqlaydi. Ur ochi q n iz shu yumaloqlangan g ng ichiga tuxum q yadi, shundan keyin uning o zini berkitib, xavf-xatarsiz joyga dumalatib boradi. Yumaloqlangan g ng ichidagi tuxumdan bir necha vaqtdan keyin qurt chiqadi. Bu qurt g ngdagi moddalar bilan oziqlanib sadi, qurt shujoyning zida umbakka aylanadi, keyin bu umbak q n izga aylanadi. Yosh q n iz yumaloq g ng ichidan teshib chiqib, erkin hayot kechira boshlaydi. Shunday qilib, q n iz zining amx r ota-onasini k rmaydi, ota-onasi esa q n izni k rmaydi.

Poda (to*da) b lib yashash instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan zaro aloqa qilishida va xilma-xil shaklda birgalashib yashashida zohir b ladi. Hayvonlarning ba'zi turlari, asosan, tx r va sut emizuvchi hayvonlar doimo t da b lib yashaydi, hayvonlarning boshqa turlari, asosan, yirtqich hayvonlar esa ziga xshash hayvonlar bilan vaqt-bevaqt birgalashib yashaydi. Hasharotlar galasi, qushlarga galasi, sut emizuvchilar t dasi — hayvonlarning poda (t da) b lib yashash shakllaridir.

Instinktlar mashq qilish yoki rganish y li bilan hosil b lmaydi - ular ota-onadan naslga biologik irsiyat sifatida tadi, Instinktlarning nerv-fiziologik asosi — shartsiz reflekslardir. I.P. Pavlov ta'limotiga k ra, instinktlar shartsiz reflekslarning zi-yu, lekin ancha murakkab turidir. I.P. Pavlov bunday deydi: «Hozirgi vaqtda instinktlarning ham reflekslardan iborat ekanligi, faqat biroz murakkabroq reflekslar ekanligi yetarli aniqlangan deb hisoblash mumkin» (I.P. Palov, FloJiHoe co6paHMe coMMHeHfi, III tom, 2-kitob, 51-bet). Instinktlar — bir qancha shartsiz reflekslardan iborat b lgan reflekslar zanjiridir. Bu reflekslardan har birining harakatga kelgan payti navbatdagi refleks uchun q z ovchi b ladi. Awalo shuni aytish kerakki, hayvonlardagi instinktlarning obyektiv suratda bama'niligi bilan oyat ajablantiradi. X sh hayvonlardagi instinktiv harakatlarning r yi rost k rinadigan bu bama'niligi va «oqilonaligi» qanday izohlanadi?

Instinktlarning qanday paydo b lganligini birinchi marta Ch. Darwin tushuntirib berdi. Darwin ta'limotiga k ra, hayvonlarning instinktlari uzoq, evolutsion taraqqiyot jarayonida, tashqi muhitga moslashish jarayonida, hayot sharoitiga bo liq holda paydo b lgan.

Bu kurashda, tevarak-atrofdagi muhitga moslashishda foydasiz b lib qolgan harakatlar, shuningdek, befoyda organlar y qolib ketgan, zararli harakatlar hayvonni halokatga olib borgan, foydali harakatlar esa taraqqiyot jarayonida mustahkamlanib, nasldan-naslga tgan. Shu bilan birga, instinktlar butun bir avlodga yoki hayvonlarning, butun bir turiga mustahkam rnashib qolgan harakatlardan iborat.

Instinktiv harakatlar hayvonlarga foydali b lganligina ma'qul keladi, ya'ni bama'ni b ladi, ammo hayvonlardagi instinktlarning bama'niligi ham juda cheklangandir. Hayvonlarning instinktlari bir qolipda (shablon) b ladi. Hayvonlar yashaydigan sharoit saigina zgarishi bilan ularning harakatlari bema'ni b lib qoladi. Masalan, rgimchak iniga pashsha tushsa, darrov ta'zirini beradi: unga yopishib, yeb q yadi. Ammo rgimchak bilan pashsha boshqa joyda (masalan, stakanda) yonma-yon q yilsa, rgimchak pashshadan qochib ketadi.

Parranda z tuxumlarinigina emas, balki boshqa qushlarning tuxumlarini, gipsdan yoki yo ochdan yasalgan sun'iy tuxumlarni, hatto tuxumga bir qadar xshaydigan boshqa har qanday narsalarni ham bosib yota-

vcmdi. Holbuki, parrandaning bu harakatlari tamomila bema'nidir. Ichki nckrclsiya bezlarining faoliyatidan kelib chiqadigan ichki ta'sirlar k pgina Instinktlar uchun (masalan, jinsiy instinkt uchun) xarakterlidir. Hayvonni llnsiy instinktini ado etishga q z aydigan ichki mexanizmlar b lmasa, Inshqi ta'sirning bir zi bu instinktini yuzaga chiqarolmaydi; jinsiy bezlari nlih tashlangan ariga tashqaridan har qanday ta'sir b lishiga qaramay u tti yasamaydi, nasl uchun ovqat amlamaydi va hokazo. Shu munosabat bihin psixikaning emotsional jarayonlar kabi shakli vujudga keladi va yanada lnaqqiy etadi.

Biror ehtiyoj va tegishli tashqi sharoit mavjud b lgandagina bir turga kimdigan hayvonlar odatda hamma harakatlarni k p nasllarning umri davomidagi muayyan bir namunaga muvofiq bajaradi. Ammo hayvonlaming hamma turlaridagi instinktlar barcha nasllarda doimo zgarmasdan qolaveradi, deb ylash yaramaydi. Organizmlar ular uchun yangi b lgan luyot sharoitiga tushib qolsa, yangi xossalar paydo qilishi mumkin. Bu xossalar mustahkamlanib, nasldan-naslga tadi. Hayvonlarning instinktlari ham shunday y l bilan zgaradi, Tashqi muhitga moslashish jaryonida, tajribaga va hayvon yashaydigan sharoitga qarab, ayrim instinktlar s nishi yoki aksincha, murakkablashishi, zgarishi mumkin. Masalun, qaldir ochlar doimo bir qolipda in qursalar ham, lekin, ba'zida, muhit zgarishlarining ta'sirida, bu inlarning salgina boshqacha qilib qurilganini k rish mumkin. Uy hayvonlarining instinktlari ularning yovvoyi ajdodlari instinktiga qaraganda, ayniqsa, k p zgaradi. Demak, tu ma nerv bo lanishlari (shartsiz reflekslar) obyektiv sharoitga mos kelmay qolsa, turning taraqqiyot jaryonida sekin-asta zgarib, s nib qolishi mumkin. Shu biian birga, zgargan tashqi sharoitga qarab, hayvon miyasida nerv sistemasida yangi bo lanishlar hosil b lishi mumkin, shunga k ra organizm muhitga k proq muvozanatlashadi, hayvon hayot sharoitiga yaxshiroq moslashadi.

Hayvonlarning k nikmalari

K nikma — hayvonlaming individual hayoti davomida paydo qiladigan harakatlaridir.

Masalan, rgangan it q l uzatilsa, oldingi oyo ini beradi; it eshikni oyo i yoki tumshu i bilan ochadi, « yinga tushadi», keyingi oyoqlari bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi va hokazo. Bunday harakatlar k nikmalar deb ataladi. Hayvon instinktiv harakatlar yordami bilan qanday ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan k nikma y li bilan ham sha ehtiyojlarini qondiradi. Itning « yinga tushishi» yoki «oldingi oyo ini berishi» uning ovqat olishiga yordam beradigan harakatlardir. Hayvonlarning k nikmalari shartsiz reflekslar, instinktlar asosida, shuningdek,

ilgari hosil bo'lgan shartli reflekslar asosida vujudga keladi. Koinikmalar hayvonning biron ehtiyojini qondirishga yordam beradigan yangi (instinktiv > harakatlardan tuzgacha) harakatlarni qayta-qayta takrorlash y o'li bilan vujudga keiadi. Shunday qilib, koinikmaning nerv-fiziologik mexanizmi shartii refleksdir. Koinikma hosil qilish hayvonda shartli reflekslarning birinchi yoki butun bir sistemasini hosil qilish demakdir. Yangi harakat paydo qiiish va uni mustahkamlab qolish awalo hayvon turgan sharoitga bo'liq. Masalan, itga ovqat beriladigan idishni uyga olib kirib, uy eshigini yopib qo'yildi, deylik. It buni ko'radi. It ovqatga ehtiyoj sezganda eshikka yugurib boradi, uni oyoq i yoki tumshuqi bilan ochishga urinib, ko'pgina poyma-poy harakatlar qiladi. Shu betartib harakatlar davomida it eshikni oyoq i yoki tumshuqi bilan bexosdan ochib yuboradi. Bu harakat bir necha marta takrorlanadi. Oyoq yoki tumshuqning kelgan harakatlari mustahkamlanib qoladi, natija bermaydigan foydasiz harakatlari esa yo'qoladi, it keyinchalik eshikni oyoq i yoki tumshuqi bilan bema'iol ochadigan bo'lib qoladi. Hayvonda bama'ni harakatning yangi koinikmasi, yangi usuli taxminan shunday vujudga keladi. Hayvonlarning koinikmalari ota-onasidan «o'rganish» yo'li bilan ham hosil bo'ladi. Masalan, bolalar bolalarini ovga shunday «o'rgatadi»: qari bolari qilgan harakatlarni yosh bolalar takrorlaydi. Bu yerda «o'rganish» taqlid qilish instinktiga asoslanganidir.

Uy hayvonlarini odam «o'rgatganida» ular ko'p koinikma hosil qiladi. Kishilarning hayvonlarda shu tariqa koinikmalar hosil qilishi **o'rgatish** (dressirovka) deb ataladi.

Yuksak darajadagi hayvonlarning ba'zi koinikmalari juda murakkab bo'ladi va hatto aqllilik belgisi bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'rgatilib, sirk sahnasiga olib chiqiladigan hayvonlarning ko'rsatadigan harakatlari: fillar raqsi, ayiqlarning velosiped minib yurishi, sherlarning akrobatik harakatlari, it, otlarining «matematik masalalarni» yechishi va hokozolar shundaydir. Bularning hammasi shartli reflekslar hosil qilishga asoslanganidir. Hosil bo'lgan koinikmalar ayrim hollarda, hayvonlarning hayot sharoitiga qarab, mustahkamlanishi va irsiy bo'lib qolishi yangi instinktiv harakatlar shaklida nasldan-naslga o'tishi mumkin. I.P. Pavlov fiziologlarning 1913-yilda Gronengenda bo'lib o'tgan xalqaro kongressida bunday degan edi: «Yangi paydo qilingan shartli reflekslarning ba'zilari keyinchalik irsiyat yo'li bilan shartsiz reflekslarga aylanadi, deyish mumkin» (Asar, III tom, I-kitob, 273-bet).

Bir yildan keyin — 1914-yiida, Pavlov yanada ko'proq ishonch bilan bunday dedi: «Yangi paydo bo'lgan reflekslar birin-ketin birqancha nasllarda hayot sharoiti birday saqlangan taqdirda, uzluksiz ravishda doimiy

reflekslarga aylanishi juda ham ehtimol (va bunga endi faktlar dalil bo'la oladi). O'sha kitob, 281-bet.

I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, hayvonlar paydo bo'lib ularda nerv sistemasi vujudga kelishi bilanoq shartli reflekslar, ya'ni organizm bilan tashqi muhit o'rtasidagi muvaqqat nerv bog'lanishlari vujudga kela boshlagan. Biologik jihatdan nihoyatda muhim va organizmning hayotini saqlash uchun zarur bo'lgan bu muvaqqat nerv bog'lanishlari bir qancha nasllardan-naslarga o'tib, takrorlanib, doimiy (shartsiz) bog'lanishlarga, ya'ni instinktlarga aylangan. Hayvonlarda shartli reflekslar hosil bo'lish jarayonida nerv sistemasining o'zi ham o'zgargan va takomillashib borgan. Shunday qilib, I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yuksak nerv faoliyati hayvonlarning taraqqiyotida yetakchi rol o'ynaydi. Hayvonlar ko'nikmalar hosil qilish tufayli, tashqi muhitning o'zgaruvchi sharoitiga chaqqonroq va yaxshiroq moslashadigan bo'lib qoladi.

Hayvonlardagi tafakkur kurtaklari

Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarning (masalan, it, maymunlarning) ba'zi harakatlarini ko'rganimizda ba'zan ularga «ziyrak», «sezgir», «tiyrak» degan va boshqa shu kabi sifatlar beramiz. Hayvonlarda shunday harakatlar ko'rinadiki, bu harakatlardan bizga hayvon qanday bo'lmasin maqsadga yetish yo'llari yoki vositalarini tanlaganday, qanday bo'lmasin masalani hal etganday, avvalgi tajribani yangi sharoitga qarab tatbiq etganday tuyuladi. Hayvonlarning tafakkuri haqidagi masala sohasida so'nggi vaqtlarda

g'oyat ko'p eksperimental tekshirish o'tkazildi, bu tajriba ishlarining ko'pchiligi maymunlarning turli zotlari ustida olib borildi. Masalan, N.N.Ladigina Kotsning tekshirishlari shimpanzeda boshlang'ich abstraksiya qobiliyatlari borligini ko'rsatadi: maymunlar o'zi idrok qiladigan narsalarning rangini shakli va hajmidan ajratar

11-rasm. Maymunlarda murakkab tanlash-ajratish qobiliyati borligini ko'rsatuvchi tajriba.

ekan, shuningdek, shaklni rang vajismdan ajrata olar ekan. Hatto tuban darajadagi maymunlarda ham anchagina murakkab tanlash-ajratish qobiliyati borligini tajriba k rsatib berdi.

Professor Roginskiy mana bunday tajriba qilgan: maymunlar oldiga turli tomonga qaratib, uzun-uzun bir necha tasma va arqon uzala yotqizib q yilgan. Shu tasma va arqonlardan ba'zilarining uchiga yemish bo lab q yilgan. Maymunlar bu tasma va arqonlarni bir-biridan farq qilmay bir] necha marta ushlab k rganidan keyin, oxiri, tasma va arqonlarning qay] xilda ch zilib yotganidan qafi nazar, yanglishmay xuddi sha yemish | bo langan tasma va arqonlarni darrov ajratib, topib olganlar.

Maymunlarning sun'iy suratda yaratilgan sharoitda zlari uchun yangi, murakkab harakatlarni bajarishga qobil ekanliklari ma'lum b ldi. Maxsus tajriba qilib k rilganda shu narsa ayon b lganki, maymunlar baland joyga q yib q yilgan yemishlarni tushirib olish uchun yonlarida turgan yo ochni «quroI» tariqasida ishlata olganlar, ayrim hollarda esa yemishlarni tushirib olish uchun yo ochlarni bir-biriga ulaganlar yoki buyumlarni qalashtirib, ustiga chiqib olganlar.

Maymunlarning tafakkurini tekshirishda I.P. Pavlovning xizmati, ayniqsa, kattadir. I.P. Pavlov sinchiklab tajriba qilib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlar qila olishini k rsatib berdi. Masalan, tajriba qilingan Rafael deb atalgan maymun eshiklarning turli xil zanjir va ilgaklarini ularning har biriga yarasha asbob bilan ochishga, olovga suv sepishga, yashiklarni taxlab zinapoyacha qilib, balandga chiqishga rgandi.

I.P. Pavlov z tajribalariga, shuningdek, boshqa tekshiruvchilarning tajribalariga asoslanib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlarini materialistik asosda uqtirib berdi. Maymunlarning fahm bilan aloqador bu harakatlari ular miyasining shartli refiektor faoliyatidir, albatta. I.P. Pavlov maymunlarning tafakkuri, fahmi yiashda emas (maymunlar ylamaydi), balki harakatidadir, degan xulosa chiqaradi. «Maymunning tafakkurini uning harakatlarida z k zingiz bilan k rasiz», «maymunning goh uni, goh buni q liga olib k rib qilayotgan barcha ish-harakatlari, z k zingiz bilan k rib turganingizdek, ish-harakatda namoyon b lgan tafakkurdir. Bu qisman awaliari hosil qilingan, qisman hozir k z ngingizda hosil b layotgan, k z oldingizda bir-biriga q shilayotgan bir qancha asotsiatsiyaidir. Albatta, bu fahm eng elementarfahmdir» — deydi I. P.Pavlov («riaRiOBCKHe cpe^bi», II tom, 431-bet).

Bu tafakkurning elementar tafakkuriigi shundaki, hayvonlar shu paytda zi idrok qiidadigan voqelik doirasidagina «fikrlaydi», ularning fahm bilan aloqador harakatlari faqat biologik ehtiyojlarni qondirish y lidagi harakatlardir, xolos.

Hayvonlar ylamaydi, ularning fikrni ifodaiydiganvama'lumbirshakliga kiritadigan tili y q. Yuqori darajada taraqqiy qiigan hayvonlarda faqat

•WfiMihl sigtial sistemasining muvaqqat bo lanishlari tafakkurning nerv-Ugloloulk mexanizmlari b lib xizmat qiladi.

* llnyvonlarda vujudga kelgan harakat usullari biridan ikkinchisiga fl'lnwiydi. Hu harakat usullarini qaysi hayvon topgan b lsa, faqat sha iwim hayvonniki b lib qoladi. Hayvonlarning kurtak holidayi tafakku-fl liiniqqiy ctmaydi. Bu tafakkurning zohir b lishi tafakkurning nav-hnliliiiigi, yuksak va murakkabroq shakllari taraqqiy etishi uchun bir bos-tlU'h h lolmaydi. Hayvonlarning tafakkuri namoyon b ladigan hara-kittl'ni' ularning fe'l-atvorida asosiy rin tutmaydi. Hayvonlarning fe*-l-illvori (xatti-harakatlari)dagi asosiy shakllari instinktlari bilan ko'nikmnlardan iborat. Hayvonlarning ana shu oddiy kurtak holidayi tuuikkur faoliyati ayni vaqtda hayvon psixika taraqqiyotidagi yuksak hosqich hisoblanadi.

Hayvonlar psixologiyasi — zoopsixologiya degan maxsus fan hayvonlar psixikasini tekshirish bilan shu ullanadi. Bu fan hayvonlardagi psixik hayot shakllarining taraqqiyotini ulardagi nerv sistemasining taraqqiyotiga va hmlogik sistematikaga (hayvonlarning har xil turlariga), shuningdek, hayvonlarning hayot kechirish xususiyatlariga qarab rganadi. Zoopsixologiya luili hayvonlar psixikasining taqqoslab tekshirganidan cho ishtirma psixologiya deb ham ataladi. Shu psixologiyaning zi psixika taraqqiyotini hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga qarab tekshirgani uchun yana hiologik psixologiya deb ham yuritiladi.

II. INSON ONGINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Hayvonlar psixikasining paydo b lishi va sib taraqqiy qilinishini yuksak darajada taraqqiy etgan psixikaning, ya'ni faqat insonga xos b lgan ongning ilk tarixi arafasi desa b ladi.

inson ong egasi b lganligi tufayli hodisalaming zaro sababiyatlari, bo lanishlarini va bu bo lanishlarning natijalarini ochib ola biladi, z oldiga muayyan maqsadlar q yadi va shu maqsadlarga yarasha ish k radi. Odam ongi, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir. Shu bilan birga, odam ongini ijtimoiy hayot sharoitiga bo lagan holda taraqqiy qiladi. Ong insonning eng awalgi ota-bobosi qurol yasab, mehnat qila boshlagan va shu tufayli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo b lgan.

Odamning eng awalgi ota-bobolari t da-t da b lib yashagan. Mehnat jarayonida insonni jamiyatiga yaqinlashtiradi. Odam tashqi tabiatga ta'sir etib va uni mehnati bilan zlashtirish jarayonida zining tabiatini ham zgartirib boradi. Odamning eng awalgi ota-bobolari mehnat jarayonida qayta tuzilib odam organizmi takomillasha borgan.

Odanning taraqqiy qilishida mehnatning roli

Inson ongining taraqqiy qilishida sizsiz mehnat jarayoni muhim rol o'ynaydi. Avlod-ajdodlarimiz mehnat qilish natijasida siz ehtiyojini uchun kerak bo'lgan buyumlarni tabiatdagi bor bo'lgan yoqoch, tosh kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillasha borgan.

Ayni mehnat qurollari tayyorlanishi, qo'ldan turli-tuman ishlarda foydalanishi tufayli odamzod qo'lining panjalari rivojlandi. Odam mehnat qilgan sayin sizlashning rangi, nutq vujudga keldi, odam tilga kirdi, sizlashning rangi boshlandi, sizlay berish munosabati bilan, nutq ila qilinadigan "j" muomalada til taraqqiy etib bordi va mehnat bilan bir qatorda, odam bosh "j" miyasi va ongining yanada zgarishi, takomillashuvi uchun asosiy faktor bo'lib qoldi.

Odam miyasining nisbiy hajmi ham zgardi va ancha kattaiashdi. Bosh "j" miya p' stining yuzasi ham kattalashdi (2000 kv. sm), miyaning va miya p' stidagi ayrim qismlarning tuzilishi zgardi. Katta yarim sharlarning peshana va tepa bo'laklari, ayniqsa, takomil etdi. Odam miyasining peshana bo'lagi miya p' sti yuzasining taxminan 30 foizini egallaydi. Bosh miya p' stining ensa bo'lagi odamda 12 foizini egalladi. Odam miyasining p' stida yangi markazlar hosil bo'ldi, hayvonlarning miya p' stida esa bunday markazlar yo'q. Odam miyasining p' stida nutq markazlarining hosil bo'lishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi. Odamda ikkinchi signal sistemasini vujudga keldi va tarkib topdi, ikkinchi signal sistemasining ishlashi odamdagi yuksak nerv faoliyatining hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan farq qiladigan asosiy xususiyatidir.

Odamda moddiy dunyo taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan ong taraqqiy qilib va zgarib bordi. Lekin ongning tarixiy taraqqiyoti biologik qonunlar bilan emas, balki ijtimoiy qonunlar bilan belgilandi. Kishilar ongi ijtimoiy hayot shakllarining tarixiy zgarishlariga muvofiq ravishda taraqqiy qilib bordi. Jumladan, kishilar ongining tarixiy taraqqiyoti ishlab chiqarish usullariga, ishlab chiqarish munosabatlarining zgarishiga va shu jamiyat ideologiyasiga qarab bordi.

Ideologiya deb biron jamiyat, sinfning siyosiy, falsafiy, ma'naviy, estetik (sa'nat), diniy qarashlar sistemasini aytiladi. Ideologiya, boshqacha aytganda, ijtimoiy ong deb ataladi. Psixologiyada tekshiriladigan individual ongni, ya'ni har bir ayrim kishi ongini ijtimoiy ongdan farq qilish kerak.

Barcha kishilar tevarak-atrofdagi dunyoni seza va idrok etib oladilar. Barcha kishilarda xotira va xayol bor. Barcha kishilar fikrlaydilar va til vositasi bilan zaro aloqa qiladilar. Barcha kishilarturli hislarni kengildan kechiradilar va zirodalarini namoyon qiladilar.

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalarining tarixiy taraqqiyoti

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalari tarixan taraqqiy qilifa **Ittlfm**, Kishilarda faqat ularning ziga xos b lgan, ehtiyojlar vujudga **kltdl** vj laraqqiy etdi.

Mhiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga yetishi uchun **/ttrui'** narsalarning hammasi demakdir.

Odam yashash, hayot kechirish uchun z ehtiyojarini qondirishi lozim. lihiiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tu ma **rht** iyojlar b ladi, ovqatlanish, z- zini himoya qilish, nasl qoldirish ehti- ynl;iri bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak **f'ht** iyojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi rhliyojlar bor. Bu ehtiyojlar tu ma ehtiyojlar emas, ular tarixan taraqqiy elitfin. Ijtimoiy zot b lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan zrganan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiyotiga qa- iiii b zgaradi.

Tarixda odam miyasi taraqqiy etishi bilan birga sezgi k ruv, eshituv, luy u organlari, ayniqsa, yuksak kamolotga erishdi. Odam musiqani, nafis suiatlarni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir b ldi. Q I asosiy mehnat organi b lish bilan birga asosiy tuy u orgarti ham b lib qoldi.

Odamning tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham lakomillashib va sifat jihatidan zgarib turdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan b ldi, z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va undan anglab-bilib foydalanish qobiliyatiga ega b ldi.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot mahsulidir

Odamzod tafakkuri dastlab elementar mehnat faohyati bilan chambar- chas bo langan edi. Bu aniq-amaliy tafakkur edi. Keyinchalik tafakkur aniq tafakkurdan abstrakt tafakkur sari na amaliy tafakkurdan nazariy tafakkur sari taraqqiy qilib bordi. Aibatta, abstrakt va nazariy tafakkur tajribadan ajralmagan hoida sib bordi. Mantiqiy tafakkur shakllari ham mehnat tajri- basida va dunyoni bilish jarayonlarida hosii b ldi va sib bordi.

Odam hodisalar rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, tabiat va ijtimoiy hayot qonuniarini tafakkur yordami bilan ochib oladi. insonning Dng idora qiladigan faoliyati endi faqat oddiy q l mehnati quroliari, ovqat, kiyim-kechak va turar joyinigina yaratib qolmay, balki fan, san'at. mu- rakkab texnikani ham yaratadi. Kishilar ilmga asoslangan dunyoqarash ya- ratishga intiladilar va shunga harakat qiladilar. Taraqqiy qilayotgan fan, texnika va san'at esa z navbatida kishilar ongining sishiga, ularning ma'naviy qiyofasiga, tafakkuriga ta'sir etadi.

Awalgi nasllarning tajriba va bilimlari tilda mustahkamlanib, keyingi nasllarga tib keldi. Mehnat aloqalarida takomillashib borgan til z navbatida kishilarning ongi va tafakkuri taraqqiyotiga ham ta'sir etdi. Yo-zuvning takomillashuvi tufayli kishilarning zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri mislsiz darajada kengaydi va mazmundor b lib qoldi. Kishilar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish orqaligina emas, balki uzoq masofadagi kishilar bilan va ilgari tgan kishilar bilan bivosita «aloqa» bo lash y li bilan ham ularning ongi, bilim va tajribasi bilan boyiydigan b lib qoladi. Til kishining butun ongli faoliyati bilan chambarchas bo l angandir. Yuqorida k rsatib tilganidek, til mehnat bilan bir qatorda inson jamiyati va ongini taraqqiy ettiradigan ikkinchi asosiy faktordir.

Mehnat jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning tarkib topish jarayonida tafakkur va til bilan birga, odam irodasi ham paydo b Idi hamda tarixan sa bordi. Odam, ish k rishdan oldin z harakatlarini tasavur qiladi, shu harakatlarni oldin ylab k radi, q yilgan maqsadga yetish uchun anglab-bilib ayrat k rsatadi, r y bergan qiyinchiliklarni yengib tadigan b lib qoladi. Iroda bilan b ladigan harakatlar - ongli harakatlar shakllanadi. Shu biian birga, odamning iroda-ixtiyor bilan qiladigan harakatlari b ladi. Tevarak-atrofdagi muhitni zlashtirish, uni z ehtiyojiga moslashtirish imkonini paydo qildi. Odam iroda egasi b lganligi tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiatni ziga asta-sekin b ysundirdi, uni ziga xizmat qilishga majbur etdi. Odam tabiatni, tevarak-atrofdagi olamni z maqsadlariga muvofiq qilib zgartiradi, unga yangilik kiritadi. sha tarixiy taraqqiyot jarayonida, uzoq kurash y li bilan insonlar ijtimoiy muhitining stixiyali ta'siridan qutuladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini sekin-asta bilib olib, ijtimoiy hayotga uyushgan holda ta'sir k rsata boshlaydi, inson jamiyatining taraqqiyotini muayyan y lga sola boshlaydi.

Kishilar ongining zgarishi

Mamlakatimizda mustaqillikning aiaba qilishi odamzod shaxsining — undagi barcha kuch va qobiliyatlarining yayrab-yashnashi uchun mislsiz katta imkoniyatlar yaratib berdi. Ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi ishlab chiqarish munosabatlarining asosi ana shu yangi munosabatlarni aks ettiradigan yangi ong ham paydo b Idi. Kishilar ongidagi bu yangilik kishilar rtasidagi munosabatlarning zgarishida, mehnatga munosabatning zgarishida, kishilar saviyasining zgarishi va kengayishida, ularning z faoliyatida oldilariga q yadigan oyalarning zgarishida z ifodasini topdi. Kishilarning zaro munosabatlarida rtoqlarcha hamkorlik va ishlab chiqarish jarayonida zaro yordam, hamkoriik qaror topdi.

Bizda kishilarning mehnatga munosabati ham tubdan zgardi: ilgari o ir va mashaqqatli yuk deb hisoblangan mehnat shon-sharafga, shavkat va qahramonlik ishiga aylandi. Mehnatda zavq-shavq q z aydigan manbalar

pttydo lx)ldi. Bizda mehnat faqat yashash vositasi b libgina qolmay, balki, •hlyojoyga shu bilan birga, shodlik va bardamlik manbalariga aylandi. Kishi-**Ivning** yuksak hislari — Vatanimiz baxt-saodati uchun ijodiy mehnat qili-**ihklii** yangilik yaratish, kashfiyot bilan shu ullanishda z ifodasini topmoq-**tn** Ozod kishilarning erkin mehnati z r ijodiyot ekanligini, bu ijodiyotda klithining barcha jismoniy va ma'naviy kuchlari munosib ravishda q shilishini, korxonalarimizning il oriori va tadbirkorlari amalda k rsatmoqdalar.

Kishilarning zaro munosabatlari zgarishi bilan mehnatga yangicha munosabat qaror topishi bilan kishilarning ongi ham zgardi. Ular z Inmiyatiga qarshi bosh k taradigan kishilar emas, balki z jamiyatining tiVosi uning fidoiysidir. Ular Vatan oldidagi burchini, vazifalarini doimo yixshi anglaydigan kishilardir. Mustaqillik davrida kishilarning fikr-hislari, intilishlari va irodasi ham zgardi.

Kishilar ongining zgarishida ijtimoiy tuzum qancha yuqori b Isa, ijtimoiy muhitning sib kelayotgan avlod ongiga ta'siri shuncha ortadi. Mustaqillikka erishishimizning zi kishilarning ongini zgarishiga sabab h ldi. Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir etishida ta'lim-tarbiyaning roli kattadir. Chunki bolalar yoshligidan atrofdagi kishilar bilan munosabatda b lib, bilimlar, k nikma va malakalarni egallaydilar. Bolani rab olgan ijtimoiy muhit (tabiat, jamiyat, jamoa va guruh), mehnat va til faqat inson shaxsi taraqqiyotining shartlarigina b lib qolmay, bolalar uchun maktabda quv predmetiga aylanadi. Bilim va k nikmalarni egallash bolaning ma'naviy jihatdan sishiga yordam beradi, dunyoqarash shakllanadi.

Inson ongining zgarishida uning faollik k rsatishi ham muhim ahamiyatga ega. AgarboJa tu iiganidan boshlab faollik k rsata boshlasa, keyinchalik bu faollik faoliyatga aylanadi. Faoliyat esa kishining zini rab olgan tabiatga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir k rsatishidir. Bulaming hammasi kishilar ongining zgarishiga sabab b ladi.

III. ODAM ONGINING YOSHGA QARAB SISHI

MaMumki, har bir odamning ongi tu ilish paytidan boshlab, butun umr b yi sib boradi. Odam ongining yoshga qarab zgarish sababi nimada, degan savol tugilishi tabiiy.

Turmushdagi kuzatishlar va biologlar, jamiyatshunoslar, psixologlar va pedagoglarning k pgina ilmiy tadqiqotlari bu savolga quyidagicha javob qaytarishimizga asos beradi: har bir kishi, ongining yoshga qarab taraqqiy etishi shu kishi organizmining sishiga, ijtimoiy muhit ta'siriga, ta'lim va tarbiyaga, shuningdek, odamning z faoliyatiga bogiiq.

Organizmning sishi

Bola organizmi sib, kamolga yetib boradi. Organizmning ayrim a'zolari

sadi va takomil etadi, shu a'zolarning sifati zgaradi. Nerv sistemasi taraqqiy etib va chiniqib boradi. Masalan, bola bir yoshga t Iguncha bosh miyasining o iriigi ikki marta oshadi, t rt-besh yoshlarga borganda bosh miya o irligi uch marta oshadi. iVliyaning sishi 20 yoshgacha, ba'zan undan keyin ham davom etadi.

Bola shartsiz reflekslar bilan tu iladi, ammo hayotining birinchi oyi-dayoq, shartsiz reflekslar asosida, tashqi ra'sirlar tufayli shartli reflekslar ham vujudga kela boshlaydi. Bola bir yoshga t lib, ikkinchi yoshga qadam q yganda bosh miya p stining faqat odamga xos b lgan yuksak funksiyasi tarkib topadi, I.P. Pavlov bu funksiyani ikkinchi signal sistemasi deb atagan edi. Yuqorida aytganimizdek, I.P. Pavlovta'limotiga k ra, ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur hamda o zaki va yozma nutqning nerv-fiziologik negizi hisoblanadi.

Takomil etuvchi nerv sistemasi, jumladan, bosh miya — taraqqiy etayotgan odam psixikasining moddiy substrati (asosi)dir. Ammo organizm sishining zi hali odam shaxsini, undagi psixik hayot mazmuni va shakllarini belgilab bermaydi. Bola tayyor bilim va mahorat, tasawur va qobiliyat, tayyor havas va xarakter bilan tu ilmaydi. Organizmning sishiga bo liq b lgan psixik hayot imkoniyatlari haqiqatan yuzaga chiqishi uchun bola anchayin sish bilangina qolmay, ijtimoiy muhitda, odamlar orasida yashashi va kamolga yetishi kerak.

Bolalarni g dakligida yowoyi hayvonlar (maymunlar, b rilar) irlab ketishi, bu bolalarning tirik qolib, odamlarga aralashmasdan sish hodisalari anchagina ma'lum. Ammo, bunday bolalarda odamga xos b lgan psixik qobiliyatlar ularning yoshiga yarasha taraqqiy etgan emas.

Bu faktlarshuni k rsatadiki, organizmning inson jamiyatidan tashqarida sishining zi shaxsning psixik taraqqiyotini ta^minlay olmaydi.

Organizm sishi biian, jumladan, nerv sistemasi sishi bilan psixik hayot mazmuni va shakllarining taraqqiysi uchun imkoniyat vujudga keladi, xolos. Bu imkoniyatiaming yuzaga chiqish boisi shuki, odam ijtimoiy muhitda yashaydi va kamol topadi. Odam biologik zot sifatida emas, balki ijtimoiy zot sifatida kamolga yetadi.

Ijtimoiy muhit

Umuman odam ongi ijtimoiy tarixiy hayot sharoitida vujudga kelib, kamolga yetgani kabi, har bir odam ongi ham faqat muayyan ijtimoiy muhitda kamol topadi.

Bola tu ilgan paytidanoq, muayyan ijtimoiy hayot sharoitida tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar sharoitida, ijtimoiy ong shakllari qaror topgan bir sharoitda b ladi, bola mehnat sharoitining ta'sirida b ladi, tevarak-atrofdagi kishilar bilan s zlashib, aloqa qilib turadi. G dak bolaning zi mehnat qilmaydi, albatta. Ammo u mehnat sharoitida yashaydi va

BtHtl, Bolitning atrofida ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli b lgan narsalar **Bfldli** U mehnat samaralaridan foydalanadi; katta yoshli kishilarbola uchun **|B|hnnt** qiludilar, s ngra bola voyaga yetib, mehnatning biron turiga ki- **jjhtull**, mehnatga biron munosabatda b ladi. Xuddi shuningdek, bola **IU lilun** kuniyoq tilga kirmaydi. Ammo boshqa kishilar bolaning oldida **UMI** murojaat qilib s zlaydilar. Bolas zlashuvchilarorasida sadi, s ngra **iliftl** mu'lum yoshga yetgach tilga kirib, s zlashadigan b lib qoladi.

sayotgan bola tilni bilib oladi, tilning yordami bilan esa awalgi nasl- **lnrnlg** t plagan moddiy va ma'naviy tajribasini biib oladi, ayni vaqtda /Ining psixik kuchiarini ham kamolga yetkazadi.

Odam kamoiga yetadigan muhit qandaydir zgarmas bir narsa emas. IIII hir odamning, har bir bolaning ongi zgaruvchi muhit ta'sirida kamol Inpadi. Sinfy jamiyatda bu muhit sinfy b ladi. Shu sababli, aniq muhitga ((tinib, sayotgan odam ongi ham har xii tarkib topadi va kamolga yetadi.

Hamma sharoitda bola bolaligicha, yigit-yigitligicha qoladi, albatta. Ammo ijtimoiy hayot, turmush va madaniyat sharoitiga qarab, tarbiyaga tjiirab, smirlar va yigit-qizlaming xususiyatiari tarkib topadi.

TaMim va tarbiya

Tevarak-atrofdagi ijtimoiy muhit odamning sayotgan ongiga, asosan, uyushgan tartibda ta'sir etadi. Ijtimoiy formatsiya qancha yuqori b lsa, ijtimoiy muhitning smir avlod ongiga uyushgan tartibdagi ta'siri shuncha kalta b ladi.

Inson jamiyati bolalar ongiga asosan tarbiya va ta'lim y li bilan uyushgan ta'sir k rsatadi. Boia tevarak-atrofdagi kishilar biian xilma-xil zaro munosabatlarga kirishar ekan, g dakligidanoq bilim, mahorat va malaka orttira boshlaydi. U awal oila sharoitida yoki maktabgacha tarbiya muas- sasasida, s ngra maktabda qiydi, ta'lim oladi. Tevarak-atrofdagi muhit (tabiat va jamiyat), mehnat va til odam shaxsini kamolga yetkazadigan sharoit b lish bilan birga, bola sgan sayin maktabda rganadi, shuningdek, larbiya vositasi sifatida foydalaniladi.

Ta'lim va tarbiya odamni kamolga yetkazadigan asosiy yetakchi fak- lordir. Buning sababi shular:

1. Organizm sishining zi va muhitning stixiyali ta"siri berolmay- digan narsani odam taMim va tarbiya jarayonida oladi. Masalan, bola ona tilini tevarak-atrofdagi muhitning «stixiyali» ta'sirida ham biib olishi mum- kin. Ammo, qish-yozishni faqat maxsus ta'lim olish y li bilan rganishi mumkin.

Odam q l-oyo ining xilma-xil harakatlari organizmning sishi bilan birga va shu organizm yashaydigan sharoitga qarab takomil etadi. Ammo, maxsus mehnat va texnik k nikma hamda malakalarini odam faqat qib- rganish y li bilan egallab oladi.

2. Odamning noqulay organik takomil natijasi bilan nuqson ham ta'lim va tarbiya yili bilan zarur tomonga qarab zgartiriladi. Masalan, ba'zi bolalarning ayrim nuqsonlar bilan — kar, kar (kar-soqov, kar-kar-soqov) bilan tibbiy ilishi ma'lum. Ammo, maxsus tashkil etilgan ta'lim va tarbiya yordami bilan bunday bolalar aqli tashqiradi. Bunga ko'rsatib berilgan Olga Skoroxodova yorqin misol bo'la oladi. Olga qib, oliy ma'lumot oldi, bir qancha ilmiy asarlar va she'riy asarlari yozdi. 1

3. Muhitning stixiyali salbiy ta'sir etish natijasi bilan kamchiliklar bilan ta'lim va tarbiya yili bilan za'if tomonga zgartiriladi. Masalan, 9-10 yashar bolalarda ba'zan muhit ta'siri bilan ba'zi yomon odat va mayllar — tamaki chekish, karta oynash, sokinash va shunga o'xshash yaramas odatlar paydo bo'lishi mumkin. 3

Maxsus pedagogik usullar bilan ta'sir etib, bu yaramas odat va mayllarni bartaraf qilish va ularni boshqa yaxshi odatlarni singdirish mumkin.

4. Ta'lim va tarbiya shaxs taraqqiyotida progressiv ahamiyatga egadir. Muhitning stixiyali ta'siri odamning taraqqiyotini shu muhit darajasiga yetkazadi. Ta'lim va tarbiyada shu progressiv jamiyat darajasidan tashqariga chiqadigan maqsadlar (ideyalar) qo'yiladi. Masalan, pedagogik sistemamizda kelajak kishilarini, yanada mukammal kamol topgan shaxsni yetishtirishni maqsad qilib qo'yamiz. Bunday maqsad yosh avlodga psixikaning kamolga yetish xususiyatlarini ham belgilab beradi, yoshlarda haqiqiy maqsadga intilish, yashash va ishlashga intilishning taraqqiy etishini ta'minlaydi. Shunday maqsad qo'yilar ekan, tarbiya va ta'lim shaxs taraqqiyotida yoshda progressiv ahamiyatga ega bo'ladi.

5. Ta'lim jarayonida bolalar z aqlini ilm bilan boyitib, bir qancha mahorat va malaka olib, shu bilan birgalikda ularni ham kamol topadilar.

Bolalarning kamolga yetish darajasi biror bilim va malakalarni zlashtirish imkoniyatiga bog'liq. Bilim va malakalarni zlashtirish jarayoni esa z navbatida bolalarning jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topishiga imkon beradi.

Ta'lim jarayonida bolalarning iroda va ma'naviy sifatleri takomillashadi, ularning dunyoqarashi tarkib topadi. Ta'lim — odamning tabiiy qobiliyatlarini uyatish va rivojlantirish uchun muhim shartlardan biridir.

Odamning z faoliyati

Har bir shaxsning kamolga yetishi faqat organizmning o'sishiga, muhit hamda lamim va tarbiya vositalarining ta'sir etishiga bog'liq bo'lish bilanгина qolmaydi; har bir shaxsning kamol topishi shu kamolga yetayotgan kishining faol ishtiroki bilan bo'ladi. Bu faoliyat awalo shunda kiritiladiki, bola muhitning, tarbiyachilar va qituvchilarning ziga kiritayotgan ta'siriga ijobiy yoki salbiy munosabatda bo'ladi.

Bolaning tashqaridan bo'ladigan ta'sirlarga biror munosabatda bo'lishi avval OR^amzning tuzilish va faoliyat xususiyatlariga, shuningdek, unda

• fcfllh chiqqan ehtiyojlarga bo'liq. sayotgan organizmning xususiyatlariga I VB pnyclo b layotgan ehtiyojlariga qarab, bolaning ba'zi psixik xususiyatlari I ymhlik davridan tarkib topa boshlaydi. Shunga qarab, takomil etayotgan ! odam ziga k rsatiladigan ta'sirlami bolalik davridanoq, turlicha va turli dnntfiula zlashtiradi. Bola hayotining dastlabki kunlaridanoq k rinadigan fttol munosabat keyinchalik faoliyatga aylanadi. Bu faoliyat esa odamning lcviiRik-atrofdagi tabiiy muhitga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir elKlii demakdir. Agar bola mutlaqo qimirlamay turaversa (amalda bunday h lishi mumkin emas, albatta) psixikasi taraqqiy etmagan b lar edi.

I lar bir zotning z taraqqiyoti uning kamolga yetishida katta rol ynaydi. Odamning z taraqqiyoti faoliyatda yuzaga chiqadi. Odamning z taraqqiyoti yosh sayin ongli jarayonga aylanib, faoliyatning z- zini tarbiya- lns h degan maxsus turiga aylanadi. Odam boshqalarni tarbiyalash bilangina qolmay, z- zini ham tarbiyalaydi. Shuning uchun har bir odam umrining qandaydir yoshidan boshlab qandaydir darajada, maktab yoshidan boshlab csn zining xatti-harakatiga tegishli tarzda javobgar b fadi.

Yosh psixologiyasi degan maxsus fan odam psixikasining yosh sayin tnrnqqiy etishini tekshiradi. Bu fan odam yoshining turli bosqichlarida psixikaning ketma-ket taraqqiy etish xususiyatlari va qonuniyatlarini rganadi. Odam umri davomida (ontogenezda) ong va shaxs ketma-ket qnnday tarkib topishini tekshirish, odam yoshining har bir bosqichida g daklik davridan tortib to keksayguncha bu psixika strukturasi qan- tlny spetsifik xususiyatlari borligini bilish, odam psixikasining yoshga qarab Inraqqiy etishi qanday faktorlarga bo'liq ekanligini aniqlash yosh psixologiyasining vazifasidir.

Yosh psixologiyasi sistemasida bolalar psixologiyasi alohida muhim rinni egallaydi. Bu fan chaqaloqlik, g daklik, maktabgacha tarbiya yoshi, maktab yoshida psixika qanday taraqqiy etishini rganadi. Bu sish davrlari odam shaxsi va onging tarkib topish davri hamdir.

Psixologiyaning maxsus sohalari «Yoshlar psixologiyasi», «Kattalar psixologiyasi», «Keksalar psixologiyasi» ham yosh psixologiyasi sistemasida ziga munosib rinni egallaydi.

IV. SHAXS

Shaxs deb aniq bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi b lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi. Shaxsni ta'riflaydigan muhim psixologik belgilarga t xtab taylik.

Shaxsning ijtimoiyligi, ongi va zini anglashi

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak shakli b lgan ongi va kishilarning zaro

s zlashib aloqa qilish vositasi b Igan tilidir. Inson hayotida zaro munosabatlar muhimdir.

Shuningdek, zaro munosabatlaridan qafi nazar, tu jlish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, g yo har bir odam zining tayyor «meni» bilan, zini anglashga tayyor b lib tu ilgan deb da'vo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir.

Jamiyatdan tashqarida odam odam b lolmaydi va kishilar rtasidagi ijtimoiy aloqa ulaming amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi munosabati bilan belgilanadi. Odam boshqa kishilarga munosabatda b lish tufayligina ongliroq b lib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega b ladi. Ana shu munosabatlar necho li mazmundor va rang-barang b Isa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang b ladi. Odam onginging yuksak belgisi — uning zini anglashidir, odamning zini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir. Shaxsning zini anglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofdagi muhitda zining individligini, subyektligini ajratadi. Odam tevarak-atrofdagi olamni biluvchi va shu dunyoga ta'sir etuvchi zot sifatida har bir odam subyektdir, odamning idrok etadigan, tasavwur qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oladigan va ta'sir k rsatadigan narsasi uning uchun obyektidir. Odamning zini anglashi subyektiv ravishda zini «men» deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot b lganligidan unga zini anglash qobiliyati xosdir. Ammo odam jamiyatning bir a'zosi va olamning bir qismidir, shu sababli odam tevarak-atrofidagi olamdan ajratsa ham, ayni vaqtda shu olam bilan bo langanligini anglaydi. Odam z tevarak-atrofidagi olamdan zini ajralgan holda zini «men» deb anglay olmaydi, chunki odam onginging, zini anglashining, «men»ining mazmuni sha odam atrofidagi real-voqeii in'ikosidir.

Shaxsning zini anglashi shunda ifodalanadiki, odam tevarak-atrofdagi olamda zini ajratish bilan bir vaqtda, zining shu olamga uzviy ravishda bo langanligini anglaydi, ziga, z faoliyatiga va z vazifalariga anglab-bilib munosabatda b ladi.

Shaxsning zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. zining borligini anglashi, odamning zini kim deb bilishi — quvchi, ishchi, qituvchi, muhandis va shunga xshash deb anglashi, zining tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan zaro munosabatini anglashi, z huquq va burchlarini anglashi, zining fazilat va kamchiliklarini va shunga xshashlarni anglashi zini anglashga kiradi. Shaxs zini anglaganligidan zini- zi kuzata oladi va zini- zi bilib oladi, k ngligidan tgan kechinmalarni tushuna oladi, zining xatti-harakatlariga zi tanqidiy k z bilan qaray oladi. Shaxsning zini anglashi va zini bilishi z xulq-atvorini boshqarish uchun zarur

- **ibirlar**, zini- zini tarbiyalash uchun z aqlini zini stirishi uchun zarur ilhrulir

Shaxsning biron maqsadni k zlashi va dunyoqarashi

Shiixsning belgisi va zini anglashining mazmuni — uning biron maqsad- n k /lashi, shunga intilishidan iborat.

Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni k zlaydi, shu nim|sadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron nbycktgga k z tikadi, unga intiladi, voqelikning real sohaları ana shunday ohyckt b ladi, ammo haqiqatda y q b lgan, xomxayoldan kelib chiqqan imrs;ilar ham shunday obyekt boimo i mumkin.

Shaxs z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istiqbolning z nmrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan va amalga oshiradigan hnrkamol obrazi uchun intiladi va shuni ziga oliy maqsad qilib oladi. Oilam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb bila- di. Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad h lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsul b lmasdan, balki hiiqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal b lishi kerak. Yuksak ideal yoki oliy maqsad kishining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal b la oladi.

Dunyoqarashning b lishi ham shaxsning muhim belgisidir. Dunyo- qarash odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari haqidagi qarashlari, nisawurlari va tushunchalari sistemasidir.

Sinfy jamiyatda yagona dunyoqarash y q va b lishi mumkin emas. Dunyoqarash tashqi olam va inson tafakkurining jarayonlari haqida munta- /;im qarashlar sistemasini beradi. Bu dunyoqarash fanning yutuqlariga va insoniyatning k p asrlik tajribasiga asoslanadi. Odamning k zlagan maqsadi, xatti-harakati dunyoqarashga mos b lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash maslak b lib qoladi.

Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odam- ning z ongiga q shiladi. Odam z ideallarini anglab, z dunyoqarashi va maslaklarini bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan rmini aniqlaydi, nimani deb yashayotganligini va ishlayotganligini; zini, z faoliyatini qay yoidan kamolga yetkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi boiib yetishuvi zarurligini aniqlab oladi.

Odamning ehtiyojlari va mehnat

Shaxsning muhim belgisi faqat odamga xos maxsus ehtiyojlarning bor- ligidir.

Ehtiyojlar odamning kun k rishi va yashashi uchun zarur narsalardir.

Odam yashamoq, kun kechirmoq uchun z ehtiyojlarini qondirishi kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tu ma ehtiyojlar boiadi — ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari

bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tu ma ehtiyojlar emas — ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot b Igan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatdan zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiysiga qarab I zgaradi. Har bir ayrim odamning ehtiyojlari ijtimoiy muhit, tarbiya va tajribasiga qarab taraqqiy etadi. Ehtiyojni qondirish jarayoni hayotning muhim bir tomonini tashkil etadi. Odam yuksak darajadagi ma'naviy ehtiyojlari borligi bilangina emas, balki zining ehtiyojlari (shu jumladan, biologik ehtiyojlarni ham) anglashi bilan ham hayvonlardan farq qiladi. Ehtiyojlar odamni ayratga kirgizadi, uning faoliyatini hamma turlariga dalda beradi.

Yuqorida aytilganidek, hayvonlar zining ehtiyojlarini tu ma instinktivharakatlaryordarni bilan va instinktlarasosida vujudga keigan k nikmalar yordami bilan qoniqtiradi. Odam shaxs b Iganidan z ehtiyojlarini ongli, oqilona harakatlar yordami bilan qondiradi. Shu bilan birga, odam faqat insonga xos b Igan madaniy ijtimoiy ehtiyojlarnigina emas, balki tabiiy, biologik ehtiyojlarini ham oqilona qondiradi. Shu bilan birga, odamning harakati hayvonlar harakatidan tafovut qilib, ijodiy xarakterda b ladi. Hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitga faqat moslashadi, undan tayyorini oladi. Odam muhitga moslashish biiangina qolmaydi, balki shu muhitni **qayta k radi, zgartiradi,** ziga moslashtiradi. Shaxsning oqilona iroda bilan b ladigan faoliyati ijodiy mehnatda sodir b ladi. Odam yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak-atrofdagi voqeiiikka q shadi, voqelikni zgartiradi va t ldiradi.

Kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati tufayli yer sharining butun qiyofasi zgardi — yangi geografik muhit vujudga keldi, deyish mumkin.

Shaxsning individual xususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. Har bir odamning ziga yarasha shaxsiy xususiyatlari bor. Bir-biriga xshaydigan, ammo tamomila bir xil b Imagan kishilar bor. Odamning individuali xususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon b ladi. Harbirodam ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, ziga yarasha fikr yuritadi va s ziyadi. Har kim turli hislarni ziga yarasha k ngildan kechiradi va turli sharoitda ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning ziga xos temperamenti va xarakteri, ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatleri va qiziqislvhavasleri bor.

Yuqorida aytilganlardan, shaxsning mohiyati faqat yuqorida k rsatilgan psixik belgilardan iborat ekan, degan ma'no chiqmaydi. Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi — gavdasidir. Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni — uning ongi va organizmini nazarda tutamiz.

IKKINCHI QISM

BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. SEZGILAR

I. SEZGHAR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tevarak-atrofimizda b lgan va bizga ta'sir etib turadigan narsa va limlisalarning xilma-xil xossalari bor. Bu xossalar k ruv, eshituv, tuy u organlari va shunga xshash sezgi organlari yordami bilan ongimizda Ix-vosita aks etadi. Sezgi organlarimizga ta'sir etadigan narsalardagi ayrim \ossalarning miyamizda shu tariqa bevosita aks etishi sezgi deb ataladi. Biz qizil, yashil ranglarni, shirin, achchiq ta'mlarni, o ir-yengilni, issiq-sovuqni va shu kabilarni sezamiz. Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vujntlga keltiradigan har bir narsa (yoki hodisa) **q z ovchi** deb ataladi, nning ta'siri esa **q z alish** deb yuritiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha r y beradi: 1) narsa yoki hodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning chekka (perileri) uchlarini q z aydi; 2) shu yerda kelib chiqqan q z alish sha nervning tkazuvchi y li orqali bosh miya p stining tegishli markaziy hujayralar sistemasiga tadi; 3) bu yerda nerv q z alishi psixik hodisaga, ya'ni sezgiga aylanadi.

Sezish jarayonining ana shu 3 bosqichi I.P. Pavlov tomonidan **analizator** deb atalgan sezuvchi nerv apparatining tuzilishiga muvofiq ravishda tadi. Yuqorida aytganimizdek, har bir analizator sezuvchi nervning chekka tarmoqlaridan, tkazuvchi y Idan va bosh miya p stining markaziy hujayralaridan iborat. Analizatorning yuqorida k rsatilgan qismlaridan birortasi zararlansa, sezgi hosil b lolmaydi. Nomidan ham k rinib turibdiki, analizatorlar tevarak-atrofdagi olam ta'sirlarini analiz qilib beradi. Analizatorlar insonning k p asrlardan beri davom etib kelgan tarixida hayot uchun nihoyatda muhim b lib kelgan q z ovchilarni boshqa q z ovchilardan ajratadi, ularni bir-biridan ayirib beradi.

Har bir sezgi odatda xush yoki noxush tuy ular bilan bo langan b ladi. Bu sezgining **hissiy yoki emotsional toni** deb ataladi. Masalan, shirin narsa kishiga huzur beradi, taxir-bemaza narsa k ngilni behuzur

qiladi. Ba'zi sezgilarda hissiy ton juda kuchli bo'ladi. Masalan, ortiqcha tashish, ochiqish, o'rta sezgilari shundaydir.

Sezish jarayonida tushiladigan xush yoki noxush tuyg'u ayni vaqtda organizmning qo'zg'atuvchi ta'siriga javoban reaksiyasiga sabab bo'ladi (bu reaksiya ba'zan arang bilinadi). Bu reaksiyalar bolalik davrida, ayniqsa, yaqqo! ko'rinadi. Ana shu reaksiyalarga qarab, bolalarning biron sezgini boshdan kechirayotganini bilamiz. Ana shu reaksiyalarning borligi sezgining nerv-fiziologik mexanizmi refleksdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

II. SEZGI TURLARI

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Turii-tuman sezgini qaysi sezgi organlari yordami bilan hosil qilsak, ularni shu organlarga qarab odatda, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, ta'm (maza) bilish sezgilari, teri sezgilari, muskul-harakat sezgilari va organik sezgilarga ajratiladi. Sezgi organlari qayerda ekanligiga va qayerdan qo'zg'atishga qarab, ularni uch guruhga ajratish mumkin: eksteroretseptorlar, proprioretseptorlar va interoretseptorlar.

Eksteroretseptorlar organizmning sirtida bo'ladi — ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm (maza) bilish, teri sezgisi, muskul harakat sezgisi va organik sezgi organlari shu jumladandir.

Bu a'zolar tashqi sezgi a'zolari deb ataladi. Organizmimizdan tashqaridagi narsa va hodisalarning xossalari ana shu a'zolar yordami bilan aks ettiriladi. Shu a'zolar orqali kelib chiqadigan sezgilar (ko'rish, eshitish sezgilari va hokazo) **eksterioreseptiv** sezgilar deb ataladi.

Proprioretseptorlar muskul, pay va boylamlarda bo'ladi. Organizmimiz va undagi ayrim a'zolarimizning turli harakatlarini va vaziyatini ana shu a'zolar yordami bilan sezamiz. Bu a'zolar **proprioretseptiv** sezgilar deb ataladi. Muskul harakat sezgilari (knestetik sezgilar) va muvozanat sezgilari (statik sezgilar) shular jumlasidandir.

Interoretseptorlar gavdamiz ichidagi organlar — teri, me'da, ichak, jigar, pankreasda bo'ladi. Ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish organlari va shunga o'xshash ichki organlardagi jarayonlar (qo'zg'atishlar) vujudga keltiradigan sezgilar shu retseptorlar yordami bilan belgilanadi. Bu sezgilar **interoretseptiv sezgilar** deb ataladi. Organ sezgilar degan sezgilar shu jumladandir.

Ko'rish sezgilari

Rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilariga kiradi. Biz sezadigan ranglar xromatik va axromatik ranglarga bo'linadi.

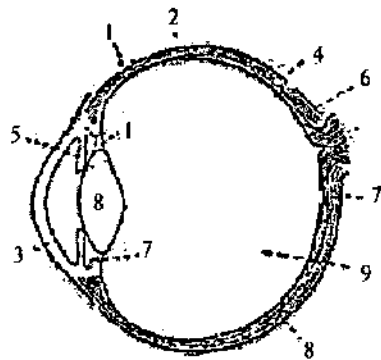
Yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali tashish, singanda hosil bo'ladigan ranglar **xromatik** ranglar deb ataladi. Xromatik ranglar kamalak

ranglari bo'lib, bunga qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k va binafshan ranglar kiradi. Bu ranglarning turlari nihoyatda xilma-xil bo'lib, juda ko'pdir.

Oq rang bilan qora rang, shuningdek, xilma-xil hamma kulranglar **axromatik ranglar** deb ataladi.

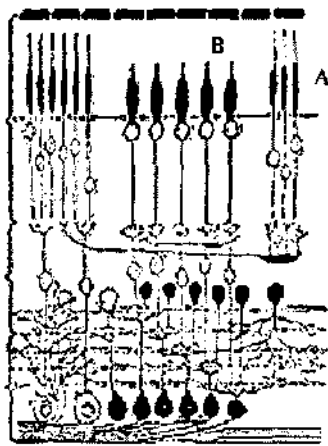
Ko'rish sezgilarining organi — ko'zdir. Bu organ ko'z **soqqasi** bilan undan chiqadigan ko'ruv nervidan iborat. Ko'z soqqasida uchta parda, ya'ni: tashqi, tomirli va to'r parda bor. Tashqi pardaning tiniqmas (oq) qismi sklera (qotgan yoki qattiq parda) deb ataladi. Tashqi pardaning oldingi birmuncha qavariq qismi **tiniq (muguz) parda** deb ataladi.

Tashqi pardaning orqasida **tomirli parda bor**. Tomirli pardaning oldingi qismi **rangdor parda** deb ataladi. Rangdor pardaning rangiga qarab, kishilarning k k k z, q y k z, qora k z deb ataymiz va hokazo. Rangdor pardaning ortasida yumaloq teshik bor, qorachiq deb ataladigan ana shu teshikdan k zning ichiga yoru lik nurlari tadi. Yoru likning o'z k pligiga qarab, qorachiq kengayishi va torayishi mumkin. K zning uchinchi pardasi — t r parda bo'lib, u k z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq, jism — k z **gavhari** turadi, yoru lik nurlari k z gavharida turib sinadi va natijada t r pardaga narsaning aksi (surati) tushadi. Halqa shaklidagi k priksimon muskulning uzayishi va qisqarishi tufayli gavhar goh yassilanadi, goh qavaradi: narsa k zdan uzoqlashtirilganda gavhar deyarli yassi bo'lib qoladi, narsa k zga yaqinlashtirilganda esa gavhar deyarli shar shakliga kiradi. K z gavharida shunday xossa borligidan, yaqindagi narsalarning aksi ham, uzoqdagi narsalarning aksi ham gavhardan tibi, xuddi t r pardaga tushadi. T r parda rangni va yoru likni sezish uchun asosiy ahamiyatga ega. K ruv nervining tarmoqiari t r pardada joylashgandir. Bu tarmoqlarning chekka uchlarida maxsus nerv hujayralari — shaklan tayoqcha va kolbachaga o'xshagani uchun **tayoqchalar va kolbachalar** deb ataladigan hujayralar bo'ladi (13-rasm). Odam k zining t r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor.

12-rasm. Ko'zning sxematik kesigi:

- 1—ko'rish nervi; 2—to'r parda;
- 3—muguz parda; 4—oqsil parda;
- 5—rangdor parda; 6—tomirli parda;
- 7—sariq dog'; 8—gavhar;
- 9—shishasimon jism.

13-rasm. Ko'z to'r pardasi-ning tuzilishi:

A—tayoqchalar, B—kolbachalar.

Kolbachalarning yorug'likka sezgirligi kuchli emas. Kolbachalar yordami bilan biz faqat ravshan (kunduzgi) yorug'likda ko'ramiz. Xromatik ranglar kolbachalar yordami bilan ko'riladi. Shu sababli, kolbachalar **kunduzgi yorug'likda ko'rish** yoki **rangni ayirish apparati** deb ataladi. Tayoqchalar esa, aksincha, yorug'likni yaxshi sezadigan bo'lib, eng xira yorug'likni ham seza oladi.

Tunda, qosh qorayganda va umuman xira yorug'likda tayoqchalar yordami bilan ko'ramiz. Tayoqchalar — **g'ira-shirada ko'rish** apparatlaridir. Tayoqchalar yordami bilan faqat axromatik ranglar ko'riladi. Shu sababli, g'ira-shirada xromatik ranglar yaxshi bilinmaydi yoki butunlay bilinmaydi, natijada hamma narsalar bizga kulrang bo'lib ko'rinadi.

To'r pardaning eng sezgir joyi — **sariq dog'ning** asosan kolbachalar bilan to'lgan

markaziy chuqurchasidir. Nimaning aksi (surati) sariq dog'ga tushsa, o'sha narsani hamma narsadan ko'ra ravshanroq ko'ramiz. Biron narsaga tikilganimizda ko'z muskullarining yordami bilan ko'zimiz shunday buriladiki, natijada o'sha narsaning aksi, albatta, har bir ko'zimizdagi to'r pardaning sariq dog'iga tushadi. Bunday ko'rishni **to'g'ridan ko'rish** deyiladi. Narsalar suratining sariq dog'dan tashqarida — to'r pardaning yon qismlarida aks etishi **yondan ko'rish** deb ataladi.

To'r pardaning bir joyida rangni va yorug'likni sezadigan tayoqchalar bilan kolbachalar mutlaqo yo'q. Bu — ko'ruv nervining ko'z soqqasidan chiqish joyidir. To'r pardaning ana shu joyi yorug'likdan ta'sirlanmaydi va **ko'r dog'** deb ataladi.

Odatda, ko'r dog'ning borligini payqamaymiz, chunki narsaning bir ko'zdagi ko'r dog'ga tushadigan tasviri ikkinchi ko'z to'r pardasining sezgir joyiga to'g'ri keladi.

14-rasm. Ko'r dog'ni topish tajribasi.

14-rasmdan foydalanib, har kim o'z ko'zidagi ko'r dog'ni topishi mumkin.

K r do ni topish uchun rasm k zdan 25 — 30 *sm* uzoqlikka q yiladi, ng k zni yumib, chap k z bilan rasmning ng tomonida turgan doirangntlui qaraladi. Suratni oldinga va orqaga dam-badam surib, shunday niasolaga keltiriladiki, bunday masofada rasmdagi krestcha shakli k rinmay qolindi. Buning sababi shuki, krestchadan kelayotgan nur k zning k r do iga tushib qoladi.

Agar chap k zni berkitib, ng k z bilan krestchaga qaralsa, doiracha k rinmay qoladi. Tajriba vaqtida k zni chal itmaslik kerak, chunki k /ning saigina chal ishi ham k r do harakatini zgartiradi, k z soqqasidan chiqadigan k ruv nervining tolalari yarim sharlardan tib, bosh miyaning ensa b lagiga boradi — bosh miya p stining k ruv markazliri ham shu yerdadir.

K rish sezgilarining fizik sababi

K rish sezgisini hosil qiladigan fizik sabab — yoru likdir, ya'ni elektromagnit t lqinlaridir. Bu t lqinlar turlicha uzunlikda b lib, vaqt birligi hisobi bilan (bir soniya ichida) tebranish tezligi (chastotasi) ham har xil yorugiik toiqinlarining uzunligini millimikron (millimetrning milliondan bir b lagi) hisobi bilan oichanadi. Odam k zi sezadigan ranglar taxminan 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi loiqinlarning ta'siri bilan hosil b ladi. Yoru lik toiqinlarining tebranish tezligi darajasi (chastotasi) bu toiqinlarning soniyasiga necha million marta tebranishiga qarab lchanadi. Eng uzun t lqinlar (uzunligi 780 millimikron b Hb, soniyasiga 450 billion marta tebranadigan t lqinlar) qizil rang sezgisini hosil qiladi. Eng kalta t tqiniar (uzunligi 380 millimikron b lib, soniyasiga 750 billion marta tebranadigan toiqinlar) binafsha rang sezgisini hosil qiladi.

Spektrdagi ayrim ranglarni k rish sezgisi yorugiik t lqinlari (millimikron hisobi bilan) quyidagicha uzunlikda b lganda hosit b ladi: toiqin uzuntigi 780—610 millimikron b lganda — qizit rang, 610 — 590 millimikron b lganda - zar aldoq rang, 590-575 millimikron boiganda - sariq rang, 560—510 millimikron boiganda — yashil rang, 480—470 millimikron b lganda — havorang, 470—450 millimikron boiganda k k rang, 450—380 millimikron b lganda — binafsha rang seziladi.

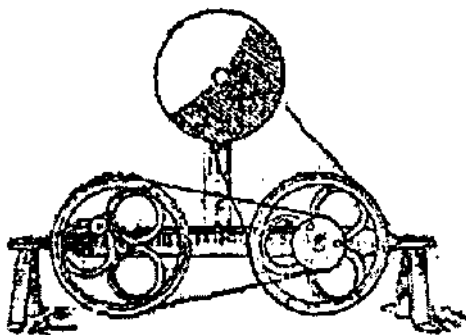
K rish sezgHarining xossalari. Yorugiik toiqinlarining turlicha q shilishi va turlicha ta'sir k rsatishi umumiy rang toniga, seziladigan rangtaming ochiqlik va t qlik darajasiga ta'sir etadi. Barcha xromatik ranglar shu xossalarga qarab ajratiladi. Axromatik ranglar faqat ochiqlik

darajasi bilan farq qiladi. Rang toni deb bir rangni ikkinchi rangdan farq qiladigan spetsifik sifatiga aytamiz. Rang toni ko'zga ta'sir etadigan yorug'lik to'liqlinining uzunligiga bog'liq. Odam ko'zi rang toni jihatidan 150 ga yaqin har xil tustlarni ajrata oladi.

Ochiqlik deb, muayyan rangni qora rangdan farq qilish darajasiga aytamiz. Ochiqlik – qaytarish koeffitsiyentlariga, ya'ni narsa yuzasiga tushadigan yorug'likning necha foizi o'sha yuzadan qaytishiga bog'liq. Oq rang eng ochiq rang hisoblanadi, chunki oq yuza o'ziga tushadigan yorug'likning deyarli hammasini qaytaradi. Qora rangning ochiqligi eng kam bo'ladi. Chunki qora yuza o'ziga tushadigan yorug'likni deyarli butunlay qaytarmaydi. Qulay sharoitlarda odam ko'zi ranglarning ochiqligiga qarab qora bilan oq rang o'rtasidagi 200 tacha tusni ajrata oladi.

Seziladigan ranglarning ravshanligi ochiqlikdan farq qilishi kerak. Rangning ravshanligi ko'zga ko'rinib turgan rangli narsaning yaxshi yoki yomon yoritilib turishiga bog'liq bo'lgan ochiqlikdir. Ma'lum darajada quyuq bo'lgan har bir rangning ko'z ilg'aydigan ravshanlik darajasi 600 ga yetadi.

Rangning quyuqligi deb, ma'lum bir rangning ochiqlik jihatidan o'zi bilan bir xildagi kulrangdan qay daraja farq qilishini (yoki o'xshashligini) aytamiz. Boshqacha aytganda, rangning quyuqligi deb muayyan rang tonining yaqqollik darajasiga aytamiz. Rangning quyuq bo'lishi muayyan yuza rangi uchun xos spetsifik nurlar miqdori bilan o'sha yuzadan qaytadigan yorug'lik nurlarining umumiy miqdori o'rtasidagi nisbatga bog'liq. Muayyan yuzaning rang tonini belgilab beradigan nurlar yuzadan qancha katta joy egallasa, seziladigan rang shuncha to'qroq bo'lib tuyuladi. Rang tonini belgilab beradigan nurlarning kamayishi natijasida avvalgi to'q rang-

15-rasm. Ranglarni aralash tiradigan charx.

ning tobora ochlashib borishiga biror xromatik rangdan (masalan, qizil rangdan) sof oq rangga o'tish orasida uchraydigan rang tustlari misol bo'la oladi. Eng quyuq, eng to'q rang eng chekkadagi (qizil) rang bo'ladi; boshqa ranglar oq rangga yaqinlashgan sayin to'qligi ketib, tobora oqarib borib, oxiri sof oq rangga o'tadi.

Ranglarning aralashib ketishi, ko'z to'r pardasining biron joyiga turli uzunlikdagi yorug'lik nurlari bir yo'la ta'sir etganda

sodir b ladi. Shuning natijasida biz faqat bir rangni sezamiz, lekin bu rang aralashib ketgan ranglarning hech biriga xshamaydigan, alohida rang b ladi. Ikkita xromatik rangning aralashib ketishidan nim rang hosil b ladi. Masalan, qizil rang bilan sariq rangning aralashishidan zar aldoq rang hosil b ladi, qizil rang bilan k k rangning aralashishidan binafsha rang hosil b ladi va hokazo. Spekrdagi hamma ranglaming aralashishidan neytral oq rang hosil b ladi. Spekrdagi ba'zi ranglarning ikkitasini q shib, xuddi boyagidek oq rang yoki och kulrang hosil qilish ham mumkin. Masalan, spekrdagi har bir rang ziga mos boshqa rang bilan q shilib, axromatik oq rang yoki kulrang hosil qiladi. Bunday ranglar q shimcha ranglar deb ataladi. Qizil rang bilan och havo rang, k k rang bilan sariq rang bir-biriga q shilib, q shimcha ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishidagi ana shu qonuniyatlarining hammasini rangdor doiralari deb ataluvchi doiralarni maxsus asbobga kiygizib tekshirib k rish mumkin. Bu asbob «ranglarni aralashtiradigan charx» deb ataladi.

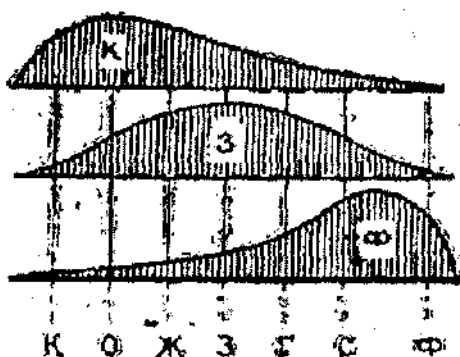
Charx tez aylanganda sha doiralardagi har xil ranglar aralashib, muayyan ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishi - periferik jarayon emas, balki markaziy jarayon ekanligi hozirgi vaqtda aniqlandi. Ranglarning binokulyar aralashib ketish faktlari shundan dalolat beradi. Agar bir k zga sariq rang, ikkinchi k zga k k rang t ri tutilsa, ranglarning oddiy aralashib ketishidagi kabi kulrangni sezamiz.

K rish sezgisi jarayoni

Rang va yoru likni k rish organining yordami bilan sezish jarayoni qanday voqe b ladi? Rang va yoru lik sezish jarayonlarining z xususiyatlari bor.

Rang sezish jarayonlarini tushuntirib beradigan eng mashhur nazariya «uch rangni k rish» nazariyasidir. Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini rus olimi M. V. Lomonosov 1756-yildayoq bayon qilib bergan edi. MaMum nemis fiziologi va fizigi Gelmgolts Lomonosovdan 100 yil keyin sha nazariyani t la bayon qilib berdi. Bu nazariyaga k ra, t r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element bor. sha elementlardan birining alohida q z alishi qizil rang sezgisini, ikkinchi birining q z alishi yashil rang sezgisini va uchinchi birining q z alishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Yoru lik t lqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda q z asa, oq rang sezgisi hosil b ladi. Lekin, yoru lik t lqinlari ikki yoki uch elementga ta'sir etsa-yu, ammo bu ta'sir bir tekisda b lmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik q z alganligiga qarab, har xil rang sezgilari hosil b ladi.

Yuqoridagi rasm turli ranglarning qanday sezilish jarayonini yaqqol k rsatib beradi.

16-rasm. Uch rangni ko'rish nazariyasining sxemasi.

Spektrning rang sezuvchi elementlar qo'zg'alish kuchiga qarab hosil bo'ladigan ayrim ranglarining bosh harflari sxemada ko'rsatilgan. Sxemadagi figuralar rang sezuvchi elementlarning qo'zg'alish kuchini ko'rsatadi. «Uch rangni ko'rish» nazariyasi rang sezish jarayonlaridagi ko'ruv organining rolini ochib berishda eng ma'qul nazariya deb hisoblanadi. Ammo bu nazariya haqiqatda ehtimolga eng yaqin gipotezadir, chunki kolbachalarda rang sezuvchi uch elementning borligi hali aniq isbot etilgan emas, balki faraz qilinadi, xolos.

Hozirgi vaqtda psixologlar va fiziologlar ranglarni sezish yolg'iz to'rdasidagi jarayonlar bilangina emas, balki boshqa miya po'stida bo'ladigan jarayonlar bilan ham bog'liq ekanligini isbotlashga harakat qilmoqdalar. Yorug'lik sezishda ro'y beradigan spetsifik jarayonlar mukammalroq tekshirilgan. Tayoqchalarda ko'rish **purpuri** degan maxsus modda bor ekan. Ko'zga yorug'lik ta'sir etganda ko'rish purpuri kimyoviy yo'l bilan parchalanib, tarkibiy qismlariga bo'linib ketadi. Ko'rish purpurining shu tariqa parchalanish jarayoni ko'rish nervini qo'zg'ab, yorug'lik sezgisi hosil bo'ldi. Qorong'ida purpur yana tiklanadi.

Ko'rish sezgilaridagi maxsus hodisalar

Ko'rish sezgilaridagi bir qancha maxsus hodisalar ko'rish organidagi apparatlarning holatiga bog'liq. Rang kontrasti, «shapko'rlik» (qorong'ida va tunda yaxshi ko'ra olmaslik) va «rang ajratolmaslik» (rang turlarining farqiga bora olmaslik) shunday hodisalardan hisoblanadi.

Rang kontrasti. Qizil rangli kvadratni bir varaq oq qog'oz ustiga qo'yib tikilib qarasak, bir necha vaqtdan keyin shu kvadrat atrofida och havo rang hoshiyani, ya'ni qizil rangga qo'shimcha rangni ko'ramiz. Kontrast hodisasi ana shudir. Yuqorida keltirilgan misolda qo'shimcha rang asosiy rang bilan bir vaqtda seziladi. Bu bir vaqtdagi kontrastdir. Bundan tashqari, izma-iz kontrast bo'ladi. Masalan, qizil doiraga uzoq vaqt qarab turib, keyin oq yuzaga ko'z tashlansa och havo rang — sariq rangli doira, ya'ni qizil rangga qo'shimcha rang ko'ramiz. Buning teskarisini ham qilib ko'rish mumkin. Izma-iz kontrast hodisasi ana shudir.

Kuhti kontrastining hosil bo'lishiga sabab shuki, kishi uzoq qarab tashqirayotgan kolbachalarning qizil rangni sezuvchi elementlari charchaydi, rangsizlik ularning sezuvchanligi kamayadi. Ayni vaqtda qizil shimcha rangni sezuvchi elementlar qizilning alganicha qolaveradi, ularning sezuvchanligi kuchliroq bo'lib chiqadi. Shu sababli, ranglarning aralashish qonuniga ta'lim beriladi. qizil shimcha rang seziladi.

«Shimchilik» shundan iboratki, odam kechqurun va tunda xira ko'rgan nuli yoki butunlay ko'rmaydi. Bu hodisaning sababi shuki, taqir parillanish tayoqchalar sust ishlaydi yoki butunlay ishlamaydi.

• Kang ajratilmaslik* xromatik ranglarni sezma olmaslik va farq qila olinmaslikdan iborat. Ba'zi bir kishilar ranglarni sira ayira olmaydigan bo'ladi. Haliy kishilar hamma ranglarni axromatik kulrangdek ko'radilar (xuddi lug'atdagi singari). Ba'zi kishilar ranglarni qisman ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar faqat ba'zi bir ranglarni ayira olmaydilar. Statistika ma'lumotlariga qaraganda, ranglarni ajrata olmaslik hodisasi erkaklar orasida taxminan 4 foiz va ayollar orasida 0,5 foiz uchraydi. Qizil va yashil rangni ayira olmaslik hodisasi ko'proq uchraydi. Binafsa rangni ajrata olmaslik hodisasi esa kamroq uchraydi. Ranglarni sira ayira olmaslik hodisasi juda kamdan-kam bo'ladi. Ranglarni ajrata olmaslik sababi •shuki, ko'zning taqir pardasidagi kolbachalar ishlamaydi yoki qisman ishlaydi. Shapka rang va rang ajratilmaslik haqiqatan ham kolbacha va tayoqchalaridagi nuqsonlarga bog'liq ekanligi turli hayvonlarning ko'rinish o'rinlarini maxsus tekshirishda tasdiqlanadi. Kunduzgi yorug'likda hayot kechiradigan hayvonlar (kaltakesaklar, ilonlar, tovuq, kaplar) ko'zning o'z pardasida faqat kolbachalar bo'ladi, ular kechasi hech narsani ko'rmaydi, tunda hayot kechiradigan hayvonlar (korsichqon, < rkalamush, kirpitar, boyqushlar, korshapalakar) ko'zning pardasida faqat taskchalar bo'ladi, ular kunduz kuni ko'rmaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni sezishdan iboratdir. Tovushlar musiqiy tovushlarga (ashula tovushi, chol u asboblarining tovushi) va shovqinli tovushlarga (taraq-turuq, tars-turs, sharaq-shuruq, taqir-tuqur va boshqa shu kabi tovushlarga) bo'linadi.

Tovushlar oddiy va murakkab tovushlarga ham bo'linadi. Oddiy tovushlar tonlar (yoki mikroto'vushlar) deb ataladi, masalan, kamertonni aranglatganimizda tonni sezamiz. Ohangli tovushlar murakkab tovush (X)*bo'lib, ular bir necha tondan tarkib topadi. Shu tonlardan biri asosiy ton (x> bo'lib, tovushning balandligini va kuchini belgilab beradi, boshqalari bira q shiluvchi tovushlar bo'lib, obertonlar deb ataladi. Obertonlar turli

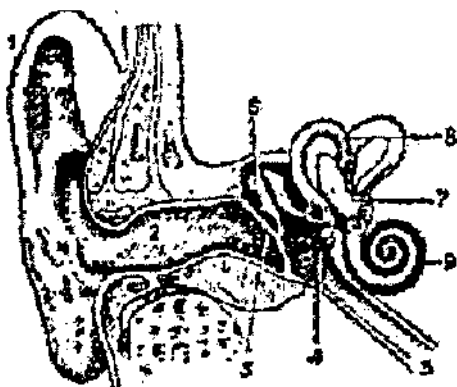
asboblardan, masalan, royal, skripka, gitaradan chiqadigan bir xil balandlikdagi tovushlarning o'ziga xosligini belgilaydi. Tovushlarning ana shu tariqa o'ziga xosligi **tembr** deb ataladi.

Nutq tovushlari ohangli tovushlar (asosan, unli tovushlar) bilan shovqinlardan iborat (shovqinlarda undosh tovushlar ko'proq bo'ladi). **Eshitish sezgilari** organi quloq bo'lib, u uch qismdan: tashqi quloq, o'rta quloq va ichki quloqdan iboratdir.

Tashqi quloq — quloq suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat. Tashqi quloq havo to'lqinlarini yig'uvchi karnay desa bo'ladi. Tashqi quloq bilan o'rta quloq o'rtasida bir parda bor, u **nog'ora parda** yoki o'rta quloq pardasi deb ataladi. **O'rta quloq** — nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg'acha sandon va uzangidan iborat. Nog'ora parda, shuningdek, unga yopishuvchi suyakchalar (bolg'acha, sandon va uzangi) havo tebranishlarini ichki quloqqa o'tkazadi. O'rta quloq maxsus kanal (Yevstaxiy nayi) yordami bilan og'iz bo'shlig'iga va burun bo'shlig'iga tutashgan.

Ichki quloq yoki quloq labiranti o'zaro birlashgan uchta bo'lakdan iborat. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim joyga kanaldan, o'rta qismi kameradan (u ichki **quloq dahlizi** deb ataladi) va pastki qismi chig'anoqdan iborat, ichki quloqning uchala bo'limi endolimfa nomli maxsus suyuqlik bilan to'la. Ichki quloqning asosiy qismi chig'anoq'idir. Chig'anoqning ichida Kortiy organi deb ataladigan bo'lakcha bor. Bu

organ gumbaz shaklida bo'lib, uning negizida asosiy **membrana** bor. Membrana — uzunligi sekin-asta qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat. Bu tolalar arfa yoki fortepianoning tarang tortilgan torlariga o'xshaydi. Asosiy membranani yuqori tomondan maxsus tayoqchasiimon hujayralar berkitib turadi, bu hujayralar Kortiy duralari deb ataladi. Asosiy membrananing tolalari endolimfaga eng ingichka qillari botib turadigan maxsus hujayralar yordami bilan Kortiy duralari orqali eshitish nerviga bog'lanadi. Eshitish markazlari bosh miya po'stining chakka bo'lagidadir.

- 17-rasm. Quloqning tuzilishi: 1. Quloq suprasi. 2. Tashqi eshitish yo'li. 3. Nog'ora pardasi. 4. O'rta quloq. 5. Yevstaxiy nayi. 6. O'rta quloq ichidagi suyuqlar. 7. Ichki quloq dahlizi. 8. Yarim doira kanallari. 9. Chig'anoq.

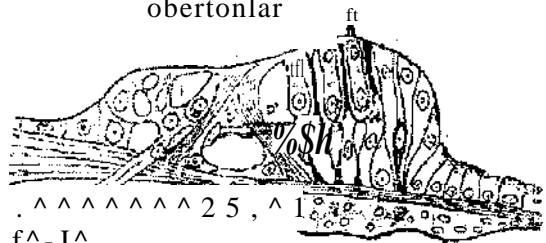
Eshitish sezgilarining fizik sababi

Eshitish sezgilarining fizik sababi — havo to'liqlarining harakati bo'lib, bu havo to'liqlari tovush chiqaruvchi jismlar tebranganda hosil bo'ladi. Musiqiy tovushlar to'liqlarning tekis, ritmik harakatlari natijasida hosil bo'ladi, shovqinli tovushlar esa to'liqlarning notekis harakatlaridan iborat bo'ladi.

Tovush balandligi asosiy tonning balandligi bilan belgilanadi. Ton balandligi tovush to'liqlarining vaqt birligi hisobi bilan tezlik darajasiga (chastotasiga) bog'liq. Tovush chiqaruvchi jismlar tebranish tezligi (chastotasi) qancha kam bo'lsa, eshitiladigan tovush shuncha yuqori bo'ladi. Sekundiga 16-20 dan tortib 20000-22000 tebranish bo'lganda odam quloq tonlarni sezadi. Sekundiga 100 dan tortib, 5000 gacha tebranuvchi to'liqlar balandlikdagi tonlarning farqi, ayniqsa, yaqqol seziladi. Musiqiy asboblari (royal) soniyasiga 20 dan tortib, 4200 gacha tebranish doirasida 7 oktavaga egadir. Odam nutqidagi tovushlarning registri soniyasiga 150 dan tortib, 2000 gacha tebranish tezligidir.

Tovushning qattiqligi — tovushning subyektiv seziladigan kuchidir. Shu sababli, tovushning qattiqligi avvalo tebranish energiyasiga bog'liqdir. Ammo tovushning qattiqligini tovush kuchi bilan tenglashtirish yaramaydi. Bir xil kuchdagi, ammo turli balandlikdagi tovushlar bizga qattiqligi jihatidan har xildek seziladi. Tovush kuchi oshgan sari tovushning qattiqligi oshmaydi. Tovushning qattiqligi quloqning tovush manbaidan qancha masofada ekanligiga va tovush tarqaladigan sharoitga bog'liq. Tembr tovush tezligining shakliga bog'liq. Tovush tezligining shakli odam sezgilarida xilma-xil tonlarda aks etadi, bu tovush shu tonlardan hosil bo'ladi. Tovush tembrini bir qancha obertonlardan tashkil topadi.

Bu asosiy tona qaraganda 2, 3, 4 va hokazo marta ortiq tebranishi mumkin. Odam ovozining tembrlaridagi, musiqa asboblari tembrlaridagi farqlar obertonlardan qaysi birining kuchliroq jaranglashiga va bu obertonlarning balandligiga bog'liqdir.

18-rasm. Korte organining ko'ndalang kesigi:
p¹—kortiy dugalari; c—tukli hujayralar yoki
eshitish hujayralari; t—asosiy parda yoki
membrana.

Eshitish sezgisi jarayoni

Eshitib sezishlar cho'ida eshitish organida r'iy beradigan spetsifik jarayonlar sababini anglatishda eng k'p qabul qilingan nazariya Gelmgols ishlab chiqqan rezonans nazariyasidir. Bu nazariyaga k'ra havoning t'lqinsimon harakatlari tashqi va r'ta quloq orqali ichki quloqdagi endolimfaga t'adi. Bu yerda endolimfaga botib turuvchi qillar orqali asosiy membrana tolalari harakatga keladi, ulardan eshitish nervi ham harakatga keladi.

Gelmgols eshituv sezgilarining sifat farqlarini (tonlarning farqlarini) tushuntirganda umumiy rezonans nazariyasiga tayanadi. Bu nazariyaga k'ra, har bir musiqa asbobi tashqaridan keluvchi biron tovushga javoban r'sha tovushga bir tonda moslangan torini tebrantiradi, xolos. Gelmgols nazariyasiga muvofiq, odam qulo'ida ham shunga r'xshash hodisa voqe b'ladi. Endolimfaga r'tuvchi muayyan balandlikdagi har qanday tovushga javoban asosiy membrana r'z tolalaridan birontasini tebrantiradi, q'z alish r'sha tola orqali eshitish nerviga t'adi. Eshitish haqidagi rezonans nazariyasi k'p faktlarbilantasiqlanishini aytib tmoq kerak.

Asosiy membrana tolalarining soni odam qulo'ida sezadigan tovushlarning soniga umuman baravar keladi, ya'ni 20000 tacha b'ladi. S'ngra, arpa yoki guslining uzun torlari singari, asosiy membrananing uzun tolalari ham past (y'non) tovushlarga rezonans (aks-sado) beradi, musiqa asbobining kalta torlari singari, asosiy membrananing kalta tolalari ham baland (ingichka) tovushlarga rezonans beradi. Bu, masalan, hayvonlar ustida qilingan quyidagi tajribalar bilan isbot etiladi. Agar it qulo'ining asosiy membranasidagi uzun tolalar qirqib olinsa, u past (y'non) tovushlarni sezmaydigan b'lib qoladi, agar asosiy membrananing kalta tolalari kesib olinsa, baland (ingichka) tovushlarni sezmaydigan b'lib qoladi.

Hid bilish sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi. Hidlar nihoyatda k'p va xilma-xil b'ladi. Hidlarni klassifikatsiya qilish uchun umumiy bir mezon y'q. Hidlar odatda hidli narsalarning nomi bilan ataladi, masalan, rayhon hidi, non hidi, olma hidi va hokazo. Hidlar odatda, xush va noxush deb ikkiga b'linadi, lekin bu taqsimot hidiarning mohiyatini k'rsatib bermaydi, balki r'sha hidlarga qanday qarashimizni k'rsatadi.

Hid bilish sezgilarining organi burun kovagining yuqori tomoni b'lib, bu yerda hid **bilish hujayralari** va sezuvchi nervning tarmoqlari bor, sezuvchi nervning tarmoqiari «hid bilish sohasining shilliq pardasiga botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi, bu qo'zg'alish bosh miyaga o'tadi, natijada biz turli hidlarni sezamiz. Hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida deb faraz qilinadi.

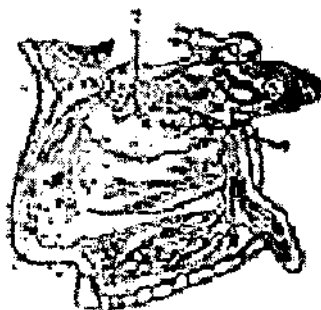
Hidli moddalar hid bilish hujayralariga faqat gaz holatidagina ta'sir etadi va kimyoviy reaksiya yo'li bilan ularni qo'zg'aydi. Ma'lumki, hidli moddalarning hammasi bug'lanadi va eriydi. Gaz holatidagi moddalar nafasga olinadigan havo bilan burun kavagiga kiradi.

Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilariga shirin-achchiq, nordon-shirin his qilish kiradi. Shu asosiy ta'm bilish sezgilaridan tashqari, umumiy klassifikatsiyasi bo'lmagan juda ko'p va xilma-xil ta'm bilish sezgilari ham bor. Hid bilish sezgilari kabi ta'm bilish sezgilari ham, muayyan ta'mli narsa yoki moddalarning nomi bilan ataladi. Masalan, sutning mazasi, yog'ning mazasi, go'shtning mazasi, nonning mazasi va hokazo deb ataymiz.

Ta'm bilish sezgilarining organi – tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidir. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari bor.

Ularning ichida tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish «kurtaklari» yoki «sugonlari» bor. Har bir ta'm bilish sezgisining o'ziga xos tuzilgan «sugoni» bo'ladi. Spetsifik sifatleri bilan farq qiladigan bu ta'm bilish sugonlari til yuzasida bir tekisda taqsimlangan emas. Tilning asosiy yoki orqa qismi achchiq mazani, ayniqsa, yaxshi sezadi, til uchi, asosan, shirin mazani, ayniqsa, yaxshiroq sezadi, tilning chetlari esa nordon mazani yaxshiroq sezadi. Tilning o'rtasi ta'm sezmaydi. Ta'm bilish organlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari bor, bular maza (ta'm) bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga o'tkazadi. Ta'm bilish organining miyadagi markazlari hid bilish markazlarining yaqinidadir, deb faraz qilinadi.

19-rasm. Burun kavagining kesigi:
1—shilliq parda; 2—hid bilish so'g'oni.

20-rasm. Til shilliq pardasidagi ta'm bilish so'rg'ichlari.

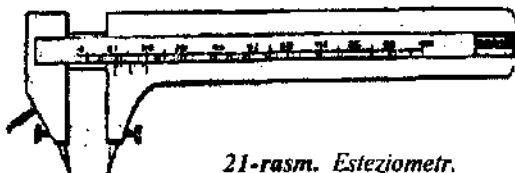
Ta'm bilish sezgilari moddalarning kimyoviy xossalari tufayli hosil bo'ladi. Ta'm bilish sugonlari faqat suyuq suvda yoki so'lakda erigan moddalar ta'siri ostida qo'zg'aladi (masalan, qand eriy boshlashi bilangina shirin mazasi sezilarli bo'lib qoladi. Hid va ta'm bilish sezgilari bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Hid bilish sezgilari ham, ta'm bilish sezgilari ham sezgi organlariga kimyoviy moddalarning ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo ta'm bilish sezgilarini hosil qilmoq uchun o'sha ta'mli narsa bevosita totib ko'rilmog'i kerak, hidli narsalarning isi esa uzoqdan ham sezilaveradi.

Teri sezgilari

Teri sezgilariga tuyush va harorat sezgilari kiradi, bu sezgilarning teri sezgilari deb atalishiga sabab shuki, bu sezgilarning chekka nerv apparatlari (retseptorlar) terida va organizmimizning tashqi shilliq pardalarida bo'ladi.

Tuyush sezgilari — tegish, tarqalishni tuyush sezgilari yoki (21-rasm) tuyush tanachalari. Taktil sezgilar, shuningdek, silliq yoki g'adir-budurni tuyush sezgilaridir. Biror narsaning tegishini sezish tashqi ta'sir (qo'zg'alish) kuchayganda siqiq sezishga aylanadi. Qo'zg'alish yanada kuchayganda siqiq og'riq sezgisiga aylanishi mumkin. Ammo terida seziladigan har qanday ortiq teriga ta'sir etadigan tashqi qo'zg'alishga bog'liq bo'lavermaydi, albatta.

Tuyush sezgilari organi — teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyush tanachalari degan maxsus tanachalardir. O'sha tanachalarning ichida, qisman esa tashqarisida (bevosita epiteliyda) tuyush nervining chekka tarmoqlari bor. Ular terida va gavdamizning shilliq pardalarida bir tekisda taqsimlangan emas. Bu tanachalar barmoqlarning uchida, til uchida, labda zich joylashgandir. Shuning uchun ham gavdamizning ana shu qismlari tekkan narsani, silliq va g'adir-budurni boshqa qolganlaridan eng ko'p sezgiridir. Tuyush tanachalari orqa terisida juda siyrakdir. Tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari nechog'li zich taqsim-

21-rasm. Esteziometr.

langanligi esteziometr nomli maxsus asbob yordami bilan aniqlanadi.

Bu asbob keriladigan ikkita oyoqli sirkuldani iborat. Sirkul o'zagidagi darajalar oyoqchalarning uchlari

o'rtasidagi masofani ko'rsatib beradi. Biron masofada kerilgan ikki oyoqcha bir vaqtda tekkanda, tekshiriluvchi kishi ikki yoki bir nuqtani sezayotganligini sinab ko'rish mumkin. Barmoqlarning uchlari 1 mm dan 2

mm gacha masofada, qo⁴l kaftida 10 **mm** masofada, orqada esa 60—70 **nim** masofada bir y la ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin ekan-**lgi** shu y l bilan aniqlangan. Oyoqchalar rtasidagi masofa kamaytirilgan-**tti** terining sha qismlaridagi ikki ta'sir bir-biridan farq qilinmay, bitta **ln'sir** deb seziladi. (Bir y la ikki ta'sir faqat bitta ta'sir deb seziladigan **leti** qismlari «sezgi doiralari» deb ataladi.)

Tuyush markazi bosh miya p stining orqadagi markaziy pushtasida ilcb faraz qilinadi. Tuyush sezgilarining tashqi, fizik sababi biron-bir bu-yumlarning teriga bevosita tegishidir. Bunda biz narsaga tegish bilan birga **III** paypaslasak, uning bilan biron ish qilsak, tuyush sezgisi hiyla oshadi.

iiunday hollarda tuyush organlari muskul-harakat organlari bilan bir-**Kiil**kda ishlaydi. Harakat bilan bo liq sezgilar (bu haqda quyidagi b limda s zianadi) taktil sezgilar ila birga q shilganda, narsalarning asosan, sii-**liq** yoki adir-budur ekanligi bilinadi. Tuyush sezgisida va paypaslashda q l, jumladan, q l barmoqlari, ayniqsa, katta rol ynaydi. Odamning lioliyatida, tevarak-atrofdagi olamni bilishida q l tuyush va paypaslashning maxsus organi b lib xizmat qiladi.

Harorat sezgilariga issiq va sovuqni sezish kiradi. Terida va shilliq pardalarda maxsus tanachalar bor, ularning ichida issiqni yoki sovuqni sezadigan maxsus nervlarning chekka tarmoqlari b ladi.

Harorat sezgilarining tashqi sababi biron haroratga ega b lgan qat-**liq**, suyuq va gazsimon jismlarning organizmimizga tegib turishidir. Issiq-**ni** yoki sovuqni ayirish terimizga tegib turgan narsa (q z ovchi) harorati bilan badan harorati rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Agar q z ovchining harorati badanimiz yuzasining haroratidan pastroq b lsa, sovuq sezamiz, agar q z ovchining harorati badan haroratidan yuqori-**roq** b lsa issiq sezamiz. Issiq yoki sovuqning farqiga borish biz haroratini sezayotgan jismlarning issiq tkazuvchanligiga ham bo liq. Shu sababli, baravar haroratda, masalan, 10 gradus sovuqda yaxshi tkazgich (masa-**lan**, temir) yomon tkazgichga (masalan, yungga) qaraganda sovuqroq b lib tuyuladi. Harorat sezgilari faqat (odam organizmiga nisbatan) tashqaridagi narsalar ta'siri bilangina emas, balki organizmning ichida asosan, qon aylanishining kuchayishi yoki susayishi natijasida ham hosil b lishi mumkin. Shu sababli, masalan, odam qattiq q rqqanda ba'zan «Q rqqanimdandir-dirtitrab ketdim» deydi, qattiquyalgandaesa: «Uyal-**gan**imdan istmam chiqib ketdi» deydi. Birinchi holda qon tomirlari to-**ray**adi, ikkinchi holda esa kengayadi.

Muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari **motor sezgilar** yoki **kinestetik sezgilar** deb ham ataladi. Bu xii sezgilarga tazyiq (o irlik)ni bilish sezgilari, qarshilik-

ni (qattqlik, yumshoqlikni) bilish sezgilari va ayrim organlarning harakatini bilish sezgilari kiradi. Bu sezgilaming organlari — gavdamizdagi hamma muskullar, paylar va b im yuzalaridir. Hamma muskullarda, paylarda va b imlarda maxsus sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari bor, muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar ana shu nerv tarmoqlari yordami bilan hosil b ladi.

Muskul-harakat sezgilarining tashqi, flzik sababi muskullarimizga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi yoki qarshiligi, shuningdek, gavdamizning harakatlaridir. Shu sabablarta'sirida muskullar, paylar, boylamlar va b im yuzalarida ishqalanish, taranglashish, ch zilish, qisilish hodisalari yuz beradi. Bularning hammasini biz tazyiq, qattqlik, o irlik, yumshoqlik deb his qilamiz.

Statik sezgilar gavdamizning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini taydi. Quloq dahlizi va yarim doira kanallar vestibulyar apparat tarkibiga kiradi. Yarim doira kanallami t ldirgan endolimfada sezuvchi nerv tarmoqlari bor, bu nerv gavdamizning fazodagi harakatini va holatni idora etadi. Gavdamiz turli harakatlar qilganda endolimfa tebranib, ana shu nervni q z aydi. Gavda muvozanatini saqlashda **otolitlar** katta rol ynaydi. Otolitlar — endolimfada otolit pardasi deb ataluvchi maxsus pardaning ustida suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallaridan iboratdir.

Organizm, asosan, avtomatik suratda refleks y li bilan muvozanat saqlaydi, gavdamizning biron holati muvozanat buzilgandagina, ayniqsa, ravshan seziladi (bilib olinadi). Muvozanat organi zararlanganda odam biron organining (yoki butun gavdasining) holatini bila olmaydi va yurganda muvozanat saqlay olmaydi. Gavdamiz holatining sezilishida k rish, harakat (kinestetik) sezgilari bilan teri sezgilari ham katta ahamiyatga egadir.

Organik sezgilar

Ochiqqanda, suvsaganda, ortiq t yib ketganda, charchaganda, k ngil ayniganda, ichki organlarimiz o riganda ichki sezgilar tu iladi, bularni **organik sezgilar** deyiladi; kishining zini tetik, salomat, kasal his qilishlari ham organik sezgilar jumlasidandir. Organik sezgilarning k pi differensiatsiyalanmagan va betayin b ladi. Bu sezgilaming retseptorlari ichki organlarda: qizil ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, pka va shu kabilarda b ladi.

Yuqorida aytganimizdek, ichki organlarda b lib turadigan jarayonlar **organik sezgilar retseptorlarining q z ovchilaridir**. Ammo ichki organlar salomat b lib, so Iom ishlab turgan vaqtda biz ichki (organik) se-

Ilihlarni yo payqamaymiz yoki bu sezgilar zimizni umuman «yaxshi» **hft** qllish - tetiklik, so lomlik va boshqa shu kabi tuy ular tarzida ifodwlnnndi. Ichki organlarimizning ishi izdan chiqqan taqdirda organik (ichki) **M/tfildir**, ayniqsa, aniq bilinadi. Masalan, chanqov, ochlik, t yib ketish **no/gilari**, ichki organlarda o riq his qilish sezgilari, k ngil aynish sezgi-**lri** shundaydir.

Organik sezgilar k pincha xush va noxush tuy ular q z atadi, kuchli lliisyy tonda namoyon b ladi. Masalan, kishi och qolganda yoki biron ycri o riganda zini nihoyat darajada «yomon» sezadi, azob chekadi, iitnmo kishi salomat b lib, hech yeri o rimasa yoki t yib yaxshi ovqat yesa «huzur» qiladi — zini nihoyatda «yaxshi» sezadi.

III. SEZGILAR SOHASIDAGI BA'ZI BIR QONUNIYATLAR

Sezgilarning hosil b lish tezligi va davom etish muddati

Sezgilarbiror-bir sezgi organining q z alishi natijasida hosil b ladi. Ammo q z ovchi retseptorga ta'sir eta boshlashi bilanoq, darrov sezgi tu ilavermas ekan: q z ovchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqt keyingina sezgi hosil b ladi. Turli sezgilarda bu vaqt 0,02 soniyadan 0,1 soniyagacha boradi. Shunday qisqa vaziyatni biz, odatda, payqamaymiz. Sezgi hosii b Igach, ma'lum muddat davom etadi. Sezgilar davom etish muddatiga qarab, qisqa va uzoq muddatli sezgilarga b linadi. Masalan, yalt etib chaqnagan bir uchqun yoru ligini sezish yoki yerga tushib ketgan qalam tovushini sezish qisqa muddatli sezgilardan hisoblanadi. Kunduzgi yoru likni sezish, zavodning yangrayotgan gudok ovozini eshitish uzoq muddatli sezgilardandir. Sezgilarning qancha muddat davom etishi tashqaridagi narsalarning sezgi organlariga necho li uzoq ta'sir etishiga bo liq. Narsa ta'sir etib turar ekan, tegishli sezgi ham b ladi. Ammo narsaning ta'sir eta boshlashi va sezgining hosil b lishi bir vaqtga t ri kelmagani singari, narsa ta'sirining t xtashi va sezgining y qolishi ham mutlaqo bir vaqtga t ri kelmaydi. Narsa ta'sir etmay q ygani holda sezgi yana bir necha vaqt davom etaveradi. Torning ovoz chiqarishi t xatilganiga qaramay, tovushni sezish yana bir necha vaqt davom etadi. Bunday xayollab qolgan sezgilar **tutilib qolgan yoki izma-iz obrazlar** deb ataladi. Tutilib qolgan obrazlar0,05 soniyadan 1 soniyagacha (ba'zan bundan ham ortiq) davom etadi.

Yuqorida aytilgan k rish sezgilaridagi kontrast va izma-iz obrazlarning paydo b lishi sezgilarning hosil b lish tezligiga va davom etish muddatiga taalluqli qonuniyatlar bilan izohlanadi. Sezgilaming shunday xususiyatlari borligidan tezlik bilan almashinuvchi q z ovchilar bir-biri bilan ketma-ket keluvchi yakka narsalar sifatida sezilmasdan, harakatdagi bir narsa b lib seziladi. Kinokartinani k rish jarayoni sezgilarning shu xossasiga asoslangan.

Sezgi chegaralari va sezgirlik

Sezgilarning kuchi turli darajada bo'lishi mumkin, boshqacha qilib aytganda kuchsiz va kuchli sezgilar bor. Yonib turgan birgugurt ch'pi sochib turgan yoru likni sezish kuchsiz sezgiga, havo ochiq kunda quyosh sochib turgan yoru likni sezish esa kuchli sezgiga misol bo'la oladi. Sezgilarning kuchi avvalo q'z alishning kuchiga bog'liq. Q'z alish qancha kuchli bo'lsa, hosil bo'ladigan sezgi ham shuncha kuchli bo'ladi. Odatdagi kuzatishlardan ham, maxsus tekshirishlardan ham ma'lumki, har qanday ta'sirdan sezgi hosil bo'lavermaydi. Q'z ovchi hech qanday sezgi hosil qila olmaydigan darajada sust ta'sir etishi mumkin. Masalan, birgramm qandni birstakansuvda eritib ichilsa, hech qanday shirin maza sezilmaydi. 0,1 *kvs*m keladigan kattagina qo'zoq l kaftiga q'yilsa, hech qanday o'irlik sezmaymiz. Buning sababi shuki, kuchsiz q'z ovchilar ta'siri bilan hosil bo'ladigan q'z alish bosh miya p'stiga yetib bormaydi. Bu q'z alish hali differensiallanmagan, arang bilinadigan dastlabki sezgini hosil qilmoq uchun ta'sir muayyan kuchga ega bo'lishi kerak. Q'z alishning **salgina sezila boshlagan darajasini sezgining pastki yoki absolut chegarasi deyiladi**. Agar shu q'z alish kuchi salgina susaytirilsa ham sezgi yo'qoladi. Sezgi hosil qilmaydigan kuchsiz q'z alishlar sezgi chegarasidan pastda turuvchi q'z alishlar deb ataladi.

Maxsus tekshirishlar ko'rsatib, ayrim sezgi turlarining absolut (pastki) chegarasi topilgan. Masalan, havo agar tamomila tiniq bo'lsa edi, bunda shamning mingdan bir qismi darajasida bo'lgan nurni bir kilometr joydan turib ko'ra olar edik. Hidga bo'lgan sezgilar ham nihoyat darajada tkirdir. Masalan, bir litr havoda bir milligramm su'iy mushkning 0,000005 hissasi bo'lganda ham uning hidi sezilishi maxsus tajriba bilan isbot etilgan. Xininning achchiq mazasi 0,0003 foizli eritmasida ham sezila boshlashi isbot etilgan.

Sezgi hosil qiladigan q'z alishning kuchi o'zgarishi, ya'ni ortishi yoki kamayishi mumkin. Q'z alish o'zgaranda sezgi kuchi ham o'zgaradi (oshadi yoki kamayadi). Agar uyda bitta lampochka yonib turgan bo'lsa, muayyan darajada yoru lik sezamiz. Agar yana bir shunday lampochka yoqib q'yilsa, yoru lik sezgisi kuchayadi. Q'limizdagi bir kilogramm o'irlikka yana bir kilogramm og'irlik q'ushsak, o'irlik sezgisi kuchliroq bo'lib qoladi. Ammo q'z alish kuchining har bir o'zgarishi sezgining kuchini o'zgartira olmas ekan. Sezgilarning kuchi q'z alish muayyan miqdorda oshganda yoki kamaygandagina o'zgarar ekan. Masalan, bir stakan suvda 6 g qand eritsak, muayyan darajada shirin maza sezamiz. Eritilgan shu qandga yana 1 g qand q'ushsak, shirin mazani bilish sezgisi o'zgarmaydi. Shirin mazani bilish sezgisi birmuncha ortishi uchun 6 g qandga yana 2 g qand q'ushish (ya'ni, butun qand miqdorining uchdan biricha qand q'ushish) kerak ekan.

Ushqqa bir misol olaylik: agar uyga ikki yuz sham kuchiga ega bo'lgan lampochka yoqib qo'yilsa va unga bir yoki bir yarim sham kuchiga ega bo'lgan yoru lik qo'shilsa, yoru likning fizik zargarishi sezgiga ta'sir etmaydi. Yoru likning payqaladigan darajada zargarligi sezilmo i uchun yoru lik kuchini kamida yuzdan bir hissa oshirish, ya'ni keltirilgan misolda ikki yuz sham kuchiga kamida ikki sham kuchi qo'shish kerak. Ammo yoru lik kuchining bu tariqa arang payqaladigan darajada zargarligi sezgisini eksperiment sharoitidagina hosil qilish mumkin.

Yoru lik kuchining payqaladigan darajada zargarligi odatdagi sharoitda sezilmo i uchun qo'z ovchini ikki sham kuchidan ko'proq kuchaytirish kerak. Tovush kuchining payqaladigan darajada zargarligi sezilmo i uchun qo'z ovchi kuchini taxminan uchdan bir hissa kuchaytirish lozim; o'zovlik kuchining payqaladigan darajada zargarligi sezilmo i uchun o'n yettidan bir hissa oshirish lozim.

Qo'z ovchilar ta'siri ortasidagi sezilar-sezilmas salgina farqni sezishni **farq qilish chegarasi** deyiladi.

Qo'z alish kuchi shunchalik orta borishi mumkinki, bunda tegishli sezgi zining spetsifik sifatini yo'qotadi va o'zovlik hissiga aylanadi. Chuningonchi, haddan tashqari kuchli yoru lik kuzda o'zovlikni keltirib chiqaradi — «kuzni qamashtiradi». Kuchli tovush quloqni o'ritadi. Haddan tashqari o'zovlik narsa muskullarni o'ritadi va shuning singarilar.

Qo'z alish kuchining zargarishi bilan sezgi sifatidagi o'zovlik tomon (yoqimsiz) o'zovlik bergan sezilar-sezilmas zargarishga **sezgining yuqori chegarasi** deyiladi.

Shunday qilib, qo'z alish kuchining zargarishi bilan sezgi kuchining zargarishi ortasida parallellik va o'zovlik proporsionallik yo'qo' ekan. Qo'z alish kuchiga nisbatan sezgi kuchi sekinroq zargarar ekan. Bunday hodisalarning fiziologik sababi, aftidan, shunday bo'lsa kerakki, ma'lum bir qo'z ovchining kuchi sezilar-sezilmas zargaranda hosil bo'lgan qo'z alish ayni shu qo'z ovchining kuchi ma'lum darajaga yetmaguncha differensiallanmaydi, ya'ni sezgining zargarligi bilinmaydi, farq qilinmaydi. Farq qilish chegaralari qo'z alish kuchiga bo'liq bo'lishdan tashqari, boshqa sabablarga ham bo'liq. Masalan, eshitish sezgilarida farq qilish chegaralari tovushning balandligiga bo'liq bo'lsa, kuzish sezgilarida ranglarni (va tuslarni) ajratishga, taktill sezgilarida tegish nuqtalari ortasidagi masofaga bo'liq.

Qo'z alishning zargarishiga qarab, sezgining zargarishi haqidagi masalani birinchi marta XIX asrning ikkinchi yarmida Germaniyada fiziolog Veber bilan fizik Fexner tajriba qilib tekshirdilar. Veber ko'pgina tajribalarga asoslanib shuni aniqladiki, sezgi salgina, bilinar-bilinmas darajada ortishi uchun qo'z alish kuchi ma'lum miqdorda zargarishi kerak. Lekin bu miqdor oldingisiga qaraganda, muayyan nisbatda zargarishi lozim.

Fexner Veberning tekshirishlarini davom ettirdi. U qo'z ovchining zargarishi bilan sezgi zargarishi ortasidagi nisbatga doir tekshirishlarining

natijalarini quyidagicha ifodaladi: **qo'zg'alishning tegishli o'zgarishlari geometrik progressiyaga muvofiq borsa, sezgilar arifmetik progressiyaga muvofiq o'zgaradi** (ortadi yoki kamayadi). Qo'zg'alish kuchi bilan sezgi kuchining o'zgarishlari o'rtasidagi ana shu nisbat Veber, Fexnerning psixofizik qonuni deb ataladi. Sezgining o'zgarishi bilan qo'zg'alish logarifmi o'rtasida turli proporsional bog'lanish borligini Fexner aniqlagan. Shu sababli, Fexner psixofizik qonunini yana: **sezgi qo'zg'alish logarifmiga proporsionaldir**, deb ta'rifladi. Sezgi kuchining o'zgarishi bilan qo'zg'alishning o'zgarishi kuchi o'rtasidagi shu nisbatni quyida ko'rsatilgan jadvaldagidek sodda qilib ifodalash mumkin.

Ammo sezgi bilan qo'zg'alish o'rtasidagi bu nisbat yuqorida keltirilgan ta'rifga aynan muvofiq bo'lavermasligi keyingi tekshirishlarda ma'lum bo'ldi, shu bilan birga, bu qonun faqat o'rtacha darajadagi qo'zg'alish kuchiga tegishlidir, absolut chegaraga yaqinlashganda, shuningdek, qo'zg'alish haddan tashqari kuchli bo'lganda qo'zg'alish kuchining darajasi doimo bir xilda oshmaydi, ya'ni doimiy darajada bo'lmaydi. Qo'zg'alish juda ham kuchli bo'lganda sezgi bilan qo'zg'alish o'rtasidagi nisbat proporsional nisbatga yaqin keladi. Qo'zg'alish kuchi bilan sezgi kuchi o'rtasidagi nisbat ba'zi xillarda shunday bo'ladiki, qo'zg'alish kuchining salgina oshishi ham sezgi kuchini ancha payqarli o'zgartiradi.

Sezgi kuchining oshishi	Qo'zg'alish kuchining oshishi	Logarifmlarda oshishi
0	1	20
1	2	21
2	4	22
3	8	23
4	16	24
5	32	25

Sezgi chegaralarining darajasi (yoki, boshqacha aytganda, yuqoriligi) sensor sezgirlikning darajasini belgilab beradi. **Bu sezgirlik sezgi chegaralarining darajasiga teskari nisbatda bo'ladi.** Sezgi chegarasining darajasi qancha yuqori bo'lsa, sezgirlik shuncha zaif (past) bo'ladi va aksincha, sezgi chegarasining darajasi qancha past bo'lsa, sezgirlik shuncha kuchli bo'ladi. Sezgi chegaralariga qarab, absolut sezgirlik va farq qilish sezgirli-gi ajratiladi. Sezgirlik darajasi yana **sezgi o'tkirligi** deb ham ataladi; masalan, o'tkir, nozik sezgirlik deb gapiriladi, masalan: ko'rish o'tkirligi, eshitish o'tkirligi deb aytiladi.

Adaptatsiya

Sczgi organlarining ziga ta'sir etadigan q z ovchilarga moslani-**nihi**, k nikishi **adaptatsiya** deb ataladi. Q z ovchining ta'siri zgarishi hllan sczgirlik ham zgaradi. Q z ovchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda sezgirlik kamayadi. Shu sababli, musbat va tnanfly adaptatsiya farq qilinadi.

Adaptatsiya k rish sezgilarida, ayniqsa, yoru joydan qoron i joy-**Hii** kirganda va aksincha — qoron i joydan yoru joyga chiqqanda yaqqol k rinadi. Masalan, yoru joydan balandroq binoga kirganimizda awa-**liga** hech narsani k rmaymiz. K rish organimiz kuchsiz yoru likka moslashguncha bir necha vaqt tadi. Bu — **qoron ilik adaptatsiyasidir**. Ilksperimental tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, qoron ida yoru likka sezgirlik yoru joydagi sezgirlikka nisbatan 200 ming marta (bir soat mobaynida) oshadi. Qoron idan yoru ga chiqqanda ham k rish organlari yoru likka yana moslashuvi uchun bir necha vaqt (taxminan 4 daqiqadan 5 daqiqagacha fursat) kerak. Bu **yoru Hk adaptatsiyasidir**.

Qoron ilik adaptatsiyasida sezgirlikning juda ham ortib ketish sababi avvalo shundaki, yoru dan qoron iga kirganda k z qorachi ining sathi 17 marta kengayadi, binobarin, k z qorachi i yoru ni 17 marta k proq tkzadi. Ammo sezgirlikning 200 ming marta ortish sababini tushuntirib berish uchun bu kamlik qiladi, albatta. Bu yerda kolbachalar vositasi bilan k rishdan tayoqchalar vositasi bilan k rishga tishning katta ahamiyati bor. Tayoqchalar yoru likni kolbachalarga qaraganda yaxshiroq sezadi. Qoron ida k rish purpuri k proq turadi, natijada yoru likni k rish sezgirligi oshadi.

Adaptatsiya harorat sezgilarida ham bor. Biz ch milish uchun suvga tushganimizda yoki dush tagida turganimizda dastlabki paytda suv sovuq-roq tuyuladi, bir necha daqiqadan keyin esa sha suv unchalik sovuq sezilmaydi va hatto iliqroq seziladi.

Hid bilish sezgilarida adaptatsiya tezroq boshlanadi. Masalan, biron hidi bor uyga kirganimizda awaliga shu hidni sezamiz, bir necha vaqtdan s ng hidni sezmay qolamiz. Qilingan tajribalar hid sezilmay qoladigan darajada t Iiq adaptatsiya, chunonchi: yodning hidiga 50—60 soniyadan keyin, kamfaraning hidiga 1,5 daqiqadan keyin hidi tkir sirga (pishloqqa) 8 daqiqadan keyin paydo b lishini k rsatadi. Hid bilish sezgirligi adaptatsiyadan keyin t la tiklanishi uchun 1 daqiqadan 3 daqiqagacha tanarTus kerak b ladi.

Tegish yoki zaif tazyiq sezgilarida adaptatsiya kuchliroq k rinadi. K pincha biz kiyim-kechakning badanimizga tegib va tazyiq qilib turganini sezmaymiz, doim taqib yuradigan k zoynagimiz chakka-mizga botayotganini sezmaymiz. Narsa badanimizga tekkandan 3 soniya keyinroq sezgi kuchi q z ovchining ta'siri bilan hosil b ladigan sezgi kuchiga nisbatan beshdan biricha kamayishi tekshirishlardan ma'lum.

Adaptatsiya k rish, harorat, hid bilish sezgilarida kuchliroq, eshitish va o riq sezgilarida kamroq b ladi. Boshqa sezgi organlari ishlab turganda ayrim sezgi organlarining adaptatsiya jarayoni tezlashuvi mumkin. Masalan, harorat (sovuq), ta'm bilish, muskul retseptorlari va ichki organlardagi retseptorlar ta'sirianganda k rish va eshitish sezgirligi tezroq kuchayadi. Olimlar tkazgan bir qancha tajribalar shuni k rsatadiki, sovuq suvga latta x llab yuz vab yinni artganda (issiq faslda), jismoniy tarbiya mashqlariga xshash tipdagi yengil ishda — nafas olish tezlashganda va kuchayganda eshitish va k rish sezgirligi oshadi, musbat adaptatsiya tezlashadi. Shunday vositalardan foydalanib, qoron ilik adaptatsiyasini odatdagidek 40—50 daqiqada emas, balki 5—6 daqiqada tezlatish mumkin.

Hozirgi vaqtda psixologlar adaptatsiya hodisasini I.P. Pavlovning analizatorlar va shartli reflekslar haqidagi ta'limoti asosida tushuntirib berish uchun maxsus tajribalar qilmoqdalar (Ye.N. Sokolov, E.A. Golubeva va boshqalar).

Sinesteziya

Ba'zi kishilarning sezgilarida sinesteziya degan hodisa k riladi. Sinesteziya — ikki sezgining yaxlit bir sezgi b lib q shilishi demakdir. Sinesteziyada sezgilardan bironyasi muayyan paytda bevosita ta'sir etuvchi q z ovchiga ega b lmaydi, balki qaytariladi. Sinesteziyaning k proq uchraydigan shakli «rangdor eshitish» deb ataladigan hodisadir. Bunda tovush sezgisi (shovqin, ton, musiqali akkord) k rish obrazini, ya'ni yoru lik yoki rang tasavvurini uy otadi.

Kompozitorlardan A. Skryabin, F. List, N. Rimskiy-Korsakovda «rangdor eshitish» qobiliyati b lganligi ma'lum. Ularga har bir tovush muayyan rangli b lib tuyulgan. Masalan, Skryabin «do»da «iroda baxsh etuvchi qizil rang» bor, «re»da «nurafshon sariq rang» bor, «mi»da «havo rang» bor deb hisoblagan va hokazo.

Sinesteziya kishilarning taxminan 12 foizida uchraydi, «rangdor eshitish» kishilarning 4 foizidak riladi. Sinesteziyahodisalarini k rsatadigan ayrim s zlarni adabiy tildan topish mumkin. Masalan, «istarasi issiq»,

•hsharasi sovuq», «yumshoq k ngil», «tosh yurak», «shirin s z», «sas-siq s z» deb gapiradilar va hokazo.

Sinesteziyaning mohiyati hali t liq aniqlanganicha y q. Sezgilarning har xil turlariga xos b lgan hissiy (emotsional) momentning umumiyliги tufayli sinesteziya r y beradi, deb hisoblanadi. Qanday b lmasin biron sezgi (masalan, tovush sezgisi) b lganda umumiy hissiy moment assotsiatsiya y li bilan boshqa bir tasawurni, masalan, rang tasawurini lu diradi.

Sinesteziyaning fiziologik negizi, aftidan, shunda b lsa kerakki, bosh miya p stining ayrim markazlari rtasida shartli bo lanish hosil b lib, mustahkam rnashib qoladi.

4. BILISHDA SEZGILARNING AHAMIYATI

Sezgi tevarak-atrofimizdagi moddiy dunyoni bilishning dastlabki shak-Mdir. Sezgilarning voqeiy narsa va hodisalarning haqiqiy xossalarini aks ettirgani uchun ham atrofimizdagi moddiy olamni bila olamiz. Bilishda sezgilarning ahamiyati haqidagi masalada fanga xilof, idealistik qarashlar b lgan edi, bu qarash vakillari sezgilarni ongimizdan tashqarida mavjud b lgan narsa va hodisalarning obrazlari emas, deb da'vo qiladi. Subyektiv idealizm namoyandalari b lmish Berkli, Yum, Max, Avenarius sezgilarni shunday deb hisoblar edilar, ularning burjua faylasuflar orasidan chiqqan maslakdoshlari ham sezgilarni shunday deb biladilar. XIX-XX asrlardagi idealistlar zlarining sezgilarning haqidagi not ri, xato qarashlarini, jumladan, fiziolog Iogann Myuller ta'riflab bergan «sezgilarning spetsifik energiyasi t risidagi qonun» deb ataluvchi qonunga asoslanib oqlab k rsatishga urindilar. sha «qonunga» k ra, sezgi q z ovchining tabiatiga bo liq emas, balki q z alish jarayoni qaysi organ, qaysi nervda r y bersa, sezgi sha organga yoki nervga bo liq b ladi. Masalan, odam «tabiiy yoru lik» deb ataladigan yoru likning k z t r pardasiga tushishi natijasida k rmaydi, balki k rish nervining ziga xos spetsifik energiyasi ishga solinishi natijasida k radi. I. Myuller ta'limotiga k ra, nerv moddasi bir safar ziga zi nur sochadi, ikkinchi safar ziga zi tovush chiqaradi, uchinchi safar zini zi his qiladi, t rtinchi safar zini zi hidiyadi va mazasini totib k radi. I. Myullerning sezgilarning haqidagi ta'limoti «fiziologik idealizm* deb ataladi. I. Myullerning shogirdi Gelmgols sezgilarning haqidagi shu qarashlarni juda ochiq ifodalab berdi. Gelmgols sezgi organlariga ta'sir etganda sezgi hosil b lishini inkor qilmadi, lekin sezgilarning zini narsalarning obrazlari deb hisoblamadi, balki narsalarning faqat belgilari — simvollari deb bildi.

rta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va rta Sharqning mashhur mutafakkiri b lgan Abu Nasr Forobiy bilish jarayoniga katta e'tibor berdi va unda sezgilarning ahamiyati, sezgilarning moddiy asosi haqida flkryuritdi. U «Majmuar Rassoil al-Xukamo» asarida (255-bet): «Insonda uning boshlan ich vujudga kelishida (tu ilishida) oziqlantiruvchi quwat paydo b lib, uning yordamida inson ovqatlanadi. Bundan s ng unda teri orqali sezish quwati vujudga kelib, bu quwat yordamida inson issiq, sovuq kabilarni sezadi. S ng esa shunday quwat vujudga keladiki, uning yordamida ta'm — maza seziladi. S ng hidni sezishni ta'min!ovchi quv- vat paydo b ladi. Undan keyin esa shunday quwat paydo b ladiki, u orqali rang, yoru lik va barcha k rinuvchi narsalar seziladi. Keyin insonda shunday quwat vujudga keladiki, u insonni sezayotgan narsaga diqqatini tortadi», — deb yozadi. U sezishning sifat va miqdori tashqi obyektning sezgi organlariga b lgan ta'siri natijasida paydo b lishi, zgarishini alohida qayd qiladi. Sezgilar z- zidan paydo b lmaydi. Sezgi a'zolariga nimalardir ta'sir etadi va ularning obrazi ongimizda aks etadi. Sezgilar amaliyotda tekshiriladi, obrazlarning haqiqiyliigi yoki sox- taligi unda aniqlanadi. Shu bilan birga, sezgilar ayrim bir kishining tajri- basidagina emas, balki ijtimoiy tajribada ham sinaladi.

Albatta, har bir sezgi organining «spetsifik (ziga xos) xususiyatlari* bor, lekin bu spetsifik xususiyatlar tirik organizmlarning k p asrlardan beri evolutsiyasi (tadrijiy taraqqiysi) ularning tashqi q z ovchilarta'sirini t laroq, yaxshiroq idrok etishga moslashuv uchun intilib kelgani natijasida vujudga kelgan xususiyatlardir. Sezgi organlari tashqi q z ovchilar ta'siri tufayli ixtisoslashgan, ya'ni spetsifik xususiyatlar kasb etgandir.

Shunday qilib, sezgi voqe narsalarda haqiqatan bor xossalarning in'ikosidir. Modomiki shunday ekan, sezgi — moddiy dunyoni bilish man- baidir.

Demak, inson bilimining manbai — sezgidir. Chunki inson zining birinchi va boshlan ich bilimlarini sezgidan oladi. Uning qolgan barcha bilimlari shu birinchi boshlan ich bilimi asosida vujudga keladi. Insonni obyektiv muhit bilan bo l ovchi eng birinchi y l ham sezgilar. Inson ongining tashqi olam bilan bevosita munosabati amaliyot jarayonida sez- zish orqali amalga oshiriladi.

SEZGILARNING SISHI

Bola ona qornida 7—9 oylik b lgan cho laridayoq uning barcha sez- gi organlari ancha sib yetilgan b ladi. Ammo bundan, bola dunyoga kelgan hamono tevarak-atrofdagi narsalarni katta yoshli kishilar bilan bab- baravar idrok qila olar ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bolalarning

M/ftl organlari tajribaga, tarbiyaga qarab sadi, mustahkamlanadi, sezish qobiliyati mukammallashadi. G dak bolaning sezgilarini biron q / ovchiga javoban k rsatadigan reaksiyalariga qarab bilib olamiz, xolos. Slui reaksiyalarga qarab, bola hayotining dastlabki kunlaridanoq unda IRKU] va sovuqni teri sezgisi ^ilan sezish qobiliyati bor deb aytish mumkin. Tgishga javoban b ladigan reaksiya'ar ham ancha yaqqol k rinadi. Holada ta'm bilish sezgilari ham b ladi: bolada shirin eritmaga (qandga) hoshqa, achchiq eritmaga (xininga) boshqa reaksiya b ladi.

Bola dunyoga kelgan dastlabki kunlardanoq yoru likning zgarishiga qnrab, k z qorachi i torayadi yoki kengayadi. Ammo bola k z harakatlurini hali muvofiqlashtira olmaydi (k zini tuta olmaydi): bir k zi bir lomonga, ikkinchi k zning ikkinchi tomonga qarab turishi, bir k zini ochib ikkinchi k zini yumib yotishi mumkin. Bola har narsaga tikilib tura olmaydi. Bola taxminan ikkinchi oy oxirida narsalarga tikilib qaraydigan b ladi; shu vaqtda bola tikilgan narsasi chetga surilsa, uni k zlari hilan birinchi marta qidira boshlaydi. Besh oylik bola yorqin ranglarni ancha ayiradigan b lib qoladi.

Bola tu ilgan dastlabki kunlarda hech narsani eshitmaydi. Buning sababi shuki, yangi tu itgan bolaning rta qulo iga maxsus modda t lgan b ladi, bu modda tovushning tishiga t sqinlik qiladi. Bu modda birinchi hafta davomida aksari shimilib ketadi, bola tovushga javoban reaksiya k rsata boshlaydi. Awallari bola faqat tovushning kuchiga javob bersa, ikki-uch oyligida tovushning qay tomondan kelayotganligini bila boshlaydi va tovush kelgan tomonga boshini bura boshlaydi. Bolaning tovushlarga sezgirligi sa boshlaydi, yoqimli ashula yoki musiqa tovushini eshitganda talpinib suyunadi va aksincha, qattiq tovushlar eshitganda, buni yoqtirmaganligidan chinqiradi.

Bola hayotining dastlabki 3—4 oyida sezgi organlarining hammasi z vazifasini taydigan b lib qoladi; keyinchalik shu organlar sadi va farq qilishga doir sezgirluk kuchayishi bilan sezgilar bir-biridan ajratila boshlaydi. Masalan, bola t rt yoshligida k pgina ranglarni bir-biridan ayiradi. Ikki-uch yashar bolalarda eshitish sezgisi shu qadar sadiki, ularayrim kishilarning ovozlarni va ayrim narsalarning tovushlarini bemaiol ayirish bilan birga, murakkab kuylarni ham ayira oladi va eng oddiy kuylarni ayta boshlaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning har xil sezgilariga absolut sezgirligi ancha yuqori darajaga yetishi aniqlangan. Ammo maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada farq qilishga doir sezgirluk maktab yoshidagi bolaga yoki katta yoshli kishiga nisbatan hali ancha zaif b ladi.

Odam bolalik davridan biror faoliyatga kirishsa, sezgilari yaxshiroq sadi. Maktabgacha tarbiya yoshida sezgilar turli yinlarda sadi. Bu yinlarda

xilma-xil xossalari yinchoqlar katta rin tutadi. Maktab yoshida qish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning sishiga katta ta'sir k rsatadi. Maktab quvchilarida, asosan farq qilish sezgirligi sadi. K rish va eshitish sezgirligi, ayniqsa, tez sadi.

7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortishi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda 65 foizgacha ortishi olimlarning maxsus tekshirishlarida aniqlangan. Maktab quvchilarini rasmga rnatish ranglarni ayirish sezgirligining sishiga katta ta'sir k rsatadi.

Maktab yoshida eshitish sezgilari ham hiyla sadi. Ranglarni farq qilish sezgirligi bolalarga ashula rnatish munosabati bilan, ayniqsa, kuchli suratda sadi.

Maktab yoshida harakat malakalarining vujudga kelishi munosabati bilan muskul harakat sezgirligi ham sadi. Maxsus tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, 8 yoshdan 14 yoshgacha bolalarda bu sezgirlik 50 foizdan ziyod ortadi.

Odamning mehnat faoliyati sezgilarning sishiga kuchli ta'sir k rsatadi. Ma'lumki, biron mahsulotni tayyorlaganda, shuningdek, nazoratdan tkazganda moddiy narsalarga bevosita tegish (k rish, eshitish, paypaslab sezish va hokazo) bilan birga, shu narsalarning sezib bilinadigan ayrim xossalari katta e'tibor berishga t ri keiadi, sezgi organlarining farq qilish qobiliyatiga ortiqroq talab qilishga t ri keladi.

Modomiki shunday ekan, maktabda ishlab chiqarish — mehnat ta'limini amalga oshirish quvchilarda sensor sezgirlikning turii tomonlarini stirishga yordam berishi shubhasiz.

Sezgilarning sishi uchun jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyati bor. Masalan, aniq harakatlar qilishga t ri keladigan mashqlar muskul-harakat sezgilarni stiradi. Mashq qilish jarayonida sezgilarning hamma xillari sadi.

Sezgilarning ochiq-ravshan b lishida nutq katta roi ynaydi. Sezgi-lar s z — ifodalar bilan bo lansa, ochiq-ravshanroq b lib qoladi. Masalan, kuy tonlari tegishli terminlar bilan ifodalanmasa, ularni eshitishda kelib chiqadigan sezgilarni ta'riflab b lmaydi. S z bilan ifodalanmagan narsa umumiy kompleksdan yaqqol ajralib turmaydi. Odamning sezgisi — aniqligi, ravshanligi, differensiallanganligi (bir-biridan ajralganligi) nutqning taraqqiy etishi bilan sadi va k p jihatdan nutq tarbiyasiga bo liq b ladi.

Bolalarni t ri tarbiyalash sezgilarning sishida katta ahamiyatga egadir. Bolaning so li i va jismoniy tarbiyasi haqida amx rlik qilish, jumladan, sezgi organlarining va sensor sezgirlikning z vaqtida sishini ta'minlashdan ham iborat. Sezgi idrok tarkibiga kiradi, shu sababli, bolalarda idrokni stirish bilan ularning sezgilarni ham stirgan b lamiz. Mushohadani, kuzata bilishni tarbiyalash — sezgi organlarini ham tarbiyalash demakdir, farq qilish sezgirligini ham stirish demakdir.

V bob. IDROK

I. IDROK TARSIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Yuqorida aytilganidek, **idrok** sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holichn idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarini esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uningyoru ini esa sezamiz, o zimizdagi chaqmoq qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz. Ammo xossa va narsa bir-biridan ajralmasdir, shu sababli narsalarni idrok qilish ham sezgilardan ajralgan holda voqe b lishi mumkin emas. Biz bir narsani idrok qilayotganimizda uning ayrim xossalarini ham sezamiz.

Biror narsaning zini idrok qilmasdan hosil b ladigan sezgilar yangi lu ilgan chaqaloq hayotiniug dastlabki kunlaridagina mavjud b lsa kerak; chaqaloq narsaning zini idrok qila bilmasa ham undan hosil b ladigan sezgilarni ajratadi, masalan, yoru va qoron ini, shirin va nordonni sezadi. Odamning murakkab psixik hayotida ayrim sezgilar faqat idrok **jarayonida** fikrni analiz va abstraktlashtirish y li bilan ajratiladi.

Sezgilar, odatda sodda, elementar psixik jarayonlar deb hisoblanadi, idrok esa murakkab psixikjarayondir. Biz idrokqilayotgan narsalar oyatda xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, chunonchi, binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz musiqa, surat, rasm va boshqa san'at asarlarini idrok qilamiz. Odamning hayotida nutqni — o zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim rin tutadi.

Atrofimizdagi narsa va hodisalarbir-biridan ajralgan hotda emas. balki hamma vaqt idrok qilinib turgan narsa boshqa narsalar bilan makon va vaqt jihatdan bir-biri bilan bo langan holda idrok qiinayotganini har bir kishi z kundalik tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, stolni idrok qilayotganimizda biz uning joyini, atrofini rab olgan stuliarni, shu paytda radiodan eshitilayotgan musiqani ham idrok qilamiz, xona ichidagi radio-priyomnikni ham, kishilarni ham bir vaqtda k ramiz.

Biz narsa va hodisalami makon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Makon va zamon moddiy bo liq shakli sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma'nosi shuki, biz narsalami, ularga xos b lgan fazodagi shakllari (kub, uchburchak, doira va hokazo shakllari)ga. fazodagi katta-

kichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fazodagi munosabatlari (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o'ng tomonda, yuqori va past turishlari)ga qarab idrok qilamiz, ular tinch yoki harakat holatlarida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo'lish va zgarib borishlarida idrok qilamiz.

Idrokda idrok **jarayonini**, ya'ni ongimizning bevosita aks ettiruvchi faoliyatini va narsalarni idrok qilish (aks ettirish)dan hosil bo'ladigan subyektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim.

H. IDROKNING MURAKKABLIGI

Idrok murakkab psixik jarayondir. Bu murakkablik, awalo shundan iboratki, harbir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan, qovunni idrok qilish uning shaklini (uzunchoq va hokazo), rangini (kashk, oq va hokazolarni) sezish — bu kashtirish sezgiilar idrok, hidini sezish (hid sezgilari), shirin, chuchukligini sezish (maza sezgilari), o'qir-yengiliginini, qattiq-yumshoqliginini sezish (muskul sezgilari) va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida ajratilgan shu ayrim sezgiilar (retseptiyalar) idrokning retseptiv tomonini tashkil qiladilar.

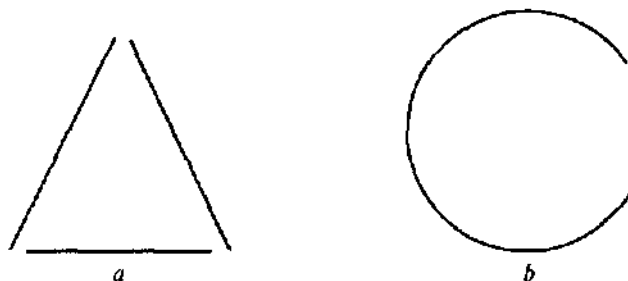
Shu xossalarning jamjni sezishdan idrok qilayotgan narsaning dastlabki bevosita obrazi hosil bo'ldi, bu idrokning perseptivtomonini tashkil qiladi. Bunda shu xossalar narsaning zida qanday bo'lingan bo'lsa, ayni shu tarkibda seziladi. Shu sababli idrok qilinayotgan narsaning dastlabki obrazi ham sezgilarning mexanik jami (yi indisi)dan iborat bo'lmay, balki yaxlit, bir butun bo'ladi.

Idrokning nerv-fiziologik mexanizmlari ham sezgilardagiga qaraganda ancha murakkabdir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya perstining analiz-sintez faoliyatidan iborat bo'lib, bu faoliyat sezgi organlarimizga ta'sir qilib turadigan narsa yoki hodisaning bitta xossasi bilan emas, balki bu xossalarning jami, butun bir kompleksi bilan vujudga keladi. Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar xossalari jamining ta'siri bilan hosil bo'ladigan muvaqqat bo'lanishlar sistemasidan iboratdir. Har bir narsadagi xossalarning shu jamiga qarab, biz narsalarni bir-biridan farq qilamiz.

I.P. Pavlov qilgan tajribalardan ma'lum bo'ldiki, agar analizatorga birontayakkaq zovchi emas, balki qovchilarningjami muntazam ta'sir qilib tursa, bundan tutiladigan reaksiya har bir qovchining zovchining zovchisiga qarab emas, balki bu qovchilarning zovchi qanday bo'lanishiga, zovchi munosabatiga qarab tutiladi. I.P. Pavlov bu hodisani munosabat refleksi deb atadi.

Bunday bo'lanishlarning kashtirish analizatorida hosil bo'lishi, masalan, muayyan bir figuralarning qanday rang bilan chizilganligi va katta-

kichikligidan qat'i nazar, ularning konturlarini topib olishga imkon beradi. Bunday bog'lanishlarning eshitish analizatorida hosil bo'lishi bironta kuyning baland yoki past (ingichka yoki yo'g'on) tonda ijro qilinishidan qat'i nazar, uni tanib olinishiga (bir xilda idrok qilinishiga) imkon beradi. Munosabat refleksi narsaning ayrim xossalari o'zaro obyektiv bog'liqligini aks ettirishdan iboratdir.

22-rasm. a – uchburchak; b – doira.

Shunday qilib, idrok bitta sezgi organining ishi bo'lavermay, balki boshqa bir qancha sezgi organlari, bir qancha analizatorlarning faoliyati mahsulidir. Lekin har bir idrokda sezgi organlaridan biri eng muhim o'rin tutadi. Masalan, suratni idrok qilishda ko'rish organi, musiqani idrok qilishda eshitish organi bosh o'rinda turadi. Idrok ham sezgilar kabi, bosh o'rinda turadigan ana shu organlarga qarab: ko'rish, eshitish, hid, maza va boshqa idrok xillariga bo'linadi. Bulardan hayotimiz uchun eng muhimlari ko'rish bilan eshitish idrokidir.

Bulardan tashqari, idrokning yana aralash turi ham bor. Idrokning bu turida yolg'iz bir sezgi organi emas, balki ikki, uch sezgi organi baravar muhim o'rinda turadi. Ovozli kinofilm yoki operani idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi baravar muhim o'rin tutishi aralash idrokka misol bo'la oladi.

Idrokning mazmuni uning tarkibiga kirgan sezgilarning faqat oddiy jami yig'indisidan iborat bo'lib qolmaydi (*har bir idrok tarkibiga sezgilar kirishi bilan birga, odamning o'tmishida hosil qilgan tajribalari va bilimlari ham kiradi*). Masalan, 22 «a»-rasmni uchburchak va 22 «b»-rasmni doira deb idrok qilamiz, holbuki birinchi rasmda uchburchak emas, balki uch chiziq, ikkinchisida esa yarim doiradan boshqa narsa yo'q. Birinchi rasmda yo'q burchaklarni va ikkinchi rasmda yetishmagan tomonini o'zimizdan, o'z tajribamizdan olib «qo'shamiz» va bu rasmlarni uchburchak va doira deb idrok qilamiz. Biz o'tmishdagi tajribamizda uchburchak va doiralarni ko'p marta ko'rganmiz, bu figuralar bilan ko'p marta ish ko'rganmiz. Bu figuralarning obrazi miyamizda mustahkam o'mashib qolgan. Shu sabab-

li, bu rasmlarni k rishimiz biian ilgari bizda hosil b lgan tasawurl, yana esimizga kelib, miyamizda uchburchak yoki doiraning yaxlit obrazi paydo b ladi. Atroflmizdagi hamma narsalarni idrok etish ana shunday amalga oshiriladi. Shunday qilib, idrok jarayonlariga *xotira faoliyati ham* q shiladi. Shu sababli idrokning fiziologik asosida awal hosil b lgan muvaqqat nerv bo lanishlari ham mavjuddir. Agar idrok jarayoniga xotira ishtirok qilmay q ysa edi, u holda idrok unchalik mazmunli b la olmas edi, hamma buyum va hodisalar nazarimizda har gal yangi va notanish narsadek b lib k rinaverardi. Xotira tufayli biz narsalarni har gal aynan sha narsa yoki xshash narsa, yo b lmasa bir-biridan boshqaboshqa narsa deb idrok qilamiz. Har bir idrok ma'lum darajada tanib olish va umumlashtirish jarayoni hamdir. K p hollarda idrokimiz tarkibiga tmishdagi tajriba bilan birga xayol tasawurlari ham kiradi. Idrokning mazmuni ba'zan idrok qilinayotgan obyektning ziga qaraganda kengroq, boyroq b ladi. Masalan, biz uy ichida turib, qirov bosgan deraza oynasiga qararak, odatda, qirov allaqanday tropik rmon va gullarga xshab k rinadi. Kechqurun yoki oydin kechalarda bo yoki rmondagi daraxtlar ba'zan xayoliy tus oib, k zimizga allaqanday alati b lib k rinadi.

Idrok qilinayotgan obyektning z tomonimizdan «q shib» shu tarzda kengaytirilishi xayolimiz mahsulidir. Lekin bunda xayol jarayonlari ham, xotira jarayonlari singari, idrokda ixtiyorsiz, ongimiz uchun «bilinmaydigan» bir suratda sodir b ladi. Idrok **jarayonlarida** xayol ishtirok etganligi bizga idrok natijalarini analiz qilib k rganimizdagina ma'lum b lib qoladi. Masalan, rmondagi t nkaning qorasi bironta yowoyi hayvonga xshab k zga k rinsa, bu holda hayvonning obrazi bu t nkani idrok qilayotgan kishining xayoli mahsulidir. Idrok tarkibiga tafakkur va nutq faoliyati ham kiradi. Bunda tafakkur va nutq, faoliyati, awalo idrok qilinayotgan narsa va hodisaning nomini ovoz bilan yoki z ichidan aytishda va bilishda ifodalanadi. Narsa va hodisaning nomini s z bilan ifodalash — bu narsa va hodisaga nom berish va uni mavjud tushuncha doirasiga kiritish demakdir. Masalan. biz 28 «a»-rasmni uchburchak va 28 «b»-rasmni doira deb aytamiz va shu bilan birga ularni biz bilgan geometrik tushunchalar doirasiga kiritamiz. Idrok qilayotgan narsa va hodisalarni anglab va tushunib olishimiz sababi ham shundadir. Agar idrok qilayotgan biron narsa yoki hodisamiz yangi, noma'lum b Isa, bizda darrov fikr faoliyati boshlanib, «bu nima», «buning nomi nima» degan savol tu iladi. Bu hol ham idrok jarayonida tafakkurning ishtirokini k rsatadi. Har bir idrok hukm (gap) shaklida ifodalanadi, masalan: «bu kitob», «bu odam», «bu musiqa» va hokazo. Odamning idroki sezgi organlariga ta'sir k rsatayotgan biron narsaning oddiygina obrazi emas, balki odamning tajribasi zaminida anglab, tushunib olinadigan obrazdir.

Nnrsa va hodisalarning nomini atab, biz idrokimiz mazmunini ochiq Hvhnm qilamiz, bu idrokimizni boshqa kishilar uchun ham aniqlaymiz.

Nutqni, rasmlarni, badiiy suratlarni, musiqa va boshqa san'at asar-lirni idrok qilish, moddiy buyumlarni idrok etishga nisbatan ko*p dara-jdn murakkabdir. Shu jumladagi idrokning mazmuni, asosan, odam hosil qllHiin tajribaning boyligi, unda tafakkur va xayolning necho li taraqqiy (llnnnligi bilan belgilanadi.

Idrokimizda nutq ishtirok etganligidan, idrokning fiziologik asosi bi-rlnchi signal sistemasiga oid nerv tutashuvigina b lib qolmay, balki ik-klnchi signal sistemaning ham nerv bo lanishlari idrokning fiziologik iiNosidir. Idrokda ikkinchi va birinchi signal sistemalari birlashgan holda wiKil qiladi.

III. IDROKNING FAOLLIGI VA KUZATISH

Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi organla-riniizga ta'sir qilib turishlari natijasidagina emas, balki shu bilan birga ulrok qilayotgan odam zining olamni bilish va amaliy faoliyatida yon ntroiidagi narsalarga ta'sir k rsatishi natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning faolligiga, awalo unga *bo Iiq* b lgan hissiy *kechinmalar* uihab b ladi. Bu his-tuy ular, awalo shu paytdagi idrok tarkibiga kira-digan sezgilarning emotsional (hissiy) tomonidan iborat b ladi. Idrok qilinayotgan narsa va hodisalar t risida tmishda tu ilgan taassurot va fikrlar bilan bo liq hissiyot ham shu jumladandir. K pincha odam-ning idrokiga shu paytda kechirayotgan bironta hissiyoti — shodligi, xush-chaqchaqligi, amginligi, tajangligi va boshqa shu kabi tuy ulari ta'sir qilib, idrok qilinayotgan narsa yoki hodisaga ma'lum bir tus beradi. Shu sababli, kishining ta'bi xiralik vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday amgin, ma'yusdek k rinadigan b lsa, ta'bi cho vaqtida gullar «kulib» lurganday, hamma yoq «quvnoq» dek k rinadi va hokazo.

His-tuy ular idrok mazmunini jonli, yorqin qiladi, idrokni ma'lum bir tomonga y naltiradi. His-tuy ular idrokning faollik darajasini kuchay-tiradi, idrok sharoiti b lgan boshqa psixik jarayonlarning ildamlilik daraja-siga ta'sir qiladi: bu jarayonlarni tezlatadi yoki susaytiradi. Idrok bilan bo liq hislar, jumladan, xayol jarayonlarini q z atib faollashtiradi. Masalan, ki-shi qattiq vahimaga tushganda har bir arzimagan narsadan ham xavfsiray-veradi, oddiy, arzimagan narsa ham nazarida allaqanday — dahshatli tuyu-ladi yoki kishi qattiq, xushvaqtlikda zini har narsadan mamnun sezadi, oddiy, arzimagan narsalardan ham zavqlanaveradi, shuning uchun ham: «q rqqan k zga q sh k rinar» yoki «guli-gun xayol» deyдилar.

Idrok jarayonlaridagi diqqat oyat katta ahamiyatga egadir. Diqqat

idrokning faolligini oshiradi va idrokning mukammal, raso va ravshan b lishiga xizmat qiladi. Diqqat, faollik darajasiga qarab, ixtiyorsiz va ixtiyoriy b lish imo i mumkin, shu sababli idrok ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy b lish imo i mumkin.

Muayyan bir obyektни oldindan maqsad qilib olmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish jarayoni **ixtiyorsiz idrok** deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari diqqatimizni beixtiyor ziga jalb qilayotgan obyektlarning ta'siri bilan q z aladi; masalan, biz uzoqdan kelayotgan poyezd ovozini beixtiyor eshitamiz, tunda qirda yonayotgan alangani uzoqdan beixtiyor k ramiz. zining yoru ligi, rang-barangligi, harakati, xushohangligi, kontrastligi bilan ajralib turadigan narsa yoki hodisalar, odatda, beixtiyor idrok qilinadi, shuningdek, ayni vaqtda bironta ehtiyoj va manfaatimizga javob beradigan, shaxsiy tajriba va bilimlarimizga eng k p darajada muvofiq keladigan va biz uchun oyat katta ahamiyati b lgan obyektlar ham beixtiyor idrok qilinadi. Ixtiyorsiz idrok tetik, bardam vaqtimizda bizda t xtovsiz b lib turadigan jarayondir.

Oldin belgilangan maqsadga qarab muayyan bir obyektни idrok qilishni **ixtiyoriy idrok** deb ataladi. Badiiy bir rasmni k rish, dokladni e'tibor bilan eshitish, yozma ishlardagi imlo xatolarini chizib tish, operadagi ar-iyani tinglash, k pchilik orasida zimiz qidirdigan bir shaxsni topib ajratish ixtiyoriy idrokka misol b la oladi.

Ixtiyoriy idrok ixtiyorsiz idrokdan ayrilgan holda b ladigan jarayon emas. Ixtiyorsiz idrok ixtiyoriy idrok uchun g yo «fon» b lib xizmat qiladi.

Kishining sistemali, davomli va rejali idrok qilish qobiliyati **kuzatuvchanlik** deb ataladi. Kuzatish qobiliyati tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni ma'lum bir maqsad bilan sistemali va rejali idrok qia bilishdir.

Har bir kishi ma'lum darajada kuzata bilish qobiliyatiga ega, bu qobiliyat har kimning z hayotiy tajribasi va bilish faoliyatida taraqqiy qilib boradi. Ammo har bir kishini ham razmi tkir, kuzatish mahorati z r deb b lavermaydi. Razmi tkir, kuzata bilish qobiliyati z r kishi deb, odatda, z oldiga jamiyat uchun foydali, ilmiy va boshqa muhim vazifalarni q ya biladigan. tevarak-atrofdagi xilma-xil narsa va hodisalardan kerakli va eng muhim obyektlarni ajrata biladigan kishini aytiladi. Razmi tkir, kuzata biladigan kishi idrok qilinayotgan narsa va hodisalardagi xshashlikni va farqni darrov payqab oladi, bu narsa va hodisalarning eng muhimi, zarur xususiyatlarini ajrata biladi.

Razm sola bilish, kuzatuvchanlik qobiliyati shaxsning nihoyatda qimmatli sifatlaridandir. U mavjud sharoitni turli tushunishga, rab olgan olamni samarali rganishga va xususan, quv materialini chuqur zlashtirishga imkon beradi.

1.1*. Pavlov kuzatuvchanlik ilmiy bilishning asosiy sharti deb hisoblardi. fttvlov shahrida u tashkil qilgan biologiya stansiyasi binosining old tomoni-yit *kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik» deb bejiz yozilmagan edi.

K.D. Ushinskiy kuzatuvchanlikni stirish vazifasiga katta ahamiyat bcmrdi. «Agar ta'lim bolalarning aqlini stirmoqchi b lsa, — deb yozgan cdi K.D.Ushinskiy,— ulaming kuzatuvchanlik qobiliyatini mashq qildirish krak* (Tanlangan asarlar, 6-tom, PFA, Moskva, 1949-yil, 267-bet).

Shuning uchun ham sib kelayotgan yosh avlodda kuzatuvchanlikni lnrbiyalash pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

IV. APPERSEPSIYA

Yuqorida bayon qilinganlardan maMumki, odamning tajribasi, bilimi, xayol va tafakkurining faoliyati, hissiyot va diqqati, umuman odam psixikasining hamma mazmuni idrokida namoyon b ladi. Bu psixik hayotning idrokda aks etuvchi va idrokka ta'sir koTsatuvchi mazmunini appersepsiya deb ataladi. Appersepsiyalaming nerv-fiziologik mexanizmi, aftidan, tmishdagi tajribadan hosil b igan bo lanishlar sistemasidan va ularning yangi hosil b layotgan muvaqqat bo lanishlarga ta'sir k rsatishidan iborat b lsa kerak.

Nerv bo Ianishlarning tarkib topgan sistemasi (ya'ni dinamik stereolip) bironta b shroq, hattoki bironta xshash q z ovchining ta'siri bilan ham q z almo i mumkin. Bunda q z algan stereotipdan hosil b lgan natija, shu stereotipni vujudga keltirgan jami q z ovchilar ta'sir k rsatgandagi natijasidan sira qolishmaydi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayrim kishilaming idrok etishida k rinadigan ba'zi xususiyatlar appersepsiya bilan belgilangan b ladi. Bu xususiyatlar odamning tajribasi va bilimlariga bo liq xususiyatlardir. Kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, ma'lumotlari, turmush tajribalari, kasblari, sinfiy chiqishlari, temperament, xarakter, qobiliyat va qiziqishlarida k rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab, har xil idrok qiladilar.

Odamning aqli qanchalik yetuk, muayyan sohaga oid tasavvuri. fikri, tajribasi, bilimi qanchalik boy b lsa, uning shu sohada idroki ham shunchalik murakkab, chuqur va sermazmun b ladi. Bu xususiyatlar moddiy buyumlarni idrok qilishdayoq namoyon b ladi. Masalan, bironta yangi mashinani tegishli ixtisosi b lImagan kishi tomonidan idrok qilinishi, ixtisosi bor odamning idrokiga qaraganda, mazmunan torroq va yuzaki b ladi. Ayni bir obyektlarni tegishli ixtisosi b lImagan kishining kuzatishlariga qaraganda, olimning chuqur ilmiy kuzatishlari hiyla farq qiladi.

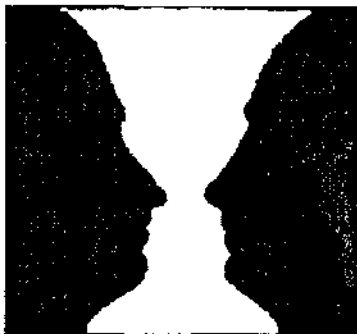
Ayni bir mevali bo ni rassom, agronom va savdo xodimi har xil,

ya'ni har qaysisi o'z nuqtayi nazaridan e'tibor berib idrok qilishi mumkin.

Alifbe va boshlang'ich o'qish kitoblari yirik harflar bilan bosiladi, chunki endi savod chiqarayotgan kishilarda (bola va katta yoshlilarda) hali kitob o'qish tajribasi bo'lmaydi. Ko'p o'qigan, bu sohada katta tajribaga ega bo'lgan kishilar mayda harf bilan bosilgan xatni ham (masalan, gazetani) jo'ngina o'qib ketaveradilar. Bizda hosil bo'lgan tajriba va bilim tufayli, biz chala yozilgan so'zlarni, tushib qolgan harflarni payqamasdan, xato yozilgan bo'lsa ham, baribir, to'g'ri o'qiyveramiz. Masalan, taxistoskop bilan qilingan tajribalar shuni ko'rsatadiki, «*avtombrus*» deb xato terilgan so'z «*avtobus*» yoki «*avtomobil*» deb, «*sinoatlantirish*» deb terilgan so'z «*sanoatlashtirish*» deb o'qiyverar ekan va hokazo.

Idrokka subyektiv mazmun berish og'zaki materialni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Masalan, «ildiz» degan so'zni botanik o'simlik ildizi, matematik kvadrat yoki kub ildizi, tish doktori tish ildizi degan ma'noda idrok qilishlari mumkin. «Reaksiya» degan so'zni tarixchi bir ma'noda tushunsa, ximik yoki psixolog boshqa ma'noda tushinishi mumkin. Appersepsiya badiiy asarlar matnini, badiiy surat va rasmlarni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Biz bironta suratga ko'z solganimizda to'g'ridan to'g'ri faqat bo'yoq rang va chiziqning har xil chatishuvini ko'ramiz, xolos. Bu persepsiyadir. Rasm va suratni idrok qilganimizda esa, masalan, istiqbolni, odam va hayvonlarning ish-harakatlarini biz o'tmishdagi tajribamiz, bilimlarimiz va xayolimiz faoliyati natijasida idrok qilamiz. Bu appersepsiyadir. Musiqani idrok qilishda ham xuddi shu hol yuz beradi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayni bir kishi turli vaziyatda turlicha idrok qilavermog'i mumkin, bu hol har gal o'sha kishini kayfiyati, hissiyoti, diqqati, manfaati, maqsadi va hokazolarga qarab ro'y beradi. Biron-ta murakkabroq vaziyatni idrok qilayotganimizda e'tiborimiz va manfaa-

23-rasm. Ikkilangan tasvir.

timizning talabiga qarab, biz shu vaziyat tarkibiga kirgan yakka bir narsani yoki uning qismini ajrata olamiz. Masalan, o'rmonda biz uchun zarur bo'lgan biron-ta daraxtni hamma boshqa daraxtlardan ayrim idrok qilamiz. Musiqani eshitganimizda garmoniya ohanglaridan biz uchun tanish bo'lgan bir kuyni ajratamiz.

23-rasmga qarasak, qora fon ustida vaza suratini yoki oq fon ustida ikki yuzning yonidan ko'rishini (profilarni) ko'rishimiz (idrok qilishimiz) mumkin. Bu

holda idrokning ikkilanishi diqqatimiz nimaga (rasmning qaysi bir tomoniga) qaratilganligi bilan belgilanadi. Idrok jarayonida ba'zan uchrab keladigan subyektivizm ham appersepsiya natijasidir. Bu subyektivizm, masalan, vaqtni, harakatni idrok qilishda, qizg'in munozaralar borayotgan paytda bir kishining gapini idrok qilishda ko'proq uchraydi.

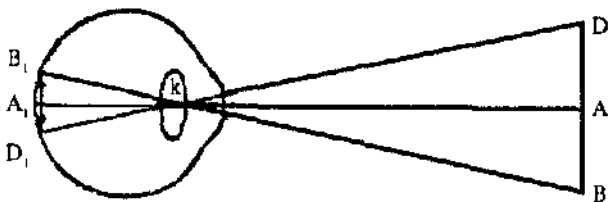
Appersepsiya fazo, vaqt hamda harakatni idrok qilishda katta rol o'ynaydi. Illuziyalar esa hiyla darajada appersepsiya natijasidir.

V. FAZONI IDROK QILISH

Fazoni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz narsalarning fazodagi shakllarini, ularning fazodagi katta-kichikligini va fazodagi o'zaro munosabatlarini ko'zda tutamiz. Ma'lumki, fazodagi shakllariga qarab, uch burchakli, to'rt burchakli, kub, silindr va shu kabi shakldagi narsalar ajratiladi; narsalar katta-kichikligiga qarab, nisbatan katta, kichikroq, o'rtacha va hokazo narsalarga ajratiladi; fazodagi munosabatlariga qarab, bu narsalar bizga va bir-biriga nisbatan yaqin, uzoq, chap tomonda, o'ng tomonda, yuqori yoki past bo'lishlari mumkin.

Fazoni biz uning hamma uch o'lchovida ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari yordami bilan idrok qilamiz. Fazo munosabatlarini, narsalarning shaklini, narsalarning hajmi va katta-kichikligini biz asosan ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Fazoni biz bir ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni monokulyar, ikki ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni binokulyar idrok qilamiz. Monokulyar idrok quyidagicha voqe bo'ladi. Biz ko'z bilan qaraganimizda, biz shu narsadan aks etgan nurlar ko'z gavharida sinib, ko'zning to'r pardasi (setchatka)da shu narsaning aks etgan surati fotoapparatdagiga o'xshab, to'ng'irilib, teskari tushadi. Ammo bunga qaramasdan, biz narsani haqiqiy-holatida, haqiqiy shakli va katta-kichikligida ko'ramiz, idrok qilamiz («Idrokning konstantligi» nomli bobga qaralsin, 113-bet).

24-rasm. Nurlarning ko'z gavharida sinishi:

a, b; a-b o'qining teskari aksi; A-fiksatsiya nuqtasi; A-A₁ - ko'rish chizig'i;
a, k, b-ko'rish burchagi.

Narsaning chetlaridagi nuqtalaridan aks etgan nurlar k z gavharida bir-birini kesib tadi va ularning kesilish joyida k rish burchagi hosil b ladi. Bu burchakning katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligiga hamda uning k zdan qanchalik uzoq-yaqin turganiga bo liq b ladi. Narsa qanchalik katta b lsa, k rish burchagi ham shunchalik katta b ladi va aksincha. Kattaligi bir xildagi ayni bir narsani yaqin masofadan k rayotganimizda k rish burchagi kattaroq, uzoqdan turib qarasa kichikroq b ladi. Demak, k rish burchagining katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligini, shuningdek, uning qanchalik uzoqlashganini bildiradi.

K zimiz bilan tik (t ppa-t ri) qaraganimizda, agaryoru lik kuchli b lib, k rinib turgan narsalar rtasidagi k rish burchagi 50 dan kam b lmasa, k zimiz ayni bir vaqtda ikki narsani (ikki nuqtani) k ra oladi. Lekin, k rish burchagi kichikroq b lsa, ikki narsa yoki ikki nuqta bittadek b lib k rinadi. Yon tomondan qaraganda ikki nuqta bittadek k rinadi va k rish burchagi hiyla katta b ladi. Shuning uchun ham uzoq masofadagi ikki yoki bir qancha narsa «birlashib ketib», bir narsadek idrok qilinadi. Ikki narsani ayni bir vaqtda k rayotganda k rish burchagi qanchalik kichik b lsa, k z shunchalik tkir hisoblanadi. Yaqin yoki uzoqroq masofadagi narsalarning aks etgan surati t ppa-t ri k z t r pardasiga tushmo i uchun k z gavhari b rtiq yoki yassi holda b lmo i kerak. Yaqin turgan narsalarga qaragan paytda k z gavhari qorayib sharga xshash b rtiq shaklga, uzoqdagi narsalarga qaraganda esa ch zilib, qariyb yassi shaklga kiradi. K z gavharining va umuman, k zning ravshan k rish uchun uy unlashuvini **akkomodatsiya** deb ataladi. K zning akkomodatsiyasi 20-25 metr doirasida fazoning uchinchi lchovini, ya'ni olislikni, chuquriikni, relyefni k z bilan idrok qilishda, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

K z xiralik — uzoqdan yaxshi k ra oimasiik va yaqindan yaxshi k ra olmaslik. K z gavhari qanchalik sharshakliga yaqinlashsa, yoru lik nurining sinishi shunchalik kuchliroq b ladi va qaralayotgan narsaning surati ham k z gavharidan shunchalik yaqin yerda aks etadi. K z gavhari qanchalik k p ch zilib yassi shaki olsa, nurning sinishi ham shunchalik kuchsiz b ladi va qaralayotgan narsaning surati ham k z gavharidan shunchalik yiroq yerda aks etadi. K z gavharining yassi shaklga yoki b rtiq shar shakliga kira olish qobiliyati hamisha z r berib tikilishdan yoki odamning yoshiga qarab susayib bormo i mumkin. Bunday holalarda normal k rish qobiliyati buzilib, uzoqdan yaxshi k ra olmaslik (yassilanish qobiliyatining zaifligi) yoki yaqindan yaxshi k ra olmaslik (b rtiq qobiliyatining zaifligi) paydo b ladi. Uzoqdan yaxshi k ra olmaydigan odamlarning k z gavharida nuriarning sinishi kuchli b ladi;

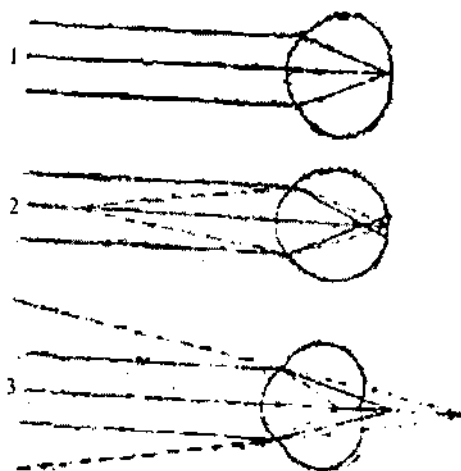
binobarin, bu sinayotgan nurlar ko'z to'r pardasiga borib yetmasdan oq bir nuqtaga yig'iladi. Buning natijasida narsaning surati ko'z to'r pardasida xira, mujmal aks etadi. Shuning uchun ham uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar botiq ko'zoynak taqib yuradilar, chunki botiq ko'zoynak nurlarni tarqatadi va bu nurlarning sinish nuqtalarini ko'z to'r pardasigacha yetkazadi.

Yaqindan yaxshi ko'rmaydigan odamlarning ko'z gavharida nurlarning sinishi zaif bo'ladi, natijada nurlar ko'z to'r pardasining orqa yerida turadi. Ko'z to'r pardasining o'ziga esa hali bir nuqtada turmagan nurlar tushadi. Shu sababli, ko'z bu holda ham ravshan ko'ra olmaydi. Yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bo'rtiq ko'zoynak taqadilar, chunki bo'rtiq oyna nurlarning sinishini kuchaytiradi va nurlarni xuddi ko'z to'r pardasiga to'playdi.

Uzoqdan yaxshi ko'rmaslik va yaqindan yaxshi ko'rmaslikning yana bir sababi shuki, ba'zi odamlarning ko'z soqqasi cho'zinehoqroq (uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) yoki kalta (yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) bo'ladi. Shuning uchun ko'zning bu kabi xiraligi bolalik chog'idanoq ko'rinmog'i mumkin. Uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bilan yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlarning ko'zida nurlarning qanday sinishi 25-rasmda ko'rsatilgan.

Fazoni (monokulyar ko'rish yo'li bilan) bir ko'z bilan yetarli darajada aniq va mukammal ko'rib bo'lmaydi. Ayniqsa, fazoning uchinchi o'lchovini bir ko'z bilan (monokulyar) idrok qilish yo'li bilan ko'rishda to'la aniqlikka erishib bo'lmaydi. Odatda biz narsalarni fazo munosabatlari shakllari va kattakichikligi bilan birlikda idrok qilganimizda ikkala ko'zimiz bilan, ya'ni binokulyar idrok qilamiz.

Shunisi qiziqki, bir narsaga qaraganimizda uning surati har qaysi ko'zimizning to'r pardasiga yakka-yakka tushsa ham, lekin bu narsa va nuqtalar ikkita bo'lib emas, balki bitta bo'lib ko'rinadi, buning sababi nima?

25-rasm. Nurlarning sinishi: 1 — normal ko'radiganlarda; 2 — uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydiganlar; 3 — yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda.

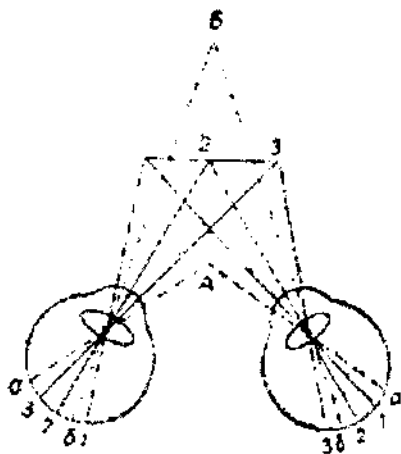
Bu hodisaning sababi shundaki, ko'rib turgan narsamizdan keladigan nurlar ikki ko'zimizda alohida simmetriya bo'lib barobar aks etadi. Bir narsani ikki ko'z bilan ko'rish shu narsadan keladigan nurlarning ko'z to'r pardasidagi alohida mos nuqtalarga tushishi yoki mos emas nuqtalarga to'g'ri kelishiga bog'liqdir. Ko'z soqqalarining to'r pardalarida sariq dog'dan teng baravar uzoqlikdagi nuqtalarni mos (yoki identik) nuqtalar deyiladi. Idrok qilinayotgan narsadan aks etgan nurlar xuddi shu mos nuqtalarga to'g'ri kelsa, narsa bitta bo'lib ko'rinadi. Masalan, 26-rasmda ko'rsatilganidek, 1, 2, 3 raqamlari bilan belgilangan nuqtalar ko'zdan teng-baravar uzoqlikda bo'lib, bu nuqtalar ko'z to'r pardasining mos nuqtalarida aks etadi. Bu nuqtalarning har biri ko'zimizga bitta nuqta bo'lib ko'rinadi. Mos nuqtalarning xususiyati shuki, agar bu nuqtalar ayni bir vaqtda baravar qo'zg'alsa, narsaning surati bitta bo'lib, to'g'ri aks etadi.

To'r pardasining sariq dog'iga nisbatan har xil uzoqlikdagi nuqtalarini mos emas nuqtalar deb ataladi. Ma'lum bir narsaning surati shu mos emas nuqtalarga to'g'ri kelsa, bitta narsa ikkita bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'sha 26-rasmda ko'rsatilgan, ko'zdan uzoqligi baravar bo'lgan A va B nuqtalari ko'z to'r pardalarining mos emas nuqtalariga tushadi; binobarin, A bilan B narsaning har biri ko'zimizga ikkitadan bo'lib ko'rinadi.

Agar biz ikkita narsa, masalan, qalam va ruchka olib, ularni bir-biridan 20–30 sm va ko'zimizdan ham 30 sm uzoqlikda ushlab turib, avvalo qalamga tikilsak, u bitta bo'lib ko'rinadi, uning orqasidagi ruchka

esa ayni vaqtda ikkita bo'lib ko'rinadi, chunki ruchkaning surati xuddi ikki ko'zimizning to'r pardasidagi mos emas nuqtalariga tushgan bo'ladi. Va, aksincha, orqasidagi ruchkaning o'ziga tikilib qarasaq, ayni vaqtda qalam ikkita bo'lib ko'rinadi.

Biz fazo munosabatlarini ikki ko'zimiz bilan (binokulyar ko'rish yo'li bilan) mukammalroq va aniqroq idrok qilamiz. Masalan, uchinchi o'lchovni binokulyar aniqroq idrok qilamiz. Buning isboti uchun quyidagi sodda tajribani qilib ko'rish mumkin. Agar oqlangan devor oldida oq ip tortsak va uning ilinib turgan joylarini ko'rmasak, bir ko'zimizni yumib turib ipga qaraganimizda bir ip bilan devor orasidagi masofani belgilashga o'zlik qilamiz.

26-rasm. Ikkala ko'z pardasida nuqtalarning mos va nomoslik sxemasi.

Barmog'imizni ipga tekkizmoqchi bo'lib urinsak, tekkiza olmaymiz. Xuddi shu ipga ikkala ko'zimiz bilan qarasak, ip bilan devor orasidagi masofani aniq ko'ra va barmog'imizni ipga bexato tekkiza olamiz. Shuningdek, bir ko'zimizni yumib turib, nina ko'ziga ip o'tkazmoqchi bo'lsak, qiynalamiz.

Uchinchi o'lchovni (uzoqdalik, chuqurlikni) binokulyar idrok qilishda ko'zning konvergensiya, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Konvergensiya ma'lum bir narsaga qaraganda, ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon baravar burilishidir. Ikkala ko'z soqqasi ana shunday burilganida ko'rish o'qlari biz qarab turgan narsaning o'zida bir-birini kesib o'tadi.

Idrok qilinayotgan narsa qanchalik yaqin tursa, ko'z soqqalari bir-biriga, ya'ni qanshar tomonga shunchalik yaqin buriladi, ko'rish o'qlari ham bir-birini shunchalik yaqin kesib o'tadi. Sechenov ta'biricha, ko'rish o'qlari «qamrab oluvchilar» bo'lib, biz qarab turgan narsa bizga yaqinlashgan sari, «ko'rish o'qlari ham ko'zimizga yaqinlashadi, narsa uzoqlashgan sari, ko'rish o'qlari ham ko'zimizdan uzoqlashadi».

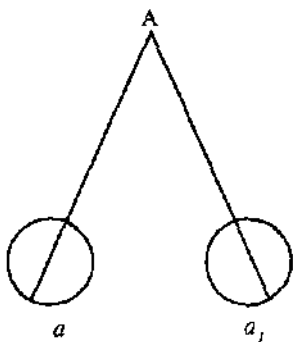
Ko'zlarimizning konvergensiya, ayniqsa, masofani, yiroqni, chuqurlikni eng aniq, raso idrok qilishga imkon beradi, chunki konvergensiya vaqtida asosiy o'rinda turgan ko'rish analizatoriga harakat analizatori, ya'ni ko'z muskullarining ishi qo'shiladi. Biz qarab turgan narsalar yuziga tushgan ko'lankalar masofani, chuqurlikni, relyefni idrok qilishda katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, uchinchi o'lchovni ikki ko'z bilan (binokulyar) idrok etishda eng ko'p daraja aniqlikka erishuvning sababi o'tmishdagi tajribamiz samarasi hamdir. Chunki biz kundalik hayotimizda narsalarni doimo ikki ko'z bilan qarab ko'ramiz, narsalarga faqat bir ko'zimiz bilan qarash hollari kamdan kam uchraydi.

Fazoni idrok qilishda teri sezgilari va muskul-harakat organlarining roli

Fazoni teri sezgilari va muskul-harakat vositasi bilan idrok etganda ko'z bilan qarab ham, ko'z bilan qaramasdan ham idrok qilaverish mumkin.

Maydaroq narsalarning shaklini, ularning katta-kichikligini, holatini biz teri sezgilari vositasi bilan, ya'ni uni ko'rib, bevosita idrok qilamiz, masalan, qo'limizdagi tanga pulning shaklini, katta-kichikligini, holatini

*27-rasm.
Mos nuqtalar.*

bevosita teri sezgilari vositasi bilan bilamiz. Teri sezgilari vositasi bilan biz, xususan ikki lchovni uzunlik (masofa) va sirt lchovlarini idrok qilishimiz mumkin, lekin narsalarning (hatto mayda narsalarning ham) shaklini, katta-kichikligini va fazodagi munosabatlarini yo l iz teri sezgilari vositasi bilan idrok qilganda t la aniqlikka erishib b lmaydi. Shu sababli k pincha fazoni teri sezgilari vositasi bilan idrok qilish muskullar harakat vositasi bilan idrok qilish ila birgalikda tadi. Muskul-harakat organlarimiz vositasi bilan biz yirik va mayda obyektning (masalan, stol, xona, hovli va shu kabilarning) shaklini, katta-kichikligini, fazodagi munosabatlarini hamma uch lchovda idrok qilishimiz mumkin. K r odamlar (yoki k r emasiar qoron i tushganda) narsalarning shaklini, masofani va fazodagi munosabatlarni ana shu y I bilan idrok qiladilar. Mayda narsalarning shakli barmoq harakatlari (paypaslash) vositasi bilan idrok qilinadi. Yirik narsalarning shaklini va masofani k zimizni yumib yoki qoron ida idrok qilganimizda biz q l harakatlarimizdan va qadamlab yurishdan foydalanamiz. Ana shu harakatlardan tu iladigan muskul-harakat sezgilarimizga tmishda hosil b lgan tajribamiz q shiladi, natijada biz k zimiz k rmasa ham, turgan joyimizni, fazoga oid munosabatlarni chama bilan bilib olamiz.

Fazoni k z bilan k rib idrok qilishning sishida teri sezgilari va muskul-harakat organlari katta rol ynaydi. K rb lib tu ilgan, ammo tegishli operatsiyadan keyin k zi ochilgan odamlarning fazoni qanday idrok qiiishlarini tekshirish natijalari bunga dalil b la oladi.

Bir necha misol keltiraylik. K r b lib tu ilgan bir odam muvaffaqiyatli operatsiyadan keyin k zi ochilgan b lsa-da, lekin dastlabki kunlarda u fazoni va narsalarning fazodagi holatini k zi k r emas (basir) odamlarga qaraganda boshqacha idrok qilgan, masalan, k ruv doirasiga kirgan hamma narsalarni juda yaqin va k ziga tegib turayotgandek his qilgan, shuning uchun bu odam ehtiyot yuzasidan k zini q li b\an hadeb qoplayvergan. Narsalarning shaklini ham faqat k rish bilangina fahmlay olmagan, bu narsalarni q li bilan paypaslab k rganidagina, ya^ni tmishdagi muskul-harakat sezgisiga asoslangan tajribasiga suyanganidagina narsalarning shakllarini taniy olgan.

Operatsiyadan s ng k zi ochilgan yana birodamga yo ochdan yasalgan, har ikkalasi ham bir xil b yalgan va diametri teng shar bilan kub k rsatganlar. U odam bu narsalarning turli buyumlar ekanini k rib tursa ham, lekin ularni bir-biridan aniq farq qila olmagan: qaysisi dumaloq va qaysisi burchakli ekanini aniq aytib bera olmagan. Yana shu odamga shar bilan bir xil kattalikdagi doiraning, kub bilan bir xil kattalikdagi t rtburchakning yassi shaklini yonma-yon q yib k rsatganlarida, ularni bir-biridan farq qila olmagan, faqat paypaslab k rganidan keyin shar-

ni doiradan va kubni t rtburchakdan ajratgan. Bu odam qilingan opratsiyadan tamomila so aygandan keyin, k z bilan k rib idrok qilishni rganmoq uchun maxsus mashq qilgan. Masalan, oyo idan etigini yechib ir itib yuborar, s ngra etikkacha b lgan masofani k zi bilan chamalashga urinar ekan. Chama bilan bir-ikki qadam yurgandan keyin, q lini uzatib etikni olishga harakat'qiiar ekan, lekin k zi bilan masofani jiniq belgilay olmaganligidan yanglishar va paypaslab, qachon eshik q liga tegsa, uni shundagina ushlab olar ekan.

Yuqorida keltirilgan misollardan ma'lum b ldiki, k rlar k zlari ochilgandan keyin, ularda fazoni k z bilan k rib idrok qilish qobiliyati icri va muskul harakat organlarining ishtiroki bilan asta-sekin sib boradi. Demak, fazoga oid shakl, katta-kichikiik va munosabatlarni k rish, leri sezgilari va muskul-harakat organlari bir-biri bilan mahkam bo lanib ishlaganlaridagina eng t ri va mukammal idrok qilish mumkin.

Sezgi organlarimizning — tuyush, muskul-harakat va k rish organlarimizning ziga xos xususiyati, jumladan, obyektiv mavjud fazoni ham idrok qilish qobiliyatiga ega b lishdadir. Idrokning hamma turlari singari. fazoni idrok qilish ham kishining tajribasi va umumiy kamoloti jara-yonida boradi.

VI. VAQTNi IDROK QILISH

Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalar ma'!um bir (zamon) davomida paydo b ladi, taraqqiy qiladi va zgarib boradi. Shuningdek, obyektiv dunyo hodisalarini aks ettiradigan idrok, tasawur, fikr va hokazolardan iborat b lgan bizdagi subyektiv, psixik hodisalar ham vaqt davomida paydo b ladi, zgarib va almashib turadi. MaMumki, fazo singari vaqt ham materiyaning mavjudligi shaklidir. Har qanday bo liqning asosiy shaklidir. U obyektiv realiikdir, ya'ni ongimizdan tashqari zi mavjuddir. Biz fazoni idrok qilganimizdek, vaqtni ham idrok qilamiz. Biroq, vaqtni idrok qilish t risida gapirar ekanmiz, biz quyidagilarni nazarda tutamiz. Vaqtni idrok qilishni vaqt «b laklarini» soat va boshqa xronometrik asboblar yordamida lchash deb tushunish yaramaydi. Kishi xuddi bir xilda b lgan vaqt b lagi (daqiqqa, soat yoki k p va hokazo)ning obyektiv davomini hamisha bir xilda sezavermas ekan. Ba'zan bir soat, bir daqiqada, tib ketadi yoki «bir soat bir yildek tuyuladi» deb gapiradilar.

Biz vaqtni hozirgi zamon (hozirgi payt) va undan kelgusiga borayotgan real narsadek idrok qilamiz, uni tasawur qilamiz va fikrlaymiz. Shuning uchun ham tmish, hozirgi zamon va kelgusi ma'nosida olingan tushunchalar mavjuddir. Vaqtni idrok qilish haqida gapirar ekanmiz, biz hozirgi paytni nazarda tutamiz. tmish vaqt xotira faoliyati esga tushirish faoli-

yati bilan bo'liq b'ladi. Kelgusi vaqtni esa biz faqat xayolga keltirishimiz yoki bu haqda yilashimiz mumkin, xolos. Obyektiv (matematik) nuqtayi nazardan, hozirgi payt bu t'mishni kelgusidan ajratadigan bir nuqta (chegara)dir. Ammo psixologik, subyektiv nuqtayi nazardan, biz borayotgan vaqtning «b'laklarini» hozirgi payt (endimik) deb idrok qilamiz. Dars, ma'ruza yoki bironta musiqiy asarni eshitib tirish davomidagi vaqt ham mana shunday idrok qilinadi. Demak, vaqtning t'xtovsiz borishi, davomi hozirgi payt deb tuyuladi.

Biz vaqtni (uning t'xtovsiz borishi, ch'zilishini va davomini) idrok qiladigan maxsus bir organga ega emasmiz. tayotgan vaqt awalo atrofimizdagi narsa va hodisalarning z'g'arib va almashinib turishidan bilinadi. Shu sababli bizning idrok qilishimiz hamma sezgi a'zolarimiz faoliyati bilan bo'langan deb aytish mumkin. Vaqtni idrok qilish organizmimizda borayotgan fiziologik jarayonlar bilan ham belgilanadi. Yurak tepish, nafas olish ritmikasi va organik sezgilar vaqtni idrok qilishda katta rol y'naydi, bu hol maxsus tekshirishlar bilan aniqlangan.

Vaqt bizga «sekin tayotgandek» yoki «tez tayotgandek» tuyuladi. Buning sababi shunda ekanki, har birining davomi obyektiv suratda bir xilda b'lgan vaqt b'lagini, ya'ni soat, daqiqa, soniya va hokazoni hamisha bir xilda sezavermas ekanmiz. Ba'zan biz «bir soat bir yilga x'shab ketdi», ba'zan esa «uch soat k'z ochib yumguncha tib ketdi», «bir kun bir daqiqaday tib ketdi» deb gapiramiz.

Vaqtni tez yoki sekin tayotgandek sezishimiz shu paytda siz kechirayotgan psixik jarayonlarga bo'liq b'ladi. Ichki organlarning sezg'irligi y'qoigan (anesteziya paydo b'lgan) bemorlarda vaqt t'ishini bevosita his qilish qobiliyati y'qolishi yoki zaiflanishi maMumdir. I.P. Pavlovning fikricha tanamizda b'lib turadigan hodisalarning takrorlanib turishi vaqtni idrok qilishda katta rol y'naydi. «Bir kun davomida, — deb yozadi Pavlov, — bosh miya ta'sirlanadi, charchaydi, s'ng'ra yana kuchini tiklaydi. Ovqat hazm qiladigan y'llar vaqt-bevaqt ovqat bilan t'latiladi, ovqatdan b'shab qoladi va hokazo. Binobarin, organning har bir holati katta miya yarim sharlarida aks etishi mumkin b'lganligidan ana shuning ziyoyq bir paytni boshqa paytdan ajratish uchun asos b'la oladi». Shuning bilan birga, tayotgan vaqt tasawur, fikr, nutq, his va orzularning ongimizda almashib turishida subyektiv idrok qilinadi. Subyektiv idrok qilinadigan vaqtning davomi, ch'zilishi, borishi esa z'g'arib turadigan mavzuning qanchalik mazmundor b'lishi bilan belgilanadi. Chunonchi, odamning psixik hayoti bedorlik vaqtida eng boy mazmunga ega b'ladi, shu sababli vaqtning tez yoki sekin tayotgani his qilinadi va bilinadi. Tush k'rmasdan qattiq uyqu davomida yoki bexush qolgan yoki sezg'irlik tamom y'qoigan (anesteziya) holatda vaqtning zi ham, uning

bo'lib ham sezimaydi. Ammo idrok qilinayotgan vaqt faqat ongimizning mazmuni bilan belgilanib qolmay, balki odamning vaqtga va zgarib olingan mazmuniga qanday munosabatda bo'lishi bilan ham belgilanadi. U munosabat e'tiborning nimaga qaratilganligiga va odamning shu paytda kechirayotgan his-tuyulariga bog'liq bo'ladi. Agar biz shu paytda xushnud bo'lmasak va butun e'tiborimiz muayyan bir vaqtning kelishim toqatsizlik bilan kutishga yoki bironi poylashga qaratilsa, vaqtni juda ham sekin tayotgandek his qilamiz. Chunonchi, kechikkan tramvay yoki poyezdni kutayotgan paytimizda vaqt juda sekin tayotgandek tuyuladi. Uyqusi qochgan odamga yoki bemorga bedorlikda tayotgan uzun vaqt juda sekin tayotgandek tuyuladi.

Aksincha, psixik tuyular mazmundor va xilma-xil bo'lib, odamning hutun fikri-zikrini ziga qaratib qo'ysa, vaqt juda tez o'tib ketayotgandek seziladi. Diqqatimizni tuyularimizning mazmuniga qaratsak, vaqtning tayotgani biz uchun bilinmay qoladi. Ayniqsa, ongimizning mazmuni, ya'ni idrok, tasavur va fikrlarimiz xush emotsiyalar, yoqimli hislar uyqotarsa, vaqt juda tez tayotgandek seziladi. Masalan, ayni bir dars vaqti bir quvchiga juda tez o'tgandek sezilsa, boshqa bir quvchiga juda sekin borayotgandek tuyuladi, buning sababi bu quvchilarning diqqati nimaga qaratilishidir. Agar quvchi diqqat-e'tiborini darsning mazmuniga qaratsa, dars bilan qiziqib, zavq bilan tinglasa, ko'ngli toqib o'lsa, vaqtning o'tib ketganini bilmay qoladi. Darsga ahamiyat bermay, zerikib va dars vaqtining tezroq o'tishini sabrsizlik bilan kutib, hadeb soatiga qarab o'tirgan quvchiga vaqt «o'tib qolgandek» seziladi, «tikilgan qozon qaynamas» degan xalq maqoli ham bunga misol bo'la oladi.

Demak, vaqtni bevosita idrok qilish («vaqt hissi») aniq bo'lmasdan, subyektiv bo'lar ekan. Shuning uchun ham biz ko'pincha vaqt davomini belgilashda xatoga yo'liqib, zimizcha «vaqt tez o'tdi» yoki «sekin» tarmoqda deb o'ylaymiz.

Bu esa odamning ham faoliyatiga, ham ruhiy holatiga ko'pincha salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zan kundalik hayot va faoliyatda vaqtni subyektiv his qilish obyektiv usulda o'lchanadigan vaqtga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, qituvchi va quvchilarda dars vaqti — 45 daqiqaning davomini to'g'ri belgilash qobiliyati hosil bo'ladi. Chopish sport bilan shu o'qullanuvchilarda bu his, ayniqsa, yaxshi o'lgan bo'lar ekan. Ammo maxsus mashq qilib, tayotgan vaqtning ayrim hissalarini mumkin qadar aniq belgilay bilish qobiliyatini oshirish mumkin. I.P. Pavlov itlarda oradan aniq, bir vaqt o'tgach, reaksiya berishdan iborat bo'lgan shartli refleks hosil qilgan.

Odamda ham «vaqtga refleks» hosil bo'lishi mumkin. Kunda ma'lum bir vaqtda uyqudan uyqonish odati bunga misol bo'la oladi.

Vaqt hissi odamda mehnat faoiyati jarayonida vujudga keladi. Ana shu tariqa hosil bo'lgan vaqt hissi o'z navbatida mehnat harakatlarini tartibii ravishda idora qilishga ta'sir ko'rsatadi.

VII. HARAKATNI IDROK QILISH

Biz narsalarning harakatsiz, sokin holatinigina idrok qilib qolmay, balki fazoda joy almashtirib turgan holatini, narsalarning harakatini ham idrok qilamiz. Harakatning hamma xillari singari, narsalarning ana shu mexanik harakatlari ham vaqt davomida voqe bo'ladi. Shu sababli, harakat tez yoki sekin bo'lishi mumkin. Harakatning tezlik darajasini obyektiv o'lchash uchun vaqtning bir miqdori, masalan, bir soniya olinib, bu harakatning tezligi jism shu vaqt ichida bosib o'tgan masofa bilan aniqlanadi. Jism bir soniya ichida qancha katta masofa bosib o'tsa, harakat shuncha tez hisoblanadi va aksincha.

Binobarin, harakatni idrok qilish ayni zamonda ham fazoni, ham vaqtning idrok qilish demakdir. Masalan, yurayotgan mashinani ko'rib turar ekanmiz, biz ayni vaqtda uning bizga nisbatan joyini ham va biror nuqtaga nisbatan masofasi o'zgarib turgan (yaqinlashgan yoki uzoqlashgan) vaqtini ham idrok qilamiz. Idrok qilinayotgan harakatning tezligi shu narsa harakatining obyektiv (haqiqiy) tezligiga hamisha teng baravar bo'lmaydi. Ayni bir xildagi harakat teziigi, vaziyatga qarab, har xil idrok qilinishi mumkin: goho ildamroq, goho sekinlashgandek ko'rinadi. Tanamizga bevosita tegib turgan narsalarning harakatini biz teri sezgisi, muskul va ko'ruv organlari vositasi bilan idrok qilamiz. Bizga nisbatan muayyan masofada turgan narsalarning harakatini ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Harakatni ko'z bilan ko'rib idrok etish ikki xil usul bilan: birinchidan, harakatda bo'lgan narsaga ko'zning uzmasdan qaraganda uning surati ko'zning tashqir pardasida hosil bo'ladi, ikkinchidan, ko'zning zimini harakatda bo'lgan narsa tomon yuritish, harakatini kuzatib borish bilan voqe bo'ladi. Ko'zning zimini harakatlanuvchi narsa tomon yuritib idrok qilingan harakatga qaraganda, ko'zning zimini uzmasdan (yuritmasdan) idrok qilingan harakat ancha tez harakatdek ko'rinadi. Odatda, harakat ana shu ikkala usul bilan bir yilda idrok qilinadi. Ikki usulning birlashgani uchun idrok qilinayotgan harakatning tezligi ancha aniq bilib olinadi.

Harakat idrokini nisbiy va ayri nisbiy idrok deb ataladigan ikki xilga bo'lish rasm bo'lgan. Harakatni nisbiy idrok qilish deyilganda, biz harakatlanuvchi narsa va shu narsaning harakati bo'lgan yoki yonidan o'tgan sokin nuqta ham ayni vaqtda birgalikda idrok qilinishini tushunamiz. Ayri nisbiy idrok deb harakatda bo'lgan narsani boshqa narsa-

lardan ayrim holida idrok etishni aytiladi. Obyektiv tezligi baravar bo'lsa ham, nisbiy harakat ancha tez, g'ayri nisbiy harakat esa ancha sekin harakatdek idrok qilinadi.

Harakatning tezdek yoki sekindek ko'rinishi shu harakatning obyektiv tezligiga hamda harakatda bo'lgan buyumning ko'zimizdan uzoq-yaqin bo'lishiga bog'liq: u bizdan qancha uzoq bo'lsa, uning harakati ham shuncha sekindek ko'rinadi. Idrok qilinayotgan harakatning tez yoki sekindek ko'rinishi buyumning muayyan vaqt davomida o'tadigan harakatini idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagining katta-kichikligi bilan belgilanadi. Harakatda bo'lgan buyumlarni idrok qilgan paytda qarash burchagi kattalashadi. Qarash burchagi harakatlanuvchi buyum bosib o'tayotgan fazo nuqtalaridan bir-birini kesib ko'zga keluvchi nurlardan hosil bo'ladi. Muayyan vaqt ichida (masalan, bir soniya ichida) hosil bo'lgan qarash burchagi qancha katta bo'lsa, harakat ham shuncha tez harakatdek idrok qilinadi.

Harakatda bo'lgan buyum ko'zimizdan qancha uzoqlashsa, qarash burchagi ham shuncha kichrayadi, binobarin, harakatning haqiqiy (obyektiv) tezligi zgarmasa ham, harakat sekindek ko'zga ko'rinadi. Odam idrok qilmo mumkin bo'lgan — eng sekin harakat shunday harakatlirki, bunda harakatni nisbiy va tezlikni qarab idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagi soniyasiga 1—2 ga baravar keladi. G'ayri nisbiy harakatni tezlikni qaraganda ana shu burchakning kattaligi soniyasiga 15—20° dan kam bo'lmazligi shart. Sekundiga 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat tezlikni kelganda bevosita idrok qilinmaydi (masalan, soat strelkasining, quyosh, yulduz va hokazolarning harakati), harakatni yondan qarab idrok qilganda qarash burchagi hiyla katta bo'lmoqchi kerak. 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat haqida narsalarning zmnini zgartirganliklariga qarab hukm qilamiz. Masalan, soat strelkalarining, quyosh, yulduz va shu kabilarning harakati haqida ana shu yozilgan bilan xulosa chiqaramiz. Harakatda bo'lgan narsaning ovozi-ga qarab, ya'ni harakatni eshitib ham idrok qilamiz. Masalan, yurayotgan poyezdning tezlikni kuzatmasak ham, lekin bizdan uzoq, yaqin yurib ketayotganligini poyezd ovozi-ga kuchayishi yoki pasayishidan bilamiz. Lekin bu harakatni bevosita idrok qilish emas, balki bevosita (ovoz orqali) idrok qilishdir. Harakatni bevosita idrok qilishda, asosan, tajribamizga va bilimlarimizga suyanamiz.

VIII. IDROKNING KONSTANTLIGI

Idrokning konstantligi shundan iboratki, bironta narsani idrok qilishdan hosil bo'lgan obraz, idrokning fizik sharoiti zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolaveradi.

Idrokning konstantligi k rish idroklarida, narsalarning katta-kichikligini, ularning shakli va ranglarini idrok qilishda, ayniqsa, yaqqol k rinadi. Bizga ma'lumki, biror narsadan uzoqlashsak, uning k zimiz t r pardasidagi surati (aksi) kichrayadi, ammo shu narsaning obrazi bu bilan zgarmaydi, zgarganda ham bilinar-bilinmas zgaradi. Masalan, ayni bir qalamni 20 sm va 1 m masofadan turib idrok qilinsa ham, baribir uning uzunligi zgarganligi sezilmaydi, holbuki uning k z t r pardasiga tushgan surati zgaradi, ya'ni qalamni 20 sm masofadan turib k rishga nisbatan 1 m masofadan k rilganda, qalamning k z t r pardasiga tushadigan surati 5 marta qisqaradi. Shu qalamning sezilarli darajada kaltaroq k rinishi uchun uni hiyla uzoq masofadan turib k rish kerak b ladi. T ri burchakli stol bizdan 1 m yoki 10 m uzoqroqda tursa ham biz unga t ridan yoki yondan qarajak ham, uning kattaligi va shaklining aksi k z t r pardasida har safar zgarib turishiga qaramay, baribir hamisha z shakli va katta-kichikligini zgartirmagandek, boyagicha idrok qilina-veradi. Kosaga t ridan qarajak, shakli dumaloq ekanini k ramiz, ammo ana shu kosaga yondan qarajak, qarash burchagi zgarganligidan uning k z t r pardasiga tushgan surati tuxumsimon ch zinchoqroq shaklda b ladi. Biz esa doimo uni dumaloq shaklida idrok qilamiz. Bu safar ham narsaning idrok qilinayotgan shakli, uning haqiqiy, obyektiv shakliga muvofiq b lib, doimo t ri idrok qilinadi. Ayni shu kabi konstantlik ranglarni sezishda ham r y beradi. Yoru lik darajasi turli xil b lganda ham narsalarning rangi, narsalar qaytargan yoru lik nurlarining fizik tarkibi zgarishiga qaramay, biz doimo bir tusda idrok qilaveramiz. Masalan, oq qo oz elektr chiro ining sar ish nurida ham, yoki u yashil barglar so-yasida yotsa ham baribir u bizga oppoq b lib k rinaveradi. Holbuki, bu ikki vaziyatda ham qo oz yuzidan qaytariladigan nurlarning fizik tarkibi zgaradi. Yozuv qo ozi qosh qoraygan paytda ham oppoq, qora bosma harf bilan yozilgan xat esa quyosh yoru ida ham qop-qora b lib k rinaveradi, holbuki qosh qoraygan paytda qo oz yuzidan qaytarilgan nurlarning kuchi, quyosh yoru ida bosma xatdan qaytarilgan nurlarga qaraganda zaifroqdir. MaMumki, bir parcha k mirdan tushki vaqtda qay-tariladigan nurlar miqdori tong yorishish paytida bundan qaytariladigan nurlar miqdoriga qaraganda bir necha marta k pdir. Holbuki, k mir tush vaqtida ham qop-qora, b r esa tong otarda ham, ira-shira paytda ham, hatto tunda ham, baribir oppoq b lib k rinadi.

Konstantlik hodisasi shuni k rsatadiki, biz narsalarni k rib turgan paytimizda, ularning k z t r pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq holda k rmay, balki shu narsalar haqiqatda qanday mavjud b lsa, shu holda k ramiz.

Idrokning konstantligi odamning tajribasi jarayonida, amaliy faoliyati-tida vujudga kelib, mustahkamlanadi. I.P. Pavlov k z bilan k rib idrok etish konstantligi uchun fiziologik asos b lib xizmat qiladigan muvaqqat

ho Innishlarga oid reflektor faoliyatning tashkil topish xususiyatlarini ochib hcrdi, «bironta narsaning haqiqiy katta-kichikligi t risida tasawur hosil dllmoq uchun,— deb yozadi Pavlov, — shu narsaning k z t r pardasiga lushgan surati ma'lum katta-kichiklikka ega b lmo i va k z soqqasi-nlng sirti va ichki muskullarining ma'lum ravishda birlashib ishlamo i lnlab qilinadi. K z t r pardasi va ana shu muskullardan keluvchi q z alishlarning muayyan kombinatsiyasi, muayyan kattalikda b lgan narsnni teri sezgisi orqali idrok etishdan hosil b igan q z alishlar bilan bir necha marta ayni vaqtda t ri kelaverib, narsaning haqiqiy kattali-Kidnn hosil b lgan shartli q z ovchi b lib qoladi» (narmoe coSpaHHe coMHHeHft, III tom, 1-kitob, 12i-bet).

I.P. Pavlov aytib tgan k z muskullari harakati bilan narsaning k z i r pardasiga tushgan surati rtasida ana shu tariqa hosil b lgan bo lanishlar doimo turmushda mustahkamlanib turadi, shuning uchun ham bu bo lanishlar idrok konstantligini nerv-fiziologik tomondan belgilab beradi.

Konstantlik hodisasi voqelikni bilishda, tevarak-atrofdagi muhitni fahmlab, kunda amaliy ish k rishda juda katta ahamiyatga egadir. Idrokimizda konstantlik b lmanida edi, biz har bir qimirlashimizda, boshimizni salgina burganimizda, yoru lik zgarib turganida, narsalar z joylaridan andakkina siljiganida ham xuddi shu narsalarni har gal butunlay boshqa-boshqa, yangi notanish narsalardek idrok qilardik, biz hatto z narsalarimizni ham ulardan hatto yarim metr uzoqlashgan taqdirda, taniy olmasdik.

IX. ILLUZIYALAR

Ba'zi hotlarda narsalar not ri, yanglish idrok qilinishi mumkin. Narsalarni bu tariqa not ri idrok qilishni illuziya deb ataladi. Masalan, agar biz 28-rasmda k rsatilganidek, k rsatikich va rta barmo imizni chalishtirib, n xat yoki bironta dumaloq narsani chalishtirilgan ikkala barmo imizning uchi bilan bosib turib, ayni bir vaqtda aylantiraversak (biz n xatni aylantiraylik), barmoqlarimiz tagida bitta emas, balki ikki n xat bordek his qilamiz. Ana shu holda bir narsaning ikki b lib sezilishini Aristotel (Arastu) illuziyasi deyiladi. O irligi aynan teng, ammo kattaligi har xil b lgan ikki buyumni ketma-ketiga ushlab turilsa, kattasi yengilroq, ikkinchisi o irroqdek tuyuladi. Metalldan ishlangan 1 kg tarozi toshi, 1 kg paxtadan o irroqdek his qilinadi. Bu hol geometrik illuziyalar deb nom berilgan illuziyalarda, ayniqsa, yaqqol k rinadi. Masalan, uzunligi baravarb lgan ikki chiziqning chetlariga ikki xil burchaklar chizilsa, illuziya paydo b ladi, ya'ni burchaklari tashqariga qaratilgan

chiziqqa nisbatan burchaklari ichkari tomonga qaratilgan chiziq kaltaroq bo'lib ko'rinadi.

Bir nechta parallel chiziqlar ustidan qiya chiziqlar chizilsa, bu chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga qarab ketgan chiziqlardek tuyuladi (29-rasm).

Ikkita teng burchakdan bittasi chiziqlar bilan to'latilsa, ikkinchisiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi. Ikkita baravar doira shaklini chizib, bulardan birini shu doiradan kattaroq, ikkinchisini esa o'zidan kichikroq, doiralar ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi.

Illuziyaning yuqorida keltirilgan namunalari hamma aqli raso odamlarda albatta bo'ladigan illuziyalardandir. Bunday illuziyalarning muayyan qonuniyatlari bor. Masalan, yuqorida bayon qilingan Aristotel illuziyasining paydo bo'lish sababi shuki, bunda bitta narsa barmoq uchlarimizning terisi yuzidagi shunday ikki nuqtaga tegadi, odatdagi tabiiy sharoitda esa bitta narsa ana shu ikki nuqtaga hech qachon birdaniga tegib turmaydi. Og'irligi baravar bo'lib, kattaligi har xil bo'lgan buyumlardan kichikroq'i kattaroq'iga qaraganda og'ir ko'rinishining sababi shundaki, odam hajmi kattaroq buyumning hajmi kichikroq buyumdan og'ir ekanini o'z tajribasida doimo sinab kelgan, binobarin, hajmi har xil buyumlarni ko'z bilan idrok qilganda beixtiyor shu tajribasiga tayanadi-da, kat-

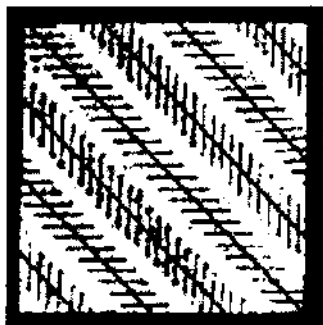
taroq buyumni ushlaganida ko'proq zo'r beradi, kichikroq buyumni qo'lga olganida uncha zo'r bermaydi, natijada og'irligi baravar bo'lgani bilan zo'r berish yoki muskullarning qarshilik ko'rsatishi uchun sarf qilingan kuch darajasi har xil bo'lganligidan kichikroq buyum og'irroqdek his qilinadi.

Idrok qilib tungan shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan tug'iladigan tasodifiy illuziyalar ham bo'ladi. Masalan, cho'lda suvsagan kishi uzoqda yarqirab turgan sho'rxok yerni ko'l deb o'ylashi (lekin bu illuziyani sahrodagi sarobdan farq qila bilish kerak) yoki o'rmondagi to'nka odamning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi va hokazo shu kabi illuziyalar jumlasidandir.

Gap nutq sohasida ham illuziyalar ko'p uchrab turishi hammaga ma'lum. Bu xil illuziyalar shundan iboratki, birovning nutqidagi ayrim so'zlar boshqa tovush tarkibidagi yoki boshqa bir ma'noda aytilgan so'zdek

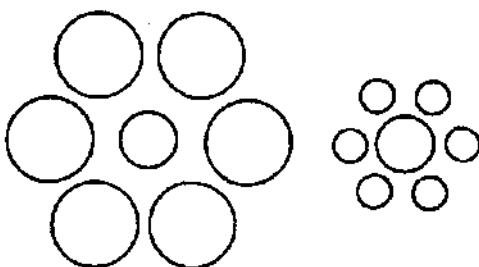

28-rasm.

29-rasm.

o'qitiladi. Bunday hollarda odamlar odatda «yaxshi eshitmay qoldim», «boshqacha tushunibman» deb gapiradilar. Eshitish organining sog' bo'lishiga qaramay, bironing nutqini noto'g'ri eshitish tabii suhbatdoshlardan birining gap borayotgan narsa haqida yetarli ma'lumoti bo'lmasligida yoki e'tibori boshqa narsaga chalg'ib ketib, gapni chala eshitganligidadir. Illuziyani gollutsinatsiyadan farq qilish lozim. Illuziya shu

30-rasm.

onda sezgi organlarimizga ta'sir qilib turgan bir narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish bo'lsa, gollutsinatsiya yo'q narsalarni, tashqi ta'sirotsiz «idrok qilinishidir»: o'rni tagida yo'q narsaning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarining quloqqa eshinishi, yo'q narsalarning isi dimoqqa urilishi va boshqa shu kabilar gollutsinatsiya mahsulidir. Gollutsinatsiya shaxsning go'yo biror narsani ko'rgandek, eshitgandek, ushlagandek, is bilgandek va boshqa shu kabi tasavvuridir, xolos. Gollutsinatsiya ko'pincha kasallikdan darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasi birona zaharli narsa (alkogol, kokain, nasha) bilan ta'sirlanganda, nerv sistemasini buzadigan kasalliklar oqibatida ro'y beradi.

X. IDROKNING SIFATLARI

Idrokka xos sifatlar ajratiladi. Idrokning tezligi, to'raligi, ravshanligi va aniqligi yoki to'g'riligi uning sifatlaridandir. Idrokning tezligi idrok qilinayotgan narsaning sezgi organlarimizga ta'sir qila boshlagan paytdan, to bu narsa obrazini anglab olgunimizgacha o'tgan vaqt bilan o'lchanadi. Buni anglash odatda: «Bu falon narsa ekan» yoki «Men falon narsani ko'rayapman, eshityapman va hokazo» deb tasdiqlash (gapirish) da ifodalalanadi. Obrazning aniqlab olinishi yana organizm idrok qilinayotgan narsani tanish (oriyentirovka) yuzasidan qilgan harakat reaksiyasida ham namoyon bo'lishi mumkin. Idrokning tezligi idrok asosida yotgan sezgilarning tezligiga baravar, yoxud hiyla sekinroq ham bo'lmog'i mumkin. Idrokning u yoki bu darajada sekin o'tishi ma'lum darajada appersepsiya bilan ham belgilanadi. Idrokning tezligi soniyaning o'n, yuz va mingdan bir qismi, ba'zan esa soniyalar bilan o'lchanadi.

Mazmun jihatdan idrok to'la yoki to'la bo'lmasligi mumkin. Idrokning to'raligi narsaning ayni idrokda aks etgan belgilarining miqdori va xilma-xilligi bilan xarakterlanadi. Idrok qanchalik to'la va sermazmun

b lsa, u shuncha aniq b ladi. Mazmunan t liq b lmagan idrok obrazlari ayni vaqtda tussiz va siyqa b ladi. Idrokning aniqligi idrok obrazlari idrok qilinayotgan narsalarga qanchalik muvofiq b lishida bilinadi. Idrokda faqat idrok qilinayotgan narsaning ayni vaqtda mavjud b lgan belgilari aks ettirilsa, u aniq idrok b ladi. Idrokning mazmunida idrok qilinayotgan narsada y q b lgan belgilar ham b lsa, u noaniq idrok b ladi. Bunday belgilar biron sabab bilan awal idrok qilingan narsalardan olib q shiladi yoki xayolda yaratiladi. Yuqorida aytilganidek, harxi) illuziyalar ana shunday noaniq idroklar jumlasidandir.

Butun psixik hayotimizda, faoliyatimizning hamma sohalari va xususan qish- qitishda idrokning ahamiyati kattadir. Shuning uchun hamisha idrokning sifatiga alohida e'tibor berish lozim b ladi. Psixik hayotimizning butun boyligi sezgi va idroklarimiz orqali hosil b lgan mazmundan voqe b ladi. Idrok olamni bilish faoliyatimizning boshlan ich, asosiy momentidir. Idrok qiiish y H bilan hosil b lgan ma'lumotlarxotiramizda saqlanib qoladi va s ngra ongimizning oliy jarayonlari — tafakkur, xayol, iroda faoliyati uchun asos b ladi. Tasawurlarimizning qanchalik t la va ravshan b lishi idrokning sifati bilan belgilanadi. Idrok xilma-xil hissiyot va xususan estetik hislar manbai b lib xizmat etadi. Shu tuy u hissiyotlarning xususiyatlari tegishli idroklarning u yoki bu sifatlariga hiyla darajada bo liq b ladi. Idrok sifat atrof-tevarakdagi sharoitni t ri va tez tushunib olish, inson faoliyatining har xil turlari — yin, mehnat, sport mashqi va musobaqalari uchun ahamiyati kattadir. Xususan, ta'lim-tarbiya ishida idrokning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga egadir.

qituvchi bergan har bir quv materialini zlashtirish uchun quvchi awalo uni idrok qilmo i-k rmo i, eshitmo i va hokazo kerak. quvchi idrok qilgan narsasini esda qoldiradi, tushunib oladi. quvchi quv materialini qanchalik tez, t la, ravshan va aniq idrok qilsa, u bu materialni shunchalik yengil va t ri tushunib, fahmlab oladi, shunchalik oson, t la va mustahkam bilib oladi.

Shuning uchun qish qitishda idrokning sifatiga oid xususiyatlarni e'tiborga olish, quv materialini eng yaxshi usulda idrok qilishni ta'min etish lozim, qish- qitish ishini shunday tashkil etish kerakki, quvchilar materialini tez, t la, ravshan va aniq idrok qila oladigan b lsin. Buning uchun quvchilar idrokning sifati qanday sabablarga bo liq ekanini bilishi kerak.

Idrokning sifati — uning tezligi, t laligi, ravshan va aniqligi — tashqi shartlar, organik va psixik shartlar bilan belgilanadi. Biz idrok qilayotgan narsa va hodisalarning xossalari idrokning sifatini belgilovchi tashiqi yoki obyektiv shartlardir. Aniq va chiroyli qilib ishlangan rasm, kitob harflarining aniqligi, ravshan va t ri talaffuz qilingan nutq tez, oson, t la va aniqroq idrok qilinadi. Idrok qilinayotgan paytdagi sharoit ham idrok

Ilmtlni ta'minlovchi obyektiv shartlar jumlasidandir. Masalan, k rish id-fpkl uchun joyning yaxshi yoritilgan b lishi, eshitish idroki uchun - Jlm-jitlik alohida ahamiyatga ega. K rish yoki eshitish lozim b lgan nanfilarga nisbatan masofa ham shunday shartlardandir.

Nerv sistemasi va sezgi organlarining holati idrok sifatini belgilovchi Orgaiik shartdir. Umuman idrokning yaxshi sifati nerv sistemasi va sezgi orgnlarining so lom, tetik b lishiga bogiiqdir. Nerv sistemasi kasal, charchagan yoki biror zahar ta'sirida buzilgan b lsa, idrokning sifati pasay»di; idrok qilish sekinlashadi, idrok obrazlari xiralashadi, ba'zan esa (uda ravshandek boisa ham aslida noaniq, not gTi boiadi. Sezgi organ-Inrida biror nuqson b lsa, idrokning sifati ham zgaradi. Masalan, esh-lsh va k rish organi zaif boiganda eshitish va k rish idroki toia va aniq b lmaydi. qish- qitish ishida k rish va eshitish organlari, ayniqsa, kutta ahamiyatga ega. Shuning uchun qituvchi har bir quvchining sczgi organlari (tibbiyot tekshirishiga qarab) qanday holatda ekanini biishi kerak. K zi yaxshi k rmaydigan yoki qulo i yaxshi eshitmaydigan quvchilarni oldingi partalarga tkazish zarurdir. Shunday hollar uchray-diki, ayrim quvchilar dars materialini puxta esga olib qola olmaslik yoki, uni qib ololmaslikdan emas, balki yaxshi eshita olmasliklari yoki k ra olmasliklari oqibatida zlashtira olmaydilar.

Mavjud tasawurlar, tajriba va bilimlar, tafakkurning taraqqiyot darajasi, diqqatning faolliigi, kishining hislari, qiziqish-havaslari va manfaatlari idrokning sifatini belgilovchi *subyektiv* yoki *psixik* shartlardandir.

Biror sohada tajriba, bilim kam b lsa, shu sohaga doir yangi narsani idrok qilishi sekinlashadi, idrok chala, xira va noaniq boiadi. Odamning qaysi bir sohada tajriba va bilimi qanchalik k p boisa, u shu sohadagi narsalarni shunchalik tez idrok qiladi, idroki esa, mazmunan toia, ravshan va aniq b ladi.

- Yuqorida k rsatib tilganidek, idrokning sifati uchun his-Ury ular, diqqat va tafakkurning ahamiyati katta. Idrokning aniqligi, ravonligi, fahmlanganligi diqqat va tafakkurning taraqqiyot darajasiga bo liq. Illuziyalar tafakkur orqali tekshiriladi, aniqlanadi va shu tariqa idrokning aniqligiga erishiladi. Shuning uchun pedagog yangi materialni bayon qilishda awalo quvchilarda mavjud tasawur va bilimlarini hisobga olishi kerak. Didaktikaning «maiumdan nomaiumga» degan asosiy qoidasidan, awalo, quvchilarning quv materialini tez, toia, aniq idrok qilishni ta'minlash maqsadida foydalanish lozim. quvchilar idrokining toia, ravshan va aniq b lishi uchun qituvchi taiim jarayonida quvchilarning diqqatini toia jalb qilish va tarbiyalashga, shuningdek, ularda kishiga nisbatan ijobiy hissiyot va qiziqishlar yaratish uchun harakat qilishi lozim.

XI. IDROKNING SISHI

Bolalardaidrokning sishi haqidagapirarekanmiz, idrokning ravshanligi, rasoligi, ongliligi, sermazmunliligi hamda kuzata bilish qobihyatining sib borishini nazarda tutamiz. Idrokning sishi sezgi organlari va analizatorlarning mukammal sishi bilan belgilanadi. Shu bilan birga yuqorida («Sezgilarning sishi» bobida 92-bet) aytib tilganidek, sezgi organlarining sishi ham idrokning sishi bilan juda mahkam bo langandir. Idrok bolaga beriladigan tarbiya ta'siri, tajriba orttirish, bilim olish tufayli, tafakkur, xayol, diqqat, hissiyot, irodaning bir-biriga ta'sir qilib birgalikda sishi yoki umuman shaxsning kamol topib borishi jarayonida sib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar idrokining sishi

Chaqaloq uch-t rt oylik davrida idrok qila oladigan narsalar doirasi hali juda tor b Iadi. Bola bu cho larda eng awal k z oldidagi rang-barang, ovoz chiqaradigan va harakatlanadigan narsalarni ozmi-k pmi ravshan idrok qila boshlaydi. Bola onasini uning ovozidan erta bila boshlaydi. Bola buyumlarni q liga olib, ular bilan turli harakat qila boshlagach, uning idroki mazmun jihatdan kengayib boradi. Chunki, bu vaqtda uning k rish va eshitish sezgilariga teri sezgisi, maza-ta'm bilish, issiq-sovuqni, qattiq-yumshoqni, o ir-yengilni bilish sezgilari q shiladi. Yarim yashar bola atrofdagi narsalarni, uy ichidagilarni taniydigan b Iib qoladi. Bu shuni k rsatadiki, demak, bola olti oylik b lganda tevarakatrofdagi narsalarni bir-biridan ajratib idrok qila boshlaydi.

Bola u yoqdan-bu yoqqa awal emaklab, s ngra mustaqil yura boshlagach, idrok qilinadigan narsalarning doirasi hiyla kengayib, idroki takomillashib boradi. Shu bilan bir vaqtda bolaning q I harakatlari taraqqiy qiladi, teri sezgisi takomillashadi. Narsalarni faqat k z bilan k rishning zi endi bolani qanoatlantirmaydi: bola har qanday narsalarning oldiga borib ularni ushlab k radi, q liga oiadi, o ziga eltadi, itaradi, ir itadi va hokazo.

Bola narsalarning zi bilan faol ish-harakat qilarekan, bunda u narsalarning turli-tuman xossalarini — ularning shaklini, katta-kichikligini, qattiq-yumshoqligini, o ir-yengilligini yaxshiroq bilib oladi. Yurish va yugurish bilan bola masofani ham aniqlay boshlaydi. Ammo bu yoshdagi bolalar narsalarning qanchalik yiroq-yaqin turishini aniqlay olmaydilar. K pincha bolalar zlaridan yiroq turgan bir narsani olmoqchi b Iib q Iilarini uza-

Hullnr, yoki uzoqdagi narsani, masalan, osmondagi oyni olib berishni IWTnliiRlan s raydilar.

Moh avvallari narsalar bilan bevosita amal qilib, shu narsalarning xos-**llitrlni** bilib oladi, keyinchalik shu xossatarni muskul-harakat sezgilari, **fnu** bilish va teri sezgisi organlarining bevosita ishtirokisiz, faqat k rish bllnn tiiniydigan b lib sadi. Masalan, 2—3yasharbolaolmanik rganida Ulllnn hamma xossalarini: rangi, mazasi, shakli, kattaligi va boladan qan-iltiy inasofada turganligini k zi bilan tanib bila oladi.

Hola musiqaga oid ritmni va sodda kuylarni, masalan, allani erta yosh-diin idrok qila boshlaydi. Bola chol u ovozi yoki ashulani eshitar ekan, huiiku e'tibor berib jim qoladi, tinchiydi. Ikki-uch yashar bola zi ham MKka kuylarni ayta oladigan b lib qoladi. Bularning hammasi shu kabi Idroknning yosh bolalarda paydo b lish, sib borishini isbot qiladi.

ttola ikki yoshga qadam q yganda narsalarni suratdagi tasviriga qa-mh ajrata boshlaydi. Bolaning suratda tasvir qilingan narsalarni, umu-man, suratlarni tanish qobiliyatining sishiga uning haqiqiy narsalarning /ini k rishdan hosil b igan tajribasi va kattalarning rahbarligi ostida uv-tez rasm va suratlar k rib turishi yordam beradi.

Shunday qilib, bolaning idroki yasli yoshidanoq (bir-uch yoshda) maz-inunan ancha xilma-xil b ladi. Lekin shu bilan bir vaqtda, uning idroki liali aslo t la takomil topmagan b ladi. Masalan, shu yoshdagi bolalar vaqtni yaxshi ajrata (idroq qila) olmaydilar. Ular, odatda, bironta ish-harakat yoki voqeaning necha vaqt davom etayotganini, bu vaqtning sekin yoki tez tayotganligini, bironta voqea yoki ish-harakatning «ilgari» yoki -keyin» yuz berganini ajrata bilmaydilar. Bu yoshdagi bola idrok obrazlari k pincha tarqoq holda b lib, bir-biri bilan t ri bo Ianmaydi, bu obraz-larning ma'nosiga bola tushunib yeta olmaydi, shu sababli, bu yoshda bolaning idroki yetarli darajada ongli b Ia olmaydi. Bola idrok qilar ekan, k pincha, narsalarning muhim alomatlariga e'tibor bermay, balki yaqqol ayrilib turadigan tamonlariga: rangi, ovozi, harakati va shakliga e'tibor beradi. Shu bilan birga yosh bolalar k rib turgan narsalarining arzimay-digan mayda-chuyda tomonlarini, masalan, shkafning tabaqasida salgina darz ketgan joyini, suratdagi bolaning kiyimida bir tugmasi qadab q yilmaganini va hokazolarni ham payqaydilarki, katta yoshli kishilar buni payqamasliklari ham mumkin.

Yasli yoshidagi bolalarning idroki k proq, ixtiyorsiz b ladigan idrokdir. Bolalarning diqqatini beixtiyor ziga tortadigan narsalarni, bolalarning bevosita ehtiyojlari ta'siri ostida b layotgan ish-harakatlariga bo liq b lgan narsalarni idrok qiladilar, xolos. Ammo katta yoshli kishilar bolani: «mana, buni qara», «falon narsaga quloq sol» degan k rsatmalari bilan muayyan bir narsani idrok qilishga majbur etadilar. Lekin bu holda ham bolaning

idrok tur un b Imasdan, diqqati juda tez chal ib ketadi, xususan idrok qilinmo i kerak b lgan narsa zining k rinishi, harakati, ovozi va shu kabi xususiyatari bilan bolani qiziqtirmasa, idroki beqarorb ladi. Bu yoshdagi bolaiar z idroklarini hali idora qila olmaydilar. Bolalar idrokining ravonlik, barqarorlik, mukammallik va onglilik darajasi, ularning yin faoliyatida hamda tafakkur va nutqlari sib borgan sari osha boradi.

Maktabgacha tarbiya va yasli yoshidagi kattaroq bolalaming hayotida yin katta rin oladi va yosh bolalarning tabiatiga xos b lgan harakatchanlikdan, faoliyatga intilishdan tu iladi, yin faoliyati bolada tu iladigan har xil ehtiyojlar: bilish ehtiyoji, ijtimoiy va estetik ehtiyojlar ta'siri ostida kuchayib boradi. Bola ynar ekan, atrofidagi muhit bilan turli-tuman, bevosita va faol aloqa bo laydi, z yinida atrofdagi voqelikni aks ettiradi va shu voqelikka qarab ish-harakat qiladi.

Bolalar z yinlarida katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qiladilar. Katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qilmoq uchun esa bolalar kattalarning ish-harakatlariga, bu ish-harakatga aloqasi b lgan sharoit va buyumlarga e'tibor berib, razm solishlari kerak b ladi. Shunday qilib, yin jarayonida bola idrok qiadigan narsalarning doirasi va idrokn-ing mazmuni kengayib, boyib boradi. Bola bir yoshga t Hb ikki yoshga qadam q ygan paytida uning idrokida nutq katta rol ynay boshlaydi. Bola boshqalarning gap s zini tinglaydi va bu bilan uni bevosita rab olgan muhitdan tashqaridagi narsalarni bilib oladi. Nutq bolaning idrok qilayotgan narsalarini yaxshi anglab olishini stirishda katta ahamiyatga ega. Bola narsalarning nomini bilib oladi va zi idrok qilgan narsalarning nomini aytadi. Bironta narsaning nomini aytar ekan, bola bu narsani muayyan narsalar jinsiga kiritadi. Idrokda onglilik darajasi sganligi shu yoshdagi bolalarning doimo: «Bu nima?», «Buning oti nima?», «Nega shunday?» va shu kabi juda k p savol bilan kattalarga murojaat qilishlarida k rinadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda idrokning sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda kattalarning rahbarligi ostida uy-r z or mehnatida ishtirok etish va yin faoliyati tufayli ixtiyoriy idrok qobiliyati ham sa boshlaydi. Ixtiyoriy idrok bolalarda tafakkur, iroda va ixtiyoriy diqqatning sishi bilan birga tarkib topadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada kuzata bilish qobiliyati ham k rina boshlaydi. Kuzata bilish qobiliyatining sishiga tabiat burchaklarida olib boriladigan ishlar, sayr va ekskursiyaga borib turishlar yordam beradi. Bolalar narsalarni kattalarning rahbariigida kattalar belgilab bergan maqsadga muvofiq e'tiborberib kuzatadilar. Kuzata bilish maktabgacha tarbiya yoshida, asosan, tarbiya jarayonida sib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshida fazoni idrok qilish qobiliyati ancha taraqqiylashtiriladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola yil davomida, maishiy hujumda turli-tuman narsalar bilan turli ish-harakatlar bajaradi. Bola kuzda yufcuradi, ma'lum masofagacha yugurib yuradi. U rasm soladi, loydan Wron narsa qiladi, tuzish-kuch rish bilan shuullanadi. Bu ishlarning hammasi bolaning fazo idroklarining qobiliyatiga yordam beradi. Bola ikki qamchi va uch qamchi (tekis va hajmli) narsalarni ajrata biladi. U ancha uzoq masofada turgan narsalarning shaklini, katta-kichikligini, qaysisi uzoq, qaysisi yaqinroq turganini ma'lum qilish bilan ayta oladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida vaziyatni idrok qilish qobiliyati ham takomillashadi. Shu yoshdagi bola «endi», «keyin», «ilgari», «awal» hamda «kech kelish», «vaqtida kelish», «Uzoq poylash», «tez birlash» kabi sozlarining ma'nosiga tushunadigan bolalar bor. Demak, bu yoshdagi bolalar vaqt haqida lasavur va ba'zi tushunchalarga ega boladilar. Bolalarning yil faoliyati ularda vaqt hissining qobiliyatiga anchagina yordam beradi. Yil davomida doimo harakatlari va yilga qatnashgan sheriklarining harakatlariga e'tibor berishga, harakatlarning sur'atini, jadalligini hisobga olishga, yil davomida (harakat) natijasini kutishga tashabbus keladi. Shuningdek, bolalarning kuchiga yarasha mehnat qilganda ham harakatdagi ildamlilik, chaqqonlik yoki sustkashlikka e'tibor berishi zarur bo'lib qoladi. Kuchli bolalar ham bolaning biron yumushni jadallik, chaqqonlik bilan bajarishini talab qiladilar. Bolalar katta yoshdagi kishilarning «tez birlash» degan buyruqlarini bajarish uchun harakatlarini tezlatishga tirishadilar. Bolalarning sozlarini ham biron narsani «tezroq» bajarish uchun «jadal» harakat qiladilar.

Bolalar bo'linishida va oilada belgilangan qafiy rejim bolalarda vaqt hissining o'tirishiga yordam beradi. Bolalar har kuni belgilangan bir mahaldan uxlashlari, ovqat yeyishlari, bir ish yoki yil va hokozolar bilan mashg'ul bo'lishlari lozim bo'ladi. Olti-yetti yashar bolalar vaqtni soatga qarab bilish boshlaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ancha murakkab musiqa asarlarini cholg'u va ashulani tinglash va tushuna bilish qobiliyati rivojlanadi. Bolalar bo'linishda musiqa asbobida chalgan ma'lum bir kuyga moslab yuradilar, chopadilar, raqs tushadilar. Musiqa ohanglarini ajrata bilish qobiliyati ham bu yoshda ancha oshib ketadi, shu sababli, bolalar musiqa va ashulani cholg'u bo'laladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda surat va rasmlarni ko'rib tushunish qobiliyati ham boshlaydi. Uch-tash yashar bolalar rasmda tasvirlangan narsalarni birma-bir ko'rsatadilar, ammo shu narsalarni rasmda tasvirlangan ish-harakatlarini va uni natijalarini hamma vaqt ko'rib idrok qilavermaydilar. Olti-yetti yashar bolalar mazmuni ular uchun tushunarli bo'lgan surat va rasmlarni ko'rganlarida uni hikoya qilib berish va muhokama

ma qila oladilar, suratda tasvirlangan harakat va voqealarni ham k rib tushuna va ajrata biladilar.

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning sishi

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning hamma turlari, asosan, ta'lim va tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan k p daraja takomillashadi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata bilish qobiliyati sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli qish uchun zarur shartlardan biridir. quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish-havaslarini bilan birgalikda sib boradi. Kuzatish obyektlarini tanlashda quvchilarning zlari tashabbus k rsata boshlaydilar.

quvchilar z idroklarini mustaqil idora qila oladilar. Ammo hamma boshqa ixtiyorsiz jarayonlar singari, ixtiyorsiz idrok ham maktab yoshidagi bolalarda hali k p uchraydi. Shuning uchun ham quvchilarga beriladigan material, ular tomonidan ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok qilishini m ljallab berilmo i kerak.

Fazo tasawurlari ham maktab yoshida ancha takomillashgan b ladi. Jumladan, quvchilarda k z bilan chamalash qobiliyati ancha taraqqiy qilgan b ladi. Boshlan ich maktab quvchiiari endi bu cho da katta yoshdagi odamlardan deyarii qolishmasdan, t ri chiziqni k z bilan chamalab ikki teng b Iakka b la oladilar, narsa va chiziqni k z bilan darajasiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan rnini bulardan qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini taxminan t ri belgilay oladilar. IV—V sinf quvchilari idrok qilinayotgan masofani k z bilan chamalab, shu masofani bosib tish uchun talab qilinadigan vaqtini ham taxminan hisoblab oiadigan b ladilar.

Ta'lim va tarbiya jarayonida quvchilarning k z bilan chamalash hamda narsalarning shakli va katta-kichikligini ajrata bilish qobiliyatining yana yaxshiroq sishiga jismoniy tarbiya, chizmachilik, rasm, geometriya, fizika darslari bilan shu ullanish, shuningdek, geografiya kartalari va lchov asboblaridan foydalanish katta yordam beradi. Katta masofalarni k z bilan chamalash qobiliyatining sishiga ekskursiyalar, sayrga chiqishlar, kattalar bilan birgalikda dala va boshqa yerlarda mehnat jarayonida ishtirok etish yordam beradi.

Maktab yoshida vaqtini idrok qilish ham takomillashadi. quvchilar vaqtning, hozirgi paytning «tez» yoki «sekin» tayotganini aniq sezadilar. V—VI sinf quvchilari, katta yoshdagi odamlar singari, ikki daqiqa, n daqiqa, bir soat, uch soat va shu kabi vaqtlarning tishini taxminan ayta oladilar.

quvchilarda vaqtni yana aniqroq idrok qilish qobiliyati, asosan, irmktabda qish mash ulotlari t ri uyushtirilishiga, mash ulotlarni munyyan vaqtga qarab taqsimlanishi va vazifalarni ma'lum bir quv soati (45 daqiqa) ichida tamom qilish talabiga bo liq holda sib boradi.

quvchilarning zlari ham mustaqil suratda bajarishlari lozim b lgan turli darslarini tayyorlash uchun vaziyatni har bir fanga taqsimlab chiqishga majbur b ladilar. Darsga kech qolmasdan maktabga borib yetish t risida amx rlik quvchilardan vaqtning tishiga e'tibor berishni lulnb etadi. quvchilar ma'lum bir ishni bajarish uchun lozim b lgan ozmi-k pmi muddatni fikrda hisoblab chiqishga majbur b ladilar. Vaqt lchovlarini rganish, doimo soatdan foydalanish ham vaqtni aniq va t ri idrok qilish qobiliyatini stiradi.

Katta yoshdagi odamlar singari, maktab bolalari ham suratda tasvirlangan voqea va harakatni t ri k ra va tushuna oladilar. T qqiz- n bir yashar bolalar narsalarning fazoda tutgan rnini va ularning bir-biriga nisbatlarini z rasmlarida t ri tasvirlay oladigan b ladilar.

Maktab bolalari murakkab musiqa asarlarini zavq bilan tinglaydilar, ular ton va yarim ton kabi ohanglarni ajrata oladilar, maktab xorida ishlirok etadilar va har xil chol u asboblarida chalishni rganadilar.

Yoshlar — il va qiz bolalar — murakkab musiqa asarlarini eshitish, badiiy rasmlar k rish bilan shu asarlaming oyaviy ma'nosiga ham tushunadigan b ladilar. Idrok qobiliyati bolalar ul ayib, ancha voyaga yetib qolgan davrlarda yanada sib boradi. qish va mehnat jarayonida smir va yoshlarda muayyan idrok obyektlari ustida z diqqatlarini ancha uzoq vaqtgacha t plab turish, murakkab kompleksli obyektlardan nazariy va amaliy maqsadlarga qarab muhim va zarurlarini ajrata bilish qobiliyati hosil b ladi va mustahkamlanib boradi. Yuqori sinf quvchilari endi shu yoshda tabiat va jamiyat hayotiga doir hodisalar ustida ilmiy y sindagi kuza-tishlar olib bora oladilar.

VI bob. XOTIRA

I. XOTIRA TARSIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan y qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda olib qolinadi, ya'ni esimizda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo lganda esimizga tushadi.

Shuningdek, kechirilgan tuy u, fikr va qilingan ish-harakatlarimiz ham esimizda saqlanib qoladi va keyinchalik esimizga tushadi. Buni har kim z tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, quvchilar maktabda qitilayotgan narsalarini esda olib qoladilar, esda saqlaydilar va esga tushiradilar.

Kundalik tajribamiz k rsatadiki, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir.

Ta'sirotlarning ana shunday esda qoldirish va keyin esga tushirishning fiziologik asosi muvaqqat nerv bo lanishlaridir, bu muvaqqat bo lanishlarning hosil b lish, mustahkamlanish va keyin jonlanish (tiklanish) jarayonidir.

Esda qoladigan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi.

Eng awal bevosita idrok qilingan narsa va hodisalar (uyalar, k chalar, daraxtlar, hayvonlar va hokazolar)ning obrazlari esda olib qolinadi, saqlanib qoladi va esga tushadi. K rgan badiiy surat va rasmlar, eshitgan musiqa kuylari, ashulalar va hokazolar esda qoladi.

Ilgari idrok qilingan narsalarning esimizga tushgan obrazlari tasavur deb ataladi. Bu xotiramizda saqlanib qolgan idrok obrazlari b lib, mazmunan obrazli xotiraga taalluqlidir. Odam xotirasining asosiy mazmunini nutq-s z materiaii tashkil etadi. Idrok qilingan narsa va hodisalarning nomlari, qilgan matnlar, s zlar, gaplar boshqalarning nutqi esda olib qolinadi, esda saqlanib qoladi va esga tushiriladi. Lekin nutq esda olib qolinganda u yoki bu oddiy tovushlar birikish sistemalari emas, balki nutqda ifodalangan ma'no, zi va boshqalarning fikrlari esda qoladi, saqlanadi va esga tushadi. S zlarining ma'no jihatdan mantiqiy sur'atda bir-biriga bo lanib esda qolishi va esga tushishi mazmunan s z logik xotirasi b lib, obrazli xotiraga nisbatan, ancha murakkab aqliy faoliyatdir. Biz k ngildan kechirgan tuy ular, har xil muskul va ish-harakatlari ham xotira mazmunini tashkil qiladilar.

Slui sababli esda qoladigan materiainig xilma-xil mazmuniga qarab, **ROlrAnl**, odatda, obrazli, s z logik, emotsional (tuy u-hissiyot) va ha-**flknt** xotirasi kabi xillarga ajratiladi. Albatta, xotiraning ana shu xillarga **b lnishi** nisbiydir. Haqiqatda xotiraning shu hamma xillari bir-biri bilan •Mmbarchas bo langan, bironta narsaning esimizda qolgan va keyin esi-**ml/gn** tushirilgan obrazi gap bilan ifodalanadi, har bir tuy u-hissiyot hlonra bir tasawurga, yoki fikrga, yoki ish-harakatga va hokazolarga **bo liq** holda tu iladi.

Shunday qilib, ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat b lgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.

Xotiraning ayrim jarayonlarini — esda olib qolish, esda saqlash, esga lushirish va unutish jarayonlarini k rib chiqaylik.

II. ESDA OLIB QOLISH

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha bir narsa yoki hodisani idrok qilishimiz, biron narsa haqida ylashimiz singari hamisha biron narsa yoki hodisani esda olib qolamiz. Esda olib qolish jarayoni eng awal miya p stida idrok qilinayotgan narsalarning—buyum, surat, s z, fikr va hokazolarning «izlari» hosil b lishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba rtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari rtasida bo lanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda qolishning nerv-fiziologik asosi bosh miya p stida yangi mu-vaqqat nerv bo lanishlari hosil b lishidan iboratdir.

Esda olib qolishning tezligi, t laligi, aniqligi va mustahkamligi har xil b lishi mumkin. Esda qoldirishning bu sifatлари esga tushirishning tezligi, t laligi va aniqligiga, shuningdek, necho li tez yoki sekin unutilishiga qarab aniqlanadi. Tez, t la va aniq esga tushirish va tezda unutib q ymaslik esda qoldirishning eng yaxshi sifatlaridandir.

Jumladan, unutishning tezligiga qarab, esda qoldirishning mustahkam b lish-b lmasligi aniqlanadi: puxta esda qolgan material sekin unutiladi yoki sira unutilmaydi. Shu sababli esda olib qolishning har xil sifati nima-ga bo liq degan savolning tu ilishi tabiiydir. Xotiraning sifatini belgilovchi shartlarni bilish pedagogika uchun amaliy ahamiyatga ega, chunki bu shartlarni bilganda, eng mustahkam va eng tez esda qoldirishga erishmoq uchun nimalarqilish va nimalarni hisobgaoiish kerakekani ma'lum b ladi.

Turmushdagi kuzatishlar pedagogik amaliy va maxsus eksperimental tekshirishlar k rsatishicha, esda qoldirishning sifatлари — uning tezligi, t laligi, aniqligi va puxtaligi, birinchidan, esda qoldirish xillariga, ik-

kinchidan, esda olib qolinayotgan materialga kishining (shaxsning) **munosabatiga** va uchinchidan, esda qoldirish uchun qo'llanilgan maxsus metodik usul va priyomlarga bo'liq bo'lar ekan.

Biroq har holda esda mustahkam olib qolish, albatta, eng awal **nerv** sistemasining ahvoliga bo'liqdir. Nerv sistemasi so'lim va tetik bo'lsa, muvaqqat nerv bo'lanishlar tezroq hosil bo'lib, puxtaroq bo'ladi, binobarin, esda olib qolish ham tez va puxtaroq bo'ladi.

1. Esda olib qolish hollari

Esda qoldirish jarayonining asosida yotgan bo'lanishlarning ikki xili ajratiladi. Bu bo'lanishlarning qaysi biri asosiy qo'llanilganligiga qarab, **assotsiativ** va **logik** esda qoldirish xillari farq qilinadi.

Esda olib qolish faol jarayondir: bu faollik ikki xil bo'ladi, shu sababli ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish xillari ajratiladi.

Assotsiativ (mexanik) va logik (ma'nosini tushunib) esda qoldirish

Assotsiativ esda qoldirish. Bir vaqtda va bir yerda birin-ketin idrok qilingan ikki yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari ortasida miyada hosil bo'ladigan bo'lanish **assotsiativ bo'lanish yoki assotsiatsiya** deyiladi. Ana shu yo'lida hosil bo'lgan assotsiatsiya yondoshlik assotsiatsiyadir. Masalan, birona ashulani eshita turib, ayni zamonda shu ashulani aytayotgan odamning zini ham ko'rsak, shu ashulani (uning kuyi va so'zlarini) idrok qilish bilan birga, ashula aytib turgan kishining zini ham idrok qiliish ortasida yondoshlik assotsiatsiya hosil bo'ladi. Bunday assotsiatsiyaning bizda hosil bo'lganligi shundan bilinadiki, ana shu ashulani takror eshitganimizda yoki uni esimizga tushirganimizda, ashulani aytgan odamning obrazi ham darrov ko'z oldimizga keladi, ashulani aytgan odamni tasavur qilganimizda yoki uni ko'rganimizda, ashulaning kuyi ham esimizga tushadi. Bunda musiqa kuyi bilan ashula aytgan kishining qiyofasi (obrazi) ortasida shartli bir vaqtli bo'lanish paydo bo'ladi. Shuningdek, kishining qiyofasi (obrazi) uning ismi, familiyasi, turgan joyi, ishlayotgan joyi (biz uni awal shu yerlarda ko'rgan bo'lsak) ortasida shu xil assotsiatsiya (bo'lanish) hosil bo'ladi. Yondoshlik assotsiatsiyasidan tashqari yana xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyasi farqlanadi.

xshashlik assotsiatsiyalar — idrok qilinayotgan narsa bilan esga olinadigan narsa ortasida xshash belgilar bo'lganda vujudga keladigan bo'lanishlardir. Qush bilan samolyot yoki tarkibida bir-biriga xshash tovushlar bor so'zlar ortasidagi assotsiatsiyalar shu jumladandir.

Qarama-qarshilik (kontrakt) assotsiatsiyalar hozir idrok qilinayotgan

flnnui hlenn ilgari idrok qilingan narsa rtasida qarama-qarshilik yuz bergilr. Hlenn hosil b ladigan assotsiatsiyadir (masalan, yoru lik va qoron ilik).

xshnshlik va qarama-qarshilik asosidagi assotsiatsiyalar k pincha IHMIKI. Jihamiyatsiz va tasodifiy belgilar asosida hosil b ladiiar. Ular turli vtul<lii csda olib qolingan tasawurlar rtasida ham hosil b lishlari mumkln. Bii xildagi assotsiatsiyalar bir-biridan batamom farq qilgan narsalar

Hnsida ham voqe b Imo i mumkin. Daraxtning bir xilini majnun kihlii obniziga xshatib, majnuntol deb atalishi bunga misol b la oladi (tlhruxlgu berilgan nom shu bilan izohiansa kerak).

Mohiyati va ma'nosi jihatidan bir-biridan tamomila uzoq b lgan s zlar rlasida ham assotsiatsiya hosil b Imo i mumkin. Masalan, mix va npolsin degan s z bir necha marta ketma-ket takrorlansa, bu s zlar rlasida assotsiatsiya hosil b iadi, natijada keyinchalik bu s zlarning hillasi esga tushsa, ikkinchisi ham albatta esga tushadigan b lib qoladi. In s zlar rtasida bo lanishlar hosil b lishiga sabab, uiarning faqat huin-ketin takrorlanishidir.

Shuningdek, ayni zamon yoki birin-ketin paydo b lgan yoki ta'siri hir xil b lgan sezgilar rtasida ham assotsiatsiyalar voqe b ladi. Idrokning mazmunga ega b lishi ham shu xil assotsiatsiyalarni mavjudligi bilan izohlanadi. Ba'zan quvchi hisob jadvalini rganar ekan. u jadvaldagi yonma-yon sonlarni ma'nosini qimasdan, masalan. uch-u uch i qqiz, uch-u t rt n ikki deb takrorlayverishi mumkin. Jadvalni shu nuslda yod olgan quvchi odatda t rt marta uch qancha b ladi, degan savoiga javob bera oimay qoladi.

Assotsiatsiya ma'no jihatdan bir-biri bilan sira bo lanmagan ayrim h inlar rtasida ham paydo b lmo i mumkin. masalan, «mich-tich». «babbi-mabbi» va hokazolar.

Bironta materia! (masalan, kitob matni)ning ma'nosini butunlay tushunmasdan faqat mexanik sur'atda aynan esda qoldirish mumkin. Esda olib qolishda qancha k p va xilma-xil assotsiatsiyalar voqe b lsa. esda qoldirish ham shunchalik mustahkam b ladi Ammo faqatgina assotsiativ bo lanishlar asosida esda qoldirish, xususan biror matnni shu asosda yod olish kam natija beradi. Yol iz assotsiativ bo lanishlarga suyanib esda qoldirishni mexanik esda qoldirish deyiladi.

Matrcialni, uning ichki rna'nosini tushunmasdan va uni mustaqil ylab chiqmasdan mana shu usulda yod olinsa, bu quruq takrorlashdangina iborat b lib qoladi; bu usul k p kuch sarfetishni talab qiladi-yu. ammo kam natija beradi va k p hollarda foydasiz b ladi. Mexanik esda olib qolishning uchiga chiqqan usulini quruq yodlash deyiladi. Bu usul bilan yod olish matnni, s z va gaplaming ma'nosini tushunmasdan faqat k p marta takrorlab borishdan iborat b ladi.

Assotsiativ bo'lanishlar esda qoldirish jarayonida voqe b'ladilar. Ammo ularning mavjudligi esga tushirish vaqtida namoyon b'radi, chunki assotsiatsiyalar esga tushirishda juda katta rol o'ynaydilar («Esga tushirish va uning turlari» bobi k'irilsin).

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda qoldirish

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda o'lib qolish jarayonida asosiy r'indda fikrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan materialning ayrim qismlari va elementlari r'tasidagi ma'no va logik (mantiqiy) bo'lanishlarni fikr yuritish y'li bilan ochiladi. Ma'no bo'lanishlarni ochish bironta narsaning obrazini oddiy esda o'lib qolish emas, balki narsa va hodisalarga xos b'lgan eng muhim va zaruriy bo'lanishlarni ochish demakdir, bir guruh (sinf) doirasiga kirgan narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini, ular r'tasidagi sababi va natija bo'lanishlarini aniqlash demakdir.

Assotsiatsiyalar asosida esda o'lib qolish singari ma'nosiga tushunib esda qoldirish bevosita idrok qilinayotgan narsalar, buyumlar, tabiat hodisalari va hokazo obrazlarini xotirada mustahkamlash jarayonida r'y beradi. Ma'nosini tushunib esda o'lib qolish o'zaki materialni — nutq va kitob matnini esda qoldirishda, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Nutq tovushlari va nutq belgilari (harf, raqam va shu kabilar)ning bir-biri bilan bo'lanishlarida ifodalangan ma'no, fikr idrok qilinadi, fikrlar r'tasidagi ichki mantiqiy bo'lanishlar ochiladi va aniqlanadi, tushunib olinadi va mulohazalar yuritiladi.

Chunonchi, quvchi hisob jadvalini ma'nosiga tushunib yod olar ekan, u masalan, «uch-uch t'rt — n'ikki» deb takrorlaydi va ayni zamonada t'rt — uch marta n'ikki son tartibiga, uch esa t'rt marta kirganini fahmiab oladi va bu haqda o'ylaydi. Jadvalini shu usulda zlashtirgan quvchi sonlarning tartibini zgartirib berilgan savolga t'rti javob beradi. Masalan, taiaba quv materialini ma'nosigatushunib esga olarekan, uning tafakkuri ishgasolinadi, ya'ni talabamatndaberilgan harbirs'zning va gaplarning ma'nosini tushunadi, s'z va gaplarda ifodalangan fikrlarni fahmlab oladi, yoki gaplar, ayrim s'zlar r'tasidagi mantiqiy (logik) bo'lanishlarni z'zi mustaqil ochadi va hokazo.

Ma'nosiga tushunib esda qoldirish tez va puxta b'lish bilan bir vaqtda kishining aqliy jihatdan o'sishining eng yaxshi shartidir.

Agar bironta materialni ma'nosiga tushunmasdan, uni obdan o'ylab chiqmasdan, mulohaza qilib k'rimasdan yod olinsa, bu material miya uchun keraksiz gap b'lib qo'iyadi va kishi z' hayott uchun muhim b'lgan yangi vazifalarni hal q'iyishdabu materialdan foydalanaolmaydi. zlashtirib

Qilgan bilimlar asosida yangi masalalarni mustaqil hal qila bilish pedago-
gik psixologiyaning asosiy talablaridan biridir. Shuning uchun ham
bilimni yuzaki, mexanik sur'atda yod olishni mutlaqo ma'qullay ol-
mitymi/. Xotirani mustahkamlash va takomillashtirish tayyor bilimlarni faqat puxta
/Inshirishdan iborat bo'lmay, balki bilimlarni ongli ravishda mulohaza
qilish chiqish qobiliyatiga ham ega bo'lishdan iboratdir. Bilimlarni ongli
ravishda mulohaza qilish esa fikrlash demakdir.

Ta'lim-tarbiya ishida tushunib esda qoldirishning ahamiyatini doimo
tutish zarur. O'qituvchilarni esda saqlab qo'yish zarur bo'lgan materi-
alning mazmunini yaxshi tushunib olib, shuning uchun uni o'rganib olishga odat-
lanish kerak.

Tafakkur bilan chambarchas bog'langan nutq esda qoldirish jarayo-
imlari katta rol o'ynaydi. Nutq esda olib qolinayotgan material (obyekt)
tutib qolmay, balki ham obrazli (aniq va konkret), ham abstrakt
materialni eng yaxshi esda qoldirishning juda muhim sharti hamdir.

Insoniarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida hosil qilingan bilimlar to-
vush tili bo'lgan tufayli mustahkamlanib, saqlanib qoladi. Xuddi
shuningdek, har bir kishi bilimni nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayo-
nida, til vositasi bilan hosil qiladi. Biz hosil qilgan bilimlar shu bilan
ifoda qilingan shaklda esda olib qolinadi. Nutq faqat nazariy abstrakt
materialni esda olib qolish sharti bo'lgan bo'lmay, balki bevosita konkret
materialni esda olib qolishning ham zaruriy sharti-
lidir. Agar konkret materialga yana o'qituvchining o'zaki tushuntiri-
shlari qo'shilsa, bunday material yanada puxtaroq esda qoladi. Har bir
kishi o'z idrok qilayotgan narsani o'zaki yoki o'z ichida shu bilan
ifoda qila turib esda qoldiradi.

Turli narsalarni esda olib qolishda shu bilan maktabgacha tarbiya yoshidayoq
hiyla katta rol o'ynaydi. Tinchlik yoshli bolalar bilan professor L.V. Zan-
kov qilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, bolalar turli narsalarni esda olib
qolayotganlarida ularning nomlarini aytadilar. Faqat shular mavjud
bo'lganligi tufayli material umumiyashtirilgan holda, turli logik ta'rif va
iboralar shaklida esda qoladi.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, tez va puxta esda qoldirish uchun
nutqning mazmuni tinchlik bo'lishigina kifoya qilmaydi, balki uning sin-
taksis va uslub jihatdan ham tinchlik shakliga solingan bo'lishi ahamiyatga
egadir. Sintaksis jihatdan tinchlik tuzilgan nutq, bir til bilan ifodalangan
fikrlarni tushunib olish ancha qiyin bo'ladi va esda turmaydi. Nazariy
materialni esda olib qolishda nutqning tuzilishi, ayniqsa, katta ahamiyat-
ga ega, chunki bunday material, odatda, abstrakt tushunchalar va hukm
(gap) shaklida ifodalanadi.

Ma'nosini tushunib esda olib qolishning nerv-fiziologik asosi ikkinchi

signal sistemasida voqelikda mavjud narsa va hodisaiarning ichki muhim bo'lanishlariga muvofiq ravishda hosil bo'ladigan bo'lanishlardan iboratdir. Bu bo'lanishlar, albatta birinchi signal sistemasining ishtirokisiz hosil bo'lmaydi. Xuddi shuning abstraktlashtiruvchi va umumiyashtiruvchi roli tufayli esda olib qolinayotgan materialning ayrim qismlari ortasidagi muhim munosabatlar ham aniqlanadi. Lekin shuni nazarda tutmoq kerakki, ma'nosini tushunib yod olish jarayoni assotsiativ bo'lanishlardan batamom ayrilgan holda voqebolmaydi. Assotsiatsiyalar shunday dastlabki bo'lanishlardirki, ular mantiqiy bo'lanishlar hosil bo'lishi va materialni ma'nosiga tushunib yod olish uchun asos bo'ladi.

Mexanik (assotsiativ) va ma'nosini tushunib (logik) yod olish tez va puxta bo'lishi uchun kishida ma'mum sohaga oid tajriba va bilim bo'lishi katta ahamiyatga ega. Tajriba va bilim qanchalik boy bo'lsa, esda olib qolinadigan yangi material bilan mavjud tajriba va bilim ortasida hosil bo'ladigan assotsiativ logik bo'lanishlar ham shunchalik xilma-xil bo'lishi mumkin.

Fiziologik jihatdan bu hodisa awal tarkib topgan nerv bo'lanishlari sistemasining yangi nerv bo'lanishlar voqebolishiga ta'sir etishi va esda qoladigan materialning xarakteri bilan izohlanadi. Chunonchi, ancha murakkab bo'lanishlar hosil bo'lishini talab qiladigan abstrakt-nazariy materialga nisbatan yaqqol ko'rsatmali material tezroq va osonroq esda qoladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish

Esda olib qolish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Ixtiyorsiz esda qoldirish oldimizga hech bir qanday maqsad qo'ymasdan, esga olinadigan materialni oldin belgilamasdan va maxsus usullar qo'llamasdan, beixtiyoresdaqoldirishdir. Masalan, biz, odatda, ko'pchada tasodifiy ko'rgan kishilarning aft-basharasini, tasodifiy eshitib qolgan ba'zi gap va kuylarni beixtiyor esimizda (xotiramizda) saqlab qolamiz. Hayotimizda bo'lib o'tgan ko'pchilik hodisa va voqealarni ham biz ana shunday beixtiyor esimizda saqlab qolamiz. Ko'pincha beixtiyor idrok qilingan narsa yoki hodisalar beixtiyor esda qoladi. Ko'zning rang-barangligi, ovozi, harakati bilan ko'zga juda yaqqol ko'rinib turadigan, bizda kuchli hissiyot uyatadigan, o'qitishdagi tajribamizga, mavjud bilimlarimizga, bizning kasb va faoliyatimizga oid, biz uchun alohida ahamiyati bo'lgan va bizda qiziqish-havas tu'ndiradigan shunday narsa yoki hodisalar xotiramizda beixtiyor saqlanib qoladi. Ko'pincha ixtiyoriy atayin idrok qilingan narsa yoki hodisalar hambeixtiyoresdaqolaveradi. Ko'pchilik hollardabiz birona suratni ko'rishni, birona kitobni o'qib chiqishni, birona ma'ruzani eshitishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yamiz, ammo ko'pchilik ko'rilgan, ko'rilgan, eshitilgan narsa-

Iiining mazmunini esda olib qoiish niyatini ylaymiz, lekin, shunga qarnniay, ixtiyoriy idrok qilingan kitob, surat. nutqning mazmunini beixtiyor eslab qolamiz.

Ixtiyorsiz esda saqlab qolish bizning hayotimiz va faoliyatimizda juda kiilla rin tutadi. Ayrim hollarda bironta yorqin obrazlar, s zlar, ayrim kishiarning aft-basharasi, qilgan yoki eshitilgan jumlar ixtiyorsiz ravishda esda olib qolinadi va xotirada uzoq saqlanib turadi. Esda olib qulinadigan material bizning ehtiyoj va manfaatimizga muvofiq b isa, hu material biz uchun alohida ahamiyatga ega b lsa, esimizda uzoq siqlanib turadi. Ixtiyorsiz esda olib qolishda hissiyot, ayniqsa, katta rol ynaydi. Bizda bironta hissiyot tu diradigan material hissiyotimizga hech hir ta'sir qilmaydigan materialga qaraganda esimizda ham tezroq, ham miistahkamroq rnashib qoladi. Ba'zan esa beixtiyor esda qoldirish ixtiyoriy esda qoldirishdan k ra samaraliroq b ladi. Lekin hissiyot esda qoldirish jarayoniga yomon ta'sir qilmo i ham mumkin. Masalan, esga olinmo i lozim b lgan materialga sira aloqasi b imagan sabablar bilan m ilgan hissiyot ana shunday ta'sir qiladi. Bunday hollarda diqqatimiz boiinib, uni esda qoldirilmo i lozim boigan materialga yetarli darajada i play olmay qolamiz, diqqatimiz bizning his-tuyg'umizga shu topda ta'sir etgan narsaga chal ib ketaveradi. Bundan taiim-tarbiya ishida mana bunday xulosa kelib chiqadi. quvchilar qib-bilib olishlari lozim b lgan materialda ularning his-tuy ulariga ta'sir etadigan momentlar mumkin qadar k proq boimo i kerak. quvchilarning his-tuy ulariga ta'sir ctadigan bunday momentlar quv materialining mazmunida ham, u macierialni bayon qilish usulida ham, sezgi organlari bilan idrok qilinayotgan tashqi xususiyatlarida (materialning darslikda qanday bayon qilinganligi, qituvchining qiziqtirarli hikoya qiib berishi, darslikdagi suratlar va darslikning grafika hamda badiiy jihatdan qanday bezalغانligida) ham ifodalaniishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, quvchining diqqatini quv mash ulotlaridan chal itib yuborishga sababchi b ladigan kuchli hissiyotlarning oldini olish uchun maktabda ham, uyda ham tegishli sharoit tu dirish kerak.

Ixtiyorsiz esda olib qolish ixtiyoriy esda olib qolish jarayonidan batamom ayrilgan boimaydi: k pincha ixtiyoriy esda qoldirishda ixtiyorsiz esda olib qolish yuz beradi yoki esda olib qolinadigan material biror amaliy faoliyat tarkibiga kirgan boiadi.

Ixtiyoriy esda qoldirish k zda tutiigan maqsadga muvofiq, tanlangan materialni ongli ravishda kuch berib maxsus esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishda materialni puxta esda saqlab qolish maqsadida biz maxsus usullardan foydalanamiz: diqqatimizni to*p!aymiz, idrok qilingan materialni takrorlaymiz, uning mazmunini qib olish uchun ha-

rakat qilamiz, ilgari tajriba va bilimlarimiz bilan uni bo'laymiz va hokazo.

Sistematik ravishda esda qoldirish **yodlab olish**, **rganib olish** deyiladi. Bizning quv ishlarimiz — bilimlarni zlashtirish, tegishli k nikma va malakalar hosil qilish asosan ixtiyoriy esda qoldirish y li bilan b ladi. Yodlab, rganib olish-tartib bilan esda qoldirish demakdir.

Ixtiyoriy esda qoldirish anglab-bilib esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishning nerv-fiziologik asosi birinchi signal sistemasi bilan zaro munosabatda ikkinchi signal hosil b ladigan bo lanishlardir.

Ixtiyoriy (irodaviy) esda olib qolish eng samarali va puxta esda qoldirishdir. Bunda esda olib qolish maqsadini k zda tutishning esda olib qolish loztm b lagan materialni tanlashning ziyof uni eng samarali y sinda esda qoldirishga sabab b ladi. Esda olib qolishda ma'lum materialni xotirada qoldirish zarur va kerak ekanini tushunish ahamiyatga egadir. Esda olib qolishga jazm qilish, maqsadni k zlash, kerak materialni tanlash, motivatsiya (nima maqsad bilan esda qoldirish kerakligini bilish) — bu larning hammasi tafakkur faoliyati bilan bo liq b ladi. Shu sababli ixtiyoriy esda qoldirish asosan ma'nosiga tushunib, ongli va binobarin, eng umumli ravishda esda qoldirishdir.

Ammo bilim va k nikmalarni muvaffaqiyatli zlashtirish uchun jazm qilish, xohlash va oldindan muhokama qilishning bir zi kifoya qilavermaydi. Ba'zi vaqtlarda (masalan, aniq, ilmiy ta'rif va iboralarni, yangi terminlarni, chet tilidan kirgan s zlam va shu kabi materialni) esda olib qolishda kattagina qiyinchiliklarni yengishga t ri keladi, bu qiyinchiliklar iroda va ayrat bilan yengiladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish qilingan ishning natijasini tekshirib borish bilan birga boradi: quvchi biror materialni esda mustahkam saqlab qolish uchun harakat qilar ekan, u materialning xotirada t liq va aniq qolgan-qolmaganligini tekshirib k radi va murodiga yetmaguncha ishni davom ettiraveradi. Yodlab bilib olishda muvaffaqiyat qozonish kishining iroda bilan astoydil ishlashiga k p darajada bo liq b lar ekan. Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, quvchilar xotirasini stirish ularda irodani ham stirish bilan bo liqdir.

Ixtiyorsiz esda olib qolish singari ixtiyoriy esda qoldirish ham assotsiativ va ma'no bo lanishlari asosida voqe b ladi.

Assotsiativ va ma'no bo lanishlari ham ixtiyoriy, ham ixtiyorsiz esda olib qolishda yuz beradi, deyish mumkin. Bunda assotsiatsiyalar ularning nerv-fiziologik asoslari bilan birga dastlabki va universal bo lanishlardir. «Muvaqqat nerv bo lanishlar, — deb yozadi I.P. Pavlov, — hayvonot olamida va bizning zimizda ham b ladigan eng umumiy (universal) fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixik hodisa hamdir. Turli-tuman

harakat, taassurot yo bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlardirki, bu bog'lanishlarni psixologlar assotsiatsiya deb aytadilar». Ixtiyoriy esda qoldirish jarayonida asosiy o'rinni ish «qiladigan hukm va tushuncha» shaklida ifodalanadigan ma'no bog'lanishlari ham assotsiatsiyalar asosida hosil bo'ladi.

2. Esda olib qolinayotgan materialga shaxsning munosabati

Esda olib qolishning muvaffaqiyati ko'p darajada esda olib qolinayotgan materialga yoki shu material bilan aloqasi bo'lgan faoliyatga shaxsning **ijobiy munosabati bilan bog'liq** bo'ladi. Bu munosabat qiziqish, diqqat e'tibor tarzida namoyon bo'ladi. Qiziqish muvaffaqiyatli esda qoldirishning eng birinchi shartlaridandir. Bizda qiziqish tug'dirgan narsa tezroq va mustahkamroq esda qoladi. Biz, odatda, bizni qiziqitmaydigan narsalarga e'tibor bermaymiz va ularni hatto payqamaymiz. O'quvchilar qiziqqan, o'zlari «sevgan» fanlarining mazmunini puxta o'qib olishlarini har bir pedagog yaxshi biladi. Bu aytilganlardan ta'lim-tarbiya ishida mana bunday xulosa chiqadi: o'quv materialini o'quvchilarning xotirasida mahkam o'rnatish uchun maktabda ta'lim ishini shunday olib borish kerakki, har bir fan o'quvchilarda qiziqish, havas tug'diradigan bo'lsin. Esda qoldiriladigan materialga qiziqish, diqqatimizni shu materialga qaratadi, his-tuyg'umizga ta'sir qiladi, zavqlantiradi va beixtiyor esda qoldirish jarayonlarini kuchaytiradi.

Qiziqish esda qoldiriladigan materialni, shaxsning o'zi va jamiyat uchun ahamiyatini tushunish bilan bog'liq bo'lsa, esda qoldirish samaraliroq bo'ladi. Diqqat esda mustahkam saqlab qolishning zaruriy shartidir. Diqqat esga olish lozim bo'lgan materialga necha kuni kuchli sur'atda qaratilgan bo'lsa, u shunchalik tez va puxta esda qoladi, chunki diqqatning nerv-fiziologik asosi miya qabzining bir qismida kuchli qabz olish (optimal qabz olish) cho'lining paydo bo'lishidir. Ana shunday qabz olish paydo bo'lishi bilan yangi nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, mahkam saqlanib qoladi. Kuch pincha, ayrim kishilarning qabz xotirasining zaifligi, tez va puxta esda saqlab qololmasligi tashkilotdagi shikoyatlari analiz qilib ko'rilganda, esda yaxshi saqlab qololmasliklarining sababi ular diqqatining bo'shligida, tarqoqligida, miya qabzidagi tegishli qabz olish choqlarining zaifligida ekanligi ma'lum bo'ladi. Bunday kishilar diqqatlarini bir nuqtaga jamlab qabz bilan ishlashga harakat qilishlari bilan ular-dagi xotira ham kuchaya boradi.

Esda qoldirish usuli hayot va faoliyatning turli hollarida biror mud-

datgacha nimanidir qisqa yoki uzoq vaqtgacha esda qoldirishga tiri keladi. Shunday qilib, esda qoldirish usuliga yoki maqsadiga kora xotira qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'linadi.

Muayyan (qisqa) vaqtdan keyin takroritklash (eslash) maqsadida kerakli materialning esda saqlab qolingani vaqtlardagi xotira, qisqa *muddatli* xotira deb ataladi, qisqa muddatli xotira bir lahzali xotiradir. Chunki bunda material bir marta idrok qilinadi. Shunday keyin esa esda qolgan material qisqa muddatli xotiraga misol bo'ladi. Ongda uning keyingi eslab qolinishi (saqlanishi)ga hech qanday zaruriyat yo'q. Masalan, odam ishdan qayta turib yo'q-layakay bir qancha ishlar qilishni: pochtaga kirish, xat tashlash, magazindagi yangi kitoblarni ko'zdan kechirish, non hamda shakar va shuning singarilar sotib olishni belgilab oladi.

quv tajribasida shunday hodisalar bo'lib turadi. Ba'zi bir quvchilar darsga yoki imtihonga tayyorlanar ekanlar, kerakli quv materialini shunday usulda, ya'ni bu materialni faqat darsda yoki imtihonda eslash uchun-gina yod oladilar.

Qisqa muddatli xotira shunday holda, ya'ni kishiziga berilgan qandaydir vazifani aniq bajarganida namoyon bo'ladi. Xotiraning bu turini boshqacha qilib operativ xotira deyiladi. Xotira faoliyatning shunday tur-larida, ya'ni kerakli materialni va, ayniqsa, quv materialini uzoq mud-datgacha va butunlay esda saqlab qolishda uzoq muddatli xotira tariqasi-da namoyon bo'ladi. Odatda har qanday quv materiali ana shu usulda o'zlashtirib olinadi.

Esda qolish usuli qandaydir biror muddat va sifatga ham ta'sir etib — esda qoldirishni mustahkamlaydi. Maxsus eksperimentlarda isbot qilin-ganki, kishining: «esimda uzoq saqlayman» yoki «esimdan aslo chiqar-mayman» deb jazm qilgan narsasi xotirada mahkam mashib qolar ekan. Aksincha, qisqa bir muddat uchun (masalan, navbatdagi imtihonni berish uchun) esda qoldirishga jazm qilingan material tez unutiladi.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, qituvchi ta'lim jarayonida darsni tushuntirganida, uyga vazifa topshirganida, quvchi bilimini tekshirganida hamisha ma'lum ta'rif, qoida, parcha, tarix sanalari va shu kabilarni puxta va doimo esda saqlab qolishning zarurligini uqtirib bormo'li lozim.

Darsni s'raganda savolni faqat tgan safargi topshiriq yuzasidangina berib qolmay, balki bundan oldin tilgan materialdan ham savol berish kerak, bunday qilish quvchilarni har bir yangi darsni doimo puxta esda saqlab tutish maqsadi bilan qishy liga soladi va ular buni odat qiladi-lar. Bunday qilish quvchilarning quv materialini puxtaroq esda qoldirishlariga yordam beradi.

3, Endu olib qolishda q Uaniladigan maxsus metodik usullar

Mitlerinlning tez va puxta esda olib qolinishi, k p darajada, biz esda **Ollh** qolish maqsadida foydalanadigan alohida metodik usullarga bo liq **boMndi**. Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari, takrorlash vn hokn/olar shu jumladagi usullardir.

Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari

Tez va puxta esda qoldirish eng awalo esga olinadigan materialning qanday idrok qilinishiga bogMiq. Tez, ravshan va raso, aniq idrok qilingan narsa, odatda, esda tez va mahkam saqlanib qoladi. Shuning uchun ham idrokning sifatini belgilovchi shart ayni vaqtda xotiraning sifatini ham, yn'ni uning tezligini va puxta b lishini ham belgilaydi.

Shunisi ham muhimki, materialni idrok qilishda qancha k p sezgi organlari ishtirok etsa, material ham shuncha tez va puxta esda qoladi. Masalan, quvchilar quv materialini eshitish organlari vositasi bilan idrok qilib qolmay (faqat qituvchining darsiga, sheriklarining baland ovoz bilan qishiga quloq solish bilangina cheklanib qolmay), balki k rish organlari vositasi bilan (darslikni qish, undagi rasmlarni k rish, turli k rsatma qurollardan foydalanish), shuningdek, muskul harakatlari (yozib olish, s zlarni baland ovoz bilan aytish, z ichida shivirlab aytish) vositasi bilan ham idrok qilganlarida, bu materialni yaxshi va mustahkam eslab qoladilar.

Materialni yaxshiroq esga olib qolmoq uchun har xil idrok usullaridan foydalanish kerak. Masalan, chet tildagi s z va gaplarni yodlab olmoq uchun ularni faqat qish va o zaki qaytarish kifoya qilmaydi, balki bu s z va gaplarni bir necha karra k chirib yozish va yozilganni ovoz bilan qish kerak, ana shunda material tezroq va puxta esda qoladi. She'r, ilmiy ta'rif, termin va shu kabilarni yodlab olishda ham ana shu usuldan foydalanish lozim.

«Bolaning esidabiror narsaning mahkam rnashib qolishini xohlovchi pedagogbolasezgi organlarining mumkin qadar k pro ini — k zi. qulo i. tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji b lsa, hidlash va ta'm bilish — organlarini esda tutib qolish **jarayonida** qatnashirishga harakat qilishi kerak», — deydi K.D. Ushinskiy (Tanlangan pedagogik asarlar. quvpeddavnashr, — Toshkent, 1959-yil, 367-bet).

K.D. Ushinskiyning bu fikrlari pedagogik jarayon ustidan olib bo rilgan qator kuzatishlarda tasdiqlandi. Masalan. mana shunday bir tajriba qilib k rilgan. Sinalayotgan quvchilarga bir-biri bilan bo lanmagan 12 s z berib quyidagicha uch xil usul bilan yodlab olish talab qilingan:

- materialni bir karra (o‘z ichida) o‘qib (faqat ko‘z bilan) idrok qilish;
- materialni ham o‘qish, ham eshitish yo‘li bilan (ko‘z va quloq bilan) idrok qilish;
- materialni o‘z ichida o‘qish, uni eshitish va yozib olish yo‘li bilan (ko‘z, quloq va muskul ishtiroki bilan) idrok qilish.

Bu tajriba quyidagicha natija bergan:

Idrok qilish usullari	Esda qolganining foiz hisobida	
	5 daqiqadan keyin	7 kundan keyin
I	8%	526,6%
II	65%	33,3%
III	69%	40,0%

Bu jadvaldan ma‘lum bo‘lganidek, uchinchi usul bilan idrok qilingan material xotirada mustahkam saqlanib qolar va unchalik unutilmas ekan.

Boshqa qilingan bir tajribada o‘quvchilardan ayrim materiallarni faqat ko‘rish bilan esda qoldirish talab qilingan. Bunday esga tushirishda o‘quvchilar o‘nta xato qilganlar. Boshqa o‘quvchilardan shu materialni faqat eshitib yod olish talab etilgan. Bular esga tushirishda o‘n to‘rtta xato qilganlar. Yana bir guruh o‘quvchilarga ayni materialni ham ko‘rib, ham eshitib (ya‘ni ovoz bilan o‘qib) esga olib qolish tavsiya qilingan. Bular esga tushirishda faqat to‘rtta xato qilganliklari aniqlangan. Idrok qilishda imkoni boricha ko‘proq sezgi organlarining ishtirok etishi o‘quvchilar faoliyatining ongliligi va faolligini oshiradi. Qilib ko‘rilgan tajriba va kuzatishlar materialini puxta esga olib qolish uchun idrok qilishda muskul harakat organlarining, ayniqsa, nutq harakat organlarining ishtirok etishi alohida ahamiyatga ega ekanligini isbot qildi. O‘quvchilar yozib olayotgan, og‘zaki takrorlayotgan material tez va mahkam esda saqlanib qoladi.

Kitob matnini yoki og‘zaki berilgan materialni mahkam esda olib qolishga idrokning sur‘ati (tempi) ta‘sir etadi. O‘qituvchi tez, shoshib gapirsa, o‘quvchilar darslik matnini shoshib, tez o‘qisalar, faqat so‘zlarni yuzaki o‘zlashtiradilar, ammo bu so‘zlarda ifoda qilingan fikrni to‘la-to‘kis va aniq uqib ola olmaydilar. O‘qituvchi shunday sur‘at bilan gapirmog‘i kerakki, uning nutqida ifoda qilingan fikr va qoidalar o‘quvchilar uchun ravshan va to‘la tushunarli bo‘lsin.

O‘quvchi ham kitob matnini shunday sur‘at bilan o‘qishi kerakki, bundagi har bir so‘z va iboraning ma‘nosi to‘la-to‘kis idrok qilinadigan bo‘lsin. O‘quvchi matnini o‘qir ekan: «Oldingisini tushunib olmasdan keyingisiga o‘tmang» degan qoidaga rioya qilishga odatlanishi kerak.

Takrorlash: Bosh miya po‘stida yangi puxta bog‘lanishlar hosil bo‘lmog‘i

Uchun taassurotlar bir necha marta takrorlanishi shart. Bironta material **yncha** k p takrorlansa, shuncha mahkam esda qolishini hamma biladi. Tnkrorlash esda qoldirishning puxtaligiga ta'sir qiladigan eng muhim shart-**luixlan** biridir. Ammo takrorlash har doim ham samarali b lavermaydi. HnVan takrorlash hech qanday natija bermasligi mumkin. Takrorlashning bir necha turlari b lib, ularning natijalari ham turlichadir. Awalo passiv Vu laol takrorlash usullarini farq qilish lozim.

Passiv takrorlash ayni bir materialni idrok qilishning zini takrorlayverishdir. Passiv takrorlash ayni bir narsani bir necha karra k zdan kechirish, qib chiqish yoki eshitish demakdir. Ana shu tariqa takrorlash (ba'zan k p marta takrorlansa ham) k p vaqtlarda uncha katta natija bermaydi.

Faol takrorlash materialni esga tushirish asosida takrorlashdir. Faol takrorlash idrok qilingan materialni, masalan, qilgan, eshitilgan materialni bir necha marta esga tushirib takrorlash demakdir. Kitobdan k zni uzmasdan (nkror-takror qib yod olishdan k ra, faol qaytarish eng yaxshi natija beradigan usuldur. Shu sababli, quvchi bir-ikki marta qib chiqilgan materialni kitobga nazar solmasdan o zaki takrorlasa, material tezroq va puxtaroq esda qoladi. Esda olinayotgan materialni boshqa bir kishiga gapirib berish muhlakam esda qoldirish uchun katta ahamiyatga egadir.

K.D. Ushinskiy z vaqtida shu ikki xil takrorlash t risida gapirib, faol takrorlash eng samarali takrorlash ekanini k rsatib tgan edi.

Faol takrorlashning samarali b lishiga sabab shuki, ixtiyoriy esga tushirish jarayoni idrokka, ya'ni kitobning matnini qayta-qayta qishga qaraganda, faolroq jarayondir. Esda tushirishni idrok qilish bilan navbatlab (ya'ni bir gal kitobga qarab, bir gal yoddan s zlab) takrorlab borilsa, mahkamroq nerv bo lanishlari hosil b ladi, diqqat t la safarbar qilinaadi, fikrlash va nutq faoliyati faollashadi, esga olinmo i lozim b Igan materialning mazmuni yaxshiroq tushunib olinadi. qilgan materialni yoddan s zlab esda qoldirish z- zini tekshirib, oyat puxta va ravshan nazorat qilishga imkon beradi, bu esa materialning t la-t kis, t ii va puxta esda qolishiga yordam beradi. Esda qoldirish jarayonida z- zini tekshirib k rish (z- zini nazorat qilish) fikrlash va nutq faoliyatini faollashtiradi. Esda olinayotgan materialni boshqa bir kishiga yoddan s zlab berganda alohida bir mas'uliyat hissi tu iladiki, bu z navbatida, quvchilarda esda olib qolishning faollik darajasini oshiradi va esda qolishni samaraliroq qiladi.

Sidir asiga takrorlash bilan taqsimlab takrorlash. Materialni faol usuldaami, passiv usuldami, baribir, yo sidir asiga, ya'ni orada maMum vaqt tkazmay takrorlash, yoki taqsimlab, ya'ni orada ma'lum vaqt tkazib takrorlash mumkin. Orada ma'lum vaqt tkazib takrorlash, sidir asiga, t xtovsiz takrorlay-

verishga qaraganda, hiyla natija berar ekan. Bir talay maxsus tajribalar shuni isbot qildiki, orada vaqt tkazib takrorlaganda materialni puxta esda qoldirish uchun takrorlash ancha kamroq talab qilinar ekan.

Lekin orada juda uzoq vaqt tkazib takrorlash ham ma'qul emas: bunday usulning ham foydasi kam. Masalan, professor Shardakov qilib k rgan tajriba shunday natija bergan: she'rni orada bir sutka tkazib yod olinganda 4 marta takrorlash, orada uch kun tkazib yod olinganda 6 marta takrorlash, orada 6 kun tkazib yod olishda esa 7 marta takrorlash zarur b lgan.

Esda olib qolishda materialni taqsim qilish usulining ham ahamiyati katta: materialni yaxlit yoki parchalarga b lib esda qoldirish mumkin. Material tushunarli va hajmi kichikroq b lsa, yaxlit esda olib qolinishi ma'qul. Material katta b lsa (masalan, katta birshe'r, doston), uni parchalarga b lib, awal bir parchasini, keyin boshqa parchalarini birin- ketin yodlab olish kerak. Materialni taqsim qilganda, uning har bir parchasi tugal bir ma'no berishiga, mazmuni t liq b lishiga albatta rioya qilish kerak.

Eng yaxshisi, hajmi katta materialni kombinatsiya usuli deb aytiladigan usulda rganib-bilib olishdir, bunda avval materialni boshidan oxirigacha k rib (qib) chiqib, uning mazmunini tushunib olinadi va s ngra parchalarga taqsim qilib, esda qoldiriladi. Bunday usulda esda olib qolish oson b ladi, kuch va vaqt kamroq sarf b ladi, material esda mahkam rnashib qoladi. Kombinatsiya usulida esda qoldirishning yaxshi natija berganligi M.N. Shardakov qilib k rgan maxsus tajribalar bilan isbotlangan. Esda qoldirihno i lozim b lgan materialni taqsimlashda kishining tafakkuri va diqqati faollashadi. Binobarin, materialni taqsimlash va rejalashtirish jara- yonining ziyoq esda olib qolishning sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

quv materialini esda olib qolishda har xil yordamchi usullar ham katta ahamiyatga ega: qituvchining s zini yozib borish, kitoblardan k chirmalar oiish, konspekt va jadvallar (masalan, tarixdan xronologik jadvallar) tuzish, shuningdek, turli rasmlar chizish, sxemalar, chertyojlar qilish, tarix va geografiyadan xaritalar yasash kabi ishlar shu jumladandir. Esda olib qolish jarayonida quvchilar shu jadval, sxema va suratlarni zlari qilsalar, materialni rganib bilib olish, ayniqsa, osonlashadi.

quvchilar eng muvaffaqiyatii zlashtirishlariga erishmo i maqsadida s nggi yillarda programmalashtirilgan qituv usuli yangi pedagogik texnologiya, a anaviy va noan'anaviy usullardan, texnik vositalardan foy- dalanish usullarini ta'lim-tarbiyaga tatbiq qilinmoqda. Bu usullar bilan qitishda k pgina hollarda kibernetika vositalari, rgatuvchi mashina- lar, hisob-elektron sistemalar kompyuter, internet va shu kabilardan foy- dalanadilar.

III. ESGA TUSHIRISH VA UNING XILLARI

tanishda idrok qilingan narsalarning his-tuy u, fikr va ish-harakatlarning ongimizda qaytadan tiklanishini esga tushirish deyiladi.

Ksga tushirishning nerv-fiziologik asosi bosh miya p stida ilgari hosil b lgnn nerv bo lanishlarining q z alishidir.

Esga tushirishning: tanish, eslash, bevosita eslash, oradan ma'lum bir v;ıqt tkazib eslash, ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslash xillari b ladi.

Tanish va eslash. Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni takror idrok qilganda, u narsa yoki hodisa esga tushadi, ana shuni tanish deymiz.

Oshnamizni yoki uyni tanish deganimizda, buning ma'nosi biz shu oshnamizni yoki uyni ilgari k rganimizda hosil b lgan obraz, his va llklarning oshnamizni yoki uyni ikkinchi k rganimizda ongimizda tik-linishi demakdir.

Tanish aniq (t liq) va noaniq (yarim-yorti) b lmo i mumkin. Yarim nietr taniganimizda shu narsani idrok qilish bilan bo liq b lgan ba'zi bir lasawur, his va flklargina ira-shira esimizga tushadi, biz bu narsa bizga notanish emasligini his qilamiz, xolos. Lekin bu tasawur va fikrlar xuddi shu narsani ilgari k rganimizda tu ilgan tasawur va fikrlarga bo lanmagan holda esimizga tushadi: masalan, bir odam k zimizga issiq k rinadi-yu, ammo uni qachon, qayerda k rganimizni eslay olmaymiz.

Yarim-yorti tanishda shu narsa, umuman nima uchundir tanish ekani his qilinadi, lekin t liq esga tushmay turadi.

T liq, aniq tanishda esa shu paytda idrok qilinayotgan bir narsaga doir ilgari hosil b lgan tasawur va fikrlar ongimizda tiklanadi. Ana shu tasawur va fikrlar bir talay boshqa tasawur va fikrlar bilan bo lanib esga tushaveradi. Bunday holda biz shu narsani qayerda va qachon k rganimizni hain bemalol eslay olamiz. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashganimizda uning zini ham taniymiz va ilgari u bilan qayerda, qanday sharoitda uchrashganimizni, nima t risida gaplashganimizni va hokazolarni ravshan eslay olamiz. K pincha, yarim-yorti tanish, umuman tanish ekani-ni his qilish bir necha vaqtdan keyin t la, aniq tanishga tadi. Bunga shu narsa bilan ilgari uchrashgan yemi ikkinchi k rish yoki shu narsani ilgari qayerda k rganimizning esga tushirilishi yordam beradi.

Tanish jarayonida idrok qilinayotgan narsaning nomi katta rol ynaydi. Narsaning nomi bilan shu narsaning zi rtasida juda mahkam assotsiatsiya hosil b ladi va biron narsaning nomi esga tushganda shu narsaga aloqasi b lgan juda k p boshqa tasawurlar k z oldimizga keladi. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashib qolganimizda uni tanib yeta olmasak, familiyasini eshitish bilan darrov kim ekani esimizga tushadi.

Biz zimimiz ilgari idrok qilgan narsalarnigina tanib qolmay, balki ki-

tobdan qib yoki boshqa kishilardan eshitib, xayolimizda yaratilgan obrazlarga qarab, ularning muvofiqi bilan narsalarning zini ham **tanib** olamiz. Bu — tasvirotga suyanib tanishdir. Masalan, s z bilan tasvirlab berilgan bir uyni yoki bir odamni topib olish, kitobdan qib tasvirini bilib olgan bir hayvonni hayvonot bo'ida k rib tanish mumkin.

Tanish ma'lum darajada har bir idrok jarayonining tarkibiy elementidir.

Eslash narsani, uniing zini shu paytda idrok qilmay turib, esga tushirishdir. Eslaganda xotirada qolgan obraz, his va fikrlar shu paytda sezgi organlarining ishtirokidan tashqari esga tushadi. Masalan, biz b lib tgan voqealarni, rganib olgan she'rni ana shunday esimizga tushiramiz. Tanish singari, eslash ham, t lalik va aniqlik jihatdan har xil b lmo i mumkin. Esda qolgan narsa qisman esga tushsa, buni yarim-yorti eslash deymiz. Ammo esga tushgan materialning mazmuni esda qolgan materialning ma'lum darajada muvofiq b lmasa, buni noaniq eslash deymiz.

Ba'zan esda qolgan birona materialning mazmuni mukammal esga tushadi-yu, ammo shu material qachon, qayerda, qanday sharoitda esda olib qolingani yoki birinchi marta, boshimizdan kechirilgan paytini eslay oimaymiz. Masalan, biz she'rni yod aytib bera olsak ham, uni qachon va qayerda rganib olganimizni eslay oimasligimiz mumkin.

Kompozitor Ippolitov — Ivanov zining xotiranomalarida kompozitor Napravnikning «Ruslan va Lyudmila» operasidan Farlaf (Rando — musiqa asarida asosiy temaning qaytarilib aytilishi. — Red) rondsini bir kuni aytib berganda, bu operaga bir emas, k p marta dirijorlik qilgan b lsa ham, ana shu kuyning qaysi operadan olinganini xotiray olmagani gapiyadi. Ba'zan shunday hollar ham b ladiki, biz boshqa bir kishilarning fikrini uqib olamiz va keyinchalik bu fikr zimiz ylab topgan flkrdek his qilina boshlaydi. Ana shu tariqa «boshqalarning fikrini ziniki qilib olisn» bolalarda k p uchrab turadi.

Materialning muayyan mazmuni bilan birga, bu material qachon, qayerda va qanday sharoitda esda olib qolingani ham aniq esga tushsa — xotirlash mukammal va t la-t kis b ladi. Masalan, she'rni yoddan aytib berar ekanmiz, bu she'rni yoddan bilib olishni kim buyurganini, uni qayerda va qanday qilib rganib olganimizni, bu vaqtda qanday qiynalganimizni, bungacha va bundan s ng nimalar qilganimizni va hokazolarni ham eslashimiz mumkin. Ba'zan esa she'rning mazmunini yodimizdan chiqazgan b lsa ham, uni qachon va qayerda rganib olganimizni aniq eslay olamiz. Esda qoldirilgan materialning muayyan mazmuni, bu materialning qachon va qanday sharoitda esda olib qolingani aniq esga tushirish bilan birga, shu material esda olib qolingandan oldin va keyin nimalar b lganligi va hokazolar ham esga tushirilsa, xotirlash t la-t kis b ladi va mukammal b ladi.

Uslash jarayoni tanish bilan mahkam bo'lgan. Kundalik faoliyati-Itll/da, ayniqsa, quv ishida, esga tushirish jarayoni k pincha tanishdan Itoshlanadi va shundan keyin esga keladi. K p hollarda bironta narsani luumkin qadar aniq va t la eslash uchun tanish momentlardan foydala- liloli kerak b lib qoladi, qilganni yoddan aytib berganda kitobga ahyon- nhyon k z tashlash, qituvchining yordamchi savoli shu jumladandir.

rganib-bilib olish jarayonida tanish — esga olinadigan materialni takror lilrok qihsh vositasi bilan mustahkamlanishidir.

Bevosita va oradan ma'lum bir vaqt tkazib esga tushirish

Bevosita esiash va vaqt tkazib esga tushirish ham tanish, ham eslash shnkklida b lmo i mumkin. Bevosita esga tushirish deb materialni idrok qilish ketidanoq, ya'ni esga olib qolish bilan esga tushirish rtasidagi paytda ongimizda esga olinadigan materialdan boshqa hech qanday jarayon yuz bermaganda bo"ladigan esga tushirishni aytiladi. Esga olish jarayoni- da biz ana shu xil esga tushirishdan, odatda. texnik bir usul tariqasida foydalanamiz. Masalan, she'mi yod olganimizda biz, odatda, bir necha saimi qigach. kitobga qaramasdan takrorlaymiz, ya'ni bevosita esga tu- shiramiz. Kishi biror topshiriqni tez bajarganda muayyan bir qarorga ke- lib. uni darrov amalga oshirganda bevosita esga tushirish yuz bergan b ladi.

Bevosita esga tushirishdan iborat b lgan xotira faoliyati ba'zan qisqa muddatli yoki operativ xotira tarzida namoyon b ladi. Yaxlit-yaxlit parchalarni ana shu usulda bevosita esga tushirish esda olib qolish jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Bir karra k zdan kechirilgan yoki eshitilgan materialning bevosita esga tushirilgan miqdoriga qarab. xotiraning k lami (hajmi) aniqlanadi. Materialning k p qismini bevosita esga tushira oladigan kishining xotira k lami keng hisoblanadi. Xotiraning k lamini, masalan. quyidagicha aniqlasa b ladi: sinalayotgan kishiga bir necha s z yoki raqamlardan iborat materialni o"qib chiqish yoki eshinish va s ngra bu materialni dar- rov t la-t kis va berilgan tartibda esga tushirish kerakligi uqtiladi. Si- nalayotgan kishining materialni qanchalik t la va tartibini aynan saqlab esga tushira olishiga qarab. uning xotira k lami aniqlanadi. 6-7 raqam- dan yoki so"zdan 1-2 tasiginaesgatushirilsa. xotiraning k lami torhisobla- nadi, 5-6 raqamni yoki s zni eslab aytilsa xotiraning k lami keng hisobla- nadi. Xotira k lamini mashq qilish y li bilan stirish (kengayirish) mumkin. Masalan, artistlar matnlardagi so*z va iboralarni esda qoldirish- ni hamisha mashq qiladilar, shu sababli, ularda s z va iboralarni esda tutib qolish xotirasining k lami kengayadi. Hisob-kitob ishlarini yurita- digan xodimlarda sonlami esda tutib qolish xotirasining k lami kenga-

yadi. quvchilar juda ko'p yillar davomida quv materiallarini esda qoldirib boradilar, shuning uchun ularning ham xotirasi ko'p vaqt kengayib boradi. Xotirasi ko'plamining kengayishi har navbatida esda olib qolishni tezlatishga yordam beradi.

Vaqt o'tkazib esga **tushirish** esda olib qolingani narsani oradan bir qancha, ba'zan ancha ko'p vaqt o'tkazib esga tushirishdirki, shu orada ongimizdan boshqa jarayonlar (fikr-tuygular, tasavvur va shu kabilar) ham o'tgan bo'ladi. Masalan, hayotimizda bundan bir necha yillar ilgari bo'lgan voqealarni ana shu tariqa eslaymiz. quvchining sinfda darsdan berilgan savolga javob berib, bundan bir necha kun yoki bir necha soat ilgari o'rganib-bilib olganlarini xotirlashi ham shu jumladandir. Xotirasi faoliyatining asosiy xizmati vaqt o'tkazib esga tushirishdadir. Xotirasi qiymati ham shundaki, biz xotirasi tufayli esda qolgan materialni ma'lum muddatdan keyin ham eslash imkoniyatiga ega bo'lamiz va binobarin, tajriba o'tqazib olamiz hamda hosil bo'lgan tajribani esimizda uzoq vaqtgacha saqlab tura va undan foydalana olamiz. Xotirasi shu xususiyati tufayli biz bilim va malakalar hosil qilamiz va bu bilim hamda malakalardan zarur bo'lgan holda bemalol foydalana olamiz.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lgan **tushirish**

Esga tushirish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'ladi. Ixtiyorsiz esga **tushirish** har qanday ma'lum bir maqsad qo'yilmasdan, esga tushirish uchun material tanlamasdan va har qanday bermasdan esga tushirishdir. Biron narsani beixtiyor eslaganda har qanday esga tushib qoladi. Ammo Haqiqatda har qanday sababsiz hech narsa mavjudga kelmaydi, albatta. Beixtiyor esga tushirish ham hamisha bironta sabab bilan bo'ladi. Bironta narsaning idrok qilinishi, bironta tasavvur yoki fikrning tuzilishi beixtiyor eslashga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, "maktab" degan so'zni eshitgan yoki ko'rgan bizning ko'z ongimizda maktabning ichki ko'rinishi, quvchilar, qituvchilar va shu kabilar beixtiyor gavdalanadi, shuning uchun tasavvur tuziladi. Paydo bo'lgan bir tasavvur yoki fikr boshqa bir tasavvur yoki fikrni uyatmoqchi, bu fikr va tasavvurlar har qanday navbatida yana boshqa fikr va tasavvurlarni tugatdirmoqchi mumkin va hokazo.

Tasavvur va fikrlarning ana shu tariqa beixtiyor tuzilib turishi tartibsiz sodir bo'lmaydi, balki ma'lum bir tartib asosida sodir bo'ladi. Bu tartib esda olinib qolishda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar bilan belgilanadi. Shu sababli, beixtiyor esga tushirish yondashlik, o'xshashlik, qarama-qarshilik assotsiatsiyalari asosida bo'lishi mumkin.

Yondashlik assotsiatsiyasi. Bu assotsiatsiya asosida avvalo tasavvurlar tugatiladi. Ugari ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilingan va esda olib

qolingan narsalardan biri keyinchalik tasawur qilinsa, bu tasawur ikkinchi narsa haqidagi tasawurning tu ilishiga sabab b ladi. Masalan, hi/ ilgari A, B, D, E, F degan harfiarni ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilib, agar bu narsalar mustahkam esda qolgan b lsa, A ni ikkinchi marta k rganimizda, bizda beixtiyor B haqida, s ngra D, E haqidagi tasavvurlar ham tu iladi va hokazo. *Daraxt* degan s zni eshitganimizda, hi/da daraxtning tanasi, shoxlari, barglari, rmonzorlar haqida tasawur paydo b ladi. Shuningdek, *parovoz so^zmi* eshitarekanmiz, vagon, temir y l, vokzal, gudok va shu kabilar beixtiyor k z oldimizga keladi. Yod olingan bir she'rtarkibidagi s zlar, uning mazmuniga e'tiborberiImagan holda ham, yodlash assotsiatsiyasi asosida bir-biri bilan ulanib, esga tushaveradi. Ongimizda mahkam rnashib qolgan fikr va odatlanilgan ish-harakatlar ham shu assotsiatsiya y li bilan batartib takrorlanaveradi.

tmishda ma'lum bir flkr va tasawurlar bilan birlikda tu ilgan his-tuy ular ham keyinchalik ana shu fikr va tasawurlar esimizga tushib qolsa, yondashlik assotsiatsiyasi tufayli u bilan birga boyagi his-tuy ular ham k nglimizdan kechadi.

xshashlik assotsiatsiyasi umumiy (xshash) belgilari b lgan tasavvurlarning bir-birini tu dirishidir. Bironta narsani idrok yoki tasawur qilinganda, shunga xshagan boshqa bir narsa ham beixtiyor tasavvur qilinadi. Masalan, oshnamizning suratini k rar ekanmiz, uning obrazi k z oidimizda gavdalanadi. Samoiyotning k rinishi katta bir qush i risida tasawurpaydo qilishi mumkin. Va, aksincha, uchayotgan qush samoiyotni eslatishi mumkin. Bir s z ziga hamohang yoki qofiyadosh s zni eslatishi mumkin.

xshashlik assotsiatsiyasi biror narsa yoki hodisaning obrazi yoki bu haqida tu ilgan fikr boshqa bir shunga xshash narsani esiatganda voqe b ladi. Masalan, k p hollarda suhbatdoshlar boshdan kechirilgan, eshitgan, shohid b lgan va zlari xuddi xshash vaziyatlarda ishtirok qilgan turli voqealarni beixtiyor esga tushiradilar. Turli voqealarda, urushda, ovda va umuman, biror sarguzasht va shu kabilarda ishtirok qilganlari haqidagi hikoyalar xshatish asosida beixtiyor esga tushirish shu jumladandir.

xshashlik assotsiatsiyasi poetik metaforalar yaratishda, masalan, t lqinlar shovqinini olomon shov-shuviga, majnuntolni majnun kishi obraziga xshatish kabi hollarda katta rol ynaydi.

Qarama-qarshilik assotsiatsiyasi - bironta narsa yoki hodisalar t risidagi tasawur yoki fikrlar ziga qarama-qarshi fikr va tasawurlarning tu ilishiga sabab b lishidir. Masalan, *qish-yoz* haqida, *oq-qora*, *katta-kichik*, *yoshlik-qarilik* haqida tasawur uy onishi mumkin va hokazo.

Maxsus tkazilgan tajriba va oddiy kuzatishlar k rsatganidek, beixtiyor eslash jarayonida eng k p rinni yondashlik assotsiatsiyasi ish ol

qilar ekan. xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalari esa kamroq uchrab turar ekan.

Shunday qilib, assotsiatsiyalar esda olib qolishning qonuniy shartidir, ayni zamonda xotirada mashib qolgan materialni ham esga tushirish y ilaridir.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish va idrok qilish jarayonida ayrim s zlar, gaplar, fikr va ish-harakatlar rtasida yangi va murakkabroq asotsiatsiyalar sistemasi vujudga keladi. Sabab bilan natijaning bo lanishlari, grammatik qoidalar bilan yozuv rtasidagi va arifmetik qoidalar bilan hisob amallari rtasida hosil b ladigan bo lanishlar shu jumladandir. Assotsiatsiya jarayonlari har xil tezlikda voqe b ladi. Assotsiatsiyaning tezligi ma'lum bir vaqt ichida yuz berib, ongimizda almashib turadigan fikr yoki tasawuriar miqdori bilan belgilanadi. Assotsiatsiyalar tezligi alohida asbob-xronoskop bilan aniqlanadi va soniyaning n yoki yuzdan bir hissasi bilan lchanadi.

Assotsiatsiyalarning tezlik darajasi birtalay sabablarga; nerv sistemasi-ning holatiga, esga tushadigan narsaning ongimizda necho li mustahkam mashib qoiganligiga, kishining kayfiyati, his-tuy ulari va shu kabilarga bo liq b ladi.

Ixtiyorsiz idrok qilish singari, ixtiyorsiz esga tushirish ham bizda doimo b lib turadigan jarayondir. Har bir idrokimiz tarkibiga tmishdagi tajriba va mavjud bilimlarimizning qandaydir bir elementi albatta kirgan b ladi. Xayol, tafakkur va nutq jarayonlari faqat ixtiyorsiz esga tushadigan tasavvur va fikrlarimizga bo langan holda voqe b ladi.

Ixtiyoriy esga tushirish — biron maqsad biian esga olinishi kerak b lgan materialni tanlab, harakat qilib, maxsus esga tushirish demakdir. Bunda, asosan, assotsiatsiya y li bilan esga tushirilgan materialdan faqat maqsad uchun kerak b l gani maxsus tanlanadi. Tanlashning zi va esga tushirmoqchi b lgan narsani sistemaga solish esa tafakkur ishidir. Ixtiyoriy esga tushirish bilib, anglab esga tushirishdir. Biroq, u assotsiatsiyalar va ixtiyorsiz tu iladigan momentlardan ayrilgan holda voqe b lmaydi. Masalan, tarixiy voqealarni, tarix sanalarini, tarixiy shaxslarning ismlarini, ma'lum joylarning nomlarini, har xil ta'riflarni, qoidalarni va shu kabilarni ixtiyoriy esga tushiriladi. quvchi darslarni ana shu tariqa esga tushiradi. Ixtiyoriy esga tushirishda ham materialni esda olib qolish jarayonida hosil b lgan assotsiatsiyalar katta rol ynaydi. Ixtiyoriy esga tushirish, odatda, assotsiatsiya jarayonlariga va faol fikrlashga bo liq holda yuz beradi.

Esga tushirishda k pincha qiynalib qolish hollari b ladi va esga tushirish jarayoni t xtalib qolgandek b ladi. Biz ba'zan kerak b lib qoigan bir narsani, masalan, bir kishining ism-familiyasini, biror joyning nomini, grammatika yoki matematika ta'riflarini va hokazolarni esga tushirish uchun birmuncha kirishamiz. Bunday hollarda biz, odatda, har xil

yordamchi usullardan foydalanamiz. Bir kishining esimizdan chiqazib q ygan familiyasini eslamochi b lib, bir qancha familiyalarni atayin nylib chiqamiz, har xil buyumlar nomini tilga olamiz, alfavitning ayrim harflarini aytib qaraymiz, shu kishi bilan oxirgi marta qachon, qayerda k rishganligimizni xotirlashga harakat qilamiz. Eslab topish uchun maxsus usullardan foydalanishning yaqqol misoli A.P.Chexovning «Yilqibop lamiliya» nomli hikoyasida k rish mumkin.

Shu singari qiynalish eslashdagina emas, balki tanish jarayonida ham uchrab turadi. Ana shunday qiynalib arang eslashni **xotiraga keltirish** deyiladi.

Kuzatishlardan ma'lum b lganidek, ixtiyorsiz esda qolgan kitob matni, ixtiyoriy esga olib qolingandagiday t liq va aniq esga tushmaydi. Bu laqat keyinchalik esga tushirish maqsadini k zlamay ixtiyorsiz esda qoldirish xususiyatlari bilangina emas, balki ixtiyorsiz esda olib qolingan narsani keyin esga tushirishning ziga xos xususiyatlari bilan ham izohlanadi.

IV. ESDA SAQLASH VA UNUTISH

Idrok qilingan narsalar miyamizda rnashib qolishi, esimizda turishi tufayli turli usulda esimizga tushishi mumkin.

Esda saqlash deyilganda, ilgari tu ilgan taassurot, fikr, his-tuy u va ish-harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyillik paydo qilishi va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyillikning hosil b lishi va mustahkamlanib qolishiga sabab nerv sistemasining **plastiklik** deb ataluvchi alohida xususiyatga ega b lishidir. Shuning uchun ham nerv sistemasi ilgari b lib tgan taassurotlarni takrorlashga (tiklashga) tayyor turadi.

I.P. Pavlov: «Mustahkam qarortopgan yangi nerv bo lanishlari uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi*, — deb takror-takror uqtirib tgan edi.

Esda tutish haqida gapirar ekanmiz, xotirada qolgan material qay darajada va qachongacha unutilmasdan esda saqlanib tura oladi, degan savol tu iladi.

Materialning qanday va qancha vaqt esda saqlanib turishini biz materialni qay darajada eslay olishimizga qarab bila olamiz, xolos. Esda tushish haqida gapirilganda, k pincha, esga tushirishning faqat bir xilini, ya'ni ixtiyoriy esga tushirishni k zda tutiladi. Ammo ixtiyoriy esga tushirish eng k p kuch sarf qilishni talab etadigan jarayon b lganligidan va, shu bilan birga, bizga xuddi shu paytda kerak b lib qolgan material, odatda, darrov esga tushavermaganligidan, shunday bir fikr: esga olib qolingan materialning bir qismi (ba'zan k pi) g yo tamomila unutiladi, degan fikr tu iladi.

Shu sababli, **unutish hodisasini ilgarilari esda olib qolingan narsalar-ning ongimizdan tamomila y qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarama-qarshi jarayon deb tushuniladi.** Ammo bunday deb tushunish uncha asosli emas.

Shuni esda tutish kerakki, esga tushirish faqat xotiraga keltirish usuli bilangina emas, balki tanish vositasi bilan ham voqe b ladigan jarayondir. Biz ilgarilari esda qoldirgan har bir narsani keyinchalik qay darajada b Imasin tanib olamiz. Bundan tashqari, har bir idrokda tanib olish elementi bor. Demak, xotiramizda ixtiyoriy esga tushiriladigan narsadan k ra xayolda k p narsa saqlanib turar ekan.

S ngra, biz qib olgan material, biz uni esda olib qolgan vaqtda mazmunan va shaklan qanday b Igan b lsa, albatta aynan shunday saqlanib turavermaydi. Lekin bir qancha narsalar, masalan, odatlanilgan ish-harakat, k paytirish jadvali, matematika va grammatikaga oid har xil ta'riflar, she'rlar, telefon nomeriari va shu kabilar esimizda mazmunan va shaklan zgarmasdan aynan saqlanib turishi mumkin. Ammo k p narsa esimizda aynan saqlanib qolmaydi, biz ba'zan esa esda aynan saqlab qolish kamdan kam uchraydi, deb ylaymiz.

Ammo esda qolgan hamma materialni t la-t kis va aynan esga tushirish mumkin emasligidan, shu material esimizda saqlanib qolmaydi, degan xulosa chiqarib b lmaydi. Esda qoldirilayotgan material, uni yodga olib qolish va esda saqlanib turish jarayonida qaytadan tuziladi, rekonstruksiya qilinadi. Rekonstruksiya, k pincha xotira mahsuli t risida fikrimizning faol ishlashi natijasida voqe b ladi. Xotirada qolgan material kishining ongida mustaqil «ishlanib chiqilgandan» keyin shaxsning z xazinasida b lib qolqandagina xotira qiymatli sifatga ega b ladi.

Shunday qilib, xotira faoliyatini keng ma'noda tushunish lozim, chunki xotira materialni mexanik ravishda esda qoldirish va uni aynan esga tushirish qobiliyati bilan cheklanib qolmaydi. Bizning xotiramizda biz aynan esga tushira oladiganlarimizdan va esga tushirish kerak b lib qoladiganlardan k ra juda k p narsa saqlanib turadi, deb ylashga haqimiz bor.

Psixologiyada hatto shunday bir fikr tu ilganki, bu fikrga k ra, kishi idrok qilgan va esida olib qolgan hamma narsa xotirada saqlanib qoladi-yu, ammo kerak b lib qolgan bir paytda hamma narsa esga tushavermaydi: faqat esga tushishi uchun qulay sharoit mavjud b Igan narsagina esga tushadi. Qulay sharoit deb shunday sharoit hisoblanadiki, bunda bir narsani esga tushirish zaruriyati tu iladi, nerv sistemasi so va tetik holda b ladi, esga tushiriladigan materialning ayrim qismlari rtasida mazmunan mahkam bo lanish, shuningdek, esga tushiriladigan material bilan shu paytda kishi ongining mazmuni rtasida bo lanish mavjud b ladi.

Bunday sharoit b lImagan taqdirda, zarur materialni ixtiyoriy eslash

Jarayoni qiyinlashadi. K p hollarda biz hatto maxsus yordamchi usui-
Inrdan foydalansak ham zarur b lib qolgan materialni esga tushirishga
o'zlik qilib qolamiz.

Shunday qilib, **unutish** deb, esga tushirishda ana shu tariqa qiynalib
qolishni, shuningdek, zarurb lgan narsani shu onda esga tushira olmas-
likni tushunamiz. **Unutilgan** deb, esda saqlanib qolmagan narsani emas,
balki shu paytda esga tushira olmagan, esga tushish uchun qulay sharoit
mavjud b lmagan narsani aytamiz. Shuning uchun, unutish — esda
saqlashning aksi b lgan jarayon b lmay, balki esga tushirishning aksi
b lgan jarayondir. Unutishning nerv-fiziologik asosi muvaqqat
bo lanishlarning tormozlanishidir.

Unutish darajasi har xil b ladi. Materialni **tamom** yoki **qisman** unu-
lish mumkin, ya'ni material butunlay esdan chiqib ketadi yoki uning
laqat bir qismi unutiladi.

Material tez orada yoki birmuncha vaqtdan keyin unutilishi mumkin.
Biror narsa ancha vaqtgacha unutilib turilishi mumkin, ya'ni bir narsani
ancho vaqtgacha xotiraga keltira olmay turishimiz mumkin. Odatda, unutish
vaqtincho b ladi, biz shu paytda zarur b lgan bir narsani darrov eslay
olmaymiz, ammo bir necho vaqtdan keyin u esimizga tushadi. Bu hodi-
saning sababi shuki, uzoq vaqt bir ish bilan mash ul b lganda miya
p stining tegishli nerv hujayralarida charchash yuz beradi va charchash
haddan oshishi natijasida nerv hujayralarida ehtiyot yuzasidan saqlovchi
tormozlanish paydo b ladi va vaqtincho esdan chiqarish r y beradi. Bir
necho vaqt t gandan keyin charchash tugaydi, dam olgan nerv hujayralari
normal ishlay boshlaydi va vaqtincho unutilgan narsa esga tushishi mum-
kin b ladi.

Materialni qib- rganib olinganidan keyinoq uni yaxshi xotirlay ol-
maslik, ammo orada bir necho vaqt t gandan keyin um t la xotirlay
olishlikning sababi materialni qib- rganib olish jarayonida r y beradi-
gan charchashlikda b lsa kerak. I.P. Pavlov shuni aniqlaganki, shartli
refleks vujudga keltirishda erishiladigan differensirovka (q z ovchini ajrata
olish) darajasi tajriba ketidanoq, bevosita bilinmay, balki keyinroq bilinar
ekan. Pavlov bu hodisaning sababini mana bunday tushuntiradi, qiyinroq
bir vazifani hal qilganda miya p stining tegishli markazlaridagi nerv hu-
jayralarida charchash yuz beradi va bu charchash erishilgan differensirovka-
ni qoplaydi. Bir necho vaqt t gandan keyin charchash tugaydi va nerv
sistemasi endi q z ovchilarni yaxshiroq differensirovka qila boshlaydi.

Biror materialning unutilishiga uning ketidan esda olib qolgan material
ta'sir etadi. Kuzatishlardan ma'lumki, hozirgina yod olingan materialni
esga tushirishga, uning ketidan esga olingan biror material t sqinlik qilar
ekan. Bu hodisa **retrofaol** (teskari amal qiluvchi) tormozlanish deb ataladi.

Biror materialni rganib esda qoldirgandan keyin unga xshagan

boshqa material yod olinsa, retrofaol tormozlanishning salbiy ta'siri, ayniqsa, ravshan seziladi.

Ammo shunday hollar ham bo'ladi: oldin yod olingan material undan keyingisini esda olib qolishga salbiy ta'sir qiladi. Buni **profaol** tormozlanish hodisasi deyiladi. Retrofaol va profaol tormozlanish hodisalari maxsus tkazilgan tajriba yili bilan professor A.A. Smirnov tomonidan tekshirigan.

Xotirada qolgan materialni esdan chiqib ketish darajasi yana shu materialdan keyin anglab olingan materialning mazmuni qanchalik boy va yangi bo'lishiga ham bog'liqdir. Agar ilgari esda olib qolingani bilan undan keyin esda olib qilingan material ortasida chuqurbo'lanish hosil bo'lsa, ilgari esda olib qolingani osonroq esga tushadi va tez orada esdan chiqib ketmaydi, bora-bora esdan chiqadi. Masalan, ma'lum biron soatga doir bilimlarni sistemali suratda va ma'nosiga tushunib anglab olgan kishi, odatda, shu bilimlarni qisman esdan chiqaradi va oradan ancha vaqt o'tgach unutadi. Kishi biron sohaga doir qancha keng bilim olsa, bu bilimlar shuncha puxta bo'ladi hamda juda oz qismi unutiladi, umuman esa bora-bora unutiladi.

Materialning tez esdan chiqish-chiqmasligi yana bu materialning amalga tatbiq qilinish-qilinmasligiga ham bog'liqdir. Chiqib-bilib olingan narsa amalda ishlatilsa, binobarin, takrorlab turilsa, tez unutilmaydi yoki hech ham esdan chiqmaydi. Biz ona tilimizni unutmaymiz, chunki doimo shu tilda sozlashamiz. Shuningdek, kasbimizga aloqasi bo'lgan bilim, kenglik va malakalar ham unutilmaydi, chunki biz ulardan hamisha foydalanib turamiz. Va, aksincha, egallab olingan bilim va malakalarni turmush tajribamizda ishlatmay qo'ysak, bu bilim va malakalarni tez esdan chiqazib qo'yamiz. Agar biz ona tilimizda uzoq vaqt gapirmay yursak yoki biz kasbimizni tashlab qo'ysak, hatto ona tilimizdagi sozlar va kasbga bog'liq bo'lgan bilim va malakalarni ham unuta boshlaymiz.

Esda qolgan materialning esdan tez chiqish-chiqmasligi yana shu materialga bo'lgan qiziqishning naqadar barqaror bo'lishiga ham bog'liqdir. Qiziqish-havas tu'ndiradigan narsa ustida kishi qiziqishini faol tutmaydi, bu narsa haqida keng proqaylaydi, uni keng proqeslaydi. Shu sababli, ma'lum bir narsaga qiziqish-havas hanuz saqlanib tursa, bu narsa unutilmaydi, yoki uzoq vaqt o'tgach unutiladi, agar havas yo'qolsa, material tez unutiladi. Masalan, bir odam ancha vaqt tarix bilan qiziqib yurib, bu sohada ma'lum bilimga ega bo'lsa, keyin bu bilimlar darrov unutilmay, bora-bora unutiladi.

Biz uchun biz dolzarb ahamiyatini yo'qotgan narsa tezroq esdan chiqadi. Bu xil unutishlarning nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanishdan, ya'ni amaliy ahamiyati bo'lgan keng qiziqish ovchilar bilan mustahkamlanib turmagan muvaqqat bo'lanishlarning yo'qolishi (sozlash)dan iboratdir.

Esdan chiqarib q yish-q ymaslil
Ithvoliga bo liq b ladi. Charchash y
ntng b shashishi natijasida ba'zan ur

Bi/. esimizda olib qolgan narsaiar,
unutilib boradi. Shu sababli, unutishi
kurashish, ayniqsa, qish jarayonida l
kcrak. Buning uchun, rganib, bilib
lnkrorlab turish lozim. Esda qoldiriladi
hilim bilan, hosil qilingan bilimni ama'
hir kishi nimaiki zaairva qiymatga ega
zida barqaror va xilma-xil qiziqish, r

Maktab ta'limining amaliy hayot t
k nikmaiarni puxta zlashtirishning
tishga qarshi kurashish vositasi b lmc

V. XOTIRA TAS

Tasawur

Yuqorida aytib tiiganidek, tasav
ning k z oldimizga kelgan obrazlaridii
narsa va hodisalarning obrazlari b lj
shu narsa va hodisalarni aks ettiradi. A
kattagina farq bor. Idrok narsa va hodi:
ta'sir qilishi natijasida tu iladi.

Xotira tasawurlari esa ilgari sezilg
sida, sezgi organlarimizning bevosita f
lari k rgan (idrok qilgan) bir narsanir
k z ngimizga keltira olamiz. Ilgari
yumning o ir-yengilligini tasawur qil

Tasawur qilishning fiziologik asosi s
bosh miya p stida paydo b lgan «izl
ronta turtki ta'siri bilan tu iladi. Mas;
vurning tu ilishi uchun «birinchi turtl<
nov, — men shu odamni ilgari uchra
taassurotlar rtasida shu paytda q zg
mat qiladi; bu turtki ana shu odamni l
lida saqlanib qolgan hamma sezgilarni

Odamda tasawur tu diradigan spe
lan tasvirlash orqali turli tasawurlar
tanish b lgan bir kishining ismini eshital
vuri) darrov k z oldimizea keladi. Tas;

tasawurlar idrok obrazlaridan ancha noravshan, xiraroq b ladi. Jgari idrok qilingan narsalar haqidagi tasawurlar, shu narsalarning zini bevosita idrok qilganda hosii b lgan obrazlarga qaraganda, uncha t liq, ravshan va aniq b imaydi. Tasawur bironta narsani k pincha t la t kis, barcha tomonlari va sifatleri biian aynan aks ettira olmaydi. Tasavurning bu xususiyatini **tasavurning fragmentligi** deb ataladi. Masalan, biz ayrim kishilarni tasawur qilganimizda, goh yuz-k zini, goho ovozi-ni, goho ust-boshini va hokazolarni k z oldimizga keltiramiz. Tasawuriar k pincha idrok obrazlarini bir qadar zgartirish asosida tarkib topadi. K p hoilarda tasavurning mazmuniga idrok qilingan narsaning zida b lman xayol obrazlari, fikr va hislar q shiladi.

Nihoyat, idrok obrazlari bilan tasawur rtasida barqarorlik jihatidan ham farq bor. Tasawur qilingan obraz barqaror b lmaydi, zgarib turadi, idrok obrazlari esa ularning muvofiq b lgan narsalar sezgi organlariga ta'sir qilishdan t xtamaguncha, ongimizda barqaror saqlanib turadi. Tasavurlar boshqa tasawur, fikr, his va ish-harakatlar bilan, idrok qilinayotgan narsalar bilan bo liq holda ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz (assotsiatsiya y H bilan) tu iladi. Tu ilgan tasawurlar ongimizda, k pincha, barqaror, uzoq saqlanib turmaydi, balki yangi tasawurlar bilan almashinib turadi.

Tasavurning sifatleri

Tasawurlar sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Tasavurning sifati uning idrok obraziga naqadar aynan xshashlik darajasiga bo liqdir. Tasawur qancha t liq, ravshan va aniq b lsa, u idrok obraziga shunchalik yaqinlashadi. Tasavurning sifatleri deyilganda, ularning t laligi, ravshanligi, aniqligi va yaqqolligini tushunamiz. Ba'zi bir narsa yoki tmishdagi biron voqea haqida tasawurlarimiz, ayniqsa, t la va ravshan b ladi. Demak, bunday tasawurlarning mazmuni tasawur qilinayotgan narsaning eng k p sifat va alomatlarini qamrab olgan b ladi. Masalan, bironta narsani xotiramizgatushiringanimizda: «xuddi hozirgina b lganday k z oldimda turibdi», «boyagi ashula hozir ham xuddi qulo imga eshitalayotgandek tuyuladi» deb gapiramiz. Aksincha, noaniq, noravshan va xiraroq tasawurlar ham b ladi. Demak, bunday tasawurlarning mazmuni tasawur qilinadigan narsaning faqat ba'zi bir va k pincha uncha muhim b lman belgilarinigina aks ettiradi. Bu xil tasawurlar k pincha faqat narsaning umumiy sxemasi shaklida gavdalanadi.

Tasavurning sifati turli sabablarga bo liqdir. Bu sifatlar, awalo nerv sistemasining ahvoliga bo liq b ladi. Nerv sistemasi so lom va tetik b lsa, bunday holda tu iladigan tasawurlar juda t liq, juda ravshan va yugurik b ladi. Charchaganda yoki nerv sistemasi ba'zi kasalliklariga y liqqan hollarda, odatda, tasawuriar xiralashadi. Ammo ba'zi bir kasal-

Ilklar orqasida (yoki nerv sistemasi zaharlanganda), aksincha, tasawur nihoyat yaqqol b ladi, ya'ni gollutsinatsiyaga aylanadi.

Tasawurning sifatlari yana idrokning puxtaligiga ham bo liqdir: bironta narsani qanchalik puxta esda olib qolinsa, tegishli tasawurlar ham shunchalik ravshanroq va aniqroq b ladi. S ngra, tasawurning sifati his-tuy ularga, cmotsional holatga bo liq b ladi: bu his-tuy ular necho li kuchli va chukur b Isa, tasawurlar ham shunchalik t la va yaqqolroq b ladi.

Tasawurning sifatiga ixtiyoriy diqqat ham katta ta'sir k rsatadi: idrok qilinayotgan narsa ustida diqqat qanchalik yaxshi t plangan b Isa, keyinchalik bu narsalar t laroq, ravshanroq va raso tasawur qilinadi. Diqqat tarqoq holda b lsa, idrok qilingan narsa yarim-yorti, chala, xira, noaniq tasawur qilinadi.

Tasawur sifatlari odamlarning individual xususiyatlari namoyon b ladi, qachondir idrok qilingan xuddi bir narsa yoki hodisani har kim ziyoy idrok qiladi. Tasawurning shu xil farqlari odamning kasbiga, qiziqish-havasiga, xarakter va qobiliyatiga bo liq b ladi. Ayrim kishilarda (asawur obrazlarning yaqqolliigi va ravshanligi qariyb idrok obrazlari darajasigacha yetadi. Shu daraja ravshan yaqqol tasawurlarini eydetik obrazlar deb ataladi. Tasawurlari shu xildagi odamlarni esa eydetiklar deyiladi.

Ba'zi shaxmatchilarning shaxmat taxtasiga qaramasdan «k r-k rona» yin olib borishlari kabi, ayrim kishilarning murakkab ish-harakatlarida namoyon b ladigan ajoyib qobiliyatini ularda eydetik obrazlarning mavjudligi bilan izohlash mumkin. Shunday shaxmatchilar ham maTumki, ular ayni vaqtda bir necha taxtada yin olib borishga qobil b lganlar. Masalan, mashhur rus shaxmatchisi A.A. Alyoxin Nyu-York shahrida 1924-yilda — 24 taxtada, Parijda 1925-yilda — 28 taxtada ynagan. Chikagoda 1933-yilda «k r-k rona:» yin olib borib, yinda ishtirok qilgan 32 shaxmatchi ustidan alaba qozonib, jahon rekordiga sazovor b lgan.

Tasawurning sifati odamning yoshiga ham qaraydi. Katta yoshli odamlarning tasawuriga qaraganda bolalarning tasawur obrazlari ancha yaqqol va ravshan b ladi, yosh bolalar rtasida eydetiklar, ayniqsa, k p uchraydi.

Tasawur xillari

Bizda turli-tuman tasawurlar tu iladi. Idrok singari tasawurlar ham sezgi organlariga muvofiq turlarga b linadi. Shu sababli, tasawurlar k rish, eshitish, hid bilish, maza (ta'm) bilish, teri sezgisi, harorat, muskul-harakat, umumiy-organik tasawurlarga b linadi. Tasawurlarda aks etadigan voqelik sohalariga qarab ham tasawuriar bir-biridan farqlanadi. Masalan, tabiat, jamiyat, texnika, fazo, vaqt va shu kabilar t risidagi tasavurlar shular qatoridagi tasawurlardir. Nihoyat, tasawurlar yana yakka va umumiy tasawur xillariga b linadi.

Yakka tasavur deb, bironta yakka narsa yoki hodisaning obrazini tasavvur qilishga aytiladi. Masalan, mening z stolim, bironta oshnam, yurgan k cham haqidagi tasavvurlarim yakka tasavurlardandir.

Umumiy **tasavvur** deyilganda, bir-biriga xshagan, bir guruhga kirgan narsalarning umumiy obrazini tushunamiz. Umuman uy, umuman hayvon, umuman daraxt, umuman simlik haqidagi tasavur shu jumladandir. Bunda k z ngimizga yakka bir hayvon yoki daraxt haqidagi tasavur kelmay, balki umuman hayvon va umuman daraxt obrazlari k z oldimizga keladi.

Albatta, umumiy tasavur bir talay bir-biriga xshagan yakka narsalarni idrok qilish natijasida hosil b ladi. Shunday qilib, bir-biriga xshagan narsalarni tasavur qilganda umumiy lashtirish jarayoni yuz beradi. Umumiy tasavurlarning paydo b lishida faqat k p marta takrorlanib turgan idrok jarayonigina katta rol ynab qolmay, balki xayol hamda tafakkur bilan nutq ham katta rol ynaydi.

Tasavurlar yuqori taraqqiy qilgan hayvonga ham, odamga ham xos b lgan birinchi signal sistemasi asosida vujudga keladi. I.P. Pavlov k rsatib tganidek, ana shu sistemadagi signallar: «Eshitiladigan va qiladigan s z mustasno, tevarak-atrofdagi ham umumtabiiy muhitdan, ham ijtimoiy muhitdan keladigan taassurot, sezgi va tasavurlardan iborat* signallardir. Ammo odamda endi umumiy tasavurlarning tarkib topishida «birinchi» signal sistemasiga oid behisob k p signallarni umumiy lashtirishni amalga oshiruvchi ikkinchi signal sistemasi ham katta rol ynaydi (III tom, 2-kitob, 335-bet).

Odamda tasavur ham, idrok singari, narsalarning faqat «sof» obrazi shaklida tu ilmasdan, balki hamisha ovoz bilan yoki z ichida ifodaladigan hukm va gaplar bilan birga tu iladi. Har bir narsa haqida bizda tu iladigan har bir tasavur hamisha shu narsaning nomi b lgan s z bilan ifodalangan holda tu iladi. Umumiy tasavurlarda s z asosiy rolni ynaydi. Bu insondagi umumiy tasavurlarning xususiyatidir. Umumiy tasavur umumiy lashtiradi, ammo uning umumiy mazmuni bunda yakka obraz shaklida tarkib topadi. Chindan ham, masalan, biz ayni bir imoratni ham bir qavatli, ham ikki qavatli deb, ayni bir mushukni ham qora, ham oq deb tasavur qila olmaymiz. Tasavur qilinadigan narsa hamisha yakka obraz shaklida k z oldimizga keladi. Biz bironta uyni faqat muayyan kattalikda, muayyan k rinishda va rangda olib tasavur qilamiz. Yuqorida aytilganidek, umumiy tasavurlarda umumiy belgilar mavjud b ladi. Ammo ana shu umumiy belgilarni biz yakka bir obrazga bo lmasdan tasavur qila olmaymiz. Tasavurlarni umumiy lashtirish shundan iboratki, bunda umumiy belgilar eng yaqqol va ravshan b lib, juz'iy, tasodifiy belgilar xiralashib ikkinchi safga suriladi, yo'q b lib ketadi.

Ana shu umumiy belgilar idrok qilish jarayonidayoq bilinadi. Chu-

nnchi, stollarning har qandayini ham, baribir stol deb idrok qilav-
cnimiz, chunki idrok qilish jarayonida har xil stollarda b ladigan
uminniy xshash tashqi belgilar tasawur qilinadi. Umumiy tasawur-
lnrda yakka tasawurlardagiga qaraganda ravshanlik va yaqqollik kam-
roq h ladi. Bu tasawurlar yakka tasawurlarga nisbatan ancha be-
qnrer, bet xtov b ladi. Ammo shu bilan birga, har bir umumiy tasav-
vur bizda yakka tasawur sifatida tu iladi va bir guruh yoki sinfga
kirgan narsalarni aks ettiradi.

VI. XOTIRADAGIINDIVIDUAL FARQLAR (XOTIRA TIPLARI)

Har kimning ziga xos xotira xususiyatlari bor. Har kimning xotirasi-
dagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi, ma'lumki, xotirasi kuchli va xoti-
rasi zaif odamlar bor. A.S. Pushkinning zamondoshlaridan biri: «Birsahifa
sh mi yod aytib berish uchun Pushkinga bu she'mi bir-ikki marta qib
chiqish kifoya qilardi» deb gapirganligi ma'lum. Kompozitor Motsart bir-
ikki marta eshitgan murakkab musiqa asarini esda qoldira olganligi va
kcyinchalik shu asarni notaga aynan yod k chira olganligi ma'lum.

Kompozitor Balakirevning ham xotirasi nihoyatda kuchli b lgan. Bir
kuni u Chaykovskiydan simfoniya asarlaridan birini chalib berishni ilti-
mos qilganda, Chaykovskiy zining shu simfoniyasini eslay olmagach,
Balakirev Chaykovskiyning bu simfoniyasini konsertda bir marta eshitgan
b lsa ham, fortepianoda bexato, aynan chalib bergan.

Xotiraning sifati (kuchi) ga k pincha faqat esda olib qolish tezligiga
qarab baho beradilar. Bunday fikr, ayniqsa, maktab quvchilariga nisba-
tan k p tarqalgandir. quvchi tez yod olar ekan, demak, uning xotirasi
kuchli va aksincha, sekin esda olib qolar ekan - xotirasi b sh. Ammo
bunday qarash not ri. Faqat esda olib qolish tezligiga qarab, xotiraning
kuchli-kuchsizligiga baho berish yaramaydi.

Xotiraning kuchli-kuchsiz b lishini biz ham esda qoldirish va ham
esdan chiqarib, ham ishning tezlik darajasiga qarab bilamiz. Tez esga
olib, sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati b lsa,
sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib q yish kuchsiz xotira belgi-
laridandir. Ana shu xotira sifatlarining nerv-fiziologik asosi muvaqqat
nerv bo lanishlarining hosil b lishiga va ularning qanday ishlab turishi-
ga xos xususiyatlaridan iborat.

Esda olib qolish tezligi va esdan chiqarib q yish tezligiga qarab, har
kimning xotirasidagi eng asosiy individual farqni aniqlab olish mumkin.
Bu farqlar quyidagilardan iborat.

Esda qoldirish	Unutish
1-tip. Tez	Sekin
2-tip. Sekin	Sekin
3-tip. Tez	Tez
4-tip. Sekin	Tez

Xotiraning ana shu xillarini o'quvchilarda ham ko'rish mumkin. Ba'zi o'quvchilar birinchi tipga kiradilar, bunday o'quvchilarning xotirasi kuchli, ayniqsa, samarali bo'ladi; ular materialni, darsni tez bilib oladilar, buning uchun ularga materialni bir marta eshitish yoki bir karra o'qib chiqish kifoya, shu bilan birga, material bora-bora esdan chiqadi va materialni bu o'quvchilar to'la-to'kis hamda yanglishmasdan, raso esga tushiradilar. Bu tipdagi o'quvchilarning xotirasi yaqqol sezilib turadi.

Xotirasi ikkinchi tipdagi o'quvchilar materialni sekinroq bilib oladilar, lekin uzoq esdan chiqarmaydilar. Ular materialni o'rganib olish uchun ko'proq kuch sarf qilib, uni maxsus usullar yordami bilan takrorlaydilar, qayta-qayta o'qiydilar, eshitadilar, yozib oladilar, sxemasini chizadilar va hokazo; materialni puxta bilib oladilar va shu sababli, uni tez esdan chiqarmaydilar. Xotiraning natijali bo'lishi jihatidan ular birinchi tipdagi o'quvchilardan qolishmaydilar.

Uchinchi tip – tez bilib olish va tez unutish xususiyati bilan ajraladi. Bu tipga kirgan o'quvchilar materialni ko'rish, eshitish, o'qituvchining og'zidan chiqishi bilanoq ilib olganday darrov bilib oladilar va keyinroq uni to'la-to'kis aytib bera oladilar. Ammo bu tariqa bilib olish va esga tushirish uzoqqa bormaydi. Bir necha vaqt (odatda, ikki yoki uch kun) o'tgandan keyin materialni unutib qo'yadilar: juda qiynalib, yarim yorti esga tushiradilar. Shunday qilib ular tez bilib olsalar ham, natijasizdir, chunki ular materialni tez unutadilar. Bunday o'quvchilarga materialni tez-tez takrorlab turishni maslahat berish, individual topshiriqlar berib, ularni tez-tez tekshirib turish lozim.

To'rtinchi tip xotiraning zaif tipidir. Bu tipdagi o'quvchilar materialni juda sekinlik bilan bilib oladilar va tez unutadilar. Bu o'quvchilar materialni o'rganib olish uchun ko'p kuch, vaqt sarf qiladilar, lekin ularning mehnati kam natija beradi, ular materialni yarim-yorti va chala esga tushiradilar hamda uni tez esdan chiqarib qo'yadilar. Xotiraning bu tipi o'z vaqtida bironta sabab bilan maktabga qatnamagan va o'qishdan orqada qolib ketgan bolalarda uchraydi. Ulardagi xotiraning zaif bo'lishiga bironta nerv-miya kasalining asorati ta'sir qilgan bo'lishi ham mumkin. Bunday o'quvchilar anchagacha individual yordamga muhtoj bo'ladilar.

Ularga darslarni qanday qish t risida tegishli maslahat va alohida lopshiriqlar berish lozim, ularni faqat nazorat qilib q ya qolmay, balki ularga materialni r ganib olishda bir necha vaqt davomida bevosita yordam ham berib turish kerak. Tajriba k rsatganidek, t ri tarbiya natijasida, bir necha vaqt tgandan keyin, bunday quvchilarning xotirasi luzaladi va ular ham ikkinchi tipdagi quvchilardan qolishmay, materialni mustaqil r ganishga qobil b lib qoladilar. Ammo bunday hol kasallik oqibatida r y bergan b Isa, tegishli davolash choralarini k rish zarur h ladi.

Xotiraning naqadar kuchli b liishi xotira mazmuniga qarab bilinadi. Xotira mazmunsiz b la olmaydi. Biz hamisha muayyan bir narsani esda qoldiramiz, muayyan bir narsani xotirlaymiz va muayyan bir narsani unutib q yamiz.

Xotira ilmning hamma sohalarida barobar kuchli b laversmaydi. Bir xil odamlar adabiyotga doir materialni, bir xil odamlar matematikaga oid materialni va hokazoni yaxshiroq esda olib qoladilar. Bu xususiyatni quvchilarda ham k rish mumkin. Xotiraning shu xususiyati k p darajada quvchilarning ishga munosabati, quv fanlaridan ba'zilariga qiziqishi va k proq e'tibor berishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham quvchilarning xotirasini stirish va boyitish maqsadida ularda maktabda tiladigan har bir fanga qiziqish-havas uy otish lozim. Faqat bir xii mash uiotga bir xil fanga qiziqish xotiraning bir tomonlama sishiga sabab b ladi.

Esda olib qolinadigan material qaysi bir analizator vositasi bilan idrok qilinishiga qarab ham xotira xillari bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar har narsani k rib idrok qilsalar, masalan, z kuchlari bilan qisalar tezroq va puxtaroq esda qoldiradilar. Bu y l ular uchun eng qulay va natijali y Idir. Boshqa birovlar eshitib idrok qilsalar, masalan, materialni zlari emas, balki boshqa birovning qiganini, s zlab berganini eshitib tursalar, yaxshiroq uqib oladilar. Ba'zi kishiir esa materialni yozib olish, rasmini chizish, mehnat harakatlari vositasi bilan tezroq va puxtaroq esda olib qoladilar.

Ana shu xususiyatlarga qarab, xotirani k rish, eshitish, harakat (motor) tiplariga ajratiladi. Lekin xotiraningana shunday softiplari kam uchraydi. K p kishilarning xotirasi aralash tipdagi, ya'ni k rish-harakat (bunisi eng k p uchraydi), harakat-eshitish yoki koMsh-eshitish tipdagi xotiradir. Shunga muvofiq k rish, eshitish yoki muskul harakat tasawurlari ham bir-biridan farq qiltinib, ba'zi kishilarda shu xil tasawuriardan biri ustunlik qiladi. Xotiraning yana neytral (befarq) tipi ham ajratiladi. Xotirasi shu tipda b ligan odam farq qilmasdan k rish orqali ham, eshitish orqali va muskul harakati orqali ham idrok qilingan narsalarni bemalol esida qoldiraveradi.

Xotiraning ana shu individual xususiyatlari tu ma va zgarmaydigan, barqaror qattiq rnashib qolgan narsa emas. Bu xususiyatlar ham tur-

mush tajribasida va ta'lim-tarbiya jarayonida vujudga keladi. Ta'lim-tarbiya ishining vazifalaridan biri quvchilarda xotiraning hamma xillarini, ya'ni k rish, eshitish, harakat tiplarini ham baravar stirishdan iborat b lmo i kerakki, natijada quvchilar zlari qigan, eshitgan, yozib olgan, rasmini chizgan narsalarini tez va puxta uqib olishga qobil b lsinlar.

Lekin aytilganlardan, hamma quvchilarda neytral xotirani paydo qilish mumkin, degan xulosa chiqarish yaramaydi, chunki xotira xususiyatlari faqat quv-tarbiya jarayonida tarkib topib qolmay, balki maktabdan tashqi amaliy jarayonda ham tarkib topadi. Shu sababli, quvchilarda hosil b lgan xotira xususiyatlarini ularning xotirasini stirish ishida nazarga olish talab qilinadi.

Xotiraga oid individual xususiyatlarning vujudga kelishiga odamning kasb-kori ham ancha ta'sir k rsatadi. Chunonchi, rassomlarda k rish xotirasi, musiqachilarda eshitish xotirasi va hokazo k proq taraqqiy qilgan b ladi.

VII. XOTIRANING AHAMIYATI

Xotira inson hayotida oyat katta ahamiyatga egadir

Xotira tufayli ongimizda faqat hozirgi paytdagi narsalar, hodisalar aks etib qolmay, balki tmishda idrok qilingan narsa va hodisalar, kechirgan tuy u, fikrlar ham aks etadi. Xotiraga ega b lmaganimizda edi biz shu paytda idrok qilinayotgan narsa va hodisalarinigina aks ettirar edik, shu bilan birga, idrok qilinayotgan narsa va hodisalar hamma vaqt bizga yangi, notanishdek k rinar edi. Odam xotira tufayli malaka va k nikhmalar hosil qiladi, bilimni boyitadi va saviyasini kengaytiradi. Xotira boshqa psixik jarayonlarning faoliyati va taraqqiyi uchun katta ahamiyatga egadir. Idrok t risidagi bobda biz, xotira idrokimizni boyitadi, deb k rsatib tgan edik. Xotira mahsuli b lgan tasavur, shuningdek, fikr bilim va bizning tajribalarimiz xotiramizda mustahkam mashib qolsa, bu bilan xayol, tafakkur, nutq, iroda va his faoliyati hamda taraqqiyi uchun sharoit ta'minlangan b iadi.

Odamning tasavurlari boyligi va xotirasida mustahkam rnashib qolgan bilimlari boyligi qanchalik boy b lsa, uning idroki ham shunchalik mazmundor, t la, aniq b ladi. Xayol, tafakkur, nutq va irodasining faoliyati ham samarali b ladi.

Xotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol ynaydi. Hatto yosh bolalar ham agar ularda ba'zi bir bilim, k nikhma va malakalar b lsagina ynay oladilar, b lmasa ynay olmaydilar. Har qanday mehnat xoh jismoniy, xoh aqliy mehnat zarur bilim, malaka va k nikhmalar mayjud b lganidagina amalga oshmo i mumkin.

Xotiraning ahamiyati ta'lim ishlarida, ayniqsa, yaqqol k rinadi.

Mnktabdagi ta'lim ishlarining eng birinchi va asosiy vazifasi quvchilarni fliiilir asosi bilimi bilan qurollantirish, boyitishdir. Xotirada mukammal bllinay turib fan asoslarini qib olish mumkin emas. Maktablarda ta'lim Jnhlari shunday y Iga q yilmo i kerakki, quvchilarga qitilayotgan iniicrial ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladigan b lsin. Shu mibabdan, qituvchi ta'lim jarayonida z quvchilarini rganib, har blr quvchisini yaxshi bilishi, jumladan, har bir quvchisining xotirasi qnday ekanligini, bu xotiraning qanday sib borayotganligini, xotira-ning sishiga nimalar sabab b layotganini va quvchilarning xotirasini inaktab ta'limi ishlari jarayonida qanday y l va vositalar bilan stirish krakligini bilmo i lozim.

VIII. XOTIRANING SISHI

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridanoq sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining sishi bilan birga, tarbiya va turii faoliyat (yin, qish, mchnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida sib, takomil- lashib boradi. Xotira ta'limning asosiy shartidir, shu bilan birga, xotira- ning zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida sib boradi.

Xotira sishining nerv-fiziologik asosi miya p stida shartli reflektor nerv bo lanishlarining asta-sekin k payib va murakkablashib borishidir. Uirinchi shartli reflekslar taxminan ikki haftalik chaqaloqda ovqatlanish- ga bo liq b lgan q z ovchilar asosida hosil b ladi. Besh oylik chaqa- loqda shartli reflektor bo lanishlar endi hamma analizatorlarning ishti- rokida hosil b la boshlaydi va bu bilan xotira jarayonlarining paydo b lishiga imkoniyat tu dirilgan b ladi.

Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yonidagi yaqin kishilar va bu- yumlarni tanishida k rinadi. Juda k p turli-tuman va bir-biri bilan bo langan shartli reflekslarning tobora k payib borishi tufayli bolaning tashqi q z ovchilarga javoban reaksiyalari murakkablashadi va q z ovchi ta'sirida shartli refleks tamoyili b yicha q z aladigan, ilgari hosil b lgan bo lanishlarni z ichiga ola boshlaydi. Shu sababli ma'lum q z ovchi (narsa) ni idrok qilganda «tanib olish» hissi mavjud b ladi. Bu hol bolaning butun harakatlarida k rinadi: tanish b lgan bir narsani, ziga yaqin kishilarni k rganida bola «talpinadi», quvonadi va aksincha, notanish kishini k rganida yotsiraydi, undan yuzini giradi va hokazo. Xotira- ning sishidagi bu davrda hali tasawur b lmaydi, chaqaloqning xotirasi idrok jarayonlarining ziga xos bir y I bilan, ya'ni idrok qilingani yana k rganda, eshitganda va hokazo «tanish b lganlik hissi» tu ilish yoi bilan sib boradi. Bola tanib olishga qobil b lar ekan, demak, u endi idrok qilgan narsa va hodisalarni esda olib qoladigan b ladi.

Bir yoshga t lib-t l magan bolada xotiraning murakkabroq shakli shu paytda sezgi organlari orqali bevosita idrok qilinmagan narsani eslash qobiliyati k rina boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, k rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavur qilish y li bilan eslay oladilar. Ilgari mustahkamlanib qolgan, murakkab bo lanishlar tufayli endi ma'lum bir q z ovchi z muvofi i b lgan narsani tasavurida uy otadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasi yaqqol obrazii xotiradir, ya'ni idrok qilgan narsaning obrazini xotirada olib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola ma'lum narsa va hodisalarning obrazi s z bilan ifodalangan o zaki materialnigina esda olib qoladi. Boshlan ich sinf quvchilarining xotirasi asosan aniq obrazli xotiradir. Ular idrok qilgan va tasavur etadigan narsalarning yaqqol k zga k rinadigan xususiyat va munosabatlariga tayanib turib, tegishii materialni oson va tushunib esda qoldiradilar.

Yuqori sinf quvchilarida murakkablashib boradigan abstrakt nazariy materialni qib - bilib olish qobiliyati tobora k proq sib boradi. Shu bifan birga smirlarda tajriba, tafakkur va xayoi qobiiyatining boyib, sib borishi munosabati bilan obrazli aniq xotira yanada murakkablashib boradi.

Turli yoshdagi bolalarning esda olib qolish xususiyatlari

Bolalarda mexanik va logik esda qoldirish. Bola hayotining dastlabki oylarida s zlarning ma'nosiga tushunmasdan, mexanik ravishda esda qoldiradi. Bu davrda faqat harakat — assotsiatsiyaga oid xotira alomatlarini k rish mumkin. Bu xil xotirani bolaning harakatlaridan bilish mumkin. Masalan, bir-bir yarim oylik bolani emizish uchun q lga olganda, u oldindanoq o zini ochib, lablarini qimirlatadi, ya'ni emish harakatlarini qi'la boshlaydi.

Burjua psixologiyasida shunday bir fikr: g yo chaqaloqlarda va umuman bolalarda 6-7 yoshgacha yol iz mexanik xotira b lib, logik xotira, ya'ni ma'nosini tushunib esda qoldirish b lmaydi, logik xotira faqat katta yoshlardagina b ladi, degan fikr tarqalgan. Bu Haqiqatga, biz doimo kuzatib biladigan faktlarga tamomila qarama-qarshi Fikrdir. Haqiqat shuki, bolalarda ular bir yoshga t lar-t lmasdanoq tafakkur va nutq qobiliyati ham sa boshlaydi. Albatta, yasli yoshidagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tajriba hali uncha k p b lmaydi. Shunga k ra, ularning tafakkurlari ham yetarli darajada smagan b ladi. Shu sababli, bolalar bir talay narsalarni mexanik ravishda esda qoldiradi. Ammo bolaning ziga yaqin va tushunchasiga loyiq b lgan narsalarni bola bu davrda ham ongli ravishda esda olib qoladi. Masalan, bolalarning takror-takror eshitgan ertaklarini puxta esda olib qolishlari ma'lum. Shu bilan birga, bolalar ertakdagi s zlarni mexanik ravishda esda qoldirmay, balki,

k pincha, ertakdagi gap-s ziarning ma nosini, ertakning mazmunini lushunib esda qoldiradilar. Bolalar ertakni eshitib va esda qoldirayotganda, k pincha ertakdagi qahramonlarning xatti-harakatlariga taaliuqli turli snvollar ham beradilar. Ertakning mazmuni boialarga ta'sir qilib, ularda inaMum his-tuy uiar ham tu diradi. Bularning hammasi bolalar ertakning mazmunini tushunayotganligidan dalolat beradi.

Bolalar faqat (asosan) mexanik esda olib qoladilar, degan fikr xotiraning bu xilini biror materialni aynan yod olish bilan aralashtirib yuborishdir, xolos. Ma'lumki, mexanik ravishda, ma'nosiga tushunmasdan esda qoldirishni aynan yod olishdan farq qila bilish kerak: mazmuni aniq qib olingan biror matnni aynan, s zma-s z esda qoldirish mumkin. Mana shu tariqa yod olish k pincha bolalarda uchraydi.

Maktab yoshiga kirgan bolalarda ta'Hm olish munosabati bilan logik, ya ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati sib boradi, esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuquriashadi va murakkablashadi.

T ri, shunday ham b ladiki, quyi sinf quvchilari k pincha hatto mazmuni tushunarli materialni ham mazmuniga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda rganib oladilar. Ammo bu hol shu yoshdagi bolalarda muqarrar b ladigan narsa emas. Mexanik esda qoldirishning k pincha qituvchilar quvchilarda logik xotirani stirishga yetarii e'tibor bermagan hollarda k rish mumkin.

Yuqori sinf quvchilari zlari bu yoshda materialni ma'nosiga tushunib qib olishning afzalligini yaxshi tushunadilar. Lekin bu quvchilar ham k p vaqt mexanik sur'atda esda qoldiradilar. Bunday hol, odatda, material tushunish uchun o irlik qilganda yoki qisqa qilib bayon qilingan birorta materialni aynan yodlab olishga t ri kelganda yuz beradi. Chunonchi, matematika aksiomalari va qoidalar, fizika, kimyo va shu kabilarga oid qonunlaming aniq ta'riflarini ana shunday yod oinadi. Shuni unutmash kerakki, logik xotira, asosan, tarbiya ta'siri bilan sadi. Shunisi ham borki, ma'nosiga tushunib ongli esda qoldirish qobiiiyati ixtiyoriy esda qoldirish bilan birga sib boradi.

Bolalarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish. Esda qoldirish dastlab ixtiyorsiz b iadi. Bolalar ularning diqqatini ziga tortgan, ularni qiziqtirgan, ulaming ehtiyojlariga javob beradigan, ular uchun yoqimli b Igan narsalarni beixtiyor esda olib qoladilar. Jonli nutq s zlari, ertaklar, q shiqlar, bolalarning esida ana shu tariqa qolaveradi, uiardagi odat va k nikmalarning ham k p qismi shu y l bilan hosi! b ladi. Odatda. bolalar bir eshitgan ertaklarini kattalardan qayta-qayta aytib berishni talab qiladilar, lekin bunda ular shu ertaklarni yod olib qolish maqsadi

bilan qayta aytib berishni talab qilmaydilar, balki ertaklarni eshitishdan zavqlanishlari sababli qayta-qayta eshitgilari keladi. Ertaklarni zavq bilan qayta-qayta eshitish natijasida, bolalar shu ertaklarni beixtiyor puxta esda saqlab qoladilar. Logik xotira singari, ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyati ham, asosan, tarbiya ta'siri bilan oshib boradi. Birona narsani esda olib qolish maqsadi, nima va qanday esda olib qolinishi lozim ekanligi dastlab kattalar tomonidan aytiladi va uqtiriladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi (5—6 yashar) bolalarning xotirasini oshirib borishda tarbiyachi va otalar tomonidan berilgan materialni ularning bevosita rahbarligi bilan esda olib qolish katta rol o'ynaydi. Maktabgacha tarbiya yoshida ixtiyoriy esda olib qolishning paydo bo'lishi va taraqqiy etishiga bolalarning o'z kuchlariga yarasha topshiriqlarni bajarishlari va didaktik o'yinlarda ishtirok etishlari, ayniqsa, yaxshi yordam beradi. Ammo ixtiyoriy esda qoldirish, ayniqsa, maktab yoshida, o'quvchining qov ishida katta rol o'ynaydi. O'quvchi o'qituvchining topshirgan materialini o'qib o'rganib oladi. U materialni esda qoldirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, har xil yordamchi usullardan foydalanadi. U esda qoldirishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi. Esda qoldirish o'quvchining o'qov mehnatidir. O'quvchilarni kichkina yoshdanoq o'qitish esda olib qolish usullaridan foydalana bilishga va turli aqliy amallarni bajarishga o'rgatib borish lozim.

Maktab o'quvchilari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilari uchun shu narsa xarakterlidirki, ular esda qoldirishning eng ma'qul, eng samarali usul va yo'llarini izlaydilar, ular mavjud sharoitni esda qoldirish uchun qulay bo'lgan yo'llarini biladilar va esda qoldirish uchun talab qilinadigan vaqtning ham hisobiga bora oladilar. O'quvchilar shaxsiy tajribalariga asoslanib, materialni mumkin qadar mahkamroq esda qoldirish uchun dars vaqtida o'qituvchining tushuntirishlarini qanday tinglash, materialni qanday tartibda o'qish va uni takrorlash uchun qanday usullardan foydalanish kerakligi o'qituvchisida muhokama yurita boshlaydilar. Ularesda qoldirish uchun eng qulay payt qaysi payt ekanini ham hisobga olib biladilar. O'quvchilar materialni puxta bilib-tushunib olish yo'llarini o'qituvchisida beriladigan maslahatlarni o'zlariga havas va ishtiyok bilan tinglaydilar. Yuqori sinf o'quvchilari tez va puxta esda qoldirishda tafakkur, diqqat, qiziqish va hissiyotning qanday ahamiyati borligini ham tushunadilar.

O'qituvchi jarayonida ixtiyoriy esdaqoldirish qobiliyalining oshishi ham borgan sari mustahkamlanib boradi. Ammo bu qobiliyat iroda, ixtiyoriy diqqat, tafakkur va qiziqish-havaslarining o'quvchilarda oshib borishiga bo'lgan holda taraqqiy etib boradi.

Esga tushirishning yosh xususiyatlari

Turli yoshdagi bolalarda esga tushirishning xususiyatlari yuqorida aytib o'tilganidek, bola hayotining dastlabki oylarida esga tushirish, aftidan, **Itiqat** lanib olish y li bilan b lsa kerak. Ammo bolalarning hali tili chiqmagan vaqtlardayoq eslash xotirga tushirish tariqasida namoyon b la boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, k rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavur qilish y li bilan eslay oladilar. Buni shundan hilish mumkin, bola, shu paytda k z oldida y q narsaning nomini eshitgan. uni k zi bilan «izlay» boshlaydi. Buning alomatlarini biryoshga t lar- l l Imagan bolada ham k rish mumkin. Bir yoshga t lib, ikkinchi yosh- Kn qadam q ygan va, ayniqsa, gapira boshlagan bolada xotiraga keltirish y li bilan esga tushirish qobiliyati aniq k rina boshlaydi. Uch yashar holaning tasavurlar boyligi ancha kengaygan b ladi. Maktabgacha tarbiya yoshida va maktab yoshidagi bolalarda xotiraga keltirish y li bilan eslash jarayoni t la sgan b ladi. Maktabda qish uchun faqat tanish kifoya qilmaydi, bunda, asosan, xotirga keltirish y li bilan eslash ahamiyatga ega b ladi.

Yosh bolalarda dastlab beixtiyor esga tushirish qobiliyati k rina boshlaydi. Maktabgacha tarbiya yoshida beixtiyor esga tushirish asosida ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati sa boshlaydi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, ixtiyoriy esga tushirish ixtiyoriy esda qoldirishga qaraganda, ilgariroq sa boshlaydi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish ham kattalarning ta'siri ostida, tarbiya tufayli sib boradi. Ota-onalar, tarbiyachiilar va bola bilan doimo aloqada b lganlar, odatda, bolaga: qayerda b lganligi, u yerda nima qilganligi, kimni va nimalarni k rganligi haqida savol beradi, bilgan ertagini, q shi ini, she'rini aytib berishni buyuradi. Bunday vaqtda bola zidan talab qilingan narsani esga tushirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, demak, unda ixtiyoriy esga tushirish jarayoni voqe b ladi. Bunda muayyan materialni esga tushirish maqsadini bolaning zi q ymasa ham, esga tushirish maqsadga qaratilgan b ladi. Bolada ikki-uch yashar b lganidayoq, z- ziga, kattalarga, z sheriklariga yoki q irchoqlariga bir nima gapirish istagi tu iladi. Demak, maktabgacha tarbiya yoshidayoq bolalar z tashabbuslari bilan bir narsani ixtiyoriy ravishda esga tushirishga qobil b ladi.

Birinchi sinf quvchilaridan boshlab, maktab yoshidagi bolalarda ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati yetarli darajada sgan b ladi, qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab qilinadi. Busiz qish jarayonining normal borishi mumkin emas. quvchidan faqat rganib-bilib olishgina talab qilinmasdan, balki rganib-

bilib olganini xotirlay olish ham talab qilinadi. quv materialini muayy sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish y li bilan b lishi mumkin. Ixtiyoriy esda qoldirish ta'lim jarayonining zarur sharti b lishi bilan birga, u ta'lim jarayonida sib boradi va takomillashadi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish qobiiiyati ham iroda, ixtiyoriy diqqat va tafakkuming sishi bilan birga sib boradi.

Ixtiyoriy esga tushirish jarayonida tmishdagi voqealarni xronologik tartibda birin-ketin esga tushirish qobiliyati ham sadi. Bu qobiliyat bola hayotining shunday bir davrida paydo b ladiki, bunda bola « zini eslay oladi»: ya'ni 5-6 yashar bola z hayotida b lib tgan voqealarni, k rgan-eshitganlarini ketma-ket va ularni boshqa voqealar bilan bo lab xotirlay oladigan b lib qoladi. Masalan, bu yoshdagi bolalar odatda: «Men onam bilan vokzalga borganimda, u yerda parovozni k rdim» va hokazo deb gapiradilar. Esga tushirishning ana shu usuli eng keyingi navbatda sa boshlaydi. Bolalar aksari zini 5-6 yoshdan bila boshlaydi, ya'ni shu yoshda nima b lganini eslay oladi. Bola va ul aygan kishiiarbilan qilingan maxsus tekshirishlardan k rinadiki, tekshirilganlarning k pchiligi 4 yoshgacha hayotida nima voqealar b lib tganini sira xotirlay olmagan. Tekshirilganlarning eng kam qismi shu yoshgacha b lib tgan ba'zi bir voqealarnigina eslay olgan, lekin bu voqealar bir-biri bilan hech bir bo lanmagan va har qaysisi ayrim holda esda qolgan. Shu bilan birga, ikki-uch yasharlikda eng kuchli ta'sir qilgan, favqulodda b lib tuyulgan yorqin voqealargina esida saqlanib qolgan. Tekshirilganlardan biri: «Men pechkadan yiqilganimni xotirlayman» (bu voqea u, biryarim yoshda ekanida yuz bergan), ikkinchisi esa 2 yarim yashar vaqtida b lib tgan voqeani: «Men suvda suzib yurgan mayda baliqlar va uiarni bolalar ovlayotgan bir paytni eslayman» deb zining eng birinchi esdaliklarini gapirgan.

Besh-olti yashar bolalar ayrim voqealarni z hayotlarining ayrim paytlari bilan bo lab, esga tushira boshlaydilar. Shu davrdan boshlab, bolalar z hayotlarida b lib tgan voqealarni bir-biriga bo lab xotirlay oladilar: qaysisi burun, qaysisi keyin yuz berganini aniq esga tushiradilar. Shu usulda xotirlash asosida, keyinchalik, qish jarayonida bolalarda tarixiy perspektivani tushunish qobiliyati, ya'ni tarixiy xotira sa boshlaydi.

VII bob. XAYOL (FANTAZIYA)

I. XAYOL TIRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Bizning ongimizda bizning ilgari idrok qilgan obyektlar tirisidagina mavjud narsalar, shu bilan birga, biz idrok qilmagan obyektlar (narsalar, voqealar, ahvollar, joylar va shu kabilar) tirisida ham tasavurlar bor. Masalan, guruhimiz biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo'lgan, Mirniy pasyoikasidagi Indiqotqichilarning hayotini va ishini ko'rgan bo'lsak ham, lekin ular haqqida bizning tasavurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq otmishidagi voqealar tirisidagi tasavvurga egamiz, shuning, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo'lishini tasavur qilamiz va hokazo. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasavur qilishimiz mumkin. Bu tasavurlarni xayolimiz yaratib beradi, xotira tasavurlaridan farq qilgan bu tasavurlar xayol tasavurlari yoki fantaziya tasavurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasavurlar) faqat ongning subyektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odamlarning hayoti va faoliyatida o'zini o'ziga qo'ygan va yozma nutqda ifodalanadilar; narsalar, obrazlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Shunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Odamlarning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaffaq bo'lanishlarning miyasida gavdalanishini va bu bo'lanishlar bir-biri bilan tutashib, yangicha paydo bo'lishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamok kerak.

Ongning boshqa funksiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odamlarning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmok uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o'zgartirganlar va uni o'zlariga buysundirganlar. o'zgartirmok va yaratmok uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yollarni bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan.

Bora-bora odamning xilma-xil ehtiyojlari — ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari xayol ham rivojlana borgan.

Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon boʻlayotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida xarakter, alohida yonalish kasb qilaveradi.

II. XAYOL QILISH JARAYONI

Xayol tasawurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasawuriaridan farqi shuki, xayol tasawurlari tajribamizda orttirilgan obyektlarga ega emas. Xayol sh, odamlarning ongida bu obrazlar qayerdan va qanday qilib paydo boʻladi, degan savol tuziladi. Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega boʻlmay, yuqori q narsadan paydo boʻlishi mumkin emas. Muayyan bir ehtiyoj mavjud boʻlgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari xayol tasawurlari insonning *tajribasiga* va *xotira tasavvurlariga* asoslanib hosil boʻlishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasawuriar xayoi tasawuriarini vujudga keltirishga asos boʻladigan materialdir. Masalan, biz muzlar tashkili risida, qorun ilik va yorultilish tashkili risida, sovuq tashkili risida, suv tashkili risida, kuyul va shu kabilar tashkili risida tajribada orttirgan tasawurlarimiz boʻlgani sababli, Antarktika va Janubiy qutb tashkili risida tasavur qilishimiz mumkin. Xayol jarayonida bizda mavjud boʻlgan kerakli tasawurlar albatta kuzatishimizda gavdalanadi.

Lekin xayol jarayoni tasawurlarni gavdalandirishdan va ularni shunchaki bir-biriga qoʻshishdan iborat boʻlmaydi. Xayol jarayonida xotira tasawurlari shunday qayta ishlanadiki, buning natijasida yangi tasawurlar hosil boʻladi. Xayolning spetsifik faoliyati xotira tasawuriarini ziga xos analiz va sintez qilishdan iborat boʻladi.

Xayol uchun material boʻladigan tasawurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga, kuyul pincha, tashkili liq holda kirmasdan, balki qisman kiradi. Shu sababli, xayol jarayonida mavjud tasawurlarni gavdalandirish bilan birlikda yoki uning Jietidan analiz qilish, yaʼrti tasawurlarni birlashtirish va birlashtirish va shu tasawurlarning ayrim qismlarini hamda elementlarini ajratib olish faoliyati ruy beradi. Sogʻinra **xayolning sintez qilish faoliyati** ruy beradi. Muayyan tasavurdan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavuriar bilan yoki boshqa tasawurlarning elementlari bilan qoʻshish va bir turkum qilish jarayoni ruy beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur — xayol tasawuri vujudga keladi. Xayolning sintez qiluvchi faoliyatining oddiy shakli **agglyutinatsiyadir**. Agglyutinatsiya — ayrim elementlarni yoki bir necha buyumlarning qismlarini bitta obraz qilib qoʻshish va shularning kombinatsiyasidir. Masalan, xalq xayoiining mahsuli boʻlgan

rusalka (suv parisi) obrazi xotin (bosh va gavdasi), baliq (dumi) va yashil **niv** simligi (sochlari) obrazlaridan yaratilgan. Xuddi shuningdek, **bulbuli g** yo deganimizda xalq tasavurida har bir narsani bilib aytib beradigan odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gavdalanadi, bundan ham biz odam va qush obrazidan bitta obraz yaratilganligini k ramiz. Yozuvchilar adabiyotdagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning sinlez va analiz qiluvchi murakkab faoliyatining xarakterli xususiyatlari, uyniqsa, yorqin namoyon b ladi. Har bir badiiy obraz bitta obrazda, ziga xos ravishda birlashtirilgan tasavurlarning qismlari, elementlaridir yoki butun bir tasavurlarning zidir.

L.N.Tolstoy: «Men Natasha obrazini («Urush va tinchlik») yaratayotganimda uning ayrim belgilarini xotinim Sofiya Andreyevnadan, boshqa xil belgilarini singlisi Tatyannadan olganman, shularning hammasini «yanchib aralastirganman» va shu tariqa Natasha obrazi kelib chiqqan», - deb yozgan edi.

Xotira tasavurlarini qayta ishlash, yangi obrazlar yaratish jarayonida xayol faoliyati tasavurqilinadigan buyumlarni **kattalashtirishda** yoki **kichraytirishda** ifodalanishi mumkin. Bu kattalashtirish yoki kichraytirish ba'zi hollarda buyumning hamma qismlariga nisbatan mutanosib, proporsional b lishi mumkin. Chunonchi, rus ertaklarida pahlavonlarni «qad k targan daraxtdan baland, sayr qilib yurgan bulutdan sal past» qilib k rsatiladi. Mahmur «qozi Muhammad Rajab t g'risida...» nomli hajviy she'rida Qozi Muhammadning b yini terakka xshatib, «B yi chunonam uzunki, misli terak, osmon shipiga ilsang b ladi tirgak» deydi. Svitfning «Gulliverning sayohati» romanidagi juda katta odamlar bilan liliputlarning obrazlari mana shunday obrazlardir. zbek xalq ertaklaridagi «boshi bulutga tegadigan pahlavonlar» yoki «kichkina mitti xonx jani yiqitti* s zlarida ifodalangan obraz ham shunday obrazlardir.

Kattalashtirish yoki kichraytirish mutanosib b lmasligi, proporsional b lmasligi ham mumkin, xayol jarayonida buyumning faqat ayrim qismlarigina kattalashtirilishi yoki kichraytirilishi mumkin. Buyumning faqat bir qismini bunday kattalashtirish yoki kichraytirishni *aksentirovka* deyiladi. **Aksentirovka**, asosan, karikatura tariqasidagi tasavvurlarda va suratlarda namoyon b ladi. Chunonchi, san^atkor biron imperialistning karikatura tariqasidagi obrazini yaratmoqchi bolsa, uning o zini juda katta. tishlarini sulohmonday, panjalarini uzun va chovut solib turganday, qornini qappayib chiqqan qilib, b rtirib k rsatadi.

San^atkor k p shaxslarga xos b lgan xshash belgilarni xshata olish, b rtirib aksentlash va umumlashtirish y li bilan tipik obrazlar yoki tiplar yaratadi. Lermontovning aytishiga qaraganda, uning asaridn tasvirlangan Pechorin «aynan k chirilgan surat b lsa ham lekin yol iz

bir kishining surati emas, bu surat hozirgi b indagi barcha ayb va nuqsonlarni zida t la ifodalagan suratdir».

Tip — individual obrazdir, ammo bu obrazda butun bir guruh, sinf, millat kishilarining eng xarakterli belgilari birga b Iib, yaxlit aks ettiriladi yoki ifodalanadi.

Xayolning xarakterli xususiyati yana shuki, u bevosita vaziyatdan «ajralib» chiqa oladi va makon hamda zamon jihatidan hozirgi vaziyatdan uzoqlashgan yangi vaziyatga « ta o!adi». Shuning uchun ham k pincha «Xayol osmonida sayr qilib yurish kabi bir narsa»,— deb gapiradilar. Xayol faoliyati tufayli biz, hozirgi paytda bizning oldimizda b limgan narsalarning obrazlarini yaratamiz. Biz bu obrazlarni uzoq tmishga nazar tashlab, tarixiy voqealarni, tarixiy shaxslarni tasavur qilib yaratishimiz yoki kelajakka — ertagi, bundan bir yil, besh yil va yuz yillar keyingi davrga — z turmushimizning kelajagiga nazar tashlab, z kelajagimizning obrazlarini va ideallarini yaratishimiz mumkin. Biz jahonning hamma mamlakatlarini xayolimizda kezib chiqib, geografik obyektlarning obrazlarini yaratamiz, yulduzlar va planetalar hamda raketalarda b Iishi mumkin b lgan hayotni tasavvur qilib, yulduzlar olamida kezamiz. Xayolning bunday «k chish» qobiliyatining qay darajada sganligi xayolning necho li keng va boy b Iishini k rsatadi.

Xayol jarayonlaridagi odam tafakkuri katta rin oladi. Biror yangi obraz yoki tasavurlar sistemasini yaratishda odamning ylab q ygan biror murodi amalga oshiriladi, biror vazifa hal qilinadi. K pincha har turli abstrakt nazariy fikrlar xayol y li bilan yaratiladigan aniq obrazlarda ochib beriladi. Odatda, har bIRRASSOM, shoir, kompozitor ijod qilish jarayonida biror masalani hal qiladi, ziga biror nimani aniqlab oladi yoki boshqalarga tushuntirib beradi. Lekin u zining fikrlarini umumiy va abstrakt tushunchalarda ochib bermasdan, balki aniq obrazlarda ochib beradi. Masalan, I.A.Krilov «Oqqush, qisqichbaqa va ch rtanbaliq» masalida « rtoqlar ahil b lmasa, ularning ishi yurishmaydi», — degan fikrni obrazli qilib ochib beradi. Biz har bir she'riy asardan, har bir badiiy suratdan, musiqa asaridan shu asarlarda yaqqol, obrazli qilib ochib beriladigan asosiy fikrni, asosiy oyani qidiramiz.

Xayol tasavuridagi abstrakt tushunchalar ham har xil allegoriyalarda, metaforalarda va boshqa simvolik obrazlarda aniqlashgan b ladi. Chunonchi, kuch yoki urur t risidagi fikr azaldan beri sher yoki Semur qushning yaqqol obrazida simvolik tarzda ifodalanadi, imillab yurish t risidagi fikr toshbaqa obrazida ifodaianadi va hokazo. S ngra, tafakkur, xayol faoliyatini tartibga, sistemaga solib turadi.

Chunonchi, yozuvchi k p iboralardan iborat badiiy asar yaratayotga-

nda uning tafakkur faoliyati shu obrazlarni muayyan tartibga keltirishda, hir hutiin qilib birlashtirishda ifodalanadi.

Ixtirochi yangi mashina yaratayotganida unda dastlab, shu mashina- uing ayrim qismlari va detallari hamda ularning qanday tuzilishi va ish- lnshi l risida umumiy bir flkr va tasawur hosil boiadi. Ixtirochi fikr ynrilish jarayonida mazkur ayrim tasawurlardan hosil b lgan b lajak niishinaning bitta murakkab obrazini yaratadi. Xayol jarayoniari mana slui xususiyatning nerv-fiziologik asosi bosh miya p stining ishida muayyan sisiema borligida b lsa kerak.

Tafakkur tufayli xayol jarayonlari tartibga va sistemaga solinibgina qnlmasdan, shu bilan birga, «t xtatilib», nazorat qilinib ham turiladi. lafakkur yaxshi smagan b lsa, bilim kam b lsa, fantaziya juda uzoq- qa «uchib ketishi» va voqelikka hech qanday xshashlik tomoni qolmas- ligi mumkin. Qadimgi greklar yaratgan mifologiya (afsonalar) k p dara- lada uiar bilimining cheklanganligi va tafakkurlarining shu bilim daraja- siga yarasha boiganligi mahsulidir.

Xayol tasawurlarining paydo boiishida nutq katta rol ynaydi. Har kinga ham maiumki, shu tasawurlarning k pi boshqa kishilar aytib bergan hikoyalarning ta'siri ostida, shuningdek, qish jarayonida, ayniq- sa, sh riy asarlarni va badiiy adabiyotning boshqa turlarini qish chogida paydo b ladi. Bunda yana quyidagilarga eiiborni jalb qilish zarur.

Xayol obrazlari, garchi tasawurlar deb atalsa ham, lekin bu tasav- vurlar zlarining bir qancha xususiyatlari bilan xotira tasawurlaridan farq qiladi.

1. Yuqorida aytib tilganidek, xotira tasavvurlari itgari idrok qilingan buyumlar obrazining gavdalanishidir. Xayol tasavvurlari esa xotira tasav- vurlarini murakkab ijodiy qayta ishlash natijasida vujudga keiadi. Xayoi tasawurlari xotira tasawuriarining takrorlanishi emas, balki yangicha hosil b lgan tasavvurlardir.

2. Xayol tasawurlari k pincha zining k p roq toiiq b lishi, l nda va yorqin b lishi bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi. Shu jihatdan qaraganda, xayol tasavvurlari idrok obrazlariga yaqinroq b ladi.

3. Tasavvur obykti bilan tanishlik hissi va shu obyekt real mavjud b lib turibdi yoki mayjud b tgan, tasawurning mazmuni obyektga mu- vofiq keladi degan ishonch xotira tasawurlariga xos beigilardir. Bunda mana shunday ishonch idroklaming obyektivligiga b lgan ishonchga ya- qinroqdir.

Ammo xayol tasawurlari esa hamisha alohida bir «yangilikni» va «nomaiumlikni» his qilish tuy usini beradi. Shu sababli xolira iasavvur- lari tasavvur qilingan narsaning mavjudligiga yoki haqiqatan mavjud b lganligiga yoxud mavjud b lajagiga alohida ishonch hissi bilan

bo Iangan b ladi va tasawurning mazmuni shu narsaga muvofiq degan alohida hisni vujudga keltiradi.

Bunda tasawur qilingan narsaning realligiga t la ishonch b lishi mumkin va buning realligiga shubhalanish, ishonmaslik va hatto bu real-Ukning inkor qilinishi ham mumkin.

Xotira tasawurlari tmishda k rilgan va eshitilgan narsalarning esga tushishi bilan bo langan b lib, passivroq xarakterga egadir. Xayol tasavvuriarining k pchiligi zining faolligi bilan farq qiladi: bu tasawurlar masofa yoki vaqt jihatdan birmuncha olisroqqa intilish bilan bo langandir.

Xayol tasavvuriarining bu xususiyatlarini shu narsa bilan izohlash mumkinki, bu tasawurlar ehtiyojning kuchli ravishda namoyon b lishi natijasida, insonda qiziqish va ideallar borligi sababli, insonda xilma-xil hissiyotlar va jumladan yangilikni his qilish tuy ulari paydo b Iganligi natijasida vujudga keladi.

III. XAYOL TURLARI

Xayoi har xil turlarda namoyon b ladi. Tasawur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol — xayol turlari jumlasidan b lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Tasawur xayoli va ijodiy xayol. Tasavvur xayoli deb, hozir yoki tmishda aslida mavjud b Isa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar t risida tasawur hamda obrazlar yaratishdan iborat b Igan xayol turini aytamiz. Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan s zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Mana shu hamma misollardagi tasavvur obyektlari hozir yoki tmishda aslida b lgan b lsa-da, lekin biz zimiz bevosita idrok qilmagan obyektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam zi k z oldiga keltirayotgan obrazning obykti haqiqatan ham muayyan joyda b lganligini yoki muayyan vaqtda b Iganligini angelaydi. Tasavvurxayolining xarakterli xususiyati ham mana shudir. Masalan, arxiv hujjatlari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda b lib tgan voqealarni shu materiallar asosida k z oldiga keltiradi.

Kimdir — birov ma'lum bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosida biron-bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasawur xayoli b ladi. Masalan, badiiy asarni qiganimizda, badiiy suratni k rganimizda, texnika chertyojlarini va sxemalarini qiganimizda, hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarining, tabiat manzaralarining, voqealarning obrazlari paydo b ladi.

Bunda boshqa shaxslar yaratgan tayyor obrazning o'zigina o'zlashtiriladi, deyish mumkin. Bunda muayyan bir obrazni tasavvur qilish ko'p jihatdan muallifning yaratgan obrazi qanday usullar bilan bunyod qilinganiga bog'liq bo'ladi, muallifning badiiy mahoratiga bog'liq bo'ladi, lekin, shu bilan birga, tasavvur qilinayotgan obrazning muayyan bir darajadagi mazmuni, to'liqligi, yorqinligi shu obrazni idrok qiluvchi odam xayolining qay darajada o'sganligiga ham bog'liq bo'ladi. Har bir kishi o'qiyotganida, ko'rayotganida, eshitayotganida obyektga muvofiq o'z obrazini yaratadi. Masalan, L.N.Tolstoyning «Anna Karenina» romanini o'qigan har bir kitobxon Anna, Vronskiy, Levin va boshqalarning ma'lum darajada o'ziga (shu kitobxonga) xos bo'lgan obrazini yaratadi.

Geografik kartalarga kuz yuritilgan vaqtda va geografiyaga doir kitoblarni o'qigan vaqtda ham, odamda real geografik obyektlarning — to'rtinchi, daryolar, dengizlar, qit'alar va shu kabilarning obrazlari vujudga keladi. Chizmalar va suratlarni ko'rgan kechirayotgan kishida ishlab turgan mashinalarning tegishli obrazlari vujudga keladi.

qitish jarayonida mualliflar quvchilarda tasavvur xayoli ularning shaxsiy tajribalarida uchramagan yoki zamon va makon jihatidan ularga uzoq bo'lgan obyektlar ta'limidagi bilimlarni o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, tarixga, geografiyaga, kosmografiyaga va boshqa shu kabi fanlarga doir bilimlar mana shunday tasavvur xayoli jarayonida o'zlashtirilgan bilimlardir.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning yordamida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytiladi.

Odamning ijodiy xayolida ham biror yangi, original narsa yaratiladi. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Ixtirochining yangi mashina, yangi asbob loyihasini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Tadqiqotchining biror gipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi. Avvalo yaratilayotgan obrazning obyekti haqiqatda yo'q, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. Shuningdek, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlari shu obrazni yaratishga raqobatlantiradi, shu obrazning yaratilishi shu obrazni yaratayotgan odamdagi shaxsiy tasavvurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, shu odam xayolining alohida ijodiy xislatlariga bog'liq bo'ladi. Ijodiy xayol obrazlari sifatlarda yoki moddiy obyektlarda gavdalantirilishi, tasvir qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol san'atning hamma turlarida — poeziyada, musiqada, tasviriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo'jaligidagi nova-

torlikda, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo'ladi. Ijodiy xayol jarayonida odamning zangonida faqat yangi mazmun yaratibgina qolmaydi, shu bilan birga, obyektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi. Shuni nazarda tutish kerakki, tasavur xayoli bilan ijodiy xayolning o'rtasidagi farq faqat nisbiy farqdir. Ijodiy xayol jarayonida bo'lgani kabi, tasavur xayoli jarayonida ham obyektlarning obrazlari yaratiladi, yangidan ijod qilinadi. Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy jarayondir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir. Orzu — ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish — kimgilimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Chunonchi, yosh yigit kelgusida pedagog, muhandis, tokar, vrach, traktor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lgan orzu qiladi. Boshqa biryigit kelajakda Vatan faxrlanadigan katta qahramonlik kamsatishni orzu qiladi.

Shirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo'lgan xayol jarayonidir. Shirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar kuzngidan birin-ketin betartib o'tib beradi. Bu tasavurlar jarayonini tafakkur tartibga solmaydi. Orzularda bo'lgani kabi, shirin xayol surishda ham, asosan, o'zimiz xush ko'rgan obrazlar paydo bo'ladi. Shu sababli, kimgincha, shirin xayol surish odamga huzur baxsh etadi. Shirin xayolga botish, odatda, odam passiv, irodasi bo'shashgan paytda, rnasalan, qattiq charchagandan keyin istirohat qilayotgan vaqtda, kuz uyquga ketayotgan va uyqudan uyngan vaqtda (odam uxlab borayotgan yoki uyqudan uyngayotgan paytlarda) paydo bo'ladi. Shirin xayol surish nerv sistemasi betoblanib holsizlangan vaqtda, ba'zan psixik kasalliklarvaqtida, isitma chiqayotganida, nervsistemasi (alkogol, kokain, morfiy bilan) zaharlangan vaqtda paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda faol ishtirok etmaydi. Bu holda obrazlar zangonidan paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz xayol avvalo qondirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tuziladi. Masalan, odam suvsiz chalg'ibiyobonda yurib, juda chanqab qolgan vaqtda uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'la boshlaydi. Biror narsa yoki hodisani idrok qilish, tasavur qilish, biror fikr, nutq, hislarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi. Chunonchi, tarix, geograflyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va, ayniqsa, badiiy asarlarni o'qigan vaqtda bizning ongimizda turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'ladi. Musiqa tinglagan vaqtda ham xuddi shunday bo'ladi. Badiiy asarlarning xususiyati shundaki, biz bu asarlarni

Mak cjlaiyotganimizda (qiyotganimizda, k rayotganimizda, tinglayot-
gnnlmlzda) ular bizda beixtiyor xayol paydo qiladi.

Orzu va shirin xayol surish, k pincha, beixtiyor paydo b ladi. Bizning
Udh k rishimiz ham ixtiyorsiz xayol faoliyatidir. Odatda, kishi qattiq ux-
Imniigfin vaqtida tush k radi; uyqu vaqtida, garchi zaif holda b lsa ham,
hnr holda, tu iladigan sezgilar, kishi organizmining holati va ehtiyojlari,
dhuningdek, kishi bedor yurgan cho ida tuy usida kechirgan hissiyotlar,
liyilii vaqtida beixtiyor paydo b ladigan tasawurlar odamning tush k rishiga
wibab b ladi. Masalan, biz salqin uyda issiq k rpa yopinib, uxlab qoldik;
ki-chasi q limiz yoki oyo imiz ochilib qolganida biz sovuq qota boshlaymiz.
Mnna shu sovuqni sezish xayolni ishga soladi, shanda, masalan, biz shun-
dny lush k ramiz biz qor bosgan y lda oyoq yalang ketayotgan b lamiz,
/imizni sovuqdan panaga olishga harakat qilamiz, issiq binoga kirib olishga
k p urinamiz-u, lekin buni uddalay olmaymiz va hokazo.

I.P. Pavlovning fikricha, tush k rishning fiziologik asosi «ilgarigi
In'siroflarning» nervda qoldirgan izlari juda kutilmagan bir tarzda bir-biri
hila bo lanishidadir. Xayolning beixtiyor jarayonlari betartib ravishda
imay, balki muayyan bir narsaga y nalgan b ladi. Bu y nali sh shaxs-
ning ehtiyojari, maqsadlari, hissiyotlari, tevarak-atrofdagi voqelikni id-
rok qilishi, uning ustun turgan tasawurlari va fikrlari bilan belgilanadi.

Ixtivoriy xayol oldindan belgilangan maqsadga y nalgan boiadi,
muayyan obrazni yaratish uchun zarur b lgan materialni tanlash, iroda
kuchini ishlatish yoii bilan vujudga keladi. Shaxs tashabbusi biian z
oldiga maqsad q yishi mumkin, masalan: rassom, shoir zi chizmoqchi
b ligan suratning yoki z she'riy asarining mavzusini zi belgilaydi.
Albatta, badiiy asarda ijtimoiy vazifalar ifodalanadi, lekin asarning aniq
mavzusi, shu temaga muvofiq keladigan kompozitsiya rassomning, shoir-
ning z tashabbusi bilan belgilanadi.

San'at asarlarining hammasi, awalo — ixtivoriy xayol mahsullaridir.
Ixtivoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan ajralgan holda r y bermaydi: ixtivoriy
xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol momentiarini z ichiga
oladi. Ma'lumki, musiqa ijodiyotining she'riy yoki boshqa bir ijodiyot-
ning ixtivoriy faoliyat tariqasida tadigan murakkab jarayonlari k pincha
beixtiyor qilinadigan xayol faoliyatini ham z ichiga oladi. Shoirlar,
rassomlar muayyan mavzuda z asarlarini (ixtivoriy ravishda) yaratayot-
ganlarida, ba'zan beixtiyor paydo b lgan obrazlar, hislar, fikrlarga berilib
ketgandek b ladilar.

Ijodiy xayolning mahsuldorligi, asosan, iroda k rsatib, ayrat bilan
ishlashga bo liqdir. Xayol faoliyatini q z atish tegishli obrazlarni yara-
tish uchun ulu kishilarning ham k p fikr ishlatishlari, z r iroda k rsatib,
ayrat bilan, k p mehnat sarf qilib, tirishib ishlashlari lozim b lgan.

IV. XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR

Xayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi. Xayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo'ladi va har bir shaxsning ziga xos xarakterini belgilaydi.

Ikkinchi tomondan, odamning vujudga kelgan individual xususiyatlari ham uning xayol qilish faoliyatida namoyon bo'laveradi. Shu sababli, xayol qilish jarayonlariga va xayol obrazlarning hosil bo'lishiga odamning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari va axloqiy tamoyillari ham ta'sir qilaveradi.

Xayol kengligi va mazmundorligi

Xayol kengligi voqelikning kishilar xayol faoliyati uchun obyekt bo'ladigan sohalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning tushishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, yer ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun obyekt bo'ladigan ana shunday sohalarni jumlasidandir. Odamning xayoli shunday sohalarning naqadar kengligi va ichiga olsa, uning xayoli shunchalik keng bo'ladi. Kishining xayoli kengligi pincha real voqelikdan, mavjud bo'lgan va rivoj yobga chiqarilishi mumkin bo'lgan narsalar doirasidan chetga chiqib ketadi. Buni «sof fantastika sohasi» deb ataydilar, odamning kengligi pincha qiziq orzulari va shirin xayollarida mana shu «sof fantastika sohasi»ga chiqib ketadi. Xayolning mazmundorligi biror obyektga nisbatan xayolda mavjud bo'lgan ilayotgan tasavurlarning boyligi, xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham falon kishining xayoli mazmundor (xayoli boy) va falon kishining xayoli kam mazmun (xayoli kambal) deb gapiramiz. Xayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kema uchishi ham inson fantaziyasi o'zaro yuksak darajaga keng tarqalganligining mahsulidir. Lekin shu kema real obrazini yaratmoq va kema uchirishni yasamoq (qurmoq) uchun katta bilimlardan hamda fizika, kimyo, matematika, astronomiya va shu kabi xilma-xil fanlarning muvafraqiyatlaridan foydalanish zarur bo'ladi.

Tajriba va bilim xayol jarayonida qayta ishlanadigan materialgina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayol faoliyatining ma'lum bir yildan borishini ham belgilab beradi.

Xayol kuchi

Xayol kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Biz xayol kuchiga xayolda yaratilayotgan obrazlar voqelikni idrok qilishdan hosil bo'lgan obrazlarga

qanchalik yaqinlashganligiga qarab baho beramiz. Ba'zan xayol shunchalik kuchli sur'atda ishlaydiki, biz xayol obyektlarini xuddi k zimiz bilan k rib turgandek, qulo imiz bilan eshitib turgandek yoki q limiz bilan ushlab sezayotgandek b lamiz. Bunday hollarda real voqelik bilan fantaziya obrazlari rtasida tafovut qolmagandek b ladi.

Xayol kuchi awalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklarining kuchiga bogiiq boiadi. Faqat shu bugunnigina ylaydigan, shu bugungisiga ma rur yoki zi- ziga ma rur kishilarda xayoljuda kuchsiz b ladi.

Tasawur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, b yoqlarda, chizmalarda, ohanglarda va boshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalanirilganiga bo liq boiadi. Masalan, biz Navoiy, Bobur, Muqimiy asarlarini qiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralari k z oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi. SarTatning asosiy vazifalaridan biri ham shuki, u tomoshabinlar va tinglovchilarning k z ngida eng jonli va ravshan, juda yorqin va yaqqol obrazlar gavdalanirishdir.

Xayol kuchli hissiyotga bogiiq boiadi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tu iladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham ra batlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli boisa, xayoliy obrazlar ham shunchatik kuchli, yorqin va jonli b ladi. Hissiyoti kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli b ladi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlaming xayoliy obrazlari odatda nursiz va zaif b ladi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bo liq b ladi. Agar bizning diqqatimiz tevarak-atrofdagi vaziyatni idrok qiiish biian band boisa, u holda xayol jarayoni susayib ketadi. Agar diqqatimiz xayol qilinayotgan obyektga batamom band boiib qolsa, u holda idrok qilish susayib ketadi. Ba'zan kishi «xayol surib», tevarak-atrofdagi narsalarni (g yo k rmayotgan va eshitmayotganday) payqamay qoladi.

Kishi uxlagan vaqtida tevarak-atrofdagi hodisalarni idrok qilmaydi, shuning uchun ham xayol jarayoni tush k rish tariqasida namoyon b ladi va tushdagi narsalar real idrok qilingan narsalardek ravshan k rinadi.

Xayol kuchi k p darajada kishining umumiy ahvoliga va nerv sistemasining holatiga, kishining tetikligiga yoki charchab qolganligiga, sogii iga yoki belobligiga bo liq b ladi. K p kishilarga maiumki, kishining harorati k tarilganda uning fantaziyasi z r berib ishlaydi. uning xayolida paydo b layolgan obrazlar oyat yorqin va tez-lez takrorlanadigan obrazlar b lib qoiadi. Bu holda kishining xayoli beixtiyor xayol surish tarzida ladi. Nerv sislemasi kasallanishi natijasida, fanta/iya obra/lari k pincha real idrok qilingan narealardek kuehli va yorqin b ladi, gollulsinatsiyaga (alahsirashga) aylanadi. Gollutsinatsiyaiing /i aslida

xayolning kuchli namoyon b lishidir. Bunday holatda xayoliy **obrazl** kishining nazarida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Ne sistemasi kasallanishi natijasida k pincha real narsalarni ham kishi not idrok qiladi — illuziya hosil b ladi.

" Xayol jarayonlarining nerv sistemasining kasallik holatiga **bo li** b lgan bu xususiyatlari patalogik hodisalar sohasiga taalluqli xususiyat lardir. Biz kuchli xayol t risida ijobiy ma'noda gapirgan vaqtimizda nerv sistemasining normal holatida tadigan xayolni nazarda tutamiz.

Xayolning realligi

Xayol jarayonlaridagi voqelik zgargan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni t ri **aks** ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmasligi ham mumkin. Voqelikni t ri aks ettirgan obrazlar *real ohrailar* deb aytiladi.

Xayol yaratgan obrazlar turmushda gavdalanitirilgan va gavdalanitirilayotgan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta k rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham **real xayol b ladi**.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham r yobga chiqmaydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlari kosmosda bir necha n million kilometr masofani bosib tdilar. Endi biz Oy, Mars, Vcnera, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Binobarin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mumkin b lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan b lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, sarTatning hamma turlari mana shunday real xayol mahsullaridir. Maktab quvchisining «kclgusida qahramon b laman» degan orzusi va shu orzuning haqiqatan **amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir**. Kuchli real xayol! ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan k rishning eng muhim tarkibiy b laklaridan biridir. Masalan, K. E. Siolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayol qilish quvvaliga ega cdi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «Shuni aytish mumkinki, Siolkovskiy o^Lzining «Yerdan tashqnrinda* degan kitobida men zim uchgan vaqtda k rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga k tarilgan insonning ko^Lzi oklida gavdalangan olamni Siolkovskiy hammadan k ra ravshanroq tasavvur qiigan cdi».

Xayolning renlligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tanqidiy tafakkurning qay darajada sganligiga va odamning turmush tajrihasi bilan qay darajada aloqasi borligiga bo liqdir.

Xayokla yarailayotgan obrazlar amalda r yobga chiqarilmaydigan

Tin yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir narsa •Iwi, bunday xayol real xayol b Imaydi. Xayoli mana shunday real •Imiigan kishilarni «quruq xayolparast», «fantazyor» deb aytadilar.

Puch fantazyiyachilar xayolparastlar k pincha shaxsiy tajribasi oz, bilimi [Utm, tanqidiy tafakkuri smagan, irodasi kuchsiz, turmush tajribasi bilan III/nk bo lanmagan kishilardir. Bular ayrati y q, lapashang kishilardir. IJInrning fantazyiyasi hech bir narsa bilan chegaralanmaydi, hech bir nar-Iti bihin nazorat qilinmaydi, shuning uchun ham ular juda alati, aqlga •I'l'ni;iydigan va amalga oshmaydigan obrazlar yaratishlari mumkin.

V. XAYOLNING AHAMIYATI

Xayol jarayoni ongimizning mazmunini faqat biz idrok qilgan narsa- lnr t risidagi tasawurlar bilangina boyitib qolmasdan, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar t risidagi tasawurlar bilan ham bo- yiladi, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar t risidagi tasawurlar bilan ham boyitadi.

Shunday qilib, xayol tufayli olam bizning ongimizda kengroq va xil- ma-xil aks etadi, bizning nazar doiramiz kengayib, shaxsiy tajribamiz doirasidan ancha chetga chiqadi.

Xayol boshqa psixik jarayonlarning faoliyatini boyitadi

Xayol natijasida bizning idrokimiz, garchi hamisha raso b lavermasa- da, lekin har holda, t liqroq va yorqinroq b ladi. Masalan, nutq badiiy suratlar, musiqa va boshqa shu kabi san'at asarlarining qanchalik t liq idrok qilinishi k p darajada xayol faoliyati bilan bo liq b ladi. Xayol faoliyati qanchalik kuchli b Isa, shunchalik mukammal, mazmuni ham shunchalik keng idrok etiladi.

Xayol jarayonlari xotira faoliyatida kattagina rin oladi. Xayolda yara- tilayotgan tasavvurlar esda olib qolish vaqtida va esga tushirish vaqtida bo Ianishlar vujudga keltirish uchun tayanch b ladi. Xotira tasavvurla- rining mazmuni k pincha xayol faoliyati bilan zgartiriladi va t ldiriladi.

Xotira tasavvurlari kabi, xayol tasawurlari ham tafakkur uchun ta- yanch material b ladi. Tafakkurning umumiy lashtirish, abstraksiyalash, aniqlashtirish kabi jarayonlari xayolga k p daraja bo liq b ladi. Jumla- dan, tafakkurjarayonlaridagi yaqqollik k p jihatdan xayol faoliyati tufayli hosil b ladi.

Xayol yaratib berayotgan obrazlar, shuningdek, xayol jarayonInrning zi ham har xil hissiyotlarimiz uchun eng boy manbadir. Xayol faoliyati tufayli tu iladigan hislar k pincha ancha kuchli va barqaror hislarb ladi.

Xayol tufayli odam z tevarak-atrofidagi voqelikni idrok qilib va o\ turmushining tmishidagi hodisalarni esga tushirish bilan bo liq b lga tuy ularni his qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, kelajak t risidagi — kutilayotgan yoki istakdagi narsalar, orzu va maqsadlar t risida tasavvurlartu dirgan tuy ularni his qiiadi. Masalan, tilakdagi maqsadni tasavur qilish kishida ijobiy hislar tu diradi, bunday hisiar esa kishini tetik qiladi va uning ayratiga ayrat q shadi. Chunonchi, charchab qolgan kishi z mehnatining natijalarini tasavur qilganida, bu tasavur uning ishini bitkazishiga yordam beradigan kuch va tetikJik ba ishlaydi.

Albatta, xayol tufayli shunday obrazlar ham tu iladiki, bu obrazlar salbiy hislarni: so inish, ma'yuslik, q rqish, sababsiz azablanish va boshqa shu kabi hislarni vujudga keltiradi yoki kuchaytiradi. Shunday ham b ladiki, xayol jarayonlarining zi salbiy emotsional holat sababli, ya'ni yomon kayfiyat, k ngil ashlik, xavotirlik va boshqa shu singari holat sababli vujudga keladi va bu holat sha jarayonlarni kuchaytiradi, s ngra esa vujudga kelgan tasavurlar sha salbiy hislarni yanada kuchaytirib yuboradi. Hammaga ma'lumki, q rroq kishilarxatarli ahvolni tasavur qilishlari bilanoq haqiqatda b lishi mumkin b lganidan beshbatarroq enka-tenkalari chiqib ketadi.

Xayol faoliyati bizning ijtimoiy hislarimizni d stlik va jamoa hislarini k p darajada kuchaytiradi. Xayol tufayli odam zini boshqa kishining rnida deb tasavur qilishi, uning hislari va intilishlari bilan yashashi, xayrixohiik, birdamlik deb ataladigan va boshqa shu kabi tuyularni his qilishi mumkin.

Xayol bizning irodamizni ishlatishimizda ham katta rol ynaydi. Ma'lumki, odam bir ishga kirishmasdan oldin z oldiga muayyan maqsad q yadi, shu maqsadga erishish y llarini va vositalarini belgilab oladi, z harakatlarining natijalarini tasavur qiladi, rejalashtiradi. Mana shu tasavurlarning hammasi esa xayol vositasi bilan vujudga keltiriladi. Shu sababli, irodasi kuchli, tkir, xarakteri mustahkam kishilarda xayol ham juda sgan boiadi. Inson faoliyatining hamma turlarida: yinda, qishda, mehnatda, fan va ijodiyotda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi yinlar — asosan, bolalar fantaziyasining namoyon b lishidir. Bolalarning ijodiy yinlarida ularning organizmi kamol topadi va mustahkamlanadi, aqli, irodasi, ma'naviy va estetik hislari sadi.

Xayol b lmasa, qish ishlarining samarali b lishi mumkin emas. quvchilar zlari bevosita idrok qilolmaydigan narsalart risidagi bilimlarni xayol mavjud b lganidagina yaqqol tushunib, bilib olishlari mumkin. Chunonchi, quvchilar geografiya va tarixga doir bilimlami mana shu tariqa yaqqol idrok qiladilar.

Xayol jarayoni quvchilarga darsda mavhum, abstrakt shaklda beri-

Inyolgan materialni aniqlashtirishga yordam beradi. quvchilarmatema-likn, grammatika va boshqa fanlarga doir misollarni k p jihatdan xayol lihliroki bilan « yiab topadilar» va tanlab oladilar.

Xnyol b lmasa, odamning mehnat qilishi ham mumkin b lmaydi. Mchnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad ol- ilhulnn belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalarberishi oldindan lnsiivvur qilinadi. Shunday qilinmasa, ishlab b lmaydi. Erishilmoqchi h lgan maqsadni belgilash, oldindan k rish, chamalashning zi shu nijic|sadni va natijalarni xayolda tasavur qilish demakdir, xayolning b lishi Insonning har qanday ishni ijodiy bajarishiga yoki bu ishga ijodkorlik Hcmentlarini kiritishga imkon beradi. Aks holda mehnatning har bir turi ltfari rganib olingan usullar va harakatlarni shunchaki takrorlash y li hilangina bajarilishi mumkin.

Ilmiy kashfiyotlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahami- yali b lgan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli, ayniqsa, katta.

Gipoteza — haqiqiy sabablari nomalum b lgan hodisalarning fakt- larni izohlamog uchun fanda q llaniladigan taxmindir. Odatda, gipote- /alarning k pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlaryoki farazlarasosida vujudga keladi. Vujudga keltirilgan gipoteza eksperimentlar qilish yoki faktlar tanlash y li bilan tanqidiy ravishda tekshirib k riladi. Eksperi- mentning natijalari va t plangan faktlar shu gipotezaning rostligini tas- diqlasa, u holda gipoteza ilmiy nazariya b lib qoladi. Masalan, qadimiy liziklar va astronomlar meteorlarning va yulduzlar uchishining sabab- larini izohlashga urinib, bu hodisalar Yerdagi qattiq moddalarning bu lanishidan boshqa narsa emas, suv bu lari kabi mazkur qattiq mod- dalarning bu lari ham yuqori k tarilib va s ngra lovillagan toshlar holi- da yerga tushadi, deb faraz qilgan edilar. Lekin bu gipoteza faktlar bilan isbot b lmagani sababli rad qilindi. S ngra, mana shu hodisalami meteorlarni izohlamog uchun boshqa birgipoteza vujudga keltirildi: Oyda vulqonlar bor, shu vulqonlar oyat z r kuch bilan lava chiqarib turadi, bu lavaning bir qismi meteoritlar tariqasida yerga tushadi, deb faraz qilin- di. Lekin bu gipoteza ham isbot b lmadi: Oyda hech qanday vulqon y qligi va lavalarni chiqarmasligi maMum b lib qoldi. Keyingi vaqtlarda bunday gipoteza vujudga keldi: shu gipotezaga k ra, benihoya k p miq- dorda kichik va mayda jismlar bor, planetalar singari, bu jismlar ham quyosh atrofida aylanib yuradi. Ba'zan bu jismlar Yerning tortish kuchi doirasiga tushib qoladi, buning natijasida ular yerga tushadi. Bu gipoteza haqiqatga eng yaqinroq b lib chiqdi va hozirgi vaqtda hamma tomoni- dan qabul qilingan ilmiy nazariya b lib qoldi.

Gipotezalar ilm-fanning ol a borishi uchun muhim shartdir.

Odamning butun ijodiy faoliyatida xayolning juda katta ahamiyati

bor, xayol b lmasa, qishloq x jaligida novatorlik, texnikada ixtirochili va barcha san'at tarmoqlari ham b lmagani b lar edi.

Albatta, real xayolgina inson faoliyatida ana shunday ijobiy ahamiyatga egadir.

Aksincha, real b lmagani xayol — quruq xayolparastlikdir, **bunday** quruq xayolparastlik har qanday faoliyatga t sqinlik qiladi. Keng, mazmunli, kuchli va real xayolgina inson faoliyatining hamma sohalarida ijobiy ahamiyatga ega b ladi, albatta. Mana shunday xayolni stirish aqliy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri b lishi lozim.

VI. XAYOLNING SISHI

Odamda xayol ilk bolalik cho idanoq sib boradi. Bolalardagi xayol ularning faoliyati jarayonida taraqqiy qilib boradi: dastlab yinlarda, s ngra esa qishda va mehnatda sib boradi. Bolalarda tajriba t plana borishi hamda xotira tasawurlarining boyligi hosil b la borishi bilan ularda xayol ham sib boradi va ulardagi ehtiyojning sishi uchun y l ochadi.

Psixikaning boshqa jihatlarini kabi, bolalardagi xayol ham, asosan, tarbiya va qitishning ta'siri ostida sadi.

Yasli yoshidagi bolalarda xayolning sib borishi

Ikki yoshga kirgan bolada xayolning dastlabki kurtaklari yinchoqlar bilan har xil yinlar qilishda, q liga tushgan mayda-chuyda narsalar — tayoqchalar, toshlar, qo ozlar va boshqa shu kabilar bilan ynashda, egri-bugri chiziqlardan iborat rasm chizishda namoyon b ladi. Bolalar xayolining mana shu hamma dastlabki k rinishlari beixtiyor voqe b ladi. Bola k zi k rgan, q liga olgan va ishlatayotgan narsalarning zi uni shu narsalar bilan ynashga qiziqtiradi. Bunday holda bola zining harakatidan zavqlanib va z faoliyatida qandaydir biror yangilik paydo b lganini k rib ovunib yuradi, xolos.

Bolada nutq paydo b la boshlashi bilan kattalarning ta'siri ostida u z «ijodini» tushuntira boshlaydi. «Bu qilgan narsang nima?», «Nimalarning suratini chizding?» deb berilgan savollarga bola terib q ygan kubiklarni k rsatib: «Men uy qildim», zi chizgan suratlarini k rsatib: «Bu — laycha» deb javob beradi va hokazo.

Yasli yoshidagi bolaning xayoli hali tor va mazmuni kamba al b ladi. Uning xayoli tevarak-atrofida k rgan narsalar doirasidan chetga chiqmaydi va asosan, z tevaragida, zi yashab turgan uy sharoitidagi narsa va hodisalarga taqlid qilish tariqasida namoyon b ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada xayolning sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada yin, mash ulot jarayonida, **inrbiya** ta'siri bilan tasavur boyligi ancha kengayadi, tafakkur sadi, **yini** ehtiyojlar paydo b ladi, faollik ortadi, shular sababli, bu yoshdagi bolilarda xayol faoliyati ham kengroq va mazmunliroq b lib qoladi.

Yasli yoshidagi bolalarda b lgani singari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ham xayol, asosan, yin jarayonida paydo b ladi va sib borndi.

Bolalar uch-t rt yoshga yetganlarida ularda zlarini katta yoshdagi odamlirdek qilib k rsatish va shunday katta b lishga intilish, zlari hali uddalay olmaydigan narsalami qilish ehtiyoji judayaqqol paydob la boshlaydi. Bola zi ynayotgan yinlarida goh zini ot minib chopib borayotgan chavantlo/. deb, goh zini uchuvchi deb, goh haydovchi deb, goh vrach deb, goh qituvchi deb xayol qila boshlaydi. Bu yinlarda, albatta, bolalaming turli harakatlarga taqlid qilishlari katta rin oladi. Lekin, har holda, mana shu yinlarda ham xayolning ijodiy faoliyati namoyon b Iaveradi. Bu yinlarda bola ynab turgan joyni ham, q liga tushgan narsalami ham boshqacha tarzda tasavur qilaveradi: u atrofiga dengiz, rmon deb, yo ochni ot deb, stulni avtomobil yoki samolyot deb, ch plarni, qaldir ochlarni uchuvchilar va haydovchilar deb tasavur qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida xayol jarayonlari ixtiyoriy ravishda ham, ya'ni oldindan q yilgan maqsad asosida sodir b la boshlaydi. Dastlab bu maqsadni bolaning zi q ymaydi, balki bolaga bu maqsadni kattalar k rsatib beradi. Bolaga: «Kubiklardan uy yasagin», «Mushukning suratini chizgin* degan mazmunda topshiriqlar beriladi. Bola ham bu topshiriqlarni z kuchiga va zining uquviga yarasha bajaradi. Keyin bola z faoliyatida zi ham z oldiga muayyan maqsadiar q ya boshiydi, keyin bu maqsadlarni z yinlarida, k rish yinlarida, loy va plastilindan yasagan buyumlarida, chizgan rasmlarida gavdalanti radi. Endilikda buyumlar — kubiklar, tayoqchalar, qalamlar, qo ozlar va boshqa shu kabilar bolaning q lida ijodiy faoliyatni uy otadigan buyumlargina b iib qolmasdan, balki shu bilan birga, mana shu faoliyat uchun material va hosil qilingan natijalarni ifodalash vositasi ham b lib qoladi.

Lekin maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida boladagi xayolning ixtiyoriy ijodiy jarayonlari juda beqaror b iadi. Bola maqsadni amalga oshirayotgan vaqtida k pincha shu q yilgan maqsadni zgartirib yuboradi. yin jarayonida yinning sujeti zgartiriladi, bola chizayotgan suratlardagi obrazlar zgaradi: tasodifiy (beixtiyor) ravishda biror chiziq, ortib ketish bilan suratdagi ot kapalakka, uy itga aylanib ketadi va hokazo. Keyinroq bolalarning yoshi osha borgan sari, bolaiaming yinlari

murakkablasha boradi, shu yinlarda namoyon boʻladigan ixtiyoriy xayol ham ancha barqaror boʻlib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning xayoli kattalar bilan gaplashishning ta'siri ostida ham paydo boʻladi va sodi. Bolalar uzoq mam-lakatlar tashqiridagi, rmonlar va dengizlar tashqiridagi hamda shu rmonlar va dengizlarda qanday jonivorlar va nimalar borligi tashqiridagi, qutbda ishlayotgan kishilarimizning hayoti tashqiridagi, qahramonlari-mizning urush vaqtida va ishlab chiqarishda k rsatgan bahodiriiklari tashqiridagi, tabiatni zgartirish tashqiridagi hikoyalarni zavq bilan ting-laydilar. Bolalarertaklarni, ayniqsa, qiziqib tinglaydilar: bolalarning z-lari ham ertak aytishni yaxshi k radilar, kattalar aytib bergan ertak va hikoyalar ta'siri bilan bolalarda z-lari idrok qila olmaydigan narsalar tashqirida, shu jumladan, hech qachon boʻlmagan va boʻlmaydigan narsalar tashqirida olamjahon obrazlar paydo boʻladi.

Shunday qilib, xayol jarayonlarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning aqliy tafakkuri kengayadi, uning shaxsiy tajribasi doirasidan chetga chiqadi. Saviya kengaya borgan sari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola-niing psixik hayoti ham mazmunliroq boʻlib qoladi, buning esa bolani maktabda oqishga tayyorlashda katta ahamiyati bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xayoli ancha kuchli boʻladi. Bolalarning yin vaqtida yaratayotgan obrazlari, ularning hikoyalaridagi va ertaklaridagi obrazlar yorqin, j shqin obrazlar boʻladi. Bu obrazlar idrokka yaqinlashib qoladi, deyish mumkin. Chunonchi, yo ochni «ot» qilib chopib borayotgan bolalar zini xuddi chinakam otda chopib borayot-gandek his qilishadi, bolalar yin qoidasining buzilishiga biror katta ishning buzilishi deb qaraydilar. Bolalarning xayoli hissiyot jihatidan juda kuchli boʻladi, lekin tanqidiy tafakkurjihatidan kuchsiz, turmush tajribasi jihatidan kamba al, bilim jihatidan cheklangan boʻladi.

Ammo shunday boʻlsa ham, bolalarning yin faoliyatida va ularning ertaklaridagi obrazlarda reallikni his qilish butunlay boʻlmaydi, deyish not ridir. Agar bola «ot» qilib chopayotgan yoki «samolyot» qilib ucha-yotgan stul haqiqatan ham chopib uchib ketganida edi, buni ynayotgan bola, hech shubhasiz, hayron boʻlib qolur yoki q rqiib ketgan boʻlur edi. Bolalar odatda yin bilan ertakni, «yol on» bilan «rost»ni bir-biridan farq qiladilar.

Bolalik yoshida, asosan, 5—7 yoshlarda, bolalar xayolda gavdalantiri-ladigan obrazlarni (xayolda ilgari vujudga kelgan va xotirada saqlanib qolgan obrazlarni) k pincha xotira tasawurlariga aynan xshatadilar. Bola z hikoyalarida k pincha zining fantaziyasida saqlanib qolgan obrazni haqiqatda boʻlgan, zi ilgari idrok qilgan fakt deb gapiradi. Bolalar yol onni mana shu tariqa beixtiyor chin deb gapiradilar, xayol mahsuli

bu yil bu yil bolalarning tafakkuri ham yetarli ravishda nazorat qilinmaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xayolning rivojlanishida shu yoshdagi bolalarga xos individual xususiyatlar sezilarli ravishda paydo bo'ladi. Bu xususiyatlar, avvalo, bolalar yashab turgan vaziyatdan, ularga berilayotgan tarbiyadan, bolalardagi faollikning namoyon qilinishi uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlardan, bolaning umumiy sishidan kelib chiqadi. Hozirgi kunda xayollarning juda rivojlanib ketishiga biror individuallik va qobiliyatning erta yashash va oshib ketishiga sabab bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarda xayolning rivojlanishi

Maktab yoshidagi bolalarda xayol qilish, asosan, o'qishning ta'siri ostida yana oshib boradi.

Maktabning birinchi sinfiga kirgan bolada xayol yetarli ravishda rivojlangan bo'ladi va u xilma-xil tasavurlarning kattaginabo'yligiga ega bo'ladi. Birinchi sinflarda o'qish natijasida u faqat idrokka va xotira tasavurlariga tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'qitilayotgan materialni asosan yaqqol tarzda o'zlashtira beradi.

Masalan, geografiya, tarix, adabiyot singari sohalaridagi bilimlarni yaqqol tarzda o'zlashtirishda maktab o'qituvchisining xayol qilish faoliyati, ayniqsa, katta rol o'ynaydi, chunki bu fanlarning obyektlarini o'qituvchilar bevosita idrok qilolmaydilar va tajriba qilib ko'rolmaydilar. O'qituvchi o'qituvchining geografiyaga, tarixga, adabiyotga va boshqa fanlarga doir darslarini tinglab yoki kitoblarni o'qib, hamisha muayyan bir joyni, joyliklar va hayvonlar olamini tasavvur qilib turishi, uzoq o'qishdagi odamlarning hayotini va faoliyatini, ayrim tarixiy voqealarni ko'z oldiga keltirishi lozim. Shunday tasavvurlar bo'lmasa, o'qitilayotgan materialni o'zlashtirish faqat o'qituvchining so'zlarini yoki darslikda yozilgan gaplarni yodlab olishdangina iborat bo'lib qoladi.

Fanga qiziqish mavjud bo'lganda yoki tasavvurlar bo'yligi yetarli bo'lganda taqdirida bilimlarni o'zlashtirish hozirgi kunda yangi obrazlar o'qituvchi o'qitgan darsning yoki darslikda yozilgan gaplarning ta'siri ostida beixtiyor paydo bo'laveradi. Lekin ba'zan geografiya, tarix, adabiyot yoki fizika mash'ulotlarida o'qituvchilar muayyan bir tasavvurni yaratmoq uchun ko'proq kuch sarflashlari lozim bo'lib qoladi.

Bilimlarning o'zlashtirilganida o'qituvchilarning xayoli rivojlana boradi, keng va mazmunan boy bo'lib qolaveradi. O'qitish jarayonida yerning keng va kattaligi ta'rifidagi tasavvurlar vujudga keladi, uzoq o'qish ta'rifida, chin va uzoq, kelajak ta'rifida yangi tasavvurlar paydo bo'ladi.

qitish jarayonida xayolning sishiga faqat qitilayotgan materialning mazmuniga yordam berib qolmasdan, shu bilan birga, quvchilarga shu materialni qitishda qullanilayotgan usullar, metodlar ham yordam beradi. quvchida xayolning taraqqiysi uchun qituvchining jonli nutqi, darslikda yetarli miqdorda birlagan obrazli, aniq material, shuningdek, badiiy mahorat bilan yasalgan qish qurollari — suratlar, sxemalar, jadvallar, kartalar, modellar va boshqa shu kabilarda katta ahamiyatga egadir.

quvchilarning ijodiy xayolini taraqqiy qildirish uchun sinfda va sinfdan tashqari takziladigan musiqa, rasm mash ulotlari, loy va plastilindan har xil buyumlar yasash mash ulotlari, insho, badiiy adabiyot qish, tashqaralarda (adabiyot, drama, aviamodelchilik tashqaralarida va boshqa shu kabi tashqaralarda) qatnashish katta ahamiyatga egadir. Bunday mash ulotlarda bolaning turli narsalarga qiziqishi: uning bilishga qiziqishi, uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, estetik qiziqishlari, texnikani va shu kabilarni bilishga qiziqishi xayolning sishiga yordam beradi. Bu qiziqishlar smirlarda, ayniqsa, sezilarli ravishda namoyon bo'la boshlaydi.

Badiiy adabiyot asarlarini qish, shuningdek, jurnallarda va gazetalarda bizning qurilishlarimiz tashqarisida, ilmiy kashfiyotlar va texnika sohasidagi kashfiyotlar tashqarisida, qishloq xalqaligidagi novatorlartashqarisida yozilgan maqolalarni qish keng, mazmunli va real xayolning sishi uchun katta ahamiyatga egadir.

Maktab yoshidagi bolalarning yonaydigan yinlarida ham ulardagi xayolning sishi davom etaveradi. quvchilar yonchoq ustaxonalar, zavodlar, temir yo'llar yasab yonaydilar, z yinlarida turli «ekspeditsiyalarga» boradilar. Oyga, Marsga, boshqa planetalarga «kosmik sayohat qilib uchib» boradilar va shu kabi yinlarni yonaydilar. Bunday yinlarda har bir quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy kashfirish-yasash va badiiy qobiliyatlarini sadi.

quvchining va smirning sibi borayotgan xayoli zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina zgarib qolmasdan, balki yonaylash jihatidan ham zgaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar z ehtiyojlariga bo'liq bo'lgan birortasavur yaratishlari bilan darhol shu tasavurlarni z harakatlarida, yinlarida, suratlarida va shu kabilarda namoyon qiladilar. Bola, asosan, hozirgi hayot bilan yashaydi va unda z yaratayotgan obrazlarni r yobga chiqarishni kelajakka qoldirish mayli bo'lmaydi. Yuqori sinf quvchilarida xayol faoliyati, asosan, kelajak obrazlarini yaratishga — ideallar yaratishga, kasb tanlashga qaratilgan bo'ladi.

quvchilarda va smirlarda xilma-xil qiziqishlar va ideallar, jumladan, kasbga qiziqishlar sibi borishi bilan ulardagi xayol orzu tariqasida namoyon bo'la boshlaydi. Bizning maktablarimizdagi quvchi bolalar, smiriari, yigitlar va qizlar zlarining kelajak faoliyatlarini, mamlaka-

Ilm/dn ijodiy mehnat qilishni, yangi ulu kashfiyotlar, ixtirolar qilishni or/u qiladilar. Bizning yoshlarimiz zlar orzu qilayotganlarida bizda flima shu orzularni r yobga chiqarmoq uchun butun sharoit yaratib be-flgnnligini va shu orzuni amalga oshirish faqat zlariga, zlarining qunt blnn ishlashlariga bo liq ekanligini biladilar.

quvchi va smirning xayoli zining barqarorligi bilan maktab-jincha tarbiya yoshidagi bolaning xayolidan farq qiladi. Maktabgacha tar-liyn yoshidagi bolalarda ixtiyoriy xayol ham, ayniqsa, ularda k proq uchraydigan beixtiyor xayol ham oyat beqaror b ladi.

Maktab yoshidagi bolada ixtiyorsiz xayol ham, ixtiyoriy xayol ham borgan sari barqaror b lib boraveradi. Xayolni tu diradigan qiziqish yoki ideyalar mavjud b lganda ixtiyorsiz xayol barqarorb ladi. quvchilarda ixiyorsiz xayol k pincha ularning ixtiyoriy xayolidagi ayrim momentlar lariqasida namoyon b ladi. Bunday ixtiyorsiz xayol yangi materialni tushu-nish va zlashtirishda, turli masalalarni hal qilishda, insholar yozishda, surat chizishda, har xil buyumlar shakiini yasashda va shu kabi mash ulotlarda katta rol ynaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda b lgani singari, quvchilarda ham xayol katta kuch bilan namoyon b ladi. quvchilar va smirlarning z xayolida, ayniqsa, z orzularida yaratayotgan obrazlari juda yorqin va jonli obrazlar b ladi. Shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshi-dagi bolalardan quvchilaming farqi shundaki, katta yoshdagi kishilar singari, maktab quvchilari ham shu obrazlarni idrok qilinayotgan narsa-lardan aniq farq qiladilar va z xayollaridagi tmish obrazlarini xotira tasawurlari bilan aralashtirib yubormaydilar. Maktab yoshidagi bolalarda reallikni mana shunday sezish hissi katta tajriba, t plangan bilimlar tu-fayli va tafakkurning ancha sganligi tufayli vujudga keladi.

Odamlarning barcha yoshdagi keng, mazmundor, barqaror va real xayol ularning faoliyatida tafakkur, iroda, qiziqish va ehtiyojlarining taraqqiysi bilan birlikda taraqqiy qilib boradi.

VIII BOB. TAFAKKUR

I. TAFAKKUR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tafakkur — inson aqiiy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrof-dagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo b ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalarshaklini oladi. Tafakkur nutq — til bilan chambarchas bo langan. Insonda tafakkur va nutq b lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson z atrofidagi olamda b lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasawurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida z idroki, tasavvuri va fikrlarining t riligini, aniqligini va haqiqiyiligini belgilab oladi, bularning voqelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun Sharqdan chiqib, arbgabotayotganligini hammamiz k ramiz (idroki qilamiz). Biz Yerning qimirlamay turganligini, quyosh esa yer atrofida aylanayotganligini k ramiz. K p asrlar davomida juda k p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasidagina, uzoq davom etgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina haqiqatda quyosh yer atrofida aylanmasdan, balki yer z qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati t risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqatga t ri kelmas ekan, voqelikning t ri aks etishi, ya'ni haqiqat — bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil b lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Voqelik tafakkurda idrok va tasawurlardagiga qaraganda chuqurroq va t laroz aks etadi.

Biz sezgi, idrok va tasavur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin b lman narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bo lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan,

bi'ga ma'lumki, agar yoruglik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur Kpckning yetti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (kuzimiz hilan kuz ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan birlak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infraqizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz kuz rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarning borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

Tafakkur — voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavur qilamiz, ammo umuman stol va stul tuzilishida, umuman mebel va umuman narsa tuzilishida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylik natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa tuzilishidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumi tuzilishida ham fikr yuritish mumkin. Masalan, «uzbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki uzbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar tuzilishidagi eng muhim bo'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib kuz raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lanishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bo'lanishidagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin sodir bo'lanishini ta'riflashida qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa sodir bo'lgani uchun ikkinchi hodisa sodir bo'lay beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa sodir bo'lay berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'laydi, deb aniq aytamiz va oldingi hodisaning sodir bo'lay berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lanishini idrok qilganimizdan tashqari, ular tuzilishida sabab-natija bo'lanishi, ya'ni qonuniy bo'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bo'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (kuz rmaymiz, ushlab kuz rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bo'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yozilish bilan topamiz.

Sizning narsa, ayrim hodisalardagi sabab-natija bo'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyashtirish yozilish bilan voqetkning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlab qolganligiga haroratning pasayganligi (0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiy lashtirish natijasida: «Harorat 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalarning rttasidagi mavjud sabab-natija bo'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lgan yoki hozirgi paytda bizning oidimizda ruy bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda haroratning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini aniq qilib oldindan aytib beradi. Ijtimoiy turmushning asoschilari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi.

Oldindan ko'rish naz oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xossalarini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shuullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (tashkili), tashliq, chuqur va umumiy lashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning yanada oqilona amaliy faoliyat bilan shuullanishiga imkon beradi.

Bosh miya psichining biron-bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun psichi qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari rttasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bo'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib ko'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir ko'tkazishida muvaqqat bo'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I.P. Pavlov aytganidek, «awalo, umuminsoniy empirizmni, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning psichini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi maxsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bo'lanishlar asosida voqe bo'ladi (Iloco6He coSpaHHe, III tom, 2-kitob, 232-bet).

Tafakkurni yonaltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yonaltiruvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan cho'chida yoki psichi

hmmknt qilayotgan cho idagina emas, balki shu bilan birga, u zining (o znki yoki yozma) nutqi bilan z fikrlarini boshqa odamlarga lkiiznyotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini zi /Jashtirib olayotgan cho da ham Fikr qilaveradi.

Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot t risidagi z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi hiliikkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytiravcradi. Shu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan b lishi shu jarayonlarning muhim xususiyatidir.

II. FIKR YURITISH OPERATSIYAIARI

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe b lmasdan, balki alohida aqliy operatsiyalar — biz idrok qilayotgan yoki tasavur qilayotgan narsalar (obyekt-lar) ustida, biz umumiy lashgan va abstrakt tushunchalarga ega b lgan obyektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe b ladi.

Tafakkur qilish — operativ jarayondir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiy lashtirish, aniq-lashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosi! b ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar t risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash

Taqqosiash — shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar rtasida xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik bor-ligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K.D.Ushinskiy tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab k rish y li bilan bilolmasak boshqa y l bilan bilolmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqi-ni bilib olishimiz mumkin b lmagani biron yangi narsaga duch kelgani-mizda edi (basharti shunday narsa bor b lsa), u holda biz shu narsa t risida hech qanday fikr hosil qila olmagan b lur edik va uning t risida biror s z ayta olmagan b lur edik» (M36paHHbie coHHHeHHH, II tom, 1939-yil, 436-bet).

Narsalarning xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni b lib, bu jarayon

idrok qilinayotgan narsalarning xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqe bo'ladi. Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib kiritilayotganda, masalan, bir qalamni ikkinchi qalamga, ichov chizi ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib kiritilayotganda sodir bo'ladi. Biz masofani santimetrli lenta bilan o'lchayotganimizda, o'lchovni tortib kiritayotganimizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo'ladi. Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o'ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solishtirib kiritish yoki li bilan ham bo'ladi. Masalan, biz o'zimiz turgan binoni boshqa kichik chadagi binolar bilan taqqoslab kiritib, ularning o'rtasidagi xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o'rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi xshashlikni ham, tafovutni ham topamiz. Ayrim kishilarni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarida va hokazolarda tafovut yoki xshashlik borligini topamiz, ikkita matematik ifodani: $6 + 2$ bilan $10 - 2$ ni taqqoslab, bu ifodalarning qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya'ni tafakkurning mana shunday qobiliyati, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir.

«Agar siz,— deb yozgan edi Ushinskiy, — tashqi tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning ziga juda xshash bo'lgan narsalardan bo'lgan tafovutini topingiz va uning zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu narsaning eng muhim hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz» (Usha kitob, 436-bet).

Analiz va sintez

Analiz — narsani (buyumlarni, hodisalarni, jarayonni) tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo'lish — uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarni bir-biridan ajratib olish mumkin. Kimyogar suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalinishi mumkin.

Analiz obyektlarni amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgi-

Inrga b lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qiliiiiidigan analizdir. Chunonchi, stolni analiz qilgan vaqtimizda biz uning tusini, o irligi va boshqa shu kabi belgilarini bilib olamiz. Suvning tinniqligini, o irligini, bu lanishini, haroratini, zichligini ham fikran ajralish mumkin.

Psixologiyani rrganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

qish mash uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish faoliyati katta rin tutadi. Chunonchi, savod rgatish, odatda, nutqni analiz qilishdan: gapni s zlarga, s zlarni b inlarga, b inlarni tovushlarga ajratish-dnn boshlanadi. Matematika masalasini yechish analiz qilishdan — dastlab bir qancha ma'lum sonlarni, s ngra esa noma'lum sonlarni topishdan boshlanadi.

Sintez — analizning aksi yoki teskarisi b lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon obyektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib q shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga b lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib q shishdan iboratdir, amaliy analiz b lгани singari, sintez ham amaliy b lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda birlashtirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil b ladi. Kislorod bilan vodorodning kimyoviy birikishi natijasida suv hosil b ladi. Mana shu va shunga xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayonlarida va ish-harakatlarda sodir b ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil b ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran b lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning zimizga maMum b lgan s zlaridan mazmunli gap tuzayotganimizda yoki ana shunday ma'lum s zlardan tarkib topgan tayyorgapni qib tushunayotganimizda xuddi shunday jarayon sodir b ladi.

Analiz singari, sintez ham, qish jarayonida katta rin tutadi. Masalan, qishga rgatish vaqtida tovushlar va harflardan b inlar, b inlardan s zlar, s zlardan gap tuziladi. Mana shuning zi — sintezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarini, hislarini tasvirlash va analiz qilish y li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil b ladi.

Analiz vasintez y li bilan muayyan birbutun narsaning har bir ayrim

qismining, harbir ayrim ejementining shu butun narsadagi roli va aha yati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bo lanishi, narsaning asos (muhim) belgilari va ikkinchi darajaii belgilari aniqlanadi.

Analiz va sintez hamisha birlikda tadi. Bir butun narsa analiz qili' nadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlami, ele* mentlarni, belgilarni birbutun qilib birlashtirmoq uchun awalo shu qism-larni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

«Tafakkur, — deb yozgandi I.P. Pavlov, — albatta assorsiyatsillardan, sintezdan boshlanadi, s ngra sintezning ishi shu analiz bilan q shiladi. Analiz, bir tomondan, retseptoriarimizning, periferiya uchlarining anali-zatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim shar-larining p stida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq b Imagan narsa-larni voqelikka muvofiq b lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozla-nish jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining p stida qilinadigan anali-z va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini z ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarning yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi.

Abstraksiyalash, umumiyashtirish va aniqlashtirish

Abstraksiya — shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha obyektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu obyekt yoki obyektlardan fikran ajratib olinadi. Bu jarayonda obyektidan ajratilgan bir belgining zi tafakkurning mustaqil obyektini b lib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir b ladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini — qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska t risida emas, balki doskaning qoraligi t risida, s ngra esa umuman qoralik t risida fikrqilish mumkin. Biz odamlar, samoiyotlar, suv, ot va hoka-zolarning k z oldimzdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umu-miy belgisini — harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat t risida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash y li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabi-lar t risida abstrakt tushuncha hosil b ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash cho ida ham abstraksiyalash jarayoni sodir b ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, ha-rakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

1,1'. Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraksiyaning alohida ahamiyati rltfini uqtirib, bunday degan edi:

• UmumiyLashtirishga keng imkoniyat ochib bergan s zning alohida RIMUKiyati b lmiş abstraksiya tufayli biz voqelikka b lgan munosaba-llml/ni vaqt, maKon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar shakltga solganmi/» («riaBJioBCKHe cpe^bi», III tom, 320-bet).

Nutq til b lganidagina abstraksiya qilish mumkin. S z b lmasa, hech bir tushunchani ifodalab b lmaydi.

UmumiyLashtirish — tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning xshash, muhim belgilarini shu narsalar t risidagi bitta tushuncha qilib, flkrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, riklarda, npelsinlarda va boshqa shu kabilarda b lgan xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni *meva* degan s z bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, llar, gullar va boshqa shu kabilar « simlik» degan tushunchada umumiylashtiriladi, simlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada iinumiyLashtiriladi, harfvva raqamlar «belgi» degan birtushunchada umumiylashtiriladi.

UmumiyLashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chnmbarchas bo langandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning xshash belgilari aniqlanadi va shu xshash belgilar umumiyLashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiyLashtirish ham s z yordami bilan hosil b ladi. Har qanday s z yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki xshash yakka-yakka obyektlarning k pchiligini ifodalaydi. Chunonchi, biz 5/0/degan s zni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka k p stollariga taalluqli b lgan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiyLashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, ziga xos mexanizmlariga tayanadi. «Nutq signallari (suz) tufayii, — deydi I.P. Pavlov, — ...nerv faoliyatining yangi tamoyili — abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiyLashtirish vujudga keladiki, bunda ham z navbatida ana shu umumiyLashtirilgan yangi signallar ta in analiz va sintez qilina-veradi...» (riojiHoe co6paHne coMMHeHHH, III tom, 2-kitob, 215-bet).

Aniqlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraksiyalash va umumiyLashtirish jarayoniga qarama-qarshi yoki shu jarayonning teskarisidir.

Aniqlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka obyektlarga tatbiq yoki mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimizda k z oldimizga qor, qo oz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Biz «kuch»deganimizdaodamni, mashinani, yoru likni vashu kabilami tasavvur qilishimiz mumkin. «T rtburchnkli» deganimizda bu befgi kvadratga, trapetsiyaga, parallelogrammga, kitoblarga va shu kabilarga tatbiq qilini-

shu mumkin. Ikkinchidan, aniqlashtirish umumiy va yakka belgilari **kam** roq bilan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olx uzumni mevalar qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash cho'ntida biz, **odat** da, keltiradigan misollarning hammasi aniqlashtirishning zididir.

Klassifikatsiya va sistemaga solisfa

Atrofdagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki kichik va katta xilma-xil narsalarni tashkil qilishga tashabbus keladi. Shu sababli tashabbus uchun qulaylik ta'minlash maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu kichik va katta xilma-xil narsalarni guruhlariga - turkumlarga bo'linishga tashabbus keladi. Kichik va katta xilma-xil narsalarni (narsalarni va hodisalarni) guruhlarga bo'linish **klassifikatsiya** yoki turkumlarga bo'linish deb ataladi. Har bir guruhdagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi borligi ularni biror jihatdan bir-biriga xos qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. Turfuchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'linadilar.

Turkumlarga bo'linish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'linishning **asosi** deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'ringa qarab yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. Shu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirishi, daraxtlarning boqqa o'tqazilishi makoniy sistema namunasi bo'la oladi. Tashabbusda bo'linish tashabbus voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi. Matematikaga, faysafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasi bo'la oladi.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'linish asosida ta'kidlanadi va mana shu turkumlarga bo'linishning yakuniy desan bo'ladi.

* * *

Xulosa chiqarish tafakkuring spetsifik fikr yurituvchi operatsiyasidir, lekin hukmlar masalasini bayon qilayotganimizda bu operatsiya ta'minlashda gapirish maqsadga muvofiq bo'la oladi.

III. HUKM VA XULOSA CHIQARISH

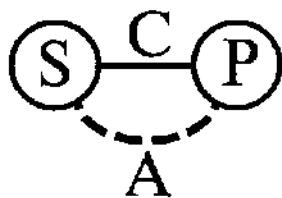
Tafakkur qilish jarayonida, ayrim fikr yuritish operatsiyalarida bizda **psixdo** bo'ladigan fikrlar hukm tariqasida shakllanadi. Hukm – biror narsa (yoki biror kimsa) haqida biror nimani tasdiqlash yoki inkor qilish demakdir. Masalan, «Bu stol – yog'och stol», «Tuyaqushlar ucha olmaydi», «Hammi fanlar foydali». Hukmda biror nima haqida yoki biror kimsa haqida tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsa hukm mavzui bo'ladi. Hukmlarda buyumda biror belgilarning borligi yoki yo'qligi – uning boshqa buyumlar bilan bog'lanishi va munosabatlari tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Shu sababli hukmlar sifatiga qarab bir-biridan farq qilinib, **tasdiqlovchi hukm** va inkor qiluvchi hukm deb aytiladi. Shu hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar esa hukmlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hukm mavzui va uning mazmuni idrok qilinishi, tasavvur etilishi va fikrga keltirilishi mumkin, ya'ni tushunchalar tarzida ifodalanishi mumkin. Binobarin, idroklar, tasavvur tushunchalar ikki elementining (mahsullarining) mazmunini hukmning psixologik (subyektiv) jihatini tashkil etadi. Lekin elementlarning bu qo'shilishini ularning assotsiatsiyalar asosida ketma-ket bir-biri bilan almashinish tariqasidagina tushunish yaramaydi. Bunda shunday bog'lanish ham bo'lishi mumkin. Lekin tasdiqlash yoki inkor qilishning o'zidagi mazkur elementlarning bog'lanishi hukm (fikr) spetsifikasini tashkil etadi. Hukmning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tasvirlash mumkin.

Bu yerdagi ikki to'garak – S bilan P hukm elementlaridir. C chizig'i tasdiqlashni yoki inkor qilishni ifodalaydi. Nuqta A chizig'i bo'lishi mumkin bo'lgan assotsiatsiyali bog'lanishni ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, hukmlar so'zlarda – gaplarda ifodalanadi. Gapda bo'lgani kabi hukmda ham hukmning ikki bo'lagi – egasi yoki subyekti (S) hamda hukmning kesimi yoki predikati (P) bo'ladi. Hukmning gapdan farqi faqat shuki, hukmdagi ega va kesim so'zlardan emas, balki idroklardan, buyum va uning to'g'risida so'z bilan ifodalanadigan tasavvur va tushunchalardan iborat bo'ladi. Shu sababli, hukmning so'z bilan ifodalanishi uchun ham tilning grammatik tuzumi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Fikr hukm to'g'ri grammatik shaklda ifodalanganligi uchun ham uni (fikrni) izoh qilgan kishi uchun va boshqa kishilar uchun aniq va ravshan bo'lib qoladi.

Bizning hukmlarimiz yo bir buyumga, yoki buyumlarning butun bir turkumiga, yoxud buyumlar turkumining biror qismiga taalluqli

31-rasm. Hukm sxemasi.

b lishi mumkin. Bir buyumga yoki bir hodisaga taalluqli hukmlar yakka hukm deb ataladi.

Masalan: «Toshkent — zbekistonning poytaxti», «Bugun havo ochiq». Buyumlarning bir butun turkumiga taalluqli hukmlar **umumiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Motoriarning hammasi elektr tokini tkazadi». Buyumlarning biror turkumi qismigagina taalluqli b lgan hukmlar **juz*iy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ba'zi jismlar elektr tokini tkazmaydi».

Hukmlar voqelikka munosabati jihatidan ham bir-biridan farq qiladi, hukmlar voqelikka muvofiq kelishi yoki muvofiq kelmasligi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, ularchinakam hukm, not ri (xato) hukm vataxmi-niy b lishi mumkin.

Voqelikka muvofiq b lgan, shu voqelikni t ri aks ettiradigan hukmlar **chinakam** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Andijon zbekistonning eng yirik sanoat shahridir» degan hukmlar chinakam hukmlardir.

Biror buyum t risidagi chinakam hukmlar shu buyum t ristdagi bilimdir. Bilim hukmlarda shakllanadi, lekin har qanday hukm ham bilim b lavermaydi.

Voqelikka muvofiq kelmaydigan, uni not ri aks ettirayotgan hukmlar yol on yoki xato hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ikki karra uch sakkiz» degan hukmlar mana shunday not ri hukmlardir. Bu xato, not ri hukmlar bilmaslikni ifodalaydi.

Chin yoki yol on hukm b lib chiqishi mumkin b lgan, ya'ni buyumga muvofiq kelishi mumkin b lgan, muvofiq kelmasligi ham mumkin b lgan hukmlar **taxminiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ertaga yom ir yo ishi mumkin», «Ehtimo3, Marsda hayot bordir» kabi.

Tevarak-atrof olamni bilish jarayonida tafakkur narsalar va voqelik hodisalari t risida hamisha chin hukmlar chiqarishga y nalgan b ladi.

Fikryuritishjarayonlariningnatijalari hukmlardagavdalantiriladi. Lekin ayni vaqtda hukmlar ham tafakkurning shaklidir. Bizda tafakkur faoliyati odatda, muhokama shaklida tadi. Muhokama esa bir-biri bilan bo Jangan hukmlar «zanjiri» dir, ammo bu «zanjir» da ayrim hukmlar shunchaki biri ketidan biri kelavcrmaydi, balki ayni vaqtda tafakkurning biror muayyan narsasiga (yoki masalasiga) taalluqli b lib, bir-biri bilan bo lana boradi. Shu tufayli muhokamalarning sistemali, muayyan va mantiqiy b lishiga erishiladi.

Tafakkur jarayonlari q yilgan maqsadga muvofiq hukmlar shunday birtartibda ketma-ket kelishi (bir-biriga taalluqli b lishi) mumkinki, hukmlarning bunday tartibda kelishining zida yangi hukmlar paydo b ladi va shakllanadi, shuningdek, mayjud hukmlarning chinligi yoki yanglishligi ravshan b lib qoladi.

Bunda shuni nazarda tutish kcrakki, hukmlar har qancha mantiqiy

bo'lsa ham ularning vujudga kelishida va muhokamalarida assotsiativ jarayonlar ham hamisha katta o'rin tutadi.

Xulosa chiqarish

Taqqoslash, analiz va sintez qilish, abstraktlashtirish va umumiyLashtirish jarayonlarida avvalo bizning sezgi organlarimiz bevosita sezib olishi mumkin bo'lgan hodisalar va narsalarning xususiyatlari, ularning bog'lanishlari hamda munosabatlar aks ettiriladi. Shu yo'l bilan bizda bevosita idrok va tasavvurlarga asoslangan hukmlar hosil bo'ladi. Masalan, «Kecha bugungiga qaraganda issiqroq bo'ldi» (taqqoslash), «Daraxt ildizlar, tana, butoqlar, shoxlar va barglardan iborat bo'ladi» (analiz) degan hukmlar mana shunday hukmlardir.

Lekin, ilgari aytib o'tilganidek, voqelikni bilish jarayonida avval bizning idrok va tasavvurlarimizda bevosita aks etmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini ochib berishga to'g'ri keladi. Bunday narsa yoki hodisalar bevosita, asosan, xulosa chiqarish yo'li bilan aks ettiriladi (bilinadi).

Xulosa chiqarish — tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy shaklidir, tafakkurning shu mantiqiy shakli vositasi bilan bir yoki bir necha ma'lum hukmlar (asoslar) dan yangi hukm — xulosa chiqariladi. Masalan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Yerdagi kabi elementlardan tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikkita hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Yerda ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi.

Yerda geliy borligi dastlab xuddi ana shunday xulosa chiqarish yo'li bilan kashf qilingan edi. Shunday xulosa amaliyotda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular — induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir.

Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shunday bir turidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «Yo'q o'ch qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitishdan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «jismlar qizdirishdan kengayadi» deb aytamiz.

Induktiv jarayonidak pincha, quvchilarning zari birqancha ayrim hodisalarga, ayrim hukmlarga asoslanib, matematika yoki grammatikadan umumiy qoidalar chiqarib oladilar. Masalan, quvchilar *kitoh* degan s zning oxirida *h* yoziladimi yoki *p* yoziladimi, deb shubhalanib qoladi-

lar. Bunday holda qituvchi quvchilarga aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmo i uchun bu s zni unli tovush bilan boshqaradigan q shimcha q shib turlashni taklif qiladi. quvchilar bu s zni unli bilan boshlanadigan q shimcha q shib bir necha marta turlab (*kitobim, kitobing, kitobi*) mashq qilganlaridan keyin, *p* emas, balki *b* yozish kerakligini bilib oladilar. quvchilar, yana *ozod, tuz, Ahmedov, Y idoshev* kabi s zlarni yozishdan ham *d, z, v* undosh tovushlarini aniqlash uchun shu s zlarni xuddi haligidek turlaydilar (*ozoda, tuzi, Ahmedova, Y idosheva*). S ngra shunday s zlardan bir nechtasini turlab mashq qilingandan keyin, quvchilar qituvchining yordami bilan: «Yozish vaqtida s zlardagi aniq eshitilmaydigan undosh tovushlarni aniq eshitilmo i uchun shu s zlarni unli tovushlar bilan boshlanadigan q shimcha q shib turlash kerak ekan» degan xulosaga (umumiy hukmga) keladilar. Mana shuning zi induksiyaning yoki induktiv fikr qilishning misolidir.

Umumiy hukmda yakka hukmga tish y li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduksiya) deb ataymiz.

Masalan:

«Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos.

«Havo jismdir». Asos.

«Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» — xulosa. qitish jarayonida umumiy qoidalarni juz'iy, yakkalarga tatbiq qilish vaqtida quvchilar deduksiya y li bilan fikriydilar.

Masalan, quvchilarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan s z uchrab qoladi (*kitob, ozod* va hokazo). Ular umumiy qoidani bilganliklari sababli sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmo i uchun s zni turlab, uni t ri yozadilar.

Analogiya y li bilan, ya'ni xshashligiga qarab xulosa chiqarish — juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir. Bo cha yoshidagi bolaning quyidagi muhokamasini misol qilib keltirish mumkin. Bola bunday muhokama yuritadi: «Ana, xolam kelayotir. U menga konfet beradi». Agar bolaning shu muhokamasini analiz qilib k rsak, uning fikr yuritishi quyidagi tarzda borganligini k ramiz.

« tgan safar xolam kelgan edi». Asos.

« shanda xolam menga konfet olib kelgan edi». Asos.

«Yana xolam kelayotir». Asos.

«Demak, xolam menga yana konfet beradi» — xulosa.

Yana bir misol:

« tgan yil iyun oyining boshida sel yoqqan edi». Asos.

«Iyun kelayotin». Asos.

«Icmak, tez orada qattiq, sel yo sa kerak» — xulosa.

Xulosa chiqarishga doir keltirilgan bu misollar kengaytirilgan mantiqiy shaklda beriladi. Fikr qilish jarayonida xulosa chiqarishning ayrim qit'inlari, odatda, tushirib qoldiriladi. K pincha, ayrim asoslar hammaga Mia'lum hukm b lganligi, shu sababli, takrorlab tirishning hojati y qligi tiiliyli tushirib qoldiriladi.

Masalan: «Fanlarning hammasi foydalidir. Psixologiya — fandır. De-iiiak. psixologiya foydalidir», degan mazmundagi kengaytirilgan shaklda Ktilosa chiqarish rniga biz, odatda, shu xulosa chiqarish y lini qisqartirilgan shaklda ifodalab, bunday deymiz: «Hamma fanlar foydali-dir, demak, psixologiya ham foydalidir», yoki «Psixologiya — fandır, de-inak, u foydalidir», yoki «Psixologiya foydalidir, chunki hamma fanlar lbydalidir».

Biz zimizning yoki boshqalarning fikrlarini tekshirib k rish, asos-Inb berish, isbotlab berish lozim b lgandagina xulosa chiqarishning t liq, kengaytirilgan mantiqiy shaklidan foydalanamiz.

Hukm yuritishning murakkab jarayonlari hamisha tutash xulosalar chiqarishdan iborat b lib, bu jarayonlarda xulosalarning hamma turlari bir-biri bilan chatishib ketadi.

Hukmning haqligiga ishonch hissi

Tafakkur jarayoni hamisha obyektiv dunyoda mavjud narsa-hodisalar l risida chin xulosa chiqarishga, shuningdek, xato xulosa va hukm-lardan qutulishga qaratiigan b ladi.

Mana shunday chin haqiqatni qidirayotgan kishida, odatda, zi tayyor holda qib olayotgan yoki fikrlash jarayonida paydo b layotgan hukm-larning chinligiga, haqligiga ishonch yoki shubha hissi tu iladi. Ishonch yoki shubhalanish darajasi turlicha b ladi. Biz biror hukmning chinligiga, muhokamalarimizning t riligiga t la amin b lishimiz, ishonishimiz yoki aksincha, shubhalanishimiz yoxud butunlay ishonmasligimiz mumkin.

Shunday hukmlar, xulosalar borki, ularni qib olishda yoki hosil qilishda kishida shubhalanish hislari, ya'ni ishonchdan ishonchsizlikka tish va aksincha, shubhadan ishonchga tish hislari paydo b ladi.

Voqelikni bevosita idrok qilish, sezishga asoslangan hukmlar bizda katta ishonch hissi tu diradi. Odatda, biz bunday hukmlarni k rinib turgan, z- zidan ravshan haqiqat deymiz. Lekin idrok qilish vaqtda not ri idrok qilish hollari ham b lganligi sababli, mana shunday id-roklarga asoslangan hukmlar bizda ba'zan ishonchsizlik yoki shubhala-nish hislarini tu diradi. Ba'zan biz « z qulo imizga va z k zimizga ishonmay qolamiz».

Xotira tasawurlariga asoslangan (tmi shni esga tushirgandagi) hukmUH ba'zan kishida shubha tu diradi va ularga kamroq ishonch bilan qaraymlM Xulosa chiqarish y li biian hosil qilinadigan hukmlar xotira tasaifl vurlariga asoslangan hukmlarga qaraganda k p daraja inobatli, ishonchfl b ladi, lekin, shunday b lsa ham, biz xulosa chiqarish y li bilan hoflfl qilingan yoki shu y l bilan hosil qilinadigan hukmlardan hamma vacjl ham qanoat hosil qilavermaymiz. Buning sababi, birinchidan, mana shll chiqarilgan xulosaga negiz b Igan asoslarning qanchalik t riligiga, ya'njl shu hukmlarda voqelikning t ri aks ettirilganligiga qay darajada ishonch boriigiga va ikkinchidan, kishi xulosa chiqarishning mantiqiw shakliarini qanchalik egallab olganligiga bo liq b ladi. Agar kishi xulosffl chiqarish shakllarini t la egallab olmagan b lsa, u t ri va chin asoslar b Igan taqdirda ham xato xulosa chiqarishi yoki chin xulosani not rli; xulosa deb qabul qilishi mumkin.

Odamning mavjud ehtiyojlari va manfaatlari hukmning chinligiga va muhokamaning t riligiga hamda qay darajada ishonch bilan qarashiga! ta'sir qiladi. Bizning ehtiyojlarimizga va manfaatimizga mos kelgan hukmlar darrov chin hukm deb aytila beradi, bizning manfaatimizga mos kelma- gan hukmlarni, xulosalarni esa, k pincha, biz not ri xulosalar deb qabul qilamiz.

Hukm chiqarishda ishonchning qay darajada osonlik bilan vujudga kelishi har bir shaxsning individual xususiyatlariga ham bo liqdir.

Odamlar hissiyotga berilib yoki z manfaatlarini k zlab hukm yuri- tishlari mumkin, shu sababli bir tomonlama, arazg ylik bilan chiqa- rilgan va binobarin, haqiqatni aks ettirmaydigan xato hukmlar b lishi mumkin.

Ishonmaslik, shubhalanish hislari haqiqatni qidiraverishga y liaydi, tajribada sinalgan hukmlar eng k p ishonch bilan qabul qilinadigan, ino- batli hukmlardir. Shu sababli, odamning fikr qilishi va bilish faoliyati jarayonlaridagi tafakkur jarayonlarini, ayrim hukmlarni tajribada sinab k rish va tanqiddan tkazish zaruriyati, ehtiyoji tu ilgan.

Haqiqatni isbot qilish, not risini rad etish ehtiyoji tu ilgan. Shu sababli, yana kengaytirilgan mantiqiy shakldagi hukm chiqarish, hamma dalil va asoslarni birma-bir keltirib xulosa chiqarish zaruriyati ham tu ilgan. Tafakkurning ikkilamchi jarayonlari, ya'ni nazorat qiluvchi yoki tanqidiy tafakkur shu tariqa vujudga keladi va tashkil topadi. Bu tafakkur kishining yoshi tgan sari, tarbiya ta'siri ostida sadi. Nazorat qiluvchi tafakkur- ning sganligi odamning aqli yuksak darajada sganligini, odamning mustaqil fikr yuritayotganligini k rsatadi. Hukmlarni mufassal turkum- larga ajratish, xulosa chiqarishning hamma turlariga doir qoidalar tuzib berish, shuningdek, shubha tu diradigan hukmlarni asoslash va isbotlash

mnkliirini hamda qoidalarini tuzib berish bilan logika (mantiq) fani l|hu ull;madi. Shu qoidalar va shakllarga muvofiq keladigan tafakkur **Htantlqiy** tafakkur deb ataladi.

IV. TUSHUNCHA

Yuqorida aytib tilganidek, bizda fikrlar hukmlar tarzidagina shakl- lnnih qolmasdan, shu bilan birga atrofimizdagi olam va hayot t risidagi lushunchalar tarzida shakllanadi. Tushuncha narsalar t risida — ularning xususiyatlari, holatlari, bo lanishlari va munosabatiari t risida hir-biri bilan bo langan hukmlardan hosil b ladi. Biror narsa t risida tushimcha hosil qilish — shu narsa t risida bir qancha hukmlar yuritish demakdir. Tushunchani ochib beradigan hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa t risida qancha k p hukm yurila olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy b ladi. Nar- suning shu hukmlarda ifodalangan belgilari qanchalik muhim b lsa, tushunchaning mazmuni ham shunchalik chuqur b ladi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri aniq tushuncha, ikkinchisi — abs- trakt tushuncha.

Bir butun narsaga taalluqli b lgan tushuncha, masalan, stol l risidagi, odam t risidagi, simlik va boshqa shu kabi narsalar t risidagi tushuncha aniq tushunchadir.

Narsa va hodisalarning ziga taalluqli b lmasdan, balki narsa va hodisalardan, fikran ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlarga, shuningdek, ayrim narsa va hodisalar rtasidagi munosabatlarga va bo lanishlarga taalluqii b lgan tushunchalar abstrakt tushunchalar deb ataladi. Masalan, «o irlik» t risidagi, «uzunlik» t risidagi, «tenglik» t risidagi, «harakat» t risidagi, «qiymat» t risidagi va boshqa shu kabi tushunchalar mana shunday abstrakt tushunchalardir.

Tushunchalaming idrok va tasawurlardan farqi

Tushunchani idrok va tasawurdan farq qilmoq kerak. Ilgari aytib tilganidek, sezgi va idroklar narsa va hodisalarning bizning sezuv or- ganlarimizga ta'sir qilishi jarayonida hosil b ladi. Sezgi va idroklar sezuv organlari faoliyatining mahsulidir. Tasawurlar yo xotiraning mahsuli, yoki xayolning mahsulidir.

Idrok va tasawurlar faqat yakka narsalarning obrazlaridir. Tushun- chalar esa faqat yakka bir narsaga emas, balki k p narsalarga, narsalar- ning butun turkumiga ham taalluqli b lgan, umumiy lashtirilgan bir maz-

munni aks ettiradi. Masajan, «*stol*» (*umuman stol*) degan tushuncha hamma stollarga taalluqli tushunchadir.

Tushuncha — zining psixologik tuzilishi jihatidan fikran umumiy-lashtirilgan obrazdir.

Tushunchaga taalluqli obyektlarning miqdori tushunchaning k lamini (hajmini) tashki qijadi. Tushunchalar k Jam jihatidan ikkiga b Jinib, yakka tushunchalar va umumiy tushunchalar deb ataladi.

Ayrim, yakka narsalarga taalluqli tushunchalar yakka tushunchalar deb ataladi. Masalan, Amudaryo t risidagi, Navoiy t risidagi, bir stol t risidagi va hokazolar haqidagi tushunchalarimiz mana shunday yakka tushunchalardir. Ammo yakka tushunchalarning *mazmuni, garchi* bitta narsaga taalluqli b lsa ham umumiy-lashtirilgan tarzda b ladi. Masalan, Amudaryo t risidagi tushunchada shu daryoni k p martalab kuzatish va u haqida bir qancha xilma-xil hukmlar chiqarish natijasida hosil qilingan va umumiy-lashtirilgan mazmun ifodalanadi.

Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha yaqqol obraz mavjud b ladi, chunki bu tushunchalar bevosita yo idrok-ka, yoki tasawurga asoslanadi.

Butun bir turkum, bir-biriga xshash tushunchalar umumiy tushunchalar deb ataladi. Masalan: imorat t risidagi, odam t risidagi, simlik t risidagi, organizm va hokazolar t risidagi tushunchalar mana shunday tushunchalardir. Umumiy tushunchalar ham tasawurlarga asoslanadi. Lekin mana shu tushunchalarda paydo b ladigan tasawurlar *ayrim hollarda va ayrim* kishilarda turlicha b lishi mumkin. Masalan, bizning fikrimizda «hayvon» degan tushuncha paydo b lganida, bizning ongimizda yo ot t risidagi, yoki sigir t risidagi, yoki it t risidagi, yoxud shu hayvonlarning butun bir t dasi t risidagi tasawur tu ilishi mumkin. Aniq tushunchalarda tu iladigan tasawur har qancha xilma-xil b lsa *ham shu* tushunchalar shu tushunchada iftdaianadigan narsalarning bir turiga, bir turkumigagina taalluqli b ladi.

Abstrakt tushuncha hamisha umumiy b ladi. Abstrakt tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalar idrok yoki tasawurlarga bevosita tayanadi. Bu tushunchalarda yaqqol obraz b lmaydi, abstrakt tushunchalarda sezgi eJementlari b lmaydi.

Garchi abstrakt tushunchalardan miyamizda biror tasawur tu ilsa ham, bu tasawurlar shu tushunchaning ziga bevosita taalluqli b lmasdan, balki bavosita va hatto juda olis munosabatda b ladi. Masalan, «cheksizlik» degan abstrakt tushuncha bir odamda uzun y l t risida tasawur tu dirsa, ikkinchi bjkishida bir altak ip t risida tasawur tu diradi, uchinchi bir kishida osmon t la yulduzlar t risida tasawur tu dirishi, t rtinchi birkishida cheksizlik alomati b lgan matematik belgi t risida

iasawur tu dirishi mumkin va hokazo. Abstrakt tushunchalar aniqta^{^'^-} lirilgandagina tasawurlar muayyan xarakter kasb etadi. Masalan, [^]alar^{*^} ^j, lik» t risidagi, «oqlik» t risidagi tushunchalarda yaqqol obraz yo ^{^x} lekin «imoratning balandligi» t risidagi, «qorning oqligi» t risid[^] lushunchalarda yaqqol obraz, tasawur bor. [^]

Tushunchalar zining mazmuni jihatidan ham idrok va tasawurobr^{^ ^} laridan farq qiyadi. Sezgi organlari yordami bilan bevosita aks ettirilg^{^jj} belgilar narsalar t risidagi idrok va tasawurlarning mazmunini tash[^] qiladi.

Tushunchaning mazmunini hukmlar sintezining majmuini tashkil 4 [^] ladi, bu hukmlarda sha idrok qilinayotgan beigiir, snuningdek, se zi [^] organlarimiz his qilolmaydigan belgilar k rsatiladi. Bunda narsaning bel^{^ j} lari uning boshqa narsalar va tushunchalar bilan muhim bo lanishlarl[^], va munosabatlarini ifodalaydi. T ri fikr qilingan taqdirda, voqelik t ^{1^} shunchalarda, sezgi va tasawurlardagiga qaraganda chuqurroq, t liqr^{*?} va aniqroq aks etadi. Masalan, biz Quyoshni nur sochib turgan kat^{*^} doira shaklida idrok qilamiz, lekin bizning quyosh t risidagi tushu^{*?} chamiz bir qancha hukmlarni ham z ichiga oladi. Bu hukmlarda, i[^] rokka nisbatan, k proq bilim mavjuddir. Masalan: Quyosh Yerdan q[^] riyb bir yarim million marta katta, lovillab turgan shardir. Quyosh bil^{^ -} Yerning *orasi 150* miJlion kilometr. *Quyosh Yer*, shuningdek, *osmond&\$* hamma jismlar tarkib topgan elementlardan tarkib topgan va hokazo.

Tasawurlar bilan tushunchalar rtasidagi tafovutlar t risida ayti^{*^} gan bu gaplardan tasawurlar bizning ongimizda zicha paydo b la b[^] rar ekan, tushunchalar esa z y li bilan hosil b lar ekan, degan ma'i¹ chiqarish yaramaydi. Tasawurlar bilan tushunchalar bir-biri bilan chan^{1"} barchas bo langandir.

Hamma tushunchalar tajriba asosida hosil b ladi; shu sababli han^{1"} ma tushunchalar - aniq tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham [^] idrok va tasawuriar asosida tashkil topadi.

Ikkinchi signal sistemasining muvaqqat bo lanishlari tushunchal[^] hosil b lishining nerv-fiziologik mexanizmlaridir; lekin, ilgari necp[^] martalab aytib tganimizdek, ikkinchi signal sistemasining faoliyati W. misha birinchi signal ststemasi asosida va bir-biriga tkazayotgan ta'si[^] natijasida sodir b ladi. Tushunchalar birinchi signal sistemasining sijT nallarini abstraktlash, umumiyashtirish, yuksak darajada analiz va sint[^] qiiish natijasida vujudga keladi.

«Tevarak-atrofdagi narsalarga taalluqli b Igan sezgilarimiz va tasav"[!] vuriarimiz esa, — deydi L P. Pavlov, — biz uchun voqelikning birincf⁷ signallaridir, aniq signallardir* (floJiHoe co6paHMe coqHHeHHH, III toit¹ 2-kitob, 232-bet).

Tushuncha va s z

Tushuncha bilan s z bir-biriga chambarchas bo'lganidir: s z s z tushuncha b lishi mumkin emas. S z tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir s z, yoki bir necha s z bilan ifodalanadi. Masalan, «odam» degan tushuncha bir s z bilan ifodalangan, lekin « zzbekiston fuqarosi» degan tushuncha esa ikki s z bilan ifodalangan, « z Vatanini sevgan kishi» degan tushuncha t r t s z bilan ifodalangan.

K p pincha tushunchalar alohida shartli belgilar — savollar vositasi bilan ifodalanadi. Masaian, matematikada + (plus), - (minus), = (tenglik) va boshqa shu kabi belgilar ishlatiladi. K p tushunchalar ayrim harflar — *a, b, c, x, y* va boshqa shu kabi harflar bilan ifodalanadi. Bunday belgilar, odatda, s z bilan ifodalanadigan iboralarning r nida ishlatiladi va shartli ahamiyatgagina ega b ladi — s zlashgan vaqtda bu harflar r niga o zaki tildagi s zlar va gaplar ishlatish mumkin.

S zlar va belgilar faqat tushunchalarning ifodasigina b llib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar hosil qilish uchun ham vosita b ladi. Tushunchalar sezgi, idrok, tasavurlar asosida, s z, nutq yordami bilan tafakkur jarayonida hosil b ladi.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy jarayonlari b lgan umumiy lashtirish va abstraktlash faqat s zlar yordami bilangina r yobga chiqishi mumkin. S zlar, terminlar tafakkur jarayonlaridagi tushunchalarning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchalarning «vakili» b llib xizmat qiladi, s z birinchi signal sistemasining hamma signallarining signallaridir; shu signallarining hammasini ifodalaydi, shu signallarining hammasini umumiy lashtiradi (Pavlov).

Har bir s z muayyan mazmunni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi, shu sababli, s zlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishga xizmat qiladi. Har bir tushuncha s zlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hamma anglab olishi mumkin. Biz zimizdagi tushunchalarning k pchiligini boshqa odamlardan tayyor holda olganmiz. Odamlarning hamma keyingi avlodlari zlarida *b lgan* tushunchalarning katta qismini zlaridan oldingi b l inlardan tayyor holda oladilar. Keyingi b l indagi odamlar avvalgi b l indagi odamlar yaratgan tushunchalarni qib olib, ularni chuqur lashtiradilar, aniqlaydilar, boyitadilar. Shu bilan birgalikda, keyingi avlodlar shu tariqa qib olingan tushunchalarga va z tajribalariga asos-

Innib, voqelikning oldingi b indagi kishilar tushuncha yaratib bermagui narsa va hodisalar t risida yangi tushunchalar yaratadilar.

qitishning mohiyati ham tayyor tushunchalarni (bilimlarni) mana Khu tariqa berish va qib olishdan iboratdir.

Tushunchalarning mana shunday boshqalarga berilishi va uqib olinishi bu tushunchalarning takomillashuviga ham sababchi b ladi. Voqelikdagi narsa va hodisalar t risidagi tushunchalar tarixan — insoniyat olamining taraqqiyoti davomida va har bir kishining bolalikdan boshlab lo umrining oxirigacha ongida takomillashib boradi. Tushunchalarning lakomillashib borishi ularni chuqurlashtirishdan va ularning mazmunini aniqlashdan, shuningdek, ularning hajmini kengaytirish va aniqlashdan iborat b ladi. Masalan, bundan besh yuz yil muqaddam odamlarning Yer t risidagi, Quyosh t risidagi va Yer bilan Quyoshning bir-biriga nisbati t risidagi tushunchalari unchalik t liq va aniq tushunchalar b lmagani edi. sha vaqtdagi odamiarning nazarida, Quyosh nur sochib turgan bir gardish b lib, osmon gumbazi b ylab, Yer tevaragida aylanar edi. Hozirgi vaqtda bizning Quyosh t risidagi, Yer t risidagi va ularning bir-biriga nisbati t risidagi tushunchalarimiz butunlay zgarib ketdi. Bu tushunchalar yangi mazmun bilan boyidi, aniqroq va t riroq b lib qoldi. Endi biz Quyoshning nur sochib turgan gardish emas, balki juda katta lovillab turgan gazsimon shar ekaniigini, Quyosh Yer tevaragida ayianmasdan, balki Yer z qi tevaragida va Quyosh tevaragida aylanayotganligini bilamiz va hokazo.

Quyoshning fizik, kimyoviy va atom tarkibi t risida endi odamlar k pgina narsalarni bilib olishdi, Quyosh nurlarining Yerga, atmosferada va kosmosdagi ta'siri haqida ham odamlar k p narsalarni bilib olishdi.

Har bir kishining yoshiga qarab, tarbiya va ta'lim ta'siri bilan hamda kishining faoliyati jarayonida uning ongidagi tushunchalar rivojlanib boradi. Chunonchi, biz botalik cho imizdayoq turli simliklar t risida va umuman simliklar t risida ba'zi bir tushunchalarga ega b lamiz. Maktabda botanika va boshqa tabiyot fanlarini qish tufayli, simliklar t risidagi tushunchalarimiz boyiydi va aniqlanadi.

Hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar flklash faoliyatida bir-biri biian chambarchas bo langan b ladi. Tushunchalar hukmlarda ochib beriladi. Muhokama yuritish jarayonida zimizda b lgan hukmlar asosida xulosa chiqarish y li bilan yangi hukmlarda narsalarning yangi (ya'ni, shu vaqtgacha noma'lum b lgan) belgilari ochib beriladi va shu bilan birlikda, bu narsalar t risidagi tushunchalar ta in ham k proq boyiydi, chuqurlashadi va aniqlanadi.

V. TAFAKKUR TURLARI

J

Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari juda xilma-xildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon bo'ladi. Bilish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishgati kelibqoinganida, shuningdek, **boshqit**, odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga* tushunib olishgati kelinganida odam o'z fikrini ishlatadi. Mana **shundan ijodiy tafakkur** va **tushunish** deb ataladigan tafakkur keiib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz • tafakkurga bo'linadi, tafakkurning umumiy lashganlik darajasiga qarab, **u**, aniq va abstrakt tafakkurga, yonalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga bo'linadi.

Ijodiy tafakkur va tushunish

Paydo bo'lgan savollarning javobini odam ozi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni odam ozi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'ladi, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo bo'ladi.

Savollarning paydo bo'lishi yoki qo'yilgan fikr qilish, tafakkur jarayonlaridagi boshlanish momenti (yoki fazadir).

Idroklarda, tasawurlarda, fikrlarda va nutqda biror yetishmagan, mukammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o'zining yangiligi, kutilmaganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilinganida hamda shunga o'xshash fikrlar paydo bo'lganida bizning ongimizda savollar tu'ziladi. Idrok, tasawur va fikrlar bir-biri bilan «tashvish» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo bo'ladi. Bunday hollarda taajjublanish, hayratda qolish hissi tu'ziladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turiarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo bo'laveradi, faoliyat jarayonining o'zida bizda yangi savoliartu'ziladi, yangi vazifalar qo'yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o'qiyotgan vaqtimizda, narsalarni ko'zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tu'ziladi.

Tafakkur jarayonining o'zida ham, bilish jarayonining o'zida ham muttasil har xil savollar tu'zilishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p paydo bo'laveradi, unda shu qadar ko'p savollar tu'zilaveradi va uning o'zida shu qadar ko'p savoi beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo'yilishda katta rol o'ynaydi.

f Kundalik hayotda shunday ham b Iadiki, savol berilishi bilan darrov UMIlg javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» «Bugun shanba», •Ikki marta uch qancha b ladi?» «Ikki marta uch — olti». Shunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vaziyning zi beradi yoki hammaga ma'lum ochiq-oydin haqiqatlar javob b lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunishning zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu — tafakkurning oddiy, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar bi/ning idrokimizda ifodalanadi hamda tasawurlar va tushunchalar tari(jiisida xotiramizda mustahkam rin oladi.

Ijodiy tafakkur t risida gapirganimizda biz murakkab aqliy jarayonni nazarda tutamiz. Bu jarayon bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat b ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab jarayon b lib, bu murakkab jarayonda q yilgan savol ketidan (shu savolning murakkabligiga qarab) dastlab vazifa ilbdalanadi, s ngra esa vazifani, masalani yechish jarayoni, ya'ni q yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi.

Vazifa, masala — yechilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa *maqsadni* ham z ichiga oladi. Bu maqsad noma'lumni lopishga va shu tariqa hayronlik, taaijublanish vagumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi masalani ifodalashning zi, k pincha, murakkab faoliyat b ladi. Bunda nimalar ma'lum va nomaMumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda yechilayotganligini hisobga olishga, yechilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga t ri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi — javobni izlashdan, masalani hal etishga olib keladigan y llarni, vositalarni, qoidalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat b ladi. Q yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba'zan idrok qilinayotgan tevarakatrofdagi vaziyatdan qidirishga t ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega b ladi.

Ba'zan lozim b lgan javob «xotira zapaslari» orasidan — tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Imtihon berayotgan quvchining fikri, k pincha, shu tariqa ishlaydi. K pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xayol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil taxminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, k pgina kashfiyotlar, texnika sohasida har xil xitirolar qilinadi.

K pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va ylab k rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini q llanish y li biian topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu y l bilan

yechiladi. Masala va vazifalarni yechish, q yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yanglishamiz, shu masalani yechishga olib boradigan t ri y ldan adashamiz. Olingan javobning zi yoki masalani hal etish usulining zi bizda shubha tu diradigan paytlar ham b ladi. Bunday hollar tafakkur jarayonida yana bir payt — shu jarayonning natijalarini tanqidiy tekshirib chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tekshirish masalani, vazifani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, babbaravar b laveradi. Fikr qilish jarayonining mana shu nazorat qiluvchi paytida mantiqiy jarayonlar xulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayonlari, ayniqsa, katta rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonini odamning tajribasidir.

Masalani, vazifani hal etish y llarini va q yilgan savollarga beriladigan javoblarni k pincha boshqa odamlardan qidirishga t ri keladi. Faoliyatning boshqa turlarida b lgani kabi, tafakkur sohasida ham, odam zining ijtimoiy mavjudot ekanligini k rsatadi. Turli masalalarni, vazifalarni hal etish vaqtidagi tafakkur jarayonlari, k pincha, boshqa odamlar bilan nutq orqali aloqa qilish y li bilan voqe b ladi. Bu aloqa esa suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish va boshqa shu kabilardan iborat b ladi.

Tarixga kirgan va ulu kishilarning nomlari bilan bo liq b lgan ilmiy kashfiyotlar, fiasafiy va ilmiy tushunchalar, turli nazariyalarning k pchiligi ayni vaqtda k pjihatdan jamoa tafakkurining, ba'zan bir necha b indagi odamlar tafakkurining mahsulidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining o zaki va yozma nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir b ladi. Nutqni tinglayotganimizda yoki biror yozma matnni qiyotganimizda, odatda, biz zimiz eshitayotgan yoki qiyotgan s z birikmalarini t ri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalarini bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbob va shu kabilardan bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir b ladi.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy obyektga gavdalanagan fikrlar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), obyektning, masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detallarning ma'nosi va vazifasi nimaligini tushuna olishda namoyon b ladi.

Jumladan, zimiz idrok qilayotgan yoki tasavur qilayotgan narsalarni zimizdagi mavjud tushunchalar qatoriga tkazishning zi ham tushunishimizning ifodasidir.

Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega b lish, loaqal oddiy asboblardan foydalana bilish va loaqal oddiy mashinalar bilan tanish b lish kerak.

f Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavalantiruvchi xayol b lgani ; **fcilhi**, lushunishni ham gavalantiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin.

Tushunish asosan, tayyor biiimlarni va k nikmalarni zlashtirishda (H)dir h ladigan tafakkurdir.

Maktabda qitish jarayonida tushunish katta rol ynaydi. quvchilaming bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu hllimlarni qay darajada tushunishlariga bo liq b ladi.

Odamning aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jara-yonhiri bir-birini istisno qilmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, tafakkur-ning bu ikkala turi ayni bir xil operatsiyalardir: taqqoslash, analiz, sintez ijilish va shu kabilarda sodir b laveradi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar q yishga va masalalarni hal qilishga t ri keladi. O zaki nutqni idrok qilish cho ida yoki kitobni qiyotganimizda, yoxud biror texnika va mexanizmlarni k zdan kchirayotganimizda tushunib b lmaydigan, tushunish qiyin b lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» ilcgan savol tu iladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan lashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani musta-qil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos b lgan shart-sharoitning mazmunini t ri tushunib olmoq kerak. Matematika masalasini yechayotgan quvchi avvalo shu masalaning mazmunini tushu-nib olishi, ya'ni matnda ifodalangan fikmi (hukmni va tushunchalami) uning mantiqiy bo lanishida t ri uqib olishi, s ngra esa masalani yechishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan materialga asoslanib turib, har xil likrlash jarayonlarini tatbiq qilish y li bilan nomaMum sonni qidirishi va topishi lozim b ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil yechish (ijodiy tlkr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bo langan holda sodir b ladi va tadi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkur jarayonlari

Boshqa aqliy jarayonlar singari, tafakkur jarayoni ham, ixtiyoriy va ixtiyorsiz sodir b lishi mumkin.

Boshqa aqliy faoliyat turlariga (idrok, esda qoldirish, esga tushirish, xayolga) nisbatan tafakkur k proq ixtiyoriy jarayondir. Fikrlash faoliya-tida k pincha maxsussavollarq yiladi, masalalar ifodalab beriladi. Javob-larni qidirish, yangi masalalarni yechish vaqtida k pincha biz ma'lum darajada kuch sarfiaymiz, irodamizni ishga solamiz, bunda ba'zan katta qiyinchiliklarni, t sqinliklami yengishga t ri keladi.

Fxtiyoriy tafakkur muhokama qilish tarzida tadi. Matematikadaii har qanday masalani yechish jarayoni ixtiyoriy tafakkurga misol b M oladi. Nazorat qiluvchi tanqidiy tafakkur ham, asosan, ixtiyoriy tafakkuff jarayonidir. 1

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz tarzda ham b ladi. Bunda ixtiyorsiz jarayonlar k pincha ixtiyoriy tafakkur bilan chambarchas chirmashib ketadi. Ba'zan faoliyatning turli sohalariga: maishiy, amaliy, ilrniy-bilish' faoliyatlariga doir savollar beixtiyor tu ilib qoladi. Q yilgan savollar-^ ning javoblari ham, xuddi shuningdek, ba'zan beixtiyor qidiriladi va topi* ; ladi. Bunday hollarda fikrlash jarayonlar sezilmasdan taveradi, savol- / larning javoblari esa fahmga kelganday b Iadi. Ba'zan shunday hamj b Iadiki, biz qattiq fikr qilib turgan vaqtimizda butunlay boshqacha fikr- lash bizda beixtiyor (biror nimaning ta'siri bilan) paydo b Iadi, shu fikr- lar ongimizga rnashib olib, bizning e'tiborimizni asosiy ishdan, shu onning zida ongli ravishda q yilgan vazifadan chetga tortadi. K pincha biz biron-bir vazifani ixtiyoriy ravishda z oldimizga q yib, uni hal etayotganimizda, shu onning zida bizning oldimizda turmagan boshqa masalalarni ham y Iakay hal qilib q yamiz. Shunday hollar ham b ladiki, ixtiyoriy ravishda z r berib, fikr qilingan vaqtda hal etilmay qolgan ma- salalar biroz vaqt tgach, biz kutmagan holda, z- zidan hal qilinib qoladi.

Yirik mutafakkirlar beixtiyor fikr qilib turgan paytlarida ilmiy kashfi- yotlar qilganliklari singari hollar ham oz emas. Chunonchi, shu narsa ma'Iumki, qadimiy grek mutafakkiri Arximed solishtirma o irlik qonunini shu masala ustida z r berib fikr qilgan vaqtida kashf qilolmasdan, balki zi sira kutmagan bir paytda, vannada ch milib turgan vaqtida beixtiyor kashf qilgan.

Mendeleyevning aytishiga qaraganda, u elementlarning davriy siste- masi jadvalini tuzmoqchi b lib, uch kecha-kunduz tinmay ishlagan. Ammo shunda ham bu vazifani hal qila olmagan. Shundan keyin juda charchab rniga yotgan-u, shu onda uxlab qolgan. «Men tushimda, — deydi Men- deleyev, — shu elementlar batartib joylashtirib q yilgan jadvalni k rdim». Mendeleyev darhol rnidan turib, shu jadvalni bir parcha qo ozga yozib q ygan.

Masalaning bunday beixtiyor ravishda, kutilmagan holda hal etilishi iigari z r berib qilingan, lekin bitmay qolgan tafakkur jarayonining tu- gallanishi b lsa kerak.

zlari masalani mana shunday beixtiyor hal etgan va shu jarayonni kuzatgan kishilar bu jarayonni mana shu tariqa izohlab berganliklarini k ramiz. Masalan, professor Bcxterevning aytishiga qaraganda, u tushi- da yoki ertalab uy onishi bilanoq, masalani t satdan yechishga muvaf-

ffaq| b Iar ekan. Bunday hollarda rganilayotgan masala ustida uxlash-
dum oldin ham qattiq ylash va diqqat-e'tiborni shu masalaga t plash
kidta rol ynasa kerak.

Beixtiyor tafakkur jarayonlarida muvaqqat bo lanishlarning vujudga
kelishida oriyentirovka refleklari katta rol ynaydi, oriyentirovka ref-
leklari mana shu bo lanishlarni faollashtiradi va shu bo lanishlarning
y nalishiga ta'sir qiladi.

Taajjublanish va hayratda qolish hislari, qiziqish hissi, ishonch, ishonch-
ni/lik hissi, shubhalanish hissi va, ayniqsa, yangilikni sezish hissi ixtiyor-
si/ lafakkur jarayonlarini faollashtirishda katta ahamiyatga egadir.

Bu hislar fikrlash jarayonlarining tu ilishiga sabab b ladi yoki shu
hislarning zi tafakkur jarayonlari sababli tu iladi va z navbatida shu
jiirayonlarning borishiga ta'sir qiladi.

Aniq va abstrakt tafakkur

Tafakkur — aniq tafakkur va abstrakt tafakkur deb ikkiga b linadi.
Agar biz fikr yuritilayotgan narsani idrok qilsak yoki tasavur qilsak, bu
tafakkur **aniq** tafakkur deb ataladi.

Bizning zimiz shu onda turgan xonamiz t risidagi muhokama-
larimiz mana shunday aniq tafakkurning bir misolidir. Biz tasavur qi-
lishimiz mumkin b lgan biror daryo t risidagi, biror qurilish
l risidagi, biror tarixiy voqealar t risidagi muhokamalar ham aniq
tafakkurga misol b la oladi.

Bu — narsalarning obrazlariga bevosita tayanuvchi tafakkurdir. Bu —
yaqqol tafakkurdir.

Aniq tafakkur ham predmetli-yaqqol tafakkur va yaqqol-obrazli tafakkur
deb ikkiga b linadi.

Tafakkur obykti bevosita idrok qilinadigan tafakkur **predmetli-yaqqol
tafakkur** deb ataladi.

zimiz turgan xona t risidagi, biz derazadan k rib turgan daraxt
t risidagi muhokamalarimiz mana shunday predmetli-yaqqol tafakkurga
misol b la oladi.

Dars vaqtida qituvchi biror gulning tuzilishini izohlash bilan birga
shu gulni quvchilarga k rsatayotganida qituvchining va quvchilaming
tafakkuri predmetli-yaqqol tafakkur b lishi mumkin. Tafakkuming bu
turi, asosan, idrokka tayangan holda voqe b ladi.

Predmetli-yaqqol tafakkur faqat muhoknmalardagina emas, shu bilan
birga bevosita harakatlarda ham namoyon b ladi. Bunday tafakkur **pred-
metli-harakatli tafakkurdir**.

Tafakkurning bu turini, masalan, kubiklarni u yoki bu tartibda terayotgan yoki joylashtirayotgan bolalarda k rish mumkin.

Katta yoshdagi kishilar r z orga taalluqli turli buyumlar bilan vt xilma-xil mehnat qurollari bilan ish olib borayotganlarida ularning kundalik amaliy faoliyatida ham mana shunday tafakkur ishga solinadi. Tafakkur qilinayotgan narsani idrok qilmasdan, balki faqat tasawur qilgan vaqtimizdagi tafakkur obrazli-yaqqol tafakkur deb ataladi. Bunday tafakkur xotira tasawuriga yoki xayol tasawuriga tayanadi.

Kecha b lib tgan voqealart risidagi muhokamalar, Marsda hayot bormikin, deb qilayotgan bizning muhokamalarimiz yaqqol-obrazli tafakkur namunalari deb hisoblanishi mumkin. Dars vaqtida qituvchi biror gulning tuzilishini quvchilarga tushuntirayotgan b lsa-yu, lekin bu gul quvchilarga z tajribalaridan ma'lum va shu sababli quvchilar shu gul k rsatilmasa ham, uni tasawur qilishlari mumkin deb hisoblab, z] darsini davom ettirayotganida qituvchi va quvchilardagi tafakkur j yaqqol-obrazli tafakkur b ladi. |

Har bir kishi murakkab narsalarni (masalan, mashinalami, tabiat hodi- i salarini) bevosita idrok va tasawur qilgan hamma hollarda ham shu kishi aniq tafakkur qiladi.

Abstrakt tafakkur umumiy va abstrakt tushunchalarga asoslanadi. Bu — tushunchalardan tarkib topgan tafakkurdir, umumiy lashtirilgan tafakkurdir, bu tafakkur, asosan, ikkinchi signal sistemasining, nutq, signal sistemasining faoliyati tufayli vujudga keladi.

Bizning algebra masalalarini yechish vaqtidagi muhokamalarimiz abstrakt tafakkurga misol b la oladi.

Ma'lumki, algebrada biz umuman miqdorlarni va ularning turli nisbatlarini ishlatamiz, masalan: $a+b=c$. Bunda avaft harflari qandaydir bir miqdorni ifodalaydi, ularni q shgan vaqtda yangi miqdor — c hosil b ladi. Shu miqdorlarni juda xilma-xil aniq narsalarga, masalan, falon miqdor pulga, falon kilogramm nonga va falon kilometr masofaga va boshqa shu kabilarga tatbiq qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda (algebra misolida) mana shu narsalarning ayrim aniq miqdori t risida fikr yuritmasdan, balki mana shu narsalar rtasida b lgan umumiy miqdor munosabatlari t risida fikr yuritamiz. Bunda biz yakka obrazlar yordami bilan emas, balki umumiy lashgan tushunchalar yordami bilan flkr qiiamiz.

Abstrakt tafakkur aniq tafakkurdan zining oyat kengligi bilangina farq qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, voqelikni juda chuqur bilishga imkon berishi bilan ham farq qiiadi. Bunda biz bir hukmning zida hamma narsalarga va hodisalarga aloqador bo Ianishlar va qonunlar t risida fikr yuritishimiz mumkin. Ayrim abstrakt muhokamalarda biz idrok ham qilib b lmaydigan, tasawur ham qilib b lmaydigan narsalar

1 risida fikr yuritishimiz mumkin. Biz tabiat t risida, umuman qonun t risida, miqdor t risida, sifat t risida, tenglik t risida, borliq 1 risida abstrakt fikryuritishimiz mumkin (va fikryuritimiz). Biz chekil/ltk t risida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Abstrakt tafakkur haqiqatga erishishga va voqelikni yana ham chu((urroq hamda t laroq bilishga olib boradigan y llardir.

Ammo biz abstrakt tafakkurning xususiyatlari t risida gapirgani- ini/cia shuni nazarda tutishimiz lozimki, bu tafakkur va aniq tafakkur ixlnmning yaxlit tafakkurini tashkil qiladi, bu ikkala tafakkur bir-biriga chambarchas bo langandir.

Bu bo lanish awalo shundaki, abstrakt tafakkur tarixan aniq tafakkur nsosida taraqqiy qilgan. Xuddi shuningdek, har bir kishining individual hayotida ham abstrakt tafakkur aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Dolaning eng dastlabki tafakkuri aniq tafakkurdir. Bolaning aniq tafakkuri jarayonida tushunchalar hosil b la boshlaganida va shu tushunchalar /lashtirila boshlaganidagina shu paytdan boshlab, bolada abstrakt tafakkur hiim paydo b ladi.

Ikkinchidan, abstrakt tafakkurbilan aniq tafakkurning biriigi shundaki, h;ir qanday aniq fikr abstrakt fikrga muayyan bir darajada kiradi va har bir iihstrakt tafakkur jarayoni aniq tafakkurga tayanadi. Hatto eng oddiy yakka :iniq muhokamalarda ham abstraktlik momenti bor. Masalan, «Bu — [rtburchak stol» va «Bu — t rtburchak quti» degan aniq muhokamalarda «t riburchak» degan s zning zi abstrakt tushunchadir.

Shu misollarda biz idrok qilayotgan narsalar — stol va quti — bizda mavjud b lgan «t rtburchak» degan tushunchaga tatbiq qilinadi, xoios. Bunda abstrakt, umumiy lashtiriigan tushuncha aniq (idrok qilinayotgan yoki tasawur qilinayotgan) tushunchani z ichiga oladi.

Shuningdek, abstrakt tafakkur ham aniq tafakkur bilan chambarchas bo langan holda sodir b ladi.

Har qanday abstrakt fikr juda k p aniq fikrni albatta z ichiga oladi va shu aniq fikrga tayanadi. Masalan, shunday bir abstrakt qoidani olib k raylik: «Yakka-yakka holda uchinchi miqdorga teng b lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir». Muhokama aniq mazmun olishi mumkin b lgan taqdiridagina bu fikr chinakam fikr b ladi. Aks holda bu qoida quruq gap, «yodlab olingan qoida» b lib qoladi, xolos. Bu qoidani aytgan kishi haqiqatan ham chin bir fikrni ifodalayotganligini isbotlamoq uchun, shu umumiy va abstrakt qoida tarkibiga kiradigan yakka va aniq hollardan bir qancha misollar topib bera olishi lozim.

Biz aniq tafakkurni abstrakt tafakkurdan ayirib gapiramiz ham, lekin aslida biz odamning tafakkurida yo aniq, yoki abstrakt elementlarning ustunlik qilishini nazarda tutamiz.

Nazariy (izohlovchi) va amaliy tafakkur

Tafakkumning yonalishiga qanab nazariy va amaliy tafakkur **turlari** ajratiladi.

Hodisalarni izohlashga qaratilgan tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Biror narsani izohlab berish noma'ium narsani ma'lum qilish demakdir. Buning uchun esa noma'ium narsani ma'ium narsa bilan bo'lish lozim. Demak, turli va ayrim tushunchalar ortasidagi bo'lanishlarni va munosabatlarni ochib berish hamda shu bo'lanishlarni muhokamalarda izohlab berish kerak bo'ladi.

Jumladan, izohlab berish izohlanayotgan hodisaning sababini topish demakdir; bunday izohlash izohlanayotgan narsani shu narsa mansub bo'lgan turkum ortasidagi tushuncha doirasiga kiritib, uning farq qiladigan belgilarini ko'rsatib berish demakdir; biror hodisaning maqsadini, uning nima uchun mavjudligini, uning ahamiyatini va vazifasini ko'rsatib berish demakdir.

Izohlovchi tafakkur jarayonlarida bir qancha savollarga, masalan: «Buning nima?», «Nega?», «Nima sababdan?», «Nima uchun?», «Falan xil hodisalar yoki tushunchalar ortasida qanday xshashlik yoki farq bor?» degan va shu kabi savollarga javob beriladi. Masalan: «gul — simlikdir*», «Psixologiya — fandir», «K chaxoi, chunki yom iryo di», «6—1 va 3 + 2 miqdorlari bir-biriga teng». Mana shu misollarning hammasida biz hodisalar ortasidagi bo'lanishlar va munosabatlarni qayd qilamiz va ochib beramiz, izohlaymiz. Agar izohlovchi tafakkur umumiy (abstrakt) hukmlarda ifodalansa, bunday tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Nazariy tafakkur ayni vaqtda abstrakt tafakkur hamdir. Masalan, «Hamma jismlar qizdirilganida kengayadi», «Ayrim oiganda uchinchi miqdorga teng boigan ikki miqdor bir-biriga tengdir», «Har qanday mexanik harakat ishqalash natijasida issiqlikka aylana oladi» degan muhokamalar ayni vaqtda ham nazariy, ham abstrakt tafakkurdir. Arifmetika yoki grammatikaning har qanday qoidasi nazariy tafakkurga misol bo'la oladi.

Nazariy tafakkurda voqelikda mavjud bo'lgan umumiy, muhim bo'lanishlar va munosabatlar aks etadi. Shu tufayli biz u yoki bu xil ayrim hodisalarning kelishini (masalan, quyosh va oy tutilish vaqtini) oldindan ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Biror sohadagi hodisalarning muhim qonuniyatlarini, bo'lanishlarini va munosabatlarini aks ettiruvchi fikrlar (hukmlar va tushunchalar) sistemasi **nazariya** deb ataladi.

Nazariy tafakkur — oldindan ko'rish imkoniyatini beradigan umumlashtirilgan tafakkurdir.

Tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish yoki ularni o'zimizga kerakli real narsalarni va hodisalarni olishga yoki yaratishga qaratilgan tafakkur

! \$fH(*iliy tafakkur* deb ataladi. Amaliy tafakkur jarayonlari bir qancha savol-
lar berishdan, masalan: q yilgan maqsadga erishmoq uchun «Nimalar qilish kerak?», «Qanday qilish kerak?», «Qay tarzda?», «Buning uchun filmlar qilish lozim?» degan savollar tuzilishi bilan boshlanadi. Amaliy tafakkurning shundan so'nggi jarayoni ish-harakatlarda yoki q yilgan mavzularga javob beruvchi ish-harakatlarni tasavvur qilish va tushirishda mavjud bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, mashinani modernizatsionlashtirish kerak bo'lganida, biz falon xil parrakni soniyasiga o'zgartirishni o'z ichiga olgan aylanadigan qilishimiz lozim. Buning uchun shu parrakni transformatsiya orqali yoki tishli parrak orqali diametri kattaroq bo'lgan boshqa parraklarga tutashtiramiz va shu tariqa shu parrakni o'zimiz xohlaganimizdek/dek, soniyasiga o'zgartirishni marta aylanadigan qilamiz.

Tevarak-atrofdagi voqelikni biz asosan mehnat qurollari yordami bilan, asboblarning yordami bilan o'zgartiramiz. Shu sababli amaliy tafakkur, hoshqacha qilib aytganda, *texnik tafakkur* deb ham ataladi.

Voqelikni o'zimiz xohlaganimizdek o'zgartirishimiz natijasida yangi hodisa paydo bo'lganligi, voqelik qayta ko'rilganligi, biror real mahsulot mavjudga keltirilganligi, masalan, stol, mashina, uy va shu kabilar mavjudga keltirilganligi sababli, amaliy tafakkur *konstruktiv tafakkur* ham deb ataladi.

(«Amaliy tafakkur» degan terminni «amal», «amaliyot» degan termin bilan qorishtirib yubormaslik kerak. Amal, amaliyot deganimizda, odatdagi, odamlarning xilma-xil moddiy boyliklar yaratishiga yordam beradigan harakatlar sistemasini — buning uchun kerak bo'ladigan kapital, mehnat, imkoniyat va usullarni tushunamiz. Odamning amaliy faoliyati tafakkursiz mavjudga kela olmaydi. Ammo subyektiv jarayon bo'lgan amaliy tafakkur esa amaliy harakatlar bo'lmasa ham mavjud bo'lishi mumkin.)

Nazariy tafakkur kabi amaliy tafakkur ham muhokamalarda ifodalana-
nadi. Lekin bu muhokamalarning tuzilishida o'ziga xos xususiyatlar bor.

Nazariy muhokamalarda, odatda, obyektlarda biror belgilarning, bo'lanishlarning, qonuniyatlarning borligi qafiy qilib tasdiqlanadi yoki rad qilinadi.

Bu muhokamalarda subyekt (ega) bilan predikat (kesim) «bor» yoki «yo'q» degan ma'no bilan qafiy ravishda bo'lanadi.

Amaliy muhokamalarda odamning obyektlarga muayyan maqsadda ta'sir ko'rsatish yoki ular bilan shu obyektlarni o'zgartirish mumkinligi qafiy qilib aytiladi yoki rad qilinadi.

Bunday muhokamalarda subyekt bilan predikat ortasidagi bo'lanish odatda «bu mana shunday qilinadi», «buni bunday qilish mumkin yoki bunday qilib bo'lmaydi» degan jumalalarda ifodalanadi.

Amaliy tafakkur odamning xayol qilishi va o'zini muvaffaq qilish uchun zarur bo'lgan harakat qilishi, irodasi bilan chambarchas bo'lgan.

Tafakkurning mana shu ikki turini - nazariy va amaliy tafakkurni, shuningdek, aniq va abstrakt tafakkurni, faqat tafakkurnirganish uchun bir-biridan ajratishimiz mumkin. Tafakkurning mana shu ikki turi haqiqatda birlikka ega bo'lgan tafakkurdir. Lekin ularning paydo bo'lishi jihatidan qaraganimizda, amaliy tafakkur biriamchidir. Nazariy tafakkur amaliyotda, odamning mehnat faoliyatida rivojlanib keldi va rivojlanadi.

Amaliyot muhokamalarimizning chinligini bildiruvchi asosiy mezonidir, kriteriyidir.

VI. TAFAKKUR VA BOSHQA PSIXIK JARAYONIAR

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki, aksincha, tafakkur idrok bilan, xotira bilan, xayol va nutq bilan diqqat, his, iroda bilan chambarchas bog'langandir. Tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, unda boshqa psixik jarayonlar shuncha ko'p joy oladi.

Ayrim psixik jarayonlarning tafakkurdagi ahamiyati, jumladan, quyidagilardan iboratdir.

Biz idrok qilayotgan voqelik, biz turgan vaziyat tafakkurning birinchi va doimiy mavzuidir. Idrok qilish cho'ngida turli savollar paydo bo'ladi, savollar esa tafakkur faoliyatini yanada davom ettiradi. Bizning birinchi fikrlarimiz, birinchi muhokamalarimiz idrok qilinayotgan narsalar to'g'risidagi muhokamalardir. Ba'zan odam hatto abstrakt masalalarni hal qilish paytida ham narsalarni bevosita idrok qilishga yoki shu narsalar to'g'risidagi tasawurlariga murojaat qiladi va bunday qilish ish uchun katta foyda keltiradi.

Biroq, odamning tafakkuri faqat idrok doirasidagina sodir bo'lib qolmaydi. Odam o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida ham o'zidagi tajribaga tayanib, mavjud tasawurlarga tayanib, fikr qiladi.

Shu sababli tafakkur jarayonlarida xotiraning faoliyati, jumladan, esga tushirish jarayoni katta rol o'ynaydi.

Xotira tasawurlari, shuningdek, ilgari yozlashtirib olingan fikrlar va bilimlar shunday materialdirki, tafakkur jarayonlari shu material yordamida voqe bo'ladi. Biz eslab qolgan va tasawur qilgan voqelik, shuningdek, biz idrok qilayotgan voqeelik tafakkurimizning mavzui bo'lib xizmat qiladi.

Turli tasawur, fikrlarni esga tushirish va to'g'ri qo'shashtirish jarayonida yangi savollar paydo bo'ladi va tafakkurning yangi jarayoni tuziladi.

Qo'yilgan savollarga odatda xotiramizga murojaat qilib javob qidiramiz va shu javoblarni topamiz. Yozlashtirib olingan qoidalar, usullar, sxemalar turli vazifalarni yechishda katta ahamiyatga ega va ayni vaqtda tafakkur jarayonlarida esga tushadi.

Ilgari hosil bo'lgan muvaqqat bo'lanishlar — assotsiatsiyalar tafakkur jarayonlarida katta rol o'ynaydilar. Xotirada mustahkamlanib qolgan tajriba

va bilimlar odam tafakkurining mazmunli va samarali b lishini hiyla durajada belgilaydilar. Tafakkur jarayonlarida xayol (fantaziya) katta rinni oladi. Tafakkur uchun kerakli aniq obrazli material xotiradan olinganidek, fantaziya ham olinadi. Bu xayol obrazlaridir. Masalan, kelajakka qaratilgan tafakkur jarayonlari xayol yaratib berayotgan obrazlarga tayyanadi. Bizning k pgina tushunchalarimiz ham xayol yaratib bergan tasavvurlarga tayanadi. Xayol faoliyati, masalan, umumlashtirish, taxmin qiish, faraz (gipoteza), abstraksiyalash singari fikrlash operatsiyalarida namoyon b ladi. Shu jarayonlarning hammasi xayolning ishtirokisiz r yobga chiqmagan b lur edi.

Xayol tafakkurning kengligiga va sermahsul b lishiga ta'sir qiladi, tafakkurga ijodiy va original tus beradi. Xayol qilish qobiliyati sust rivojlangan kishilarda, tafakkur ularning zlarida b lgan tajriba va bilimlar doirasida voqe b ladi. Bu tafakkur atrofda narsalarga «yopishib qolganligi», kam mahsulligi, zining original b lmasligi va biron nimani ixtiro qilmasligi bilan farq qiladi, k pincha yuzaki va mayda-chuyda narsalar t risida fikr yuritish bilan cheklanadi. Shu sababli, keng, kuchli va real fantaziyani rivojlantirish keng, mazmunli, original va ijodiy tafakkurni rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Diqqat fikrlash faoliyatining zarur shartidir.

Tafakkur jarayonlarining birligi, barqarorligi va batartibiigi diqqatga bo liqdir. Harbir fikrlash operatsiyasi faqat diqqat b lganidagina r yobga chiqadi. Diqqat sust, zaif b lganida fikrlash jarayoni sekinlashadi yoki t xtalib qoladi. Agardiqqat zaif b lsa, fikrlash tez uziladi, zining ipini y qotib q yadi, chal iydi. Odamning diqqati uzoq vaqt davomida muayyan vazifaga qaratilgan taqdiridagina va diqqat zgarib turuvchi va shu maqsadni hal qilishga olib keluvchi k pgina muhokamalar, tushunchalar va tasavvurlar ustida z ichiga t planib turganidagina, murakkab tafakkur jarayoni r yobga chiqadi.

Ba'zan, ayrim quvchilar matematik amallarni yechishni bilmaganliklari yoki bunga quvlari b limganligi natijasida emas, balki ularning diqqati yetarli ravishda kuchli, barqaror, keng ravishda rivojlanmaganligi natijasida bir necha amaldan iborat b lgan ba'zi matematik masalalarni yecholmay qoladilar. Shu sababli tafakkurni rivojlantirish kuchli va barqaror diqqatni tarbiyalashga k p jihatdan bo liqdir.

Tafakkur **jarayonlari** hayratda qolish, taajjublanish, qiziqish, bilishga intilish, yangilikni sezish singari emotsional kechinmalar bilan bo lgan. Mana shu hisslarning hammasi tafakkur jarayonlarini tu diradi va ra batlantiradi, bu jarayonlarni maroqli, zavqli qiladi va jonlantiradi. Yuqorida aytib tilganidek, ayrim muhokamalarning chinligi yoki chin emasligiga, muhokamalarimizning t ri yoki not riligiga b lgan ishonch yoki shubhalanish hissi tafakkur jarayonlarida katta rin oladi.

Fikrlash faoliyati paytida odamdagi umumiy emotsional holat yoki kayfiyat ham tafakkur jarayonlarida ancha ahamiyatga ega. Har qanday ijobiy (quvonchli, yoqimli) kayfiyat odatda odamning fikrlash faoliyatini ham oshiradi. Odam yomon, noxush kayfiyatda b lganida (xafa b lib, q r qib turganida) uning fikrlash jarayonlari ham pasayib ketadi. Biroq, agar ijobiy hislar juda kuchayib ketsa, bu ijobiy hislar ham tafakkur jara- yonlarini b shashtirib yuborishi mumkin. Odamda kuchli hislar paydo b lganidan k pincha uning fikri «chuvalib ketadi», «t xtalib qoladi».

Emotsional holat fikriarimizning y n alishiga ta'sir qiladi. Kayfiyat- ning va shaxsiy manfaatning ta'siri ostida bizning ayrim narsalar t risidagi muhokamalarimiz arazli, bir tomonlama b lishi va shu sababli ha- qiqatni aks ettirmaydigan xato muhokamalar b lishi mumkin.

Odamning irodasi ba'zi hislarning tafakkur jarayonlariga salbiy ta'sirini bosish, y qotishda katta rol ynaydi. Tafakkur jarayonlaridagi iroda, awaio, u yoki bu vazifani hal qilishga, q yilgan savolga javob topishga intilishda, u yoki bu narsalar t risida chin va t la ravishda asosli muhokamalar hosil qilishga intilishda namoyon b ladi.

Biroq, vazifani hal qilmoq uchun, haqiqatga erishmoq uchun birgina istakning zi kifoya qilmaydi. Vazifani hal qilish, q yilgan savolga javob topish, tushunish jarayonida muhokamalarining t riligini belgilab olish, fikrlarni shakllantirish va s z bilan ifodalash paytlarida bir talay qiyinchil- liklar, ba'zan katta t sqinliklar uchraydi, ularni bartaraf qilmoq uchun irodani ishga solishga, sabr va matonat bilan harakat qilishga t ri keladi.

Iroda, asosan, odamning amaliy faoliyatida namoyon b ladi. Ama- liyot esa muhokamalarimizning chinligini k rsatib beruvchi asosiy me- zondir.

Tafakkur nutq til bilan chambarchas bo langan. Bu haqda quyidagi bobda gapiramiz.

VII. TAFAKKURNING SIFATLARI

Ayrim kishilarning tafakkuri zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatidan turli hol- larda turlicha namoyon b ladi. Bular tafakkurning sifatini tashkil qiluv- chi belgilardir.

Tafakkurning **mazmundorligi**, awalo, u yoki bu narsalar yoki hodisa- lar t risidagi, voqelikning u yoki bu sohaiari t risidagi muhokamalar va tushunchalarodamning ongida qanchalik rin olganligidan kelib chiqa- di. Odamda fikr necho li k p b Isa va bu fikrlar necho li xilma-xil b Isa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli b ladi, uning aqli shu qadar boy b ladi. Lekin tafakkurning mazmundorligi mavjud fikriarning miq- dori bilangina belgilanmaydi, tafakkurning mazmundoriigi shu fikrlarda

nlmalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli tafakkur faqat **boy b** lganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqur b lganida, bundny tafakkur mazmundor tafakkur deb hisoblanadi.

Voqelikning eng muhim xossalari va sifatleri, eng muhim bo lanishlari vn munosabatlari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur **chuqur tafakkur** cleyiladi.

Tafakkurning mazmundorligi (boyliqi va chuqurligi) odamning faoliyaliga, bilimiga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlangnligiga va odamda qiziqish, havaslarning borligiga bo liqdir.

Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan chamhiirchas bo langan, voqelikning eng k p sohalarini z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq tmishni va uzoq kelajakni z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng b lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, xilma-xil maiumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan unchalik chuqur b lmasligi, yuzaki b lishi mumkin. Shunday odamlar ham b ladiki, ular hamma narsa t risida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tajribadan har bir kishiga ma'lum b lgan narsalarga nisbatan yangilik juda kam boiadi.

Voqelikning asosan biror kichik (tor) qismini z ichiga olgan tafakkur tortafakkurdebataladi. Tortafakkurham mazmuni, hattochuqurb lishi mumkin. Bunday tafakkur biror «tor ixtisos» ga ega mutaxassislarda uchraydi. Lekin tor tafakkur ba'zan z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda nochor, mayda va yuzaki b ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shularga bo liq b lgan qiziqish-havaslariga ham bo liqdir.

Tafakkur zining mustaqilligi jihatidan turlicha b lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil boiishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni q yishda zi tashabbus k rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlaming yordamisiz, zining alohida y ilari bilan hal qilaversa, shu odamning tafakkuri mustaqil tafakkur b ladi. Juniladan, tafakkurdagi mustaqillik aqlning sertashabbus b lishida, pishiq b lishida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sertashabbusligi yangi, zining masala va vazifalarini /i q yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun zining y ilari va vositalarini zi qidirishga va topishga intilishda ifodalanadi.

Biror ijtimoiy foydali nazariy va amaliy vazifalarni jamoa b lib hal etishda faol ishtirok etgan odamning ham tafakkur qilishida mustaqillik namoyon boiadi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi odat qaloriga kirgan, shablon b lib qolgan (k pincha, eskirib qolgan) usullardan xoli b la bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda

yoki tanfay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishni bilishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi zining yoki zgalarning fikrlarini haqiqatga mos b lish-b Imaslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrarga baho bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning tur-mush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning z fikrlariga va zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan q yilganidagina va q yilgan vazifalar faqat tayyor shakllarga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-k pmi faol ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini uning boshqa kishilarning tafakkuridan t la ravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega b ladi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obr ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning z faoliyatida il or fikrlarni, ulu kishilar tafakkurining mahsullarini zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash il or kishi uchun m tabar q llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bo langan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli b lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytyshimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) k p yaratayotgan b Isa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega b lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan b Isa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi q yilgan savolga uzil-kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa b ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq b ladi. Oddiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur jarayonlarida savollar q yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib chiqadi. Shunday kishilar borki, ularda murakkab fikrlash operatsiyalari ham juda tez tadi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq tadi, hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar q yilgan savolga tayyor

javobni birmuncha vaqt yiyab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib s raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam r nashib qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assotsiativ jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bo liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy shakllarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining ephilligiga, fikrlash k nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bo liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlargagina bo liq b lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim b lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bo liqdir.

VIII. TAFAKKURNING SISHI

Bola tu ilgan kundan boshlab ba'zi narsalarni sezish va ba'zi hislarni kechirish qobiliyatiga ega b ladi. Lekin hali bu bolada fikr qilish b lmaydi; bola sgan sari, tajriba t play borgan sari nutq orqali aloqa qilish imkoniyati kengayib, faoliyati sib borgan sari ta'lim va tarbiya jarayonida uning tafakkuri ham sa boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri

Bolalar tili chiqib, yaxshi gapira borgan sari, ularda fikrlar, ya'ni muhokamalar va tushunchalar shaklida ifodalanadigan tafakkur jarayonlari ham sib boradi. Lekin idrok va tasawurlarning obrazlariga tayanuvchi hamda ish-harakatlarda ifodalanuvchi boshlan ich aniq tafakkur bolalarda tiii chiqmasdan oldin paydo b la boshlaydi.

Boladagi mana shunday boshlan ich tafakkurni uning zi yinchoqlar, ba'zi buyum va idishlar bilan qilayotgan ba'zi harakatlarida ham k rish mumkin. Masalan, sakkiz-t qqiz oylik bola shaqildoqni, q n iroqchani q liga olib, ularni tovush chiqaradigan qilib qimirlatadi. Bolani kattalar ovqatlantirmoq uchun ovqat tepasiga olib kelganlarida, u qoshiqni olib, kosaga tiqmoqchi b ladi, s ngra esa qoshiqni o ziga olib boradi.

Bolalar bir yoshga yetganlarida kattalarning aytgan s zlarini tushuna boshlaydilar. Kattalarning: «Qani qoshiq?», «Qani kosa?», «Soat qani?» degan savollariga javoban, bola shu narsalarga qayrilib qaraydi yoki q li bilan shu narsalarni k rsatadi. Bolaning atrofidagi kishilar aytgan s zlarni tushunayotganligi uning endi fikr qila boshlaganligini k rsatadi.

Bola ikki yoshga yetganida uning tafakkuri hukmlarda ifodalana boshlaydi, bu davrda uning tili chiqib, yaxshi gapira oladigan b ladi. Bola z

atrofidagi odamlar bilan nutq orqali aloqa qilib, tafakkurning mazmunini va shakllarini k proq egallay boradi. Keyin boianing tafakkuri nutqning sishi bilan birgalikda sib boradi.

Yasli yoshidagi boialaming tafakkuri hali juda cheklangan b ladi. Yasli yoshidagi bola, asosan, zi shu onda idrok qilgan narsalari t risida fikr qiladi. Ushinskiy degan ediki: «Bola agar shunday deb aytish mumkin b lsa, shakllar, b yoqlar, tovushlar, umuman sezgilar orqali flkr qiladi*» (K.D. Ushinskiy. M36paHHbie nejworMHeCKHe coqHHeHHJt, II tom, Uchpedgiz, 1939, 156-bet).

Yasli yoshidagi bolalarda fikr qilish jarayonlari ularning hali sodda nutqlarida ifodalanadi. Bu nutq k pincha boshqa kishilarga murojaat qilmay, ziga gapirishdan iborat b ladi. Bu fikr qilish jarayoniari ayni vaqtda idrok qilinayotgan narsalarbifan qilingan ish-harakatlarga bo iiq b ladi.

Bu yoshdagi bola narsalarni birining ustiga birini q yib yoki yonmayon q yib taqqoslaydi: masalan, z yincho ini b lak-b lak qilib sindirib, uni analiz qiladi; kubiklardan yoki ch plardan «uy» yasab, sintez qiladi; kubiklarni rangiga qarab terib, ularni turkumlarga ajratadi va umumiyashtiradi. Bu yoshdagi bolalarni hali z oldiga biror maqsad q ymaydi va z harakatlarini rejalashtirmaydi. Bola idrok va harakat qilar ekan, ayni vaqtda fikr ham qiladi.

Bolaga biror narsani k rsatib va «Bu nima?» deb savol berib, shu narsaning nomini aytish taklif qilinganida u «Stol» deb javob beradi, ya'ni z hukmini aytadi, «Qani aytchi, bu nima?» deyilgan savolga, «Bu kosa» deb javob beradi va hokazo. Agar bola narsaning nomini bilmasa, u savol bergan kishiga burilib, odatda, uning shu narsa nomini aytib berishini kutadi. Idrok qilinayotgan narsaning nomini aytishning ziyof hukmdir. Lekin bolalar narsalar t risida mana shunday bevosita hukmlar aytish shu narsalarning nomini aytib berish bilangina cheklanmaydilar, bolalar narsalarning ayrim belgilarini, sifatini, harakatini, ya'ni zlari z tajribalarida tanishgan, zlari idrok qilgan belgilarini ham aytib beradilar.

Yasli yoshidagi bolalarda amaliy tafakkur jarayonlarida va s zlarni zlashtirib olish y li bilan tajriba t plana borgan sari, ularda boshlan ich tushunchalar tarkib topib boradi. Yasli yoshidagi bola bir s z bilan shu s z ifodalagan narsalarga xshash hamma narsani atayveradi, ya'ni umumiyashtiradi, masalan, u zi qurgan stollarning qanday shaklda va qanday ishga m ljallanganidan qafi nazar, ularning hammasini «*stol*» deb ataydi, bcgona erkaklarning hammasini u «*amaki*» deb ataydi. Bola s zni va uning umumiy ma'nosini kattalardan rganib oladi. Lekin bola tushunchaning butun mazmunini hali zlashtirib olishi mumkin emas, albatta.

Yasli yoshidagi bola zi zlashtirib olgan s zlardan foydalanib, zi ham umumiyashtira boshlaydi. Lekin u hali narsalarning muhim belgilarini umumiyashtira bilmaydi. Bola k p vaqtgacha narsalarning tashqi,

k pincha, unchalik ahamiyati b limgan belgilariga qarab, ya'ni zi idrok qilayotgan, z tajribasida tanishib olgan belgilariga qarab umumiy-hishtiradi. Shuning uchun ham, masalan, shu yoshdagi k p bolalar faqat har bir mushuknigina emas, shu bilan birga, m yna p stinni ham, m yna telpakni ham *miyov* deb atayveradilar.

Yasli yoshidagi bola ayni zi idrok qilayotgan narsalar t risida fikr qiladi. Yasli yoshidagi bolaning tafakkuri, asosan, aniq-yaqqoi tafakkurdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkurning sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri ham, asosan aniq-amaliy va aniq-yaqqol tafakkur b ladi.

Lekin tarbiya ta'siri bilan tajriba va bilimlar t planishi sababli hamda umuman aql-idrokning birmuncha sganligi sababli, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri yasli yoshidagi bolaning tafakkuriga nisbatan ancha mazmunli b lib qoladi. Uning fikrlash jarayonlari ham ancha takomillashadi: uning taqqoslashi ancha aniqroq b ladi, analizi ancha mufassalroq, umurniylashtirishlari ancha aniq va kengroq b ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola biror ishni qilayotganida shu ishning maqsadini oldindan belgilab q yadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning mana shunday fikrlash jarayoni ancha murakkabroq b lgan yin faoliyatida va uning uyidagi zi uddalaydigan mehnat faoliyatida namoyon b ladi hamda sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola yinda va mehnatda boshqalaming harakatlariga k pincha taqlid qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, ba'zi vazifalarni zi ham mustaqil qiladigan b lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola nutqning sib borishi va uning kattalar bilan nutq orqali qilayotgan aloqasi kengayib borishi undagi tafakkurning shakllanishida, ayniqsa, katta ahamiyatga ega b ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning fikr qiladigan narsalar doirasi ham kengaya boradi. Bu narsalar doirasi bola zi bevosita idrok qilinayotgan narsa chegarasidan ham chetga chiqadigan b lib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola zi shu onda idrok qilayotgan narsalar t risidagina fikr qilib qolmasdan, balki zi ilgari idrok qilgan narsalar t risida ham fikr qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola xayolinig sib borishi sababli u yaqin kelajak t risida ham, ya'ni ertagi kun t risida, b ladigan bayram t risida, yaqinda yoz b lishi t risida va boshqa shu kabilar haqida fikr qiladigan b lib qoladi. Ertaklardagi voqealarni xayol qilishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri uchun material b ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola z hukmlarida faqat idroklargagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tasawurlarga ham tayanaadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkurida boshqa kishi-

iardan tayyor holda olingan hukmlar katta rin oladi, shu bilan birga, bu hukmlar inobatli hukmlardek his qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola katta yoshdagi kishilarning (masalan, otasi yoki onasi va hokazo) biron-bir fikrini k pincha chin deb qabul qiladi, chunki u bu fikrning qafiyiligi uchun shu kishining e'tiboriga suyanadi: «Oyim shunday degan» vajni keltiradi). Bu yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkur haii uncha smagan b ladi; bu yoshdagi bolalarning hammaga va hamma narsaga ishonaverishi ma'lum. Lekin maktabgacha tarbiya yoshidagi bola zi tushuna oladigan materialiar doirasida t rini not ridan farq qiladi, u zi idrok qilayotgan s zlarining real voqelikka muvofiq kelishi yoki kelmasligini aytib bera oladi, yopishmagan biror narsa yoki hodisaning bema'niligini payqab oladi. Masalan, t rt yashar qiz suratga qarab turib, bunday deydi: « rmondan archa olib kelishyapti, nega archada yulduz bor? Yulduz archaga uyda taqiladi-ku?». Yana bir misol: otasi qiziga poyezdning suratini chizib berdi. Vagonning eshigini suratga chizdi-yu, ammo zinaning suratini solmadi. Qiz otasidan s raydi: «Vagonning zinasini qani?». Otasi: «Narigi tomonda» deydi. Qiz: «Nega vagonning zinasini narigi tomonida?». «Undoq b Isa nega bu yerda eshigi bor?».

Bo lanishli nutq sib borgan sari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri faqat ayrim-ayrim hukmlardagina ifodalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, muhokamalar tariqasida ham ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarda hamisha muayyanlik va izchillikb Iavermaydi, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola z muhokamalarida k pincha bir narsadan ikkinchi narsaga «sakrab» taveradi, zining tasdiqlab va inkor qilib aytgan s zlarida zidlik borligini payqamaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar z muhokamalarida, asosan, analogiya fbir-biriga xshatish) y li bilan xulosa chiqaradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktab yoshiga yetay deb qolganlarida, ularda deduksiya va induksiya y li bilan xulosa chiqarish qobiliyati sa boshlaydi. Bolalar bunday xulosalar chiqarish shaklini kattalardan nutq bilan birgalikda rganib oladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning miyasida k pgina aniq *tu*-shunchalar turadi, bu tushunchalar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning turmush tajribasida va kattalar bilan nutq orqali qilingan aloqa jara-yonida hosil b ladi.

Yasli yoshidagi bolaning tushunchalariga nisbatan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchasi anchagina sermazmun b ladi, ya'ni uning tushunchasida narsaning belgilari k proq aks etgan b ladi. Lekin, shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchalarida narsalarning unchalik ahamiyatli b lImagan belgilari ham boiadi: bu belgilar, asosan, zining yorqinligi, chiroyiligi, harakatchanligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan bolaning diqqatini ziga tortgan belgi-

lurdir. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi boladan: «Kapaiak qanaqa bo'ldi?» deb s ralsa, u: «Kapalakning qanoti bor, uchib yuradi», deb jnvob beradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola, odatda, narsaning isl mol qilinishini narsaning eng muhim belgisi qilib k rsatadi; masalnn, «Piyola nima?», « t nimaga kerak?», degan savoiga maktabgacha larbiya yoshidagi bola bunday javob beradi: «Piyolada choy ichiladi», « t yerda sadi, tni q y va sigiryeydi*.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola faqat zi idrok qilgan va zi tasavvur qilishi mumkin b lgan narsalart risidagina tushunchaga ega b ladi.

Umuman, maktabgacha tarbiya yoshidagi boia tevarak-atrofdagi narsalarga k proq qiziqadi va ularni k proq bilishga intiladi, bu esa uning infakkurini faollashtiradi. U yangt narsalarni tomosha qilish va ushlab k rishni yaxshi k radi, zi tushunadigan narsalar t risida aytib berilgan yoki qilgan hikoyalarni tinglashni yaxshi k radi.

T ri tarbiya qilingan taqdirda bola yetti yoshga yetganida mantiqiy lafakkuming elementar shakllarini hukm va xulosa chiqarishning asosiy lurlarini zlashtirib oladi. Endi u maktabda qishi mumkin.

Maktabda ta'lim jarayonida tafakkurning sishi

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining sishi uchun oyat katta ahamiyatga egadir.

TaMim va maktabda beriladigan bilimlarni zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va xayol sib borishi bilan maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material b ladigannarsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash sib boradi. Ta'lim jarayonida tafakkur katta sish y lini — aniq tafakkurdan abstrakt — nazariy tafakkurga tish y lini tadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, aniq tafakkurb ladi, lekin taMim jarayonida bunday bolalarning aniq tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning aniq tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq b lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki, shu bilan birga, tasavur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni, analiz qilishni va sintez qilishni rganib oladi.

Bolani maktabda qitish jarayonida unda abstraktlash qobiliyati sa boshlaydi. Arifmetika qitish vaqtida, amaliy, aniq sanashdan abstrakt hisoblashga tilgan vaqtda, shuningdek, ona tili darslarini qish davrida bu qobiliyat sezilarli sur'atda sadi, s ngra maktabdagi hamma fanlarni qitish davrida bu qobiliyat yanada sadi. quvchi bola analiz qilish, abstraktlash va taqqoslashni, mashq qilish y li bilan narsalarning muhim

belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni va muhim >. belgilarga qarab t ri xulosalar chiqarishni rganadi.

Boshlan ich maktabning zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab k p miqdorda xilma-xil tushunchalarni — grammatikaga, arifmetikaga, tabiiyotga doir va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni zlashtirib oladilar.

quvchilar zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi asosan, har qaysi sinf uchun har qaysi fan yuzasidan tuzilgan quv dasturi bilan belgilana- di. Muayyan ilmiy mazmunga ega b lgan tushunchalar quvchilarga mantiqiy ifodalangan shakida bayon qilib beriladi. quvchilarning zlari ham tushunchalami mantiqiy ta'riflab, ularning jins va turiariga doir belgi- larini k rsatib, aytib berishni rganadilar. O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'rifiab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin b lImagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan k rsatib be- radilar.

qitish jarayonida quvchilarning fikr qilish faoliyatining u yoki bu tomonini faollashtiradigan maxsus usullar q llanilganida quvchilarning tafakkuri samaraliroq rivojlanadi.

Bunday bir misol keltirish mumkin. N.N. Ne'matov birinchi sinf quvchilarida tafakkurning umumlashtirish faoliyatini rivojlantirishga doir ish olib bordi.

Shu maqsadda tajriba tkazilayotgan sinfda dars berish cho ida maxsus usullarq llanildi. quvchilarga savollar berib, ularning diqqat-e'tiborini kitob qish vaqtida, suhbat cho ida, suratlarni idrok qilish paytida, te- varak-atrofdagi vaziyatni kuzatish cho ida uchraydigan narsalarni umu- miylashtirishga qaratadigan maxsus usullar q llanildi.

Shu tajribalar natijasida quv yilining oxiriga borib, muayyan k rsatkichlarga erishildi, ya'ni tajriba tkazilib kelingan sinfning umu- miylashtirish faoliyati darajasi boshqa sinflardagilarning umumiyashti- rish faoliyatiga nisbatan yuqoriroq b lib, buni quyidagi jadvaldan ham bilish mumkin.

Umumiylashtirilgan narsalar	O'quv yilining boshidagiga nisbatan umumiyashtirish faoliyatining oshish (foiz hisobida)	
	tajriba o'tkazilgan sinfda	oddiy sinfda
Idrok qilinayotgan narsalar	40	20
rasmlar	34	17
Og'zaki (tasavvur qilinadigan) material	26	10

Bunda shu narsa ma'lum bo'ldiki, quvchilarning fikr qilish faoliyatini faollashtirish maqsadida qo'llanilgan usuliy ayni vaqtda tajriba sinlidagi quvchilarning darslardan ulgurish darajasini oshirishga ham yordam berdi: shu sinfdagi quvchilarning darslarni o'zlashtirishdan olgan haholari boshqa oddiy sinfdagi quvchilarning bilimlariga qo'yilgan baholardan yuqoriroq bo'lib chiqdi.

Ikkinchi sinfdagi shu tariqa tajribalar o'tkazilganda ham aynan shunday natijalarga erishildi.

Quvchilar ongida mustahkam o'rnatilgan tushunchalar asosida abstrakt tafakkur rivojlanadi. Maktab quvchilarida abstrakt tafakkur, ayniqsa, tez rivojlanadi. Bunda tafakkurning sishiga grammatika, algebra, geometriya, fizika, tarix, O'zbekiston Konstitutsiyasi singari fanlarni o'rganish, ayniqsa, yordam beradi. Yuqori sinflarning quvchilari shu fanlar bilan shug'ullanib eng umumiy, abstrakt tushunchalarning kengini o'zlashtirib oladilar va o'zlarining fikrlash faoliyatlarida shu tushunchalarga tayanadilar.

Har bir quvchi o'z qish jarayonida va turmush tajribasida xilma-xil masala va vazifalarni hal qilishga majbur bo'ladi. Maktab quvchisining o'zi savollarni tuzib berish va vazifalar belgilashni, tuzib berish muhokama yuritishni o'rganadi. Yosh oshgan sari bu muhokamalar tobora keng proq, mantiqiy muhokamalar bo'lib qoladi. O'qish-qitish ishlari ixtiyoriy o'qish yilganida maktab quvchilarining muhokamalarida muayyanlik va izchillik bo'iyadi.

Maktab quvchisi muhokama yuritish yo'li bilan tuzib berish xulosalar — deduktiv va induktiv xulosalar chiqarishni o'rganadi. Masalan, ular matematika mashg'ulotlarida doimo umumiy qoidalarga asoslanib, xulosalar chiqaradilar, til darslarida o'zlashtirib olingan qoidalarni imloining ayrim hollariga tatbiq qilishga tuzib berish keladi va hokazo. Quvchilar bir qancha misollar asosida (albatta, o'qituvchining yordami bilan) grammatika va arifmetikaga doir qoidalar chiqarish yo'li bilan induktiv xulosa chiqarish yo'li bilan egallab oladilar. Yuqori sinflarning quvchilari tabiiyot, fizika va kimyo fanlarini o'rganish jarayonida umumiy lashtirilgan ancha keng xulosalarni o'zlarida mustaqil ravishda chiqaradilar.

Yuqori sinf quvchilari induksiya va deduksiyani egallay borish natijasida kuzatishlar va tajribalarga asoslanib turib, ayrim hodisalarning sabablarini mustaqil qidirib topishlari, shu nagra esa tabiatning ayrim qonunlarini ham fahmlab olishlari mumkin. Yuqori sinf quvchilari ayrim hodisalarni izohlayotgan vaqtlarida, o'zlariga ma'ium bo'lgan qonunlarni dalil qilib ko'rsatadilar.

o'qitish jarayonida abstrakt va mantiqiy tafakkur rivojlanadi. Shu bilan birga quvchilarning tanqidiy tafakkuri ham rivojlanadi. Boshlanib olingan maktabdanoq quvchilardan savollarga faqat tuzib berish javoblar berishnigina talab

qilib qolmasdan, shu bilan birga ulardan «nega shundayligini» ham izohlab berish talab qilinadi. Agar quvchining bergan javobi notanishri birligi sinfning zida uning xatosi nimadan iborat ekanligi aniqlanadi, samxatoni qanday qilib tuzatish kerakligi tushuntirib beriladi. M

Maktab quvchilari bilimlarni zlashtira borganlari sari, turli qoidalarni asoslashni, isbotlashni, rad qilishni, tekshirib ko'rishni haifrganib boradilar. Jumladan, ular misollar, faktlar, umumiy qoidalarni va aksiomalardan dalillar tariqasida foydalanishni ranganadilar. rnj maktab quvchilari, ayniqsa, yuqori sinflarning quvchilari, boshqal kishilarning murakkab muhokamalaridagi, shuningdek, zlarining harfi muhokamalaridagi ziddiyatlarni, mantiqsizlikni, asosanmagan jihatlaisj ni ochib bera oladilar. Ona tili, arifmetika mash ulotlari, tanqidiy, isj botli tafakkurning sishi uchun, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. rtd maktab quvchilari ijtimoiy-tarixiy fanlarga doir va darvinizm asosla«j riga doir mash ulotlarda isbotlaydigan va rad qiladigan dalillardan harj doim foydalanadilar. ^

Maktab quvchilarining havaskorlik tgaraklarida ishtirok etishlari, ko'rilgan masalalarni muhokama qilishda faol qatnashishlari tanqidiy, isbotli va mustaqil tafakkurning sishida va rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Bolalarni o'qitish davrida ularda nazariy tafakkur bilan birgalikda amaliy tafakkur ham rivojlantiriladi. Bunga avvalo, shu yil bilan erishiladiki, maktabda ko'pgina fanlarni (masalan, fizika, kimyo, botanika, zoologiya fanlarini) o'qitish quvchilarning olgan bilimlarni sanoatda, qishloq xo'jaligida tatbiq qilishlari bilan bog'lab olib boriladi.

Boshlanib va davrta maktabda quvchilarning hammasida ham tafakkurning sishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil bo'lmaydi, albatta. quvchilarning individual xususiyatlari ko'p darajada boshqa psixik jarayonlarning - xotira, xayol, nutq, diqqat, irodaning sishi bilan belgilanadi; bu individual xususiyatlar quvchilarning qiziqishlariga, ta'lim va amaliy ishlardagi faolliklariga, shuningdek, quvchilarning o'z-ozlarini tarbiyalashlariga bog'liq bo'ladi. Bizning maktablarimizdagi barcha talim-tarbiya ishlari quvchilarning faol, ongli ishtirokida olib boriladi. Shu sababli bizning maktabimiz bolalarda keng mazmunli, mustaqil va mantiqiy jihatdan tanishri tafakkurning sishiga ko'p darajada yordam beradi.

IX BOB. NUTQ

I. NUTQ TIRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Nutq — odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishning alohida usulidir. Odamning nutqi orqali zining bilimlari, fikrlari, hislari va istaklarini boshqa kishilarga aytib beriladi va boshqa kishilarning fikrlarini tashlab beriladi, boshqa kishilarning hislari va istaklarini bilib oladi.

Odamlarning har birining faoliyatlari va kundalik hayotlarida bir-birlari bilan aloqa qilish tarzida aloqa qilib turadilar.

Nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida har bir kishi bilimlarning bir qismini boshqa kishilardan oladi.

Nutq vositasi bilan aloqa qilish odamning doimiy ehtiyoji bo'lib, u aloqa fikr olishga xizmat qiladi.

Odam boshqa kishilar bilan nutq orqali muomala qilmay yashay olmaydi. Odam yakka bo'lsa qolganida, kishilar pincha, xayolidagi suhbatdoshlar bilan « o'z ichida» gaplashadi. Odamning nutqiga notanish bo'lgan bir yoki bir nechta kishi o'rtasiga tushib qolsa, unda nimalarnidir aytish yoki shu kishilardan nimalamidir eshitish ehtiyoji albatta paydo bo'ladi. Bu ehtiyoj qondirilmay qolsa, odamda ma'yus qiladigan « o'z aysizlik» hissi tug'iladi. Odamning «aytadigan hech bir gapini» bo'lmagan taqdirda ham shunday ehtiyoj paydo bo'ladi. Bunday hollarda u «nima qilishini» bilmay qoladi. Bunday hollarda unda «nimani gapirsam ekan?», «nimadan gap boshlasam ekan?», «qanday gap boshlasam ekan?» deb gap mavzuini qidirish boshlanadi.

Uchinchi bobda aytilganidek, nutq tarixiy taraqqiyot jarayonida, ong bilan baravar, insonlarda til vositasi bilan aloqa qilish, bir-birlariga biron narsa aytish ehtiyoji tug'ilishi natijasida paydo bo'lgan. Kishi nutqni mehnat jarayonida qo'llay borgan.

Har bir kishining nutqi bolalik chetidan boshlab qo'llay boradi, bu nish sababi ham boshqa kishilar bilan aloqada qilish ehtiyojidir.

Nutq tirisida, shu bilan birga, til tirisida gapirganimizda quyidagilarga e'tibor berishimiz kerak.

«Nutq» va «til» degan terminlark pincha bir xil ma'noda ishlatiladi. Ammo bu terminlarning ma'nosini bir-biriga aralashtirib yuborish yaramaydi. Garchi nutq bilan til bir-biriga chambarchas bog'langan bo'lsam ham, lekin ularning ikkovi bitta narsa emas.

Biz biror kishiga: «Siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz?» deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning z nutqida qanday til (yoki t3lar)dan foydalanishini aniq farq qilamiz.

Har bir kishining yoshiga, bilimiga, umumiy izlanish saviyasiga qarab, uning nutqi ziga xos xususiyatlarga ega b ladi. Ayrim kishilarj kasbining xususiyatlari, shu kishilarning nimalarga qiziqishi, mijozi val shu kabi xususiyatlari ularning nutqlarida namoyon b ladi. Har bir kishi bir yoki bir necha tildan foydalanib, zicha gapiradi. Har bir kishining z nutqi bor.

Odam ongining alohida funksiyasi b lgan nutq psixologiya fani to- : monidan rganiladi. Til esa ijtimoiy hodisadir. Til ayrim kishida musta- qil ravishda mavjuddir. Tilning ijodkori esa xalqning zidir, tarixan tarkib topgan millatning zidir. Rus tili, zbek tili, xitoy tili, nemis tili va hokazo deganimizda, biz mana shu ma'noda gapiramiz. Har bir avlod zidan oidin tgan avlodlar ishlab chiqqan tilga duch keladi va shu tilni egallab oladi, ya'ni zining nutq orqali qiladigan muomalasida shu til- dan foydalanadi.

Nutq bilan til bir-biridan farq qiladi, lekin ayni vaqtda ularni bir- biridan ajratib b lmaydi; nutq ham, til ham bir-biriga bo langan, ular birlikda mavjuddir. Bu birlik shundan iboratki, har bir til tarixiy taraqqi- yot davomida odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bo lash jarayonida vujudga kelgan va sib borgan. Har bir tilning yashab turishi kishilarning shu tilda gaplashuvlariga bo liq. Agar odamlar biror tilda gaplashmay q ysalar, bu til ham y q b lib ketadi: u « lik til» b lib qoladi. Biz « lik» tillar borligini shu til aks ettirilgan yozma yodgorliklardan bilamiz. Masaian, qadimgi grek (yunon), lotin tillari mana shunday « lik» tillardir.

Til bilan nutqning birligi yana shunda namoyon b ladiki, har bir kishi z nutqida biror titdan foydalanadi, ba'zilar esa bir necha tildan foydalanadilar.

Gapirish va boshqa odamlarning nutqini tushunish uchun til bilish, shu til sistemasini bilish, shu tilning tuzilishini bilib olish kerak.

II. NUTQNING XUSUSIY FUNKSIYALARI

Odamlarning zaro aloqalarida ularning nutqlari turli ma'nolarda yoki funksiyalarda namoyon b ladi.

Nutqning asosiy vazifasi, demak, uning asosiy funksiyasi — odam- larning bir-birlari bilan aloqa qilish vositasi b lishdir.

Bu aloqa asosan odamlarning z fikrlarini bir-birlariga aytishlaridan iborat b ladi. Aloqa jarayonida fikrlar nutq yordamida shakllanadi, ifo- dalanadi, aytiladi va tushunib olinadi. O zaki yoki yozma nutqda ifoda-

Inb berilgan fikrlar shu fikrlarni aytuvchi kishi uchun ham ravshanroq b lib qoladi. Shunday qilib, nutq aloqa jarayonida tafakkur quroli b lib xi/mat qiladi.

Shu bilan birga mana shu aloqa jarayonida nutq ifodalash vositasi b lib, biror nima bildirish vositasi b lib, ta'sir tkazish vositasi b lib ham xizmat qiladi.

Nutq — ifodalash vositasi

Nutqda bizning fikrlarimiz bilan birlikda his-tuy ularimiz ham ifodalanadi. O zaki nutqda hissiyotlarimiz (emotsional kechinmalarimiz) s z yordami bilan qilingan tasvirlarda, ohangda, qofiyada, xitob va savollarda, gaplashish vaqtidagi pauzalarda va, ayniqsa, intonatsiyalarda namoyon b ladi. Chunonchi, biz biron kishining ismini ataganimizda, shu kishiga b lgan turli hislarimizni va munosabatlarimizni zimzdagi mehri, azabni, ururni, muhabbatni, hurmatni, nafratni, mensimaslikni va boshqa shu kabilarni atayin yoki beixtiyor namoyon qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, gapiruvchining intonatsiyasida uning holati ham, charchaganligi, umuman hayajoni, ziga b lgan ishonchi yoki ishonchsizligi va shu kabilar ham ifodalanadi.

Lirik she'rlar, ashulalar, romanlar, ariyalar singari nutq shakllarida odamlarning asosan xilma-xil his va tuy ulari ifodalanadi.

Turli hissiyotlar bizning o zaki nutqimiz bilan birgalikda, odatda yuz harakatlarimizda va imo-ishoralarimizda ham yorqin namoyon b ladi.

Nutqda bizning irodamiz maqsad-muddaomiz, istagimiz, niyatimiz, qarorimiz ham, shuningdek, iroda jarayonlarining ayrim sifatlari — qat'iyat va qafiyatsizlik, dadillik, kishining zini tuta bilishi, kishidagi qunt va boshqa shu kabilar ham namoyon b ladi.

Nutq — biror nimani bildiruvchi vosita

Odamning nutqida uning fikriari va xilma-xil ichki holati — emotional kechinmalari va irodasigina ifodalanib qolmasdan, shu bilan birga hamisha biror obyektiv narsa ham bildiriladi.

Sayrash va qichqirish tarzidagi xilma-xil tovush birikmalari hayvonlarda ham b ladi, iekin bu tovush birikmalari faqat tu ma reaksiyalardir — tashqi yoki ichki ta'sir sababli tu iladigan shartsiz reflekslardir.

Qushlaming sayrashi va hayvonlarning qichqirishi, shuningdek, ularning xilma-xil harakatlari (masalan, itning dumini likillatib turishi) ulardagi instinktlarning va shu instinktlar bilan bo llangan hislarning ifodasi hamda tarkibiy elementidir, xolos.

Bu tovush birikmalari va harakatlar ifodasi boshqa hayvonlar uchun signal vazifasini ham bajaradi. Masalan, hayvon biror xatarni sezganida; alohida tovush bilan qichqiradi, bu qichqiriq uning bolalarida instinkt ravishda mudofaa harakatini (yashirinish yoki onasining oldiga yugurib kelish harakatini) vujudga keltiradi.

Xuddi shu hayvonning qulay vaziyatdagi qichqiriqlari boshqacha xarakterga ega bo'lib, bu qichqiriqlar farosatga, xavfsizlikni, ovqat topilganligini va shu kabilarni bildiruvchi signallar bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hayvonlarga xos bo'lgan xilma-xil tovush birikmalari va harakatlar aslo nutq emas. Hayvonlarda nutq bo'lmaydi.

Odanning nutqida namoyon bo'ladigan xilma-xil tovush birikmalari uning ichki holatini ifodalaygina qolmasdan, shu bilan birga obyektiv ravishda mavjud bo'lgan narsalar va hodisalarning nimaligini bildiruvchi vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Har qanday shaxs biron narsaning ma'nosini bildiradi. Masalan, *stol* degan shaxsning birikmasi ham nutq bo'lgan qoladiki, bunda shu tovush birikmasi yordami bilan muayyan buyumning ma'nosi bildiriladi. Shaxsning z'larbizning ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan buyumlar va hodisalarning hamda ularning xislatlari, holatlari, bo'lanishlari, munosabatlari va shu kabilarning ongimizdagi bamisoli bir vakillaridir.

Yakka bir narsani, masalan, Moskva, Volga, Toshkent va shu kabilarni bildiradigan shaxsning z'lar bor. Lekin shaxsning k'pchiligi bir-biri bilan biror munosabatda bo'lgan buyumlar va hodisalarning butun bir turkumini bildiradi. Bizning ongimizda voqelik in'ikos etganida shaxsning shu in'ikosni umumlashtiruvchi vositadir. Shaxsning bilan hamisha umumiylikni ifodalaymiz. Shu sababli shaxsning o/degan shaxsning ni aytganimizda, bu shaxsning bilan biz xuddi shu onning zida bizning k'z'ngimizda turgan bitta stolning ifodalab qolmasdan, balki umuman «stol» tushunchasini ifodalaymiz.

zimiz idrok qilayotgan yoki tasavur qilayotgan bitta stolning nomini aytganimizda, biz mana shu bitta stol degan shaxsning zida umuman «stol» t'risidagi zimizda bo'lgan umumiy tushunchani nazarda tutamiz. Shu sababli umumlashtirilgan ma'noga ega bo'lgan shaxsning z' faqat yakka narsalarga mansub bo'lmasdan, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumiga ham mansubdir.

Nutq va ayrim shaxsning z'iar narsalarning faqat belgilari — «yorliqlari» gina emas. Narsalarni ifodalovchi nomlar nutqning xususiy funksiyalaridan biridir, xolos. Har bir shaxsning bundan tashqari yana ichki mazmuni ham bor, har bir shaxsning z' ma'lum tushunchani ifodalaydi.

Nutq - ta'sir k rsatish vositasi

Nutq — ta'sir k rsatish vositasi b lib xizmat qiladi. Ta'sir k rsatish - biz nutqimizni kimga qaratayotgan b lsak, shu kishida biz istagan hislar, intilishlar va harakatlarni tu dirish, ularning fikrini biz istagan lomonga burish, ularni zimiz xohlaganimizcha ylashga majbur etish, uliirni ishontirish demakdir. Ma'lumki, nutq yordami bilan boshqalarda xursandlik, q rquv, azab, ruhlanish hislarini tu dirish mumkin, boshqalarda biz istagan intilishlarni, harakatlarni kuzatishimiz mumkin.

Yozuvchi badiiy asar yaratayotganida odamlarda muayyan fikr, his, intilish tu dirishni, turmushga muayyan qarash hosil qilishni nazarda lutadi. Agitator z nutqi bitan odamlarda muayyan siyosiy kayfiyat, qarashlar, muayyan y lda harakat qiish istagini tu dirishga intiladi.

Nutq ta'sir vositasi b lib, u tibbiyot tajribasida katta rol ynaydi. Shu narsa hammaga ma'lumki, shifokorning s zi, ya'ni uning bemor bilan bevosita nutqiy aloqasi kuchli sur'atda ta'sir qiladigan vositalaridan biridir. S z o riqni bosadigan, darmon kiritadigan va boshqa shu kabi shifobaxsh vositadir. Tajribali tabibning aytishlariga qaraganda, s z kasalning jismoniy va ma'naviy alamlarini ba'zan doridanham yaxshiroq yengillashtirar ekan. Masalan, shifokorning maslahatlari, kasalning xavfsizligi va tezda tuzalib ketishiga bemorda ishonch va e'tiqod hosil qilishi ham ana shunday ta'sir k rsatadigan nutqiy vositalar jumlasiga kiradi.

qituvchi va tarbiyachi s z orqali ta'sir k rsatish y li bilan quvchilarda muayyan intizom va xatti-harakat vujudga keltiradi. Ta'sir k rsatish vositasi b ligan nutq ta'lim-tarbiyaning asosiy qurolidir.

Amr-farmon berish, tinib s rash — iltimos qilish, maslahat berish, git-nasihat qilish, dalil-isbotlar keltirish va boshqa shu kabilar s z vositasi bilan ta'sir k rsatish shakllaridir. Nutq ta'sir k rsatish vositasi b lib xizmat qiladi, chunki s zlab turgan kishining nutqida uning hissiy intiishlari, iroda va e'tiqodi aks etadi.

Nutqning ta'sir tkazuvchi funksiyasida intonatsiyakatta rol ynaydi. Intonatsiyada nozik va murakkab hislar va iroda xususiyatlari — norozilik, istak, talab hislari va shu kabilar namoyon b lishi mumkin. Shu sababli, quvchilarda tabiat va turmushdagi biror hodisaga qiziqish paydo qilish, bilimni yanada mustahkamroq bilib olishga ishtiyoq uy otish uchun, shuningdek, ularni ma'lum bir harakatga y llash uchun quvchilarga ta'sir k rsatmoqchi b liganida qituvchi z nutqida ta-laffuzga, ayniqsa, alohida e'tibor bermo i lozim.

Har bir kishi, awalo, z atrofidagi kishilar s zlashadigan tilni bilib] oladi. Lekin odam maxsus qib rganish y li bilan yoki boshqa millat kishilari bilan muttasil aloqada b lib turish natijasida boshqa xalqlarning tillarini ham bilib olishi mumkin.

Tilni bilib olish (masalan, rus, zbek, ukrain va hokazo tiilarni bilib olish) —shu tilning fonetikasini, lu at tarkibini va grammatik tuzilishini biiib olish demakdir.

Til va nutqning fonetika jihati

Odam z fikrlarini boshqalarga bildirmoq uchun shu fikriarni sezila-digan, ya'ni sezgi organlari orqali ta'sir qiladigan moddiy vositalarda ifodalashi lozim. Odam ovozi tovushlari va tovushlar birikmasi nutqning mana shunday moddiy vositalaridir.

Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan muomala qilishda foydalanadi-gan tillarning hammasi tovush tilidir.

Odam nutqning tovushlari odatda fonemalar deb ataladi.

Bu tovushlarning aihida belgilari bor. Masalan, a fonemasining z belgilari, b fonemasining z beigilari, sh fonemasining va hokazolarning ham z belgilari bor, biz shu belgilarga qarab, ayrim s zlarni fahm-laymiz. Bu belgilar, odatda, fonematik belgilar deb ataladi.

Biz gapirayotganimizda, odatda, mimika va imo-ishoralardan foy-dalanamiz. Lekin mimika va imo-ishoralarni alohida til deb hisoblab b lmaydi.

Mimika va imo-ishoralar nutqning emotsional (hissiyot) tomonlarini ifodalab beradigan ixtiyorsiz harakatlardan iborat b Iadi, yoki gapiruvchi odam z nutqining ayrim joylarini uqtirmoq b rtirib k rsatmoq uchun atayin ixtiyoriy ravishda qiladigan harakatlaridan iborat b Iadi.

Ba'zan odamlar vaziyatga qarab, mimika va imo-ishoralardan nutq-ning q shimcha vositasi tariqasida foydalanadilar. Masalan: zarur jimlik-ni buzmay biror fikrni bildirmoq uchun yoki nutqni eshittirish qiyin b Igan, lekin zi k rinib turgan masofaga biror fikrni xabar qilmoq uchun mim-ika va imo-ishoralardan foydalaniladi. Lekin bu hollarda mimika va imo-ishoralar tovush tilining s z va gaplarini ifodalovchi faqat belgi b Iib, ayrim s zlar va gaplarning rmda ishlatiladi.

Odamlarning imo-ishoralarini, mimikasini va pantomimikasini es-latuvchi xilma-xil harakatlarni biz hamisha hayvonlarda, ayniqsa, oliy hayvonlarda — maymunlarda ham borligini k ramiz. Biroq, hayvoniar-ning bu harakatlarini odamlarning imo-ishoralari, mimikasi bilan bir xil-

ing harakatlar deb hisoblash mumkin emas. Odamlar zlarining imo-ishoralarida, mimikalarida va zlarining ayrim tovush birikmalarida /larining ichki his va tuy ularini ifodalaydilar. Lekin, shu bilan bir vntqda, odam bu harakatlardan nutq elementlari tariqasida ham foydalanishi mumkin, jumladan, odam shuiar orqali narsalarning ma'nosini ifodalaniishi, u yoki bu narsalarni k rsatishi, narsalarni tasvirlab berishi mumkin.

Kar-soqov (gung) odamlar imo-ishora va mimikadan aloqa vositasi inriqasida foydalanishga majburdirlar, chunki ular o zaki nutq tovushliirini eshitmaydilar.

Yozuv ham nutqning moddiy vositasidir. Lekin yozuv tilning qandaydir nlohida turi emas, yozuv — tildan foydalanishning faqat alohida usulidir. O zaki uutqda ham, yozma nutqda ham biz ayni bir tovush tilidan foydalanamiz. O zaki nutq eshitish organlari vositasi bilan idrok qildirishga m ljalangan nutqdir. Yozma nutq esa harflar va belgilar yordami bilan tovushlarni, s zlarni, gaplarni k z bilan idrok qildirishga m ljalangan nutqdir.

K rlaruchun ylab chiqarilgan maxsus yozuv (Brayl sistemasi) bor, LI muskul-teri sezgisi organlari yordami bilan idrok qildirishga m ijallangan nutq vositasidir. Bu yozuv ham tovush tili asosiga k rilgan yozuvdir.

Kar-soqovlar (gunglar) ham qitish natijasida yozma nutqni bilib oladilar, ular shu nutq vositasi bilan tovush tilining butun boyligini ham bilib oladilar. Ularyozma nutqdan foydalanib, boshqa kishilarbilan t la-t kis aloqa bo laydigan b lib oladiiar va hamma normal kishilar singari kamol topaveradilar.

Nutqning fonetika jihatini bilib olish ma'lum bir tildagi har bir tovushni va har bir s zni o zaki nutqda t ri aniq va ravshan qilib ayta olish demakdir, yozma nutqda esa shu tildagi har bir s zni t ri yozish demakdir.

Tilning lu at tarkibi

Tilda b lgan hamma s zlarning jami tilning lu at tarkibi deb ataiadi. Biror tilning lu at tarkibi naqadar boy va xilma-xil b lsa, bu til shu qadar boy va rivojlangan til b ladi. Har bir kishi foydalanayotgan va foydalanishi mumkin b lgan lu at tarkibi qanchalik boy va taraqqiy qilgan b lsa, uning nutqi ham shunchalik boy va taraqqiy qilgan b ladi. Odam z nutqida foydalanayotgan s zlarning miqdori shu odam nutqining lu at (yoki leksika) jihatini, nutqning lu at tarkibini tashkil qiladi.

Har bir s zning z ma'nosi bor, ya'ni har bir s z muayyan bir narsaga yoki narsalar turkumiga, shuningdek, narsalarning muayyan bir belgilariga, ularning xususiyatlariga, bo lanishlariga, munosabatlariga va boshqa shu kabi belgilariga taalluqlidir. S zning ma'nosi odamlarning nutq amaliyotida bir-biri bilan b layotgan zaro aloqasida ma'lum b ladi.

S zning ma'nosi odamlarning bir-birlarini tushunishlarini ham ta'minlaydi. Bir-biri bilan gaplashayotgan ikki kishi bir-birini tushunadi, chunki gaplashayotgan kishilarning har biri muayyan bir narsa t risida muhokama yuritadi va har qaysi s zni muayyan bir ma'noda ishlatadi.

Aristotel ham z vaqtida bunday degan edi: «Bahslashayotgan har ikkala tomon ayni bir fikrni tushunmoqlari uchun, awalo, ishlatilayotgan s zlarining mazmuni ham ma'nosi haqida kelishib olmoq kerak».

Kishining z nutqda har bir s zning ma'nosini aniq, tushunib foydalanayotgan va foydalanishi mumkin b igan lu at tarkibi shu kishining nutqi qay darajada sganligini k rsatadi.

Til va nutqning grammatik tuzilishi

Har bir kishi nutqining lu at tarkibi tilning grammatik tuzilishidan ajralgan holda mavjud b lishi mumkin emas. Xuddi, shuningdek, har bir kishi z tilining lu at tarkibini shu tilning grammatik tuzilishi asosida egallaydi.

Har bir s zning z ma'nosi bor, lekin har bir s z z shaklini zgartirib, grammatika qoidalari asosida tuzilgan birorgap tarkibiga kirganidagina muayyan bir ma'no oladi. Grammatika qoidalari asosida tuzilgan nutq s zlardan iborat b ladi. Lekin bunday gaplarda ifodalangan fikr shu gaplar tarkibiga kirgan s zlar ma'nosining jamidan iborat b ladi, degan ma'no chiqmaydi. Gapda ifodalangan fikr yoki boshqacha qilib aytganda, nutqning ma'nosi, shu gapni tashkil etgan s zlar ma'nosining jamida hamisha keng va boy b ladi. S zlarining ma'nosi bilan nutqning mazmuni bir-biriga aynan teng b lmaydi. Buni shundan bilish mumkin-ki, muayyan bir ma'nodagi s zlar, ularning shakllari va gapdagi rinlari zgarishiga qarab, turli ma'no oladi. Masalan: *qifuvchi*, *quvchi*, *gapirmoq* degan s zlarining har birining z ma'nosi bor. Lekin bu uch s z hali hech qanday fikrni ifodalamaydi. Endi bu s zlarni birlashtirib, bunday birgap tuzaylik: *o'qituvchi o'quvchiga gapirdi*. Bunda biz s zlar ma'nosining jaminigina tushunib qolmay, balki shu bilan birga nutqdagi fikrni ham tushunamiz. Shu s zlarni boshqa bir tartibda zgartirib birlashtirib, boshqacha fikr hosil b ladi: *quvchi qituvchiga gapirdi*.

zbek tilida gapdagi s zlarining rmini zgartirmasdan, bitta s zning shaklini salgina zgartirish bilan nutqning va har qaysi s zning ma'nosi ham zgaradi. Masalan: «*U akasini yubordi*», «*U akasiga yubordi*».

Boshqa bironing nutqini eshitgan vaqtingizda ba'zan shunday gaplar uchraydiki, bu gaplardagi har bir s zning ma'nosi tushunarli b lsa ham, lekin gapda ifodalangan fikr noaniq b lib, tushunilmay qoladi. Mana shu misolning zi ham ma'lum bir gap tarkibidagi s zlar ma'nosining jami bilan shu gapda ifodalangan fikr bir-biriga teng emasligini k rsatadi.

Tilning grammatik tuzilishining ahamiyati shuni k rsatadiki, Vjil¹ odam nutqining qay darajada sganligi, qay darajada takomillasngg^{^y} faqat s z boyligining boyligiga va xilma-xilligigagina bo liq b life? / masdan, balki awalo, shu kishining zi gapiashadigan tilining g rax^{^/} / tikasini (morfologiyasini va sintaksisini) qay darajada bilib olganft^{1'} bo liqdir. Odam nutqining silliq va tushunarli b lishi uning grart^{1'/} / tikani qay darajada bilib olganligiga bo liq b ladi, gaplarda ifodal^{^^} fikrning tushunarli b lishi ishlatilayotgan s zlarining ma'nosi qay 6\$ jada tushunib ishlatilganiga bo liq b ladi. Fikrlarimizni t ri h' not ri ifodalab berishimiz va bu fikrlarni moddiy qobiqda, ya'i^{1'li'} bilan ifodalab berishimiz, grammatikani qay darajada bilib olganligi rf^{1'i} | bo liq b ladi. Bizning nutqimizni boshqa odamlarning t ri 1\$ not ri tushunishi va boshqa odamlarning nutqini biz ham t ri) not ri tushunishimiz shunga bo liq b ladi. \$

Umuman biz odam nutqining qay darajada sganligiga shu odafyi* b lgan lu at tarkibining boyligiga qarab baho berib qolmasdan, b[^] shu bilan birga, shu nutqning turli-tumanlilikiga, ya'ni shu odarnM nutqida zi gaplashayotgan tilning grammatika shakllari va qoidal[^] qanchalik rioya qilayotganligiga qarab ham baho beramiz.

IV. NUTQNING ANATOMIK-FIZIOLOGIK ASOSLAR* <

Bosh miya p stidagi alohida markaztarning faoliyati va nutqqa muskul apparati nutqning anatomik-fiziologik asosini tashkil qiladi. J

Tovush nutqining (fonetik nutqning) muskul apparati uch qism^{^J} — nafas olish, ovoz va artikulatsiya apparatlaridan iborat. Nafas o^V apparati diafragmadan, pkadan, pkani, bronxni va b izni Tj rakatga keltiruvchi muskullardan iborat. Nafas olish apparatining vazii["] nutq apparatining ovoz qismiga havo kiritib turishdan iborat. J

Ovoz apparati — nafas olinadigan b izning davomi boigan kekiF* b lib, t rta to aydan iboratdir. /

Shu to aylar rtasidagi b shliqda ikkita gorizental elastik n/[? kullar bor, bu ovoz muskullari deb ataladi. Nafas b izdan chi[^] turgan havo bu muskullarni harakatga keltirib, tebratib turadi. ,i

To aylar mana shunday tebranib turishi tufayli ovoz muskull[^] taranglanishi yoki susayishi mumkin: bu muskullar bir-biriga yopis^{1,!} yoki bir-biridan ajralib turishi natijasida ularning rtasida ovoz tes!^{1h} deb atalgan b shliq hosil b ladi. ,p

Agar ovoz muskullari tarang b lib tursa yoki bir-biriga yaqinlas^{1,si} qolsa (ya'ni, ovoz teshigi yopilib qolsa), u holda nafas y idan chiq^{^/} havo shu teshikka kirib, ovoz muskullarining chetlarini tebratadi (v

32-rasm.
Bo'g'izning uzunasiga kesigi.

33-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesigi.

bratsiya qiladi), natijada tovush hosil bo'ladi. Agar ovoz muskullari bir-biriga yetarli ravishda yaqinlashmagan bo'lsa, nafas oladigan bo'g'izdan chiqayotgan havoning ovoz muskullariga yengil ishqalanib o'tishi natijasida pichirlagan tovush hosil bo'ladi. Erkin, tovushsiz nafas olinganida ovoz muskullari tarang bo'lmasdan qoladi, ovoz teshigi esa to'la ravishda ochiq bo'lib qoladi.

Artikulatsiya apparati og'iz bo'shlig'idan va burun bo'shlig'idan iboratdir. Bu bo'shliqlar bo'g'in ustidagi tovushga bamisoli sayqal beruvchi tuba kabi bir narsadir (rezonatoridir).

Og'iz bo'shlig'i bo'g'izda paydo bo'lgan tovushlarning asosiy rezonatori bo'lib xizmat qiladi. Agar tovush to'liqlari og'iz bo'shlig'i orqali hech bir to'siqqa uchramay o'tayotgan bo'lsa, unli tovushlar hosil bo'ladi. Unli tovushlarning (*a, e, i, o, u*) farqi og'iz bo'shlig'ining katta-kichik bo'lishiga va shaklining o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Og'iz bo'shlig'ining shakli ko'p jihatdan til va lablarning holatiga va og'izning qay darajada ochilishiga bog'liqdir. Til — nutqning eng serharakat organidir: til ko'tarilishi, tushirilishi, oldinga cho'zilishi va orqasiga qaytarilishi mumkin. Lablar cho'zilishi, cho'chchaytirilishi mumkin.

Undosh tovushlar tovush to'liqlarining og'iz bo'shlig'idan bemaol o'tishiga katta yoki kichik biror to'siq paydo bo'lishi natijasida hosil bo'ladi.

Bu to'siqlar lablarni yumish yo'li bilan vujudga keltirilganida *p, b, m* tovushlari hosil bo'ladi, bu pastki lab va yuqori tishlar bilan vujudga keltirilganida *f, v* tovushlari hosil bo'ladi, til va ustki tishlar bilan vujudga keltirilganida *t, d, n, s, z* tovushlari hosil bo'ladi, til va tanglayning biror qismi bilan vujudga keltirilganida *r, sh, k*, tovushlari hosil bo'ladi. Burun bo'shlig'i tovushlarni hosil qilishda turlicha rol o'ynaydi. Burun bo'shlig'i ochiq yoki yopiq bo'lishiga qarab, turlicha tovushlar hosil bo'ladi. Agar burun bo'shlig'i yopiq bo'lsa, burundan chiqmaydigan tovushlar (*a, u, yu*), agar bu bo'shliq ochiq bo'lsa, burundan chiqadigan undosh tovushlar (*j, n*) hosil bo'ladi.

Tovushlar turli ravishda bir-biriga qo'shilganda bo'g'in va so'zlar hosil bo'ladi, so'zlardan esa gap hosil bo'ladi. Bizning og'zaki nutqimiz shu tariqa vujudga keladi.

Nutq yozuv vositasi bilan ifodalanganda s z larning tovush tuzilishi yozma, grafik belgilar sistemasiga k chiriladi. Nutqning yozma ifodasi q l va barmoq muskullari yordami bilan hosil qilinadi. Lekin bunda yozish jarayoni artikulatsiyadan ajralgan holda emas, balki artikulatsiya asosida voqe b ladi. Yozishning artikulatsiya bilan bunday bo langanligi savod chiqarishning dastlabki bosqichlarida, ayniqsa, sezilarli b ladi. Endigina savod chiqarayotgan quvchi har bir s z ni yozayotganida shu s z ni albatta gapirib yoki pichirlab aytib turadi. Yozish malakasi rivojlanib ketganida (avtomatik tus olganida) ham b izning yengil harakat qilishi davom etaveradi, buni atohida asboblari yordami bilan qayd qilish mumkin (32—33-rasm).

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkurning asosi b igani kabi, nutqning ham nerv-fiziologik asosidir (uchinchi bobga qaralsin). Hayvonlarning tashqi dunyo bilan munosabati ularning faqat bevosita taassurotlari orqali voqe b ladi. Odamning tarixiy rivojlanishi natijasida esa unda «ikkinchi signal sistemalari, ana shu birlamchi signallarning signallari s zlar tariqasida paydo b ldi, rivojlandi va nihoyat darajada takomillashdi». Q z ovchi vosita sifatida, s z uch shaklda namoyon b lishi mumkin: 1) eshitish organini q z ovchi shaklda — eshitiladigan s z; 2) k rish organini q z ovchi shaklda — yozilgan s z; 3) kinestezik q z ovchi shakl sifatida — aytilayotgan yoki yozilayotgan s z (I.P. Pavlov, ruzHoe co6paHne coMHHeHHM, III tom, 2-kitob, 232-bet). Shu shakllar orasida I.P. Pavlov organlarining kinestezik q z alishi alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi: «Nutq, awalo, nutq organlaridan bosh miya pastiga tuvchi maxsus kinestezik q z alishdir. Nutq ikkinchi signallardir, signallarning signatidir». Eshitilib turgan, aytilayotgan va k rinib turgan (yozuv) s z q z ovchi b libgina xizmat qilmasdan, shu bilan birga, q z alishga javob reaksiyasi b lib ham xizmat qiladi. Bunda javob reaksiyasi b tgan s z z navbatida — ikkinchi signal sistemasidagi jarayonlarni vujudga keltiradigan q z ovchidir.

Q z ovchi nutq va javob s z reaksiyasi b lgan nutq, bosh miya p stining maxsus uchastkalari bilan — nutq markazlari bilan bo langan. Nutq markazlari eshitish markazi, harakatlantirish markazi va k rish markazi deb uch xil markazga b linadi.

Eshitish markazi s l chakkaning orqa b limida joylashgan. Miyaning bu uchastkasi eshitilgan s z larni idrok qiladi, boshqalarning nutqini tushunish va zlashtirishni vujudga keltiradi, bu markaz buzilib qolganida nutq chuvalab ketadi, buni **sensorli afaziya** deb ataladi. Bunday kasalga duchor b lgan kishi zgalarning nutqini tushunmaydi: tovush va s z larni eshitadi-yu, lekin s z larning mazmunini bilmaydi, gapning ma'nosini tushunmaydi.

Nutqning **harakatlantirish** markazi chap yarim sharning uchinchi < manglay qismida joylashgan. Bu markaz gapiruvchi kishining faol nutqini vujudga keltiradi. Bu markaz buzilib qolganida odam gapirolmaydigan b lib qoladi. Nutqning bunday buzilishi **harakat afaziyasi** deb ataladi.

Nutqning k rish markazi bosh miyaning orqa qismiga joylashgan. Yozilgan xatni qiganda va yozgan vaqtda yozuv belgilari shu markaz tufayli idrok qilinadi. Bu markaz buzilib qolgan taqdirda odam harflarni tanimaydi, qiy olmay qoladi (aleksiya kasalligi), yozolmay qoladi (agrafiya kasalligi).

Biroq, akademik I.P. Pavlovning tadqiqotlari shuni k rsatdiki, bosh miya p stining boshqa markazlari kabi bu nutq markazlarining qafiy chegaralari y q va bir-biridan ajralgan holda harakat qilmaydi. Bu markazlar bir-biri bilan q shilaveradi va bir-birining vazifasini bajara-veradi, bosh miya p stining boshqa markazlari bilan ham q shilaveradi. Nutq markazlari deb nom berilgan markazlar bosh miya p stining u yoki bu xil nutq jarayonlarida k proq ahamiyatga ega b lgan uchast-kalaridir, xolos. zgalarning nutqini va gapirayotgan kishining z nut-qini idrok qilish bosh miya p stining faoliyatiga va asosan, bosh miya p stining ikkinchi signal sistemasi bilan bo lanishlarni vujudga kel-tiruvchi qismiga bo liqdir.

V. NUTQ VA TAFAKKUR

Nutq tafakkur bilan chambarchas bo langandir. Odam nutq b lmasa, til vositalari b lmasa fikr qilolmaydi. Yuqorida aytib tilganidek, nutq fikrlash qurolidir. Tafakkur b lmasa nutq til b lishi ham mumkin emas.

Fanga xilof b lgan burjua idealistik ta'limot uchun xarakterli narsa shuki, u tafakkurni nutqdan, til shakllaridan ajratib q yadi. Masalan, psixologlarning Vyursburg maktabi deb atalgan idealistik psixologiya namo-yandalari (Byuller, Messer, Kyulpe, Ax va boshqalar) odamdagi tafakkur jarayonlari obrazlardan — idroklar va tasawurlardan mustaqil ravishda, shuningdek, nutq tildan mustaqil ravishda sodir b ladi, deb isbot qilmoq uchun, buni hatto tajriba qilib k rsatishga ham urinib k rdilar.

Obrazlardan va nutqdan mustaqil! mana shunday «sof» tafakkur b lishi mumkin, degan idealistik ta'limot butunlay asossiz ta'limotdir. Tafakkur idrok va tasawurlardan mustaqil sur'atda sa olmaydi. Nutq b lmasa, tafakkur ham b lmaydi, til materiali b lmasa, fikrni ifodalab berib b lmaydi.

Bizning hukmlarimiz, mantiqiy ta'riflarimiz, xulosalarimiz til material-lari va gaplar yordami bilan ifodalanadi. Til materiallari va gaplar vositasi bilan analiz va sintez qilinadi, abstraksiya qilinadi va umumiyashtiriladi.

Til materiallari b lmasa, biz hatto eng oddiy hukmni ham zimiz uchun ifodalay olmaymiz — biz shu onning zida idrok qilib turgan huyumlar t risida ham biror nimani tasdiq qilib yoki inkor qilib aytolmaymiz. Biz s zlar b lmasa, bitta ham tushunchani fikrimizga joylashlira olmaymiz.

Faqat til yordami bilangina odamlar bir-birlariga z fikrlarini ayta oladilar. Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan aloqa bo laganlarida, lalakkur natijalarini va tmish ajdodlarning bilish sohasida erishgan imivaffaqiyatlarini til yordami bilan zlashtirib oladilar va ayni vaqtda z fikrlarini va bilimlarini avlodlariga topshiradilar.

inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot jarayonida, til yordami bilan b ladigan nutq aloqalarida sdi — tafakkurning mantiqiy shakllari ishlab chiqildi.

Har bir kishining tafakkuri uning butun umri davomida til yordami hilan b ladigan nutq aloqalari jarayonida sib boradi.

Lekin biz tafakkur, nutq va til bir-biriga chambarchas bo langan deganimizda shuni ham nazarda tutishimiz kerakki, nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emas, nutq bilan tafakkurni, fikr bilan tilni bir-biriga aynan teng deyish yaramaydi. Biz ba'zi burjua psixologlarining tafakkur bilan nutq aynan bir narsa, deb da'vo qiluvchi soxta talimotini qafiyani rad qilishimiz lozim.

Amerika psixologiyasi deb atalgan oqimining namoyandalari b lgan bixevioristlar nutq bilan tafakkur bir-biriga aynan teng bir narsa degan mana shunday mexanistik taMimotni, fanga butunlay xilof b lgan ta'limotni tar ib qilishga, ayniqsa, z r berib urindilar.

Ularning taMimotiga k ra, tafakkur nutqdan iborat b ladi. Faqat nutqning zigina real mavjuddir. Tafakkur esa u ham zi bir nutqdir, lckin tovushsiz yoki tormozlantiriigan nutqidir. Bixevioristlarning talimotiga k ra, nutq nerv-muskul harakatlaridan tarkib topadi, u alohida k nikmalardan iboratdir, demak, tafakkur ham faqat mana shu malakalardan iborat b iishi lozim. Shu ta'limotga qaraganda, biz muskullar yordami bilan fikr qiiadigan b lib chiqamiz. Bixevioristlarning shu ta'limotiga k ra, tafakkur muammosining zi ham b lishi mumkin emas, tafakkur masalasi batamom nutq masalasining zi b lib qoladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa, degan taMimotni burjua psixologlari talakkurning rcalligini rad qilmoq uchun. shu bilan birlikda, mehnatkash kishilarning faoliyatida ongning faol roli borhagini ham rad qilmoq uchun ylab chiqardilar. Bixevioristlarning tafakkur nutqdan ibornt, degan bu ta'limoti voqqlikka butunlay zid ta'limotdir. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emasligini k rsatadigan juda k p fakllar bor.

Masalan, ma'lumki, boshqa birovning nutqini tushunib olishda ba'zan birmuncha qiynalamiz. Odatda, biz, boshqa birovning nutqini eshitayotganimizda yoki yozma nutqni ichimizda qiyotganimizda, shuningdek, boshqa birovning nutqini baland ovoz bilan takroriyotganimizda, bu nutqlarda ifodalangan fikrlarni ayni shu vaqtda tushunib ololmaymiz. K pincha, hamma nutq organlari t ia-t kis harakat qiladi (t ri ta-laffuz qiyadi), lekin bunda ham nutqdagi fikrni ayni shu vaqtda darrov tushunib b lmaydi. Ba'zan nutqni tushunmoq, ya'ni uning ma'nosini bilib olmoq uchun aniq ta'riflarni (o zaki yoki yozma) bir necha marta takrorlashga t ri keladi.

Agar nutq bilan tafakkur aynan bir narsa b lganda edi, boshqa birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq, tushunib olingan b lur edi. Modomiki, birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq tushunib b lmas ekan, binobarin, tafakkur bilan nutqni ham aynan bir narsa deb b lmaydi.

Shunday ham b ladiki, ayni bir fikrning zini turli odamlar va ayni bir kishining zi turli hollarda, turli s zfarda, turli iboralarda ifodalaydi. Misol uchun matematikaning quyidagi ta'rifini k rsatish mumkin: plus-plusga k paytirilganida va minus-minusga k paytirilganida plus hosil b ladi, plus minusga k paytirilganida esa minus hosil b ladi. Shu fikrning zi boshqa bir iborada ifodalanishi mumkin: bir xildagi alomatlarga ega b lgan raqamlar bir-biriga k paytirilganda musbat raqam hosil bo'ladi, nlmaliari turlicha b lgan raqamlar bir-biriga k paytirilganida manfiy raqam hosil b ladi. Nulq bilan tafakkur aynan bir narsa b liganida edi, bunday hodisalarning b lishi mumkin b lmas edi.

Talakkur bilan nutq rtasida farq borligini shu faktdan ham hilish mumkinki, ayni bir fikrni grnmmatik tuzilishi turlicha b lgan turli tillarda (masflan, rus, zbek, xitoy va boshqa tillarda) aynan bir ma'no bildiradigan qilib ilbdnlash mumkin.

Agar til bilan lalakkur aynan bir narsa b lganidn edi, u holda hamma tillarda grammatik luzifish ham aynan bir-biriga xshsh b lishi kcrak cdi, yoki har qaysi millalda shu millat lilining grammatik tuzilishiga muvofiq ravishda, (afakkur shnkllarining luzilishi ham turlicha b lishi kerak edi. Har bir xalqda ziga xos manliq b lishi lozim edi. Lekin bunday holda, lurli millnt odamlarining bir-birlarini tushunishlari muinkin b lmad, aynan hir fikrni birtildan ikkinchi lilga larjima qilish mumkin b lmad. Til bilan lafakkurning bcvosila aloqasi faqal lilning lafakkur uchun b lgan ahamiyalidagina ilbdalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, lafakkuming lil uchun b fgan ahamiyatida ham ilbdalanadi.

Tafakkurning taraqqiyot larixida lilning roli qanchalik katla b lsa, tilning taraqqiyot tanxida ham tafakkurning roli shunchalik kalladir. (iram-

niitika qonunlarini, shakllarini va qoidalarini tuzishda hamda ularning Inkomillashib borishida tafakkur, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Har bir kishidagi tafakkurning sishi shu kishi nutqining sishi bilan bog'lab-baravarb tlganidek, shu kishi nutqining sishi ham undagi tafakkurning sishiga bog'liq bo'lgan. Grammatika shakllari va qoidalarini /lashtirish jarayonining o'zi odamning tafakkurini o'z ichiga olib berib ishlatishini talab qiladiki, bu hammaga ma'lumdir.

Shunday qilib, tafakkur bilan nutq turli hodisalardir, lekin ayni vaqtda bu ikki hodisa bir-biri bilan chambarchas bog'langan, bir-birini taqovo qiluvchi va bir-biridan tashqarida voqebolmaydigan va o'z o'limaydigan hodisadir. Nutq va tafakkur bir-biri bilan dialektik birlilik asosida bog'langanidir.

Nutq bilan tafakkurning birligini Pavlovning ikkinchi signal sistemasi o'z ichiga olgan talimoti ham isbotlab beradi, ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan bir-biriga bog'liq ta'sir qilgan holda nutqning ham, tafakkurning ham nerv-fiziologik negizini tashkil qiladi.

VI. NUTQ TURLARI

Nutqning tashqi ifodalanish usuliga qarab o'z ichiga olgan nutqqa ajralib qolmasdan shu bilan birga, qanday vazifani bajarishiga va sintaktik tuzilishining xususiyatlariga qarab ham bir-biridan farq qiladi.

Nutqning bajaradigan vazifasiga qarab, ichki va tashqi nutqqa bo'linadi.

Ichki nutq

Ichki nutq shunday bir nutqdirki, uning yordami bilan fikrlar boshqa odamlarga ma'lum qilinmasdan oldin ichda ifodalanadi.

Ichki nutqning o'z xususiyatlari bor. Bu nutq, kichik tovushlar ovoz chiqarib aytmaydigan nutqdir, bu nutq odamning «o'z ichida gapiradigan» nutqdir. Ba'zan ichki nutq «tashqariga» chiqadi, ya'ni tovushlar ovoz chiqarib aytiladi. Biror nimani fikr qilayotgan odam qandaydir qiyinchilikka uchrab qolganida, shuningdek, hissiyoti qattiq qo'zg'atish natijasida hayajonlanib ketganida yoki o'zining oldida boshqa odamlar bilan bog'lanish vaziyatida u, o'zini sezmay holda, «ovoz chiqarib ylaydi» — ovoz chiqarib o'z o'zini bilan gaplasha boshlaydi. Odam yakka qolib, o'z o'z ichida yalab tirganida kichik tovushlar imo-ishora va mimikadan ham foydalanadi. Kichkina bolalar kichik tovushlar «ovoz chiqarib ylaydilar», gaplashib va harakat qilib turib fikr qiladilar.

Shakl jihatidan ichki nutq ko'proq monolog tarzida sodir bo'ladi,

ichki nutqni odamning z- zi bilan va zicha gaplashuvi deyish munv kin. Lekin ba'zan ichki dialog shaklida, xayoldagi suhbatdosh bilan gaplashish yoki munozara qilish tarzida ham sodir b ladi.

Sintaksis tuzilishi jihatidan k pincha ichki nutq qisqartirilgan, b lak- b lak gaplardan iborat b ladi. Ichki nutqda gapning faqat ayrim b laklarigina, asosan ega birmuncha aniq qilib ifodalanadi («ichdan, z- ziga» aytiladi). Ichki nutq ovoz chiqarib «aytib yuborilganida» ham zining shu xususiyatini saqlab qoladi. Masalan, poyezddan kechga qolgan y lovchi vokzalga yaqinlasha turib soatga qaraydi va shu onning zidayoq, ziga kerakli poyezdning ketgan yoki ketmaganligini zicffi* hal qilib, z fikrini ovoz chiqarib aytilgan: «Eh, ketib qolibdi-ya!» degan s z biian ifodalab yuboradi. Bunda faqat kesimning zigina ifodalanadi. ^ Lekin shu kishining ichki nutqida (ichida, z- zicha nutqida), albatta,] gapning b laklari, boshqa s zlar ham b ladi, faqat gapning shu b lalari • unchalik shakllanmagan b ladi, shu sababli, gapning shakllanmagan shu b lalari darhol tashqariga chiqmaydi, eshittirilib aytila qolmaydi. Bu holda faqat birgina kesim bilan aytilgan fikr poyezdga xuddi shu kishidek shoshiiib kelayotgan va mana shunday shubhaga tushib qolgan boshqa kishilargagina tushunarli b ladi. Ichki nutqning t liq b lmashgiga, b lak- b lak b lishiga sabab shuki, tafakkur obyekt va shu tafakkur sodir b layotgan vaziyat fikr qiluvchi kishining ziga ravshandir va t Hq gap bilan qayd qilinishini taiab etmaydi. Nutq tafakkur obyektida tasdiqlanadigan yoki inkor qilinadigan narsa ustidagina t xtaladi.

Ichki nutq, odatda, ixtiyorsiz ravishda tadi. Bunda tafakkur jarayonlarining zi ixtiyoriy ravishda, ma'lum kuch sarflash y li bilan ham borishi mumkin. Lekin ixtiyoriy tafakkur jarayonining borishiga yordam bergan ichki nutq ixtiyorsiz ravishda z- zicha maydonga chiqadi deyish mumkin. Ichki nutq dialog shaklida sodir b lgan hollardagina ixtiyoriylik momentlari paydo b ladi. Bunday hollarda ichki nutq zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham tashqi nutq tuzilishiga yaqinlashib qoladi. Ichki nutqning xarakterli belgisi shuki, bunda tovushlarning artikulyatsiyasi k zga k rinmaydi. I.M. Sechenovbuni quyidagicha tasvirlaydi: «Men fikr qilayotganimda juda k p vaqt o zimni ochmay va yopib turib, gapiraveraman, ya'ni o iz b shli idagi til muskullari harakat qilaveradi. Biror fikrni, asosan boshqalarga uqtirmoqchi b lib, ifodalashga uringan hollarning hammasida esa shu fikrni albatta pichirlab takrorlab turaman» (M36paHHbie qbmioqbcKHe H ncnxoJiorHqecKHe npoH3BejieHHJi, Gospolitizdat, 1947, 142-bet).

Ichki nutqning k zga k rinmaydigan mana shunday artikulyatsiyasi borligi hozirgi vaqtda eksperimental y I bilan isbotlangan.

Tashqi nutq

Tashqi nutq boshqa odamlar bilan aloqa qilishimizda foydalaniladi-
kin nutqdir.

Bu nutq biron kishiga qaratilgan, biron nimani xabar qiladigan nutqdir. Tashqi nutqning **zi** ham **o** **zaki** va yozma nutqqa **b** **linadi**.

O zaki nutq

O zaki nutq — boshqa kishilar bilan bevosita qilayotgan aloqamizda toydalanilayotgan nutqdir. Bu nutq odatdagi gaplashuv nutqidir. Bu nutq hiiinisha boshqa kishilarning eshitish organlari yordami bilan idrok qilishlari uchun **m** Ijallangan «tovushli» nuqtadir. Shu sababli, odatda, **o** **zaki** niitq ovoz biian va (ba'zan) shivirlab aytiadi. O zaki nutq vaqtida, odat-tla, gapirayotgan kishi bu nutqni mimika, imo-ishoralar bilan ishlatadi.

O zaki nutqning xarakterli xususiyati shuki, bu nutq suhbatdoshlar rtasida **b** ladi. Suhbatdoshning yoki suhbatdoshlarning bunday ishtirok etishi ularning gapirayotgan kishining nutqiga diqqat qilib turishi, snvollar berib turishi, **s** **z** tashlab turishidan iborat **b** ladi; suhbatdoshlar gapirayotgan kishining fikriga e'tiroz bildiradilar, yoki bu fikrga **z**larining rozi **b** iganliklarini izhor qiladilar, yoxud shu flkmi kengaytiradilar.

Suhbatdoshlarning **o** **zaki** nutqda qatnashishlari qay xarakterda va qay darajada **b** lishiga qarab, **o** **zaki** nutq ikki shaklga **b** Hnadi. Bularning biri dialog nutq (dialog) va ikkinchisi monolog nutq (monolog) deb aytiladi.

Ikki yoki **k** **p** suhbatdosh rtasidagi gaplashish tariqasida **b** ladigan nutq *dialog* deb ataladi. Suhbatdoshlar navbatma-navbat gaplashaveradilar — biri **s** raydi, biror narsani aytadi, boshqalar esa uni tinglaydilar, iavob beradilar.

Odam bitta **zi** gapirsa-yu, boshqa kishilar bu gapga faol qatnashmay faqat uning nutqini tingiab tursaiar, nutqning bu shakli *monolog* deb ataladi. Masalan, lektorning, dokladchining nutqi, sudda, kengashlarda va boshqa shu kabi joylarda **s** zlanadigan nutq monolog nutqdir yoki monologdir.

O zaki nutq **s** zlayotgan kishi **z** fikrini suhbatdoshlari **t** ri tushunib olishiga harakat qiladi. Shu sababli, **o** **zaki** nutqda ega, kesim, aniqlovchi, **t** ldiruvchi **s** zlarni ham **t** la aytishga **t** ri keladi. Durust, ba'zi **o** **zaki** nutq ham qisqartirilgan holda, ayrim gap **b** laklarini tushirib qoldirgan holda gapiriladi. Ba'zi hollarda gaplashuv, dialog ham faqat kesimlar bilangina ifodalanishi mumkin. Masalan, yarim kechada bir necha kishi gaplashib, tramvay kelishini kutmoqda, ulaming hammasi tramvay keladigan tomonga **k** **z** tikib turibdi. Ular rtasida taxminan shunday gaplar

b ladi: «K rinyaptimi?» — «Y q, k rinmayapti». Oradan biroz tgaqH «Kelyaptimi?» — «Ha, kelyapti». Bu gaplar faqat kesimlarning zidangllH iborat gaplardir. Ammo, shunday b lsa ham, gaplashayotgan kishilarniljH hammasi bir-birlarining fikrlarini tushunadilar. fl

O zaki nutqning sintaksis jihatidan liq b lmasligiga, awalo, sabflfl shuki, gap mavzui ham, shu gap sodir b layotgan vaziyat ham, odatdtfl gaplashib turgan kishilarga aniq va ravshandir. Shu sababli, o zaki nutqj vaqtida gap b laklarining hammasini, ega, kesim, aniqlovchi, t ldiruvcljB va hokazolarni gapda har safar t liq aytishga hojat qolmaydi. Bundaflfl tashqari, mimika va imo-ishoralar, intonatsiyalar, pauzalar, mantiqijjH ur ular va shu kabilar, xulias nutqimizni jonlantiradigan vositalarninjj hammasi o zaki nutqni boyitadi. Jonli nutq tinglanibgina qolmasdanJJ uni odamlar k rib ham turadilar, his ham qiladilar. Bunday nutqi k pincha, o izdan chiqishi bilanoq tushunilaveradi. 1

O zaki nutq ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy b ladi. Gapirayotgan kishi s zl va grammatika shakllarini maxsus tanlamay, o ziga kelganicha s zlashsa, bu holda nutq ixtiyorsiz nutq b ladi. Gapirayotgan kishi z s zlari uchun alohida mas'uliyat sezib gapirganida, shu nutqni tinglayotgan kishi gapirayotgan kishi uchun alohida ahamiyatga ega b lganida, bunday : hollarda nutq ixtiyoriy xarakterga ega b lib qoladi. Masalan, quvchining z qituvchisi bilan gaplashayotgan vaqtidagi nutq mana shunday ixtiyoriy nutqdir. Bunday hollarda gapirayotgan kishi lozim b lgan s zlarni tanlab, joy-joyiga q yib ishlatishga, grammatika qoidalariga rioya qilishga intiladi va harakat qiladi.

Dialog — ikki yoki bir necha odam r tasida b ladigan gapdir, bunda suhbatdoshlarning gapi bir-biriga bo lanadi, ulanib ketadi, ya'ni gaplashib turganlar bir-birlariga savol-javob qilib, bir-birlariga e'tiroz qilib gapni ulab, davom ettiradilar. Shuning uchun dialog ma'nosi bir-biriga ulangan nutqni ancha osonlashtiradi. Monolog nutq esa ancha o ir k chadi. Monolog — gapirayotgan kishidan juda k p diqqat-e'tibor berishni talab qiladi, gapirayotgan kishining faqat z nutqining mazmunigagina diqqat-e'tibor berib qolmay, balki, shu bilan birga, bu nutqning tashqi tuzilishiga ham, fikrlarni ifodalashda muayyan sistema, tartib b lishiga ham rioya qilishi lozim b ladi.

Monolog nutq tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqindir.

O zaki nutq (dialog ham, monolog ham) ichki nutq singari, tafakkur qurolidir. Bunda boshqalar bilan gaplashish jarayonida gapirayotgan kishining z fikrlari ham ziga ravshan b lib qoladi.

K pincha mana bunday b ladi: miyamizda paydo b lgan, lekin unchalik ravshanlashmagan fikr zimiz muhokama qilib k rishimiz va boshqalarga bayon qilishimiz jarayonida zimizga ham ravshan b lib

qolinii - pishib yetiladi. Ba'zi bir fikrlarimizni pishitib yetishtirishda, bcwhqjilaming fikrini uqib biiib olish (tushunib olish) vaqtida biz k pincha hli Mkrlarni g yo biron suhbatdoshga aytayotgandek yoki z- zimizga ovo/ chiqarib ifodalashimizning sababi ham ana shunda.

Uunday hodisalar ichki nutq bilan tashqi nutq rtasida ajralish y qligini k rsatadi: fikrni nutq bilan ifodalash faoliyatida hamisha ichki nulqdan tashqi nutqqa va aksincha, tashqi nutqdan ichki nutqqa tish hollari b lib turadi.

Yozma nutq

Yozma nutqning xususiyati shuki, bu nutq bevosita aloqa bo lash vositasi b lmasdan, balki, k pincha, boshqa vaziyatda, boshqa bir joyda lurgan yoki turishi mumkin b lgan odamlar bilan aloqa bo lash vositasidir. Masalnn, biz z d stimizga yoki qarindoshimizga xatimizda yozib yuborgan xabarimizni u ehtimolki bir kundan keyin, ikki kundan keyin, hir haftadan keyin, boshqa shaharda yoki boshqa qishloqda qib bilishi inumkin. Biz bundan yarim yil, bir yil, hatto bir necha n va yuz yil muqaddam yozib qoldirilgan kitoblarni qib, shu kitoblardagi bilimlarni bilib olamiz.

Yozma nutq ham monolog shaklida va dialog shaklida b ladi. Masalan, ilmiy asarlar hamisha deyarli monolog shaklida yoziladi. Badiiy-adabiy asarlar dialog shaklida ham. monolog shaklida ham yoziladi. Ba'zan oddiy maktublar ham dialog shaklida yoziladi, shu maktubni yozayotgan kishi uni qiydigan kishini tasavvur qilib, unga maktubda zi savollar beradi va shu savollarga zi javob qaytaradi.

Sintaksis jihatidan qaraganda yozma nutq eng t liq va mukammal nutqdir. Har bir kishi oddiy maktubni yoki ilmiy maqolani yozayotganida grammatika qoidalariga, o zaki nutqdagiga qaraganda, k proq rioya qiladi. Yozma nutqda gap b laklaridan biri tushib qolsa, bu yozma nutqni qigan kishilar uni qiynalib tushunadilar yoki butunlay lushunolmaydilar. Yozma nutqning sinlaksis jihatdan t liq b lishi shuning uchun ham zarurki, o zaki nutq uchun xarakterli b lgan mimika, imo-ishoralar, intonalsiyalar va boshqa shu kabi q shimcha clementlarni yozma nutqda' ishlatib b lmaydi.

Yozma nutq, asosan, ixtiyoriy nutq b ladi. Maklub, doklad, ma'ru/a!ar va boshqa shu kabilarni yozayolgan kishi s /larni ongli ravishda tanlaydi, gaplarni yaxshiroq qilib tu/ishga intiladi. K pincha / fikrlarimi/ni qiydigan kishilarga s zlar vositasi bilan oyat ravshan •a tushunarli qilib ifodjilamoq uchun ancha-muncha kuch sarllashimi/ lo/im b ladi.

Yozma nutq fikriarimizni ifodalab berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutqda fikrning mazmuni va shaklidagi ayrim kamchiliklar ochtfl k rinib qoladi va fikrning mazmuni va shakl jihatidan eng ravshalfl aniq qilinib ifodalanadi. Shuning uchun ham biz aqliy ish bilafll shu ullanayotganimizda, biror masalani hal qiiganimizda yoki tayyor bilimfl larni zlashtirayotganimizda ish natijasini yoki olgan bilimimizrfl k pincha, xatga yozib q yamiz, ba'zan esa bir necha marta k chirifll yozamiz. Shu sababli, har xil yozma ishlar — hikoya qilib yozib berishjl insho yozish, konspekt olish — tafakkurning sishi uchun katta ahami* yatga egadir. Shu bilan birgalikda, yozma nutqni egallash kishining o zakl nutqini takomiiiashtirishga ham yordam beradi, natijada o zaki nutq zining lu at tarkibi jihatidan boyroq b lib qoladi, grammatika jihati- dan t riroq ifodalanadigan b ladi, ancha muntazam va sistemaga tush- gan nutqqa aylanadi. Mana shuning zi o zaki nutq bilan yozma nutq hamisha bir-biri bilan bo liq ekanligini k rsatadi. 1

O zaki nutq bilan yozma nutq rtasida rtacha joy oladigan nutqiarl borki, bu nutqlar monologning alohida turlaridir. O zaki dokladlar: ' ma'ruzalar, nutqlar, qituvchining darsni tushuntirib berishi va boshqa shu kabilar monolog nutqning mana shunday alohida turlaridir. Bu nutqlar zining sintaksis tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqinroqdir: odatda, ma'ruza, doklad qilmoqchi, nutq s zlamochi, dars bermoqchi b lgan kishi buning uchun tayyorgarlik k radi.

Mana shu tayyorgarlikning zi, k pincha, qilmadigan dokladlarni, ma'ruzalarni va boshqa shu kabilarni oidin yozma bayon qilishdan iborat b ladi. Ammo bu nutqlar amalga oshirilish texnikasi jihatidan, k pincha (agaryozilgan materialni qibberilmasa), o zaki nutqqayaqinlashadi. Bunday hollarda bu xildagi nutqlar zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham o zaki nutqda yaqinlashadi. Odatdagi o zaki gaplashuv nutqida b lganidek, monolog nutqning bu turlarida ham mimika, imo-ishoralar, intonatsiya va boshqa shu kabilardan foydaianiladi. Shu sababli, bu xii nutq zining «jonli» b lishi jihatidan ham og"zaki gaplashuv nutqiga yaqinlashadi.

Faol va passiv nutq

Nutq vositasi bilan bo lanadigan aloqada hamisha ikki yoki bir necha kishi ishtirok etadi, bulardan bittasi biron narsani yo o zaki, yoki yozma bayon qiluvchi kishi b lsa, qolgani, yoki qolganlari shu nutqni idrok qiluvchi — eshituvchi yoki quvchi kishi, yoki kishilar b ladi. Shuning uchun ham nutqni faol nutq va passiv nutq deb ajratiladi.

Biz biror narsani ifodalab, boshqa kishilarga o zaki yoki yozma ba- yon qilsak, bizning bu nutqimiz faol nutq deb ataladi. Faol nutq biror narsn

f |Rplniyotgan va yozayotgan kishining nutqidir. Shuningdek, kishi biror shaxsga
fflnklub yozayotgan, olim maqola, kitob yozayotgan, yozuvchi zining ada-
bly nsarini yaratayotgan vaqtidagi nutq ham faol nutq b ladi.

Boshqa birovning faol nutqini idrok qilish va tushunish jarayoni pas-
llv nutqidir. Gapirayotgan kishining s zini tinglab turgan yoki yozilgan
nnrsani qiyotgan kishi boshqa bir kishining faol nutqini zicha takror-
litgandek b ladi. Masalan, qituvchi darsni tushuntirib berayotganida,
quvchilar esa uning darsini eshitayotganlarida qituvchining nutqi faoi
nutq b ladi, quvchilarning shu nutqni idrok qilish, ya'ni tushunish
jnniyoni esa passiv nutq b ladi.

Boshqa birovning nutqini, shu nutq s zlanayotgan tilni zimiz bil-
nanimiz taqdirdagina bu nutqni idrok qilishimiz va zlashtirishimiz mum-
kin. Ammo shunda ham sha nutqni idrok qilishimiz hamisha bayon
qilinayotgan nutqqa aynan teng va muvofiqb lavermaydi. Ba'zan boshqa
bir kishining nutqini tushunmaslik, bu nutqni bir tomonlama, not ri
iushunish, s z illuziyalari va boshqa shu kabilarning hosil b lishiga sabab
ham shudir. Passiv nutqning bu xususiyatlari idrok qilayotgan kishining
aqli qay darajada yetukligiga bo liq b ladi. Gapirayotgan kishi z nut-
qining mazmunini va shaklini shu nutqni tinglovchilarning qay darajada
idrok qilishini k zda tutib tuzadi. Chunonchi, qituvchi z nutqining
quvchilar qanchalik tushuna olishini nazarda tutib, s zlayotgan nutqi-
ni shunga qarab tuzadi.

Har bir kishi passiv nutqni faol nutqqa qaraganda, birmuncha oldin-
roq egallaydi. Yosh bola oldin kattalarning gapini tushunadigan b ladi,
s ngra zi ham tilga kirib, gapira boshlaydi. Xuddi shuningdek, boshqa
bir tilni rganish vaqlida rganilayotgan titda faol nutqni egallash passiv
nutqni egallashga qaraganda birmuncha keyinda qolib boradi.

VII. NUTQNING SISHI

Bolalar, odatda, ikki yoshga tganida, rta hisobda n yetti- n
sakkiz oylik b lganida faoi nutqni egallay boshlaydilar. Bolaning nutqi
egallash vaqtigacha b lgan davrni va shu davrdagi sib borish vaqtini
uning tili chiqmagan davri yoki til chiqmagan bosqich deb aytiladi. Bolaning
sishidagi bu davr nutqni cgallashga tayyorgarlik davri b ladi.

Tayyorgarlik davri

Bola nutqi sishining layyorgarlik davrida uchtn bosqich: chinqirish
bosqichi (ingaiash), guvnish bosqichi, lil chiqa boshhtsh bosqichi hor-
ligini k rish mumkin.

Ma'lumki, chaqaloq tu ilgan paytdan boshlab, chinqira boshlaydi: *m* yi laydi. Chaqaloqning chinqirib yi lashi uning zini bezovta **qilayotj** gan organik va tashqi q z ovchilarning ta'siriga — ochlikka, **o riqqu** sovuqqa, tagi h llikka va shu kabilarga b lgan reaksiyasidir. **Chaqa-J** ioqlarning chinqirib yi lashi ularning sishida ijobiy ahamiyati ham **bon** chinqirib yi lash tufayli chaqaloqning nafas olish va nutq apparati **sadfl** va mustahkamlanadi. Shu sababli, bolalarning chaqaloqlik vaqtidagi chin* j qirib yi lashlari keyinchalik ular nutqning sishi uchun zarur shartlar-3 ning biridir.]

Chaqaloq ikki yo uch oylik b lganida, odatdagi chinqiribj yi lashdan tashqari «a», «u», «guv-guv», «ruv-ruv», «ga», «agu-guv», «bu» va boshqa shu kabi tovush birikmalarini chiqara boshlaydi. Bu tovushlarga guvrashning boshlanishidir. Bu xil tovushlarni chaqaloq yayrab yotganida chiqaradi: chaqaloqqa g yo z nutq apparati bilan « ynashayotganidan» huzur qilgandek b Iib, shunday tovushlarni chiqarayotgandek k rinadi. Bu vaqtda chaqaloq tovushlarga taqlid qilishni hali bilmaydi. Chaqaloqning mana shunday ayrim tovushlar chiqarishi uning nutqapparati ni stiradi, mustahkamlaydi, shuningdek, unda bir qancha yangi tovushlar hosil b ladi.

Bola uch-t rt oylik b lganida u til chiqara boshlaydi. Chaqaloqda, masalan, «buv-va», «nan-nan-nan», «gi-gi-gi», «dad-dad-da» va boshqa shu kabi tovush birikmalari paydo b ladi.

Bolaning til chiqarishida boshqa odamlar nutqining ta'siri sezila boshlaydi. G dak tevarak-atrofdagi kishilarning nutqini eshitib, shu nutq tovush birikmalariga zi anglamagan holda taqlid qila boshlaydi. Gung (kar-soqov) bolalarda ham qichqirish va guvrash b ladi, lckin faqat normal bolalargina til chiqara boshlaydi. Bolalaming til chiqara boshlashi nutqning sishi jarayonida tayyorgarlik rolini ynaydi: til chiqara boshlash vaqtida tovushlar va bu tovushlar birikmasi hosil b ladi, nutq apparati mustahkamlanadi.

Bolalar yetli-sakkiz oylik b lganida ularning boshqalardan eshitgan s zlari bilan shu s zlarda ifodalangan narsalar rtasidagi dastlabki bo Ianishlar ham hosil b ladi. Bolalar zlariga aytilgan s zga javoban harakat qiladilar. Masalan, «tik-tak» dcyilgan vaqtda bolaning k zi soatga buriladi, «aya» degan s zni aylanimizda bola boshini onasi tomonga buradi, bu — passiv nulqni cgallashning boshlan ichidir.

Keyinroq bola t qqiz yoki n oylik b lganida, zi o zidan chiqarayolgan tovushlar birikmasini maMum bir narsa bilan bo laydi. Chunonchi: bola soatga qarab «lik-tik» dcb ayla boshlaydi. Bola bu tovush birikmasini taqlid y li bilan ayladi, Ickin shu tovush birikmalarining zida laol nutq boshlan ichi borligini k rish mumkin.

Yasli yoshidagi va maktabgacha tarhiya yoshidagi bolalarda nutqning sishi

Bola tovushlarni birga q shib, narsalarning nomini va z fikrlarini ilbdalashga qadam q yishidan boshlab, u tom ma'noda nutqni egallay hoshlaydi.

Abstraksiyalashga va umumiyLashtirishga imkon beradigan ikkinchi signal sistemasi sa borishi bilan ma'noli nutq paydo b Ia boshlaydi.

Tarbiyaning belgilovchi ta'siri ostida tafakkur sa boshlaydi va shu hilan chambarchas bo langan holda nutq ham sadi.

Nutqning fonetika (tovush) jihatidan sishi

Bola tilga kira boshlagan dastlabki paytlarda u nutq tovushlarini haai mukammal ayt olmaydi. Bolalar ba'zi tovushlarni not ri talaffuz qiladilar. Masalan, r — miga /, sh miga s, k miga / tovushini talaffuz qiladilar. Masalan, oyoq degan s zni obg, Karim miga Tayim, qand miga ant, osh miga os, Raxim miga Layim deydilar va hokazo. K pincha s zlardagi ayrim tovushlarni va hatto butun-butun b inlarni tushirib qoldiradilar, masalan, ber deyish miga be, olib kel deyish miga opte deb aytadilar va hokazo. K pincha tovushlarning mini almashtirib yuboradilar, masalan, holva miga havla, sa ryo miga sayroq deydilar va hokazo.

Endi tili chiqib kelayotgan bolalar nutqning fonetik jihatdan t liq b lmasiigining (nutq tovushlarini t Ia ajrata olmaslikning) sababi shuki, bunday boialarda nutq (artikulatsiya) apparati yetarli sur'atda smagan b ladi. Shuningdek, bunga yuksak nerv faoliyatining sishidagi xususiyatlar ham sabab b ladi. Fonetika kamchiliklariga yana bir sabab shuki, bola ayrim s zlarda zi idrok qilayotgan tovushlarni hali yetarli farq qila olmaydi, umumiyLashtira va s z tarkibiga kirita olmaydi.

Bola besh yoshga t lib, olti yoshga tganida, odatda, u z ona tilining fonetikasini egaltab oladi.

Ba'zan tovushlarni talaffuz etishdagi nuqsonlar maktab yoshidagi bolalarda ham uchraydi. Bu nuqsonlarayrim hollarda nutq apparatining nuqsonlariga bo liq b ladi. Bunday hollarda nutqni t irlamoq uchun mutaxassis shifokorga murojaat qilmoq kerak. K pincha esa not n tarbiya bola nutqidagi mana shunday fonetika nuqsonlarining ancha vaqtgacha saqlanib qolishiga sabab b ladi. Katta yoshdagi kishilarning zlari ham juda k p hollarda bolalarning chuchuk tiliga taqlid qilib, xuddi shu bolalardek, fonetika jihatidan nuqsonli til biian gaplasha boshlaydilar va bolalarning nutq tovushlarini talaffuz qilishidagi kamchiliklarni z vaqtida tuzatmaydilar. Natijada bolalarning nutqidagi kamchiliklar ularda qattiq rmashib qoladi. Bolalarning nutqi t ri sib borishi uchun bolalar bilan va bolalar oldida t ri gapirish hamda ularning nutqidagi kamchi-

liklarni z vaqtida tuzatib turish kerak. Bunday qilinganda **bolalarning** nutqi hamisha nazorat qilinib turiladi, bolalar kattalarning t ri **nutqig**J taqiid qilishga intiladilar, shu tariqa, z nutqlaridagi kamchiliklarni **hanfl** tez t rilab va tuzatib oladilar. **1**

Bolalar nutqida lu at tarkibining oshib borishi. Bolalarning tili chiqqanidan boshlab, ularning z nutqlarida foydalanayotgan s zlar tez **k payt** boshlaydi. Ayni bir yoshdagi bolalarda s z boyligi turlicha b ladi. Masalan, ba'zi psixologlarning qiigan hisoblariga qaraganda, ikki yashar bolalarning s z boyligi 250—400 s zga yetadi, bolalar yetti yoshga yetganlarida ulardagi s z boyligi 3000—3500 ga boradi. Tevarak-atrofdagi odamlar bilan doimiy gaplashib turish sharoitida tarbiyalangan bolalarning nutqidagi s z boyligi esa ular ikki yashar cho ida 285 taga, uch yashar cho ida esa 2050 taga yetadi. Bolalarda s z boyligi k paya borgan sari uarnutqining semantik jihati ham rivoj topaveradi, s zlarining ma'nosini tushunishlari ham rivoj topaveradi. Bolalar z nutqlarini sib borishining dastlabki bosqichlarida, k pincha, s zlarini not ri ma'noda ishlatadilar. K pincha bola tasodifiy belgilariga qarab, ba'zi s zlariga butunlay boshqacha ma'no beradi.

Chunonchi, supurgi bilan polni supurayotgan ikki yashar qizdan «Nima qilayapsan?» deb s ralganida, u «changitayapman» deb javob bergan. «Nega changitayapsan?», «Toza b lsin, pol iflos», ya'ni «PoIning iflosini toza imoq uchun changitayapman» deb javob bergan. Bu qizcha changitish s zini «supurish» ma'nosida ishlatgan. Keyin ma'lum b lishicha, qizcha onasiga taqlid qilib, supurgi bilan supura boshlaganida onasi hamisha «Changitma, changitma» deb uni koyib, q lidan supurgini olar ekan. Shu sababli, qizchada *changitish* degan s z supurish degan not ri ma'noda r mashib qolgan.

Dastlab bola bir s zni faqat bitta narsaning ifodasi deb va bir ma'nodagina tushunadi. Chunonchi, u *stol* degan s zni faqat zi bilgan bitta *stol deb, piyola* deganda zi- zining piyolasini tushunadi. Lekin bola s zlarining umumiy lashtirilgan ma'nosini juda barvaqt (ikki yoshga kirganidan boshlab) egallay boshlaydi. Bir s z bilan bir-biriga xshash k p narsalar ifodalanaveranligi va shu s z qayta-qayta shu ma'noda takrorlanaveranligi ta'sir qilib, shu tufayli, boladas zlarining umumiy lashtirilgan ma'nosini tushunish sa boshlaydi. Nutq orqali aloqa bo lash tufayli, bola, masalan, bitta stolning zigina emas, balki hamma stolning ham *stol* deb aytilishini, *piyola* deb bitta piyolaning zinigina emas, balki hamma piyolalarning ham aytilishini bilib oladi. Shu tariqa, bolaning nutqi sa borishi, z atrofidagi kishilarning tilini zlashtira borishi bilan unda faqat narsalar t risida idrok va tasawurlar paydo b lib va sibgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar ham hosil b la boshlaydi.

Bolalar nutqi grammatik tuzilishining sishi

Tilga kira boshlagan bola z nutqida dastlab, bosh kelishikda keladigan bir necha otlami va infinitiv hamda buyruq shaklda keladigan ba'zi (Vllrni ishlatadi).

Bolalarning dastlabki gaplari bir s zdan iborat b ladi. Shu bilan hlrga, bolaning aytgan bitta s zi — gapi bir necha ma'noga ega b lishi mumkin. Masalan, bola: sut (shut) deyar ekan, bundan: «Sut ber», «Sut Itliaman», «Ana sut» degan va boshqa shu kabi ma'nolarni ifodalashi nuimkin. Shuningdek, bola: «mushuk» derekan, bu bilan: «mushuk meni timdaladi», «mushukni menga ber», «mushuk bilan ynayapman» degan Kaplarni aytayotgan b lishi mumkin.

Bolalarning tili chiqishining mana shu dastlabki bosqichida ba'zan ularning gapi bir necha (ikki-uch) s zdan iborat b lishi mumkin. Lekin hu s zlar biriktiruvchi yuklamalar yordami bilan yoki shu s zlarning shaklini zgartirish y li bilan bo lanmagan b ladi. Masalan, bola q liga qo oz ushlab olib onasiga: «Sulat, qaypoq», deb murojaat qiladi. Bolaning onasi ilgari unga shunaqa qo ozga surat solib bergan, yoki qo ozdan qalpoq yasab berganligi uchun ham, u bolasining nima demoqchi b lganini lushunadi. Bola: «Oyi, menga qo ozdan qalpoq qilib ber, qo ozga chi- /ib ber» degan ma'noni ifodalab, keyinchalik uzun gapni ikkita s z bilan aytib q ya qoladi, ya'ni: *surat, qalpoq*.

Bola bir yoki bir necha s zdan iborat gapni aytish bilan z fikrida b lgan va aytmoqchi b lgan narsasini q l yoki imo-ishora bilan k rsatib berganidagina bolaning oldida turgan kishilar uning mana shu chalachulpa gapini tushunishlari mumkin. Tilga kirgan bola bilan bir vaziyatda turgan vaqtingizdagina uning gapini tushunish mumkin.

Lekin bola bir yarim yoshga t lgandan keyin, ayniqsa, uch yoshga qadam q yganda ona tilining grammatik tuzilishini egallay boshlaydi.

Bola *Ol* va *k p* tushunchasini juda erta farq qila boshlaydi. Bola ikki yoshga t lgunicha *katta* va *kichik* tushunchasini ham farq qila boshlaydigan b lib qoladi (aka, opa, «ninni», uka). Shuningdek, bola kelishiklarni ham juda erta (ikki yoshgacha) farq qila boshlaydi. Ammo qaratqich kelishigi rnida, k pincha, tushum kelishigi ishlatadi (bizni uyimiz). Bolalar bu yoshda fe'llarni shaxs va zamon e'tibori bilan ham birmuncha t ri ishlatadigan b lib qoladi. Bolalar buyruq fe'lini ancha tez va barvaqt zlashtirib oladilar.

Bola ikki yoshga t lib, uch yoshga tganida sodda gaplarni t ri tuzib gapirishni rganadi. Bola: «Sut ber», «Bobov suyak yeydi», «Surat qilib ber», «Uyqim keldi» deb gapiradigan b lib qoladi. Endi bola nutqi bevosita zi turgan vaziyatdan tashqaridagi narsalar, shu paytdagi biron ish-harakat

bilan bevosita boglanmagan narsalar haqida ham gapira boshlaydi, ya'ni z bevosita k rib turmagan narsalar t risida gapira boshlaydi.

Bu xildagi nutq esa tasavvurlarga asoslanib fikr qilishning ifodasidir, Ikki yarim yoshdan besh yoshgacha b lgan bolalarning zicha s z yasay boshlashi maktabgacha tarbiya yoshida b lgan bolaning kattalardan eshitgan s zlarinigina takrorlab qolmasdan, balki, shu bilan birga, grammatika shakllarini haqiqatdan egallay borganliklarni k rsatuvchi belgidir. Bu s z yasash shundan iborat b ladiki, shu yoshdagi bolaiar zlari bilgan s zlarining shakliariga xshatib s z tuza boshlaydilar: «non» — «nanna», «osh» — «oshsha», «u yerga» — « ttaga» va hokazo.

Bolalar t ri tarbiyalanib borganlarida, ayniqsa, maktabgacha tarbiya yoshiga yetganlarida, ularda tiining grammatika shakllarini amaliy ravishda egallash juda tez qadam bilan ol a qarab boradi. Shu yoshda bolalar murakkab gap sintaksisini ham egallab oladilar. Bolaning nutqida bir-biri bilan boglangan q shma gaplar paydo b iadi. Bolalarning nutqda sodda gap, bosh gap, ergash gap va hokazolar aniq k rina boshlaydi. Ularning nutqlarida murakkab gaplar ishlatiladi. Bu gaplarda biror sabab, maqsad, xulosa, izoh, shart va shu kabilar aks ettirila boshlaydi. Nutqning tuzilishidagi bu murakkab shakllar tafakkurning murakkabroq shakllari sib borishiga bo liqdir. Bolalarda nutq sishining ana shu bosqichida hodisalarning sabablari va bir-biriga bo lanishi t risida turli savollartu ilaveradi. Shu yoshdagi bolalar kattalardan muttasil: «Nega?», «Nima uchun?» deb s rayveradilar.

Bola yetti yoshga yetganida o zaki nutqning grammatikasini amaliy y l bilan egallab oladi, deyish mumkin. Bolaning nutqni ana shunday amaliy egallab olishi keyinchalik savod chiqarish va tilning grammatikasini rganishga imkon beradi.

Maktabda ta'lim jarayonida nutqning sishi

Bolaiar nutqining sishida ularning maktabda qishi, ayniqsa, katta rol ynaydi.

Bola maktabga kirmasdan oldin zi qanday gapirayotganligi ustida ylab tirmasdan, z nutqidan aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi.

Maktabda esa bola gaplashayotgan til qitiladigan va rganiladigan ilm b lib qoladi. Maktabda qiyotgan bola z ona tilining grammatikasi bilan shu ullanish natijasida, z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq sur'atda ongli ravishda tuzishni rganadi. Grammatikani qib rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihati aniqlanadi, nutqning morfologiya jihati t ri b lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi ancha takomillashadi.

Nuiqning ayrim jihatlariga xos bo'lgan bu sifatlar faqat grammatikani o'z ichiga olgan qib o'rganish natijasidagina o'sib qoimasdan, balki, shu bilan birga, inaklabda qitilayotgan boshqa fanlarning ta'siri ostida ham rudiadi.

Maktabda qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bilan bi- liin shu ullanish jarayonida quvchi nutqining lu at boyligi boyiydi, M)'/larning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi s zning, har Hiiysi terminning ma'nosi aniqlanadi. Adabiyot darslari bilan shu ullanish quvchilar nutqining sishiga, ayniqsa, katta ta'sir qiladi. quvchilar ;ul;ibiyot darslarida t rri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan lanishadilar.

Tilga doir maxsus mash ulotlarda, shuningdek, boshqa fanlarni qitish v;iq'tida, qituvchilar quvchilar oldiga z nutqlarini muayyan talablar- ga javob beradigan qilib tuzish, masalan, muayyan savolga t liq va keng javoblar berish, muayyan reja asosida hikoya qilib berish, bir narsani hadeb lakrorlayvermaslik, ravon tuzilgan, t liq gaplar bilan t rri gapirish va boshqa shu kabi vazifalarni q yadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini stirishda muhim hosqich b ladi. quvchi yozma nutqni t rri tushunishni rrganib oladi, z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushun- lirishni rrganadi. Kitob qish va, ayniqsa, zidagi fikrlarni yozma tarzda ilbdalab, bayon qilib bcrish tilning grammatika tuzilishini cgallamoq uchun katla ahamiyatga egadir. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni t liq tushun- tirib berish zarurligi quvchini zi yozayotgan narsaning mazmunigagi- na diqqat berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, zining qanday qilib yozayotganiga ham tibor bcrishga majbur qiladi. uni zi yozgan fikrni qayla-qayta qib, z nulqini analiz qilib k rishga majburqiladi. quvchi yozib bayon qilayotganida, k pincha, bu ishini bir necha maita qayta k rib chiqishga, zgartirishga, t ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga nijajbur b ladi.

quvchi qituvchining topshiri iga binoan yozma ishlar bajarayot- ganida zining shu ishign bnho bcrilishini, nmno bu bnho ishning fnqnt mazmunign qarabgina bcrilib qolmasdnn, balki, shu bilan birgn, z fikrining <<qanday til» bilan bayon qilingnniga qarab ham baho bcrilishini oldindan bilih Uiradi. Mann shu hollarning hammasi bolani / nutqiuu grammati- ka vn mantiq lalablariga muvofiq kcladigan qilib, ongli ravishda (u/ishga nijajbur ctadi.

Yo/ma nulqni cgallash o zaki nutqni va ayniqsa, monolog utqiiii l rri va kengroq qilib lu/ishga yordain bcrndi.

quvchi maktabtla bcrilgan topshiriqni layyorlash vaqlida shu lop- shiriqni /iga- /i gapirib bcrishni uutulasil mashq qilib lurishi quvchi nulqining sishiga kalta [:i'sir qiladi. O'quvchi darslarni layyorlayoigan

vaqtda shu darslarni kitobdan qibgina qolmasdan, balki, odatda, • kitobdan qigan narsalarini kitobni yopib q yib, ziga yoki yonidaH sherigiga s zlab ham beradi. Bunday hollarda quvchi zi tayyorlayoffl gan darsni grammatika qoidalariga t ri rioya qilgan hoida, ayniqsll tushunarli qilib o zaki gapirib berishga intiladi. qituvchi quvchininfl nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kW foya qilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qiliH va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini quvchi yax-shi biladi.

quvchi ovoz chiqarib, aynan, yoki z s zlari bilan takrorlash y ll bilan zining artikulatsiya apparatini mashq qildiradi, z nutqining qay darajada t riligini nazorat qiladi, shu bilan birga, zi zlashtirgan bilimlarning t riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, quvchi nutqining sishida qituvchining nutqi katta rol ynaydi, chunki qituvchining nutqi quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. Shu sababli, har bir qituvchi quvchilar nutqini stirishga intilib, zi ham z nutqini takomillashtirish ustida t xtovsiz va tinmay ishlashi lozim.

Mazmunli, t liq fikrli, t ri. tuzilgan va uslub jihatidan chiroyli b lgan nutqni stirish maktabda bolalarning qitish sohasida q yilgan muhim vazifalarning biridir.

X bob. DIQQAT

I. DIQQAT TIRISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz bundan oldingi boblarda aqliy faoliyatning ayrim turlarini bayon qilganda diqqatning ahamiyati haqida gapirib o'tgan edik. Aqliy faoliyatning barcha turlarida diqqat ishtirok etadi. Bizning ish-harakatlarimiz ham diqqat ishtiroki bilan sodir bo'ladi.

Diqqat deb, ongni bir nuqtaga tashlab, muayyan bir obyektga faol qaratilishini aytamiz; bizning faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavur qilindigan har bir narsa, har bir hodisa, shu zimizning qilgan ishlarimiz, shu y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

Diqqat paytida **ongning bir nuqtaga tashlab, planishi ong doirasining torayishidan iboratdir;** bunda g'ayri yoki ong doirasi anchagina torayish izlanadi. Ana shunday torayish va tormozlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqinlashadi. Ongning eng tormozlangan va binobarin, eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (ya'ni markazi) deb ataladi. Ana shu fokusga tushgan harcha narsalar (idrok qilinayotgan predmetlar, tasavuriy, fikrlar) juda la'zzatli, yorqin hamda juda aniq aks ettiriladi.

Diqqatga hamma vaqt u yoki bu darajadagi faollik xosdir. Bunday faollik ongning bir nuqtangacha tashlab, planishining kuchayishi va ma'lum vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning faol yordam berilishini saqlab turishdan iboratdir.

Diqqatimiz qaratilgan obyektlar ongimizning tashlab, planlangan «zonasida» juda aniqlik va yaqqoflik bilan aks ettiriladi. Bu yerda yana shuni ham nazarda tutish kerakki, diqqat — idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq singari alohida psixik jarayon emas. Diqqat hamma psixik jarayonlarda kuzatiladi. Biz «shunchaki» diqqatli bo'la olmaymiz, balki biz diqqat bilan idrok qilamiz (qaraymiz, eshitamiz), diqqat bilan esda olib qolamiz. Yozmaymiz, diqqat bilan muhokama yuritamiz, gaplashamiz. Diqqat aqliy jarayonlarning sifatini ta'minlaydigan ichki faollikdir. Diqqat har qanday faoliyatning zaruriy shartidir. Mana shu hol fransuz olimlaridan Kyuveni ning zamonasida geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashga undagan edi. Masalan, u Nyutonning genialligi diqqatining kuchi va barqarorligidadir, deb kuzatadi. Nyutonning fikri «Siz butun dunyo tortilish qonunini ochishga nima tufayli muayyan bo'ldingiz?» deb berilgan savolga: «Rikri-zikrim doimo shu masalaga qaratilganligidan muayyan bo'ldim», deb javob bergan.

Albatta, diqqatga bunday baho berish uning ahamiyatini **hadd** tashqari oshirib k rsatishdir. Lekin bu baho diqqatning inson **faoliya** ning barcha turlari uchun ahamiyati katta ekanligini k rsatib **bera** Darhaqiqat, tin yorish, yer chopish kabi eng oddiy ishlarni ham, **fffl** shinalar bilan ishlash, ilmiy tekshirishlar olib borish kabi eng **murakkj** ishlarni esa diqqatning ishtirokisiz bajarib b Imaydi. H

Diqqat qish ishining ham zaruriy shartidir. quvchilarning **dajfl** materiallarini muvaffaqiyat bilan zlashtirishiari, dastawal diqqatnillS mavjud b iishiga bo liqdir. K.D.Ushinskiyning aytishicha: «Diqqat **ruhfl** hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan **narsal** larning barchasi shu eshik orqali tib kiradi». .1

Ayrim quvchilarda uchraydigan zlashtira olmaslik holatining **s&M** babini, awalo, ular diqqatining yetarli emasligidan qidirish kerak. Xoti-1 raning b shiigi, quv materiallarini zlashtirishning b shligi, asosan j diqqatning b shligidan kelib chiqadi. 1

Mana shuning uchun ham pedagog qitish ishida yuksak muvafTaqi-1 yatga erishishni istarekan, quvchilardiqqatini va, xususan, eng barqarorl va eng kuchli diqqatini uyushtirish hamda tarbiyalash haqida jon kuydiri- •! shi lozim. j

II. DIQQATNING FIZIOLOGIK ASOSLARI j

Diqqatning fiziologik asosini bosh miya p sti qismidagi «optimal q z alish nuqtasi» tashkil qiiadi. Bunday joyni yaqqol qilib k rsatish uchun I.P. Pavlov shunday tasvirlaydi: «Agar bosh suyagiga qaraganda uning ichidagi miya k rinadigan b lsa, agar katta miya yarim sharlarida optimal q z alish uchun eng yaxshi sharoit tu ilgan nuqtasi yiltillab k rinadigan b lsa edi, ongi so Iom b Iib, bir narsani ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda, uning miyasining katta yarim sharlarida juda alati jimjimador shakl b Iib, surati va hajmi har lahzada bir zgarib, turlanib, jimir-jimirlab turuvchi yoru narsaning u yoqdan-bu yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bu yoru narsa atrofidagi boshqa yerlari birmuncha xira tortib turganini k rar edi» (riojiHoe co6paMMe coMMHMH, III tom, 1-kitob, 248-bet).

Optimal q z alish nuqtasi manfiy induksiya qonuniga k ra, bosh miya p stining boshqa joylarida tormozlanishni vujudga keltiradt.

«Miya yarim sharlarining optimal q z alishga ega b lgan qismida, — deydi I. P. Pavlov, — yangi shartli reflekslar yengillik bilan hosil b ladi va dirTerensirovkalarmuvaffaqiyatli ravishda paydo b iadi. Shunday qilib, optimal q z alishga ega b lgan joy ayni cho da bosh miya yarim sharlarining ijodga layoqatli qismi desa b ladi. Miya yarim sharlarining sust

Ushbu til'langan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning faol cho'dagi funksiyasi, juda nari borganda, tegishli q z ovchilar asosida jart hosil qiingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir. Ushbu qismlarning faoliyati biz ongsiz, avtomatlashgan faoliyat deb ataygim subyektiv faoliyatdan iboratdir* (sha kitob, 277—278-bet). Bosh fillyn ynim sharlarining tormozlangan qismiga ta'sir qiluvchi q z ovchilar Idrok va tasavvurning yorqin obrazlarini tu dira olmaydi.

Miya p stining optimal q z algan joyi («yiltillab turgan nuqtasi») / mini almashtirib turishi diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga k clnshini va shuning bilan birga, ongimizning ma'lum narsa, ma'lum llioliyal turiga qarata y naltirilishi va t planishini shartlaydi.

Diqqatning fiziologik asosi b lmish optimal q z alish cho i ha-qlilagi I.P. Pavlov ta'Hmoti bilan akademik A.A. Uxtomskiyning olib bor-y:ni tekshirishlari bir-biriga t ri keldi. Bu tekshirishlar natijasida qu-yitlagilar ma'lum b ldi. Agar nerv sistemasiga bir qancha q z ovchilar bir vaqtda ta'sir etsa, bosh miya p stida shu onning zida bir necha t / alish choqlari paydo b ladi. Shu bilan birga, har bir q z alish cho i bosh miya p stining hamma yeriga tarqalishga, irradiatsiyala-nishga moyildir. Shuning uchun ayrim q z alish choqlari rtasida l qnashish va «kurash» sodir b ladi. Bu kurash natijasida q z alish choqlaridan biri hukmron (dominanta) b lib oladi. Mana shu hukm-ron b lib olgan q z alish cho ini akademik Uxtomskiy «dominan-la» deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga k ra, dominanta — bu ayni cho da markazda sodir b ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar helgilab beruvchi hukmron q z alish cho idir.

Dominantalar mavjud b lgan paytda boshqa q z alish choqlari («sub-loiniantalari» — nisbatan kuchsiz q z alish choqlari) k pincha y qolib <ctmaydilar. Uiardominantaga q shilib, uni kuchaytiradilaryoki dominan-a bilan kurasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominan-a b lib olishi mumkin, ilgariqi dominanta esa subdominanta b lib qolishi numkin. Hukmron q z alish cho i b lgan dominanta diqqatimizning na'lum narsaga y naltirilishi va t planishining fiziologik asosidir.

Diqqatningsirtqi alomatlarini, odatda, organizmning alohida moslashuv larakatlarida tashqaridan k rinadi. Masalan, muayyan bir narsani e'tibor lilan idrok qilganimizda, biz bu narsaga alohida tarzda razm solamiz; uinda biz narsaga anchagina sinchiklab qaraymiz, hidlab k ramiz va jnga diqqat bilan tikilamiz. Biron narsani diqqat bilan eshitishda ng ^oki chap qulo imiz orqali yaxshi qib olish uchun boshimizni shunga noslagan holda buramiz. Bunda biz gapga quloq solib, diqqat bilan ting-aymiz. Agar diqqatimiz z fikrimizga qaratilgan b lsa, u paytda t zlarimiz bir qadar ch kib, g yoki «chuqurlashib» ketganday b ladi.

Agar diqqatimiz ijodiy xayol bilan bo'liq bo'lsa, bunda **kuzlarimU** larga» tikilgan bo'ladi.

Diqqatning orta borishi bilan nafas olish ham zgaradi. **Bun** latda nafas olish biroz susayib, havo olish va chiqarish goho **sekin** goho chuqurlashadi. Ba'zan nafas olishimiz t xtab ham **qoladi**. narsani eshitayotgan yoki k rayotgan paytimizda nafasimiz **ichl** tushib ketadi.

Diqqat paytida muskullar sistemasida ham zgarish paydo **bo**¹ Barcha ortiqcha harakatlar t xtatiib, organizm qimirlamay qoladi. kuilar sistemasi ayrim bir tarang holatda bo'ladi. Diqqat paytida nizm alohida vaziyatda bo'ladi. Ammo bu vaziyat diqqatning faqat t ifodasi bo'libgina qolmay, balki uning ma'lum y nalihi va **barqa** ligini saqlab turuvchi shartlardan biri hamdir. Odatda, biz ishimizda ganizmning diqqat paytida sirtidan moslashuviga e'tibor beramiz. S ning uchun k pincha, biror ishni boshlashdan oldin organizmimizni S ishga moslab, muayyan bir vaziyatda turib olamiz.

III. DIQQATNING TURLARI

Diqqat dastavai zining faolligi jihatidan — ixtiyorsiz va **ixtiyori** deb farqlanadi. Diqqat asosan ikki turga, ya'ni ixtiyorsiz va ixtiyoriy **diqq** turiga ajratiladi. Biron tashqi sabab bilan va bizning xohishimizdan tashqqa hosil bo'ladigan diqqatni *ixtiyorsiz* diqqat deyiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni tu diruvchi sabablar, awalo, bizga ta'sir qiluvch q z ovchilarning qandaydir mashhur xususiyatlaridir: chunonchi, ularning g zalligi, yorqinligi, kuchi, kattaiigi, harakatchanligi, uzoq davom etishi, t satdan sodir bo'lishi, kontrastligi va hokazo. Masalan, shiqildoqli chiroyli va yaltiroq yinchoq bo'cha yoshigacha bo'lgan bolalarning diqqatini ziga jalb qiladi. Qattiq tovush — momaqaldiraq, otilgan qning ovozi — beixtiyor ravishda diqqatimizni ziga tortadi. Chunonchi, kutilmagan holda t satdan sinfga uchib kirgan kapalak yoki qovoqari ixtiyorsiz ravishda quvchilarning diqqatini ziga tortadi. Shuningdek, Moskva-ning k chalaridagi juda katta baland binolar diqqatimizni beixtiyor ziga jalb qiladi. Jimjitlik davom etib turgan bir paytda t satdan paydo bo'lgan shovqin-suron va. aksincha, shovqin-surondan s ng sodir bo'lgan jimjitlik ham beixtiyor ravishda diqqatimizni jalb qiladi.

Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat bizning faoliyatimiz, turmush tajribamiz bilan bo'liq bo'lgan va ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimizga javob bera oluvchi hamda bizda ma'lum bir hissiyot uy ota oluvchi narsalarning ta'siri bilan ham vujudga keladi.

Ixtiyorsiz diqqatning yuzaga kelishi odamning ayni cho dagi holati-

hmm bo liq. Bir xil narsalar va hodisalar diqqatimizni ziga tortishi mkin va mutlaqo tortmasligi ham mumkin. Bu narsa odamning ayni dagi holati bilan bo liq b ladi.

Ixtiyorsiz diqqatning dastlabki fiziologik asosi oriyentirovka yoki tek- Irish reflekslaridan iborat.

Ilu reflekslarni akademik I.P. Pavlov boshqacha nom bilan «bu nima |dtn» refleksi deb ataydi. Shu bilan birga, Pavlov kishilarda «bu refleks jUth hnm yuksak taraqqiy qila borib, nihoyat fanni yarata oladigan bilim- |n havas tarzida k rinadi» deydi (FlojiHoe co6paHHe coqHHeHHH, IV loin. 28-bet).

Diqqatimiz qaratilishi lozim b lgan narsani oldin belgilab olib, ongli mvishda q yilgan maqsad bilan ishga solingan diqqatni ixtiyoriy diqqat dcyilndi.

Bu diqqatning boshlanishi va, k pincha, butun qilinayotgan ish mobay- nidn davom ettirilishi kuch va z r berishni, ya'ni irodaning ishtirokini lnlab qiladi. Shuning uchun uni irodaviy diqqat deyiladi. Ixtiyorsiz tliqqatning kuchi asosan qiyinchiliklarni yengish bilan bogiiq boigan Irodaviy z r berish darajasi bilan xarakterlanadi.

Masalan, bu yerda ana shunday qiyinchiliklarni ayni cho dagi ishga hcch qanday aloqasi boimagan va ixtiyorsiz tarzda yuzaga keladigan ke- raksiz taassurot, tasawur, fikr, hissiyot va mayllarni yenga bilish orqali ilodalab berish mumkin.

Ixtiyoriy diqqat fiziologik tomondan, asosan, ikkinchi signallar siste- masining faoliyati bilan belgilanadi.

quvchining tushuntirilayotgan yangi darsni eshitib tirishi shu ix- [iyoriy diqqat bilan ishlashning misoli boia oladi. Bunda quvchi «eshi- lib tiraman» deb, ilgariidan z oldiga maqsad q yadi va z diqqatini faqatgina qituvchining s ziga qaratish uchun kuch sarf qiladi. Shuning bilan birga, quvchi beixtiyor ravishda paydo b lib, qituvchining s zini eshitishga xalaqit beruvchi idrok, fikr, hissiyot, xayol kabi boshqa psixik jarayonlarni y qotish uchun ongli ravishda harakat qiladi. Ixtiyoriy diqqat, masalan, ninaga ip taqish kabi juda oddiy ishda, ayniqsa, ochiq k rinadi. Juda k p har xil ishlar borki, ular asosan, ixtiyoriy diqqatni talab qiladi, masalan: musahhihning ishi, isht teruvchining ishi, ekskavatorida ish- lash va shuning kabilar. Bu ishlar boshlanishdan oxirigacha ixtiyoriy diqqat asosida bajariladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlari rtasidagi farq yana shundan ibo- ratki, ixtiyorsiz diqqat bilan qilinadigan faoliyat k pincha unchalik z r bermay, ancha yengillik bilan va deyarli toliqmasdan amalga oshiriladi; ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladigan harqanday faoliyat esa ancha- gina z r berishni talab qiladi va birmuncha toliqarli b ladi. Yuqorida

ko'rsatilgan ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat tartibidagi ayirmalarga i alohida funktsiya deb qarash yaramaydi. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqatni ham muhim belgilari bir xildir. Bunday belgilar biron faoliyat davom bizardrok vatasawurqiladigan hamda uning haqida fikryuritadigan ma'lu narsaga ongimizning qaratilishi va t planishidan iboratdir.

Bir xil ish jarayonida va, shu jumladan, qish jarayonida ham, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga va, aksincha, ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketishi mumkin. Masalan, qandaydir qish materialini o'zlashtirishning boshlanishi quvchilardan ixtiyoriy diqqat talab qiladi. Lekin, k pincha, o'zlashtirish jarayonida bu ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga o'tib ketadi. Diqqatning bunday o'zgarishi qish materialini mazmunining ba'zi xususiyatlari (masalan, uning ma'nodorligi, qiziqarliligi) tufayli yoki bayon qilishning xususiyatlari — ko'rganma bilish jarayonining jonliligi va shuning bilan birga, quvchilarning qish materialini mazmuniga qiziqishlari tufayli sodir bo'ladi. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyorsiz diqqatga mana shunday o'tib ketishi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini ancha yengillashtiradi.

Buning aksincha holati ham bo'ladi. Agar biron faoliyat jarayonida (masalan, bilim egallash jarayonida) qandaydir qiyinchilik uchrab qolsa, bunday paytda ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketadi.

Faoliyat jarayonida, k pincha, diqqatning ixtiyorsiz ravishda asosiy ishdan b o'lgan narsalarga ko'chib turishi uchraydi. Bunday hodisani diqqatning o'zgarishi deb ataladi. Diqqatning o'zgarishi ishga yomon ta'sir qiladi. Shu sababli, diqqatni, garchi salgina bo'lsa ham o'zlashtirish uchun ish jarayonida ora-sira ixtiyoriy diqqatni kuchaytirishga hamda beixtiyor paydo bo'lib, ishga aloqasi bo'lmagan idrok tasawurva fikrlarni bosmoq uchun zar berishga t o'rin keladi.

Ixtiyorsiz diqqat ham, ixtiyoriy diqqat ham o'zining y o'zlashtirishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin.

Manbai bizning ongimizdan tashqarida bo'lgan diqqatga *tashqi diqqat* deb ataladi. Tashqi diqqat dastavval bizning idroklarimiz jarayonida namoyon bo'ladi. Haydovchi, vagon haydovchisi, tikuvchining ishida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatga misol bo'la oladi. quvchining qituvchi bayonini tinglashdagi, kitob o'qishdagi, suratlarini ko'rishdagi va tabiat hodisalarini kuzatishdagi diqqati ham tashqi diqqatdir.

Narsa va hodisalarini qaysi sezgi a'zoimiz bilan idrok qilayotganimizga qarab, tashqi diqqatni ko'rish, eshitish va shuning bilan birga, tuyish, his qilish va ta'm bilish turlariga ajratish mumkin.

Tashqi diqqat faqat idrok qilishimiz jarayonidagina namoyon bo'ladi deb hisoblab bo'lmaydi. Tashqi diqqat biz tasawur qilayotgan va fikr qilayotgan narsalarimizga ham qaratilishi mumkin. Masalan, muhandis o'z xonasida ishlab chiqarib, ko'rilayotgan binoning ko'rinishini tasawur qilayot-

gndii va bu binoning qurilishi bilan bo liq b lgan matematik hisoblami ohlqnniyotganda uning diqqati tashqi diqqat tarzida namoyon b iadi.

Manbaya bizning tasawurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va maylla-Hmizdan iborat b lgan diqqatga *ichki diqqat* deb ataladi.

Biz ongimizning zida sodir b layotgan jarayonlarni kuzatayotganimizda, ya'ni z hissiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shuning kabilarni kuzatayotganimizda ichki diqqat namoyon b ladi. Masaliin, biz z fikrlarimizni kuzatayotganimizda, bu fikrlarni tekshirayotganimizda, pushaymon qilish hissini boshimizdan kechirayotganimizda, z-zimizni tanqid qilayotganimizda va z istaklarimizni mulohaza qilayotganimizda ichki diqqat namoyon b ladi.

Ta'lim jarayonida qituvchi darsning borishini va z fikrlarining bayon ctilish sistemasini kuzatib borishida ichki diqqat namoyon b ladi.

quvchilarda ichki diqqat aqliy hisoblash ishi bilan shu ullanayotganlarida va xususan uiar qandaydir qiyinchiliklarga duch kelganlarida namoyon b ladi. Diqqatning bu turi odamning z-zini tarbiyalash ishida juda yaqqol k rinadi. Ichki diqqat odamning z-zini tarbiyalashi bilan uzviy bo liqdir. Ichki diqqat z-zini tarbiyalashning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Ichki diqqat tashqi diqqatdan zining ortiq kuchlilikiga bilan farqlanadi va k proq ixtiyoriy b ladi.

IV. DIQQATNING XUSUSIYATLARI

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega b lib, ulardan asosiylari — diqqatning k chuvchanligi, b linishi, k lami, kuchi va barqarorligidir.

Bu xususiyatlarning qanchalik yaqqol ifodalanishiga qarab, har turli faoliyat jarayonida ayrim odamlar diqqatining ma'lum bir (ijobiy yoki salbiy) sifatleri belgilanadi.

Diqqatning k chuvchanligi

Diqqatning k chishi deganda, biz uning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga, faoliyatning bir turidan boshqa turiga tishini tushunamiz. Masalan, odam z diqqatini kitob qishdan surat. k rishga, surat k rishdan esa z fikrlarini bayon etishga k chirishi mumkin. quvchilar z diqqatlarini bir fanni qishdan boshqa fanga k chiradilar, chunonchi, matematikadan tarixga, tarixdan rus tiliga va shuning kabilar. Diqqatning k chishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy tarzda sodir b lishi mumkin.

Diqqatni k chirishning nerv-fiziologik asosi, asosan, ikkinchi signal-lar sistemasining signallari orqali bosh miyaning p stida paydo b lgan optimal q z alish cho ining rin almashtirishidir.

Diqqatning k chirilishi k p hollarda qiyinchiliklar bilan bo liq b ladi. Masalan, ba'zan diqqatni bundan oldingi obyektidan ajratish qiyin b lsa, boshqa hollarda oidingi ishining ketidan qilinadigan yangi ishga kirishib ketish qiyin b ladi. Diqqatni k chirishning yengillik yoki qiyinligi bir qancha sabablarga bo liqdir. Bu sabablardan biri — ketma-ket qilinadigan ish mazmunlari rtasida bo liqlik bor yoki y qligidir; agarda bunday bo liq y q b lsa, diqqat tez va yengillik bilan k chishi inumkin. Diqqatni k chirishning yengillik yoki qiyinlik sabablaridan yana biri diqqat qaratilgan narsalarga va bajarilayotgan ishlarga nisbatan kishining munosabatidadir. Masalan, agar kishi ilgari qilgan ishiga z r qiziqish bilan qarab, undan keyingi qiinadigan ishga aytarli qiziqmasa, bunday paytda ilgarigi ishdan diqqatni k chirish qiyin b ladi va sekinlik bilan amalga oshiriladi. Aksincha, agar keyingi qilinadigan ish oldingisiga qaraganda qiziqarli va yoqimliroq b lsa, diqqat tez va osonlik bilan k chadi. Agar qilinayotgan ish t la tugallansa, u paytda kishi z diqqatini bir faoliyatdan ikkinchisiga yengillik bilan k chira oladi, aksincha, agar oldingi ishni oxirigacha yetkazmay turib, qandaydir sababga k ra, diqqatni yangi bir faoliyatga k chirish lozim b lib qolsa, bu narsa ancha qiyin b ladi.

Eng yaxshi diqqat, albatta, bir narsadan ikkinchi narsaga tez k cha oladigan diqqatdir. Diqqatning mana shunday xususiyati tufayli, kishi atrofidagi muhitga tez moslasha oladi hamda zgaruvchan sharoitdagi turli elementlarning ahamiyatlarini tezlik bilan belgilay oladi. Diqqatning tez k chuvchanligi kishining ishini ham tezlashtiradi.

Diqqatning tez k chuvchanligi, uning boshqa sifatleri kabi kishining amaliy faoliyati jarayonida taraqqiy etadi.

Diqqatning b linishi

Ma'lum faoliyat jarayonida diqqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsaga ham qaratilishi mumkin. Diqqatimiz ayni vaqtda ayrim faoiyyat turlariga b lina oladi. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqatni **konsentrat-siyalashgan** (yi ilgan) yoki **t plangan** diqqat deyiladi. Masalan, ninaga ip taqishdagi, q ida biror narsa tikishdagi, matematik masala yechishdagi, ma'riza eshitishdagi diqqatimiz shunday diqqatdir. Agarda diqqat faqat bir murakkab ish jarayonining zida ikki yoki uch narsaga qaratiigan va faoliyatning turli usullari bilan bo liq b lsa, bunday diqqatni **b lingan** yoki **taqsim** qilingan diqqat deyiadi. Masalan, tramvay haydovchisi z ishi davomida diqqatni ayni bir vaqtda piyoda yuruvchilar, avtomobillar va boshqa tramvaylar harakatini hamda shuning bilan birga, motorning ishlashini na konduktoming signallarini kuzatib boradigan qilib taqsimlashi lozim. Haydovchi ham z diqqatini xuddi shunday taqsimlashi kerak. qituvchi darsni tushuntirish paytida z diqqatini quvchilar xul-

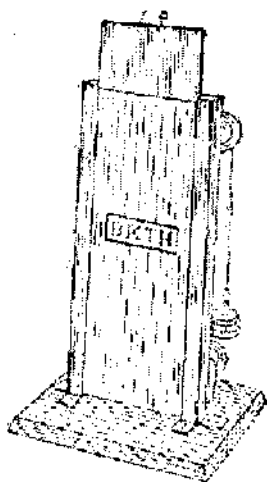
qiga, ko'rgazma qurollarni ko'rsatishga, sinf doskasiga va shu kabilarga taqsimlashi lozim.

Konsentratsiyalanish va bo'linishlik har qanday diqqatga xos bo'lgan xususiyatdir. Bo'lingan diqqat aynan bir vaqtning o'zida bir necha narsalarga qaratilgan bo'lmasa kerak, deb o'ylash lozim. Bo'lingan diqqat bu diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tezlik bilan ko'chishidir.

Yuliy Sezar haqida shunday qissa saqlanib qolgan. U go'yoki bir vaqtning o'zida bir narsani yozib, boshqa narsa haqida o'ylash, uchinchi narsani eshitish va to'rtinchi narsa haqida gapirish kabi murakkab ishlarni bajara olgan emish. Psixologiya nuqtayi nazaridan, bunday hodisaning bo'lishi mutlaqo mumkin emas. Har holda Yuliy Sezar diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chirish qobiliyatiga ega bo'lgan bo'lsa kerak. Shu sababli, Yuliy Sezar o'z diqqatini bir vaqtning o'zida to'rt xil faoliyatga qarata oladi, deb o'ylaganlar.

Shunday hollar ham bo'ladiki, bunda kishi biron doklad yoki ma'ruza eshitib o'tirar ekan, ayni shu vaqtning o'zida xayol surishi, qandaydir boshqa narsalar haqida o'ylashi, kitob yoki gazeta o'qishi mumkin. Bu narsa hammaga o'z turmush tajribasidan ma'lum. Bunday hollarda diqqat bir narsadan (doklad eshitishdan) boshqa bir narsaga (kitob yoki gazeta o'qishga) tezlik bilan «o'tib turadi». Bizga esa ikki xil ongli faoliyat bir vaqtda bajarilayotganday tuyuladi.

Kishi faqat shunday holda ikkita ishni birdaniga bajara olishi mumkin, bunda qilinayotgan ishlardan biri ma'lum darajada avtomatlashgan bo'lishi kerak. Masalan, biz ayni bir vaqtning o'zida doklad yoki ma'ruzani ham eshitib, ham yozib borishimiz mumkin. Bunda ma'ruzani deyarli avtomatik ravishda yozib boriladi; lekin vaqt-vaqti bilan ongimiz nazorat qilib turadi. Diqqatning bunday bo'linishida unchalik zo'r berishni talab qilmaydigan, ya'ni odat bo'lib qolgan ish, miya po'stining ma'lum darajada tormozlangan qismlari orqali «boshqarilishi» mumkin. «Biz, asosan, bir ish, bir fikr bilan band bo'lganimizda, albatta, shu asosiy ishimizga aloqasi bo'lgan miya yarim shari nuqtasi kuchli qo'zg'algan holda bo'lganda, ayni zamonda biz juda yaxshi ko'nikkan bir ishni bajara olishimiz, ya'ni miya yarim sharlarining tashqi tormozlanish mexanizmi asosida tormozlangan qismlari bilan ishlay olishimiz oddiy bir narsa emasmi, axir», — deydi I.P. Pavlov (IV tom, 428-bet).

34-rasm. Taxistoskop.

Inson diqqatining ijobiy xususiyati — diqqatini bir narsa ustida to'xtatib olish va faoliyat xarakteriga qarab, uni tegishli ravishda belgilashdir.

Ayrim kishilar bu jihatdan bir-biridan shu bilan farq qiladilarki, ularning bittasida asosan, konsentratsiyalashgan diqqat taraqqiy qilgan bo'lsa, boshqasida belgilangan diqqat taraqqiy qilgan bo'ladi. Odamlar diqqatidagi bu ayirma har bir kishining qiladigan faoliyati va kasbiga qarab, amaliy ish jarayonida hosil bo'ladi.

Diqqatning kengligi

Diqqatning kengligi — diqqatga eng qisqa vaqt ichida (guruh yoki birdaniga) qaratilishi mumkin bo'lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Diqqatning kengligi jihatidan **tor yoki keng** bo'lishi mumkin.

Tajriba qilib tekshirishda diqqatning kengligi, odatda, tekshirilayotgan odamga ayni bir vaqtning ichida bir qancha zaro bo'lanmagan harflarni, so'zlarni, narsalarni va turli shakllarni ko'rsatish yig'irib bilan aniqlanadi.

Tekshirilayotgan kishi bu narsalardan ayni vaqtda qanchalik ko'pinani birdaniga idrok eta olsa (diqqat doirasiga qaratilgan olsa), uning diqqat doirasi shunchalik keng bo'ladi.

Diqqatning kengligini aniqlash uchun taxistoskop degan maxsus asbob qo'llaniladi. Bu asbob yordamida kishiga idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko'rsatiladi. Bunda idrok qilinadigan narsalar taxistoskopning ekranidagi teshikdan ko'rsatiladi va bu teshik juda qisqa vaqt ichida bekiqib qoladi.

Taxistoskop vositasi bilan tanqazilgan tajribalar ko'rsatishicha, katta yoshli odam ayni vaqtning ichida diqqat doirasiga uchtdan to'ltitagacha bir-biriga *bo'liq* bo'lgan narsalarni, masalan, undosh harflarni, shakllarni qaratiladi.

Lekin idrok qilinadigan narsalar ma'no jihatidan bir-biri bilan bo'liq bo'lsa va yoki bu narsalar yaxlit bir narsaning elementi bo'lsa, bunda diqqat doirasiga shu kabi narsalarning ko'pinani qaratilishi mumkin. Masalan, taxistoskopda alohida-alohida harflar emas, balki uch-turt harflardan tuzilgan so'zlar ko'rsatilsa, savodli kishi bunday so'zlardan uch-turttasini, ya'ni to'rt qizmadan tortib, to'rtinchi oltitagacha harfni idrok eta oladi, chunki savodli kishilar ayrim-ayrim harflarni donalab qimay, baiki butun so'zlarini birdaniga qiydi.

Taxistoskop vositasi bilan diqqatning kengligini yuzasidan tanqaziladigan eksperimental tekshirishlarda diqqatning ayrim individual xususiyatlari ham aniqlangan.

Masalan, shunday odamlar borki, ularga taxistoskopdan nima ko'rsatilsa, shuni so'zlaridan hech narsa qayshmay, aniq idrok etadilar. Bunday odamlar «obyektiv» tipdagi odamlardir. Yana shunday odamlar ham bo'ladi, ularga bir narsa ko'rsatsang, bunga qizidan boshqa narsa-

larni q shib idrok yetadi. Bunday odamlar «subyektiv» tipdagi odamlardir. Lekin mashq qildirish y li bilan subyektiv tipdagi odamlarni taxislokipda k rsatilgan narsani aniq idrok qilishiga erishsa b ladi.

Diqqat k lamining kengligi aniq idrok etish bilan birga q shilgan laqirdagina yaxshi sifatlardan hisoblanadi. Diqqat k lamining keng b lishi, masalan, sinfda mash ulotlar tkazilayotgan paytda qituvchi uchun zarurdir; qituvchi sinfda tirgan barcha quvchilarga nazar solib turishi lo/im. Lekin diqqat k lamining torligi ham hamma vaqt yomon b lavermaydi. Faoliyatning ayrim turlarida diqqat k lamining tor b lishi, lekin shu bilan bir vaqtda, chuqur va konsentratsiyalashgan b lishi talab yetiladi. Masalan, bunday diqqat odamga mikroskop bilan ish qilganda zarurdir.

Diqqat k lamining fiziologik asosi miya p stida optimal q z algan joyning kengayishi yoki torayishidan iborat. Bunda miya p stidagi optimal q z algan joy ayni vaqtda ta'sir qilib turuvchi boshqa q z atuvchilar bilan hosil qilingan q z alish jarayonlarining q shilishi tufayli kengayadi, ichki tormozlanish jarayonlarining kuchayishi natijasida esa bu joy torayadi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi

Diqqatning kuchi va barqarorligi uning muhim xossasidir. Diqqatning kuchi turli darajada b lishi — diqqat kuchli va kuchsiz b lishi mumkin. Diqqat qanchalik kuchli b lsa, u diqqat obyektiga shunchalik k p t planadi, boshqa, ayni vaqtda keraksiz b lgan narsalarga shunchalik kam chal iydi. Biz tashqi tomondan diqqatning kuchi t risida asosan, uning chal ish darajasiga qarab hukm chiqaramiz. quvchining diqqati har xil, hatto kuchsiz darajadagi chetki q z ovchilardan, chunonchi, qalamning tushib ketishiga, q shni partadagi rtoqlarining pichirlashganiga, koridorda b layotgan gaplarga chal ib ketaversa — bu ayni vaqtda quvchining diqqati kuchsizligidan dalolat beradi. Agar quvchi bunday chetki q z ovchilar (ba'zan hatto kuchli q z ovchilar) ta'sirini ham g yo «sezmay», balki muayyan bir ishga berilib qunt bilan ishlasa, bu ayni vaqtda quvchi diqqatining kuchliligidir.

Eng kuchsiz diqqat, odatda, tarqqoq diqqat, parishon diqqat yoki t ridan t ri **parishonlik** deyiladi. Parishonlik odamning z diqqatini biron-bir muayyan ishda tutib tura olmasligidir. Parishonlikda odamning diqqati bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ravishda tib turadi, bu narsalardan birontasida ham t xtab turmaydi. Parishonlik holatini bi/bolalar hayotining dastlabki kunlarida uchratishimiz mumkin: yosh boln diqqatini hali hech bir narsa ustida tutib tura olmaydi. Parishonlik holati katta yoshdagi odamlarda ham b ladi, masalan, charchaganda nerv kasalligiga duchor b lganda, nerv sistemasi zaharlanganda. Maktabda parishonxotir quvchilar uchrab turadi. Bunday quvchilar hamisha ham-

ma yoqqa «aiang-jalang» qilaveradi, biron narsa ustida diqqatini **tuff** tura olmaydi. Bolalarning parishon b lib qolishlariga, k pincha, yasli V* maktabda ular diqqatini yetarli darajada tarbiyalamaslik sabab b ladi.

Parishonlikni odamning hech bir narsaga diqqat qila olmasligi **deb** tushunish yaramaydi. Odam hamisha diqqat qila olish qobiliyatiga **egadir**, lekin odam diqqatining t planish darajasi hamma vaqt bir **xil** b lavermaydi. Parishonlik - bu eng kuchsiz diqqatdir, miya **p stida** q z algan joyning kuchsiz b lishligidir.

Diqqat haddan tashqari kuchli b lganida ham alohida parishonlikni k rish mumkin. Eng kuchli diqqatda ongimiz diqqat qaratilgan narsaga batamom t planadi va kam chal iydi yoki hatto boshqa kuchli q z ovchilar ta'sir qilib turganida ham sira chal imaydi. Odam narsaga juda berilib ketganda vaziyatni unutib q yadi, tevarak-atrofdagilarning gapi qulo iga kirmaydi, zining odatlangan ish-harakatlarini sezmay qoladi. Diqqat kuchli b lgan vaqtda odamning parishon b lib qolishini har bir kishi z tajribasidan yoki boshqa odamlarda k rganlaridan yaxshi biladi. Masalan, odam haddan tashqari quvongan vaqtda mana shunday parishon b lib qoiadi. Odamning quvonishiga sabab b lgan narsa, hodisalar ba'zan odam ongini ziga shu qadar jalb qilib oladiki, boshqa hech bir narsa uning ongiga borib yetmaydi yoki yetsa ham, juda qiyinchihklar bilan borib yetadi. Odam haddan tashqari xursand vaqtda shu xursandchilik uy otgan obyektga taalluqli narsalamigina idrok qiladi, faqat shu narsalar t risidagina ylaydi. Ba'zan biron-bir juda qiziqarli roman qiganda, matematikadan murakkab bir masalani yechganda va umuman biron faoliyatga juda berilib ketgan vaqtda bizda ham shunday parishonlik holati sodir b ladi.

P. Pavlov bunday parishonlikning fiziologik asosini k rsatib bergan: « yga ch mib ketganimizda, biror ishga juda berilganimizda tevarakatofimizda b layotgan narsalami k zimiz k rmaydi, qulo imiz eshitmaydi — bu yaqqol manfiy induksiyaning yuz berishidir» (III tom, 2-kitob, 335-bet). Buning ma'nosi, bosh miya p stining bir uchastkasida sodir b lgan q z aiish p stning boshqa uchastkalarini tormozlaydi, demakdir.

Diqqatning barqarorligi. Diqqat ma'lum darajada barqaror va beqaror b lishi mumkin.

Uzoq muddatgacha bir narsaning ziga qaratilib tura oladigan diqqat **barqaror** diqqat deyiladi. Agardiqqat biron-bir faoliyat jarayonida boshqa narsaiarga, keraksiz narsalarga chal iyversa yoki tez sustlashib va s nib qolsa, bunday diqqat **beqaror** diqqat deyiladi. Masalan, quvchi butun dars davomida darsning borishiga diqqat qilib qituvchining tushuntirishlarini boshqa narsaiarga chal imay tinglab borsa, biz quvchining

diqqatini barqaror diqqat deymiz. Bardi-yu, quvchi qituvchining tu- (huntirishiariga awal boshda quloq solib borib, lekin 10-15 daqiqadan **keyin** boshqa narsa bilan shu ulla, yoki boshqa narsalar t risida xuyoiga berilib ketsa, yoki qituvchining tushuntirishidagi ayrim momentlarni «eshita olmay qolibman» desa, yo b lmasa kitob qisa-yu, iming mazmuniningayrim momentiariga«e'tiborbermabman» desa, bun- tliiy diqqat beqaror diqqat deyiladi.

Diqqatning barqaror diqqat yoki beqaror diqqat turiga kirishini k rsatuvchi qafiy belgilangan biror-bir me'yor, k rsatkich y q va bun- day me'yor, k rsatkichning b lishi mumkin ham emas. Diqqatning barqarorligini diqqatning turi — ixtiyoriy va ixtiyorsizligiga qarab, shuningdek, biron-bir turdagi diqqat bilan bajarilayotgan ishning maz- numi ya xarakteriga qarab har xi! baho berish mumkin.

Har bir kishining diqqati amaliyotda, faoliyat jarayonida, tarbiya qi- lish va z- zini tarbiyaiash y li bilan sib, maMum darajada kuchli va harqaror diqqat b lib qoiadi.

V. DIQQATNING KUCHI VA BARQARORLIGINI TA'MIN ETADIGAN SHART-SHAROITLAR

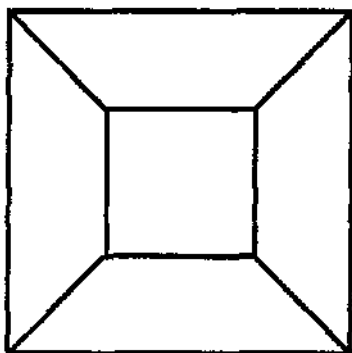
Odam faoliyatining barcha turida, albatta, nihoyatda kuchii (eng k p t plangan) va nihoyatda barqaror diqqatning ahamiyati juda kattadir.

Diqqatning kuchli va barqaror b lishi bir qator shartlarga: diqqat obyektining mazmundorligiga, faoliyatga, ish bajarilayotgan vaziyatga, odamning ruhiy holatiga, irodasiga va qiziqishlariga bo liqdir.

Diqqat obyektining xarakteri va ishning mazmundorligi: Diqqatning kuchli va barqaror b lishi diqqat obyektining mazmundorligiga k p ji- hatdan bo liqdir. Diqqat obyektii qanchalik mazmundor b lsa, diqqat ham shu qadar kuchli va barqaror b lishi mumkin. Mazmunsiz narsa- larga diqqatni qaratish va tutib turish ancha mahol ish. Masalan, bir yoraq toza qo ozga chizilgan doiraga uzoq vaqt diqqat bilan qarab turish yoki qimirlamay turgan nuqtaga tikilib qarab turish ancha qiyindir.

Shuningdek, tinimsiz birxil balandlikda vabirxil kuch bilan chiqayot- gan tovushni ancha muddatgacha eshitib turish ham qiyin (ba'zan mum- kin ham emas). Bu singari mazmunsiz narsalar ustida diqqatni t xtabib turishlikka urinib k rsak, diqqatimiz har 3—5 soniyadan keyin boshqa narsalarga chal iydi yoki tebranib turadi, ya'ni har 3—5 soniya orali ida odam goh qunt bilan diqqat qiladi, goh diqqati sustlashadi, bu ikki hol biridan ikkinchisiga tib turadi.

Diqqatning tebranish hoiiatini, masalan, quyidagi misolda k ra olamiz.

35-rasm.

Agar kesik piramidaning rasmiga bir necha vaqt tikilib qarab tursak, bunda piramidadagi kichik to'rtburchak goh yuqoriga bo'rtilib goh ichkariga botiq bo'lib ko'rinadi.

Diqqatning shunga o'xshash tebranishini jimjit sharoitda cho'ntak soatining chiqillashiga quloq solib ko'rilganda kuzatish mumkin: soatning chiqillashi goh sekinlashadi, goh to'xtab qoladi; goh, soat yana chiqillay boshlaydi. Idrok qilishdagi bunday o'zgarishlar — diqqat tebranishining natijasidir. Diqqatning tebranishi, ya'ni qunt bilan diqqat qilish va diqqatning sustlashishi ba'zan bir daqiqa ichida 25—30

martagacha bo'ladi. Rus psixologi N.N.Langening tekshirishlarida ko'rsatilishicha, diqqat 2—3 soniyagacha, ko'pi bilan 12 soniyagacha tebranmay tura oladi. Odam charchagan vaqtida diqqat tebranishining tezligi ortadi.

Ammo diqqat qaratiladigan narsaning mazmuni har xil bo'lsa va ayniqsa, bu narsa harakat qilib tursa, diqqat ancha barqaror bo'ladi. Odam mazmundor ishga diqqat qilganida, uning diqqati 15—20 daqiqa va undan ko'p vaqt hech bir narsaga bo'linmay hamda chalg'imagay to'xtab tura oladi. Diqqatning muttasil 20 daqiqa qaratilgandan keyin boshqa yoqqa bir necha soniya chalg'ishi ishning borishiga deyarli yomon ta'sir etmaydi. Bunda oz-moz 2—3 soniya dam berilishi bilan diqqat bir necha soat davomida barqaror turishi mumkin.

Shu bilan birga, ish qanchalik mazmunli bo'lsa, bu ishda xotira, xayol va fikrlash jarayonlari qanchalik samarali va xilma-xil bo'lsa, odamning shu ishga qaratilgan diqqati shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Idrok, esga tushirish va shuning kabi hissiy faoliyatlarga nisbatan tashqi harakatlardan bog'liq bo'lgan faoliyatlarda diqqat kuchli hamda barqaror tarzda namoyon bo'ladi.

Ish sharoiti va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi biror yumush bajarilayotgan va odam idrok qilib turgan sharoitga bog'liqdir.

Bu sharoitda biron-bir narsa odam diqqatini beixtiyor ravishda jalb qilsa, diqqatning barqarorligiga halal berishi, diqqat kuchi esa zaiflashishi mumkin. Masalan, sinfning eshigi ochilib-yopilib tursa, sinfda ikki-uch o'quvchi gaplashib o'tirsa yoki koridorda to'polon bo'lib tursa va shunga o'xshash hollarda o'quv ishi jarayonida diqqatning barqarorligiga halal beradi va diqqat kuchi zaiflashadi. Shuningdek, sinf doskasidagi muayyan darsga bevosita aloqasi bo'lmagan har xil yozuvlar, rasmlar ham diqqatni

Chal itadi. Bularning hammasi quvchilarning zarur narsalarga qaratilgan diqqatini boshlashtiradigan ikkinchi darajali taassurotlardir.

Albatta, diqqatni sira chal olmaydigan sharoit kam uchraydi. Fabrika va zavod sexlaridagi mashinalarning shovqin-suronlari orasida o'z uyda o'z uyda kuchli va barqaror diqqatni talab qiluvchi ishni bajarishga tashvish keladi. Hunday sharoitda diqqatning tashvish planishi va barqarorligini saqlab turish uchun uni chal itadigan qo'zg'atuvchi ovchilar ta'sirini yengishga tashvish keladi. Diqqatning kuchsizligi, uning beqarorligi, jumladan, odam diqqatini chal ituvchi qo'zg'atuvchi ovchilar ta'sirini yenga olmasligida ko'rinadi.

Yana shu narsani ham ko'zda tutish kerakki, har qanday qo'zg'atuvchi qo'zg'atuvchi diqqatning kuchi va barqarorligiga hamma vaqt ham yomon ta'sir qilmaydilar. Juda ko'p hollarda unchalik kuchli bo'lmagan ikkinchi darajali qo'zg'atuvchining ta'sirovsiz bir tekisda ta'sir etib turishini bilib payqamaymiz. Bunday qo'zg'atuvchining ta'siri diqqatimizni chal itmaydi hamda uning kuchi va barqarorligini buzmaydi. Masalan, biz kitob o'qib yoki hikoya eshitib turgan paytimizda soatning chiqillashini, zimiz tushib ketayotgan tramvay yoki poyezdning shovqinini payqamaymiz. Ma'lumki, mana shunday ikkinchi darajali qo'zg'atuvchilar bifzan, hattoki diqqatimizni kuchaytiradi. Ba'zi vaqtda shamoining ovo-ovi, sekin eshilib turgan musiqa sadosining ta'siri ostida biron narsani qo'zg'atuvchi yoki fikr yuritar ekanmiz, bizda o'z uyda o'z uyda tashvish planigan diqqat yuz beradi. Ikunday holat ikkinchi darajali qo'zg'atuvchi ta'siri bilan tashvish iigan qo'zg'atuvchi alishning diqqat markazida turgan narsadan keladigan qo'zg'atuvchi aushga qo'zg'atuvchi shilishi tufayli sodir bo'lsa kerak, lekin qo'zg'atuvchi alishning bunday «kuchayishi» ikkinchi darajali qo'zg'atuvchi «sezilib» turishiga qaramay, uning ta'siri diqqat markazida turgan narsaning ta'siridan anchagina sust bo'lgandagina yuz berishi mumkin.

Hissiyot va **diqqat**. Diqqatning kuchi va barqarorligi hissiyotga bog'liq. Bu yerda hissiyotning roli ikki xil — ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin.

Hissiyot diqqat qaratilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan taqdiridagina diqqat uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi: bunday hissiyot qanchalik kuchli bo'lsa, diqqat ham shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan, hissiyotga bog'liq. Kishining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar, emotsiyalar ham ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligini mustahkamlaydi va zayratiradi. Bilish va amaliy faoliyat jarayonida kishining ongi tobora ko'proq yangi narsalar bilan boyib borar, bilmagan va o'z bilgan narsalarini bilib borar ekan, diqqatning tashvish planishi va barqarorligi ham ortib boradi. Yangilikni sezish hissi kishining bilish faoliyatini kuchaytiradi, faollashtiradi, shu bilan birga, diqqatning kuchini va barqarorligini mustahkamlaydi.

Diqqatning kuchi va barqarorligiga kishining ayni paytdagi umumiy

kayfiyati ham ta'sir qiladi. Yaxshi kayfiyat har qanday ishda **diqqatim** ning kuchini oshiradi.

Diqqat obyektidan b lak sabablar tufayli q z algan **his-tuy ul** diqqatning kuchi va barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday his-tuy u' diqqatni chal itadj va kuchsizlantiradi hamda uning barqarorligini **bu** di. Masalan, q shni sinfdagi musiqa yoki ashula ovozi tufayli tu il hissiyot quvchilaming darsga qaratilgan diqqatlarini b shashtiradi.

Iroda va diqqat. Ixtiyoriy (irodaviy) diqqatning kuchi iroda **kuc** bilan saqlab turiladi. K pincha, ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi ha faoliyat jarayonida irodaning z ri bilan ushlab turiladi. Shuning **uchu** iroda, asosan, diqqatda k rinadi, desa b ladi. Agar kishi diqqatli b lishn xohlab, buning uchun z r bersa, diqqat kuchli va barqaror b ladi; bunda kishi ixtiyorsiz ravishda paydo b ladigan va diqqatning obyektiga munosabati bilmagan taassurotlar, tasawurlar, flkr va hissiyotlarni **siqib** chiqarish va y q qilib yuborish uchun z r harakat qiladi.

Irodaning ishga solinishida kishining bir maqsadga intilishi, **uning** ishga shaylanib, hozirlanib turishi katta ahamiyatgn egadir. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat hosil qilishda ma'lum ishga moyillik va tayyor b lishlik katta rol ynaydi. Bu ishga shaylanish, y l tutishdir. Chunonchi, agarda quvchi uy vazifasini tayyorlashga shaylansa, qish ishiga hafsala q ysa, uning diqqati butun ish davomida unchalik. z r berishni talab qilmaydi. Shuning bilan bir vaqtda, uning diqqati kuchliroq va barqarorroq b ladi. Diqqatning oyat darajada mujassamligini va barqarorligini saqlab turish uchun kishining ishga muvotiqqlanishi, ishlashga odatlanib qolganligi katta ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, deyarli har qanday ish boshda qiyinchiliklar bilan bo liq b ladi, kishidan aihoda kuch bilan z r berishhkn talab qiiadi. *Bironta* yangi ishning boshlanishida unga qarata birdaniga diqqatni t plash qiyin b ladi. Biz, k pincha, zimizni ma'lum bir ish bilan «shu ullanishga» majbur qilamiz. Masalan, fanning biz uchun qandaydir yangi b lgan sohasi b yicha kitoblarni sistemali ravishda qiymiz. Bunday hollarda diqqatimizni t plash uchun, k pincha, anchagina z r berishga, k p kuch sarf qilishga t ri keladi. Lekin, ma'lum bir vaqt davomida aynan bir sharoit va ayni bir vaqt ichida malum ish bilan shu ullanar ekanmiz, natijada bunday ishga rganib qolamiz. Masalan, kitob bilan ishlashni olsak, unga rganib qolgan sharoitimiz bilanoq aytarli z r bermay va unchalik kuch sarf qilmay qiy boshlaymiz. Faoliyatimizning boshqa turlarida ham diqqat berib turish uchun bizda hosil b lgan odatlar xuddi shunday ahamiyatga egadir.

Shunday y I bilan biz uchun misli odat b lib qolgan diqqat, ya'ni ma'lum birtashqi ifodaga ega b lgan va organizmning ayni ish sharoitiga odatlanib k nikishi tufayli doimo ishga tayyor diqqat hosil b ladi.

Bunday diqqat psixologiyada, boshqacha qilib aytganda, odat b lib **qolgan** diqqat deb ataladi.

Bunday odat b lib qolgan diqqatning hosil b lishida ishdagi saran- (omlik, jumladan, ma'lum ish joyining tayin b lishligi, muayyan bir ishning mn*lum reja bilan qilinishi (qish mash ulotlarining qafiy jadvaliga ri- oya qilinishi), mehnat asboblarining va materiallarining joy-joyida b lishi katta ahamiyatga egadir. Maktabda partadagi rinni tez-tez almashtirib turish, uyda doimiy ish joyining b Imashgi — bularning hammasi quvchining diqqatiga salbiy ta'sir qiladi.

Odat b lib qolgan diqqat ishda saranjomlik b lishi uchun juda muhim- dir. Bizdagi odatlar mashq natijasida hosil b ladi. Shuning uchun, kuchti va barqaror diqqat ham mashqning mahsulidir.

Qiziqishlar va diqqat. Diqqatning t planishi va barqarorligini saqlab turishda kishining qiziqishlari katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi, asosan, kishining ayni faoliyatiga bevosita qiziqishiga, ishti- yoqiga bo liq. Bevosita qiziqish — bu ayni ish jarayonining, ish-harakat- larning ziga, ish usullariga b lgan qiziqishdir.

Ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan vositali qiziqishga, ya'ni faoliyatning maqsadi, ishning natijasi bilan qiziqishga bo liq. Ixti- yoriy diqqat asosida qilinadigan ish jarayonining zi z r berishni talab qilish tufayli noxush b lishi mumkin. Bunday ish davomida diqqatning t planishi va barqarorligi erishilgan maqsadni, ish natijalarining zaruriigi va ahamiyatini anglash orqali saqlab turiladi. Yoshlarning qiziqishlari, ularning asosiy va hayotiy maqsadlari zbekistonning mustaqilligini mus- tahkamlashi, uning kelajagini, faolligini ta'minlashdan iboratdir. Bunday maqsadlarni anglash z ishi jarayonida diqqatining oyat darajada t planishi va barqarorligini ta'min etuvchi eng muhim shartlardandir.

VI. DIQQATNING TARAQQIYSI

Bolalar diqqati juda erta — hayotlarining birinchi oylaridayoq k rina boshlaydi. Dastawal ixtiyorsiz diqqat namoyon b ladi. Bola z diqqatini biron jihati bilan - rang-barangligi, ohangdorligi, harakatchanligi bilan ajralib turuvchi ma'lum bir narsalarga (tovushlarga va shuning kabilarga) qaratadi. Bolalarning yoshlari ul aygan sari, yin faoliyatlari davomida, tarbiya ta'siri bilan **ixtiyorsiz** diqqatlari taraqqiy qila boradi. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi sib borayotgan hissiyot, ehtiyoj va qiziqishlar bilan bo liqdir. Jxtiyorsiz diqqatning taraqqiysi *shundan* iboratki, bunda ixtiyor- siz diqqatni tu diruvchi narsalar doirasi orta boradi. Bundan tashqari, ix- tiyorsiz diqqat anchagina kuchli va barqaror b Ia boradi.

Ixtiyorsiz diqqat inson faoliyatining barcha turlarida katta rin oladi.

Jumladan, ixtiyorsiz diqqat ish jarayonida katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqat qish materialini zlashtirishni yengillashtiradi va quvchilarni unchalik toliqtirmaydi. Bunday material yengil va k pincha juda puxta zlashtiriladi. Shuning uchun, qish jarayonida quvchilarning ixtiyorsiz diqqatlaridan mumkin qadar foydalanish lozim. qitishning k rgazmali va jonli b lishi, qish materiaHni quvchilardagi borbilimlar bilan bo lab bevosita qiziqarli qilib berish ixtiyorsiz diqqatni saqlab turishga yordam beradi.

Lekin qish jarayonining hammasini faqatgina ixtiyorsiz diqqat asosida olib borish yaramaydi.

«Biroq, passivdiqqatningbir zi kifoya qilmaydi, hatto uningjudaerta va haddan tashqari tez hamda faol diqqatning yordamisiz sishi bir xil ruhiy dardga aylanib ketishi mumkin. Bunda ruh kuchsizlanib, yalqovlanib, hamisha qiziq-qiziq hikoyalar yoki qiziq-qiziq kitoblar bilan ta'sirlanib turishni talab qiladigan b lib qoladi» (K.D.Ushinskiy. H36paHHbie neflaronnecKHe COHHHCHHH, II tom. Uchpedgiz.1939-y., 171-bet).

Ta'lim va umuman inson faoliyatining barcha turlari, asosan ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat asosida sib boradi. Ixtiyoriy diqqat yosh ul ayishi bilan, inson faoliyati davomida va asosan tarbiyaningta'siri ostida sib boradi.

Dastlab katta kishilar bolaiarning diqqatini biron-bir narsaga qaratadilar. Odatda, bolalarga shunday deydilar: «bu yoqqa qara», «mening gapimni eshit», «ashulaga quloq sol» va shuning kabilar. Kattalar tomonidan qaratiladigan mana shu tarzda ixtiyoriy diqqat bolaning ikki yoshga qadam q yishi bilanoq k rina boshlaydi. Bunda bola diqqatining t planishi va bir qadar barqarorligini saqlab turishi uchun yoshlik paytidan boshlab beixtiyor ziga jalb qiladigan q z atuvchilarning taassurotini yengishga t ri keladi. Katta kishilar bolani tozalikka, tartibli, yakka, intizomli b lishga va jamiyat ichida yashash qoidalariga rgatadilar. Bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni taraqqiy qildiradi. Keyinchalik, 3—5 yoshlardan boshlab, ixtiyoriy diqqat bolaning z tashabbusi bilan ham sa boshlaydi.

Bolaning mana shu yoshlarida va butun bo cha yoshi davrida ixtiyoriy diqqatning sib borishi uchun yin juda katta ahamiyatga ega.

yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga t plab, z tashabbuslari bilan malum maqsadlarni ilgari suradilar. Ma'lum bir yin qoidalarini bolalarning zlari tanlab oladilar, bunga z harakatlarini moslashtiriladi va bir-birlarining harakatlarini kuzatib boradilar. Mana shularning hammasida faqat ixtiyorsiz diqqat emas, balki bolalardagi ixtiyoriy diqqat ham k rinadi, bo cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning sib borishi uchun yin bilan bir qatorda, ularning uyidagi ishlarning ba'zi birlarida

qatnashishiari, jumladan, o zlanga tegishli ishlarni ziari bajarishlari katta ahamiyatga ega.

Bolalardagi ixtiyoriy diqqat, maktab yoshidan boshlab, xususan tez sa boshlaydi. qish ishida - darsni eshitish, kitob qish, masalalarni yechishda, asosan, ixtiyoriy diqqat talab qilinadi. Shuning bilan birga, qish jarayonining zi ixtiyoriy diqqatning hamda uning turishi va barqarorligining sishiga yordam beradi.

Bolalarda ixtiyoriy diqqat bilan ishlash qobiliyatini stirib borish maxsus tarbiya vazifalaridan biridir. Maktabda ta'lim-tarbiya ishlari sohasidagi vazifalarga, jumladan, quvchilar irodasi va intizomini tarbiyalash bilan bo liq b lgan ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash vazifasi ham kiradi.

Bolalarning yoshlari ul aygan sari, diqqatning ayrim sifatleri, uning k lami, k chuvchanligi, b linuvchanligi, kuchi va barqarorligi sa boradi.

Bolalarning diqqati, awalo, k lamning torligi, bir narsadan ikkinchi narsaga sekinlik bilan k chishi va z i a b tinishi bilan ajralib turadi. Bir yoshgacha b lgan bolalarda biz, faqatgina juda tor konsentratsiyalashgan diqqatni k rishimiz mumkin. Masalan, agar bir q lida oima ushlab turgan bolaning ikkinchi q luga ham olma bersak, u paytda ikkinchi olmani olishi bilanoq, awalgi ushlab turgan olmasini tashlab yuboradi. Demak, bunda boianing diqqati z q lida ushlab turgan ikkita narsaga ham taqsimlay olmaydi. Keyinchalik diqqatning b linuvchanligi kattalar yordami bilan bolalarning yin faoliyatlarida, qish jarayonida va amaliy mehnat jarayonida sib boradi.

Bolalarning yoshlari ul aygan sari, diqqatning kuchi va barqarorligi sa boradi. Diqqatning bu xususiyatlari bolalarning yin faoliyatlarida, mehnatda va asosan qish jarayonida sadi.

qish jarayoni uchun diqqatning ma'lum darajada kuchli va barqaror b lishligi talab qilinadi. Diqqat barqarorligining sishiga bolalar ongingning mazmunan boyishi va xususan, ular tafakkurining sishi katta yordam beradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar diqqatining kuchi va barqarorligi ularning tabiatidagi hissiyotchanlik bilan k p jihatdan bo liq. Bu yoshdagi bolalarning hissiyotlari davomli va barqarorb l imaganidek, ularning diqqatlari ham aytarli barqaror b lmaydi. Lekin bolalarning hissiyotiari k pincha juda kuchli b ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari, garchi qisqa vaqt ichida davom etsa ham, kuchli b ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari anchagina barqaror b la boshlaydi. Shuning uchun pedagog qish materialini hissiy momentlar bilan boyitar ekan, bu bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turishga yordam beradi. Shuning uchun diqqatga doir bu sifatlarning keyingi taraqqiyoti ham irodaning taraqqiyoti bilan bo liqdir.

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL JARAYONI

XI bob. HISSIYOT (EMOTSIYA)

I. HISSIYOT T RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Kishi biror narsani idrok va tasavur qilganida, eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (xush) yoki yoqimsiz (noxush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo'ladi. Bu kechirmalarda odamning o'z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalarga), odamlarga va o'ziga nisbatan subyektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (emotsiyalarimizning) birinchi beigisi va elementidir.

Voqelikning ayrim hodisalari kishini quvontiradi, ayrim hodisalar xafa qiladi, ba'zi hodisalarga kishi qoyil qoladi, ba'zi hodisalardan azablanadi, odam ba'zi hodisalarni ko'rib chiqadi, ba'zilaridan qo'rqadi. Xursandlik, xafalik, qoyil bo'lish, azablanish, qahr, qo'rquv va shu kabilarning hammasi emotsional kechinmalarning xilma-xil turlaridir, odamning voqelikka bo'lgan turli subyektiv munosabatidir, odamning o'ziga ta'sir qilyotgan va uning o'ziga ta'sir qilayotgan narsalardan tuziladigan kechinmalardir.

Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, hodisalarga va o'ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechinmalarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi. Shuning uchun ham subyektiv kechinmalardan iborat bo'lgan hissiyotlar ijobiy va salbiy hissiyotlar deb ajratiladi. Lekin hissiyotlaryoqimli yoki yoqimsiz subyektiv kechinmalar bo'lish jihatidagina emas, shu bilan birga obyektiv, ijtimoiy ahamiyatlari jihatidan ham ijobiy va salbiy hissiyotlar deb farq qilinadi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtayi nazardan beriladigan baho bilan ijtimoiy nuqtayi nazardan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo'lmaydi. Subyektiv ravishda noxush, kishini ranjitadigan kechinmalar tariqasidagi ko'pgina hissiyotlar, ijtimoiy nuqtayi nazaridan qaraganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadi. Masalan, kishidagi uyaliq vijdon azobi yoqimsiz va hatto qattiq azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hislar yuksak, ijobiy axloqiy hislardir.

nzab va qahr hissi har bir kishida salbiy, noxush kechinma holatida tadi. Ammo ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hissiyot nima inbabdan tu ilganligiga va nimaga y nalganligiga qarab ijobiy yoki salbiy hissiyot b lishi mumkin. Agarbu hissiyotlaraxloq tamoyillarga t ri kelmaydigan noj ya ish qilib q ygan kishiga nisbatan tu ilgan b lsa, bu hissiyot ijobiy axloqiy hissiyotdir. Ammo bu hissiyot biror shaxsiy norozilik sababli, masalan, majlisda qilingan haqli tanqid sababli tu dirgan b lsa, bunday hissiyot zbek kishisiga nomunosib, past hissiyotdir.

Hissiyot biz idrok qilayotgan, tasawur qilayotgan va fikr qilayotgan hodisalar va tasawurlar, shuningdek, bizning harakatlarimiz va qiliqlarimiz ta'siri bilan tu iladi. Narsalar idrok, tasawur va fikr qilinayotganligi uchungina bizda ayrim tuy ular tu ilib qolmasdan, balki, asosan, bu narsalar bizning ehtiyojlarimiz, manfaatlarimiz bilan ma'um bir darajada bo langanligi uchun ham bizda turli tuy ular tu diradi, biz idrok, tasawur va fikr qilayotgan narsalar bizning ehtiyojlarimizga va manfaatlarimizga aloqasi b limgan taqdirda bizda sezilarii hissiyotlar tu ilmaydi. Bunday narsalar k pincha e'tiborimizdan chetda qolaveradi.

Shunday qilib, hissiyotlarning manbalari (yoki sabablari), birtomondan, bizning ongimizda aks etayotgan tevarak-atrofdagi voqelik b lsa, ikkinchi tomondan, bizning ehtiyojlarimizdir.

K p hollarda emotsional kechinmalarimizning mazmuniga bizning intilishlarimiz ham kiradi. Intilishlar esa hamisha ehtiyojni ifodalaydi. Lekin hissiyotlar ehtiyojlar sababli paydo b lishi tufayli, intilishlar bilan hissiyotlarbir-biriga «q shilib ketib» bitta tuy u, kechinma holidanamoyon b ladi. Bunday holiarda hissiyotlar, odatda, intilishlarni tu diradi yoki mavjud intilishlarni kuchaytiradi, shuning uchun ehtiyojlamiz zi ham faol kechinmalar b lib qoladi. Hissiyotlarning y nalishi, faolligi intilishlarda namoyon b ladi.

Shunday emotsional holatlar ham b ladiki, bunda intilish juda sust b ladi yoki butunlay b lmaydi. Bu xil samarasiz, passiv hissiyotlarni, odatda, sentimentallik deb ataydilar. Sentimentallik — harakatsiz hissiyot b lib, odatda, faqat s z bilan cheklanib, oh-vohlar qilish, ba'zan k z yoshi t kishdan nariga bormaydi.

Hissiyotlarning faollik darajasi kishidagi q z alish va kuchianish holatida yoki tinchish va b shashish holatida, yoki kishidagi hamma kuchlar ayratga kirgan holatda, yoxud bu kuchlar zaifiashgan va b shashgan holatda namoyon b ladi. Hissiyotlarning mana shu faollik darajasiga qarab, ular stenik va astenik hissiyotlarga b linadi.

Kishining hayotiy faoliyatini oshiradigan, ayratini orttiradigan hissiyotlar stenik hissiyotlar deb ataladi. Masalan, nihoyatda xursandlik, azablanish hislari stenik hissiyotlar qatoriga kiradi. Kishining hayotiy

faoliyatini pasaytiradigan, ayratini susaytiradigan hissiyotlar **astenik** hissiyotlar deb ataladi. am- ussa, ma'yuslik, afsuslanish kabi hissiyotlar mana shunday astenik hissiyotlardir.

«His» degan termin k pincha «sezgi» degan termin bilan bir ma'noda ishiatiladi. Masalan, ba'zan: «Men yoru likni his qilyapman, men issiqlikni his qilyapman» deyish rniga: «Men yoru likni sezyapman, men issiqlikni sezyapman* deb ham aytishadi. Shu vaqtgacha biz psixologiyada ham sezgi organlari deyish rniga his qilish organlari deb aytishga odatlanib qolganmiz.

Sezgi bilan hisni bir-biridan farq qilish kerak. Sezgi odamdan mustaqil ravishda mavjud b ladi, u narsalar va hodisalarning in'ikosidir. Hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini ifodalovchi tuy uiar, kechinmalardir. Sezgilar bizga narsalar va hodisalarning zini bildiradi, ammo hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini, bu narsalar va hodisalar odamda qanday holat tu dirganligini (xush yoki noxush holat tu dirganligini) bildiradi.

II. HISSIYOTNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Emotsiona! kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, zgarishlar bilan bo liq ekanligi har kungi tajribada k rinib turibdi. Masalan, emotsional kechinmalarcho ida qon aylanishi zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi. Bir xii emotsional kechinmalar cho ida odam qizaradi, boshqa bir xil emotsional kechinmalar cho ida esa odam oqaradi yoki b zaradi. Emotsional jarayonlarning yurak faoiyatidagi zgarishlar bilan bo liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan s z bir-biriga xshash ma'noda ishlatiladi. Odatda, «yuragim orziqib ketdi», «yuragim orqamga tortib ketdi», «yuragim yorilay dedi» debgapiriiganida, «yurak» s zi bilan q rqi b ketish, sevinish kabi hislar ifodalanadi.

Emotsional kechinmalar vaqtida nafas olish ham zgaradi: ayrim kechinmalar vaqtida nafas olish tezlashadi, ayrim kechinmalar vaqtida esa nafas olish susayadi. Shuningdek, ovqat hazm qilish jarayonlari va ichki sekretsia bezlarining faoliyati ham zgaradi. Emotsional jarayonlar butun organizmning faoliyatiga ta'sir qiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi, awalo, bosh miya p stida sodir b ladigan jarayonlardir.

Bosh miya p sti hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya yarim sharlari olib tashlangan hayvonlar eng arzi mas sabablar bilan muttasil va shu bilan biiga kuchli ravishda hayajonga kelaveradi. Miya p sti zaiflangani nati-

insida bet muskulari falaj bo'lgan kishilar har xil narsalarga, hatto juda arziyas narsaga ham hamisha va qattiq kula beradi. Bosh miya pastining faoliyati buzilishi natijasida ba'zi kishilarda har xil taassurot, bu taassurotga butunlay muvofiq bo'lgan teskari emotsional alomatlarni qo'zg'atadi - kuldiradi yoki yig'latadi. Bunday hollarda bemor kishilar kichkina qizilari kulib tursalar ham, aslida amgingin bo'ladilar, kuz yoshi tashkari turib esa xursandlik his qiladilar.

I.P. Pavlov tarkib topgan dinamik stereotip faoliyatidagi buzilishlar kichkina hissiyotlarning fiziologik asosi ekanligini kuzatib olingan. U dinamik stereotipdagi buzilishlarni kuzatish natijasida chiqargan xulosani ta'kidlab bunday deb yozadi: «Mening fikrimcha, katta miya yarim sharlaridagi boya bayon qilingan fiziologik jarayonlarni, odatda, zimzicha subyektiv tarzda, umuman ijobiy va salbiy deb ataydigan *hislarga* muvofiq keladi, deb o'ylash uchun yetarli asos bor... Bular qiyinlik va yengil tortish hissi, tetiklik va charchash hissi, mamnunlik va norozilik, suyunish, tantana va umidsizlik hissi va hokazo.

Menimcha, kichkina odatdagi turmush tartibining o'zgarish paytlarida, odat bo'lib qolgan bironta mashg'ulot tashkil etilganida, yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob cho'chida, maslak va e'tiqodlarda keskin buzilishlar ro'y bergan cho'chida kechiriladigan o'zgarish hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik stereotipning o'zgarishi, uning yoz qolishi va yangi dinamik stereotipning qiyinlik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak» (III tom, 2-kitob, 243-244-bet).

Hissiyotlar **bosh miya pastining ostki qismlari faoliyati** bilan ham bog'langan. Jamiadan, kuz o'zgarish bo'lgan ihsilarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, kuz o'zgarish bo'lgan ihsilning shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya pastini ostidagi markazlardan mahrum bo'lgan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari bo'lmaydi.

Bosh miya pastini ostidagi qismlarda vegetativ nerv sistemasini boshqaruvchi markazlar bor. Bu markazlar emotsional kechinmalar bilan mustahkam bog'langan.

Ba'zi hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining hamda bu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining oshib ketganligi sababli tuzatiladi. Shu sababli, ba'zi emotsional kechinmalar vaqtida qon aylanish organlarining faoliyati, ovqat hazm qiladigan organlar faoliyati kuchayganligini, nafas olish o'zgarishligini, kuz o'zgarish nurlanishini, rangning qizarganligini kuz ramiz va hokazo. Bunday hollarda ichki sekretiya bezlarining faoliyati oshib ketib, ular nerv sistemasini oziqlantiruvchi va qo'zg'atuvchi kerakli moddalarni organizmga ajratib beradi. Bunday emotsional holat

cho'ida biz ayratimiz oshib ketganligini sezamiz, zimizni barda ishchan his qilamiz.

Aksincha, boshqa ba'zi bir hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining va shu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining pasayishi sababli tu iladi. Qay u, am, q rquv singari mana shunday salbiy emot siyalar cho'ida qon aylanish, ovqat hazm qilish, nafas olish zgaradi, kishini rangi oqarib-b zarib ketadi, uning k zlari nursizlanadi va hokazo.

Ba'zi salbiy hissiyotlar, masalan, azab, vahima ba'zan vegetativ nerv sistemasining faoliyatini oshirib yuboradi. Lekin bunday hollarda ham shu hissiyotlarning salbiy xarakteri shu narsada namoyon b ladiki, bunday hissiyotlar tugashi bilan organizm b shashib ketadi, kishining tinkasi quriydi, ba'zan esa kishida alohida asabiy betoblik vujudga keladi.

Biz zimiz sababini anglamagan emotsional holatning, ya'ni bizga sababi ma'lum b lmagan tuy ularning bizda tu ilishi vegetativ nerv sistemasida va bu sistema boshqaradigan organlarda b ladigan zgarishlar bilan izohlanadi. Chunonchi, odamda ba'zan besabab xushchaqchaqlik, besabab xavotirlanish, k ngi! ashlik va shu kabi holatlar paydo b ladi.

Biroq, shuni nazarda tutish kerakki, vegetativ nerv sistemasi bosh miya p sti bilan bo langan b lib, odam organizmida b ladigan vegetativ jarayonlarning hammasi bosh miya p stiga b ysunadi. I.P. Pavlov taMimotiga k ra, nerv sistemasining oliy b limi b ligan bosh miya «badanda b ladigan hodisalarning hammasini idora qilib turadi» (sha kitob, 410-bet).

Bundan chiqadigan xulosa shuki, emotsionat kechinmalarning hammasi bosh miya p stining faoliyati bilan ma'lum darajada bo l angandir.

Ikkinchi signal sistemasi odamning emotsional kechinmalarida katta rol ynaydi, ikkinchi signal sistemasidagi bo lanishlar insoniy oliy hisslarning— intellektual, axloqiy, estetik hisslarning — nerv-fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan uziimas ravishda bo langanligi va shu orqali bosh miya p sti ostidagi qismning faoliyatiga ta'sir qilib turishi sababli, odam z hissiyotlarini ongli ravishda zi boshqarib tura oladi.

III. HISSIYOTNING TASHQIIFODALANISHI

Psixik jarayonlarning hammasi organizmning tashqi zgarishlarida va harakatlarida ma'lum darajada ifodalanadi. Lekin odamning hissiyotlari ayniqsa, yaqqol ifodalanadi. Emotsional kechinmalar organizmning tashqi zgarishlarida shu qadar yaqqol alomatiarda ifodalanadiki, odatda, biz odamning tashqi k rinishiga qarab unda qanday hissiyotlar yuz berayotganligini — u xursandmi, yoki xafami, azablanganmi yoki biror

Blmadan q r qib turganmi, unda muhabbat paydo b lganmi yoki nafrat poydo b lganmi, shodlik paydo b lganmi yoki uyalish paydo b lganmi, Xullns, mana shu hislarning k pini aytib bera olamiz. Rang k r, hol l r, degan hikmatii s zning psixologik ma'nosi bunga misol b la oladi. Hlssiyotlarning tashqi alomatlarini *ifodali harakatlar* deb ataladi.

Emotsional kechinmalar awalo muskullarning ixtiyorsiz b ladigan hnrakatlarida ifodalanadi. Ijobiy hissiyotlar vaqtida bii harakatlar, odatda, ihu hislarni tu dirgan narsa tomonga y nalgan b ladi, salbiy hissiyotlar vnqtida esa bu harakatlar shu hislarni tu dirgan narsadan teskari tomongn y nalgan b ladi. Masalan, biz bir badiiy suratni k rib undan zavq-Innsak, bizda yoqimli his tu iladi, shuning uchun beixtiyor shu suratga yaqinlashamiz. Shuningdek, qalin d stimiz bilan t satdan uchrashib qolganimizda, biz shu d stimizga tomon beixtiyor harakat qilamiz, ya'ni unga yaqin borib qolganligimizni zimiz ham sezmay qolamiz.

Ayrim salbiy hissiyotlar vaqtida bizning harakatlarimiz shu hisni tu dirgan narsadan chetlatishga intiladi. Boshqa ba'zi salbiy hissiyotlar vaqtida, masalan, azab, nafrat hislari vaqtida bizning harakatlarimiz shu emotsional kechinmalarga sabab b lgan narsa tomonga y naladi. Buning sababi shuki, bizda shu narsani y q qilish yoki uning harakatini bostirish harakati tu iladi va biz shunga intilamiz. Mustaqil vatanimizning dushmanlari, terrorizmga, diniy aqidaparastlikka, vahobizmga nisbatan bizdagi azab va nafratning ajoyib ahamiyati bor, chunki bu azab va nafrat dushmanni y q qilishga qaratilgan emotsional kechinmalardir.

Bizning emotsional kechinmalarimiz mimikada, gavda harakatlarida va imo-ishoralarda ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Kishining emotsional kechinmalari fiziologik jarayonlarda yi i, kulgi va boshqa shu kabilarda ham namoyon b ladi.

Hissiyotlarning harakatlarda, mimikada, gavdada, imo-ishoralarda va ma'noli k z qarashlarda, boshqa shu kabilarda mana shu tariqa tashqi ifodalanishlarining hammasi suratga va kinoga olish y li bilan qayd qilinishi mumkin.

Kishining emotsional kechinmalari uning nutqida ifodalanadi. Turli emotsional kechinmalarvaqtida uningtezligi zgaradi, k pincha, nutqning sintaksis tuzilishi buziladi, ritmika va intonatsiya zgaradi. tkazilgan tekshirishlarshuni k rsatdiki, amginlik va ma'yuslik hislarini ifodalovchi nutq vaqtida shu nutqni s zlovchi kishining ovozi beixtiyor pasayib ketadi, nutqning zi susayib qoladi, s zlayotgan kishining tovushi ham b linib-b linib chiqadi. Xursandlik holatida bir nima s zlayotgan kishining nutqida bunga butunlay teskari holat namoyon b ladi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida ovozning titrashi va uning past-balandligi turlicha zgaradi.

Hissiyotlarning mana shu tashqi ifodalari, odatda, ixtiyorimizdan tashqari namoyon bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim **hislar** ziga xos shaklda ifodalanadi. Masalan, qo'rquv vaqtida kishining ko'z qorachiq-lari kengayib ketadi, badani qaltiraydi, yuzi oqarib-bosib ketadi. Xursandlik hissi vaqtida kishining ko'zi yorqirab ketadi, yuzida qizarish paydo bo'ladi, harakatlar tezlashadi va hokazo.

Ammo odamning zining ifodali harakatlarini o'zgartirishi mumkin: u ba'zi harakatlarni tiyib turishi, ba'zilarini esa kuchaytirishi mumkin. Odam sun'iy ravishda yangi ifodali harakatlar yaratishi va shu ifodali harakatlar yordami bilan zidagi emotsional kechinmalarni tashqi va xilma-xil qilib ochib berishi mumkin.

Odamning zining mimikasi va gavda harakatini, shuningdek, tovushini atayin chiroqli qilib ko'rsatishi mumkin. U garchi ko'zi muayyan hissiyotlarni kechirmayotgan bo'lsa ham, ammo shu hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlar yaratishi mumkin. Chunonchi, artistlar sahnada ko'z hislarini emas, balki sun'iy mimika, imo-ishoralar, nutqining intonatsiyasi va shu kabilarni yaratish yo'li bilan muayyan ifodali harakatlarni tasvirlab ko'rsatishlari lozim bo'ladi. Har bir kishi ham ko'z hissiyotlarining tashqi ifodalarini ma'lum darajada o'zgartirishi mumkin.

Mana shu o'zgartiriladigan va yangidan vujudga keltiriladigan ifodali harakatlar, ya'ni emotsional kechinmalarning tashqi alomat-lari kishida mustahkam o'rnatilgan qolishi, ko'nikma va odatga aylanishi, shuningdek esa hisslarning tabiiy ifodasi tariqasida beixtiyor namoyon bo'lishi mumkin.

IV. EMOTSIONAL HOLATLAR VA ULARNING TURLARI

Hissiyotlar paydo bo'lish tezligi, kuchi va davomiyligi (barqarorligi) jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Hissiyotning paydo bo'lish tezligi. Emotsional kechinmalar turli hol-larda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyotlar juda tez tashqi ko'rsatmadan, darhol paydo bo'ladi, masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol azabga keladi, darhol achchiqlanadi va hokazo. Lekin ba'zan shu hissiyotlarning ziddiyatli daf'atdan zarmaydi, balki asta-sekin tu-tila boshlaydi. Xursandlik ham, azab ham, asta-sekin qo'zg'aladi. (Bunday holatni biz «qo'rqanligi» yoki «suyunganligi darrov bilinmadi» deb aytamiz.)

Lekin shunday emotsional kechinmalar borki, ularning qay darajada tez paydo bo'lganligini belgilash qiyin yoki butunlay belgilab bo'lmaydi.

* Masalan, bizdagi kayfiyatlarining ko'pchiligi shular jumlasiga kiradi.

Hissiyotning kuchi. Emotsionai kechinmalarning kuchi turlicha bo*lishi mumkin. Hissiyotning kuchi, awalo, yoqimli yoki yoqimsiz tuy ulaming naqadar kuchli b lishidadir. Shuning uchun ham «juda xursand b ldim», «unchalik yoqmadi* va shu kabi iboralar ishlatiladi. Subyektiv jihatdan olganda, hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros ila kechirayotganligi bilan ham belgilanadi.

Hissiyotning kuchi intellektual (aql-idrok) jarayonlarga ham sezilarli ravishda ta'sir qiladi. Emotsional q z alishning ma'lum bir darajasida intellektual jarayonlar kuchayadi: idrok va tasawur yaqqolroq b ladi, tafakkur jarayonlari jadallashadi. Lekin ba'zan, ayniqsa, kuchli emotsional kechinmalar vaqtida intellektual jarayonlar cheklanadi, sustlashadi va hatto aql-farosat qochadi. Odam z hissiyotlarini tiyib tura olmaganlarida k proq shunday b ladi. Paydo b lgan tasawurlar va fikrlar t xtalib qoladi yoki y qoladi, mantiqiy bo lanishlar susayadi, tafakkurning nazorat qiluvchi, tanqidiy faoliyati b shashadi yoki butunlay t xtab qoladi. Odam mana shunday qattiq emotsional iztirob holatida qattiq haya-jonga tushgan yoki hovliqqan paytlarida k pincha noj ya ishlar qilib q yadi, mantiqqa si maydigan, subyektiv, haqsiz, arazli xulosalar chiqaradi, eng oddiy masalalarni ham hal qila olmay qiynalib qoladi. O*z atrofidagi vaziyatni yaxshi payqay olmaydi. Agar kuchli hissiyotlarni bizning ongimiz boshqarib tursa, bu hissiyotlar bizning tamoyillarimiz tufayli tu ilgan b lsa, bunday kuchli hissiyotlar ijobiy ahamiyat kasb qiladi. Ifodalovchi harakatlarning muskul-harakatlantiruvchi sohadagi va nutq-dagi eng sezilarli zgarishlar bilan birga kuchayishi yoki kuchsizlanishi sirtidan qaraganda hissiyotlarning kuchi qay darajada ekanligini bildirib turadi. Hissiyot naqadar kuchli b lsa, uning sirtqi k rinishi shu qadar ifodali b ladi.

Muayyan narsaga z r intilish bilan namoyon b ladigan kuchli hissiyotlar katta-katta t siqlarni yenga oladigan kuchli harakatlarda ifodalanadi.

Sensor hissiyotdan farqli b lgan emotsional hissiyot his-tuy ular paydo b lishining tezligi va kuchi bilan belgilanadi.

His-tuy ularning barqarorligi. Emotsional kechinmalar qanchalik uzoq davom etishi (barqarorligi) biian ham bir-biridan farq qiladi. Paydo b lgan kechinmalar uzoq vaqt davom etilsa, bunday his-tuy ular barqaror kechinmalar deb ataladi. His-tuy ular paydo b lishi bilan darrov s nib qolsa, yoki boshqa biror emotsional kechinmaga tez tib ketsa, bunday his-tuy ular beqaror his-tuy ular deb ataladi.

His-tuy uiaming kuchi va barqarorligini ularning chuqurligidan farq qilmoq kerak. His-tuy ularning chuqurligi, odatda, tasawurlar va fikrlarning, shuningdek, mana shu konkret emotsional kechinma sababli pnydo b lgan va shu kechinmalarga muayyan bir ma'no berayotgan intilish-

larning xilma-xilligi va boyligi bitan belgilanadi. Odamning **e'tiqodlari**, dunyoqarashi, qiziqishlari va mayllari bilan aloqador tasawurlarga, **fikr**-larga va intilishlarga boy b Igan his-tuy ular chuqur his-tuy ulardir. Chuqur his-tuy ular tib ketganidan keyin ham, odatda, ularning **izl** uzoq vaqt saqlanib qoladi. K pincha tasodifiy idrok qilishlar va tasavvurlar bilan bo liq b Igan beqaror his-tuy ular, ya'ni «havas» deb ataladigan his-tuy ularchuqurb lmaydi. Bunday vaqtincha havaslar, odatda, odamning xotirasida biror sezilarli iz qoldirmaydi.

His-tuy ularni q z atuvchi emotsiyalarning xususiyati - paydo b lish tezligi kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga, ya'ni nerV* sistemasining holatiga, muayyan paytda paydo b lib qolgan ehtiyojlarining kuchiga, shu hislarning paydo b lishiga sabab b lgan hodisalarning , shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini odam qay darajada anglaganligiga, **shu** his-tuy ular paydo b layotgan va tayotgan vaziyatga, shaxsning individual xususiyatlariga bo liqidir.

Hislarning ayni vaqtda naqadar tez, kuchli va barqaror b lishiga qarab, emotsional holatlarning turlari farq qilinadi. Emotsional holatlarning asosiy turlari — kayfiyat, ehtiros, ruhlanish va affektlardir.

Kayfiyat

Kayfiyat zaif yoki rtacha kuchga ega b lgan va, odatda, ancha barqaror emotsional holatdir. Odamdagi ba'zi bir kayfiyat bir necha kun, bir necha hafta, bir necha oy va undan ham k proq davom etishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, amginlik kayfiyati, azab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar b lib turishi hammaga ma'lum. Biz biror kishidan, ahvollaringiz qalay, deb s raganimizda, biz, asosan, uning kayfiyatini nazarda tutamiz.

Odamdagi turli kayfiyat turlicha sabablar tufayli tu ilishi mumkin. Odamning shaxsiy yoki ijtimoiy hayotida sodir b lgan va shu odam uchun katta ahamiyatga ega b lgan biror voqea mana shu xildagi kayfiyatning tu ilishiga sabab b lishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligi odamda bir necha kun davom qiyadigan xursandlik, shodlik kayfiyatini tu dirishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligiga m tabarkishi yoki muassasa tomonidan berilgan yuksak baho odamning kayfini cho qilib yuboradi. Ishdagi chatoqlik, muvaffaqiyatsizlik, odamning qiigan ishiga past baho berilganligi uning ruhini tushirib yuboradi, unda ma'yuslik tu diradi, uning z kuchiga ishonchsizlik vujudga keitiradi.

Odamdagi nerv sistemasining holati va umuman odam so li ining holati odamda ma'lum bir kayfiyatning tu ilishiga sabab b lishi mumkin. Ba'zan kishi zida muayyan kayfiyat tu dirgan sabab nimaligini anglamaydi. Bunday hodisa k pincha organizmning holati, jumladan, nerv sistemasining holati sababli vujudga keladi.

Odatda, muayyan kishida u yoki bu xil kayfiyat ustunlik qilishi mumkin. Odatda, qay xitdagi kayfiyatning ustunlik qilganiga qarab, biz ba'zi kishilarni quvnoq, xushchaqchaq, bardam kishilar deymiz, ba'zi kishilarni esa amgin, ma'yus, beparvo kishilar deymiz. Mana shunday ustunlik qilgan kayfiyat odam xarakterining xislati b lib qoladi.

Odamning barcha psixik jarayonlarida va faoliyatida kayfiyat katta rol oynaydi. Tasavurlar va fikrlarning tishidagi tezlikka, shuningdek, tasavvur va fikrlarning mazmuniga hamda y nalishiga kayfiyat ta'sir qiladi. Odamdagi boshqa emotsional kechinmalarning hammasiga kayfiyat, odatda, zining ta'sirini tkazib turadi, bu kechinmalarning, intilishlarning va harakatlarning faolligida shu kayfiyat zgarishini k rsatadi. Masalan, odamning kayfl cho b lsa, u ancha faolroq b ladi, odam ma'yus b lsa, unchalik faol b lmaydi. Odamning kayfiyati uning tevarak-atrofdagi kishilarga va narsalarga munosabatiga ta'sir qiladi. Chunonchi, odam xursand b lib turganida uning k ziga hamma narsa yaxshi b lib k rinadi, odam xafa va ma'yus b lib turganida, uning k ziga hamma narsa yomon k rinadi. Ijobjiy kayfiyat, xushchaqchaqlik va xursandlik kayfiyati ustun b lib turganida, odam vaqtincha muvaffaqiyatsizliklarni va xafagarchilikni ham osonlik bilan tkazib yuboradi.

Odamzod onglidir, binobarin, u salbiy kayfiyat bilan kurashmo i: maVuslikka, b shanglikka, sababsiz tajanglikka berilmasiigi mumkin va lozim. Odamning zida va boshqa kishifarda bardamlik, xursandlik, xushchaqchaqlik kayfiyati tu dira bilishi uning eng yaxshi xislatidir.

Odamning zidagi e'tiqod, masiak, qiziqish hamda zi yashab va ishlab turgan vaziyat undagi muayyan kayfiyatning davom ettirilishi uchun katta ahamiyatga egadir. Bardamlik, xushchaqchaqlik kayfiyati bizning kishilarimizning asosiylaridir. zbek xalqi mustaqillikka erishishini z maqsadi va maslasi deb biladi. U z mehnatining erkinligini anglab, Vatani uchun sidqidildan harakat qilish ularda mana shunday kayfiyatni vujudga keltirdi. Bizda har bir kishi nima uchun mehnat qilayotganini, kim uchun mehnat qilayotganini biladi. Mehnatning tagi rohat ekaniigini his qiladi.

Ma'lumki, mehnat ijtimoiy foydali, moddiy yoki ma'naviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat faoliyati zining amalga oshirilishi uchun yuksak psixologik funksiyalarni talab qilish bilan birga, insoniyat taraqqiyoti jarayonida ularni tarkib topishi uchun shartsharoitlar yuzaga keltiradi. Bu esa inson kayfiyatiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning cho ligi mehnat unumdorligini oshiradi. Uni sermahsul qiladi.

Mustaqillikka t Ia erishib olgunga qadar qancha uqubatli mehnatlar-ga duch kelindi. Xalqimiz tushkunlikka tushmay, qiyinchiliklarga bardosh berib, t siqlarni yengib, k tarinki kayfiyat bilan mehnat qilib z

maqsadlariga erishdilar. Xalqimiz qiyinchiliklarni qunt bilan **yengis** doim tayyordirlar.

« **tadi shubhasiz yaxshi va yomon,
Baxtlidir yaxshi nom qoldirgan inson***.

Shayx Sa 'd

Ehtiros

Ehtiros ham uzoq davom qiladigan va barqaror b lgan emotsional holat Lekin kayfiyatdan ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, mua~ obyektga muttasil intilishda kuchli sur'atda ifodalangan kuchli emotsio holatdir. Ehtiros hamisha aniq bir narsaga qaratilgan b ladi. Masalan, oda larda bilimga, ixtirochilikka, musiqaga b lgan ehtiros mana shunday ani ehtirosdir. Bular ijobiy ehtiroslarga misol b la oladi. Bizning axloqimiz nuqta; nazaridan qaraganda, salbiy ehtiroslar ham bor.

Masalan, ichkilikbozlikka, alkogolga, qimorga, kartabozlikka hi q yish, pulparastlik mana shunday salbiy ehtiroslardir. Ijobiy ehtirosla odamni ulkan ijodiy faoliyat y liga yetaklovchi kuchdir.

K.E. Siolkovskiyda kosmosga uchish masalalarini ilmiy jihatdan ishlab chiqishga xuddi mana shunday katta ehtiros bor edi. U butun **umr** b yi mana shunday ehtiros bilan yashadi. I.P. Pavlov yoshlarga yozgan zining mashhurxatida ilmiy tadqiqot sohasidagi ehtirosning ulu ahamiyati borligini k rsatib bunday degan edi: «Ilm-fan odamda k p kuch sarflab, z r ehtiros bilan ishlashni talab qiladi. zlaringizning ishingizda va qidirishlaringizda ehtirosli b lingiz».

Ruhanish

Emotsional holatning bir turi b lgan ruhanish xilma-xil faoliyatlarda namoyon b ladi. Kishidagi ruhanish muayyan faoliyatga katta kuch va istak bilan intilishdan iboratdir.

Faoliyatdan kuzatilgan maqsad ravshan b lganida va bu faoliyatning natijasi ochiq k rinib turganida hamda kerakli, qimmatli natija ekanligi bilinib turganida birdaniga va tez ruhanish paydo b lishi mumkin. Faoliyat jarayonining zida shu faoliyatning qimmatli va ijtimoiy ahamiyatli ekanligi aniqlanib qolgan hollarda ham bunday emotsional holat asta-sekin vujudga kelishi mumkin.

Ruhanish ba'zan qisqa muddat, ba'zan esa uzoq muddat davom etadi. Ruhlanish ijobiy emotsional holatdir. Ruhlanish faqat ayrim kishining zigagina xos holat b lmasdan, shu bilan birga, juda k p vaqt butun bir jamoaga mushtarak kechinma tariqasida ham namoyon b ladi. Bir xildagi vaziyatda, bitta faoliyatning zi bilan shu ullanayotgan vaqtda, bitta muayyan oyani amalga oshirayotgan vaqtda bir kishida yoki bir guruh odamlarda paydo b lgan ruhanish boshqa odamlarga tez tishi mumkin.

Hunday hollarda shu tariqa ruhlangan odamlar qanchalik k p b lsa, **Ihu** guruhdagi har bir kishida bu ruhlanish hissi shunchalik kuchli b ladi.

Inson faoliyatining hamma turlarida ziga xos ruhlanish voqe b lishi tnumkin: bunday faoliyat jamiyat uchun va ayrim shaxs uchun alohida ahiirniyatga ega b lgan hollarda ham, faoliyat natijalari oyat maroqli b lgan hollarda ham odamlarda mana shunday ruhlanish paydo b ladi.

Ihu emotsional holat odamlarning ijodiy faoliyatida, ayniqsa, tez-tez va oyat yorqin namoyon b ladi. Ruhlanish — odamning zidagi eng yaxshi ruhiy kuchlarning hammasini safarbar qilishi demakdir. Bu his mehnat va Modiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishni va dushmanga qarshi kurashda miivafTaqiyat qozonishni ta'minlaydigan hal qiluvchi faktorlarning biridir.

Affektlar

Tez paydo b ladigan, nihoyat darajada kuchli, oyat j shqinlik bilan tadigan qisqa muddatli emotsional holatlar affektlar deb aytiladi. Masalan, birdaniga achchiqlanish, azablanish, t satdan q rqish va shu kabi holatlar affektlarning bir k rinishidir. Affektlar k pincha t satdan paydo b ladi va ba'zan atigi bir necha daqiqa davom etadi. Affekt holalida kishining ongi, tasawur qilish va fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Mana shunday kuchli emotsional q z alish shiddatli harakatlarda, tartibsiz gaplarni gapirib yuborishda, k pincha, baqirib yuborish tarzida namoyon b ladi. Affektlar vaqtda odamning harakatlari kutilmagan tarzda, «portlash» singari, birdaniga boshlanib ketadi.

Ba'zan affektlar tormozlanish holati tariqasida namoyon b ladi va bunday holatda organizm b shashib, harakatsiz b lib va shalvirab qoladi. Chunonchi, kutilmagan bir quvonchli holatni k rib suyunib ketgan kishi « zini y qotib q yadi» va «nima deyishni bilmay qoladi». Bunday holat k pincha odam birdaniga q rqqanida, t satdan quvonganida, birdaniga azablanganida va shu kabi hollarda, ayniqsa, yaqqol namoyon b ladi.

Affektlar kishining irodasi b shashgan vaqtda paydo b ladi, affektlar odamning zini tiya olmasligini, zini tuta bilmasligini k rsatadigan alomatdir. Affekt — emotsional xatti-harakatning ibtidoiy shaklidir.

Lekin har bir kishi zi yetarli daraja ongli b lganligi uchun, zida affekt paydo b lishiga y l q ymasligi yoki affekt paydo b lishi bilanoq zini darhol bosib olishi mumkin. Odam affekt juda z r kuch bilan paydo b lgan vaqtda ham « zini tutib qolishi»> mumkin. Albatta, buning uchun kishida kuchii iroda b lishi, unda zini tuta bilish, zini tiya bilish singari iroda sifatleri mavjud b lishi kerak. Odamda bu sifatlar tarbiya va z- zini tarbiya qilish y li bilan paydo qilinadi.

V. ODAM HISSIYOTLARINING MAZMUNI

Yoqimli va yoqimsiz kechinmalar odamdagi hissiyotlarning birinc belgisi ekanligi yuqorida aytib tilgan edi. Lekin hissiyotlarni faqat s* kechinmalardangina iborat deb b lmaydi. Har bir kishiga ma'lumki, y, qimli va yoqimsiz kechinmalar, zavqlanish, huzur qilish yoki zavqlan maslik holati turli hollarda kishida turlicha tadi. Odam zining och ligini yoki chanqovini qondirganida huzur qiladi, ammo shu odamni zi musiqa tinglaganida, d stlari bilan uchrashganida, biron ma'navi' zavq ba ishlaydigan ish qilganida va shu kabi hollarda boshqacha huzu qiladi. Suvsash odamda yoqimsiz bir his tu diradi, lekin shu biron qiya vazifani bajara olmay qolganida, unda boshqacha bir yoqimsiz his tu iladi. Ammo ayni shu odam axloq doirasiga si maydigan yomon ish qilib q yganida va biror narsadan yoki ishdan uyalganida, vijdon azobiga tushib qolganida esa unda butunlay boshqacha yoqimsiz his tu iladi va hokazo. Hissiyotlarni bir-biridan farq qiladigan mana shu xususiyatlarning hammasi hissiyotlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hissiyotlarning mazmuni, bir tomondan, odamning ehtiyojlari bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, shu hissiyotlarning tuzilishiga sabab b lgan faoliyat va idrok, tasavurlar, fikrlar bilan belgilanadi. Odamga, awalo, biologik (tabiiy) ehtiyojlar xosdir, shu sababli odamga biologik ehtiyojlar bilan bo liq b lgan hislar ham xosdir. Ochlikni, chanqashni va t yishni his qilish, so liqni, tetiklikni, charchashni his qilish, o riqni his qilish, shuningdek, organizmning holati va faoliyati bilan bo liq b lgan boshqa hislar ham mana shunday ehtiyojlarga bo liq (ijobiy va salbiy) hislar jumlasidandir.

Odamga tarixan rivojlangan yuksak yoki ma'naviy ehtiyojlar xos b lganligi sababii, bu ehtiyojlar bilan bo liq b lgan yuksak hislar — intellektual, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi hislar ham unga xosdir.

Yuksak hislartufayli odamning tabiiy (biologik) hislari ham ma'naviy tus oladi desa b ladi: bu hislar intellektual va axloqiy hislarni ham, estetik hislarni ham qisman z ichiga oladi, hatto organik, biologik ehtiyojlar va jarayonlar sababli tu ilgan hissiyotlarni - ochlik va t yish hissi, so liq, kasallik va charchash kabi hislarni ham odam ijtimoiy mavjudot sifatida, shaxs sifatida kechiradi.

Odamning boshqa organik ehtiyojlari singari ochlikni qondirishi uning ma'naviy va estetik hislari bilan chambarchas bo iangandir.

Odamning tarixiy rivojlanish jarayonida uning hissiyotlari ham zgaraveradi. Huzurqilish va ranjish, sevgi, azab va nafrat, xursandlik va amginlik singari hislar hamma odamlarga xos hislardir, albatta. Lekin shu hislarning kechishiga sabab b ladigan narsalarning hammasi,

III hislar y nalgan narsalarning hammasi odamning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish usullari zgaraverdi, odamlarning ishlab chiqarish munosabatlari zgaraverdi, ularning qarashlari, ularning clunyoqarashi zgaraverdi, ehtiyojlar zgara va rivojlanaveradi, shu bilan birgalikda odamlarning hislari ham zgaraverdi.

Ijtimoiy turmush sharoitida hissiyotlarga ijobiy hissiyotlar va salbiy hissiyotlar deb beriladigan baho ham zgardi. Endi bundagi baholar faqat subyektiv shaxsiy jihatdan qarabgina berilmasdan, shu bilan birga obyektiv qiymatiga qarab ham beriladi.

VI. INTELLEKTUAL HISLAR

Odamning aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar **intellektual hislar** deb ataladi. Bilishga qiziqishlik taajuublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi. Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tuzatilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog'ida, kashfiyotlar, ixtirolar qilinayotgan chog'ida, biror yangilikni tasvirlash va bilish chog'ida paydo bo'ladi va his qilinadi.

Intellektual hislarning ba'zi birayrim kiritilishlariga xalib tamiz.

Urinchoqlik. Bu hisning nomidan kiritilgan turibdiki, bunday his odamning bilimlarga ijobiy munosabatida ifodalanadi. Biror sohada yoki turli sohalarda eng chuqur va aniq bilim olishga intilishdan iborat bo'lgan bu his juda uzoq (ayrim odamlarda umrbod) davom etadi. Urinchoqlik bilishning turli yonlarini va vositalarini izlashga (maxsus adabiyotlarni o'qishga, radio va televideniye eshittirishlarini, ma'ruzalarni tinglashga, mutaxassislar bilan suhbatlashishga, tajribalar o'rganishga) hamda shu yonlar va vositalardan foydalanishga ra'yi batlantiradi. Ayni vaqtda bu murakkab hislar olingan bilimlarning odamning o'zi uchun va boshqalar uchun (jamiyat uchun) naqadar ahamiyati borligini ijobiy baholashga yordam beradi.

Bilishga qiziqish urinchoqlikning alohida bir turidir. Ba'zan bu ikki termin (urinchoqlik va bilishga qiziqish terminlari) hatto bir xil ma'noda ishlatiladi. Bilishga qiziqish ba'zan biror nimadan xabardor bo'lishga kuchli intilish tariqasida va shuni bilib olgach, undan mamnun bo'lish tariqasida namoyon bo'ladi. Lekin bunda (bilishga qiziqishda) mana shu intilish va mamnuniyat hissi kiritilgan pincha qisqa bo'ladi, bevosita yaqin tevarak-atrofdagi hodisalar va voqealarni, odatda, odamning o'zi qiziqayotgan hodisalarni kiritilgan pincha bevosita idrok qilib olishdan iboratdir: kiritilgan, eshitilgan, qilingan ushlab bilib olishdan iboratdir.

Bilishga qiziqish degan termini ba'zan salbiy ma'noda ishlatiladi, odamning bilimini kengaytirmaydigan, aksincha, uning pastkashligi, be-

fahmligidan dalolat beradigan tarzda mayda-chuyda va arziyas narsalarni va hodisalarni bilishga intilish mana shunday salbiy ma'nodagi bilishga qiziqishning zidir.

Bilishga qiziqaverish maktabgacha tarbiya yoshida bolalarga xos xususiyatlardir. Normal turmush sharoitida va qitish jarayonida, yoshi ul ayib, tajriba orta borgan sari, oqiiona urinchoqlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy-tadqiqot ishlari bilan samarali shu ullanishini ra batlantiruvchi asosiy faktordir.

Taajjublanish hissi. Bunday his bizga qandaydir yangi, odatdan tashqari, nomaMum biror narsa ta'sir qilganida tu iladi. Biz kutmagan voqealar sodir b lganida bunga taajjublanamiz. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida tadi. Bu hol samarali bihsh faoliyatining doimiy y ldoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz zimizda tu ilgan hislardan mamnun b lamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlikdir» (D.» R.Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tu ilgan taajjublanish bizni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari b lib k ringan narsalarni diqqat bilan k zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish bizni hodisalarni bilishga oyat darajada ra batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganimizda, bu faktlarni zimizga shu damgacha maMum b lib turgan hodisalarguruhiga kiritolmay qolganimizda, bo Ianishlarning aniqlangan turlari qatoriga bu faktlarni kiritolmay qolganimizda va shu kabi hollarda bizda hayron qolish yoki hayron b lish hissi tu iladi. Bu his ham bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga y llovchi z r vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar rtasidagi bo Ianishlar va munosabatlarining t riligi tafakkur jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan va amaliyotning zida yaqqol isbot b lganida ishonch hissi tu iladi.

Shubhalanish hissi biz zimiz chiqargan qoidalar yoki gipotezalar faktlarga yoki nazariyalarga zid b lib, shular bilan t qnashib qolganida tu iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot, chunki t plangan faktlarni va biz aytgan qoidalarni har tomonlama tekshirib k rishga ra batlantiradi. «Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va z- zingni tekshirib turmoq zarur» (I.P. Pavlov).

Nazariy va amaliy vazifalarni hal qiiish jarayonida odam **yangilik hissi** degan alohida ijobiy hisni kechadi. Bu his alohida xursandlik holatida tadi va odamda ayratni q z atib yuboradi. Hal qilinayotgan vazifa katta ijtimoiy ahamiyatga ega b lganida, tamoyili xarakterdagi masalalar hal etilayotganida odamdagi bu his, ayniqsa, kuchli b ladi.

Intellektual hissiyotlarodamning bilish faoliyati sababli paydob libgina

qolmasdan, ular hamisha aqliy jarayonlar tarkibiga kiradilar va shu bilan birga bu hissiyotlar aqliy faoliyatni raqiblantirib turadi, kuchaytiradi, litlakkurning teziigiga, samaraliligiga, bilimlarning mazmunli va aniq badii iishiga ta'sir qiladi. Masalan, taajjublanish va bilishga qiziqish hislari odamni xilma-xil masaalarni hal etishga, tobora ko'proq bilim olishga majbur qiladi. Shubhalanish hissi dalillar qidirishga, fikrlarimizni asoslash yollarini topishga, tuzatilgan masaalarga to'g'ri javoblar qidirishga majbur etadi.

Yangilik hissining ta'sirchanligi, ayniqsa, kuchli badii ladi. Bu hissiyot kishilarga — ilmiy tadqiqot institutlarida va laboratoriyalarda ishlayotgan kishilarga, shuningdek, dalalarda va fabrika, zavod sexlarida ishlayotgan kishilarga ham xos badii lib qoldi. Yangilik hissi yangi, ba'zan ta'qin ham murakkab muammolarni hal etish bilan bog'liq badii lgan faoliyatni davom ettirish istagini tuzatiradi, ko'pincha bu istak zard ehtiros bilan intilishni vujudga keltiradi.

Odamning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik badii lib turganida, bu muhokamalar dalillar bilan yaqqol asoslanib va isbotlanib turganida mantiqiy tafakkurdan mamnun badii lish ham intellektual hissiyotlar qatoriga kiradi. Aksincha, tafakkurimiz mantiqiy badii lmay qolgani-da, jumladan, odamimiz muhokamasida hech bir bog'lanishsiz bir narsadan ikkinchisiga sakrab tavganida, uning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik badii lmaganida, bu muhokamalarda ziddiyatlar paydo badii lib qolganida, odamning fikri asossiz, ishontirarli badii lmay qolganida bizda noxush hissiyotlar paydo badii ladi.

Suhbatdoshning, dokladchining, ma'ruzachining nutqi to'g'ri va ravon badii lganida bular bizda ijobiy hissiyotlar tuzatiradi. Tilning grammatika shakllarini buzib gapirish, nutqda keraksiz so'zlarini ishlatish, tushunilishi o'qir bog'lanish va zavqlantirmaydigan nutq bizda yoqimsiz, salbiy hissiyotlar tuzatiradi.

Umuman, intellektual hissiyotlarimizning murakkabligi va xilma-xilligi bilan farq qiladi, zotan odamning aqliy faoliyati ham murakkab va xilma-xildir.

VII. MA'NAViy HISSIYOTLAR

Odamlarimizning yashab turgan jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy tamoyillarni ado etishlari yoki buzishlari sababii odamlarda paydo badii ladigan hislar ma'naviy yoki axloqiy hislar deb ataladi. Bu tamoyillar, shuningdek, odat qatoriga kirib qoqgan axloqiy normalar va qoidalar nimalami «yaxshi» va «yomon», nimalami «adolntli» va «adol'tsiz», nimalami «hnq» va «nohaq» deb hisoblash kerakligini belgilab beradi.

Odamlarning axloqiy qoidalariga va qarashlariga muvofiq bo'lgan harakatlari va qiliqlari ma'naviy, axloqiy harakatlar va qiliqlar deb hisoblanadi, shu axloqiy qoidalarga va qarashlarga taysiri kelmagan, shu qoidalap va qarashlami buzadigan harakatlar esa axloqqa taysiri kelmaydigan harakatlar yoki axloqsizlik deb hisoblanadi.

Ma'naviy hislar axloqiy ongning eng umumiy fundamental (asos) qismlaridandir. Ular jamiyatda mavjud axloqiy munosabatlar, tasawur va qarashlarning muhim, ijtimoiy mohiyatli jihatlarni ta'sirida aks ettiradi.

Axloq tushunchalarida elat, millat, jamiyat axloqining tarixi, bugungr holati va uning kelajak yonalishlari ham ta'rif ifodasini topadi. Axloq-odob qoidalari, urf-odatlar dunyoning turli xalqlarida turlicha ta'riflashiga qaramay, axloq tushunchalarini tushunishda umumiylik bor. Buning sababi shundaki, axloq tushunchalarida insoniyat axloqining mushtarak mohiyati, ma'naviy bo'lgan insoniylik aks etadi. Shunga ko'ra, axloq tushunchalarini umuminsoniy axloqiy qadriyatlar deyish mumkin. Ular jamiyat insoniyat kamoloti ehtiyojlarini ifodalab, jamiyatda real, mavjud axloqiy munosabatlar va tasawurlardan yuqoriroq turadi va aynan shu xususiyat tufayli axloqiy ideal vazifasini bajaradi, har bir insonni, jamiyatni axloqiy yuksalishga undaydi.

Jamiyatning axloqiy yuksalishi insoniyatning manfaatlarini va ideal-larini ifodalaydi.

Axloq voqelikning eng umumiy hodisalarini ifodalovchi ilmiy tushuncha hamdir. Chunki u obyektiv reallik, ijtimoiy bo'lmish ifodasidir. Axloq kategoriyalari mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoit, insonlarning manfaat va ehtiyojlaridan ajralib qolsa, ular mavhum kuch, xayoliy orzu-istaklarga aylanib qoladi. (Masalan: adolat, burch, va h.k.) Amaliyot uchun, kundalik hayot uchun foydasi bo'lmaydi. Axloqiy ongning axloqiy tushunchalari ham bo'lmish, ular kundalik hayotda kishilar xulqini baholash, boshqarishda ishlatiladi. Ularni axloqning «ishchi tushunchalari» deyish mumkin. Masalan: ehson, ezgulik, saxovat, sadoqat, hayo, vafo, oliyjanoblik va h.k. axloq kategoriyalari jamiyat axloqining eng yuksak, umumiy ifodasi bo'lsa, axloqning «ishchi tushunchalari» kategoriyalarining mazmunini ochuvchi, aniqlashtiruvchi yondosh shakllardir. Masalan: yaxshilik kategoriya bo'lsa, ehson, rahm-shafqat, saxiylik uning aniq ifodalari, ko'rinishlaridir. Demak, axloq kategoriyalari — axloqiy ongning birlamchi tushunchalaridir. Axloq kategoriyalari — axloqiy ongning mujassam tushunchalaridir. Axloq talablarini bajarish kishilarning burchidir. Tashqi majburiyat yoki buyruq sababli bajariladigan vazifa emas, balki, avvalo har bir insonni jamiyat oldidagi va ta'rif oldidagi axloqiy mas'uliyat sababli bajarilishi lozim bo'lgan vazifadir. Dilga jo'nb bo'lgan ma'naviy e'tiqodlar ta'siri ostidagina qihnadigan harakatlar

imf naviy burchmng ohy ko rimshidir, bunday holda mana shunday harakatlar qilish kishi uchun ma'naviy ehtiyoj bo'lib qoladi.

Axloq tamoyillarini yoki ayrim qoidalarni bajarish yoki buzish odamlarda xilma-xil axloqiy hislar vujudga keltiradi. Odamning boshqa odamlarga munosabati, mehnatga munosabati, ayni vaqtda z-ziga ham munosabati ana shu hislarda ifodalanadi.

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalovchi hislar

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan hislar juda xilma-xildir. Kishining boshqa odamlarni yoqtirish yoki yoqtirmaslik hislari, ya'ni ijobiy yoki salbiy munosabati mana shu hislarning asosiy, boshlan ich bosqichidir (ziga xos elementlaridir).

Ba'zan ayrim kishilarga **beparvo** munosabatda bo'lindi, deb ham aytiladi. Haqiqatda esa bunda «beparvo» degan so'z, k-pincha, yoqtirmaslik hislarining salkam ifodasidir.

Mana shu boshlan ich emotsional hislar asosida murakkab, sermazmun va kuchli hislar — jamoatchilik, rtoqlik va d-stlik hislari, muhabbat, rashk, yoqtirmaslik, nafrat hislari, insonparvarlik, vatanparvarlik hislari paydo bo'ladi.

Insonparvariik hissi kishilarning zaro munosabatlarida namoyon bo'layotgan asosiy ma'naviy hisdir. Bu his har bir mehnatkash kishining qadr-qimmatini izzat va hurmat qilishda ifodalanadi.

Har bir mehnatkash kishining turmushi va farovonligiga baho berishlar bilan bo'liq bo'lgan insonparvarlik hissi kishilarning butun dunyoda tinchlik uchun olib borayotgan kurashiga asoslanadi.

«Kishi — kishiga d-st, rtoq va birodar» degan yuksak axloqiy tamoyili, odamlarning bir-birlarini hurmatlash tamoyili hozir bizda hammajoyda turmushga singib bormoqda.

Jamoatchilik hissi

Kishilarning kechiradigan ma'naviy hislari nuqul individual tuyular, ya'ni kishilarning shaxsiy (z) xatti-harakatiga bo'liq bo'lgan hislar bilanagina cheklanib qolmaydi. Kishilardagi ma'naviy hislarning xususiyati shundan iboratki, boshqa kishilarning xatti-harakati axloqqa muvofiq bo'lgan taqdirda, u xursand bo'ladi, bu xatti-harakatlar axloqqa nomuvofiq bo'lganda azablanadi.

Bir kishi yuksak ma'naviy xatti-harakat qilganda shu jamoaning hammasi a'zolaridagina emas, k-pincha, butun xalqda ham yuksak ma'naviy qoniqish va shodlik hislari tu'iladi.

Kishilardagi jamoatchilik ularning boshqa odamlarda tu'ilgan hislarini zilaridek his qila bilish qobiliyatlarida ifodalanadi: kishi boshqa kishi-

larga xayrixoh bo'ladi, boshqa kishilarning dushmanga azabi, nafrati sherik bo'ladi. Shu sababli jamoa turmushida odamlar bir-birlariga xayrixoh bo'lganlarida ularning xursandliklariga xursandlik qo'shiladi, amussani birgalikda tortib, bu bilan ularning muammalari ham yengillashadi.

Mana shu xilma-xil hislar va ularning roli jamoada, oilada, maktab sinfida, muassasada, korxonada va shu kabilarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Jamoatchilik hisslari shu jamoa hayotidagi va faoliyatidagi umumiylikni anglashda zaror mas'uliyatni his qilishda butun jamoaning va shu jamoadagi har bir a'zoning farovonligi ta'limida amaliylik qilishda, shu jamoa oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish istagida ifodalalanadi.

Jamoa va gumanizm hissi odamlarning ritoqlik va dastlik singari, zaror munosabatlarida yana ham yorqinroq namoyon bo'ladi.

ritoqlik va dastlik hissi

ritoqlik va dastlik hissi kishilar xayrixoh bo'lib bir-birini hurmat qilishida ifodalalanadi. Bu hisslar odamlarning umumiy mehnat va qish faoliyatidagi zaror munosabatlarda ta'limiladi va namoyon bo'ladi.

ritoqlik va dastlik munosabatlari, odatda, kishining bo'ialik cho'ridan boshlanadi. Bo'ialar bir-birlariga ritoqdirlar, chunki ular bir-birlari bilan bir xildagi yinlarni yinaydilar, bir xildagi vaziyatda birgalik bo'ladilar va shu sababli ularda umumiy qiziqish ta'limiladi. Ular bir-birlarini kashrib va bir-birlarini eslab shodlanadilar.

Maktabda quvchilar bir-birlariga ritoqdirlar, chunki ular bir maktabda, bir sinfda qiydilar, ular uchun qituvchilar ham, darsliklar ham umumiydir. Maktab bolalarda ritoqlik va dastlik hisslarini tarbiyalash sohasida katta ish olib bormoqda, bolalarni bir-biriga, birsinfda qiydigan bolalarni boshqa sinfda qiydigan bolalar bilan ritoq, dastlik qilib tarbiyalamoqda.

Maktab quvchilari bilimlarni egailamoq uchun birgalikda kurashadilar, bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklari uchun shodlik va qay urish histarini birgalik kechiradilar, bir-birlariga ritoqlarcha yordamlashadilar. Shu tariqa, ularda ritoqlik va dastlik hissi mustahkamlanadi. Maktabda vujudga kelgan ritoqlik hissi kashrib pincha umrbod saqlanib qoladi.

Bir korxonada, bir muassasada ishlayotgan kishilarda ritoqlik hissi vujudga keladi. Hukumatimiz har qanday sharoitda ishlayotgan kishilarga zaror munosabatlarida ritoqlik va dastlik hisslarini namoyon qilishlari uchun butun shart-sharoitni yaratib bergan.

Dastlik hisslari ayrim kishilar ritoqidagi munosabatlardoirasida cheklanib qololmaydi.

Mamlakatimizdagi hamma xalqlar ortasida boʻlgan munosabatlar ham dastlik hislariga asoslangan. Rutoqlik va dastlik hislarining paydo boʻlishiga, avvalo sabab shuki, kishilarning turmushga qarashlari birdir, iilnr milliy dunyoqarash ruhida tarbiyalanib kelmoqdalar, ularning ijtimoiy manfaatlari, istaklari ham birdir, ularning maqsadi mustaqiliikni mustahkamlash, butun dunyoda tinchlik rnatishdir.

Bundan, hamma jihatdan bir-biriga xshash boʻlgan odamlar orasidngina dastlik boʻlishi mumkin, degan ma'no chiqmaydi. Qobiliyati turlicha boʻlgan, turli kasbdagi, turli madaniy saviyadagi odamlar ham bir-hirlariga dast boʻlishlari mumkin. Lekin umumiy qarashlari, umumiy intilishlari boʻlgan kishilarning bir-birlari bilan dast boʻlishlari mumkin emas.

Xalqlarimiz ortasida rutoqlik va dastlik hislari bir-birlarini muttasil qllab-quvvatlashda, z ishlarida bir-birlariga yordamlashib va k mamlashib turishlarida namoyon boʻladi. Rutoqlik, dastlik va mehr-muhabbat hislari oyaviy umumiylik va k pincha asosiy manfaatlarning umumiyliigi biian xarakterlanadi. Shu bilan birga rutoqlikka nisbatan dastlik yaxshiroq va mustahkamroq boʻladi. Rutoqlik, dastlikdagi oyaviy umumiylikning natijasida kelishib va birgalashib ishlash qaror topadi, busiz ularning boʻlishi mumkin emas.

rutoqlik va dastlik hislari shu qadar kuchli va jozibadorki, yigit va qizlar ularni tushunishga, z kechinmalarini, kishilarga munosabatlarini tushunib olishga intilmasdan qolmaydi.

Dastlik umumiy faoliyat, havas va intiiishiar, e^tiqodlarda tarkib topadi. Dastling kimligi boshingga kulfat tushganida bilinadi, deb bejiz aytilmagan. Rutoqlik va dastlik ularning bir-birlari bilan qilayotgan muomalalaridagi zaro samimiyatda, bir-birlarini tushunib, izzat-hurmat qilishlarida namoyon boʻladi.

Dast bilan uchrashib, gaplashib va suhbatlashib, u bilan bir qancha masalalarni bamaslahat hal qilib olish, boshingga biror baxtsizlik tushganda dastdan maslahat olish yoki uning xayrixohlik bildirishi, biror ishngidan kelganida dast bilan birlikda quvonish, zarur boʻlib qolganida dastdan biror yordam olish, dastni biror muhim ishga tortish kishiga huzur va nash'a ba'ishlaydi.

Bir-biriga chinakam dast boʻlgan kishilar bir-biridan sir yashirmaydi. Ba'zan kishida z k nglini dastiga ochish, k nglidagi hamma gaplarni unga birma-bir aytib berish ehtiyoji Ri iladi. Dastlar bir-birlarini «tushunishga» qobil boʻlganlaridagina ular bir-birlari biian mana shunday dilkashlik qiladilar. Shu sababli, kishi z dastiga zining shubhalarini va zining qilib qlyan xatolarini oshkora aytib beradi, chunki zi nima demoqchi boʻlganligini dast tushunib, shunga yarasha maslahat

berishini va yordamlashuvini biladi, garchi d st kishi boshqalarga qaraganda qattiqroq qoralasa ham, lekin shu xatolarni tuzatishga yordam beradi, seni q llab-quwatlaydi, mushkul ahvoldan qutulish y llarini va vositalarini k rsatib beradi. D stlar z d stlarining kamchiliklarini va xatolarini yashirmaydi, bu kamchiliklarni k rsatib beradi, bu kamchiliklarga baho beradi, kishi z d stining sishiga yordam beradi, unda yaxshi, yangi sifatlar paydo b lganligini k rib quvonadi.

Dunyoqarashning birligi, ideallarning biriigi, umumiy faoliyat, zaro yordamlashish va bir-biriga b iayotgan munosabatlardagi samimiyat kuchli, mustahkam va barqaror rtoqlik hamda d stlik hislarining negizidir.

rtoqlik va d stlik hislarida faollik va amaliy natija berish xususiyati juda kuchli b ladi. Bu hislar odamlarni birlashtiradi va ulami qahramonlik qilishga ruhlantiradi, odamning ayratiga ayrat q shadi, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

rtoqlik va d stlik turmushimizni sermazmun, yorqin va zavqli qiladi. D stlik dunyoqarashimizning tashkil topishi va mustahkamlanishiga yordam beradi, hayotiy ideallarimizni amalga oshirishni yengillashtiradi, kishilarning eng yaxshi xislatlarini — insof, rostg ylik hislarini, ish uchun umumiy javobgariik hissini, har qanday yol onga, munofiqlikka, ikki yuzlamaiikka mutlaqo murosasiz b lish hissini stirishga yordam beradi.

Odamning mehnatga munosabatini ifodalovchi hislar

Mehnat yuksak ma*naviy ahamiyatga ega b lgan faoliyat turidir. Bizning xalqimiz z faoJiyatini ijtimoiy burchini bajarilishini, z vijdoniy burchini bajarish deb biladi. Shu sababli u har qanday ishni bajarishga zining ma'naviy javobgarligini his qilib kirishadi.

Ma'lumki, mehnat — shaxs va jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur b lgan ijtimoiy mahsulotlarni yetishtirishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat qilish orqali inson ongi har tomonlama shakllanadi. Mehnat orqali voqelik zgartiriladi, yangilik yaratiiadi, ijod qilinadi. Tevarak-atrofdagi voqelik zgartirib yuboradigan mehnat jarayoni-ning zi kishilarda ma'naviy mamnuniyat, xursandlik hissini paydo qiladi. Bu hislar esa kishining kuchiga-kuch, ayratiga- ayrat baxsh etadi.

z burchini anglagan, z Vatani, xalqi uchun jon kuydirib mehnat qiladigan kishilar odatda z ishlarini bajarganlarida biror arazli, xudbinlik maqsadlarini k zlamaydilar. Jamiyat foydasiga b ladigan ishlarni bajarayotganlarida yuksak ma'naviy hislarga t lib-toshadilar va shu tariqa turmush gashtini suradilar, buni zlari uchun baxt deb biladilar. Shu ma'naviy burch hissi pedagogik mehnat jarayonida k proq va xilma-xil namoyon b ladi. Shu narsa yaxshi ma'iumki, yosh avlodni qitish va tarbiyalash jarayonida muallimlar va tarbiyachilar hamisha ma'naviy

mas'uliyat, tashvish, xursandlik va mamnuniyat his qiladilar. Kpchilik muallimlarimiz yosh avlodni qitish va tarbiyalash borasidagi zishlarini z r zavq-shavq va mamnuniyat bilan, zlarining ma'naviy burchlarini yaxshi anglab bajaradilar.

Maktabda qiyotgan har bir bola ham, har bir talaba ham z ma'naviy burchini va zining ijtimoiy vazifasini bajarayotganligini his qilib, mamnun b ladi.

Bajarilayotgan va bajariigan ma'naviy burchni anglashning zi tetiklik va xursandlik hissini, z kuchlariga ishonch hissini, yuksak optimizm hissini tu diradi. Kishilardagi optimizm real g zal kelajak uchun xursandlik hissidir. Ma'naviy his mustaqil jamiyat k rayotgan, butun dunyoda tinchlik uchun kurashchi b lgan va bu bilan yuksak vazifani bajarayotgan fuqaroning shon va sharaf hissidir. Barcha ma'naviy hislar kabi, mehnat faoliyatida namoyon b layotgan hisiar ham iroda bilan chambarchas bo langan b lib, kishining ma'naviy xislatlarini belgilab beradi.

Ma'naviy burch hissi kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan boshqa emotsional hislaming ham doimiy tarkibiy qismidir, bu munosabat insonparvarlik hissida, rtoqlik va d stlik hissida ifodalanadi.

Uyalish va vijdon hissi. Axloq normalarining buzilishi, axloqiy burchning, jamiyat oldidagi vazifalarning bajarilmay qolishi, berilgan biror va'daning ustidan chiqmaslik yoki jindak yol on gapirib q yish kishida, odatda, uyalish va vijdon azobi singari hislar tu ilishiga sabab b ladi.

Kishida uyalish hissi paydo b lganida u zida alohida n aysizlik, bezovtalik va yuzi shuvutlik sezadi. Uyatib xijolat tortayotgan kishi boshqa odamlar bilan uchrashganida (ba'zan yakka zi qolganida ham) uning axloqiy qoidalarni buzganligidan xabardor b lgan odamlarning k ziga tikilib qaray olmaydi, qizaradi.

Muayyan ijtimoiy muhitda y I q yib b lmaydi, deb hisoblangan harakatlar va qiliqlarni qilib q ygan kishida uyalish, xijolat hissi paydo b ladi. Masalan, jamiyatda qaror topgan qoidalarni, turmushdagi odatlarni buzadigan xatti-harakatlar va qiliqlar kishini mana shunday uyaltiradi.

Kishi biron noj ya xatti-harakat va qiliqlami qilmasdan oldin ham uyalishi mumkin, kishi biron noj ya ish qilishga qaror bergan zamon oq va axloqqa xilof qilib q yishi mumkinligini hatto xayoliga keltirganida ham uyalib, qizarishi mumkin. Bunda, albatta xayolning katta ahamiyati bor, chunki kishi zi qilmoqchi b lgan xatti-harakat va qiliqni hamda uning oqibatlarini, jumladan, tevarak-atrofdagi kishilarning bu qiliqni yomon k z bilan qarab ta'na qilishlarini z xayolida yorqin tasavur qiladi. Bunday bolalarda uyalish hissi kishining ma'naviy sezgirligini kuchaytirishi va uni shunday axloqqa xilof ishlar qilishdan tiyishi mumkin.

Odanning ma'naviy sezgirligi vijdon hissida, ayniqsa, yorqin namo-

yon b ladi. Vijdon hissi, vijdon «azobi» uyatning, kishi zining **nohaq** ekanligini anglaganligining, z niyati va qilayotgan noj ya harakati **uchun** ayrim kishilar oididagi, jamiyat oldidagi mas'uliyatni anglaganligining **eng** kuchli k rinishidir.

Kishi axloqiy qoidalarni buzganini boshqalar k rmagan b lsa **ham**, boshqa kishilar shu kishining axloqqa xilof biror noj ya harakat **qilganl** haqida, hatto shubhalanmagan b lsa ham, lekin shunday hollarda **ham** kishi vijdonan siqilib, hayajonlanib turadi.

Vijdon hissining barqarorligi, uzoq davom qilishi bu hisning ziga xos xususiyatidir.

Odatda, kishi zining axloqqa xilof ravishda qilib q ygan noj ya harakati keltirgan oqibatlarni tuzatmaguncha k ngli sira tinchimaydi.

Vijdon azobi kishining yuragida chuqur ichki kurash hissini tu diradi. Kishining yomon bir ish qilib q yganini, bu qilmishning unga munosib emasligini anglashi, bir tomondan, «vijdonini qiynaydi», «vijdon azobiga soladi», kishi «afsus yeb», pushaymon qiladi, ikkinchi tomondan, u axloq talablariga xilof ish qilish bilan odamlardan malomatga qolishini, ularda ziga nisbatan salbiy hislar tu ilishini ham anglaydi.

Kishining z qilmishlarining axloqiy tamoyillarga zid emasligini, balki haq va t riligini anglashi, ya'ni «vijdoni pokligini» anglashi unda zidan xursandlik hissini tu diradi.

Kishi axloqiy tamoyillar si diradigan xatti-harakat qilayotganida z irodasining kuchi bilan va shu irodani ishga solib, zini axloqqa xilof ish qilishdan tiyadi, k ngliida tu ilgan yomonlik mayflarini bostiradi. Ana shunday hollarda kishining zini bu tariqa tiyishi vijdoniga ham «ma'qul tushadi», kishida vijdoniy «tinchlanish» hissi, z- zidan mamnun b lish hissi tu iladi.

Kishining biron yomon ish qilib q yib vijdon azobiga tushishi va vijdon azobi kishiga qanday ta'sir qilishini k rsatuvchi bir misol keltiramiz. IX sinf quvchisi Holiqnazarova Fotima degan qiz «Tong yulduzi» gazetasiga zi haqida quyidagilarni yozgan: «Men oltinchi sinfda qiyotgan vaqtimda algebradan juda qiynaldim. Nazorat ishi berilgan vaqtda bitta ham misolni yecha olmas edim, shu sababli ikki baho olmaslik uchun daftaramni qituvchiga topshirmadim.

Men, qituvchi bu daftami zim y qotib q ygandirman, deb ylasa kerak, degan xayolda edim. Uyga qaytgandan keyin bu qilmishimni juda k p yladim. Boshimga o ir ylar keldi. Dardimni birovga ayta olmasligim qilgan ishningalamini ta in ham kuchaytirib yubordi, chunki mening bu ishimi hech kim ma'qullamasligini bilar edim. qituvchini aldaganim uchun zimdan- zim uyaldim va qituvchi a bu voqeani boshdan-oxir aytib bermagunimcha bu azobdan qutulmasligimni tushun-

dim. zimga har qancha o ir b lsa ham, aybimga iqror boidim. qituvchi garchi men bilan qattiq gaplashgan b lsa ham, lekin, har holda, men yengil tortdim. Keyinchaiik, algebra mening eng sevimli fanlarimdan biri b lib qoldi.

Men shu narsani yaxshi tushunib oldimki, burch hissi, vijdoning nimani aytisa, turmushda hamisha shunday qilish kerak».

Vijdon — nima narsaning yaxshi va nima narsaning yomon ekanligini aytib, baho berib turadigan ichki «ovozdir». Shu «ovozning» mavjudligi kishi ijtimoiy-axloqiy normalami z talablari tariqasida, shaxsiy xatti-harakat normalari tariqasida his qilayotganligini k rsatadi. Odamda uya-lish va vijdon hissi boimasligi yoki susayib ketishi uni pastkash qilib q yadi. Shu sababli, biron kishiga «sen vijdonsiz», «uyating ham y q», «vijdoning ham y q» deb aytish uning odamlilik qadr-qimmatini yerga urish boiadi, bu gap unga haqorat boiib tushadi.

Agarkishi z xatti-harakatida axloq tamoyillariga amal qilmasa, agar uning uyati ham, vijdoni ham y q b lsa, bunday kishi haqiqatan ham odamgarchiligi qolmagan kishi b ladi.

VIII. ESTETIK HISLAR

Odamiar chiroyli narsani k rganlarida, shu narsalarni tasavur qilganlarida va ular t risida fikr yuritganlarida ularda paydo boiadigan ijobiy hislarni biz estetik hislar deb ataymiz. N. G. Chernishevskiy bunday degan edi: odam estetik hislarni «biz uchun sevikli b lgan dilbar oldimizda turganida bizda paydo boiadigan nash'ali shodlik tariqasida kechiradi. Biz g zallikni benihoyat sevamiz, g zallikka qarab zavqlanamiz, quvonamiz. N. G. Chernishevskiyningta'riflab aytishicha, «g zallik turmushning zidir», «biz zimizdagi tushunchalarga k ra zimiz tasavvur qilgan turmushning ifodasi deb bilgan narsamiz biz uchun g zallikdir; zida turmushni ifodalagan yoki bizga turmushni eslatib turgan narsaning zi g zallikdir...». (MjGpanHbie d.)Hfiococ}CKHe coMHHenwi. I toivi, 1950, 59-bet).

Bizni qurshab olgan dunyo va undagi turmush xilma-xil namoyon b ladi. Shu sababli, odamning estetik histari mazmunining boyligi bilan farq qiladi.

Atrofimizdagi tabiat estetik hislarning birinchi va asosiy manbai b lib xizmat qiladi. Quyosh chiqishini va botishini kuzatayotgan, kechqurun, kechasi va tong saharda yulduzlar charaqlab turgan osmon g zalligini lomosha qilayotgan odamda estetik hislar paydo b lib, u shularning hammasidan zavqlanadi. Odam rmonlardagi y llardan yoki shu rmon chekkasidan tganda, uning k z oldida bu doyazor va paxtazor dalalar,

k m-k k maysazor tloqlarvachamanzorlarjilvaqilib turganida, atrofi daraxtzorlar va tepachalar bilan qurshalgan soylar, jarlar, k llar va irmoqlarni k rganida oyat huzur qiladi (ya'ni unda haqiqatan estetik hislar paydo b ladi). Qushlarning sayrashini va jonli tabiatning boshqa tovushlarini eshitganimizda zavqlanamiz. Bahor, yoz, kuz va qish fasllaridatabiat manzaralarining zgarib, jilva qilib turishi estetik hislar tu diruvchi manbadir.

Tabiat hodisalarini k rib bevosita idrok qilganimizdagina emas, balki ularni eslagan va tasavur qilgan vaqtimizda ham bizda mana shu tarzda estetik hislar paydo b lib, buning gashtini suramiz.

Odamlarning zi ham bizda estetik hislartu diruvchi manbadir. Chernishevskiy inson shaxsini hamisha uuu deb bildi va hamma narsalarning mezoni, jahondagi engg zallik «insonning zi» deb hisoblanadi. A. M. Gorkiy bunday degan edi: «Men odamdan k ra yaxshiroq, murakkabroq, qiziqarliroq boshqa biror narsa borligini bilmayman. Shularning hammasi odamning zida mavjud*.

So lom, quvnoq, ishchan kishilarni, oliyjanob maqsad y lida, uchraydigan har qanday t siq va ovlarni, mushkulliklarni yenga oladigan kishilarni k rganimizda zimizda estetik hislar paydo b ladi, buni k rib xursand b lamiz. Odamlarning axloqiy ish va xatti-harakatlari ham bizda estetik hislar q z atadi. Odamlarning odobli xatti-harakatlarini biz k pincha, chiroyli xatti-harakatlardeb ataymiz. Ma'lumki, g zallik hissi odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularda birdamlikning sishiga yordam beradi. Ma'naviy axloqlarni mustahkamlaydi va ularning axloqiy xatti-harakatlarini ra batlantiradi.

Ayrim hollarda bizda estetik hislar xursandlik yoki zavqlanish tarzida namoyon b ladi.«Luna-10» avtomat stansiyasi 1966-yil 3-apreldaoyatrofidagi orbitaga chiqarib q yilganligi t risidagi xabar buyuk xursandlik hissini q z atib yubordi va umumxalq shodligini vujudga keltirdi.

San'at, musiqa, rassomlik, poeziya va shu kabilar ham estetik hislar manbaidir. Odamningsan'at asarlari yaratishdagi ijodiy faoliyatini, asosan, estetik ehtiyojlar ra batlantiradi. Bu faoliyat vaqtida ijodkor kishi chuqur estetik zavq oladi va zi yaratgan san'at asarini maroq bilan huzur qilib, tomosha qiladi. San'at asarlari odamlarning ongiga, asosan, estetik hislar orqali ta'sir qiladi.

San'at asari k rsatayotgan mana shu ta'sirning xususiyati shundaki, san'at asarlari idrok qilinayotganida voqelik odamlarning ongida shu voqelikni bevosita idrok qilingan vaqtdagiga qaraganda t liqroq va chuqurroq aks etadi.

Odamlar hayotidan olingan sujetlar (maishiy dramatik, kulgili va shu kabi sujetlar) rassomlarning rasmlarida, badiiy adabiyotda tasvirlanganini

da, sahnada (haqiqatdan ham badny mahorat bilan ijro etilganida bu sujetlar, k pincha real turmushdagiga qaraganda chuqurroq va t liqroq idrok qilinadi hamda taassurot qoldiradi.

Estetik hislar manbai b lgan san'at asarlarini idrok qilishdagi yana bir xususiyat shuki, kishi bu asarlarni k rib, huzur qilibgina qolmasdan, shu bilan birga, asarni mazmuniga qarab kishida ijtimoiy-ma'naviy va intellektual hislar ham tu iladi. Badiiy asarlar voqelikni haqqoniy va t ri aks ettirgan taqdirdagina ularning badiiy estetik ta'sir k rsatishi samarali b ladi.

San'at asarlari zining shunchaki shakli bilan, s zlar, tovushlar, b yoqlar va shu kabilarni shunchaki majmui bilangina bizda estetik hislar vujudga keltira va stiravermaydi. San'at asaridagi s zlar, tovushlar, b yoqlarni ziga xos (ya'ni badiiy) majmuidagi turmush va undagi kurash, ol a b layotgan harakatlar, yaxshi kelajakka intilish aks etganligi tufayli bu asarlar odamlarda estetik hislar tu diradi. San'atda shaklni mazmunidan ajratib q yish, sarTatdagi formalizm, «san'at — san'at uchun» degan shior chinakam - estetik hislar tu dira olmaydi va bu narsa san'atning zini inqirozga olib boradi.

Chinakam san'at turmushni t g*ri bildiradi, zamonning eng tkir va t lqinlantiruvchi savollariga javob beradi. Bunday san'at il or ideallarni xalq orasiga yoyadi, xalqqa xizmat qiladi, ol a borishga yordam beradi. San'at asari voqelikni necho li chuqur va t la haqqoniy aks ettirsa, u odamlarda shu qadar k p estetik zavq q z atadi, bu asar estetik hislarni manbai va estetik tarbiya vositalari sifatida shu qadar k p qadrlanadi.

Voqelikning zi tu dirayotgan estetik hislar, shuningdek, san'at asarlarining zi ham faqat mushohadaviy hislargina b lib qolmay, balki bu hislar inson faoliyatining hamma turlarida namoyon b ladi. Bu faoliyatni ra batlantirib va faollashtirib turadi. Estetik hislarning ta'sirchanlik kuchi ana shunda. Odam biror buyumni yaratayotganida, shu jumladan, san'at asarlarini ham yaratayotganida, shu narsalarning g zal b lishiga ham harakat qiladi. Har bir usta zi terayotgan ishtning mahkam rnashib qolishigagina intilib qolmasdan, uni chiroyli b lib k rinishiga ham harakat qiladi, zi qurgan binoni birinchi b lib k rib zavqlanadi. Dehqon haydab q ygan dalani, yam-yashil nihollarini, oppoq paxtazorlarini k rib quvonadi. Zavod ishchisi zi qurgan yangi mashinaning qudratini va g zalligni k rib zavqlanadi.

Hamma sohada — sanoatda, transportda, shahar va qishloqlarda qurilish keng avj olib ketgan hozirgi vaqtda katta va kichik barcha binolarni faqat mustahkam va qulay b lishigagina emas, shu bilan birga chiroyli b lishiga ham ahamiyat berilmoqda.

Bizda sanoat va transport estetikasi masalalariga, texnika estetikasi masalalariga katta e'tibor berilmoqda.

Estetik hislarning ziga xos xususiyati shuki, bu hislar be araz hislardir. Bu xususiyat shundan iboratki, biror g zallikni, masalan, tabiat manzarasini, badiiy suratni, musiqa, konsertni bir vaqtning zida necho lik p odam birga k rsa (yoki suhbat cho ida eslasa) shu odam ularning har biri va birgalikda hammasi kuchliroq estetik zavq oladi. Mana shunday estetik kechinmalar cho ida k pchilik odamlar rtasida d stona suhbatlar boshlanib ketadi. Shu sababli estetik hislar ma'naviy hislar bilan chambarchas bo l angandir.

zbek xalqining sa ati - jahonda eng il or san'atlardan biridir. Jahondagi barcha mamlakatlarning il or kishilari uchun chinakam faol eniotsional kechinmalar manbaidir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkentdagi me'morchilik sa atiga, binolardagi turli-tuman naqshlar, rangi ketmas chizmalarga, har bir binoning takrorlanmas san'atiga qoyil qolmagan kishilarb lmasakerak. Bizdagi kulolchilik, kashtachilik, zard zlik, kishilarni hayratda qoldiradigan s zanalar, misgarlik buyumlari san'ati va ularni yuksak mahorat va did bilan, mehrkuchi bilan bajariiganligi — zbekiston san'atini dunyogatanitish manbai hisoblanadi. zbek maqomchilik san'ati, milliy xalq q shiqlari, bir-biridan g zal nozik ohang taratuvchi milliy musiqa asboblari kishilarimizni tinchlik, mustaqillik uchun kurashga ruhlantirmoqda.

Jahon madaniyatiga buyuk hissa q shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulu bek kabilarning ilmiy-falsafiy meroslari original mazmun va shaklga ega b lgan Nizomiy, Umar Hayyom, Navoiy, Sa'diy, Bedil, Furqatlarning ijodlari jahondagi mamlakatlarga namuna b llib xizmat qilmoqda. Bular biz uchun, butun il or insoniyat uchun badiiy-estetik va ma'naviy taraqqiyot bosqichlari namunasidir.

Vatanparvarlikning ziga xos xususiyatlari

Vatanparvarlik hissi — yuksak va murakkab hisdir. Bu his murakkab va xilma-xil hislarning: ma'naviy, intellektual, estetik hislarning sintezi (birlashmasi) dir. Bu hislar bir-biriga q shilib, bitta hisga — Vatanga muhabbat, z yurtiga muhabbat hissiga aylanadi.

Vatanparvarlik — umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikning asosiy tamoyillaridandir. Vatan — arabcha s z b lib zbek tilida «Ona yurt» degan ma'noni anglatadi. Vatanga muhabbat, yurtga muhabbat har bir millat kishisiga xos b lgan muqaddas qadriyatdir. Vatanparvarlik har bir kishida z uyiga, tu ilib sgan yurtiga, ota-ona va opa-ukalariga b lgan munosabatida aks etadi. Vatanparvarlik bu umuminsoniy qadriyatlarga xos b lib, u sadoqat bilan xizmat qilish, uning sarhadlarini tashqi dLish-

manlardan, terrorizmdan himoya qilish, uning mustaqilligi, tinchligi, osoyishtaligini saqlashda faol ishtirok etmoqdir.

Vatanparvarlik Vatanni his qilishda, Vatanga b lgan tuy usida ifodalnnadi. Vatan tuy usini zida mujassam etgan kishigina jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashadi. Vatanparvarlik umuminsoniy qadriyatlarga b lgan sadoqatning negizi sifatida hayotimizni farovon, erkin qilish y lida, yurtimiz uchiln, xalqimiz uchun jon fido qilishga tayyor b lgan yoshlarni voyaga yetkazishni talab qiladi.

Qadimgi yunon adiblaridan biri «Vatan sha'niga» asarida «mening bu gaplarim oyat eski gaplar, lekin haqiqat shunday z otasini hurmat qilmagan farzand zganing otasini ham hurmat qila olmaydi, z Vatanini scvmagan kishi o'zga Vatanini qadrlay olmaydi», — deb yozgan edi.

Vatanparvarlik hissi yuksak hisdir, u ijtimoiy hisdir u odamlarni ahil, bir oila qilib birlashtiradi.

Vatanparvarlik manbaalari

Vatanparvarlik hislarining manbai xilma-xildir. Vatanparvarlik tuy usi biz tu ilib sgan yerga, biz «turmush lazzatini dastlab totigan», sib ungan, qib kamolga yetgan, ota-onalarimiz, yori-birodarlarimiz, qarindosh-uru larimiz, rtoqlarimiz yashagan va ishlab turgan, xalqimiz yashab turgan yerlarning ziyof, ya'ni, mahalla, qishio imiz, tuman, shahar, viloyat, vatanparvarlik hislarining manbalaridir.

Kishilar z Vataniga nazar solib, uning bepoyon yerlarini, boyliklarini, g zalligini saxovath xalqini tasawur etganida, unda z Vataniga qoyii qolish va unga mehr-muhabbat bilan qarash hislari, z mamlakati uchun faxrlanish va uning ulu vorligidan xursand b lish hislari beixtiyor paydo b ladi.

Mamlakatimizning shonli tmishi, uning tarixi, erkinlik va mustaqillik uchun olib borgan kurash tarixi vatanparvarlik manbaidir.

Shuningdek, jahon madaniyatiga buyuk hissa q shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulu beklarning jasorati-chi? Ibn Sino jahon tabobat ilmining muvafiqiyatlariga osonlikcha erishmadi. U sha zamonlarda din kuchli b lгани uchun kasallik siriini yashirincha rgandi, ya'ni yangi murdalarni kechasi qabrdan kovlab olib, sham yori ida ularni tekshirib k rdi. Uhi bek esa koinot sirlarini rganishda ham kuchli qarshiliklrga duch keldi. Yoki A.Navoiy, Nizomiy, Umar Hayyom, Bobur, Furqatlar ham buyuk qahramonlik cvaziga original mazmun va shaklga ega b lgan asarlarni meros qoldirdilar. Bu tarixdagi qahramonlik, vatanparvariik uchun manba rolini ynaydi.

Vatanparvarlikning eng muhim belgilaridan biri qatMylikdir. Bu inson xulqidagi z qarashlarini ongli va izchil himoya qilishdir. U insonni

tkinchi narsalarga, tasodifiy ta'sirlarga, salbiy xislatlarga, qaysariik berilmaslikda, balki zining e'tiqodiga qat'iy amal qilishda namoyo b ladi. QatMylik, mardlik va rostg ylikka juda yaqin turadi. Faqat z ishining haqligiga ishongan kishigina qafiyatlidir va u har qanday holatda ham zligicha qoladi, pastkashlik, razillik qilmaydi, sotqinlikka yuz tutmaydi.

Aiisher Navoiyning fikricha, kishi qafiyatli b lishi hamda maqsadga erishish imkoniyati oldida ikkilanmasligi, haqiqat uchun xormay kurashishi va uni dadil izlashi lozim. Navoiyning bosh qahramonlaridan biri Farhod xuddi mana shunday axloqiy fazilatlar sohibi edi. U faqatgina dono kishi sifatidagina dong taratib qolmasdan, balki yengib b lmas pahlavon b lib, qafiy xarakterga ega edi va u haqiqat uchun sabot-matonat bilan kurashadi. Hisrav bilan Farhod rtasida b lib tgan savol-javobni eslash kifoyadir. Farhod Hisravning asiri b la turib, zining izzat-nafisini mardonavor himoya qilibgina qolmay, balki podshohning axloqiy qashshoqligini dadillik bilan fosh etdi. Insonni k p jafolarga duchor qiluvchi, uning kamolotiga t sqinlik qiladigan salbiy xislatlar kishilarda vatanparvarlik hislarining shakllanishiga salbiy ta'sir qiladi.

Odamlarimizdagi yuksak ma'naviy xislatlar vatanparvarlikning manbai-dir. Mamlakatimizda mustaqillik uchun kurash bizning eng yaqin istiqbolimizdir. Shu ideallarni tasavur qilish va har birimiz mana shu burilishning qatnashchisi ekanligimizni anglash z r xursandlik hislarini tu diradi. Vatanparvarlikdagi faollik uning eng muhim xususiyatidir. Vatanparvarlik passiv va ishda k rilmaydigan his emas, balki bu his amalda sinaladi.

Ba'zi bir kishilar Vatanimiz ravnaqi y lida uchraydigan qiyinchiliklar va kamchiliklar haqida gap borganda zlarini bilimdon qilib k rsatib «buni bunday qilish kerak, uni bu y l bilan emas, balki bu y l bilan hal qilish lozim, bunday qilsa b lmaydi» — deb turli y llarni k rsatadilar-u, ammo zlari uni sidqidildan bajarishga kirishmaydilar, bu ishlardan zlarini doimo chetga tortib yuradilar. G yo ular bilimdon-u, ulkan yumushlarni bajarishga kirishgan shaxslar, faol harakat qilayotgan kishiiar bilimsiz, uquvsizdek b lib qoladi. Y q, bunday iztirobdan sira foyda y q. Hamma Vatan istiqboli y lida q lidan kelganicha harakat qilmo i kerak.

Xalqimiz vatanparvarlik hissi qudratli, hayotbaxsh kuchga egadir. Bu his kishilarga hamma qiyinchiliklarni va t siqlami z y llaridan olib tashlab, muttasil ol a borish uchun kuch va ayrat ba ishlaydi. Vatanparvarlikdagi faollik kishilarni ma'naviy jihatdan boyitadi va oliyjanob tuy ularga t ldiradi, undagi butun ijodiy kuchlarni safarbar qiladi.

X. HISLARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

[Emotsional kechinmalar va holatlarning hamma turlari har bir kishining xosdir. Lekin ayni vaqtda har bir kishining emotsional hayoti ziga xos xususiyatga ega.

Avvalo, turli kishilarda hissiyotlar zining tezligi, kuchli b lishi va hnrqarorligi jihatidan bir xilda tmaydi. Shunday odamlar borki, ularda hislarsekinlikbilantu iladi, rtacha kuch bilan tadi va barqarorb ladi. Ilular «bir maromdagi», <*osoyishta odamlar». Shunday odamlar borki, iihirda hislartez paydo b ladi, kuchli ravishda tadi va barqarorb lmaydi. Hular «serharakat», «qiz in», «jizzaki» odamlardir. Ba'zi odamlarda faqat hiror favquloddavoqealar natijasidagina, ochiq ifodalangan hislartu ilishi, aksincha, ba'zi odamlarda arzimagan bir narsa kuchli emotsiyalar vujudga keltirishi mumkin. Bunday kishilarda shok va affektlar holati tez paydo b ladi.

Emotsional jihatdan odamlar yana shu narsa bilan farq qiladilarki, ular mazmuni turlicha b lgan har xil hissiyotlarga bir xilda berilavermaydilar. Organik emotsiyalarga k proqberiladigan odamlarham b ladi. Bunday odamlarning hayotida ovqatlanish bilan, zlarining sihat-salomatliklari, dam olishlari va shu kabilar bilan bo langan va kechinmalar eng k p rinni oladi. Ular z xislatlarini qondirib, huzur qilishni hayotning zavqi deb biladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida intellektual (aqliy) hissiyotlar eng k p rinni oladi. Ular hayot zavqini tadqiqotlar bilan shu ullanishdan, yangilikni bilishdan, ilm-fan bilan shu ullanishdan iborat deb biladilar va shunday ishlar bilan shu ullanib huzur qiladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida ijtimoiy, estetik emotsiyalar, zlarini saqlashga intilish, zlariga baho berish hislari birinchi rinda turadi.

Odamlar emotsional jihatdan yana shu bilan ham farq qiladilarki, ba'zi birkishilarijobiy emotsiyalarga — xursandlikka, yin-kulgiga k proq moyil b ladilar, oq k ngil b ladilar, ba'zi kishilar salbiy emotsiyalarga — azablanish, q rqish, vahima, ma'yuslik, amginlik hislariga k proq moyil b ladilar.

Har bir kishida ziga xos u yoki bu xil kayfiyat b ladi. Biz odamlarni quvnoq kayfiyatli kishilar deb, amgin kishilar deb, jahldor kishilar deb yoki ma'yus kishilar deb farq qilamiz va hokazo.

Emotsiyalar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi qisman organik sabablarga (asosan, nerv sistemasining holati va faoliyatidagi xususiyatlarga) bo iiq b ladi, lekin k p jihatdan odam yashab, sayotgan muhitga va qay holda tarbiyalanganligiga bo fiq b ladi. Kishilarimiz quvnoq mehnat sharoitida yashaydilar.

Shuning uchun ham quvnoqlikka, ruhlanishga, ulfatchilikka, rtoqlikka, d stlikka hamda boshqa yuksak ijtimoiy va ma'naviy emotsiyalarga moyillik vujudga keladi. Mamlakatimizning hayoti va ijtimoiy mehnatda faol qatnashish, Vatanga cheksiz mehr, Vatanni dushmanlardan himoya qilishda fidokorlik hislarini vujudga keltirdi.

Emotsiyalar va hissiyotlar sohasidagi mana shu individual xususiyat-iaming hammasi odam mijozining, xarakterining belgilaridir va odamning nimalarga qiziqayotganiini k rsatuvchi belgilardir.

XI. HISLARNING AHAMIYATI

Bizning psixik hayotimizda hislar alohida rin tutadi. Bizning intellektual jarayonlarimizda obyektiv dunyo sezgilar, idroklar, tasawurlar va fikrlar tariqasida i ikos qiyadi. Intilishlar va iroda jarayonlarida odam z miyasida in'ikos (aks) etayotgan dunyoga ta'sir qiladi. Hislar esa odamning z atrofidagi obyektiv voqelikka va ziga munosabatidan hosil b ladigan tuy ulardir.

Shu bilan bir vaqtda bu tuy ular shaxsning quruq, mazmunsiz holati emas: aqiiy jarayonlarning hammasi — sezgi va idroklar, xotira, tafakkur va nutq xilma-xil emotsional komponentlardan (yoki momentlardan) tarkib topadi.

Hislar b liganida edi bizning idrok qilishimiz, xotira, tafakkur, tasawur jarayonlari nursiz, jonsiz b iib qolur edi, sezilmaydigan b lib taredi yoki umuman vujudga kelmas edi. Yuqorida aytib tganimizdek, hislar idrokimizning yorqin va juda t liq b lishini ta'minlaydi, tez va mustahkam eslab olishimizga ta'sir qiladi. Emotsional tuy ular bilan birgalikda eslab qolingan narsalar xotiramizda tez va mustahkam rnashib qoladi. Xotiramizdagi narsalarni k z oldimizga tez keltirish hislarga bo liqdir. Hislar fantaziyamizni ishga soladi. Fantaziya obrazlari emotsional hislar tufayli yorqin vajonli b lib qoladi yoki, aksincha, tafakkur jarayonlarini t xtatib q yadi. Hislar fikrlarimizning yorqin va jonli b lishini ta'minlaydi.

Hislar nutqimizni burro qiladi, nutqimizning ishonchli, yorqin va jonli b lishini ta'minlaydi. Hislar tafakkur va iroda bilan birgalikda bizning harakatlarimizni tu diradi va ra batlantiradi. Bizdagi beixtiyor harakatlarning k pchiligi emotsional harakatlardir. Iroda harakatlarining kuchi va shiddati k p jihatdan hislarimizga bo liqdir.

Mana shu intellektual va iroda jarayonlarida hislarning zi ham sermazmun b lib qoladi, intellektual va iroda komponentlari bilan tasavvurlar, tushunchalar, intilishlar bilan boyiydi. Hislar inson hayotining mazmunini boyitadi. Emotsional kechinmalari oz va kuchsiz b ligan kishi-

Inr quruq, mayda gap kishilar b lib qoladilar, z faoliyatlarida va /larining ayrim xatti-harakatlarida formalist b lib qoladilar.

Ammo kishining hayotida turli hislar turlicha ahamiyatga ega b Iadi, liobiy hislar, masalan, xursandlik, ruhlanish bizning hayotiy, ijodiy faoliy- limizni oshiradi. Aksincha, salbiy hislarning k pi hayotiy, ishchanlik faoli- yiiiimizni pasaytiribyoradi. Masalan, xavotir, amginlik, tashvish, ma'yuslik, / kuchimizga ishonmaslik hislari mana shunday salbiy hislardir.

Hislar odam faoliyatining hamma turlarida katta rol ynaydi, yinlarni, qish va rganishni hamda mehnatni jonlantiradi va faol- hishtiradi. Hislar zaif b lganida odamning faoliyati b shashib ketadi, yn'ni odam lanj b lib qoladi.

Bolalarning yinlari emotsiyalarga boy harakatlardir. Hislar yinlarning tu ilishiga sabab b ladi va ayni vaqtda shu yinlarning zi bolalarda xilma-xil ijobiy tuy ular tu diradi. Bu tuy ular esa bola- larimizga tetiklik va xushchaqchaqlik ba ishlaydi.

Mehnatda ham hislarning ahamiyatt kattadir. Ijobiy hislar ayratimizni, mehnat qobiliyatimizni oshiradi. Ijobiy emotsional holatda ishlayotgan kishining mehnati sermahsul b ladi va kishini kamroq charchatadi.

Odamda maqsadga muayyan ijobiy emotsional munosabat b Igandagina bunday maqsad faol ijodiy faoliyatni vujudga keltiradi. Ijod qilmoq, yaratmoq uchun kishining z ishiga mehr-muhabbati z r b lishi, ijodkorlik mashaqqatlari va shodliklaridan zavqlanishi kerak. Xalqimizning hayoti va ijodiy faoliyati ta'sirchan emotsional tuy ularga boydur. Mehnatdagi xursandlik va ruhlanish yangilik hissi, rtoqlik va d stlik hissi, milliy iftixor hissi vatanparvarlik hissi kishilarimiz hayo- tining mazmunini tashkil etadi. Yangilik hissi b lmagan odamlarga sal- biy nazar bilan qaraymiz, vatanparvarlikka qarshi har qanday harakat- larni k rganimizda, ayrim kishilarning q rtoqlik qilganligini, ularda rtoqlik va d stlik hislari y qligini k rganimizda biz bunga azablanamiz va bunday kishilardan nafratlanamiz. Emotsional ruh- lanish va zavq bizda il orlar va novatorlar harakatining sishiga va rivojlanishiga olib kelgan sabablardan biri b ldi. Hislar odamning ijodiy fholyatini faollashtirib yuboradigan «uchqundir», «oIovdir». Ijodiyotning hamma turlarida obrazlar va oyalarni gavdalanitirishda kishidagi hislar ishtirok qiladi. Xuddi shuningdek, yangilik uchun kurash kuchli hislar b lganidagina olib borila oladi. Biror nimani yaratish va uning uchun kurashish uchun shu narsani sevish va unga mehr q yish kerak, biror nimaga qarshi kurashish uchun esa shu narsaga kishida nafrat tu ilishi kerak.

Jamiyatga nisbatan yuksak ijodiy hislarni stirish yosh b inning juda muhim vazifasidir.

XII bob. IRODA

I. IXTIYORSIZ VA IXTIYORIY FAOLLIK TARSIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Psixik jarayonlarning va shaxsning eng muhim tomoni ularning faolligidir. Bu faollik ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin.

Ixtiyorsiz harakatlar u yoki bu hollarda kishida oldindan belgilanmagan biron maqsadsiz voqea bo'ladi; bunday harakatlar biron-bir tashqi sabablarni tufayli paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz harakatda ongli ravishda zar berish bo'lmaydi.

Ixtiyoriy yoki irodaviy harakat oldindan qayilgan maqsad asosida, bizning xohishimiz bilan bo'ladigan faollikdir. Bu harakat bizning «zimiz» bilan bo'liqdir va u ongli ravishda zar berishimiz natijasida sodir bo'ladi.

Yuqorida kaysatib tilganidek, ixtiyorsiz va ixtiyoriy harakat diqqat jarayonida va u bilan bo'liq bo'lgan boshqa aqliy jarayonlarda sodir bo'ladi. Shuning uchun, ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok, ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolish hamda esga tushirish, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xayol hamda tafakkur deb, farq qilinadi.

Psixikaning faolligi ish-harakatlarda juda yaqqol sodir bo'ladi. Ish-harakatlar ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy (irodaviy) bo'ladi. Biz iroda haqida gapirar ekanmiz, faoliyatimizda sodir bo'ladigan ongli harakatni kaysda tutamiz.

Irodaviy harakatlar deganda faqat jismoniy (ya'ni muskullar bilan bo'liq bo'lgan) harakatlarnigina emas, balki shuning bilan birga axloqiy harakatlarni ham tushunish lozim. Aqliy ishlar jarayonida odam kaysincha qiyinchiligiarga duch kelib qoladi. Bunday hollarda irodaviy zar berishga taysiri keladi. Lekin shunga qaramay, iroda haqida gapirganimizda, asosan odamning tashqi harakatlarida namoyon bo'ladigan ongli faolligini nazarda tutamiz.

Shunday qilib, *iroda, kishining shunday faoliigidirki, bunday faollik oldindan biron maqsad qayib va shu maqsadga erishish vositalarini oldindan beigiab, ongli ravishda zar berish natijasida voqea bo'ladi.*

Irodaviy harakatlar deyarli hamma vaqt ixtiyorsiz faollik bilan bo'liq ravishda sodir bo'ladi.

Reflektor harakatlar, masalan, yatsalish, chuchkurish, kayszar pirpiralish, qayslga bexosdan nina qadalganda yoki qaysl sinib qolganda qaysl

ftlltab tortib olish ixtiyorsiz harakatlar jumlasidandir. Bunday harakatlar-ning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir.

Impulsiv harakatlar ham reflektor harakatlar jumlasiga kiradi. Bunday harakatlar organizmda *yi ilib* q gan nerv quwatining b shalib ketishi tufayli yuzaga keladi. Impulsiv harakatlarga yo portlashga xshagan harakatlardir. Sof holda uchraydigan impulsiv harakatlarbolalarga xos b ladi. Masalan, so Iom, qorni t q bola uyqudan s ng odatda butun gavdasini k tarib, q l va oyoqlarini qimirlatib yotadi. Impulsiv harakatlar yinlarda va umuman kichik yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarida katta rin cgallaydi.

Instinktiv harakatlar murakkab ixtiyorsiz harakatlardandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi bir-biri bilan ulanib ketgan qator shartsiz reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning maxsus turi *avtomatlashgan* harakatlar, ya'ni malaka va odatlardir. Bunday avtomatlashgan harakatlar odamning amaliy hayoti davomida hosil qiladi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi.

Ixtiyorsiz harakatlarga kishining hissiy (emotsional) kechinmalari bilan bo liq b Igan harakatlar ham kiradi.

Kishining hissiyoti bilan bo liq b Igan (emotsional) harakatlari turli (instinktiv) va odatlanib qolgan harakatlarida namoyon b ladi. Emotsional harakatlarning nerv-tlziologik mexanizmlari shartsiz va shartli reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning xususiyati shundan iboratki, odatda bunday harakatlar ongsiz ravishda voqe b ladi. Ammo ixtiyorsiz harakatlarning k pchiligini kishi ma^lum darojada sha ish-harakatlar voqe b Igan paytda va ayniqsa ular b lib tgandan keyin *bilib-anglab* oladi. Bunday anglash ixtiyorsiz qilingan harakatlarning zarurligi, foydaliligi va axloqiyiligi jihatidan baho berish tufayli qanoat hosil qilish yoki noro-/A b lishda ifodalanadi. Aqliy va axloqiy taraqqiyot darajasiga qnrab, kishi xuddi ixtiyoriy harakatlar singari bu harakatlarni ham zi ma^qullaydi yoki qoralaydi.

II. IRODAVIY HARAKATLARNING ASOSIY BOSQICHLARI (YOKI FAZALARI)

Irodaviy harakatlar, ixtiyorsiz ish-harakatlardan farqliroq ongli ravishda qilinadi. Bu holda ongning faoliyati harakat maqsadini belgilashda, bu maqsadga crishish vositalari va y l-y riqlarini oldindan belgilashda, ma'lum bir qarorga kclishda hamda bu qarorni ijro etishda namoyon b ladi.

Harakat maqsadini belgilash

Irodaviy jarayon va irodaviy harakatning dastlabki momenti maqsad q yishdan iboratdir. Maqsad deganda biz odam nima qilishi kerakligini, nimaga erishishi kerakligi va qanday qiyinchiliklarni yengishi lozimligini anglashni tushunamiz.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib q yish bajariladigan ish-harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni ylash va tasavur qilish bilan muayyan darajada bo liq b ladi. Qilinadigan harakatning aniq maqsadi hamma vaqt shu maqsadga erishtiruvchi vositalar va y l- y riqlarni tasavur etish bilan ham bo liq b ladi. Biror narsani maqsad qilib q yish ma'lum sabablar, muayyan faktorlar va inson ayni shu cho da idrok qilayotgan sharoitning zi bilan belgilanadi. Masalan, odam ba'zan qiyin ahvolga tushib qoladi va u bu ahvoldan qandaydir y I bilan chiqib ketishni z oldiga maqsad qilib q yadi. U xalaqit qilayotgan narsalarni y qotib, sharoitni zgartiradi va yangi sharoit yaratadi.

Maqsad qilib q yish shaxsiy yoki ijtimoiy manfaatlar nuqtayi nazari- dan muayyan bir harakatlarni bajarish zaruriyati bilan belgilanadi. Masa- lan, davlat chegaralarini q riqlashda q yiladigan maqsadlar.

Maqsad qilib q yish va shu maqsad asosida harakat qilish odamning mehnati, kasbi bilan bo liq b lgan vazifalari bilan belgilanadi. Odam- ning jamiyatda va jamoada tutgan rni uning z oldiga muayyan bir narsani maqsad qilib q yishini belgilaydigan muhim faktorlardandir.

Ayrim odamlar tomonidan qilinadigan harakatlarning maqsadi, k pincha boshqa odamlarning biror maslahati, iltimosi, buyru i va shu- ning kabilar ta'siri bilan belgilanadi. Xuddi shuning singari, maqsadga erishtiruvchi vosita va y riqlar ham, k pincha, tashqaridan (maslahat, iltimos buyruq tariqasida) k rsatiadi.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib q yish k pchilik hollarda, odamning biologik va ruhiy ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Ehtiyojlarning faol tomoni intilishlarda k rinadi. Intilish ehtiyojni qondira oladigan narsaga, shu ehtiyojni qondirish uchun qidirib topish yoki yangidan yaratish, zgartirish va hokazo lozim b lgan narsaga qara- tilgan b ladi. Yuqorida aytib tilganidek, intilishlar hissiyotlarning muhim elementlaridandir.

Intilishlar turii darajada anglanishi mumkin. Intilishlarni anglash darajasi kishi ehtiyojining kuchiga, hayotiy tajribasi va bilimlariga hamda uning tafakkuri va xayolining taraqqiyotiga bo liqdir. Anglash darajasiga k ra, odatda, inti- lishlarning quyidagi turlari yoki fazalari b ladi: istak, tilak va xohish.

Istak — intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina zining J'ozirgi holatidan norozi ekanini his qilib tursa ham, lekin qanday maqsadga

intilayotganini binobarin, bu maqsadga enshishning y I-yo nqlanni aniq bilmaydi. Istak shunday bir holatdirki, bunda kishi ziga allanima kerakligini, allanima yetishmayotganini his qilib turadi-yu, ammo bu narsaning nima ekanligini aniqlab ololmaydi, ya'ni tasavur qila olmaydi, fahmiga yetmaydi. Bunday hollarda «U nima istayotganini zi ham bilmaydi» deyishadi.

Istak paytida kishi qanday maqsadga intilayotganini, bu maqsadni amalga oshirish y I-y riqlarini anglab yetmas ekan, demak, istakni bevosita amalga oshirib yuborish mumkin emas.

Kishi, nima istayotganini zi anglab yetolmagan paytda, odatda, bir xil k ngli ashroq holatida b ladi, ya'ni zerikkandek, nimagadir k ngli ashdek va qandaydir noaniq bir holatda b ladi. Istak bolalarda juda yorqin namoyon b ladi. Buning sababi shundaki, bolalar zlarida tu ilgan chtiyoy va intilishlarini turmush tajribalari va bilimlarining yetarli darajada emasligi tufayh aniq anglay olmaydilar. Bolalar bunday holatda k pincha injqlik qiladilar.

Istak tarzida intilishlar, k proq biron ish bilan shu ullanmaydigan, ma'lum hayotiy qiziqishlari b lagan va kam harakatroq kishilarda uchraydi. Kishida hosil b lgan istak ma'lum darajada anglashilsa, tilak-havasga aylanib ketishi mumkin. Tilak havasni dastawal shunday tushunish kerak.

Tilak-havas intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina qanday maqsadga intilayotganligini biladi, lekin bu maqsadga erishish y llarini aniq bilmaydi. Bunday tilak ba'zan z r xayoi surish bilan, ba'zan esa «cheksiz» orzu bilan bo liq b ladi.

Bunday tilak b lagan paytda, k pincha yangi intilish paydo b ladi, ya'ni tilakka erishish uchun vosita va y llar qidirish, ba'zi paytda esa zida tu ilgan tilakni bosishga intilish hosil b ladi. Agar amalga oshirish uchun vosita va y llar topilib qolsa, u paytda tilak — t la anglangan intilishga aylanadiki, bu holda kishi faqat qanday maqsadga intilayotganligini aniq bilib qolmay, balki bu maqsadni amalga oshirish vositasi va y llarini ham biladi.

Mana shunday qilib, tilak tobora anglashilib borishi natijasida xohishga aylanib ketishi mumkin.

Xohish — t la anglangan intilishdir. Bunda faqat intilishning maqsadi va bu maqsadni amalga oshirish vositalarigina emas, balki maqsadni amalga oshirish imkoniyati, ma'lum bir maqsadda harakat qilishga tayyor va qihnadigan harakatlardan kelib chiqadigan natijalar ham anglashiladi.

Irodaviy harakatlar — ilgaridan m ljallangan xohish bilan amalga oshiriladigan harakatlardir. Irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan dastawal shuning bilan farq qiladiki, ularda oidindan m ljallangan va t la anglanilgan intilish b ladi.

Xohish bilan turli-tuman tegishli harakat boshlanib ketishi mumkin. Bunday harakatlar oddiy irodaviy harakatlar yoki oddiy irodaviy aktlar deb ataladi. Masalan, odam o'rnidan turishni xohlar ekan, u o'rnidan turadi, biron qalamni olishni xohlasa, uni bemalol oladi.

Lekin bizning irodaviy harakatlarimizning kuchi pchiligi murakkab harakatlardir. Bu murakkablik shundan iboratki, xohish bilan uni amalga oshirish jarayonida yana ma'lum bir maqsadni belgilash, bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yillarini belgilash hamda ma'lum qarorga kelish kabi jarayonlar birlashtiriladi.

Bizning kundalik faoliyatimizda, kuch pichasi, birxil maqsadlar qo'yishga va bu maqsadlarni bir xil yillar yoki oylar bilan amalga oshirishga tashabbut keladi. Bunday hollarda, albatta, maqsadni amalga oshirish vositalarining tashabbut qilinishi shubhalanishga va maqsadni amalga oshirish vositalarini tanlash uchun vaqt sarf qilishga tashabbut kelmaydi.

Agar odam o'z oldiga yangi maqsad va yangi vazifalar qo'ysa-yu, lekin bu maqsad va vazifalarni amalga oshirish vositalari hali tajribada sinab ko'rilgan bo'lsa, asosan, ana shunday hollarda irodaviy jarayonlar murakkablashadi. Shuning uchun oddiy harakatlarga qaraganda, murakkab irodaviy harakatlar vaqt jihatidan davomliroq bo'ladi.

Maqsad va vositalarni belgilash

Kishida ayni bir vaqtning o'zida bir necha tilak va istaklar tushirilib ilishi mumkin, chunki kishining ehtiyojlari juda ham xilma-xildir. Masalan, kishi kechqurun bo'sh bo'lgan paytida teatrqa yoki birordostining oldiga borishni xohlashi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir istak, ayni bir maqsadga erishish yillar va erishish vositasi turlicha bo'la olishini tasavvur etish istak va maqsadga erishmoq uchun qilingan ish-harakatlardan chiqadigan turli xil natijalarni oldindan tasavvur etish mumkin.

Bir necha maqsad yoki ularga olib boruvchi bir necha yillar bo'lgan taqdirda, bulardan muayyan bir maqsadni hamda shu maqsadga olib boradigan ma'lum bir yillar tanlab olish lozim bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish vositalarini tanlash jarayonida ularning ma'qul yoki noma'qu! ekanliklari chamalab ko'riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yillarini belgilab beruvchi yoki belgilab bermovchi har qanday narsa harakatning motivi deb ataladi. Motiv deb — kishi nima uchun o'z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki ayni shu maqsadni qo'yishi kerak, nima sababdan u o'z maqsadiga erishmoq uchun, boshqa bir yillar bilan emas, balki xuddi shu yillar bilan harakat qilishi kerak, degan savollarga javobdir.

Irodaviy harakatlarning ixtiyorsiz harakatlardan farqi yana shundan iboratki, ular motivlar asosida amalga oshiriladi.

Inson irodaviy faoliyatining motivlari xilma-xildir. Bu motivlardan nvalo kishining intilish va xohishlarini ta'riflovchi ehtiyojlarni ko'rsatish mumkin. Ma'lum maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash ko'pincha biror ehtiyojning mazmuniga va ahamiyatiga bog'liq. Kuchliroq ehtiyoj boshqa motivlar orasida kuchliroq motiv bo'lishi mumkin.

Irodaviy harakat natijalari ta'riflovchi tasavvuriarimiz ham irodaviy harakat motivlari bo'la oladi, chunki bu natijalar ma'lum ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Biz tasavvur qilgan maqsad va bu maqsadga erishish yo'llari turli hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lishi bilan birga, ma'lum darajada jozibali bo'lishi mumkin. Bu jozibalilik ham harakat motivi bo'la oladi.

Biron maqsad va unga erishish yo'llarini tanlaganda har bir kishi ma'lum darajada ta'riflovchi dunyoqarashiga, axloqiy prinsiplariga, estetik didlariga, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlariga asoslanadi.

Jamoatchilik fikri va odamning bu fikrga bog'langan munosabati ham ma'lum qarorga kelish motivlaridan biri hisoblanadi. Biron maqsadni tanlash jarayonida, odatda, tafakkur va hissiyot ishtirok etadi.

Bu yerda tafakkur faoliyati eng avval har bir motivga «qarshi» yoki «tarafdor»likni muhokama qilib asoslashdan iborat bo'ladi. Motivlarni muhokama qilishda va asoslashda kishi, odatda, ayni hodisa yuzasidan yoki ta'riflovchi xatti-harakatlarida doimo asoslanadigan ma'lum bir faktlardan, tamoyil va qoidalardan foydalanadi. Motivni shunday muhokama qilish va asoslash **motivizatsiyalash** deb ataladi.

Biron maqsadni tanlashga hissiyotlar sabab bo'ladi. Hissiyotlar ayrim tasavvur va motivlarni yorqin, jonli va biz uchun jozibali qilib ko'rsatadi. Hissiyot biron narsaga intilishni faollashtiradi yoki sustlashtiradi, ya'ni hissiyot, ma'lum maqsad va ma'lum harakat yo'llarini tanlashga sabab bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish yo'llarini tanlash ba'zi paytda har xil kuch va har xil jozibaga ega bo'lgan bir qancha motivlar qatnashishi tufayli ichki kurash xarakterini kasb qiladi. Mana shuning uchun ham bu jarayon **motivlar kurashi** nomi bilan yuritiladi.

Motivlar kurashi jarayonida motivlardan ba'zi birlarining anchagina asosliliigi, boshqalarning esa bir qadar asossizligi ma'lum bo'ladi ba'zi bir motivlar kuchliroq tuyular bilan, boshqalari esa kuchsizroq tuyular bilan bog'liq bo'ladi.

Ko'pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyotning ta'riflovchi kurashidan iborat bo'ladi; odam ba'zangacha ikkiga bog'linib ketadi; «Aql uni deydi, hissiyot (kulgil) buni deydi».

Biron maqsad yoki biron maqsadga olib boruvchi yo'llar aqlga muvofiq

kelsa-yu, lekin kishida noxush hissiyotlar tu dirsas va, aksincha, biron maqsad yoqimli hislar tu dirsas-yu, lekin aqlga muvofiq kelmasa, ana shunday b ladi.

Motivlar kurashi ba'zan turli hissiyotlar rtasidagi kurash tarzida, masalan, burch hissi bilan qandaydir uning qarama-qarshisi b lgan boshqa shaxsiy hissiyot tarzida sodir b ladi.

Bu motivlar, k pincha, bir-birlariga teskari ta'sir etishlari tufayli biron qarorga kelish va bu qarorni bajarishga t sqinlik qilib, irodaviy jarayonini sekinlashtiradilar. Motivlar rtasidagi ana shunday kurash odamda *ichki txitilofhohtmi* yuzaga keltiradi.

Albatta, shunday holat odamda oyat k ngilsiz, o irtuy u sifatida tadi. Agarda odamning dunyoga hamda turmushga b lgan qarashlari aniq b Isa, shuning bilan birga u zining xatti-harakatlarida axloq tamoyillariga asoslansa va uning shaxsiy motivlari ijtimoiy manfaatlar bilan q shilib ketsa, ana shunday ko'ngilsiz, o ir holatning oldini olishi yoki batamom qutulishi (y qotib yuborishi) mumkin.

Qarorga kelish

Motivlar kurashi bilan bo liq b lgan biron maqsadni amalga oshirish y llarini tanlash jarayoni qarorga kelish bilan tugaydi. Qarorga kelish — ma'lum bir maqsad va bu maqsadni amalga oshirishning biron usuli yoki ma'lum y llari haqida t xta sh demakdir. Bu esa motivlardan biri hal qiluvchi rol ynaydi, demakdir. Masalan, kechqurun qayerga borish kerak: teatrgami yoki d stinning oldigami degan fikrdagi motivlar kurashi natijasida kishi d stining oldiga borishga qaror qiladi. Kasb tanlash tufayli paydo b lgan motivlar kurash natijasida bir smir traktorchi b lishga qaror qilsa, boshqasi pedagogika institutiga kirishga qaror qiiadi.

Ba'zi hoharda kishi qabul qilinadigan qarorning amalga oshirish imkoniyatlariga ishongan holdajuda tez ma'lum birqarorga keladi. Buni biz *qat'iyat* deb ataymiz.

Boshqa bir hollarda esa, motivlar kurashi uzoq, vaqtga «ch zilib ketadi» va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda ikkilanishlar bilan qabul qilinadi. Bu — *qafiyatsizlikdir*. Masalan, rta maktabni tugatayotgan va tugatgan ba'zi bir yoshlar qaysi institutga kirish masalasini juda tez hal qiladilar, boshqa birlari b lsa juda uzoq vaqt ikkilanib ylab yuradilar. Qat'iyat, odatda, jiddiylilik vaziyatning yengillanishi, mamnunlik tuy usini tu dirsas, qafiyatsizlik esa ikkilanish hissi, jiddiylilik tuy usi va alohida o ir noaniq holat bilan birga sodir b ladi.

Biror qarorga kelishning sur'ati bir qancha sabablarga, jumladan: ehtiyojga, hal qiluvchi motiv kuchiga, sharoitga, hissiyotlarga, tafakkur va xayolning taraqqiyot darajasiga, turmush tajribasi va bilimlariga, kishi-

ning dunyoqarashiga, uning temperamenti va xarakteriga hamda boshqalarning maslahatlariga, buyruqlariga, iltimos va takliflariga bo'ysunishga bo'liq bo'ladi.

Biron qarorga kelishning sur'ati, asosan, oldinga qaytilgan maqsadning ahamiyatiga, biror qarorga kelishga olib boruvchi faoliyatning xarakteriga bo'liq bo'ladi.

Shunday hollar ham bo'ladi, biron qarorga kelish oldidan avval qaylab, andisha va ehtiyotlik bilan har bir motivni hisobga olib va solishtirib ko'rish lozim bo'ladi. Boshqa bir hollarda murakkab faoliyat bo'lsa ham, hech bir ikkilanib qaytirmay, uzil-kesil qarorga kelish lozim bo'ladi. Bunday qafiyat urush sharoitida zarurdir. Bunday paytda anchagina fahm va ziyraklik hamda sharoitning barcha murakkabliklarini hisobga olish zarur bo'lishiga qaramay, tezlik bilan qarorga kelish talab qilinadi.

Ana shunday murakkab tarzda motivlar kurashi va qarorga kelish faqat shunday hollarda bo'ladi, bunda odamning hayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi maqsadlar qaytiladi va bu maqsadlarni amalga oshirish uchun yangicha vosita hamda usullar talab qilinadi.

Kundalik hayotimizda juda ko'p ongli irodaviy harakatlarimiz uzoq davom etadigan va jiddiy tusdagi motivlar kurashisiz amalga oshirilaveradi. Bunday hollarda biron qarorga kelish ilgari odat bo'lib qolgan bir tarzda yoki belgilangan qoida asosida, yo bo'lmasa, mazkur qaror va harakatlarni ma'lum turdagi xatti-harakatlarga rioya qilish tarzida amalga oshiriladi.

Qabul qilingan qaror keskin va mustahkam yoki bo'sh, sabotsiz — zgaruvchan bo'lishi mumkin. Bir marta qabul qilinib, keyinchalik zgarimaydigan va ma'lum vaqt davomida albatta bajariladigan qaror **qat'iy** va **mustahkam qaror** deb ataladi. Qaror qaylab qabul qilingan ijtimoiy vazifalar va shuning bilan birga, kishining hayotiy manfaatlariga, uning dunyoqarashi va ishonchlariga moslashtirilgan bo'lsa, bunday qaror ko'pincha mustahkam bo'ladi. Qafiy va mustahkam qarorga kelish — irodaning yuksak sifatidir.

Bir marta qabul qilishgan qarorni keyinchalik qaytirtirish yoki boshqa yangi qaror bilan almashtirish, yoki bo'lmasa, batamom bekor qilib yuborish **subutsizlik** deyiladi.

Qafiy qaror qila olmaslik — kishi irodasi bo'shligining alomatidir.

Qabul qilingan qarorning zgarishi, ya'ni beqarorlik, subutsizlik, ko'pincha yana bu qaror tartibida yetarli darajada qaylamaslikdan, emosional holatning zgarishidan, yoki bo'lmasa kishi harakat qilib turgan sharoitning zgarishidan kelib chiqadi. Qarorning zgarishi, ko'pincha, motivlar kurashining qaytadan boshlanib ketishiga va oxirgi marta qat'iy qaror qabul qilishga olib keladi.

Qafiyatsizlik va beqarorlikni, odatda, qabul qilingan qarorni oldindan rejalashtirilgan harakatlar bilan bo'lish orqali yengish mumkin. Rejalashtirish — oldinga qayilgan maqsadga olib boradigan eng qulay usul va vositalarni qidirishdan iborat bo'lgan murakkab aqliy faoliyatdir. Rejalashtirish jarayonida bo'lishi mumkin bo'lgan va zaruriy barcha harakatlar duch kelib qoladigan qiyinchilik va qarama-qarshiliklar hisobga olinadi hamda qilinadigan ishlardan kelib chiqadigan natijalarga oldindan baho beriladi.

Shunday qilib, irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan farq qilib, ular ilgari qabul qilingan qaror va ilgari tuzilgan reja asosida amalga oshiriladi.

Qarorni ijro etish

Biron qaror shu qarorga muvofiq keladigan choralar ko'rish va ish-harakatlar qilish uchun qabul qilinadi. Qarordan harakatga o'tishni ijro qilish, bajarish deyiladi. Irodaviy jarayonlarda eng muhim narsa qabul qilingan qarorni bajarishdir. Kishining irodasi xuddi mana shu qarorni bajarishda namoyon bo'ladi deyish mumkin.

Odatda, ikki turli irodaviy harakat farqlanadi: jismoniy va aqliy. Jismoniy harakatlarga har turli mehnat operatsiyalari, yengil hamda sport mashg'ulotlari va boshqalar kiradi. Aqliy harakatlarga bo'lsa — hisob ishlari, yozma ishlar, dars tayyorlash, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish va shuning kabilar kiradi. Ko'p vaqt takrorlab, o'zlashtirilib ketgan, ko'nikma va odat bo'lib ketgan harakatlar ham murakkab irodaviy harakatlardanidir. Iroda, yana ayni cho'lda keraksiz harakatlarni to'xtatish, tugatish yoki o'zgartirishda ham namoyon bo'ladi.

Qarorni ijro etish, odatda, ma'lum vaqt va ma'lum muddat bilan bo'liq bo'ladi. Qarorning hech kechikmay, belgilangan vaqtida ijro etilishi irodaning ijobiy sifatidan dalolat beradi. Bu esa ishchanlik va puxtalikni bildiradi.

Biroq, qabul qilingan qaror hamma vaqt bajarilavermaydi va ayrim hollarda esa vaqtida bajarilmaydi. Masalan, irodasi kuchsiz bo'lgan kishilar ko'pincha juda ko'p yaxshi qarorlarga kelishlariga qaramay, bu qarorlarning ijro etilishini sustlashtirib, chiqib yuboradilar va boshqa muddatlarga qoldiradilar. Bajarilishi galdan-galga qoldiriladigan yoki batamom bajarilmaydigan qarorlarni *niyat* deb ataladi. Shuning bilan birga, ancha vaqtdan so'ng bo'lsa ham, lekin ma'lum vaqt davomida bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni ham *niyat* deb ataladi. Masalan, talaba qish yilining boshida qishki va yozgi sessiyadagi imtihonlarni faqat «a'lo» bahoga topshirishni *niyat* qilishi mumkin.

Ba'zan odam sharoitning o'zgarishiga qarab qabul qilingan qarorni bekorqilib yangi qarorqabul qilishiga to'g'ri keladi. Undan so'ng o'zgarigan sharoitga mos holda yangi qarorni bajarishga kirishadi.

Qabul qilingan qaror t... ridan to'g'ri, avtomatik ravishda amalga oshirilavermaydi. Qabul qilingan qarorni bajarish uchun, yana, ongli ravishda irodani ishga solib z... r berish kerak. Irodaviy z... r berishni kishi ongii jiddiylik tarzida his qiladi. Bundayjiddiylik irodaviy harakatga t... tish bilan tarqalishi mumkin.

Irodaviy z... r berish butun nerv va muskullarni alohida tarang holga keltiradi va bu sirtqi alomatlarida k... rinadi. Irodaviy z... r berishning ana shunday sirtqi alomatlari irodasini ishga solgan kishilarni tasvirlovchi ba... diiy asarlarda yaqqol tasvirlanadi.

Qabul qilingan qarorni z... r berish bilan ijro etish irodaning muhim belgisini tashkil etadi, deyish mumkin. Z... r berish juda muhim xususiyallardan biri b... lib, bu xususiyat orqali irodaviy harakatlar va ixtiyoriy psixik jarayonlar ixtiyorsiz psixik jarayonlardan farq qiladi.

Irodaviy z... r berish motivlar kurashi va qarorga kelishdayoq seziladi. Bunday z... r berish fikrlash jarayonlarini ishga solib, muhokama yurgizishda va shuning bilan birga, keraksiz hissiyotlarni yengishda z... ifodasini topadi. K... pincha motivlar kurashi va qarorga kelish o'yoq jiddiylik hamda juda katta irodaviy z... r berish bilan hosil b... ladi.

Juda k... p hollarda qarorga kelingandan s... ng ham uni bajarish uchun yana «kurash» davom etadi. Bu kurash natijasida qarorni ijro etishga qaraltilgan irodaviy z... r berish maydonga keladi.

Irodaviy z... r berish va irodaviy harakat maqsadga erishish y... lida uchraydigan t... siqlarni yengishda namoyon b... ladi. Kishining irodasi juda katta qarshiliklarni yengishga t... ri kelgan paytda, ayniqsa, yaqqol k... rinadi. Bunday qarshiliklar ikki turli b... lishi mumkin: ichki va tashqi qarshiliklar.

Ichki qarshiliklarni yengish

Ichki qarshiliklar kishining z... ziga xos b... lgan ma'lum hojatidir. Kishi tinch. harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda b... lishi mumkin. Masalan, bunday holat dam olayolganda, uxiyotganda, toliqqan paytda va kasal paytda b... ladi. Biron ish bilan shu utlanmay harakatsiz t... rishga, ya'ni yalqovlikka undovchi may! ham shunday holatdandir.

Irodaviy z... r berish vositasi bilnn, awalo, organizmning passiv holatini zgartirib, uni faol holatga keltirish loziin b... hidi. Masalan, rinda yotgan kishi, tursammikan yoki turmasammikan. deb biroz ylagandan so'ng (motivlar kurashi), turishga qaror qiladi bamda z... zini majbur qilib r... nidan turadi. Yalqovlikni yengish uchun ba'zan juda k... p z... rberishga t... ri kcladi.

Irodaviy z... r berish vositasi bilan kishining aqhy laoliyati ham laol holalga keltiriladi. Masalan: ma'ru/.n boslilanishi hihinoq lalaba iroda ku-

chini ishga solib, diqqatini bir yerga t qo'ydi, irodaning barqarorligini saqlab turadi, tafakkur va esda olib qolish jarayonlarini kuchaytiradi.

K pincha, kishining ziddiyatli irodalari bilan bog'lanadigan ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishini irodaviy zararni berish bilan yengishi, susaytirishi va yiqitib qo'yish lozim bo'ladi. Ayni shu cho'chda keraksiz harakatlarni o'zgartirish yoki tashqisiga tashqir keladi. Juda qattiq singib ketgan, lekin salbiy, zararli odatlarga qarshi irodaviy zararni berish bilan kurash olib borish va tashkil topgan stereotiplarni, ya'ni bir qolipga tushib qolgan salbiy harakatlarni buzish lozim bo'ladi.

Paydo bo'layotgan ixtiyorsiz harakat, k pincha, qabul qilingan irodaviy qarorga nisbatan boshqacha (ba'zan qarama-qarshi) yuzalishga moyil bo'ladi. Masalan, kishining hissiyatini aks ettiradigan ba'zi ish-harakatlari shular jumlasidandir. Ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishi kerakli irodaviy harakatni susaytirib yoki batamom tashqitib qo'yishi mumkin. Shuning uchun qabul qilingan qarorni bajarishda paydo bo'ladigan ixtiyorsiz harakatni irodaviy zararni berish bilan yengishga tashqir keladi. Masalan, parashutchilar birinchi marta o'zlarini samolyotdan tashlaganlarida (irodaviy harakatlarida) tabiiy ravishda paydo bo'ladigan qararni yengib borishlari lozim bo'ladi.

«Harakat qilishning ziddiyatli qanday tashqirganilgan bo'lsa, — deydi I.M.Sechenov, — harakatni tashqitib qolishni boshqarishga ham xuddi shunday tashqirganish kerak». (M^GpaHHbie npon3Be,aeHMH, T.G.M.L. izd.API. 1952, 96-bet).

Kishi irodaviy zararni berganida, ixtiyorsiz harakatni batamom yiqitib yubormaydi, balki uni biroz o'zgartiradi yoki bunday harakatning paydo bo'lishiga yiqitmaydi. Ixtiyorsiz harakatni bosishga vazminlik deb ataladi. Vazminlikning nerv-fiziologik asosi ikkinchi signal sistemasining birinchi signal sistemasini orqali miya p'ntining ostki qismiga tormozlantiruvchi ta'sir tashqirishdan iboratdir.

Iroda, avvalo, kishining ziddiyatli ziddiyatlari, hissiyotlari va ehtiroslarini qo'lida lida bilishi demakdir. Iroda — kishining ziddiyatli iroda qila bilishi, ziddiyatli xulqi va faoliyatini ongli ravishda tartibga solish hamda boshqara olish qobiliyatidir.

Odamning ichki tashqirishlarini yengib olish, ziddiyatli boshqarish va ziddiyatli ustidan hukmronlik qila bilish qobiliyatini odatda *ichki iroda* deb yuritiladi.

Tashqi qarshiliklarni yengish

Kishi irodaviy zararni berishi bilan yengishi lozim bo'ladigan tashqi qarshiliklarni **tevarak-atrofdagi voqeilikda** uchratadi.

Kishi ziddiyatli oldiga qo'yiladigan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotganda tashqirishliklarni yengadi, voqeilikni ziddiyatli maqsadiga muvofiq ravishda o'zgartiradi va uni ziddiyatli ehtiyojlarga moslaydi.

Kishi tabiatni zgartiradi. Bunda u tabiatning qarshiligini yengadi, uning stixiyalariga, ya'ni suv, sovuq biron, olov kabi tartibsiz, halokatli harakatlariga qarshi kurashib, uni zgartiradi, qayta k radi. Kishi masofani yengib birjoydan ikkinchi joyga k chadi, o ir narsalarni k tarib, ularni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi. Kishi irodaviy z r berish va irodaviy harakat yordami bilan ijtimoiy qiymatga ega b lgan yangi narsalar: uylar, fabrikalar, zavodlar, y llar, mashinalar, sa at asarlari va shuning kabilarni yaratadi. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan irodaviy z r berishni talab qiladi. Inson mehnati undagi irodaning namoyon b lishidir. Odamning irodasi mehnatda paydo b lgan, u mehnatda sgan va sib boradi.

Odamning tashqi t sinqinliklarni tashqi qiyinchiliklarni yenga olish qobiliyatini *tashqi iroda* deb yuritiladi. Biroq, faqat shartli ravishda irodani ana shunday tashqi va ichki deb b lish mumkin. Inson irodasi yol iz birginadir, lekin u tashqi olamdagi hodisalarni zgartirish va boshqarishga y naltirilishi hamda shuning bilan birga zining shaxsiy, ya'ni subyektiv holatini va jarayonlarini boshqarishga y naltirilishi mumkin. Shuning uchun irodaviy faoliyatda tashqi qarshiliklarni yengish ichki qarshiliklarni yengish bilan uzviy bo liqdir.

Obyektiv voqelikka ta'sir qilishda kishi iroda kuchining yordami bilan dastawal z organizmini harakatga solishi lozim va shu bilan birga, har qanday ixtiyorsiz harakatni doimo bosib va zgartirib turishi kerak. Shuning uchun kishining tashqi qarshiliklarni yengishga qaratilgan irodaviy z r berishlari va irodaviy harakatlari ayni vaqtning zida kishining ichki holatini ham zgartiradi. Kishi tashqi muhitni zgartirishi bilan birga, u z- zini ham zgartiradi.

Bajarilgan ishga baho berish

Odatda, qaror bajarilgandan s ng va ba'zan esa bajarish jarayonidayoq qilingan ishlarga baho beriladi. Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga baho berish bu qaror va ishni ma'qullash yoki qabul qilingan qarorni hamda qilinadigan ish-harakatni qoralashdan iborat b ladi. Bu baho qabul qilingan qaror va bajarilgan harakatlardan mamnun yoki mamnun emasiik tufayli hosil b lgan alohida hissiy kechinmalarda ifodalanadi.

Salbiy baho, k pincha, qilingan ishlarga achinish, uyalish va afsuslanish kabi hissiyotlar tu ilishiga sabab b ladi.

Qilinayotgan yoki qilingan ishlarga baho, asosan, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy estetik nuqtayi nazaridan beriladi. Mana shunday baho berishdan hosil b ladigan his va hukmlarda kishining dunyoqarashi, uning axloqiy sifatlari va tamoyillari hamda, shuning bilan birga, uning xarakteri va qiziqishlari yaqqol namoyon b ladi.

Qaromi bajarish yuzasidan qilingan ishlarga faqat kishi zi baho berib qolmaydi, balki qilingan ish-harakatlarga jamiyat tomonidan ham baho beriladi. Jamiyat tomonidan kishilarning harakatlariga berilgan baho tanqid va z- zini tanqidda juda yaqqol ifodalanadi.

Qilingan ish-harakatga jamiyat tomonidan berilgan baho kishining faoliyati uchun juda katta amaliy ahamiyatga egadir. Bu baho kishining keyingi faoliyati uchun ra batlanish va motiv b lib qoladi. Salbiy baho, odatda, ayni faoliyatni t xtatish yoki zgartirish uchun sabab b ladi. Ijobiy baho faoliyatni davom ettirish, kuchaytirish va yanada yaxshilash, jumladan, mehnat unumini oshirishga ra batlantiradi.

III. IRODAVIY HARAKATLARNING SIFATLARI

Kishining irodasi z sifatlari, ya'ni kuchi, axloqiyligi, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon b ladi.

Iroda kuchi

Iroda ma'lum kuchga ega b ladi; ba'zi hollarda kishining irodasi kuchli sufatda namoyon b lsa, boshqa hollarda kuchsiz namoyon b ladi.

Iroda kuchi irodaning muhim sifatidir. Iroda kuchining turli darajasi butun irodaviy jarayonlarda k rinadi. Iroda kuchi, awaio, intilishlarda k rina boshlaydi; biz kuchli hamda kuchsiz intilishlarni, kuchli va kuchsiz xohishlarni farq qilamiz. Iroda kuchi yana tezlik bilan qarorga kela olishda va qarorning mustahkamligida k rinadi.

Yuksak oyaviy tamoyillarga asoslangan ongii qafiyat va sabotlilik kuchli iroda belgilaridandir; qafiyatsizlik, ikkilanish, qabui qiiingan qarorning bajarila olishiga shubha bilan qarashlik va sabotsizlik kuchsiz iroda belgilaridandir. Iroda kuchi qafiyatlikda ifodaianadi. Qafiyat qarorning bajarilishiga l ia ishonish va qarshiiik hamda qiyinchiliklar qanchalik katta b imasin {yoki katta b lib k rinmasin) uni albatta amalga oshirishga otlanishdir.

Jazm z- ziga buyruq berishdir. Vijdoniy burch talabi yoki yuksak maqsadni amalga oshirish tufayli odamning kerak b lib qolgan paytda iim bilan hayot rtasidan birontasini darhol tanlab ola bilishida k rinadigan jazm, kuchli iroda dalilidir. Bundayjazmning misoli sifatida Usmon Nosir, Ch lpon, Abdulla Qodiriylarning mardona jasoratini k rsatishimiz mumkin.

Iroda kuchi qabul qilingan qarorni z vaqtda bajarishda k rinadi. Shuning uchun qarorni bajarmaslik yoki uning bajarilish muddatini doim «galdan-galga» qoldiraverish va boshlangan ishni oxirigacha yetkaza olmaslik kuchsiz irodaning alomatidir. Ammo berilgan qarorni bajarish-

ning, qilingan ish-harakatning hammasi ham irodaning kuchli ekanidan darak beravermaydi. Iroda kuchi, asosan, irodaviy harakatlar yordami bilan qanday natijalarga erishilganligi va buning bilan qanday natijalarga erishilganligi ila aniqlanadi. Biz irodaviy z r berishar vositasi bilan yengadigan qarshilik va qiyinchiliklar darajasi va xarakteri iroda kuchining obyektiv k rsatkichi b lib xizmat qiladi.

Agar kishi katta t sqinlik va qiyinchiliklarni, qarshi harakatlarni irodaviy z r berish va irodaviy harakatlar yordami bilan yengib, katta muvaffaqiyatlarga erishar ekan, bunday holda biz shu kishining kuchli irodaga ega ekanligi va kuchli iroda k rsatgani haqida gapira olamiz.

Kishi irodasining kuchsizligi uning juda arziyas qarshiliklarni ham yenga olmasligida k rinadi. Masalan, ba'zan kishi biron kerakli xatni yozishga yoki biron zarur ishni boshlashga zini majbur eta olmaydi.

Irodaning kuchsizligi, odatda, irodasizlik deb ataladi.

Iroda kuchi, ayniqsa, zini tuta bilishda, jasurlikda, qafiyatda, matonatda va chidamlilikda namoyon b ladi.

zini tuta bilish. Mana shu s zning zidan k rinib turibdiki, zini tuta bilish — kishining z- zini q lga ola bilishidir. zini tuta bilish — kishining oldiga q ygan maqsadlarini amalga oshirishga qarshilik k rsatuvchi ichki holatini yengishda k rinadigan kuchli irodadir. zini tuta bilish — toliqish hissini, o riqni, q rqinchni, shuning kabilarni yengishda k rinadi, zini tuta **bilish** ayni paytda keraksiz b lgan reflekslarga, odatlarga, mayllarga y l q ymaslikdir. Yu.A.Gagarina murojaat qilib: «Uchish paytingizdagi ba'zi vaqtlarda q rqish hissi paydo b iganmi?» deb savol berilganda, kosmonavt shunday deb javob bergan: «Albatta, hamma tirik odamlardagi kabi menda ham b lgan. Biroq, men q rqinch hissini tezda yengib tashladim».

zini tuta bilish va q rqmaslik odamning q rqinch hissini kechirmasligida emas, balki ongni y qotib q ymay, z irodasining kuchi bilan bunday hissiyotlarni bosishi va batamom y qotib yuborishidadir. Bu degan s z — zini idora qila bilish degan ma'noni bildiradi. zini tuta bilish - vazminlikka oid yuksak fazilatdir. Kishi zini biron narsadan tiyish uchun ba'zan anchagina irodaviy z r berishga, ya'ni iroda kuchini ishga solishga majbur b ladi.

Irodasi kuchli kishilar deganda, biz zini mahkam tuta biladigan bosiq kishilarni tushunamiz. Ikkinchi jahon urushi yillarida bizning askarlarimiz, razvedkachilarimiz, qahramon uchuvchilarimiz va temir y lchilarimiz kuchli irodaning yuksak namunalarini k rsatdilar.

Irodaviy z r berish orqali hushidan ketib qolmaslik va hattoki limni t xtatib qolish kabi hodisalar qadim zamonlarda ham b lib tgani ma'lum. Masalan, asrimizdan oldingi V asrda Gretsiya bilan Eron urushi

paytida bir askar greklaming eronliklar ustidan qozongan g alabalan haqida xabar yetkazish uchun Marafon degan joydan Afinaga chopib kelgan. Biroq bu xabarni yetkazgan-u shu zahoti jon bergan. Ana shu askarning xotirasini abadiylashtirish maqsadida sport musobaqalaridan bir turiga, ya'ni 42 kilometr-u 195 metrga yugurishga - «Marafon yugurishi» deb nom berilgan.

zini tuta bilishning aksi deganda, biz ixtiyorsiz harakatlar tomondan yengilib, ya'ni y q qilib yuboriladigan irodani tushunamiz. Odamning bunday xususiyatini ziga kuchi yetmaslik, zini tiya olmaslik deb ataladi. ziga kuchi yeta olmaslikning eng keskin k rinishi beboshlik, pastkashlikdir. Bunday odam zida beixtiyor tu iladigan salbiy tuy ularga, instinktlarga berilib, z nafsini tiya olmaydi. Bu hayvonlik holatiga tushib qolish demakdir.

Dadfllik - kishining hayot va omonligi uchun xavfli b lgan qarshiliklarni yengishda k rinadigan iroda kuchidir. Masalan, parachutchi hargal samolyotdan zini tashlaganida dadillik qiladi. Dushmanning orqa tomoniga tib olgan razvedkachilar ham dadillik namunasini k rsatadilar. Dadillik zini tuta bilish bilan mahkam bo liqdir. Dadil harakat qilish uchun, awalo, zini tuta bilish kerak. Dadillik borjoyda zini bilish ham bor.

Biron maqsadni amalga oshirishda hamisha dadillik k rsatish mardlik va jasorat deb ataladi.

Har qanday faoliyatning, jumladan qishning ham muvaffaqiyati qat'iyatga bo liqdir. Bilim egallash uchun qafiyat kerak b iganidek, malakalar orttirish (masalan, musiqa malakalari) uchun ham qafiyat kerak.

Chidam va toqat. Maqsadlarni amalga oshirishda yengishga t ri keladigan qarshilik va qiyinchiliklar kishidan kuch hamda vaqt sarf qilishni talab qilibgina qolmay, balki unga, k pincha, jismoniy va ruhiy azob beradi.

Kishi z faoliyati davomida, ba'zan sovuq va issiqdan, yom ir va qordan, qattiq toliqish va och qolishlikdan hamda turli kasalliklardan azob chekadigan hollari b ladi. Agar, mana shunday qarshiliklarga qaramay, kishi z oldiga q ygan maqsadiga sodiq b lib, uni amalga oshirishga urinaversa, bunday harakatlarda k rinadigan irodani chidam va toqat deb ataiadi.

Kosmonavtlarning jasoratlari oyat z r chidam va toqatligi biian xarakterlidir. irodaning bunday sifati ulardan taxminiy mashqlar tkazish davridayoq talab qilingan edi. Lekin irodaning bu sifati, xususan, qish paytida, ya'ni ular oyat z r jismoniy va asabiy zgarishlarni toqat bilan kechirishlariga t ri kelgan paytda kuchli namoyon b ladi. Shuning bilan bir vaqtda bu qahramonlar jiddiy keskinliklarga chidab qish davomida turli y l tutmoq va harakat qilmoq uchun onglarini juda ravshanlikda saqlab qolishlari

lozim edi. Tibbiyot va psixologik tekshirishlarning k rsatishicha, shu qadar jlddiy vazifani ado etishga faqat mustahkam so liq hamda kuchli irodaga ega b lgan kishilargina chiday oiishJari mumkin edi.

Odamdagi qafiyat va chidamlilik aniq maqsad va zining anchagina barqarorligi bilan ajralib turadigan kuchli motivlarning mavjudligiga bo Hq. zini tuta bilish, dadillik, qafiylik, chidam va toqat paytlarida namoyon b ladigan kuchli irodaga *mardtik* deb ataladi.

Irodaning axloqiyligi

Irodaning axloqiyligi deganda, biz, odatda, kishi oldiga qanday maqsadlar q yganligini, bu maqsadlarga qanday vositalar yordami bilan erishiiishini, irodaviy intilishlar (xohishlar) qanday mayllar tufayli tu ilishini, ma'lum bir qarorga kelishda kishi qanday tamoyillarga tayanishini nazarda tutamiz.

Irodaviy harakatlarda kishining axloqiy sifatleri namoyon b lishi tufayli iroda kuchi ijobiy sifat hisoblanadi. Boshqa bir tomondan olganda, odamlarning axloqiy sifatleri haqida quruq gaplarga qarab emas, balki shu odamlarning axloqiy qiyofalari namoyon b ladigan irodaviy harakatlariga qarab hukm chiqaramiz. Shuning uchun kuchli irodaning -mardlik, zini tuta bilish, qaf iyatlik, chidamlilik va botirlik kabi xususiyatlari bizda inson axloqiy sifatlarining namoyon b lishi hisoblanadi.

Odam u yoki bu qarorga kelishida zining qarori va xatti-harakatlari uchun axloqiy jihatdan javobgar ekanligini sezsa hamda anglay olsa, iroda axloqiy b ladi.

Axloqiylkning darajasi irodaviy jarayonning fazalarida, ya'ni motivlar kurashida ham, ma'lum qarorga kelishda ham, qarorni amalga oshirishda ham va qilingan ishlarga keyin baho berishda ham k rinadi.

Motivlar kurashi va qarorga kelishda axloqiylk ma^lum bir motivni asoslashda k rinadi. Shuning uchun qabui qilingan qarorlar axloqiy tomondan asoslangan yoki asoslanmagan b lishi mumkin. Motivlar kurashidagi hissiy mayllar ham axloqiy yoki axloqqa xilof b lishi mumkin, chunki kishining axloqiy holati kechirgan hissiyotlarida va intilishlarida ham ifodalanadi. Axloqiy tamoyillarga muvofiq sur'atda qabul qilingan qarorlar va amalga oshirilgan harakatlar axloqiy qarorlar deb ataladi.

Kishining axloqiy qiyofasi qabul qilingan qaror va amalga oshirilgan harakatlarga keyinchalik baho berishda ham k rinadi. Agar kishi yuksak ma'naviy fazilatlar egasi b lsa, u yaramas qaror qabul qilishdan va noj ya xatti-harakatdan zini tiyadi, buning oqibatini oldindan ylaydi. Shu tariqa, kishi z harakatlarining natijalarini oldindan k rib qabul qilinishi mumkin b lgan qaror va harakatlarni noma'qul topishi yoki ma'qullashi mumkin.

Axloq dunyoqarash bilan uzviy bo liqdir.

Kishining irodaviy harakatlarida muhim rol ynaydigan hayotiy

maqsadlari va tamoyillari xuddi ana shu dunyoqarashdan kelib chiqadi.

Shuning uchun dunyoqarash va axloq tamoyillariga muvofiq ravishda amalga oshiriladigan maqsadlar, qarorlar va harakatlar yuksak **iroda** k rsatishdir. Axloq nuqtayi nazaridan, iroda kishining z shaxsiy, individual intilishlarini jamiyat manfaatiga b ysundira olishiga qarab baholanadi.

Mana shuning uchun biz z intilishlarida, qaror va harakatlarida mehnatkashlarning manfaatlariga sodiq b lgan, vatanga muhabbat q ygan va unga sodiq b lgan, mehnatni sevuvchi, qat'iy barqaror, dadil, sabotli, chidamli va zini tuta biladigan kishilarni yuksak qadriyemiz.

Mustaqillilik

Kishilarning irodaviy harakatlariga ularning mustaqillilik darajasi jihatidan ham baho beriladi. Biz, odatda, mustaqil va mustaqil b lmagani harakatlar haqida gapiramiz.

Irodaviy harakatlarning mustaqilliligi, awalo, kishining tashabbuskorligida k rinadi. Tashabbuskorlik biron-bir ishni shaxsan boshlab yuborishdir. Tashabbus k rsatish ma'lum k rsatma b lishini kutib tirmay, biron maqsadni ilgari surish, uni amalga oshirish y l va vositalarini tanlash hamda belgilangan maqsadga mustaqil sur'atda erishish demakdir. Tashabbuskorlik, odatda, atrof-tevarakdagi sharoit hamda ijtimoiy hayot talabini epchillik va mohiriik bilan hisobga olish va k pincha, yangilikni oldindan k ra bilish qobiliyati bilan bir vaqtda k rinadi.

Tashabbuskorlik hayotimizning hamma sohasi uchun zarur b lgan juda ham qimmatli sifatdir.

Tashabbuskor kishilar hamma vaqt ishda va qishda faoilik k rsatadilar. Ular jamiyat, jamoa va guruhiarda tashkilotchilik qilishga qobiliyatli b l adilar va har qanday qiyin muammolarni ham osonlikcha amalga oshira oiadilar, y l-y riqlarini topa oladilar va muvaffaqiyat qozona oladilar.

Mustaqillilik amalga oshirilayotgan va amalga oshirilgan xatti-harakatlar uchun **javobgarlikni** sezishda k rinadi.

Javobgarlikni sezish deganda, biz, ayni shu harakatlarning t riligiga, maqsadga muvofiq ekanligiga va zarurligiga ishonch hosil qilishni tushunamiz. Qandaydir xato va yanglishga y l q yib yuborilgan vaqtda javobgarlikni sezish — z xatolariga samimiy, be arazlik bilan va ochiq tan berishda hamda haqqoniy tanqidga diqqat bilan quloq solishda k rinadi. Javobgarlikni sezish - z xatolarini tuzatishga tayyor turish va haqiqatan ham uni tuzatish demakdir.

irodaning mustaqilligi yana boshqa kishilarning fikrlarini, maslahatlarini va takiiflarini tanqidiy mulohaza qilib qarashda ham k rinadi. Kishi boshqa odamlar bergan maslahat va takliflarining t riligiga ishonib

hnarakat qilar hamda bu maslahat va takliflarning jamiyat manfaatiga va nxloq tamoyillariga mos ekanliklarini tushunar ekan, buning bilan u z mustaqilligini namoyon qilgan b ladi.

Mustaqillilikni irodaning negativizm va qaysarlik kabi salbiy k rinishlaridan ajrata bilish lozim.

Negativizm boshqa kishilarning hamma taklifiga, ya'ni buyruqlarga, qoidalarga, maslahatlarga va boshqa y l bilan tkaziladigan qanday b lmasin ta'sirga asossiz qarshilik qilish demakdir. Negativizm ikki turli b ladi: passiv va faol negativizm. Passiv negativizm shundan iboratki, bunda kishi taklif qilingan ishni qilmay, z holatida qolaveradi. Faol negativizm esa boshqalar xohlagan va taklif qilgan ishni qilmay, uning aksini qilishdan iborat b lgan terslikdir.

Negativizm hodisasini uch yoshdan yetti yoshgacha b lgan bolalarda, ayniqsa, kattalar tomonidan suyultirib yuborilgan va barcha ishlarini boshqa kishilar qilib beradigan bolalarda uchratish mumkin. Bunday jarlik bolalarda, k pincha qandaydir mustaqil faoliyat sohasida z faolliklarini k rsatish imkoniyati berilmagan taqdirda paydo b ladi.

Negativizmning xarakterli xususiyati harakatlarning asossizligidan iboratdir. Odatda, negativizm holatida kishi sen nega bunday qilyapsan, nima uchun boshqalarning taklifini bajarmayapsan, degan savolga hech qanday javob qaytarmaydi; u indamay, aytilgan narsaning aksini qilaveradi.

Qaysarlik - boshqa kishilarning aytgan hamma gapiga, ya'ni buyruq va takliflarga atayin qarshilik qilishdir. Qaysarlik qilayotgan odam zi deganini qilaveradi va nima sababdan shunday qilayotganini obyektiv ravishda asosiab bermaydi: «Bu mening ishim», « zim bilaman» deb subyektiv dalil keltiradi, xolos.

Qaysarlik, asosan, mana bunday hollarda, masalan, kishi biron narsadan xafa b lgan yoki azablangan, jahli chiqqan yoki b lmasa manmanligi oshib ketgan paytda k rinadi. Bunday hollarda kuchli hissiyot ta'siri tufayli kishining ongi tmaslashib ketadi. Qaysarlik tutgan paytda kishi obyektiv nuqtayi nazardan qaray olmaydi va boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish shart ekanligiga obyektiv asoslar keltira olmaydi. Qaysar odamni juda yaqqol dalillar yordami bilan har narsaga k ndirish yoki undan qaytarish qiyin. Qaysarlik k rsatishda biron narsaga intilish va kuchli hissiyot b ladi, lekin yetarli tafakkur unda ishtirok etmaydi.

Mustaqilsizlik shunday hollarda k rinadiki, bunda kishi ma'um bir xatti-harakatlarni faqat boshqa odamlarning bevosita ta'siri ostida (ularning maslahatlari, takliflari bilan) qiladi va zining qarorlari hamda harakatlarida faqat boshqa odamlar fikriga tayanadi.

Kishi mustaqillik k rsata olmasa, boshqa odamlar irodasini amalga oshiruvchi b lib qoladi, xolos.

Mustaqilsizlik tashabbuskorlikning y qliqi, har bir ishni yuzada b lgan sharoit va boshqa odamlarning ta'siriga berilib, bajarishlik va qilinayotgan ish-harakatining sababini kishi zi bilmasligida ifodalanadi. Bunday holda, odatda asossiz motivlar yoki hech qanday motivlarsiz qarorga kelinadi. Mustaqilsizlik k pincha, kishining prinsipsizligi bilan bo liq b ladi. Mustaqilsizlikning xarakterii belgisi zining qabul qilgan qarori va harakatlariga nisbatan javobgarlik hissining y qligidan iboratdir.

Mustaqilsizlik va irodasizlikning yaqqol ifodasi boshqalarning ta'siriga berilib, **laqmalik bilan harakat** qilishdan iboratdir. Laqmalik paytida harakatlar boshqa odamlarning qarorlari asosida amalga oshiriladi. Biroq boshqa odamlarning qarorlarini laqma odam g yo zining qarori va z irodasining namoyon b lishi deb bilaveradi.

Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarda boshqa odamlarning maslahatlari va takliflariga nisbatan tanqidiy munosabat b lmaydi. Ana shunday paytda odam boshqa odamlarning ta'siriga yoki yot unsuriarning ta'siriga osonlik bilan berilib ketishi mumkin. Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarni negativizm va qaysarlikka qarama-qarshi xususiyat desa b ladi.

Odam boshqa kishilar ta'siri bilan harakat qilish xususiyatiga **laqmalik** deyiladi. Laqmalik qilish ma'lum darajada har bir kishiga xosdir. U iroda va umuman faollik zaiflashgan paytda hamda tanqidiy fikr qilish y qolib, fikr yuritish qobiliyati cheklangan va sustlashgan paytda sodir b ladi. Aql-idrokning ishlamay qolishiga faqat affektiv holat sababchi b lmay, balki psixik faoliyatning umumiy susayishi ham sabab b ladi.

Bunday holat har bir odamning toliqqan paytida va endi uxlay boshlagan paytida b lishi mumkin. Uzoq vaqt davom etgan xavotirlik hissi va z r xursandchilik tufayli ham kishi laqmalik qilib q yishi mumkin. Kishi gipnoz holatida haddan tashqari laqmalik qiladi.

Mustaqilsizlik orqasida qilinadigan ana shunday harakatlar, albatta irodaga taalluqli salbiy xususiyatlardandir. Lekin shuni nazarda tutish kerakki, boshqa odamlar buyru i va maslahatlari bilan qilinadigan har qanday harakatlarni ham mustaqilsizlik deb hisoblayverish yaramaydi. Bizga boshqa odamlar tomonidan beriladigan buyruqlar, taklif va maslahatlar zimizning asoslangan shaxsiy qarorlarimizga mos kelishi mumkin. Bunday holda boshqa odamning buyru i bilan qilingan harakat mustaqil harakat b ladi. Tashqi k rinishi jihatidan bir xil b lgan ikkita harakatdan biri mustaqil b lmasligi, ikkinchisi esa mustaqil b lishi mumkin. Masalan, ayrim bir quvchi buyruq tarzida bildirilgan maktab intizomi qoidalarini q rqqanidan bajaradi. Bunda bu quvchi majburiyat ostida z xohishiga qarshi harakat qiladi. Boshqa bir quvchi bu qoidalarni ongli ravishda bajaradi. Chunki u bu qoidalarning zarur ekanligiga tushunib, qanoat hosil qiladi. Ongli intizom mustaqil irodaning ifoda-

sidir. Kishi biron buyruq yoki mtizomga shuning uchun s zsis itoat qiladiki, u bunday itoat qilishning axloqiy jihatdan zarur va maqsadga muvofiq ekanini tushunadi, anglay oladi.

Har bir kishi zining k pchilik harakatlarida «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati jamoa qarorlariga asoslanishi kerak. Ammojamoa ruhida rahbarlik qilish — harbir jamoa a'zosini mustaqillikdan mahrum qilingan egasizlik demak emas. Kishi z mustaqilligining hamma alomatlarini, ya'ni tashabbuskorligini, topshirilgan ishning bajarilishiga javobgarlik his-sini va z- zini tanqidni faqat jamoadagina k rsata olishi mumkin.

Kishining z vijdoniy burchini bajarishga qaratilgan harakatlarida uning mustaqilligi namoyon b ladi. Kishining mustaqilligi va irodasining erkinligi z qaror va harakatlarini axloqning yuksak tamoyillarga ongli ravishda b ysundirishning uddasidan chiqa olishda va z harakatlarini shu tamoyil-larga asoslanib baholashida k rinadi.

Mustaqillilik ayni vaqtning zida iroda kuchining belgisi hamdir. Iroda kuchi faqat katta t siqlarni yenga olish qobiliyati bilangina belgilanib qolmay, balki tashabbuskorlik, z mustaqilligini anglash, z qatMyati va qabul qilingan qaror hamda z harakatlari uchun javobgarlikni sezish bilan ham belgianadi.

IV. IRODAVIY HARAKATLARNING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Odamning turii xildagi faoliyatlarida namoyon b ladigan u yoki bu irodaviy faollik dastawal nerv sistemasining holatiga va irodaviy harakat-larni amalgaoshiradigan nerv-fiziologik mexanizmlarining ishiga bo liqdir.

«Odatda, ixtiyoriy deb ataladigan barcha ongli harakatlar, — deydi Sechenov, — z mohiyati jihatidan aks ettirilgan harakatlardir». Bu de-gan s z «barcha insoniy harakatlarning dastlabki sababi odamdan tashqar-rida, ya'ni tashqi muhitga bo liqdir» (M36paHHbie (bHJiococbcKHe M nchXoJiorHMecKHe npon3BejjeHH5i. rocnojiH3/aaT, 1947, crp 148, 174).

Irodaviy harakatlarning nerv-flziologik asosida shartli reflekslar yotadi. I.P. Pavlov taMimotiga k ra, irodaviy harakatlarning hamma mexanizmi yuksak nerv faoliyatining butun qonunlariga b ysunuvchi shartli bo lanishlardan, ya'ni assotsiativjarayonlardan iboratdir. Irodaviy harakatlar mexanizmlarida, asosiy rolni kinestezik q z atuvchilartufayli, ya'ni mus-kullar harakati tufayli yuzaga keladigan maxsus shartli reflekslar ynaydi. Kinestezik hujayra va harakat analizatori turli-tuman q z atuvchilar bi-lan muvaqqat aloqa bo lay olishligi I. P. Pavlov hamda uning hamkorlari tomonidan tkazilgan maxsus tajribalarda isbotlab berilgan.

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida optimal q z alish rnan-

bainig faohiyati bilan bo'liqdirlar: «...Mening tasawurimcha, ong, — deydi I.P. Pavlov, — ayni shu cho'da, xuddi shu sharoitning zida ma'lum darajada optimal (har holda, rtacha b'lsa kerak) q'z alishga ega b'lgan katta miya yarim sharlarining ayrim joylaridagi nerv faoliyatidan iborat. Ana shu momentda katta miya yarim sharlarining qolgan hamma qismlari birmuncha b'shroq q'z alish holatida b'ladi» (sha kitob, 247-b.).

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signal sistemasining faoliyati bilan bo'liqdirlar. Xususan, ichki nutqqa tegishli s'zlar kerakli harakatlarni yuzaga keltiruvchi va boshqaruvchi signal hisoblanadilar. I.P. Pavlov fikricha, ikkinchi signal sistemi odam xulqi va xatti-harakatlarining oliy regulatori, ya'ni boshqaruvchisidir.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari birinchi signal sistemasining signallariga va ixtiyorsiz harakatlarning miya p'sti ostki markazlariga bularning ishlarini tartibga solish yuzasidan ta'sir etib turadi. Hamonki, ongli faoliyatlarimizning nerv-fiziologik asosida ikkinchi signal sistemi yotar ekan, demak, bu signal sistemasining induksiyasi, ya'ni yaqin atrofga tarqalishi birinchi signal sistemasiga va miya p'stining ostki qismlariga ta'sir etadi. Shuning uchun, chunonchi, vazminlik va zini tuta bilish kabi irodaviy hollarning fiziologik mexanizmi ikkinchi signal sistemi tomonidan birinchi signal sistemi va miya p'stining ostki qismidagi markazlarda yuzaga keltiriladigan tormozlanishdan iboratdir.

Agar ikkinchi signal sistemi tormozlansa, bunday holatda «voqelik bilan deyarli hisoblashmaydigan va asosan miya p'stining ostki markazlarining emotsional ta'siriga b'ysunadigan» faoliyat haqida gapirish mumkin. Ana shunday paytda odam, masalan, affektiv holatda b'ladi. Shunday qilib, I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga k'ra, irodaviy harakatlarning fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallarsistemi doirasida yuzaga keladigan murakkab muvaqqat aloqalar sistemasidan iboratdir. Lekin bunda ikkinchi signal sistemasining roii'oyat kattadir. Irodaviy harakatlar paytidagi miya p'stining optimal q'z algan holatida ikkinchi signal sistemi ayrim muvaqqat aloqalarini tormozlantirsa, boshqalarini kuchaytiradi.

Nerv sistemasining tetik hamda so'lom holati har qanday faoliyat va odamning unumli ishchanligi uchun asosiy sharoitdir.

Nerv sistemasining kuchsizlanishi irodaning zaiflanishi va inson faol faoliyatining susayishiga asos b'ladi. Bunday sustlik holati xususan toliqish paytida yorqin namoyon b'ladi.

Har qanday faoliyatning ziga tegishli ravishda va asosan mehnat faoliyatida quwat sarflanadi. Odam qanchalik ziga z'r bersa, quvatning sarflanishi ham shunchalik tezlashadi. Bunda quwat sarflanishi bilan ayni bir vaqtda u tiklanib ham boriladi. Biroq, ma'lum b'lishicha, quwatning tiklanishi sarflanishiga qaraganda, sekinroq borar ekan.

Shuning uchun odam ishning u yoki bu bosqichida kuchi yetmayotganligini, toliqishni yoki, boshqacha qilib aytganda, charchaganligini seza boshlaydi. Mehnatning ikki asosiy (jismoniy va aqliy) turiga muvofiq ravishda ikki xil toliqish, ya'ni jismoniy va psixik toliqish farqlanadi.

Jismoniy toliqishning asosiy belgisi muskullar ishchanligining susayishidir. Masalan, jismoniy toliqish, jumladan, muskul kuchlarining zaiflanishi, harakatlarning sekinlashishi, harakatlar miqdorining kamayishi, ishdagi jadai-likning sekinlashuvi, harakatlardagi aniqlikni, moslikni, tekislikni va bularni boshqarishning buzilishi bilan harakatlanadi. Jismoniy toliqish odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Psixik jihatdan toliqish aqliy faoliyat unumdorligining pasayishi, ya'ni diqqat va xotiraning kuchsizlanishi, biron narsaga e'tibor berishning qiyinlashuvi hamda tafakkur va nutq faoliyatining sekinlashuvi bilan xarakterlanadi.

Toliqishning ana shu yuqorida k rsatilgan psixik alomatlari k p ji- hatdan jismoniy toliqishda ham namoyon b ladilar: jismoniy toliqishda ham diqqat va xotira kuchsizlanadi, tafakkur va nutq faoliyati sekinlasha- di, boshqa tomondan olganda, psixik jihatdan toliqish ham xuddi jis- moniy toliqishdagi kabi, odam butun organizmining madorsizlanish ho- lati bilan xarakterlanadi.

Bu ikki turli toliqish r tasidagi umumiylikni shuning bilan tushunti- rish mumkinki, jismoniy toliqishning ham, psixik toliqishning ham aso- sida bir xil nerv-fiziologik mexanizm yotadi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga muvofiq, toliqishning yuzaga kelishi bosh miyaning p sti qismida mudofaa qiluvchi (saqlovchi) tormozlanishning paydo b lishidir. Tormozlanishning bu turi nerv markazlarining ishlash faoliyatidan t xtashi va bosh miya p sti qismidagi nerv hujayralarining tamomila darmonsizlanishlaridan saqlab qolish bilan ifodalanadi.

Ishdan charchashni pasaytirish va toliqishning holdan toyish holatiga yetib ketmasligiga y l q ymaslikning eng muhim chorasi mehnat bilan dam olishni t ri taqsimlash (almashtirib turish)dir. Dam olish ishni t xtatib tanaffus qilishdir. Agar ana shunday tanafTus zaro davom etadi- gan (bir soat, ikki soat) b lmasa, unday paytda, dam olishning eng yaxshi turi uxlashdir (ya'ni tinchlik holatidir), uzoq davom etadigan dam olishni (dam olish kuni, mehnat ta'tili) hech narsabilan shu ullanmaydigan uzluksiz osoyishtalikka aylantirib yuborish yaramaydi. Dam olish uchun ajratilgan b sh vaqtni jiddiy z r berishni talab etmaydigan yoki har turli tuy ularga boy b lgan faoliyatning boshqa bir turlariga sarflansa, dam olish ancha foydali b ladi. Iroda, shuningdek, nerv sistemasining har turli y l bilan zaharlanishi natijasida ham kuchsizlanadi. Masalan, nerv sistemi alkogol bilan zaharlanganda iroda kuchsizlanadi.

Nerv sistemasining kasalligi irodani haddan tashqari susaytirib **yubo*** radi. Bunday holatni **abuliya** deb ataladi. Abuliya holatidagi kishi **jud*** chanqab turgan b Isa ham, z oldida turgan stakandagi suvni olib **ichishgl** zini majbur qilolmaydi.

Ayrim harakat nerv hujayralari falaj b Igan taqdirda shu **hujayralaf** bilan bo liq b Igan organlarni hech qanday iroda kuchi bilan ishga **solib** b lmaydi.

Shuning uchun nerv va muskul sistemasini mustahkamlaydigan **hamma** narsa ayni cho da kishi irodasini mustahkamlashga ham yordam beradi. Shu sababli, jismoniy tarbiya irodani mustahkamlashda ijobiy ahamiyatga ega. Katta qarshiliklarni yengish hamda qiyinchiliklar bilan kurashish uchun faqat xohish va qarorga kelishgina ahamiyatli b lib qolmay, balki so lomlik, mustahkam nerv va mustahkam muskullar ham katta ahamiyatga ega.

V. IRODA VA BOSHQA PSIXIK JARAYONLAR

Ana shu yuqoridagi aytilganlardan k rinib turibdiki, iroda boshqa psixik jarayonlar bilan mahkam bo liqdir.

Irodaviy harakatlar biz idrok qilib turgan u yoki bu sharoitda yuzaga keladilar. Qarorga kelishda, harakatlarni rejalashtirishda (m Ijallashda) va amaiga oshirishda odam ayni shu sharoitni tushuna olishi kerak. Bu tushunish va binobarin, qilinadigan harakatlarning muvaffaqiyati juda k p jihatdan sharoitni idrok qilishning tezligi, t Ialigi, aniqligi va t riligiga bo liq. Idrok ana shunday sifatlarga ega b Imagan paytda irodaviy harakatlar kechikishi, batamom amalga oshirilmasligi, zgarishi, xato b Iishi mumkin.

Irodaviy jarayonlarda xotira katta rol ynaydi. Kundalik hayotimizda juda k p irodaviy harakatlarimiz taxminan bir xil qiyofada takrorlanadilar. Biron maqsad q yishda, harakat usullarini tanlashda, qarorga kelishda va qilingan harakatlarga baho berishda kishi dastawal zining turmush tajribasi hamda bilimlariga asoslanadi.

Biroq hamma irodaviy harakatlar ham faqat ilgarigi harakatlarning oddiy qaytarilishidan iborat emas. Sharoitning zgarib turishi davomida ehtiyoj va qiziqishlarga qarab, odam hardoim yangi maqsadlar q yishiga hamda harakatning yangi usullarini qidirib topishiga t ri keladi. Bu rinda irodaga xayol yordam qiladi.

Irodaviy jarayonning muhim tomoni biron maqsad q yishdir. Biz z harakatlarimiz qaratilgan maqsadni har xil aniqlikda tasavur qilishimiz mumkin: ba'zan maqsadni shu qadar aniq, yorqin va jonli tasavur qilamizki, g yo kishi z harakatlaridan kelib chiqadigan natijani oldindan k raybtgandek b ladi; ba'zan esa maqsad noaniq va xira tasavur qilinishi mumkin. Maqsad qanchalik aniq b Isa, unga intilish ham shunchalik

kuchli b ladi. Maqsadning aniq b lishi shu maqsadga yetishish y lini qafiyat bilan, uzil-kesil va ongli sur'atda tanlashga imkon beradi. Maqsadning aniqligi yana harakatning kuchli b lishiga, dadillik, sabot bilan ish k rishga va chidamli b lishga madad beradi.

Kishining kuchli iroda k rsatishida uning z oldiga q ygan maqsadlarini nmalga oshirishga m ljalangan va amalga oshiradigan y l va vositalarni tasavur qila olishi ham katta ahamiyatga ega. Bu y I va vositalarni kishi qanchalik aniq tasavur qilsa, bu vositalardan birini shunchalik tez tanlab olib, ma'ium qarorga keladi va shunchalik z r ishonch bilan harakat qiladi.

Harakatlar qaratilgan maqsadlarni hamda ularni amalga oshirish y l va vositalarini, irodaviy harakatiardan kelib chiqadigan natijalarni yaqqol tasavur qilish va shuning bilan birga, iroda kuchi kishining tajribasi va bilimlariga hamda uning xayoli, tafakkuri va nutqining taraqqiyot darajasiga bo liq.

Maqsad va bu maqsadga erishtiruvchi vosita va y llarni tasavur qilishning aniqligi turmush tajribasi hamda bilimlarga asoslangan xayolning kengligi va kuchiga bo liq.

Irodaviy jarayonlarning va irodaviy harakatlarning barcha momentlarida nutq bilan chambarchas bo liq b lgan tafakkur, ayniqsa, katta rol ynaydi. Irodaviy harakatlar aql bilan qilinadigan harakatlardir.

Kishi bortajribasi vabilimlariga asosiangan holda ylab biron maqsadni q yadi va harakat qiladi, ylab ma'lum qarorga keladi, ylab maqsadni amalga oshirish y li va vositalarini tanlab oladi, z harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni oldin ylab **k radi** va **ylab harakatga** kirishadi. Kishi zining harakatlarini oldindan rejalashtiradi.

Rejalashtirish, ylash, fikr qilganda ham puxta fikr qilish demakdir. Tafakkur va nutq faoliyati tufayli biz z intilishiarimizni juda yaxshi anglab olamiz, harakatlarda k zda tutgan maqsadlarimiz juda ham aniqlashadi, qabul qilingan qarorlarimiz yanada mahkamroq asoslanadi va u asosli qaror b ladi, qiladigan harakatlarimiz esa rejalashgan, rejali va tartibli b ladi. Tafakkur faoliyati vazminlik va zini tuta bilish, qafiyat va chidamlik kabi kuchli iroda sifatlarini belgilaydi.

Iroda kuchiga hissiyotlar juda katta ta'sir k rsatadi. Hissiyotlar iroda jarayonining dastlabki fazasi b lmish intilishlar bilan mustahkam bo liqdir. Hissiyotlar intilishning kuchiga ta'sir qiladi, maqsad va uni amalga oshirish y li va vositalari haqidagi tasavurlarni oydinlashtiradi hamda jonlantiradi. Motivlar kurashida hissiyotlarning roli kattadir. Hissiyotlar bizni muayyan bir qarorga kelishga undaydi. Bunda hissiyotning iroda jarayonlaridagi roli ikki turli b lishi mumkin: ijobiy-faollashtiruvchi va salbiy-tormozlashtiruvchi rol ynashi mumkin.

Agar biron maqsadni tasavur qilish kishining kuchli hissiyotlarini

y qotsa va bunday hissiyot ta'siri bilan kishi asoslangan qarorga ke bunday paytda hissiyotlar irodamizni faollashtiradi hamda uni mustahk? laydi. Bunday hollarda hissiyotlar maqsadga erishishda bizni qafjyatimizni, kuchimizni, dadilligimizni, barqarorligimizni vasabotimiz ta'minlaydi. Qilinadigan katta ishlarda y nalish, ishonch, ayrat va ijo-biy ehtirolarning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligi hammami: ma'lum. Yuksak siyosiy-ijtimoiy va axloqiy hissiyotlar, vijdoniy burc' hissi va xususan vatanparvarlik hissi irodamizni mustahkamlaydi, uni kuchli va sabotli qilib, q yilgan maqsadni amalga oshirishimizga ishonch ba ishlaydi.

Hissiyotlarimiz, agar irodamiz qaratilgan maqsadga mos kelmasa, u, holda hissiyotlar irodaga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Bunday hollarda hissiyotlarning ta'siri irodani tormozlashtiradi. K pincha qafiyatsizlik, beqarorlik va irodaning ojizligi shunday hissiyotlar ta'siri ostida voqe b ladi. Ba'zan iroda kuchini ishga solib, ortiqcha ixtiyorsiz harakatlarni quwatlovchi hissiyotlarni cheklashga, ularni kuchsizlantirishga yoki batamom y qotib yuborishga t ri keladi. Yuqorida aytib tilganidek, mana shunday hollarda iroda kuchining alohida turi b Igan vazminlik va zini tuta bilish sifatiari k rinadi.

Kishining dunyoqarashi irodaga va iroda kuchining namoyon b lishiga katta ta'sir k rsatadi. Dunyoqarash kishilarning mehnat va ijodiy faoliyatlaridagi har qanday qiyinchiliklarni yengishlarida ularning irodalarini harakatga keltiruvchi buyuk kuchdir. Ishonch-e'tiqodlar kishining intilishlari va harakatlarini ongli intilish va harakatlar b lishiga yordam beradi. Intilishlarimiz va harakatlarimiz, ongli intilish hamda harakatlar b lsa va harakatlarimiz qaratilgan maqsad muhim b lsa, bu harakatlar ham juda aniq, qafiy va barqaror b ladi. Ulu maqsadlar ulu ayrat (energiya) tu diradi.

Kishi z harakatlarida asoslanadigan axloqiy tamoyillar va bu harakatlarni amalga oshirishda dilidan kechiradigan axloqiy hissiyotlar kuchli iroda k rsatishda katta ahamiyatga egadirlar.

XIII bob. K NIKMA, MALAKA VA ODATLAR

Irodaviy faollik kishilarning faoliyatlarida turli-tuman sifatlari bilan nomoyon bo'ladi.

Inson faoliyati odamlarga xos bo'lgan har xil ehtiyojlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatning o'zi ehtiyojlarni qondira oladigan yoki hamda vositalarni izlash va shuning bilan birga, ehtiyojni qondiradigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Faoliyatning asosiy turlari — mehnat, o'qish va dam olishdan iboratdir.

Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli ko'nikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

I. K NIKMALAR

Ko'nikma - shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usullar va yoki har xil riqlardan iboratdirki, bular yordami bilan qandaydir maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi. Masalan, ayrim harflarni yozish usullari, ko'paytirish va bo'lish usullari, boltani ushlab va mix qoqish yoki temirni toblashda bolacha urish usullari shular jumlasidandir.

Ko'nikmalarni bilim bilan aralashtirish yaramaydi. Albatta, har qanday ko'nikma bilim bo'lishini taqozo etadi. Lekin bilimning ko'nikma bilan bog'liq bo'lishi shart emas. Masalan, tarix, geografiya va adabiyotshunoslikka doir bilimlar shular jumlasidandir.

Bilimlar, asosan, voqelik tashkiri aks ettiriladigan hukm va mulohazalarda ifodalanadi.

Ko'nikmalar esa, ko'proq aqliy yoki jismoniy harakatlarda ifodalalanadilar. Ko'nikmalar oldindan belgilangan maqsadga mos bo'lish lozim. Har qanday ko'nikma («a» harfini yozish, bolacha bilan mix qoqish), albatta, ayrim harakatlarning tashkiri va aniq bo'lishini talab etadi. Yassi dumaloq shaklni yoki ilmoqli tashkiri richiziqchani seza olmaslik, ruchka yoki qalamni tashkiri ushlab olmaslik «a» harfini yoza olmaslikdan dalolat beradi. Bolacha sopidan tashkiri ushlab bilmaslik va bolacha urishda qoqilinish notashkiri harakat qilishi mix qoqa bilmaslikni ko'rsatadi. Bunda quvchi «a» harfning qanday yozilishini va bolacha bilan qanday qilib mix qoqilishini bilishi va hatto gapirib berishi mumkin.

Ko'nikmalar qay darajaga erishganligi jihatidan bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun ko'nikma faqat bilim talab qilibgina qolmay,

balki, albatta, qandaydir maqsad amalga oshiriladigan zaro mos rakatlarda ham ifodalanadi. quvchilar k nikma bilan bo liq b lm bilimlarga ega b lishi mumkin. Masalan, quvchi kasrlarni k paytirl qoidasini bilishi mumkin, lekin bunday hisob amalini bajara olmasl ham mumkin, yoki quvchi orfografiya qoidalarini bilgani bilan sav yoza olmasligi mumkin. K nikmalar amaliy faoliyatga, bilimlarni amal da q llay bilishga oiddir.

Yuqorida aytib tganimizdek, bilimlarga odatlanmagan hech qand k nikma b lishi mumkin emas. T ri yozish uchun grammatika qol dalarini bilish shart. Shu bilan birga, k nikma hosil qilish uchun quvc^f tegishli natijalarga erishtiruvchi t ri usullarni ham bilishi lozim. ShU* ning uchun qituvchi yozishga rgatar ekan, ruchkani qanday qilib t rl ushlashni, daftarning qanday holatda turishini, yozishda ruchkani qanchalik bosish kerakligini va shu kabilarni k rsatadi.

Yozishga rgatish paytida qituvchi ayni cho da kalligrafiya jihati-dan aniq va chiroyli qilib yozilgan harflar namunasini beradi, ya'nl boshqacha qilib aytganda, qanday natijaga erishishlari lozimligini quvchilarga aniq sur'atda k rsatadi. Agar harakat yanglish, maqsadga t ri kelmaydigan usullar bilan bajarilayotgan b lsa, bunday holda maqsadga tamoman erishib b lmaydi yoki yomon natijalarga olib keladi. quvchi yozishning t ri usullarini bilmasligi tufayli, aji-buji qib b lmaydigan va xunuk yozishi mumkin.

Ish usullarini bilib olgandan s ng, yoki bilib olish davomida quvchi, rgatilgan qoida yoki k rsatilgan namunalarga mos ravishda, ishning hadisini ola boshlaydi.

Shunday hollar ham b ladiki, quvchi oldin tegishli bilimlarni zlashtirmasdan turib, berilgan nusxalarga taqlid qilish y li bilan ba'zi k nikmalar hosil qiladi. Lekin bunday holda ham k nikmalar har holda berilgan nusxani mustaqil kuzatish y li bilan olingan bilimga asoslanadi. Ammo bunday bilimlarning aniq b lmasligi tufayli k r-k rona taqlid qilish y li bilan orttirilgan k nikmalar yetarli darajada qib olinmagan va t la takomillashmagan b ladi.

K nikmalar murakkablik darajalari jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. K nikma oddiy yoki murakkab b lishi mumkin. Masalan, harf-larning elementlaridan chiziqcha yoki aylana yozish oddiy k nikma b lsa, butun bir s zlarni yozish murakkab k nikmadir.

Murakkab b lgan yozish k nikmasi z ichiga bir qator oddiyroq k nikmalarni oladi. Masalan, ruchkani t ri ushlash, yozishda ruchka-ning bosimini t ri nazorat qila bilish k nikmalari.

Soniarni kvadrat yoki kub ildizdan chiqarishga qaraganda ularni arifmetika usuiida q shish oddiy k nikma b ladi.

Ninaga ip taqish va tugmacha chatish - oddiy uquvdir, lekin xuddi **ihu** nina bilan k ylak yoki kostum tikish - murakkab uquvdir.

II. MALAKALAR

Odamning hayotida k nikmalarning k pi malakalar tarzida namoyon b iadi. Har qanday malaka k nikmadir, lekin har qanday k nikmani malaka deb b lmaydi. Faqat avtomatlashgan k nikmagina malaka deb iitaladi. Malakalar, odatda, ongli faoliyatdan, ya'ni mehnat faoliyatlaridan ajralgan holda namoyon b lmaydi.

Malakalar - biron ish-harakatning mustahkamlangan va avtomatlashgan y l va usullari b lib, bu y l va usullar, odatda, murakkab ongli faoiyatni bajarishda q llanadi. Masalan, maktabdagi dars qituvchi uchun ham, quvchilar uchun ham murakkab ongli faoliyatdir. Lekin dars paytida qituvchi ham, quvchilar ham malaka b lib qolgan bir qator avtomatlashgan, k nikilgan harakatlar qiladilar: qaiam yoki ruchkani qanday ushlar kerakligi haqida hech bir ylamay, ishlataveradilar; ayrim harf va s zlarni yozishda qalam yoki peroni qanday yurgizish kerakligini ylb tirmay, yozaveradilar. Bu harakatlarning hammasi dastlab (savod chiqarishda), ya'ni 1-sinfda bajariladigan ongli, ixtiyoriy va k nikilgan harakatlardir. Lekin juda k p marta takrorlayverish tufayli, bu harakatlar mustahkamlanib qolgan va endi ular ongning bevosita ishtirokisiz, avtomatik ravishda qilinaveradi. Shunday qilib, malakalarning zi avtomatlashgan harakatlar b lishiga qaramay biron-bir murakkab ongli faoliyatdan tashqari, mustaqil ravishda hosil b la olmaydi.

Kishining har qanday ongli faoliyati bir butun malakalar sistemasi yordami biian amalga oshiriladi.

Malakalar avtomatlashish darajasi jihatidan zaro farqlanadilar. Masalan, kalligrafik (chiroyli) yozuvda avtomatlashish juda katta ahamiyatga ega, qish uslubida esa avtomatlashish biian birga har doim ongiik ham taib etiladi. Malakalar avtomatlashgan harakatlar sifatida qish jarayonida ham, inson faoliyatining barcha turlarida ham katta ahamiyatga egadirlar.

Malakalar maxsus z r berishsiz hamda ongli harakatlarga nisbatan tez sodir b lishi tufayli, faoliyatning ayrim turlari va murakkab k nikmalarining amaiga oshirilishini yengiiashtiradi.

Ammo avtomatlashgan harakatlar b lgan malakalarni ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatiardan batamom ajratib tashlash yaramaydi. Har bir malaka muayyan bir sharoitdagi faoliyat jarayonida ong-

li harakatga aylanishi mumkin. Aksincha, juda k p ongli harakatlar faoliyat jarayonida malakaga aylanib qolishi ham mumkin. Hosil **qilin-**gan malakalardan ratsional foydalanilsa, ular yanada ortiqroq takomil-lashgan, ongii ijodiy faoliyat uchun asos va sharoit b lib xizmat **qilishi** mumkin.

III. K NIKMA VA MALAKALARNING TURLARI

qituvchilar hosil qilgan k nikma va malakalarni uch turga b lish mumkin: ta'lim, unumli mehnat va sport sohasiga doir k nikma hamda malakalar.

1. Ta'lim sohasiga doir k nikma va malakalar

Maktabdagi qishning hamma bosqichlarida har bir predmetni zlashtirish bilan birga, bir qator quv malakalarini egallash ham talab etiladi.

qish jarayonida quvchilar dastawal yozish, qish va hisoblash k nikmasi hamda malakasi hosil qilishlari kerak b ladi. Bu k nikma va malakalar dastlabki, ya'ni boshlan ich k nikma va malakalar hisoblana-di. Keyinchalik, ana shular asosida orfografiya va matematika sohasida murakkab k nikma va malakalar hosil qilinadi.

Ta'limiy k nikma va malakalar hosil qilishda quvchilarning aqliy faoliyatlari, ayniqsa, katta rin tutadi. Bunday k nikma va malakalar hosil qilish jarayonida quvchilar juda k p narsalarni kuzatishlari, ylab k rishlari, eslarida olib qolishlari va tasawur etishlari lozim b ladi.

Juda k p ta'limiy k nikmalarda, ayniqsa, orfografiya va matematika sohasidagi k nikmalarda qilinadigan ish, asosan, aqiiy mehnatga ega b ladi. Lekin bir qator ta'limiy k nikma va malakalarda (masalan, yo-zish, chizmachilik, rasm kabilarda) muskul harakatlari ham asosiy roi ynaydi. TaMimiy k nikma va malakalarning tarkib topishi z r diqqat va iroda talab etadi.

quvchilarning ayrim hollarda orfografiya jihatidan savodsizligiga (grammatika qoidalariga doir bilimlari b Isa ham) xatolarni tuzatish uchun yetarli diqqat qilmasliklari sabab b ladi. TaMimiy k nikma va malaka-larda avtomatlashish hech qachon t la b lmaydi va t la b lishi ham lozim emas. Bunday k nikma va malakalarda avtomatlashish, k pincha, faqat qilinadigan ishning sodda elementlariga qaratilgan b ladi.

2. Unumli mehnatga doir k nikma va malakalar

Unumli mehnatga oid (texnikaviy) k nikmalar va malakalar, asosan, harakat a'zolari bilan bo liq k nikma va malakalardir.

quvchilarda unumli mehnat k nikma va malakalari, asosan, poliximika ta'limi jarayonida hosil b ladi. Bundan tashqari, ana shunday k nikma va malakalar sinfdan tashqari mash ulotlarda, texnika l garaklarida va texnik stansiyalarda hosil b ladi. Boshlan ich sinflarda quvchilar mehnat k nikma va malakalarini q l mehnati darslarida qo ozdan, kartondan, gazmollardan, plastilindan va boshqa shu kabi ishlanishi jihatidan bolalarning qurbi yetadigan materiallardan sodda narsa-hir tayyorlash y li bilan hosil qiladilar. V—VIII sinflarda quvchilar maktab quv ustaxonalarida yo och va metallni ishlash jarayonini rganish va fizika, kimyo, tabiiyot hamda boshqa fanlardan amaliy vazifalarni bajarishlari jarayonida birmuncha murakkabroq mehnat k nikma va malakalari hosil qiladilar. Yuqori sinf quvchilari ishlab chiqarish ta'limi jarayonida va korxonalarda tkaziladigan ishlab chiqarish amaliyoti davomida texnikaga oid k nikma va malakalar orttiradilar.

Har bir unumli mehnatning asosiy maqsadi (xomashyo yoki polufabrikat, biron mahsulotning ayrim qismi yoki hammasi t la ishlanishidan qafi nazar) biron moddiy, ya'ni amaliy qimmatga ega b lgan mahsulot berishdir.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir k nikma va malakalar k proq muskul harakatlarida, asosan, q I harakatlarida, ba'zan esa q l va oyoqning birgalikda qiladigan harakatlarida ifodalanadi.

Duradgorlik ustaxonalarida orttirilgan q l harakatlariga doir k nikmalarning misoli tariqasida arralash, qirqish va randalash kabilarni k rsatish mumkin. Metallga q l bilan ishlov berishda urish harakatlari (zubilo bilan chopish yoki kesish va temir qirqadigan arrani bosish) katta rol ynaydi. Bol a yoki boshqa asbob bilan ishlayotgan odamning q li tobora ortib boruvchi tezlik bilan harakat qiladi. Bunda urish harakati ishlanayotgan narsadan qafi nazar tezlashib boradi. Shuning uchun urish harakatida m ljalga tushirish birinchi rinda turgan maqsaddir. Aksincha, bosish bilan bo liq b lgan harakatlarda q ldagi asbob ishlanilayotgan materialga bab-baravar tegib, tekis harakat qiladi.

Berilgan vazifani mohirlik bilan bajarish uchun quvchilardan k pincha tez va aniq harakat qilish, ish davomida k z va q l harakatlarning bir-biriga mosligi hamda dadillik, mustaqillik va saranjomlik kabi shaxsiy sifatlar talab etiladi.

3. Sport k nikma va malakalari

quvchilarjismaniy tarbiya k nikmalari va malakalarini egallashlari davomida tezlik hamda baquwatlik, moslashgan harakatlar va chaqqonlik kabi sifatlarga ega b lgan har turli muskul harakatlarini hosil qiladilar. Saflanish usullari hamda gimnastik tarzda qayta saflanish, tirmashib chiqish va oshib tushish, sakrash, muvozanatni saqlash, yurish va yugu-

rish, ir itish, t siqlarni yengib tish va shuning kabi harakatlar ana shular jumlasidandir.

Maktabdagi jismoniy tarbiya mash ulotlari quvchilarni jismoniy jihatdan har tomonlama taraqqiy qilishlariga, ularning badan tarbiyasiga, ayrim sport turlarining texnikasini egallashlariga va shuning bilan birga GTO ning ta'limiy hamda umumiy kompleks normalarini topshirish uchun tayyorgarlik k rishlariga yordam berishi kerak.

Maktabdagi turli sinflarda jismoniy tarbiyadan tkaziladigan mash ulotlarning mazmuni va metodlari quvchilarning yosh xususiyatlariga hamda ularning jismoniy imkoniyatlariga mos b lishi kerak.

Jismoniy tarbiya — sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, quvchilarning salomatliklarini mustahkamlash, ularni unumli mehnat faoliyati va vatan mudofaasiga tayyorlash vositalaridan biridir.

IV. K NIKMA VA MALAKA IARNING HOSIL B LISH JARAYONI

K nikma va malakalar hosil b lishning nerv-fiziologik asosi shartli reflekslardir. Har bir malaka va har bir odat, z fiziologiyasi asosiga k ra, shartli refleks bo lanishlari sistemasidan iborat. Malaka va odatlarning hosil b lishida, shuningdek, ularning zgarishida shartli reflekslarning hosil b lishi, zgarishi hamda tormozlanishiga oid b lgan barcha qonunlar, jumladan, dinamik stereotip hosil b lishi qonuniyatlari amal qiladi. Malaka va odatlarni rganishda I.P. Pavlovning quyidagi s ziarini nazarda tutish lozim: «Bizdagi tarbiya, ta'lim, intizomning barcha turlari, har qanday odatlar qator-qator tuzilgan juda k p shartli reflekslardan iborat b lsa kerak. Muayyan sharoit, ya'ni muayyan q z ovchilar bilan harakatlarimiz rtasida hosil b lgan va mustahkamlangan bo lanishlar k pincha, hattoki ataylab qarshilik qilishimizga qaramay, doimo z- zidan takrorlanaverishini kim bilmaydi? Bu narsa muayyan bir harakatlarni bajarishga va shuning bilan birga, bunday harakatlarni t xtata bilishga, ya'ni ham musbat, ham manfiy reflekslarga baravar taalluqlidir. Shuningdek, ba'zan yin paytida yoki turli san'at mash ulotlarida ishda uchraydigan ortiqcha harakatlarni y qotish uchun lozim b lgan tormozlanish tu dirish oson emasligi ma'lumdir» (riojiHoe co6paHHe coHHHeHHH, IV tom, 415-bet).

Psixikaning taraqqiyoti degan bobda k rsatib tilganidek, malaka va k nikmalar hayvonlarda ham hosil b ladi. Hayvonlarda malaka va k nikmalar ularning ehtiyojlariga, yashash sharoitiga bo liq holda, taqlid y li bilan va shuning bilan birga, odamlar tomonidan rgatish y li bilan hosil b ladi. Hayvonlarda malaka va k nikmalar birinchi signal sistemasi

doirasidagi bogianishlar asosida vujudga keladi. Odamda malaka va k nikmalarning hosil b lishida birinchi signal sistemasi bilan zaro munosabatda b lgan ikkinchi signal sistemasi k proq ahamiyatga egadir.

Biron narsaning uddasidan chiqa oladigan b Hsh uchun kishi, dastawal qanday harakatlarga intilish kerakligini va bu harakatlarning qay y sinda iimalga oshirilishni bilib olishi va esida saqlab qolishi kerak. Shundagina kishi talab qilingan natijaga erishishi mumkin. Ishning bajarish usullarini bitgandan s ngyoki bilish mobaynida kishi birovningtushuntirishi b yicha yoki nusxaga qarab, xuddi shunday harakatlarni qila boshlaydi. Masalan, cndigina yozishni rganayotgan bola «a» harfini qanday yozish kerakligini qituvchining tushuntirishidan va nusxadan qarabilboladi. S ngra bu harfni uning zi ham yoza boshlaydi. U awal yarim doira shaklini chizadi va buning ng tarafiga pastki tomoni biroz qaytarilgan t ri chiziq q shadi. Bu bolaning «a» harfini rgana boshlashi demakdir.

Biron ishning uddasidan chiqishni rganishning bu dastlabki davrida har bir yangi harakat ongli ravishda bajariladi. Kishining diqqati, odatda, bajarilayotgan ishning ziga emas, balki, k proq zining ayrim harakatlari qaratilgan b ladi. Biron ishning uddasidan chiqishni rganishning bu davri tegishli ish-harakatlarni yoki zehniy ishni amalga oshirishda kerak boiadigan usullarni ongli ravishda tanlashdan iborat boiadiki, bu usullarning birga q shilishi natijasida maqsadga muvofiq va t ri ish harakatlar qilinadi. Ammo biron ishning uddasidan chiqishni rganishning dastlabki davridagi harakatlar k pincha bir-biriga qovushmagan boiadi. Masalan, bola xat yozishni rganar ekan, «a» harfini faqat bitta harakat yordami bilan emas, balki eng kamida ikkita harakat yordami bilan yozadi, u yarim doira shaklini alohida chizib oladi va s ngra esa bunga pastki tomoni biroz qayrilgan chiziq q shadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni rganishning dastlabki davriga xos b lgan xarakterli xususiyatlardan biri ortiqcha kuch sarf etishni talab qiluvchi yanglish va q shimcha harakatlarning k p boiishidir. Masalan, endi yozishga rganayotgan bolalar, k pincha, yozish paytida tillari, yuz muskullari, butun badanlari bilan z r berib harakat qiladilar, ba'zan oyoqlarini ham qimirlatadilar.

Biron ishning uddasidan chiqishni rganishning bundan keyingi davri ~ bilib qilinadigan ongli harakatning mustahkamlanish va takomillanish davridir. Bunda k nikmalar mashq qilish orasida mustahkamlanadi. Mashq — k nikma hamda kerakli usul va harakatlarni mustahkamlash hamda takomillashtirish maqsadida uiarni k p marta takrorlashdir. Mashq jarayonida harakatlar faqat mustahkamlanibgina qolmay, balki zgaradi va aniq, tez hamda puxta bajariladigan boiadi.

Yozishni endigina rganayotgan bola har bir harfni t ri va chiroyli

qilib yozishga intiladi. Lekin bola dastawal boshdan shoshib yozadigan b lsa, bunda u juda k p kalligrafik va orfografik xatolarga y l q yib yuborishi mumkin. quvchi faqat uzoq vaqt davomida mashq qilishi orqali t ri va chiroyli yozishni saqlab qolgan holda, tez yoza oladigan b ladi. Agar quvchi hali birinchi chorak davornida qishning elementar usullarini egallamagan b lsa-yu, lekin tez qishga intilsa, bunday qilganda, odatda, qishda ham juda k p xatolar (ayrim s zlarni tashlab ketish, matnni yanglish qish) r y beradi. Yil oxiriga kelib, qish texnikasining tobora takomillashishi bilan quvchining qish tezligi ham tegishli ravishda ortib boradi.

Mashqlar jarayonida kishining ixtiyoriy diqqati butun ishga ham, uning ayrim tomonlariga ham qaratilgan b ladi. Bunda harakatlarning t ri bajariiyoganligi, asosan, k z bilan nazorat qilinadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni rganishning bu davrida ayrim harakatlarning bir-biriga muvofiqlashuvi (koordinatsiyasi) takomillashadi. Bir necha harakatlar bir butun murakkab harakat, amal b llib birlashadi, umuman qattiq z r berish ozayadi va k p ortiqcha harakatlar y qola boradi.

Ortiqcha va q shimcha harakatlarning y qotilishi differensirovka hosil b lishning natijasidir: muvaffaqiyatli natija bilan quwatlanmagan harakatlar asta-sekin tormozlanadi, kerakli natijaga olib boruvchi turli harakatlar esa mashq qilish davomida tobora mustahkamlanadi.

Harakatlarning avtomatlashish davrida k nikmalar faqatgina juda yaxshi mustahkamlanib qolmay, balki yanada takomillashadi, bu davrda ortiqcha harakatlarning y qola borishi davom etadi, kerakli harakatlar esa yanada aniqroq, ixchamroq va tezroq b la boradi.

Malakaning mustahkamlanishi va avtomatlashishi maxsus mashqlar va rganish davrida tugallanmaydi. Malakalar faoliyatning zida ham takomillashaveradi. Masalan, agar kishiga umrida juda k p yozish va qish t ri kelsa, uning orfografiya malakasi juda mustahkam b ladi. Barcha mehnat malakalari mehnat jarayonining zida takomillashadi. Malakani egallash uchun qilinadigan maxsus mashqlar faqat tayyorgarlik ahamiyatiga egadir.

Shunday hollar ham b ladiki, bunda malakalar maxsus mashq va rganish natijasida hosii qilinmay, balki faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi, hatto ishni uddalay bilishni avtomatlashtirish k zda tutilmagan taqdirda ham faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi.

Avtomatlashgan harakatlar, ya'ni k nikma va malakalar ong nazoratidan batamom chiqib ketmaydi. Sharoit zgarib qolgan paytda ular yana ongli ravishda takrorlanaveradi, bunda qilinadigan ayrim ishlarni ylab olinadi.

Avtomatlashgan harakatlar biron-bir t siqqa duch kehb qolgan payt- Inrida shunday b ladi. Masalan, yurish juda ham avtomatlashgan va mus- tahkamlangan malakadir. Ammo y lda t satdan ra yoki keng ariq uchrab qolsa, kishi bu t siqdan xatlab taymi yoki aylanib taymi, bulardan qay biri ma'qulroq deb ylay boshlaydi.

Textani randalash paytida k zli joyga t ri kelib qolish mumkin. Ana shunday holda bu k zni nima qilish kerak, tashlab tish kerakmi, yoki k rib turib qattiqroq randalab yuborish kerakmi, degan ma'noda ongli ravishda biron usul qidirila boshlanadi.

Faoliyatning sharoiti zgarib qolganda, yangi vazifalar q yilganda kishi ularni ongli ravishda boshqa y l va usullarbilan bajarishga tishda ham shunday b ladi. Bu shu narsadan dalolat beradiki, k nikmalar ustidan ongli nazorat qilish batamom y qolmas ekan.

quvchilarning ishlab chiqarish mehnatiga doir k nikma va malaka- iarni egallashlari tufayli maktabning turmush bilan bo lanishi va o_ quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash amalga oshiriladi.

\ qish jarayonida hosil b ladigan hamma k nikma va malakalar zaro bir-biri bilan bo langan holda hosil b ladi. Chunonchi, qish ishlari bilan bo liq b lgan k nikma va malakalarning shakllanishi ishlab chiqarish mehnatiga doir k nikma hamda malakalarning zlashtirilishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish mehnati va sport sohasiga doir malakalarning zlashtirilishi ham zaro bo liq b lgan hodisadir.

Maktablarda va kasb-hunar kollejarida asosiy diqqat quvchilarda ishlab chiqarish mehnatiga doir k nikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan. Ana shunday k nikma va malakalarni yuzaga keltirish quvchilardan alohida jiddiylik bilan aqiiy kuchlarini, ya'ni idrok, xoti- ra, xayol, tafakkur, diqqat va irodalarini qattiq z r berib ishga solishni talab etadi. Inson psixikasining ana shu hamma tomonlari k nikma va malakalar egallashning dastlabki davrida xususan yaqqol namoyon b ladi.

Shuning bilan bir vaqtda k nikmalar hosil b lish jarayoni quvchilarning aqliy taraqqiyotlariga ta'sir qiladi. Harakatlar yordami bilan bajariladigan ishga oid k nikmalarda bu harakatlar qaratilgan narsa- larni idrok qilish chuqurlashadi hamda aniqlashadi.

Qanday b lmasin bir ishni qila bilish tafakkur va xayolning taraqqi- yotiga yordam beradi. Malaka egallash jarayoni juda ham t plangan hamda barqaror diqqat va irodaning taraqqiyotiga yordam beradi.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir k nikmalar quvchilardan turli xil- dagi a'zoi badan harakatlarint hamda a'zoi badanning z r berishi talab qilinadi va shu bilan quvchilar muskul sistemalarining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Shuning uchun ishlab chiqarish mehnatiga doir k nikmalarni hosil

qilish maktabdagi o'qitish jarayonining birdan-bir maqsadi bo'lib qolmay, balki boshqa o'quv predmetlari singari, o'quvchilarni aqliy va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

V. MALAKALAR HOSIL BO'LISH JARAYONLARIGA XOS QONUNIYATLAR

Malakalar hosil bo'lish jarayoniga xos bir qator qonuniyatlar bor. Ulardan asosiylarini ko'rsatib o'tamiz.

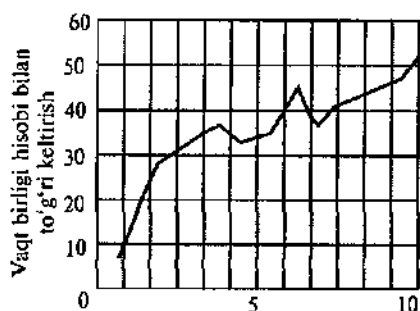
Malakalar hosil bo'lish jarayonlaridagi notekislik

Malakalar hosil qilish jarayonida ijobiy yutuqlar bilan bir qatorda, ba'zan xato, noto'g'ri harakatlarga ham yo'l qo'yiladi. Mashqlarning muvaffaqiyati – ijobiy yutuqlarning o'sishi va ko'payishidan, ya'ni to'g'ri harakatlarning ko'payishidan, xatolar sonining kamayib borishidan iboratdir.

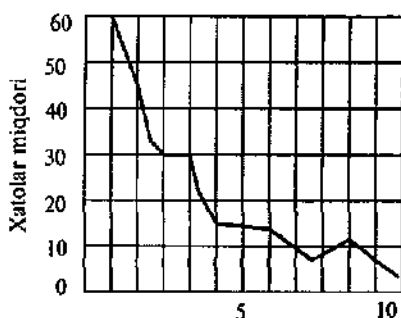
Ijobiy yutuqlarning o'sishi bir tekisda bo'lmasligi mumkin, ya'ni ma'lum bir darajada ancha vaqt to'xtab, birdan ko'tarilib ketib va vaqtincha yana pasayib ketishi mumkin. Har bir takrordan so'ng, xatolar sonining kamayishi ham xuddi shunday notekis bo'ladi.

Malaka hosil bo'lish jarayonini mashq egri chiziqlari deb ataluvchi ko'rsatkichlar yordami bilan grafik ravishda ifodalab berish mumkin.

Mashq egri chizig'i, odatda, shunday tuziladi; gorizontaal chiziq yoki absissa baravar masofalarga bo'linib, bular orqali takrorlash miqdori yoki ishning ketma-ket borish vaqti (soat, kun, hafta va boshqalar) ko'rsatiladi. Tik chizish yoki ordinata ham baravar masofalarga bo'linib, ular orqali ish miqdori yoki sifatining muvaffaqiyati ko'rsatiladi. Absissa va ordinalardagi bo'linmalarga muvofiq ravishda egri chiziq, ishning miqdori va

36-rasm. Harakat malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i.

37-rasm. Harakat malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i: xatolar sonining kamayishi.

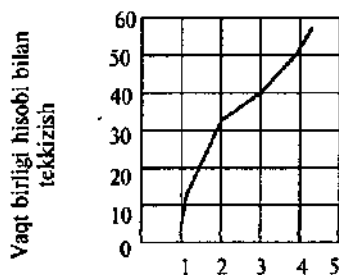
lifati oshganda yuqoriga ko'tariladi, pasayganda esa pastga qarab tushadi.

Quyidagi egri chiziqlar mashq jarayonida erishilgan ijobiy ko'rsatkichlarning o'sishi va salbiy ko'rsatkichlarning kamayishi qanday borganligiga misol bo'la oladi. Egri chiziq ko'tarilishining yoki pasayishining tikligi mashqning qanchalik tez va muvaffaqiyatli borayotganini ko'rsatadi.

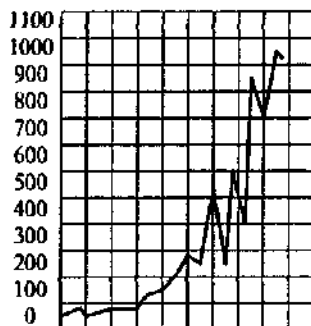
Mana shu yuqorida keltirilgan mashq egri chiziqlardan ko'rinib turibdiki, malaka hosil qilishdagi muvaffaqiyat hamma vaqt ham takrorlash miqdori va mashqlar vaqtining ortishiga munosib ravishda o'savermaydi. Bu yerda ikki xil natija bo'lishi mumkin. Ba'zi malaka hosil qilishda mashq egri chizig'i dastlabki davrga nisbatan sekin ko'tariladi (38-rasm), ijobiy yutuqlarning eng ko'p o'sishini mashqlarning o'rta davrida ko'rish mumkin. Oxiriga kelib, egri chiziqning o'sishi sekinlashadi. Bu shunday hollarda bo'ladiki, bunda harakat usullari murakkab bo'ladi va shu sababli biron ishni uddalashga o'rganish uchun ko'p vaqt sarf qilishga to'g'ri keladi. Agar harakat usullari mashqning dastlabki davrida murakkab bo'lmasa, egri chiziq tik ko'tarilib ketadi (39-rasm). Mashqning ikkinchi davrida bu egri chiziqning ko'tarilishi sekinlashadi, bundan keyin esa yanada ko'proq sekinlashadi.

Biron kasb yuzasidan tajribaning ortishi va shu kasbga doir mohirlikning uzluksiz ravishda yuksalishi malakalarning takomillashishiga yordam beradi.

Mashq egri chiziqlarida, ko'pincha, plato deb ataladigan holatni ko'rishimiz mumkin. Bu malaka taraqqiyoti davomidagi muvaffaqiyatning o'sishini yoki salbiy momentlarning pasayishini vaqtincha to'xtab qolishidir. Mashq egri chiziqlarda plato deyarli gorizontal ravishda davom etuvchi bir bo'lak chiziq tarzida aks ettiriladi (40-rasm). Plato hodisasining sodir bo'lishiga toliqish, mashqqa bo'lgan qiziqishning susayi-

38-rasm. Koptokni otish va ilib olish bo'yicha qilingan mashq egri chizig'i.

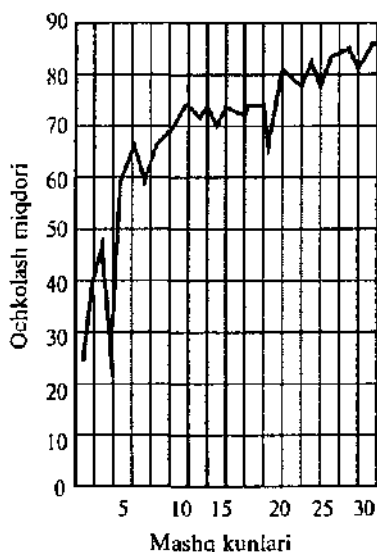

39-rasm. Belbog' o'yini bo'yicha qilingan mashq egri chizig'i.

shi, zerikish, ishning bir xildaligi va shuning kabilar sabab bo'lishi mumkin. Harakat usullarining mukammal bo'lmashligini ham shu sabablar qatoriga qo'shish mumkin, ba'zan bu usullar malakaning samaraliligini ma'lum darajagacha olib chiqib, undan keyin taraqqiy ettirmay susayishi mumkin. Bunday holda mashq egri chizig'i ma'lum bir darajada to'xtab qoladi. Agar bordi-yu yangicha harakat usullari egallab olinsa, bunday paytda dastavval, ya'ni yangi harakat usullari o'zlashtirilguncha mashq egri chizig'i ham ma'lum bir darajada to'xtab turaverishi mumkin. Mashq egri chizig'ining keyingi, ya'ni platodan so'nggi ko'tarilishi, yangi harakat usullarining ilgarigilariga qaraganda ancha takomillashganligini ko'rsatadi.

Malaka hosil qilishda ba'zan ko'tarilgan mashq egri chizig'ining goh pastga tushib ketishini ham ko'rish mumkin. Bunda mashq egri chizig'i kungura-kunguradek ko'rinadi. Bu hodisa, birinchidan, mashqning tasodifiy noqulay sharoitda o'tishiga, ya'ni kayfiyatning yomonligiga, toliqishga, diqqatning boshqa narsalarga chalg'ib ketaverishiga va shuning kabilarga bog'liq. Ikkinchidan, boshqa murakkabroq, takomillashganroq ish usuliga o'tish ham mashq egri chizig'ining quyi tushishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday holatda mashq egri chizig'ining ham, platoning ham vaqtinchagina quyi tushishi batamom qonuni hodisa bo'lishi mumkin.

Malakalarning ko'chishi va tormozlanishi

40-rasm. Otish malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i.

Kishining turli faoliyat xillarini amalga oshirishida va faoliyat jarayonining o'zida har xil malakalar hosil qilishi va o'zlashtirishi lozim bo'ladi. Yangi malakalar ilgari hosil qilingan va mustahkamlangan malakalar asosida hosil bo'ladi. Yangi hosil qilinayotgan malakalar ilgari o'zlashtirilgan malakalar bilan ma'lum munosabatda bo'ladi. Ilgari o'zlashtirilgan malakalar, odatda, yangi malakalarni o'zlashtirish jarayoniga ta'sir qiladilar. Bizda bor bo'lgan malakalar yangi malakalarni tezroq va mustahkam o'zlashtirishga yoki, aksincha, o'zlashtirishni tormozlab, to'xtatib qo'yishga ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ilgari mustahkamlangan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi malakani ko'chirish deb ataladi.

liu qonuniyat awalo shundan iboratki, ma'lum bir sohada hosil qilini malaka shunga yaqin sohaga doir boshqa malakalarni ancha yengillik bilan egallashga moyillik tu diradi. Masalan, ma'lum bir mashinada, qchillik bilan ishlaydigan ishchi bundan k ra murakkabroq yoki boshqaliaroq mashinada ishlashni tez orada r ganib oladi. Bir xil musiqa asboshida chalish texnikasini egallagan kishi boshqa asboblarda chalishni yengillik bilan r ganadi. Ma'lum bir chet tilini r ganishda qilinadigan mashqlar hoshqa tillarni zlashtirishni ham yengillashtiradi.

Malakatarning k chish hodisasining bir necha sabablari bor. Bu yerda turli malakalarni hosil qilishda xshash elementlarning borligi va aynan yoki xshash psixik jarayonlarning borligi katta ahamiyatga egadir. Masalan, tillarni r ganishda bir xil alfavit va ayrim tovushlarni ishlata bilish rol ynaydi; musiqaviy malakalarni hosil qilishdabirxil notabelgilari, yuksak musiqiy ohang eshita bilish qobiliyati, k rish va harakat koordinatsiyasi va shuning kabilar katta rol ynaydi.

Malakalarning k chishiga ishning va mashqning umumiy usullari ham yordam k rsatadi. Masalan, qandaydir bir chet tilini egallashda kishida ayrim s zlar, gaplar talaffuzining bir qator maxsus usullari, r ganilayotgan materialni tartibga solish usullari va esda olib qolish usullari hosil qilindi. Yangi tilni r ganishda shu usullarning hammasi k chiriladi va ular yangi til malakalarini tezroq egallashga yordam beradi.

Nihoyat, malakalami k chirish uchun ilgari malakalarni hosil qilishda **maqsad qilib tutgan y I** katta ahamiyatga egadir. Har qanday malaka orttirish kishini epchil qiladi, ya'ni uni boshqa malakalar va xususan xshash malakalarni egallashga uquvlitroq qiladi. Ugarigi malakalami zlashtirish jarayonida kishida yangi malakalarni zlashtirishga alohida «malaka», ya'ni malakalar hosil qilish layoqati paydo b ladi.

Malakaning k chishi, yana shunda k rinadiki, muayyan bir a'zoimizda malaka hosil qilish shu harakatlarni maxsus mashqlarsiz boshqa a'zolarimiz bilan ham bajaraverish imkoniyatini tu diradi. Bir a'zoimizni mashq qildirganimizda boshqa a'zolarimiz ham shunga q shib mashq qildiriladi. Masalan, har birimiz ng q limiz bilan xat yozishga mashq qilganimiz, lekin birmuncha yomonroq b lsa-da, chap q limiz bilan ham yoza olamiz. Tajriba, masalan, shu narsani k rsatganki, ngq lda ikkita koptokni otib ynay bilish qobiliyati chap q lga ham tar ekan.

Malakaning bu xildagi k chishining sababi shundadirki, malaka hosil qilish z fiziologik mexanizmi jihatidan faqat periferiya nerv sistemasi-gagina bo liq b lib qolmay, balki markaziy nerv sistemasiga ham bo liq b lgan jarayondir. Har xil malakani hosil qilishda butun nerv sistemasi qatnashadi. Biron-bir yakka a'zo, chunonchi, q Ining zigina emas, balki kishining butun vujudi mashq qiladi. Bu mashq jarayonida bosh

miya yarim sharlarining p stida tegishli dinamik stereotip vujudga keladi va u boshqa xshash dinamik stereotipning hosil qilinishiga ta'sir k rsatadi. Lekin, albatta, eng samarali malaka mashq qildirilgan a'zoda hosil b ladi, chunki bunda mashq markaziy nerv sistemasining, asosan shu a'zo bilan bevosita bo liq b lgan periferiya qismlari rtasidagi zaro munosabat negizida voqe b ladi.

Mustahkamlashib ketgan malakalaryangi malakalar hosil qilishga salbiy va tormozlantiruvchi tarzda ta'sir qilishi mumkin. Malakalarning mana shunday zaro salbiy munosabatlarini, odatda, maiakalar interferensiyasi deb ataladi. Bu yerda malakalarning zaro salbiy munosabatlari shundan iboratki, ilgari hosil qilingan malakalar yangi malakalar hosil qilishni qi-yinlashtiradi yoki ularning samaraliligini pasaytiradi. Masalan, agar mashinistka alfaviti ma'lum tartibda joylashgan mashinkada ishlashga odatlanib qolgan b lsa, alfaviti boshqacha tartibda joylashgan mashin-kaga tishda katta qiyinchiliklar tu diradi.

Bunday tormozlanish yoki interferensiyaning sababi malakalar va shu malakalarni harakatga keltiruvchi q z ovchilar rtasida hosil b lgan assotsiatsiyalardan iboratdir. Bu shundan iboratki, agar A q z ovchisi bilan B reaksiyasi rtasida mustahkam shartli bo lanish — assotsiatsiya hosil qilingan b lsa, bunday holda xuddi shu L q z ovchisi bilan yangi harakat reaksiyasi b lgan B rtasidagi assotsiatsiya qiyinchilik bilan hosil qilinadi. Bu yerda assotsiativ tormozlanish sodir b ladi.

Interferensiyaning boshqacha turi ham b lishi mumkin. Yangi malaka qanday b lmasin hosil qiiinadi va mustahkamlanadi. Lekin shunday b lishiga qaramay, ayni shu malakaning q llanishi kerak b lib qolgan paytda shu malaka bilan aloqasi b lgan stimul bor b lsa ham bu malakani qayta tiklashda (demak, q llanishda ham) biroz kechikish hosil b lishi mumkin yoki b lmasa yangi malakaning rnini ilgari mustahkamlangan, ammo hozir keraksiz b lgan malaka egallab olishi mumkin. Masalan, mashinistka ba'zan kerakli harfning rniga ilgari ishlangan b lak mashinka klaviaturasining xuddi shu yerda tur-gan boshqa harfni urib yuboradi, Bu yerda biz ilgari zlashtirilgan malakani qayta tiklashda sodir b ladigan interferensiyaholatini k rdik. Bu reproduktiv tormozlanishdir.

Malakalarning interferensiya hodisasi bilan ta'lim ishida tez-tez t qnashib turishga t ri keladi. Masalan, malakalarning interferensiya-si yozish, qish, ayrim s zlarni talaffuz qilish va shuning kabilar yuzasi-dan hosil qilingan yanglish malakalarni tuzatishda k rinadi. Bunday hol-larda ayrim malakalarni boshqalari bilan almashtirishga, ba'zilarini esa qayta rganishga t ri keladi.

Malakaning yuksalishi va pasayishi

Hosil qilingan malakalar qo'llanishi va takrorlanishiga qarab, yuksalishi yoki pasayishi mumkin.

Qaysi bir malaka faoliyatda qancha ko'p qo'llanilsa va turishda qancha ko'p takrorlansa, u shunchalik mustahkam va avtomatlashgan bo'laveradi. Masalan, hammaga ma'lumki, yozish malakasi juda mustahkamlanib va avtomatlashib ketgani tufayli, kishi hattoki ba'zan bir grammatika qoidalarini esidan chiqarib qo'ysa ham, baribir, tashqari yoza-veradi. Malaka va odatlarning yuksalishi bu malaka hamda odatlarning juda ham takomillashuvi va avtomatlanishidadir. Bu esa faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Agar hosil qilingan malakalar uzoq vaqt davomida qo'llanilmasa, ular sonda boshlaydi, ya'ni pasaya boshlaydi.

Malakalar pasayishining nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanish, ya'ni amaliy ish bilan mustahkamlanmagan muvaqqat bo'lanishlarning sonidir.

Malakalarning soni, avvalo, shunda ko'rinadiki, bunda avtomatik harakatlar sekinlasha boradi va bu harakatlarda yangilash va xatolar ro'y bera boshlaydi. Sog'ay malakalarning soni avtomatlashgan harakatlarning yo'qolishida ko'rinadi, buni deavtomatizatsiya deyiladi, ya'ni ilgari avtomatlashgan harakatlarni bajarish endi yana o'zlashni va maxsus qaratilgan diqqatning, ong nazoratining bo'lishini talab qiladigan bo'lib qoladi.

Nihoyat, malakalarning soni ularni batamom esdan chiqarib yuborishda ko'rinadi. Kishi bir qancha vaqtdan soning lozim bo'lib qolgan sharoitda qachonlardir malaka sifatida o'zlashtirilgan harakatlaridan foydalana olmay qoladi.

Malakalarning pasayishi faqat vaqtgagina bo'liq bo'lib qolmay, balki bir qator boshqa sabablarga ham bo'liqdir. Uzoq davom etgan toliqish, kuchli kechinmalar va o'z kuchiga ishonmaslik natijasida malakalar buzilishi va pasayishi mumkin. Ba'zi bir asabiy kasalliklar ham malakalarni pasaytirib yoki buzib yuboradi.

Bir qator harakatlar va turli usullarni talab qiladigan murakkab malakalar, ayniqsa, tezda pasayadi va buziladi. Yaxshi mustahkamlangan malakalar uzoq saqlanib qoladi. Ma'mumki, bolalikda hosil qilingan malakalar puxta esda qoladi va eng barqaror malakalar bo'lib qoladi.

Ammo shuni nazarda tutish kerakki, malakaning pasayishiba'zi hollardagina batamom yo'qolib ketish darajasigacha yetishi mumkin. Malaka buzilganda yoki uni esdan chiqarib yuborilganda, odatda, undan ba'zi bir «izlar» qoladi. Mana shu qolgan izlar tufayli, malaka qayta tiklanishi mumkin.

Malakaning qayta tiklanishi uchun ham mashq qilish kerak bo'ladi.

T ri malakani dastlab hosil qilish va mustahkamlashga nisbatan **uni** qayta tiklashda ancha kam mashq talab qilinadi. Bu holat shuni k rsatadiki, hosil qilingan malaka iz qoldirmasdan y qolib ketmaydi.

VI. MALAKA HOSIL B LISH TEZLIGI VA MUSTAHKAMLIGINING SHARTLARI

Malaka hosil b lish jarayonining tezligi harxil b lishi mumkin. Ayni bir kishidagi ayrim malakalar va turli kishilardagi bir xil malakalar turlicha tezlik bilan hosil b lishi mumkin. Malaka hosil b lish tezligi zaruriy harakatlarni takrorlash soni va malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt bilan aniqlanadi. Malaka hosii qilish uchun sarf qilingan vaqt soat, kun, oy, ba'zan esa yillar bilan lchanadi.

Malaka hosil qilish tezligi, dastawal shu malakaning murakkablik darajasiga bo liq b ladi.

Malaka qanchalik murakkab b lsa, u shunchalik sekin hosil qilinadi. Masalan, mix qoqishda bol achani t ri urish malakasi, shu mixlami ustaxonada (q l bilan) tayyorlashda bol a bilan ishlash malakasiga qaraganda, juda tez hosil qilinadi. Orfografiya va sintaksisning barcha qoidalariga rioya qilib yozish malakalarini egallashga qaraganda yozishning oddiy texnikasini egallash uchun kamroq vaqt talab qilinadi.

Hosil qilayotgan malaka qanchalik murakkab b lsa, uni zlashtirishga shunchalik k p vaqt, shunchalik k p bilim va harakatlarni bir-biriga shunchalik yaxshi moslashtirish talab qilinadi. Mana shularning hammasidan foydalanilgan holda hosil qilinadigan malaka esa albatta, ham k p vaqt, ham tez-tez takrorlashni talab qiladi.

Malaka hosil qilishning tezligi va uning mustahkamligi kishining yoshiga ham bo liq b ladi.

Ayrim malakalar kishining yoshlik davrida tez hosil b lsa, boshqalari esa kishi katta b lgandan s ng yengilroq hosil b ladi. Masalan, til malakalari 3-4 yoshdayoq yengillik bilan hosil b ladi. Buning sababi shundaki, bolaning nutq apparati nutqning fonetika va morfologiyasini egallashga batamom tayyor b ladi. Uning tafakkuri esa oddiy nutqning ma'nosini anglash va ayrim s zlarni tushunish uchun yetarli darajada sgan b ladi. Shu yoshdan boshlab, bolalar gaplashish jarayonida faqat z ona tillaridangina fonetika va morfologiyaning asosiy malakalarini osonlik bilan zlashtirib qolmay, balki boshqa tillardan ham fonetika va morfologiyaning asosiy malakalarini osonlik bilan zlashtira oladilar.

Olti-yetti yoshli bolalarda yozish va qish malakalari yengillik bilan hosil b la boshlaydi. Shu yoshdan boshlab, bola mashq qilsa, musiqa asboblarni chalish malakalari ham unda ancha yengil hosil b la boshlaydi.

Hunar va texnika malakalan 14-15 yoshdan boshlab juda yaxshi zlashtirila boshlaydi. Buning sababi shuki, bunday malakalarni hosil qilish uchun yetarli darajada sgan tafakkur va tajribadan tashqari, yana organizm va muskul sistemasining chiniqqan va yetarli darajada sgan b lishi shart.

Kishi ul aygan sari unda malakalarining hamma turlari hosil b lishi mumkin.

Xuddi shuning singari juda k p odatlarning hosil qilinishi ham yosh bolalik davridan boshlanadi. Masaian, bola z- ziga xizmat qilishga rganishi, yaxshilab kiyinish va yechinishga, yinchoqlarini ehtiyot qilish hamda ma'lum tartibda saqlashga rganishi davomida unda ijobiy odatlar yuzaga keladi.

Malaka hosil b lish tezligi va uning mustahkamligi k p darajada kishining nerv sistemasining holatiga bo liq b ladi. Nerv sistemasi so lom va tetik b lsa, odatda, malaka va odatlar ham juda tez hamda juda yaxshi mustahkamlanadi. Aksincha, nerv sistemasi kasal, toliqqan yoki zaharlangan b lsa, maiakalar ham sekinlik bilan hosil boiadi. Ayrim hollarda mashq egri chiziqlaridagi plato ham, malakalar hosil b lishning pasayishi ham, avtomatlashgan harakatlar va malakalaming buzilishi ham nerv sistemasining toliqqanligi va kasalligiga bogiiq b ladi.

Ana shu munosabat bilan mash ulotni muvaffaqiyatli amalga oshirishda mashq qilish vaqtini t ri taqsimlash muhim ahamiyatga egadir. Agar bir xildagi mashq uzoq vaqt mobaynida t xtovsiz davom ettirilaversa, natija yaxshilanish rniga toliqish tufayli aksincha pasayib ketadi. Shuning uchun ayrim mashqlar haddan tashqari uzoq davom ettirilmasligi kerak. Mashqning bir turini boshqa bir turi bilan almashtirib turish lozim.

Kishining ongliligi malaka hosil qilishda samarali natijalarga erishtiruvchi eng muhim shartdir. Onglilik, awalo, bilimlarni zlashtirishda va mahorat qozonishda kerakdir: unda faqat ish harakatlarni bajarish, bu harakatlarni bir-biriga q shish va birini biri bilan muvofiqlash ila cheklanib qolmay, balki qanday qilib bu harakatlarni t ri, yaxshi, maqsadga muvofiq qilib bajarish, qanday yoi bilan ulami bir-biriga t ri q shish va birini biri bilan qanday qilib t ri muvofiqlashtirish haqida ylash va, xususan, bulaming hammasi nima uchun qilinayotganligini anglash ham lozim boiadi.

Mahoratni mustahkamlash va malakalar hosil boiishi uchun qilindigan mashqlar ham **onglilikni** talab etadi. Bu yerda onglilik hosil qilinayotgan malakaning maqsadi va ahamiyatini tushunishda, mashqlar natijasini tasavvur etishda va, shuning bilan birga, kerakli harakatlarning qoidalarini va usullarini bilishda namoyon boiadi. Ongli ravishda mashq qilish, demak, mazkur mashqlarning nima uchun kerakligini, bu mashqlar-

ning qanday usul bilan olib borilishini, bu mashqlarning natijasi qanday bo'lishi kerakligini hamda bu mashqlar tufayli qanday malaka hosil qilinishi, nayotganligini va bu malaka faoliyatning ma'lum bir turlarida qanday yillar olishi kerak ekanligini bilish demakdir.

Malakalar hosil qilishda xotiraning ongli jarayonlari katta rol o'ynaydi. Mashq jarayonida birinchi marta takrorlashda biz har doim bu harakat avvalgi galda qanday qilinganini va harakatning qoidasini eslaymiz. Masalan, qovchi yozish malakasini hosil qilishda avvalo qaysi harfning ilgari qanday yozilganligini, qituvchi qanday tushuntirganini, qanday xatolarga yuz ko'rganini va ularni qanday tuzatilganini esga tushiradi. Undosh to'vush aniq talaffuz etilmaydigan so'zlarni (maktab, Ahmad) yozishda dastavval qoida esga tushiriladi, undan keyin esa yoziladi. Bundan keyingi mashq davomida idrok tasavvur obrazlari kuzatishga oldiga keltirilmaydi, maxsus fikr yuritilmaydi, faqat yozish harakatining o'zini takrorlanaveradi.

Malakalarni mustahkamlashning muvaffaqiyati hiyla darajada zangin bo'lish, intilish, chidam va qat'iyat darajasiga ham bog'liq bo'ladi. Malakalar hosil qilish uchun kishi qanchalik ongli ravishda zangin bersa va bunga qanchalik ko'p intilsa, unda kerakli malakalar shunchalik tez hosil bo'ladi. Masalan, skripka va boshqa musiqa asboblari chala bilish malakasini egallash har qanday odamdan, hatto talantli odamlardan ham zangin matonat va chidam talab qiladi.

Onglilik mashq jarayonini va undan kelib chiqadigan natijalarni baholashda, ularga tanqid ko'zi bilan qarashda va yuz ko'rgan yuborilgan xatolarni anglay bilishda ifodalanadi: masalan, qovchi notlari yozgan so'z yoki gapida nima uchun xatoga yuz ko'rgan yuborganini bilishi lozim. Ongli ravishda malaka hosil qilish malakalar ko'chishi va tormozlanishining xususiyatlarini belgilab beradi. Malakaning ko'chishi qanchalik ongli bo'lsa, u shunchalik yengil tatbiq qilinadi va bundan keyingi malakalarni hosil qilish jarayonidagi tormozlanish shunchalik kuchsiz bo'ladi. Malakalar hosil qilishdagi onglilikning mana shunday roli kuzatish va maxsus eksperimentlar vositasi bilan isbot qilingan.

Jumladan, irodaviy zangin berish va matonat yordami bilan malakalar interferensiyasini - assotsiativ va reproduktiv tormozlanishni yengish mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, interferensiya qandaydir zangin qonuniyat emas, uni matonat kuchi bilan yengish mumkin.

Maqsad va qoidalar yaxshi tushunib olinmay va yuz ko'rgan yuborilgan xatolarni anglab olmay qilingan mashq, hatto uzoq vaqt davomida juda ko'p takrorlangan taqdirda ham kam natija beradi. Ongli ravishda mashq o'rganish demakdir. Ongning ishtirokisiz mashq qilishni - **dressirovka** deyiladi. So'z materiallarini ongning ishtirokisiz zanginlashtirish ustida mashq qilish esa quruq yod olishdir.

Malakalar hosil qilish tezligi kishining shu hosil qilinayotgan malakalarni o'z ichiga olgan faoliyatiga nisbatan qanday munosabatda bo'lishiga qaraydi. Bu munosabat muayyan bir malakalarni hosil qilishga kishining qanchalik qiziqishi va buning zarur ekanligini anglashida hamda, shuning bilan birga, hosil qilayotgan malakalariga bo'liq bo'lgan hissiy kechinmalarida ifodalanadi. Masalan, mamlakatga ko'p ko'mir yetkazib berish kerakligini juda yaxshi anglay olgan shaxtyorda ko'mir qazish malakalarini o'rgatishga qiziqish paydo bo'ladi va shuning bilan birga, bu malakalar tez hosil qilinadi. Agar kishi malakalar hosil qilishda bu malakalarning kerakli ekanini anglasa va agar unda ko'z kuchlariga hamda mashqlari orqali erishadigan yutuqlariga ishonch hissi bo'lsa, bunday holda malakalar tez hosil bo'ladi. Agarda mashqlar ishga e'tiborsizlik bilan va ko'z kuchiga ishonmay qilinsa, bunday holda malakalarning hosil bo'lishi sekinlashadi.

Kishining umumiy salbiy emotsional holati, ya'ni zerikish, qo'rqish, xafalanish, tashvish, amginlik, ruhiy tushkunlik va shuning kabilar ham malakalar hosil qilish jarayoniga ta'sir qilib, uni sekinlashtiradi. Bu emotsional holatlar avtomatlashish momentining boshlanishiga ta'sir qilinadi va ular hattoki ilgari hosil qilingan malakani buzib yuborishi mumkin. Malakalarning qo'llanish jarayonida bunday hissiyotlarning ta'siri, bu malakalarning avtomatligini buzib yuboradi va shunday qilib, bu malakalar qatnashadigan faoliyatning borishini cheklaydi va buzadi. Bu yerda, avvalo, nerv sistemasining tiplari ahamiyatga egadir. I.P. Pavlov nerv sistemasining faoliyatidagi farq, nerv jarayonlarining asosiy xususiyatlari — kuchi ildamligi va muvozanati bilan belgilanishini uqtirgan edi. Turli kishilarda nerv jarayonlarining mana shu xususiyatlariga qarab, malakalarning asos bo'lgan yangi muvaqqat bo'lanishlar har xil tezlikda hosil bo'ladi.

Professor A. Ivanov—Smolenskiy va u bilan birga ishlovchi ilmiy xodimlar maktabgacha tarbiya va maktab yoshidagi juda ko'p bolalarda muvaqqat bo'lanishlar hosil bo'lishining individual xususiyatlari ustida, ya'ni miya partiyasining shartli reflekslar faoliyati ustida tekshirish ishlari olib borganlar. Tiplarni sistemaga solishda nerv jarayonlarining muvozanat va ildamlilik prinsiplari asos qilib olingan.

Bu tekshirishlar natijasida, muvaqqat bo'lanishlar hosil bo'lish masalasida miyaning turli xil tipdagi faoliyati aniqlangan: 1) labil (ildam) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bo'lanishlar yengillik bilan va tez hosil bo'ladi; 2) inert (sust) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bo'lanishlar babbaravar ravishda sekinlik bilan hosil bo'ladi; 3) qo'z aluvchan tip, bunda musbat muvaqqat bo'lanishlar juda yengillik bilan va tez hosil bo'ladi, ammo manfiy muvaqqat bo'lanishlar, aksincha, qiyinlik bilan va sekin hosil bo'ladi; 4) tormozlanuvchan tip, bunda musbat muvaqqat bo'lanishlarning hosil bo'lishi va mustahkamlanishi sekinlik bilan boradi, manfiy muvaqqat bo'lanishlar esa, aksincha, yengillik bilan va tez hosil bo'ladi.

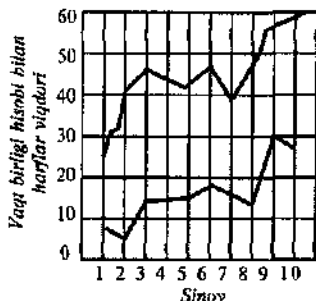
Muayyan bir malakalarning hosil bo'lish tezligi hiyla darajada kishi-ning xarakteriga ham bog'liqdir. Boshlangan ishni oxirigacha olib bora bilish, maqsadga erishishdagi qat'iyat, chidam kabi xarakterning shunday xislatlari g'oyat murakkab malakalar va ijobiy odatlarning muvaffaqiyatli ravishda hosil bo'lishiga yordam beradi. Albatta, xarakter xislatlarining ko'plari uzoq muddat davomida qilingan mashqlarning mahsulidir va shuning uchun ular turli odatlarda namoyon bo'ladi.

Maxsus malakalarni o'zlashtirishdagi eng katta muvaffaqiyat kishi-ning qobiliyatlariga va shuning bilan birga, uning hosil qilinayotgan malakalarni o'z ichiga olgan faoliyat bilan qiziqishiga bog'liq.

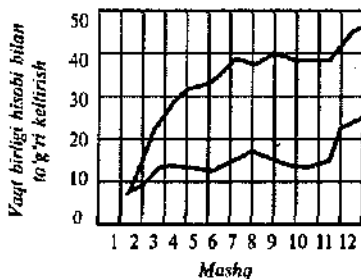
41-rasmda ikki kishini o'qishga bir xil sharoitda va bir xil metod bilan o'rgatishda ularning o'qish malakasi mashqini kuzatishdan olingan egri chiziqlar ifodalangan.

Malakalar hosil qilish tezligi va ularning mustahkamligi o'qitish metodlariga ham bog'liqdir. Bunda o'qituvchining tushuntirishi ham, ma'lum bir harakatlarni vujudga keltiruvchi usullar ham, mashq jarayonida qo'llanadigan usullar ham ahamiyatga egadir. Masalan, harflarni bir-biriga qo'shish metodi bilan savod chiqarishda o'quvchilar o'qish malakasini taxminan bir yildan so'ng o'zlashtirganlar. Hozirgi vaqtda tovush metodi bilan o'qishga o'rgatishda bu malakalar ikki oydayoq hosil qilinadi. Ayni bir vaqtning o'zida o'qish va yozishga baravar o'rgatilsa, o'qish malakalari ham, yozish malakalari ham tezroq hosil bo'ladi.

Malakalarning muvaffaqiyatli hosil bo'lishida qilinadigan ishni ko'rsatish, misollar va taqlid qilish uchun namunalar katta ahamiyatga egadir. Ma'lumki, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda malaka va odatlar, asosan, kattalarga taqlid qilish yo'li bilan hosil bo'ladi. Ammo misol va namunalarga taqlid qilish maktab yoshida ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. O'qituvchining to'g'ri va chiroyli xati o'quvchilar uchun namuna bo'ladi. Yozishga o'rgatishda yaxshi husnixat ijobiy ahamiyatga

41-rasm. O'qish malakasining oshib borishi egri chizig'i.

42-rasm. Har xil metod bilan o'rgatishdagi mashq egri chiziqlari.

cgadir. qish malakalarini zlashtirishda qituvchining, badiiyjy¹ ustasining, artistning va suxandonning qishi namuna b ladi. W.f chiqarish ta'limi berishda ishlab chiqarish il orlari va novatorlarinir[^] usullari taqlid qilish uchun namuna b ladi. /

Muayyan bir malakalarni zlashtirishda faqatgina tayyor misoy namunalarga taqlid qilish bilan cheklanib q ya qolish yaramaydi, ly* bunday misol va namunalar eng yaxshi b lganda ham faqat shular M cheklanib qolish yaramaydi. Chunki bunday y I bilan hosil qil[^]y malakalar zgarmas shaklga kirib qoladi va faoliyat bir tUSDagi xaraW^e/ ega b la boshlaydi. Shuning uchun qituvchilar quvchilarda malM lar hosil qilar ekanlar, ularning mustaqillikka, ijodkorlikka intilishM tarbiyalashga z r diqqat bilan qarashlari kerak. Mehnat novatorlafiiU eng yaxshi namuna va ibratlaridan foydalanib, quvchilarda z sh[^]J mehnat usullarini va yaxshi takomillashgan malakalarni hosil qilish u^c / ularning ijodiy ish qobiliyatlarini tarbiyalash kerak. Bu narsa mehnat i¹ , mini oshiradi va kishi faoliyatini stiradi. JA

42-rasmda ikki xil metod bilan qilingan mashq egri chizil (" k rsatilgan (A - egri chizi i) k proq, takomillashtirilgan metod ^ — egri chizi i) ozroq takomillashtirilgan metod.

VII. MALAKA VA ODATLARNING AHAMIYATI

Kishi z hayoti va faoliyati davomida har doim juda k p miqd[^] turii-tuman ish-harakatlar qiladi. U bu harakatlar yordami bilan z^eJ yojlarini qondiradi va har xil maqsadlarni amalga oshiradi. Bu hai* j larning k pi malaka va odatlardan iboratdir. f-A

Malaka va odatlar kishining hayoti va faoliyatini yengillashtiradi, cii \$ ular ongli harakatlarga qaraganda tezroq va ong bilan z r bermasdan^{al:V 1}» oshiriladi. Mustahkam zlashtirilgan malaka va odatlar har bir hara[^]r ylab qilishdan iborat b lgan k p diqqattalab ish «yukidan» kishining^{oM} «biroz yengillashtiradi» va buning bilan uning vaqti va quvatini tejaydi- \fyf kishining har bir ish harakati albatta tafakkur va iroda kuchining ish^{^i}V bilan bajarilishi shart b lganda edi, kishining istagan bir faoliyati n8&fl& murakkab, naqadar davomli va naqadar k p diqqattalab ishga aylani? A gan b lur edi. Hosil qilingan va avtomatlashtirilgan malakalar bosh i[^]> p stining ishini tejaydi. Bu haqda Sechenov ham gapirgan edi. Ai"

Malakalar kishi faoliyatini yengillashtirish bilan birga bu faoliyaf J/fl eng samarali b iishiga ham yordam beradi. Malakalar inson faolijj* ning barcha turlari uchun zarurdir. Har qanday ixtisos uchun m[^] *i* malakalar sistemasining b lishi shart. Af

Bu malakalar qanchalik puxta boisa, shu ixtisos b yicha ishlay[^]

kishi z ishini shunchalik yaxshi bajaradi. Mehnat unumini oshirish uchun b lgan kurashda, boshqa choralar qatorida, shu ixtisosga tegishli malakalarni takomillashtirish va ularni t la ravishda egallash ham k zda tutiladi. Har qanday mehnat ratsionalizatsiyasi k p jihatdan yangi mahorat yaratish va yangi malakalar hosil qilishdan iboratdir.

Hattoki kishining bilish faoliyati ham z tabiati jihatidan oyat ong-liligi bilan ajralib turishiga qaramay, malakalarsiz amalga oshirila olmaydi. Masalan, quvchilar hisob masalalarini yechishda q shish, olish, k paytirish va b lish malakalaridan foydalanadilar.

Malaka va odatlar faqat kishining faoliyatini yengillashtirishi uchun-gina emas, baiki bizning malaka va odatlarimizga aylanib qolgan harakatlardan «ozod b lgan» ongni shu faoliyat orqali q lga kiritiladigan maqsad ustida t plana olishiga imkon berishi uchun ham muhimdir. Shu tariqa ozod b lgan ong ish jarayonining zida shu faoliyatning samarali davom etishiga yordam beradigan harakatlarning yangi turlariga k chishi mumkin. Masalan, quvchi yozishni mashq qila boshlaganda, dastavval, uning butun diqqati va tafakkuri harfni qanday qilib t ri yozish bilan band b ladi. Mana shu vaqtda quvchi boshqa bir narsa haqida ylay olmaydi va hattoki, k pincha, yozayotgan s zlarining ma'nosini ham tushunmaydi. Lekin yozish malakaga aylangandan s ng, quvchi ayni bir vaqtning zida qituvchining gaplarini eshitishda davom etib, bu gaplarni avtomatik ravishda (ayrim harf va s zlarni qanday qilib yozish kerakligini ylamasdan) yoza oladigan va shuning bilan birga, yozayotgan narsalarni tushuna oladigan b ladi.

Kishining turli mehnat faoliyatlarida avtomatlashtirilgan harakatlardan «ozod b lgan» tafakkuri mehnat jarayonlarini ratsionalizatsiyalashga, texnika ijodiyotiga va boshqa shuning kabilarga qaratilishi mumkin. Mustahknm malaka va odatlar asosida yuzaga kelgan har qanday mehnat ijodiy xarakterga ega b lishi mumkin.

Shunday qilib, malaka va odatlar kishi aqlining tobora sib borishiga xizmat qiladi. Agar bizning barcha kundalik ish-harakatlarimiz va ixtisosiy harakatlarimiz faqat ongli sur'atdagina bajariladigan b lganda edi, bunday holda ana shu ishlar bizning hamma diqqat va tafakkurimizni ziga bo lab olgan b lar edilar. Bunday sharoitda aqliy taraqqiyot juda sekinlik bilan borgan b lar edi.

VIII. ODATLAR

Mchnat va qish jarayonida k nikma hamda malakalar bilan birga odatlar ham katta rin egallaydi.

Odatlar, xuddi malakalarsingari, yangidan hosil qilingan, mustahkamliingan va avtomatlashtirilgan ish-harakatlaridir, lekin malaka va odat aynan bir narsa emas, ular bir-biridan farq qilinadi.

Ma'lum sharoit ta'siri ostida vujudga kelib va mustahkamlanib qolgan va bajarilib turishi kishining ehtiyojiga aylangan amal harakatlarni **odat** deb aytiladi.

Bunday harakatlarni (odatlarni) t xtatib qolish, odatda, tajanglik va norozilik hissini uy otadi. Masalan, bunga quyidagi odatlarni k rsatish mumkin: masalan, bir vaqtda uyqudan turish, ovqat oldidan q lni yuvish, ishda asboblarni ma'lum bir joyga q yish va shuning kabilari.

Odatlanib qolgan harakatlar k pincha shunchalik mustahkam singib ketadiki, ular kishiga tabiiy b lib k rinadi. «Odat kishining ikkinchi tabiatidir» (« rgangan k ngil rtansa q ymas*) degan maqol ham mana shundan kelib chiqqan.

Odatlar ham, malakalar singari, har xil b ladi, masalan, shunday odatlar b ladi: kasb va mehnat odatlari (ishga z vaqtida kelish, boshlangan ishni oxirigacha yetkazish, har qanday ishni oldindan ylab, reja bilan ishlash, ish uchun zarurb ligan barcha narsalami ma'lum birjoyga q yish va boshqalar), gigiyena odatlari (badan va kiyimlarning tozaligini saqlash, tishni tozalab turish, ovqat oldidan q llarni yuvish va boshqalar), estetik odatlar (sochlarni yaxshilab tarab, kiyimlarni ozoda qilib yurish, uyni tartibli va chiroyli qilib tutish, nutq madaniyatiga rioya qilish va boshqalar), axloqiy odatlar (rostg y, sofdil va halol b lish).

Faqat ijobiy odatlarb lib qolmay, balki salbiy odatlarham b lishi mumkin. Salbiy odatlarga misol qilib — ishdagi yuzakilik va tartibsizlikni, irkitlikni, q pol iboralar, ya'ni, masalan, x sh kabi keraksiz s zlarning ishlatilishini, tirnoqlarni kemirish odatini, shuning kabilarni k rsatish mumkin.

Odatlarni hosil qilish jarayoni, xuddi malakalarni hosit qilish jarayoni singari, ya'ni birxildagi harakatlarni asosan k pmartalabtakrorlashorqali sodirb ladi. Odat va malakalar hosil b lish qonuniyatlari birdir. Odatlarning nerv-fiziologik asosi k nikma va malakalarning nerv-fiziologik asoslari bilan birdir.

Odatlarning aharniyali. Odatlar, malakalarsingari, odamning faoliyatlarida katta rin egallaydilar. Odatlar bizning hayotimizni va faoliyatimizni saranjom-sarishta hamda tartibli qiladi. Gigiyena malakalari, maishiy, mehnat va estetik malakalarshularjumlasidandir. Chunonchi, mehnatning ratsional rejimiga rioya qilish odatlari, sanitariya-gigiyena odatlari, yaxshi madaniy xulq-atvor odatlari mehnat unumdorligini oshirishning muhim shartlaridandir. Salbiy xarakterga ega b ligan odatlar, aksincha, bizning hayotimizni bcbosh qiladi va intizomsizlikka sabab b ladi.

Odatlar inson ongining barcha faoliyatini va xususan, tafakkur hamda diqqatini tartibli qiladi, bizda yash odati va yashning odat b lib qolgan usullari, diqqatli b lish odati va odat b lib qolgan diqqat vujudga kelishi mumkin. Juda k p odatlar xarakterimizning xislatlariga aylanib qo'iadi. Shuning uchun ijobiy odatlarni paydo qilish kishini eng kichik yoshdan boshlab tarbiyalashning muhim vazifalaridan biridir.

Odatlarning yuzaga kelishi juda yosh bolalik davrdan boshlanadi. Odatlarning dastawal boshlab yuzaga kelishida bolalarning kattalarga taqlid qilishlari katta rol o'ynaydi. Bolada odatlarning yuzaga kelishi k p jihatdan kattalarning xulq-atvoriga bo liq. Maktabda odatlar qituvchi talablarining ta'siri hamda qituvchi tomonidan quvchilarning qilgan ishlari va xulq-atvorlariga sistemali tarzda baho berib borish orqali yuzaga keltiriladi.

quvchilarda ijobiy odatlarni yuzaga keltirishda sinf jamoasi hamda «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ijtimoiy fikrining ta'siri alohida ahamiyatga egadir. Maktabda mehnat qilishga odatlanishni hosil qilish alohida muhim rinda turishi kerak. quvchilarda mehnat faoliyatiga tegishli ijobiy odatlarni yuzaga keitirish lozim. Masalan, bajaradigan mehnat vazifasiga javobgarlik bilan qarash, ish joyini t ri tashkil qilish, ish asboblari, materiallar va mashinalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda b lish, harakatlarni vaqt mobaynida ratsional (t ri) taqsimlash, qilinayotgan ishlarni sistemali ravishda nazorat qilib borish, qiyinchiliklarni yengish, mehnat usullarini yaxshilash y lida tashabbus va ijodkorlik k rsatish hamda mehnat unumdorligini oshirishga intilish odatlari shularjumlasidandir. Ijobiy odatlarni hosil qilish bilan birga salbiy odatlarni y qotish yuzasidan ham ish olib borish lozim. Salbiy odatlarni y qotish uchun asosan bunday odatlarga qarshi sistemali ravishda va muttasil kurash olib borish kerak. Salbiy odatlarning oldini olish zarur, agar sharoit imkon bergan joyda, paydo b lgan salbiy odatlarni ijobiy odatlar bilan almashtirib yuborish kerak.

Maktabda t ri hosil qilingan va mustahkamlangan odatlar maktab tugatilgandan s ng xulq-atvorning barqaror shakli b lib qoladi va shaxsning ancha mustahkam xislatiga aylanadi.

Malaka va odatlar kishining xulq-atvori va faoliyatining barcha turlari uchun zarurdir. Ammo kishining faoliyati va xulq-atvorini faqat malaka va odatlardan iborat deb b lmaydi. Malaka va odatlar bilan birga, kishining ongli ijodiy faoliyati ham yuksak darajada shi va namoyon b lishi lozim. Kerakli malaka va odatlarni tarbiyalash bilan birga, kishida z xulq-atvori va z faoliyatiga nisbatan ongli munosabatda b lishni hnm slirmoq kerak.

UCHINCHI QISM. SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

XIV BOB. TEMPERAMENT VA XARAKTER

Temperament va xarakter odamning ijtimoiy munosabatlarida yaqqol namoyon bo'ladigan individual xususiyatlardir. Kishining temperament va xarakter xususiyatlari bir-biriga shunday yaqindan bo'lanib (tiroq shilishib) ketgandirki, ularning qaysi biri xarakterxususiyatlarigataalluqli ekanligini, odatda, hayot sharoitida ajratish qiyin bo'ladi.

I. TEMPERAMENT

Temperament lotincha «temperamentum» degan sozdan olingan bo'lib, uning ma'nosi «aralashma» demakdir.

Temperament va temperament tiplari haqida umumiy tushuncha

Temperament deganda biz, odatda, kishining tabiiy tuzilma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individning xususiyatlarini tushunamiz.

I.P. Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi: «Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham o'ziga xos umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasi asosiy xarakteristikasidir» (HoJinoc coSpanue COMHHCHHH, III tom, 2-kitob, 103-bet).

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qiyoz alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda kuzatiladigan individual xususiyatdir.

Harqaysi kishidagi hissiyotning qiyoz alish tezligi, kuchi va barqarorligi har xil bo'ladi. Bir xil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qiyoz aladi va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qiyoz alish susli, zaif bo'lib, uzoqqa bormaydi. Temperamentning bu xususiyatlari kishidagi hissiyotning qiyoz alishlari bilan birga, organizmningalrofdagi niyati kfsiriga javoban kuzatadigan ixtiyorsiz reaksiyalarida, ayniqsa, yaqqol kuzatiladi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan kishining mimikalarida, panlomimikalarida, har xil beixliyor ish-harakat va imo-ishoralarida kuzatilib boriladi.

Kishi hissiyotining bunday q z aluvchanlik xususiyatlari diqqatning **kuchi** va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, birxil odamlarni «tez», «betoqat», «serg'ayrat», «j shqin» deymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritamiz. Bu xildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi.

Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik cho larida yaqqol namoyon b ladi.

Har bir kishining z temperamenti b ladi. Lekin har qaysi odamning temperamentlarida mana shunday individual tafovutlar b lishi bilan birga, bu temperamentlarning umumiy, xshash belgi va alomatJari ham b ladi. Hamma xilma-xil temperamentlarni mana shunday umumiy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikatsiya qilish mumkin.

Barcha temperamentlarni qadimdan t rt tipga: 1) xolerik, 2) sangvinik, 3) melanxolikva4) flegmatik temperamentgaajratish rasmb lgan.

Xolerik temperament — hissiyotning tez va kuchli q z aluvchanligi, barqaror b lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol k rinib turadi. Xoleriklar qiz inlik va tajanglikka moyil b ladi. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, ser ayrat va har doim urinuvchan b ladi.

Bu xil temperamentli bolalar ser ayrat b ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga yetkazadigan b ladilar. Ular k pchilik bilan jamoa yinlar tkazishni sevadilar va bunday yinlarni k pincha zlari boshlab, oxirigacha faol qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang b ladilar. Bir narsadan xafa b lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli b tadi.

Sangvinik temperament — hissiyotning tez, kuchli q z aluvchanligi, lekin beqaror b lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez zgarib, bir kayfiyat ziga teskari b lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmo i mumkin. Sangviniklardagi psixik jarayonlar, xoleriklardagi singari, tez tadi. Bu xil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va j shqin b ladilar. Sangvinik temperamentli kishilar tevarak-atrofdagi voqealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda k ngilsiz hodisalar uncha qattiq xafa qilmaydi. Ular k p ishga tez va ayrat bilan kirishadigan b ladilar, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zayldagi ishlarni uzoq davomli sur'atda bajarishga moyii b ladi.

Sangvinik temperamentii bolalarjuda serharakat, ildam va chaqqon b ladilar. Ularharqanday ishga qatnashish uchun doim tayyorb ladilar.

K pincha, bir qancha vazifalarni birdaniga b yinlariga oladilar. Lekin, har bir ishga ishtiyoq bilan tez kirishganliklari singari, boshlagan ishdan tez qaytishlari ham mumkin. Sangviniklar chin k ngildan va'dalar berishlari, lekin, k pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mumkin. Bu xil temperamentli bolalar yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin yin davomida, z rollarini tez-tez zgartirib turishga moyil b ladilar. Ular darrov xafa b lishlari va yi lashlari mumkin, lekin ular xafalikni tez unutadigan b ladilar. Ularning yi isi kulgi bilan tez almashadi.

Melanxolik temperament - hissiyotning sekin, lekin kuchli q z aluvchanligi va barqaror b lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayflyatga moyil b ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif b ladi. Melanxolik temperamentli odamlar sust-kash b ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga yetkazmay q ymaydi.

Bunday temperamentli bolalar m min-qobil, yuvosh b ladilar, k pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyali b, tortinib javob beradilar. Ularni darrov xafa yoki xursand qilish yengil emas, lekin bir narsadan xafa b Isalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror b ladi. Ular bir ishga yoki yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir yin boshlasalar, bunda chidam va matonat k rsatadilar.

Flegmatik temperament - hissiyotning juda sekin, kuchsiz q z alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarining tashqi ifodasi kuchsiz b ladi. Bu xil temperamentli odamlarni xursand qilish, xafa qilish yoki azablantirish ancha qiyin.

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust b ladi. Bu xil temperamentli odamlar nihoyat o ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli b ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qafiyat bilan davom ettiradilar.

Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, m min qobil b ladi. Ular k pchilikka aralashmaydigan, tortinchoq va hech kimga tegmaydigan, birovni ranjitmaydigan b ladilar. Agar birov ular bilan urish chiqarmoqchi b lsa, zlarini chetga olishga harakat qiladilar. Ular shovqin-suronli, harakatli yinlarga moyil b lmaydilar. Bu xil temperamentli bolalar jizzaki b lmaydilar va odatda ular yin-kulgilarga moyil emaslar.

Flegmatik temperamentli kishilar (bolalar) tashabbus k rsatishga moyil b lmaydilar, lekin ular faoliyati y lga q yilsa, ancha qunt bilan ish k radilar, yaxshi qib ketishlari mumkin.

Harqaysi odam temperamentini batamom birtip doirasigagina «si dirib» b lmaydi, albatta. Tip tushunchasining zi faqat bir-birlariga o"xshash bir guruh odamlarnigina z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam

temperamentida ziga xos individual xususiyatlari b ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib b lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlar, ya'ni shu shaxsning zigagina xos xususiyatdir. K pchifik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan q shilgan b lishini k ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki fiegmatic temperament alomatlari b lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va fiegmatic temperament alomatlari b lishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun b lisa, shunga qarab, ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

2. Temperamentning fiziologik asoslari

Temperament haqidagi ta'limot dastlab qadimgi (bizning eramizdan oldingi 460—356-yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yaratilgan. Uning ta'limotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan b ldi, shuningdek, hamma t rt tip temperament nomlari rnashib qoldi.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatidan turlicha b lishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda b lishi bilan bo liqidir. Gippokrat fikricha, odam tanasida t rt xil suyuqlik (xilt) bordir. Chunonchi, t yoki safro (grekcha — shole), qon (lotincha — sandus), (qora t — grekcha melanhole) va bal am (grekcha — rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri z xususiyatiga ega b lib, ularning z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, tning xususiyati ~ quruqlikdir. Uning ishi — organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati — issiqlikdir. Uning ishi — organizmni isitib turishdir. Qora tning xususiyati — namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Bal am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi — badanni sovitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu t rt xildagi suyuqlikdan biri k proq b lib, ustun turadi. Bu aralashma (lotincha — temperamentum) lardan qaysi biri ustun b lishiga qarab, odamlar temperament jihatdan har xil b ladilar. Xoleriklarda sariq t ustun; sangviniklarda — qon; melanxoliklarda — qora t; fiegmaticlarda esa bal am (shilimshiq modda) ustun b ladi, deb k rsatadi.

Gippokratning mana shu t rt xil moddalar aralashmasi t risidagi ta'limotidan kelib chiqqan *temperament* s zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P. Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi. I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasi-ning faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi.

I.P. Pavlov itlar ustida k p tajribalar tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining a) q z alish va tormozlanishning kuchiga, b) bu jarayonlarning muvozanatiga va d) ularning ildamlilik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P. Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas k p miqdorda b lib, kuchsiz tipda ozdir.

Nerv sistemasining kuchi q z alish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, awalo, kuchli q z ovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida k rinadi.

«Nerv jarayonlari kuchining ahamiyati shundan ravshan k rinib turadiki», — deydi I.P. Pavlov, - atrofda muhitda odatdan tashqari, favqulodda hodisalar, z r kuchga ega b lgan q z ovchilar ma'lum darajada tez-tez voqe b lib turadi, shu bilan birga, tabiiy ravishda, k pincha, bu q z ovchilarning ta'sirini boshqalarning talabiga va shuningdek, undan ham qudratli b lgan tashqi sharoitning talabiga muvofiq bosmoq, t xtabit turmoq zaruriyati tu iladi. Nerv hujayralari esa z faoliyatining bunday haddan tashqari z riqishiga bardosh berishi kerak» (I.P. Pavlov, IloJiHoe coGpaHHe COHMHCHHH, III tom, 2-kitob, 268-bet).

Nerv sistemasidagi muvozanat, I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining q z alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng baravar holda tutib tura bilish qobiliyatida k rinadi. Q z alish va tormozlanish baravar darajada kuchli yoki kuchsiz b lganda, nerv sistemasida muvozanat b ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuchsizroq b lsa, nerv sistemasida muvozanat b lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi (labilligi) miya p stining biron qismidagi q z alishning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanishning q z alish bilan naqadar yengil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga, ayniqsa, katta ahamiyat bergan cdi. «Ravshanki, eng muhimi ildamlikdir, - deydi u, - hayot zi deganicha qilaveradi, hamma sharoitni zgartirib yuboradi, u juda ham zgaruvchan, kimki sergaklik bilan bu zgarishlarni darrov payqab ola bilsa, ya'ni ildam esga ola biladigan nerv sistemasi b lsa, sha yutadi» («riauijioBCKne cpejj,bi», II tom, 244-bet).

Yuqorida k rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quyidagi t rt asosiy tiplarini ajratiladiki, bular I.P. Pavlov fikricha, Gippokratning t rta temperament tipiga t ri kcladi:

a) kuchli muvozanalli va epchil tip. Serharakat lip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil eladi;

b) kuchli, muvozanatli inert (sustkash) tip o'ir vazmin tip. Flegmatik temperamentning asosini tashkil etadi;

d) kuchli, lekin muvozanatsiz, ya'ni q'z alish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qiz'in, j'shqin, tip. Bu - xolerik temperamentning asosini tashkil etadi;

e) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I.P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turib, — deydi I. P. Pavlov, — ana shu tiplarni k'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi xulqida namoyon b'lishidan iboratdir.

3. Temperamentning zgarishi

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikriardan odam temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qafiy ravishda belgilanadi va z'garmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyillik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos b'lgan xususiyatlarni kishi z'irodasi, istagi bilan zi'stira oladi, birmuncha y'qota yoki z'gartira oladi. Kishi temperamenti xususiyatlaridagi bunday z'garishlar kishining shaxsiy istagi bilangina vujudga kelib qolmay, balki, kishining hayot tajribasi jarayonida, tevarak-atrofdagi muhit ta'siri, asosan tarbiya ta'siri ostida ham vujudga keladi.

Nerv faoliyatining zi'qandaydir z'garmaydigan bir narsa emasligini I.P. Pavlov takror-takror uqtirib t'gan. U nerv sistemasining faoliyati «turmush beradigan tarbiya ta'siri bilan» z'garishi mumkin va bir shaklga kirgan nerv faoliyati faqat tu'ma nerv sistema tipi bilangina belgilanmasdan, balki organizm hayotining butun tarixi bilan ham belgilanadi, deb hisobladi.

«Odam bilan hayvonning xatti-harakati, — deydi I.P. Pavlov, — faqat nerv sistemasining tu'ma xususiyatlarigagina bo'liq b'lib qolmay, balki organizmning individual hayotida unga doim k'rsatilgan va k'rsatilayotgan ta'sirlarga ham bo'liqdir, ya'ni, keng ma'noda olganda, doimiy tarbiya yoki r'gatishga bo'liqdir. Buning sababi shuki, nerv sistemasining yuqorida k'rsatilgan xossalari bilan bir qatorda, uning eng muhim xossasi b'lgan eng yuksak plastikliги ham t'xtovsiz kor qilib turadi. Demak, agar gap nerv sistemasining tabiiy tipi t'rsida borar ekan, u vaqtda tu'ilgan kundidan boshlab mana shu organizmga ta'sir etgan va hozirgi vaqtda ham ta'siretib turgan hammata'sirlarni hisobga o'lmoq kerak» (FloJiHoeco6paHne o'FMHMM, III tom, 2-kitob, 269-bet).

Kishining temperamenti zicha ayrim ravishda namoyon bo'lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

II. XARAKTER

1. Xarakter tarkibidagi xislatlarida umumiy tushuncha

«Xarakter» yunoncha «xarakter» degan so'zdan olingan bo'lib, «qalqiq chiziq» ma'nosini anglatadi. Bu yerda tanga, chaqa yuziga tushirilgan bo'rtma tamakida tutiladi.

Xarakter deganda, shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga), zoziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz.

Shaxsning xarakteriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni **xarakter xislatlari** deyiladi. Xarakter xislatlari kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining xulqidagi **doimiy, barqaror xususiyatlar** bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning xizgagina xos bo'ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostg'yilik, sofdillik k'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamoqchi bo'lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostg'yilik, sofdillik k'rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostg'y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so'z, mardlik, t'rilik, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so'zdirki, tegishli paytda mardlik, rostg'yilik, sofdillik k'rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kuta olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday xatti-harakat k'rsatishni oldindan t'ri taxmin qila yoki ayta olamiz.

Kishi xarakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotiga bo'liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va z'gargan. Sinfy jamiyatda xarakterning ham sinfiy xislatlari tarkib topgan. Kishilar xarakteridagi ayni bir xislatning x'zi turlicha ijtimoiy muhitda turlicha baholanadi: bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisobiangan xarakter xususiyati ikkinchi bir sinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo'lib qoladi.

Ijtimoiy munosabatlarning z'garishi bilan u ma'lum birguruhga yoxud sinflarga xos bo'lgan k'p xarakter xislatlari qaytadan tarbiyalanadi yoki y'qolib ketadi, shu bilan birga yangi xarakter xislatlari paydo bo'ladi.

XX asrning yakuniy bosqichi buyuk ijtimoiy z'garishlar va burilishlarni davri bo'lib tarixga kirayapti. Bu z'garishlarning eng ulu'i SSSR deb atalgan kommunistik imperiyaning barbod bo'lishi va sobiq itlifoqdosh

respublikalarning, jumladan, jumhuriyatimizning mustaqillik, milliy tiklanish va demokratik yiliga kirayotganidir. Bu xalqlar insoniyatning hayotida sinalgan tabiiy-tarixiy taraqqiyot yili — bozor iqtisodiyotiga tyapti, bevosita jahon iqtisodiy-ijtimoiy oqimiga q shilyapti.

Ushbu ulkan tarixiy jarayonlar kishilarning ruhiyatiga, xarakteriga, axloq-odobiga, zaro munosabatlariga chuqur va ziddiyatli ta'sir k rsatyapti. Bu ta'siriar xalqimizning milliy tiklanishi va milliy qadriyatlarigagina emas, balki kishilarimizning xarakter xislatlarini ham zgartirishga sabab b lmoqda.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon b lishi uchun kishilarimizni rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab turgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab b iadi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avlod-dan-avlodga tib kelayotgan saxiylik, samimiylilik, zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iffat, sharm-hayo, kamtarlik, mehmond stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avlod-dan-avlodga tadi va mazmun, sifat jihatidan zgaradi va u kishilarni z- ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalarga b lgan munosabatlarda yangicha xarakter xislatlarni shakllantiradi.

Zahmatkash xaiqimizning xarakteridagi irodaviy, axloqiy va fahm-farosatga bo liq b lgan xislatlar mustaqillikni mustahkamlashda yana ham rivojlandi. Xarakterning bu sifatleri terrorizmga qarshi kurashda, diniy aqidaparastlik, vahobizm, narkomaniya va shu kabi illatlarga qarshi kurashda yaqqol namoyon b ldi. Qancha begunoh kishilarning yosti i quridi, lekin xalqimiz zining matonati, qat'iyati bilan z xarakterini namoyon qildi.

Hozirgi kunda laganbardorlik, xushomadg ylik, takabburlik, egaizm, tamoyilsizlik kabi salbiy illatlar rmini zaro muruvvat, hamkorlik, kishilarni hurmat qilish, ularga q llaridan keiguncha yordamlashish, mehr-saxovat, adolat, savobli ishlar qilish, halol va haromni, vijdonni his qilish yaxshilik kabi ijobiy sifatlar egallab bormoqda.

Bizda yangicha xarakter xislatiari tarkib topmoqda. Bu kishilarning mehnatiga yangicha munosabat, jamiyat manfaatlariga sodiqlik, mehr-muruvvatli b lish, yordamga muhtoj kishilarga iltifotli b lish kabi yuksak fazilatlar shakllanmoqda.

Kishilarimizning xarakter xislatlari ularning dunyoqarashi va eUiqodlari bilan belgilanadi va ularning qiziqish, qobiliyatlnri biln mahkam bo l angandir. Dunyoqarash va liqodlnr Vatanimizga fidokorona muhabbat, jasornt, mehnalsevnrlik, mardlik, sabot va rostg ylik singari xarakter xislallarini shakllantiradi vn nohaqliklarga nisbatan sezgirik singari xnrakter xislallarining vujudn kelishi, k proq kishining

hissiyotlarida zohir b ladi. Kishi xarakterida markaziy rinni ish ol etadigan sifatlar mazkur odamning iroda sifatleri va ma'naviy qiyofasida ifodalanadigan sifatlardir.

Kishining xakeri uning ziga xos xislatlarining majmuidir. Ana shu xislatlar orasida shu kishini jamiyat a'zosi sifatida xarakterlab beruvchi xususiyatlar eng muhim ahamiyatga egadir.

Iroda hilan bogiiq xarakter xislatlari

Kishidagi mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatleri xarakteming iroda bilan bo liq b lgan xislatlaridir. Shu sababli, xarakter haqidagi ta'limotda ham zini tuta bilish, dadillik, qafiyat singari iroda sifatleri ustida yana t xtalib tishga t ri keladi. Lekin bu yerda biz ulaming kishida ahyon-ahyonda k rinishi ustida emas, balki bunday sifatlar kishining shaxsiy fazilatlariga aylanib ketishligi t risida, ulaming ayrim kishi xakeri xislatlari tariqasida namoyon b lishi haqida gapiramiz.

Kishining iroda bilan bo liq b lgan xarakterxislatlari, odatda, undagi emotsional xususiyatlar bilan muayyan nisbatda namoyon b ladi. Ba'zi odamlarning irodasi tuy u-hissiyotlarida ustun turadi. Bunday odamlar z maqsadiga yetishiga xalal berish mumkin bolgan har qanday his-tuy ularini darhol bostira oladi. Odatda, bunday odamlarni **irodasi kuchli, mustahkam irodali odam deyiladi.**

Shunday odamlar ham b ladiki, ularning xatti-harakatida hissiyot k proq rin oladi; bunday odamlar z xatti-harakatlarida k pincha tasodifan tu iladigan his-tuy ulari ta^siri ostida ish k radilar. Bunday odamlarning hissiyoti kuchli b lib, tasodifiy kayfiyat va tuy u-hissiyotga tez beriluvchan b ladilar, shu sababli ularning xakeri **hissiy xarakter** deb ta'riflanadi. Ba'zi odamlarda esa irodaviy faollik undagi tuy u-hissiyotlar bilan birlikda «monand ravishda» namoyon b ladi. Masalan, mehnatsevarlik mana shunday xarnkter xislatiga ega b lishdir. Mehnat faoliyati kishidan chidam va irodaviy z r berishni talab qiladi. buni esa unda mehnatga b lgan muhabbat hissi yengillashtiradi. mehnatni scinum qiladi. Iroda bilan tuy u-hissiyollarning mana shunday nisbati bequsur, uy un xarakter alomatidir.

Xarnkter kuchi va mustahkainligi

Odamlaming zaro, kundalik munosaballarida ham. ishsharoilida ham kishi xakeri t iisida gupirilgancla, odalda, uning xakerler kuchi va mustahkamligi qay daraja namoyon b lishiga qarab hukni chiqariladi. Kishi xakeridagi bunday islal, avvalo, uning o'z mchnai laoliyallari v; alti-harakatlarida k zlaydigan maqsadning aniqlik daruiasiqlun iboral h ladi.

Kishidagi irodaviy faollik inlilishilun boshlanishi. inlilishlar esa qan-

chalik anglab olinganligiga qarab bir-biridan farq qilishi sababli, odamlar xarakteri ham, ularda qanday intiiish ustun b lishiga qarab, bir-birlaridan farq qiladilar.

Ba'zi odamlarning qiladigan harakatlarida hali yaxshi anglab olinmagan intilish, ya'ni moyillik ustunlikni egallaydi. Bunday kishilarning intilishi, k pincha, noaniq, mazmunsiz b ladi. Bunday kishilar hamma vaqt nimanidir qidiradilar, nimanidir qumsaydilar, doimo ularga nimadir yetishmaydi, nimadir istaydilar, ammo uning nima ekanligini zlar ham bilmaydilar. Bunday odamlarni hech narsa qanoatlantirmaydi. Ularda hamma vaqt zerikish, xomushiik, «nolish», «tajribasizlik»ni k ramiz. Bunday odamlarda, k pincha, k ngii notinchlik, bezovtalik va hovliqish b ladi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida rejasizlik, tanglik k p b ladi.

Ba'zi odamlar nimaga intilyotganliklarini anglyadilar, lekin uni amalga oshirish uchun faoliyat k rsatmaydilar. Ular hamisha nimanidir qumsaydilar, noliydilar, zlarini va atrofdagi kishilarni tanqid qiladilar. Bunday odamlar orzu-xayollar (k pincha, «yaxshi» niyatlar) ga beriladilar, goho-goho ayratlari j sh uradi, ammo aslida ular faoliyatsiz, sustkash b ladilar.

Bunday xislatlar, asosan, tarixiy tmish kishilari xarakteri alomatlari b lib, zamonamiz kishiari xarakteridan uzoqlashib bormoqda.

Kishi xarakterining muhim ijobiy xislati maqsadga intilishdir, kishida muayyan xohish tariqasidagi batamom **anglab olingan intilishning** ustun turishidir. Bunday kishilar istaklari nima ekanligini, maqsadlari nimadiligini va unga erishish uchun nimalar qilmoqfigi va qanday qilmoq iozimgiligini hamisha biladilar. Bunday kishilar aniq maqsadga cga b lib, shu maqsadga muvofiq harakat qiladilar. Iroda bilan bogiiq b lgan xarakter xislati ayni vaqtda aql-farosat bilan bogiiq iroda xislati hamdir.

Xarakterning iroda bilan bo liq b lgan xislati qatiyatlilik va barqarorlikdir. Ba'zi odamlami biz qafiyatli, barqaror deymiz, ba'zilarini esa qatiyatsi/, mujmal, beqaror deb ataymiz.

Qafiyatli, barqaror odam deb, ortiqcha ikkilanmasdan, tez birqarorga keladigan kishilarni aytami/. Qafiyat kishining shu rinda qay daraja aql-lnrosat bilan ish k rishiga qarab turli tus oladi.

Qaf iyalning zi, ilbalta, kishi yuksak oyaviy va nxloqiy tamoyil-larga asoslangandagina ijobiy xislat b la oladi. Har doim muhokama qilib, asosli ravishda, kerak b lib qolganda shoshilmasdan, donolik bilan ish k radigan odamni aqlli, dono, va/min odam deb aytamiz.

Ixkin xarakteri eiibori bilan qariyalli b lgan kishilar ichida ayrim luygiilarga berilib, kayliyaliga qarab le/, shoshqaloqlik bilan qarorga keluvchi kishifar ham b ladi. Bunday odamlar emotsional, impulsiv tabiat-

li b lib, ular odatda, ziaringing shoshma-shosharliktari, yengiltakliklari va betayin b lishliklari bilan ajralib turadilar.

Qafiyat ortiqcha ikkilanmasdan ylab, t ri qaror chiqara olganda va ularni dadilik bilan amalga oshira bilgandagina kishi xarakterining ijobiy xislati b la oladi.

Kishi xarakteridagi bu xislat bir qancha narsa yoki imkoniyatardan bittasini darrov, tezlik bilan ajratib olib hal etishni talab etadigan va ba'zan tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan murakkab bir vaziyatda, ayniqsa, yaqqol k rinadi.

Qaf iyatsizlik, jur'atsizlik saibiy xarakter xislatlaridandir.

Qaf iyatsiz, jur'atsiz kishi juda sekinlik bilan qaror chiqaradi, zining chiqargan bunday qarorlarini ham, k pincha, vaqtida bajarmaydi. Bunday odam harxil imkoniyatli, ehtimolli va, ayniqsa, tavakkal bi'anjur'at qilish talab etadigan ishlarni bajarishda z qarorining t riligiga ishonmay, shubhalanadigan b ladi.

Barqarorlik qaf iyat bilan yaqindan bo langan b lib, ijobiy xarakter xislatidir. Bunday xarakter xislatiga ega b lgan odamlar, odatda, bergan qarorlarini zgartirmaydilar, bekor qilmaydilar va bajarmay q ymaydilar. Bunday odamlar z s zida, va'dasida turadigan, saxovatli b iadilar; ularning s zi bilan ishi bir-biriga mos b ladi. Bunday odamlar z s zida mustahkam, ularga ishonsa, suyansa b ladi.

Beqaror odamlar deb, z qarorlarini tez-tez zgartirib turadigan yoki aynib turadigan odamlarni aytamiz. Bunday odamlar z s zida, va'dasida turmaydilar, subutsiz b ladilar Bunday odamiarning s ziga ishonib va umid qilib b lmaydi.

Xarakteming iroda bilan bo liq b lgan eng yaqqol xislati kishi irodasining **kuchi va mustahkamligida** itbdalanadi. Bunday xislatlar har kimning xarakterida ham maMum darajada namoyon b laveradi. Xuddi shunday kuchii iroda va mustahkani xarakterga ega b lgan kishilar bizda yuksak qadrlanadi.

Xarakterning kuchi va mustahkamligi zini tuta bilishtik, dadillik, chidam va matonatda k rinadi.

zini tuta biish tariqasida namoyon b ladigan xarakter xistati kishining z xatli-harnkatini nazorat qiln bilishdn, zini tuta bitishida. lasodifiy yuz beradigan ixliyorsiz harakatlnrini idorn qiln olishda, tilini liya bilishda, muayynn sharoildn noj ya yoki zarnrli deb isbotlangan hnrnkntlnrdnn zini tiyn bilishda k rinadi. Bunday kishilnr vnzmin, zini tutn bilndignn b lndilar. Bunday odamlnr saranjonvsnrishda b ladilnr.

Xarakter kuchi **dadillikda** ham k rinndi. Ondil odamlar hnr qandny mnshnqqnl vn l siqlargn qnrnmay. k /langan mnqsdign erishndignn b ladilar. Bunday kishilar boshlagan bir ishni z (inchhgining buzilishign,

hatto zining hayoti uchun xavfli b lishiga qaramay, oxiriga yetkazadigan, sabotli b ladilar. Bunday odamlar jur'atli, botir va jasur kishilardir.

Matonat shunday xarakter xislatidirki, bu xislatlarga ega b lgan odam sobitqadam, chidamli, k zlangan maqsadni amalga oshirishda duch kelgan hamma qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va ularni yenga oladigan b ladi.

Xarakter xislati tariqasida namoyon b ladigan matonat, sabotlilik ba'zi odamlarning barcha faoliyatlarida yuz bersa, ba'zilari esa zlari qiziqadigan ayrim faoliyatlari sohasidagina yuz beradi.

Matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamma vaqt oxiriga yetkaza oladigan b ladilar.

Matonatli odam muvaila qiyatsizlikka duch kelib qolganda ruhi tushmaydi, aksincha, k zlagan maqsadga yetish y lida yanada qafiyat bilan kirishib, yangi y I va vositalar izlaydi va maqsadiga erishadi.

Matonatli odamlar ziga va boshqalarga nisbatan **talabchan** b lish bilan ajralib turadilar. Bunday kishilar z kuchiga **ishonadigan** b ladilar. Bular m ljallangan narsani amalga oshirishda duch kelgan har qanday t siqlarga qarshilik k rsata oladigan, sabotli b ladilar.

Bunday kishilar chidamli, z maqsadlariga erishish y lida uchragan t siqlarga qarshi kurashlarda jismoniy va ruhiy azob hamda musibatlariga bardosh beradigan b ladilar. Bular sabr-toqatli, har qanday sharoitda ham zini tuta oladigan, dadillik, jasorat, matonat k rsatishga qodir odamiardir. Xarakter xislati bunday odamlar z r qahramonliklar k rsatishga qodir b ladilar. Ular z hayotini bir asosiy maqsadga b ysundirdi va harqanday mashaqqat hamda t siqlardan qaytmay, asosiy maqsadi y lida kurashadi.

Bunday xarakterli odamlarga **optimistik** kayfiyat xos b lib, hayotga doimo zavq-shavq bilan qaraydilar, porloq istiqbolga z r umid boglaydilar. Ular odamlarga, ulardagi b lgan imkoniyatlarga va z kuchlariga, mehnat imkoniyatlariga ishonadigan b ladilar.

Xarakterning salbiy xislatlaridan biri kishi irodasining b shligidir.

Iroda b sh yoki xakeri zaif deb, hatto arzimaydigan t siq va qiyinehiliklarni ham yenga olmaydigan odamlarni aytiladi. Bunday odamlar q rqq, jur*atsiz b lib, ozgina qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, zlarining qilayotgan ishlarini t xtatishlari, z qarorlarini o^zgartirishlari, k zlangan maqsaddan voz kchishlari mumkin. Ular sharoit talab qilgan darajadn sabot, sabr-toqat, matonat va chidam k rsanta olmaydilar. Bunday odamlar yuraksiz, landovur, dangasa, k ngli b sh b ladilar. Bunday odamlarning xatti-harakatlarini, odatda, zlaridan k ra k proq tashqi sharoit idora qiladi.

Bunday xarakterli odamlar umidsizlikka moyil b lib, hayotga, tur-

mushga noshukurlik bilan qaraydilar. Ular hamma vaqt hamma yerda, hamma odamlarda faqat salbiy, yomon tomoninigina k radilar. Ularning fikricha, ularidagi barcha shaxsiy kamchiik va yetishmovchiliklarga boshqalar aybdor. Bunday tipdagi ba'zi odamlar beparvo, k ngilchanlikka moyil b ladilar.

Bunday xarakter xislatlari bizdan y qolib bormoqda.

Xarakterning mustaqilligi

Kishida muayyan darajada namoyon b ladigan mustaqiltik shaxsning iroda bilan bo liq b lgan individual xususiyatlariga kiradi.

Bunday xarakter xislatlari: tashabbuskorlik, tanqidiy qarash va mas'uliyat his qilishdan iboratdir.

Tashabbuskorlik — xarakterning qimmatli xislati boiib, bu xislat k pchilik kishilarda ommaviy tus olgandir.

Tashabbuskor odam zining shaxsiy hayotida ham, ijtimoiy faoliyatlarida ham sharoitni, q yilgan talablarni ustalik bilan hisobga olib, rtaga yangi vazifalar q yadi, q yilgan vazifalarni hal etish y llarini, vositalarini topadi va bu vazifalarni bajarishda zi ham faol ishtirok etadi. Tashabbuskor odam jamoa mehnatda davlat reja va topshiriqlarini amalga oshirishning eng samarali vosita va y llarini qidirib topadi, musobaqalar tashkil etadi, orqada qoluvchilarga yordam beradi. Tashabbuskor kishilar — faol kishilardir, ular novatorlardir.

Kishidagi tanqidiy k z bilan qarash xislati boshqalarning aytgan fikr va mulohazalarini diqqat-e'tibor bilan tekshirib k ra bilish qobiliyatida namoyon b ladi. Shunday xislatga ega b lgan odam boshqa kishilarning fikrlariga, qarashlariga, bergan maslahatlariga e'tibor bilan quloq solib ularning hammasini u, muayyan tamoyillar nuqtayi nazaridan, yaxshilab ylab k radi, ijobiylarini qabul qiladi va foydalanadi, noma'qul, salbiy, foydasi b laganlarini asosli ravishda rad qiladi. Shunday xislatga ega b lgan kishi boshqa odamlar aytadigan fikr va mulohazalarning hammasini dunyoqarash va axloq tamoyillariga tayanib tekshirib chiqadi va ma'qullarini tanlab oladi.

Mas'uliyat his qilish shu odamning mustaqilligini k rsatuvchi tipik xarakter xislatidir. Mustaqil odam topshiriq yoki z tashabbusi bilan qilinayotgan ish uchun mas'uliyatni dadillik bilan ustiga oladi va boshlagan ishni oxiriga yetkazadi. U hamma vaqt adolatli tanqidni qabul qilishga, z xatosini b yniga olishga va uni tuzatishga tayyor turadi.

z- ziga tanqidiy qaraydigan kishi doimo zida mas'uliyatni his qiladi va unga beparvolik yotdir. U erishgan narsasi t risida emas, balki erishmagan narsasi haqida k proq ylaydi, u uchun muvaffaqiyat kelgusidagi ishga ra bat stimuliginadir.

Tashabbuskorlikning, tanqidiy qarashning b lmasligi, z xatti-harakatlarida mas'uliyat sezmasiik kishidagi mustaqilsizlikning alomati, undagi xarakterning b shligini k rsatadi.

Mustaqil b lmagani odam hamisha sustkash b lib, hammadan orqada qolib yuradi, zining t mtoqligi biian ajralib turadi. Bunday odamlar, odatda, z ishidagi muvaffaqiyatsizlikning sababini zidan qidirmay, obyektiv sharoitga t nkeydilar. Ular boshqalar tomonidan qilinadigan tanqidni qabul qilmaydilar va z xato hamda muvafTaqqiyatsizliklarining gunohkori deb boshqalarni hisoblaydilar.

Kjshining **intizomlilik** tariqasida namoyon b ladigan xarakter xislati jamiyat talablariga ongli va ixtiyoriy ravishda b ysunishda ifodalanadi. Jumladan, intizomlilik belgilangan tartib-intizomlarga aniq rioya qilishda, z burchiga sadoqatli b lish bilan birga bergan va'dalarini vijdonan bajarishda ifodalanadi.

Intizomli odamga mustaqillik, tashabbuskorlik, ishchanlik va shu bilan bir vaqtda jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga b ysuna bilishlik xosdir. Belgilangan qoida va axloqiy tamoyillarga b ysunmaydigan mustaqillik esa shaxsning zboshimchalik, zbilarmonlik, adabsizlik va ba'zan axloqiy jihatdan chetga chiqib ketish singari salbiy sifatlarida namoyon b ladi.

Xarakterning axloqiy xislatlari

Xarakter kuchi va mustahkamligini ifodalaydigan barchaxislatlarularda shaxsning axloqiy maslagi, ma'naviy qiyofasi namoyon b lgani uchun ijobiy qimmatga ega b ladi.

Axloqiy yoki ma'naviy xarakter xislatlari deb kishining axloqiy e'tiqodlarini aks ettiradigan xislatlariga aytiladi. Ma'naviy xarakter xislatlari, jumladan, kishini boshqa odamlarga, jamiyatga, mehnatga va shuningdek, z- ziga munosabatida namoyon b ladi.

Kishining e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari

Kishining ma'naviy qiyofasi haqida, avvalo, uning xatti-harakati va xulqiga qarab hukm qilamiz. Kishining ma'naviy qiyofasi, avvalo, uning xatti-harakatlari va xulqida namoyon b ladi.

Axloqli odam deb, ziarining intilishlarida, qarorlarida va harakatlari har doim gumanistik axloq prinsiplariga amal qiluvchi kishilarni aytamiz.

Qat'iyat, sabot, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissi, intizomlilik va shu kabi iroda xislatlari kishining axloqiy qiyofasini, uning mustahkam e'tiqod va barqaror axloqiy hissini ifodalaganligi sababli, biz bu xislatlarni yuksak sifatlar deb taqdiriyamiz.

Ular qaysi kishi xarakterining ma'naviy darajasi, avvalo, z faoliyat-

Inrida yoki zining ayrim xatti-harakatlarida, tamoyiliarida asoslanadigan motivlarida namoyon b ladi, kishi z intilish, qarorlarini va z harakatlarini, shuningdek, boshqalar tomonidan chiqariladigan qaror va harakatlarini shu nuqtayi nazaridan bahoiydi. Xalqimizning azal-azaldnn, masalan, T maris, Shiroq, Farhod va bugungi kunning boshqa k pgina qahramon yigit va qizlari xarakterining mustahkam matonatli b lganligi ulardagi e'tiqod, ularning vatanparvarlik, z xalqiga, davlatiga fidokorona sadoqat ruhida tarbiyalanganliklari samarasidir. Kishilarning ma'naviy fazilati - rostg ylik, t rilik, xalq manfaatlariga, Vatan tnanfaatlariga sadoqatliliklaridadir. Axloqli kishilar davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan yuqori q yadigan kishilardir.

Milliy xarakterning oliyjanob axloqiy fazilati - Vatan va z xalqining baxt-u saodati uchun, jamiyat ideallarini amalga oshirish uchun kurashlarda z hayotini qurbon qilishga tayyor turishdir.

Kishining boshqa odamlarga va mehnatga b lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari

Kishining boshqa odamlarga b lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari odamning xatti-harakatlari va nutqida yaqqol namoyon b ladi.

Kishining boshqa odamlarga b lgan munosabatlarida ifodalanadigan ijobiy xarakter xislatlari, awalo, kishining boshqa odamlar bilan necho li el b lib ketishidadir. Bu xarakter xislati kishining hamisha boshqa odamlar bilan birgalikda b lishga, jamoaning umumiy manfaatlari bilan nafas olishga, birgalikda qilinadigan ishlarda qatnashishga intiluvda namoyon b ladi. Kishilarga el b lib ketadigan odamlar, hatto biroz muddatga b lsa ham yakka qolgan paytlarida ich-ichlaridan eziladi.

Xarakter xislati b lgan el b lib ketishning, z navbatida, harbirkishida ba'zi bir xususiyatlari ham b ladi. Chunonchi, kishi naqadar el b lib ketaveradigan b lmasin, shunga qaramay har bir kishining boshqa odamlarga ijobiy munosabati bir xil b lvermaydi, har bir odamning boshqalarga qaraganda ziga eng yaqin k rgan, k ngliga yoqqan oshna-o aynisi b ladi. Har bir odamning z rtoqlari, d stlari b ladi. Buni boshqacha qilib aytganda, kimgadir mehr-muhabbat q yishi (sadoqat) deyiladi.

Odamlar bilan munosabat, el b lib ketish doirasi har bir kishida turlicha namoyon b ladi. Birxil odamlarning rtoqlari, d stlari k p b ladi, boshqa birovlarining oshno-o aynilari, d stlari kamroq b ladi. Odamlar d stlik munosabatlari va mehr-muhabbatlarining barqarorligi yoki beqarorligi jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil odamlar z d stlik munosabatlarida sobitqadam, vafodor, mehr-muhabbatlaridan hech qachon aynimaydigan b ladi. Bu — xarakterning ijobiy xislatidir, albatta.

Ammo odamlar bilan munosabatida yoki birodarligida beqaror, subutsiz, aynama kishilar ham b ladi, bunday kishilarning d stlik va mehr-muhabbatida tuturiq b lmaydi. Ulardagi yor birodarlik hissi ba'zan juda ham j sh urib ketishi, shuningdek, darrovs nib, y qolib ketmo i ham mumkin. Bunday odamlar boshqa bir kishi bilan d stlashib ketaveradi, bunisidan aynib, unisi bilan d stlashadi.

Odamlar bilan munosabatdagi bunday tuturiqsizlik ham xarakter xislatidir, lekin u salbiy xislat.

Odamlar bilan keng doirada va barqaror el b lish xislati, odatda, optimizmdan iborat ijobiy xarakter xislati bilan chambarchas bo liq b ladi. Bu xislat olam va hayotga be ubor hamda quvnoq nazariya bilan qarashda ifodalanadi. Xarakteri e'tibori bilan optimist odam hatto hayotida ba'zi bir qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizliklarga duch kelgan paytlarda ham ertangi kunining be ubor b lishligiga qattiq ishonadi.

Xarakteming e'tibori bilan odamga el b lmaydigan, yakkalanib yuruvchi kishilar b ladi. Uiar shaxsiyatparast, xudbin b ladilar, butun hayotida flkru-zikri va xatti-harakati faqat zining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan b ladi. Bunday odamlar faqat z rohat faro ati, z foydasinigina ylaydi, xolos. Bunday shaxsiyatparast va xudbin kishilar orasida odamlar bilan chiqisha olmaydigan, jizzaki, odamlarni yoq-tirmaydigan, odamlar ham ularni yoq-tirmaydigan shaxslar b ladi. Bunday kishilar, k pincha, taketgan xudbin b ladi, ular hech bir narsada biror yaxshi tomon k rmaydilar va k rishni istamaydilar. Odamlarga ishonmaydilar, z kuchlariga ishonmaydilar.

Kishining odamlar bilan el b lib ketish darajasi bir odamning barcha xatti-harakatida ayrim xulq-atvorlarida va s zlarida namoyon b ladi.

Kishining xatti-harakatlari va s zlarida uning boshqa odamlarga b lgan sifatleri, chunonchi, samimiylik, haqqoniylik kabi sifatleri namoyon b ladi.

Samimiy va haqqoniy odam deb xatti-harakati va nutqida har doim l ppa-t risini, haqiqatni aytuvchi kishifarni aytamiz. Bunday odamlar qalbi pok, hamma vaqt t ppa-t risini odamning betiga dangal aytuvchi kishi b ladilar.

z s zi va xatti-harakatlarida samimiy b limgan odamlarni, boshqacha «ikkiyuzlamachi», «munofiq» deb aytadilar. S z boshqa-yu, ishi boshqa b lib qolsa, bu juda ham yomon bir holdir. Bu hol munofiqlikka olib boradi.

Kishi xarakierining bunday salbiy xislatleri uning k zb yamachilik, aidamchilik, qalloblik, firibgarlik singari xatti-harakatlarida namoyon b ladi. Hayol shuni k rsatdiki, bunday xalti-harakatlami faqat ayrim

kishilarga nisbatangina qullanib qolmaydi, hattoki z jamoasiga va z davlatiga nisbatan ham q ilaydigan odamlar uchraydi.

Samimiyat va haqqoniylik kishi xarakterining eng muhim xislatlaridan biridir. Bu xislatlarni oshirish tarbiyaning muhim vazifasidir.

Kishi xarakterining yana bir ijobiy xislati gumanizm «insonparvarlik»dir, ya'ni har bir mehnatkash kishi bilan munosabatda uning qadr-qimmatini z r e'tibor va sergaklik bilan saqlashdir. Xarakteming bu xislati kishilar t risida amx rlik k rsatishda, har bir kishida uning yaxshi, ijobiy, qimmatli tomonini topa bilishda ifodalanadi. Gumanizm mehribonlikda, ziyraklikda, kishilarning ruhiy holatini, dilidagi tuy ularini tushuna bilishda, ularning ehtiyojlarini avaylay bilish va yordam k rsatishga tayyor tura bilishda ifodalanadi. Mehribon b lish — xushmuomala b lish demakdir.

Kishiga e'tibor, mehribonlik va hushmuomalalik ham har bir kishining xatti-harakatida va s zida namoyon b ladi. Kishining s zi naqadar kuchli ta'sir k rsatishini biz bundan oldin ham s zlab tgan edik. Kishilarga mehribon, e'tibor bilan qaraydigan odamning shirin s zi ularning ruhini k taradi, ularga madad beradi, am- ussalarini yengillash tiradi, ularga umid ba ishlaydi, dillarini shod qiladi.

Insonparvarlik bilan birga q shilgan haqqoniylik yuksak ijobiy xarakter xislatidir.

Afsuski, xarakterida salbiy xislatga, ya'ni insonparvarlikka zid b lgan da allik ancha rin olgan kishilar hali ham uchrab turadi. Bunday salbiy xarakter xislati ham shunday odamlarning xudbinligi natijasidirki, u odamlar faqat zingni bil, zgani q y «misolida» ish k radilar va boshqa kishilarga, hatto z yaqin odamlariga ham har qadamda faqat yomonlik so inishga tayyor turadilar. Bunday odamlaming xatti-harakatida ham, gap s zida, odatda, har doim zaharxandalik, mensimaslik, da allik va beparvolik sezilib turadi, ulaming boshqa odamlar bilan munosabatdagi xatti-harakati kishining dilini vayron qiladi, kayfiyatini buzadi, kishida z kuchiga ishonmaslik, ma'yuslik, umidsizlik tuy ularini uy otadi. Xudbin, t ng odam boshqa kishilar bilan munosabatlarida k pincha s zda ham, ishda ham berahm va adolatsiz boladi. Bunday odamlar zlarining salbiy xususiyatlarini, odatda, boshqalarga t nkaydilar. Har qanday, hatto chittakkina muvaffaqiyatsizliklari sababini zlaridan emas, balki boshqa kishilardan k radilar.

Bunday salbiy xarakter xislatlari tmish qoldi i b lib hozirgi vaqtda barham topib bormoqda. Xarakterning bunday salbiy xislatlari batamom barham topib ketmo i uchun bizda hamma sharoitlaryaratilgandir. Xudbin, t ng kishining har qanday noloyiq xatti-harakati har bir jamoada darhol amaliy zarbaga uchraydi, keng jamoatchilik bunday noloyiq xatti-

harakatni qattiq tanqid ostiga oladi. Ma'umki, jamoatchilik tanqidiy tarbiyalash va qayta tarbiyalashning eng samarali vositasidir.

Kishi karakterining mehnatga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan xislat ayni vaqtda uning iroda kuchini ko'rsatadigan, shuningdek, kishining boshqa odamlarga, eng avvalo, o'z jamoasiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan xislat hamdir. Axir, har bir kishi boshqa odamlar bilan, o'z jamoasi bilan faqat kimlargadir ijobiy va kimlargadir salbiy munosabatda bo'lishi orqaligina bo'lmay, balki qolmasdan, balki, asosan, mehnat faoliyatidagi real ishtiroki orqali bo'lmaydir.

Kishi karakterining ijobiy xislati mehnatni sevish, ya'ni **mehnatsevarlikdir**. Bunday karakter xislati kishining biror ishni shunchaki bajarish ehtiyoji bilan bo'lmay, balki uni yaxshilab bajarish ehtiyoji bilan bo'lmaydir. Bunday xislat kishining mehnat faoliyatidagi halolligi, sarajom-sarishtaligi va intizomliligi bilan bo'lmaydir. Kishida bunday karakter xislatining mavjudligi, mehnatning bu kishida ehtiyojga aylanib qolganligidan dalolat beradi. Mehnatni sevish, tejash, ehtiyot qilish xislati bilan yaqindan bo'lmaydir.

Tejab, ehtiyot qilib xalqni yuritadigan davr kishisi jamiyatning muqaddas va daxlsiz asosi bo'lgan mulkni mustahkam saqlaydi va qo'riqlaydi. Ehtiyotkor odam mol-mulkning buzilib, yorilib ketmasligi uchun, shuningdek, o'z buyumlarining butunligi uchun ham qay uradi. Bu uning o'z zarur ehtiyojlarini buzish hisobiga dunyo orttirish emas, albatta.

Kishi karakterining salbiy xislati dangasalik, ehtiyot qilmaslik mehnatga beparvolik bilan qarash, topshiriqlarni yuzaki bajarishlikdir. Bunga ayrim kishilar ongida bo'lgan mehnatga boyvachchalarcha mensimay munosabatda bo'lish singari eskilik qoldiqlari ham kiradi.

Kishi karakterining bunday salbiy xislatlari ko'pincha ma'naviy javobgarlikni sezmaslik bilan bo'lgan hamdir. Halol mehnat qilish, jamiyat baxtli-saodati, uchun kurashish bizning asosiy tamoyillarimizdan biridir.

Kishining o'ziga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan fe'l-atvor xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida va xatti-harakatlarida uning o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi karakter xislatlari ham namoyon bo'ladi. **Bu o'ziga baho berish** deb ataladigan karakter xislatidir.

Jamiyat ortasidagi xilma-xil munosabatlarida odam ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va o'zida boshqalarga xshash yoki farq qiladigan xislatlar topadi. Odamda o'zi haqida, uning zligi haqida ma'um bir fikr paydo bo'ladi.

o'ziga yuksak baho berish odamning zligini anglashning muhim

bir tomonini tashkil etadi. Kishining z- ziga beradigan bahosi uning haqiqiy sifatlariga mos b Hshi yoki mos b lmasligi ham mumkin. Odam zidagi sifatlariga ortiqcha baho berib yuborishi yoki ularga yetarli baho bermasligi ham mumkin. Shunday odamlar ham b ladiki, ular k pchilik tomonidan e'tirof etilgan ma'lum bir fazilatlariga ega b lib, bu fazilatlariga /J ham yuksak baho beradi. z- ziga baho berish kishining z **qadr-qimmatini, z sharafini bilish**, yuksak singari xarakter xislatlarida ifodalanadi.

z- ziga yuksak baho berish ba'zi odamlarda iftixor tariqasida ifodalanadi, bunday odamlar zidagi mavjud bir fazilatni doim qayd qilibgina qolmay, balki zini boshqalardan afzal tomonlari borligini ham qayd etadi. z qadr-qimmatini, izzat-nafsini bilish, faxr salbiy xislat emas, albatta. Bu yerda ayrim kishida b ladigan guruhlanish k zda tutilmay, balki bu odamning **nima bilan faxrlanishini**, zi uchun faxr deb nimani tushunishini k zda tutishga t ri keladi.

Faxr, izzat-nafs, z qadr va martabasini bilish, faqat xudbinlikdan, egoistikdan iborat b lib qolsa, u vaqtda bunday xarakter xislati salbiy deb hisoblanadi. Bunday xususiyat, k pincha, **takabburlik, manmaniik, dimo dorlik, kibrlanish, ururlanish** tariqasida ifodalanadi.

Shunday odamlar borki, oliyjanob xislatlarga ega b ladi, ammo hech vaqt bu xislatini odamlarga pesh qilmaydi, hech bir holda bu xislati bilan kerilmaydi. Bunday odamlar kamtar, oddiy kishilar b ladilar; bunday odamlarning xatti-harakatida, gap s zida takabburlik, dimo dorlik, manmanlik b lmaydi. **Kamtarlik va soddadillik** kishi xarakterining ijobiy sifatidir.

Kamtar odam umum orasidan zini ajratib k rsatishga, haqiqatdagi yoki ayniqsa, rni-tagi y q xizmatlarini b rtirib pesh qilishga urinmaydi. U zining boshqalardan afzallik tomonlarini, agar shunday tomonlari b lsa, k z-k z qilishga intilmaydi, hammaningdiqqatini ziga qaratishga harakat qilmaydi.

Kamtar kishi odamlarga zini savlat qilmaydi, uning odamlarga b lgan muomalasi, kiyimi, yurish turishi, nutqi, zini tutishi va odatlari har doim tabiiy va samimiy bo*ladi.

Ijtimoiy va shaxsiy hayotda oddiylik hamda kamtarlik alohida ahamiyatga egadir.

Kamtarlik z- zini tanqid va ziga nisbatan qafiy talabchanlik bilan z ishiga t ri baho bera bilish, ishidagi kamchiliklarni k ra bilish, z xatti-harakati va taoliyatini tahlil qila bilish ham baho berish bilan z kamchiliklarini dadil ochib tashlash va ularga iqror etish hamda ularga haloilik hamda vijdonan bartaraf qilish choralarini k rish bilan chambarchas bo liqdir.

Kishidagi kamtarlik ba'zan **tortinchoqlik, uyatchanlik** tarzida namo-

yon b ladi. Yana shunday odamlar ham uchrab qoladiki, biron arazni, z shaxsiy manfaatini k zlab va bunga yetishmoq uchun boshqa odamlar oldida z insonlik qadr-qimmatini **yerga urishga** tayyor turadi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida hushomadg ylik, tilyo lamalik, laganbardorlik singari nihoyat past qiliqlari k rinib turadi. Odamlardagi laganbardorlik, tilyo lamalik, hushomadg ylik salbiy xarakter xislatidir.

Ba'zi odamlar borki, ular haqiqatda zlarida b limgan fazilatlarini zlarida bor deb k rsatmoqchi b iadilar. Bunday odamlar ziga bino q ygan maqtanchoq, manman k zb yamachi b ladi, zini katta tutib, gerdayib yuradi. Bunday kishilar, k pincha, juda katta ketib gapiraveradilar-u, lekin amalda, haqaqatdan tuturiqsiz, noshud, puch odam b iadilar.

Kishining zida y q sifatni bor degani bilan bu gap hali uning xarakteridagi haqiqiy ijobiy xislat b la olmaydi. Balki, aksincha, kishining zida y q sifatni bor deb k rsatishga urinishi, kishining zini ma'lum bir fazilat egasi deb ylab yurishi uning xarakteridagi xislat b lib qoladi. Shunday qilib, kishining chinakam oliyjanob xislatlari uning zida bor deb hisoblangan, lekin aslida y q xislatlar b lmay, balki shu kishi t risida uning ishiga qarab jamoatchilik rtasida tu ilgan fikr tasdiqlagan xislatdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida salbiy xislatlarning oldini olish bizning asosiy vazifamizdir.

Xarakter klassifikatsiyasi va tiplari t risida

Biz kishida xilma-xil k rinishda va turlicha namoyon b ladigan bir qancha xarakter xislatlari bilan tanishib chiqdik.

Har qaysi xarakter xislati bir-biridan ajralgan b lmay, baiki uiar bir-birlari bilan bo liq holda namoyon b ladilar. Shuning uchun bir xarakter xislatining zi ham turlicha odamlarda turlicha namoyon b lmo i mumkin. Chunonchi, dadillik bilan qilinadigan bir xatti-harakatning zi ma'qut yoki noma'qul, axloqda muvofiq yoki nomuvofiq b lmo i mumkin. Kishidagi mardlik singari xarakter xislati faqatgina undagi iroda bilan bo liq b lmay, balki aq!-idrok va tuy u-hissiyotlar bilan bo liqdir. Mardlik ayni vaqtda axloqiy xislat hamdir. Har bir kishining xakteri kishi shaxsida mujassamlanadigan turlicha xislatlarning alohida bir tarzda birlashuvidir.

Kishilar xakterini klassifikatsiya qilishga yoki xarakter tiplarini aniq-lashga urinish hollari psixologiyatarixida k p martaba uchragan. Shunga qaramay, hanuzgacha bir xarakter klassifikatsiyasi va tipologiyasi yaratilgani y q.

Shu sababli ayrim kishilarni xakterlashda, odatda, shu kishiga xakterli b lgan bir-ikkita muhim belgisi k rsatiladi. Chunonchi, ba'zi kishilarni mustahkam, kuchli xakterli desak, ba'zilarini kamtar, mehnat-

sevar, yana boshqalanm esa xushmuomala, dilkash va hokazoiar deb ataymiz.

Kishining z faoliyatlarida, tuy u-hissiyot va nutqlarida, uning boshqalarga va z- ziga munosabatlarida namoyon b ladigan xarakter xislatlari bu kishining z hayotida qanday maqsadlarga amal qilishga qarab, z hayotini va qiladigan ishlarini qanday tushunishga qarab, ijobiy yoki salbiy b lmo i mumkin.

Shuning uchun ham uning barcha xarakter xislatlari yuqori axloqiy sifat kasb etadi. Ekspluatator sinflar sharoitida qafiyat, matonat, mustaqillik singari xarakter xislatlari, ekspluatatorlik maqsadiga qaratilganligi tufayli axloqqa zid, yaramas xarakter xislatlari deb hisoblanadi.

Shunday kishilar ham uchraydiki, ularning xarakterini aniqlash qiyin b ladi. Bunday odamlar haqida xalqimiz juda rinli ravishda: «na rahmonga chiroq va na shaytonga kasov, shunchaki bir odam» deb ataydilar.

Xarakterning fiziologik asoslari

Yuqorida k rib tganimizdek, kishi temperamenti uning xakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xakterning fiziologik asosi nerv sistemasining tipidan iborat.

Ijtimoiy muhitning ta'siri, tarbiya va mehnat faoliyati jarayonida kishi xakterining tarkib topishida, shubhasiz uning nerv sistemasida ham zgarishlar yuz beradi. Bunday zgarishlar nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi xususiyatiga k ra yuzaga keladi.

Xarakter xislatlari shaxsning keyin hosil qilinadigan va mustahkamlanib qoladigan xususiyatlari b lganligi tufayli, xakterning fiziologik asosi ham individual hayot jarayonida nerv sistemasining zgargan xususiyatlaridan iborat.

Hayvon nerv faoliyati tiplarini analiz qilib, I.P. Pavlov bunday deb yozadi:

«Tip hayvon nerv faoliyatining tu ma konstitutsion turi — genotipdir. Lekin hayvon tu ilganidan boshlab tashqi sharoitning oyat xilmaxil ta'siriariga duch keladi va bunga muayyan faoliyatlari orqali u muqarrar javob bcrishi lozim b ladiki, k pincha, bu faoliyatlar mustahkamlanib, nihoyat butun hayotining oxirigacha saqlanib qoladi, shu sababli hayvonning batamom tarkib topgan nerv faoliyati tipga oid belgilar bilan tashqi muhit ta'siri ostida hosil b lgan zgarishlarning qotishmasidir — fenotip, xakterdir».

I.P. Pavlov zgaruvchan nerv sistcmasi tipini katta miya yarim sharlari p stining sistemalilik ishi bilan va nerv jarayonlarining tarkib lopgan, muvozanatli sistemasidan iborat b lgan dinamik stercotip bilan bo laydi.

Stereotip shaxsdagi mustahkam odat b lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xarakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir.

Xarakterning nerv-fiziologik asosini tushunish uchun I.P. Pavlovning ikkinchi signal sistemasidagi ta'limoti katta ahamiyatga egadir. Ikkinchi signal sistemasi nutq va tafakkurning fiziologik asosi b lishi bilan birga kishi xulqini ham idora qiladi.

«Normal sgan odamda, — deb yozadi I.P. Pavlov, — ikkinchi signal sistemasi odam xulqining oliy boshqaruvchisidiiX Xarakterning fiziologik asosi t risida gapirganda barcha xarakterxisiatlari g yo faqat nerv sistema tipi xususiyatlari bilangina belgilanadi deb tushunish yaramaydi, albatta.

Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladigan sifatlarni, chunonchi, ijtimoiy maslak, mardlik, z burchiga sadoqatli b lishlarni z ichiga oimaydi va ololmaydi ham, albatta. Xarakter psixologiyasining mazmuni zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy kategoriyadir; psixologiya xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritishligi tufayli, u ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi.

5. Xarakterning taraqqiysi

Kishi xakteri tabiiy, tu ma b lmay, balki keyin hosil b ladi va tarbiyalanib yetishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil b ladi» degan iboralar shuni k rsatadiki, odamlar kishi xakterining tarbiya ta'siri bilan zgarishi xususiyatiga ega ekanligini zlarining kundalik oddiy ku-zatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan birqanchasining Krechmer va uning izidan boruvchilar, odam xakteri va uning taraqqiysi tamomila kishining tana tuzilishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari fanga xilof reaksion urinishdir. Bunday olimlar xakterning tarkib topishida, shuningdek, shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hech qanday rol ynamaydi, deb da'vo qiladilar.

Kishining xakteri tu ma, doimiy va zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar yoki dangasa, rostg y yoki munofiq, botir yoki q ryoq, intizomli yoki intizomsiz b lib tu ilmaydi.

Har bir odamning xakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi z- zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, zgarib boradi.

Xakterning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bo liqdir. Shu sababli, kishining irodasi, aql-idroki va tuy u-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikrlaming hammasi kishi xakterining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Xaraktering taraqqiyotida ijtimoiy muhitning roli

Kishining butun hayoti davomida uning xarakterining tarkib topishiga ijtimoiy muhit, avvalo, shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir k rsatadi.

Xarakterning taraqqiyosida muhitning roli kishining bolalik cho laridan boshlaboq nihoyat kattadir. MaMumki, bola kichik yoshdan boshlaboq taqlidchan b ladi. Bolalar ota-onasiga va atrofdagi boshqa yaqin kishilariga xshashlikka moyil b ladilar. Ular kattalarning yurish-turishlari, xulq-atvori, imo-ishoralari, dasturxon ustida zlarini qanday tutishiari va kichkina bolalarga munosabatda b lishlariga va ularning gap-s zlariga, hattoki, ularning gap ohanglarigacha hamma mayda narsalarigacha taqlid qilishga urinadilar. Shuning uchun ham ijtimoiy muhitning ta'siri ostida boladagi ayrim xarakter xislatlari juda yoshlikdan boshlaboq, g yo z zicha hosil b lgan xususiyat tariqasida mustahkamlana boshlaydi. Kattalarga taqlid qilish xususiyati bolalarning sib borish davrida ham saqlanadi. Shuning uchun ham bola xarakterining taraqqiyotida kattalarning bolaga juda yoshlikdan boshlab ibrat b lishlari katta rol ynaydi.

Bolalar xarakterining tarkib topishida, taqlidning roli katta ekanligini hisobga olib, ota-onalar va katta yoshdagi kishilar faqat z bolalarigagina e'tibor bilan qarab qolmay, balki zlariga ham har doim e'tibor bilan qarashlari lozim, zlarida ijobiy xarakter xislatlarini har doim tarbiyalab borishlari lozim.

Bolalarda, ayniqsa, juda yoshlikdan boshlab, ijobiy, irodaviy va axloqiy sifatlar tarbiyalab yetkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning zlari bunday sifatlarni zlarida tarbiyalashlari va k rsatishlari lozim. Ota-onalar z farzandlarida qanday sifatlarni tarbiyalab yetkazmoqchi b lsalar, ular zaro bir-birlari va boshqa odamlar bilan munosabatlarida ham xuddi shunday sifatlarni aks ettirishlari lozim.

Xarakterning sishida tarbiyaning roli

Xarakterning sishida tarbiya va z- zini tarbiyalash asosiy rol ynaydi.

sib kelayotgan yosh avlodning xakteri, avvalo, oilada va maktab da tarbiyalanadi. Bolalaming xarakterini tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa ota-onalar, qiluvchilar, bolalar bo chalari, kasb-hunar kollejleri va intemat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xakterni tarbiyalash shundan iboratki, tarbiyachi maktab quvchisiga namuna b lishi mumkin b lgan kishilarni bolaga, o"quvchiga ataylab ibrat qilib k rsatadi; shu kishining qilayotgan ishlari, xatti-hantkatlariga tarbiyalanuvchi tiborini jalb etadi va bu ish xatti-harakatlarning qaysi

biri yaxshi, ijobiy, qaysi biri salbiy, yomon ekanligini aytadi. Tarbiyachi bolaning xatti-harakatlaridagi yaramas qiliqlarni y qotish va yaxshi, foydali odatlarni mustahkamlashga yordam beradigan vositalarni izlab topadi va ularni tatbiq etadi. Tarbiyaviy ish yana shundan iboratki, pedagog tarbiyalanuvchida muayyan ijobiy sifatiarni z xarakterida z- zi paydo qilish zaruriyati ongini uy otishi va bu ongni stirishi lozim.

Pedagog bolalarda xarakterni tarbiyalayotganida ularda tarbiyalanadigan temperamentni bilishi, har bir temperamentning ijobiy va salbiy tomonlarini bilishi zarur.

Agar temperament va uning tu ma xususiyatari z holicha qolaversa, odamda yomon xarakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni ch rtkesar, q pol, zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni bir joyga q ya bilmaslikka sababchi b lmo i mumkin b lganidek, flegmatik temperament sustkashlikka, loqaydiikka olib borishi mumkin. Meianxolik temperamentli kishida z kechinmalariga ortiqcha beriiishiik, pismiqlik paydo b lishi mumkin.

Xarakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini stirishdan, uning saibiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xarakterning ijobiy xisiatlari bilan «almashtirishdan» iboratdir. Masalan, xoierik temperamentli boialarni tarbiyalashda ularni ylab ish qilish, zini tuta bilish, atrofdagi odamlar bilan yaxshi muomalada b lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolaiarni sabotli b lishga, diqqatini bir joyga q ya bilishga, ishga qunt q ya olishga, boshlagan ishni oxiriga yetkazishga odatlantirmoq kerak. Melanxolik temperamentli bolaiarni odamga k proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni tashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el b lishga, quvnoqlikka odatlantirmoq lozim.

Xarakterning salbiy tomonlarini y qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalab yetkazmoq uchun tarbiyalanuvchini z temperamentini zi idora qila biiishga rgatish iozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini zi idora qilish zaruriyatini zi anglasin va haqiqatan uni idora qila olsin, temperamentiga b ysunmaydigan b Isin. z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir.

Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlari bilan almashtirishdan iboral deb tushunish yaramaydi. Xarakterni tarbiyaiashda pedagog, avvalo muayyan idealni yoki davrimizning oliyjanob kishilari obrazini asos qilib olmo i iozim. Bu ma'naviy boylikni, axloqiy soflikni va jismoniy kamolotni zida garmonik holda mujas-

samlashtirgan yangi odamlardir. Bunday yangi Qdam xarakterining xislati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostg ylik, axloqiy poklik, oddiylik va kamtarlikdir. Bizga yuksak ma'naviy fazilatga ega b lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan q r qmaydigan, mustaqil jamiyat qurish y lida har qanday qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyor turgan kishilar kerak.

Xarakterning taraqqiysida jamoaning roii

Bola xarakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nihoyat kattadir. Inson yakka, bir-biridan ajraigan tanho hayot kechirmaydi, muayyan bir jamoada, chunonchi, muayyan oilada, maktabda, sexda, dalada hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat rtasidagi bo lovchi zvenodir. Odamning faoliyati yin, qish va mehnati xuddi mana shu jamoada voqe b ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin aniq muhiti b libgina qolmay, balki shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining kerakli ijobiy xislatlari faqat jamoadagina tarbiyalanmo i mumkin va haqiqatan ham jamoada tarbiyalanadi.

Har bir qituvchi va tarbiyachi bola xarakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda faqat jamoa orqali ta'sir etgandagina, ijobiy natijalarga erishmogM mumkin.

Xarakterning tashabbuskorlik, qatMylik, dadillik, sabotlilik singari ijobiy xislatlari bolalar bo chasidayoq bola yinlarida tarkib topa boshlaydi.

Bolada maktabgacha tarbiya yoshida tarkib topa boshlagan xislatlar maktab jamoasida sadi va yanada yaxshiroq mustahkamlanadi. T g*ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida quvchiida uyushqoqlik, intizom, saranjom-sarishtnlik, z- zini tuta bilish, zini idora qilish, ziga nisbatan talabchan bo"lsh kabi xarakter xislatlari tarbiyalanib yetishadi. Xarakter maktab ta'lim-tarbiyaviy ishlari va qituvchining har tomonlama ta'sirida, qituvchi boshchilik qilgan quvchilar jamoasi, «Kamolot» Yoshilar Ijtimoiy Harakati ta'sirida, ijtimoiy foydali mehnatda tarkib topadi.

rtoqlari bilan yaqindan aloqada b lishda bolalarda z shaxsiy intilishlarini jamoa irodasiga b ysundirish k nikma va malakalarini stiradi, jamoachilik — rtoqlik va d stlik hislarini taraqqiy cttiradi.

Keyinroq maktabni (yoki oliy quv yurtini) bitirgandan keyin egalangan ixtisos va mehnat jamonsi inson xarankerining tarkib topishiga zini tarbiyalovchi ta'sirini k rsatadi.

Maktab va mehnat jnmonsni shnroitidn jnmon oldida qnbul qilingan qarorni (berilgnn va'dnni) yoki majburiyatni bnjnrish yuznsidan olingnn znro va shnxiy mnjburiyatni xarakterni. jumladan, xarakterning irodaviy belgilarini tarannum eltirishning muhim vositsni deb liisoblnmoq

lozim. Buning samaraliligi shundaki, kishi zi uchun shaxsan qaror qabul qilganida u hech bir qiynalmasdan z qarorini bajarilishini kechiktirishi yoki uni bajarishdan voz kechishi mumkin. Bordi-yu, u shu qarorni boshqalarga, bu ishni falon vaqtgacha sifatini yaxshilab bajaraman, deb va'da (majburiyat) tarzida ma'lum qilgan b lsa, zining bergan bu va'dasini bajarmasdan q ymaydi. Bunday xatti-harakat (bergan va'dani bajarmaslik) kishiga «nomunosib» xatti-harakatdek tuyuladi. Bu esa uning nomusiga, tabiiyki, izzat-nafsiga tegadi. Bunday hollarda kishi rtoqlari oldida uyalib va juda noqulay ahvolga tushib qolishi mumkin. Kishi majburiyatni bajarmasa, noqulay ahvolga tushib qolishi mumkinligini oldindan bilib, shunday hol yuz bermasligi uchun zining irodaviy faolligini ishga soladi va va'dasini z vaqtida bajaradi. Jamoa a'zolari oldida xuddi shu tarzda ixtiyoriy ravishda berilgan va'dalar va olingan majburiyatlar z-zidan tirishqoqlik, matonatlilik, mas'uliyatni his etish va intizomlilik kabi iroda sifatleri tarbiyalash vositasiga aylanadi.

Jamoa sur'atda bajariladigan ma'lum bir mehnat faoliyati kishida ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Har bir kasb zining spetsifikasiga k ra, kishidan alohida xarakter xislatlari b lishini talab etadi va bu xislatlarning sishiga yordam qiladi.

Kishi jamoa a'zosi sifatida boshqa odamlarga, mehnatga va z- ziga munosabatida z xarakterining harxil xususiyatlarini namoyon qiladi. Kishi jamoada muomala qilish jarayonida boshqalarning va zining xarakter xususiyatlarini bilib oladi. Xarakterning bir xili ijobiy, boshqa bir xili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishini z xarakterni zi tarbiyalash, jumladan, z xarakterini qaytadan tarbiyalash y liga soladi.

z xarakterini zi tarbiyalash

Kishi xakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir etishning samarasi b libgina qolmay, balki z- zini tarbiyalashining ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab z xakteri va uning ayrim sifatiari uchun zi javobgardir. z xakterini tarbiyaiashda u kishi, awalo, yaxshi fazilatlarini, shaxs idealini zida tarbiyalab yetkazishni k zda tutmo i lozim. Shu bilan bir vaqtda kishi z xakteridagi salbiy tomonlarni zi tan olishi, kamchiliklariga zi iqror b lishi kerak.

z kamchiliklariga zi iqror b lish kishi xakterining ijobiy, progressiv xislatidir. z kamchiliklariga iqror b lish kishini z- zini tarbiyalash y liga boshlaydi. z kamchiliklariga iqror b lmaslik, ularni k rmaslik kishi xakterining cng yomon xususiyatidir. z kamchiliklarini k ra bilmagan odam oldinga qarab harakat qilishga, sish va kamotga yetishga layoqatsiz odamdir.

Yomon xislatlarni y qotishga faollik bilan kirishmasdan, zida ularning borligiga iqrora b lishning zigina kifoya qilmaydi. Iqrora boiish zaif iroda va xarakterning mavjudligidan dalolat beradi, xolos. Bunda tashabbuskorlik va iroda kuchini ham ishga solish kerak.

Maktab quvchisi xarakterining tarkib topishida z- zini tarbiyalash katta rin egallaydi. z- zini tarbiyalashga harakat qilish k p jihatdan atrofda odamlarning ta'siri va awalo pedagogning ta'siri ostida tu iladi va taraqqiy etadi. Tarbiyaviy ish sib kelayotgan yosh avlodda, jumladan z xarakterida muayyan ijobiy xislatlarni zi tarbiyalash zaruriyatini paydo qilish va stirish hamdir.

Ota-onalar, qituvchi va tarbiyachilar boshqa tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda bolalarga z kamchiliklarini bilib olish va bu kamchiliklarni y qotish uchun harakat qilish hamda zlarida ijobiy iroda va axloqiy sifatlarni paydo qilish ustida mashq qilish zarurligini uqtirishlari lozim.

z- zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli katta. Ta'lim-tarbiya ishlari t ri y lga q yilgan taqdirda rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayoq quvchilarda z xarakterini zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda k rina boshlaydi.

smirlarda z- zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsigaga xos b lgan yaxshi fazilatlarini zlarida paydo qilish masalasi tu iladi.

smirlar k pincha z harakatlarida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki rtoqlariga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishni z xohlaganlaricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga xshamaslikka intiladilar.

Albatta, bu davrda ham bolalarda mustaqillikni uy otish va uni q llab-quwatlash bilan birga pedagoglar bola shaxsining tarkib topishi jarayonida ularni doim y lga solib turishlari kerak b ladi. Lekin tarbiyachilik bunda smirlarning z ijodiy faoliyatlarini, tashabbuslarini ustalik bilan y lga sola bilishlari va ulaning z oldilariga q ygan maqsadlariga erishishda k rsatayotgan rinli qafiyatliklarini b ib q ymasliklari lozim. smirlardagi faollik va mustaqillikka b lgan intilishini tegishli izga solmoq kerak.

Kishi shaxsigaga xos b lgan yaxshi fazilatlamini zida paydo qilishga intilish yuqori sinf bolalarida yana ham kuchliroq b ladi. Bunday intilish z- zini anglashning yana ham sib borishi, ulardagi dunyoqarnshning tarkib topishi va bu yoshdagi bola shnxsida oyaviy y naliishning shakllanishi munosabati bilan, ayniqsa, yaqqol k rinadi.

Katta yoshdagi maktab bolalari axloq va xarakterning ijobiy xislatlari t risidagi masnlalar bilan juda ham qi/iqadilnr. Yigil va qizlarimiz kuchli va mustahkam irodaga cga b lishni islaydilar va shuning uchun ham ular, odalda, z iroda va xarakterlnrini tarbiyalash hnmdda /larida iroda vnxrnter tarbiyalab yetka/ish masalalari bitan juda hnni qiziqadiiar. Ular iroda, xarakterni slirish masalnlrign oid mnYu/alar tinglashni va

suhbatlar tkazishni, shu masalalarga oid adabiyotlar qish va munozaralar tkazishni sevadilar.

Yigit va qizlarimiz, qafiyat, sabot-matonat va qiyinchiliklarni bar-taraf qilish, tamoyillik, dovyuraklik singari xarakter xislatlarini zlarida tarbiyalab yetkazishga harakat qiladilar.

Xarakterning irodaviy sifatlari tarkib topishida maktab quvchilari qiziqishlarining sishi katta ahamiyat kasb etadi. K pchilik yigit va qizlarda yuqori sinflarda qiyotgan davrlarida muayyan hayot ideallari bunyodga keladi, ular zlarining b I usi kasblarini tanlab oladilar. Bu qiziqish va oyalar sabot-matonatning sishiga, jasurlik, tashabbuskorlik, subutilik kabi irodaviy sifatlarning taraqqiy etishiga imkon beradi.

quvchilarda xarakterning ijobiy irodaviy va axloqiy sifatlari tarkib topishiga ularning dunyoqarashlari, jumladan axloq tamoyillarini puxta egallab olishlari katta ta'sir k rsatadi. Agar odam zining kundalik kayfiyatlar va xatti-harakatlarini ana shu tamoyillar asosida baholab borsa, unda z faoliyatini zi baholash tufayli xarakterning tegishli belgilari ham tarkib topadi.

Xarakterning sishida namunaning ahamiyati

Yuksak irodaviy va axloqiy sifatlari bilan hammaga manzur b lgan kishilar namunasi z- zida xarakter tarbiyalashning (umuman z- zini tarbiyalashning) juda muhim vositasidir. Odamlar z intilishlari va xatti-harakatlarida sha hammaga manzur b lgan kishilarni taqlid qilishlari kerak.

Yoshlarda xarakter xislatlarni shakllanishida, uni tarbiyalashda ota-bobolarimiz bosib tgan mashaqqatli y llariga e'tiqodli b lishni rgatish, ular haqida bilim berish ahamiyatlidir. Chunki ular z Vatani, xalqining farovonligi y lida hatto limdan ham q rqmaganlar, z oldiga q ygan maqsadni amalga oshirish imkoniyati b lmaganda ham imkoniyat topganlar.

Qomusiy olim, sharq mutafakkiri, tabobat ilmining asoschisi Abu Ali ibn Sino z davrida kasallik sirlarini (rganish man etilganiga qaramay) kechalari, sham yoru ida qabristonda yangi k milgan murdalar qabrini ochib, ularni kesib (operatsiya) kasallik sababini rgangan. Ulu bek esa osmoniy jismlarni rganish Xudoga shak keltirishi dcb qaralgan davrda osmoniy jismlarni rgangan.

Nomus, insof va haqiqatg ylik buyuk yozuvchimiz Abdulla Qodiriyning hayotiy lamoyili edi. U 1926-yil 15-iyun, Samarqand shahrida sud qilingnida shunday ma'ruza qiladi:

«S zim oxirida odil sudlardan s rayman: garchi men turli b xton, shaxsiyal va soxtalar bilan... ikkinchi oqlanmaydigan b lib qoralandim. Loaqal ularning, qoralovchi qora k zlarning k ngli uchun b lsa ham menda cng oliy b l on jazosi bera k ringiz. K ngilda shamsi uboroti,

teskarichilik maqsadi b Imagan sodda, ... vijdonli yigitga bu qadar x rlikdan lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslaming orzusicha ma'naviy lim bilan ldirildim. Endi jismoniy lim menga q rqinch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni s rayman».

A. Qodiriy haqiqat y lida limni afza! k rdi.

zbek she'riyati osmonida yorqin yulduzdek, k zni qamashtiruvchi chaqmoqdek paydo b lgan Usmon Nosirni awal Toshkentda, keyin Magadan, Kemirova turmalarida inson tasawuriga si mas usullar bilan qiynashdi. Shunda ham shoir zligiga sodiq b Idi. Gunohsiz kishilarni badnom qilmadi, yovuz tuzumning qonx r tergovchilari talab qilganidek beayb odamlarga tuhmat qilmadi. Adoqsiz qiynoqlar, odam zoti chidab b lmaydigan sharoit, tutqunlikazobi U. Nosirni ttiz ikki yoshida 1944-yilda hayotdan olib ketdi. Yurtini, yurtdoshlarini jonidan ortiq k rgan shoir begona yurtda, begona kishilar orasida, begona qabrda qoldi.

Bashoratchi shoirning jismini millatimiz, mustaqilligimiz, ozodligimiz dushmanlari qora yerga tiqqan b fsalar-da, uning jarangdor she'riyatini, ozodlikka chorlovchi Erkin ruhini y qota olmadilar Toki yurtimizda haqiqatga tashna, g zal s zga intiq, erkka chanqoq kishilar bor ekan Usmon Nosirning ismi boqiydir. Uning hayot y li yoshlar uchun namunadir. Ulardan yoshlarimiz ibrat olib z- ziga, xalqiga, yurtiga, mehnat va qishga b lgan munosabatlarida, z xarakterini tarbiyalashda ularga taqlid qiladilar. Yoshlarimiz zahmatkash xalqimizni kechani-kecha, kunduzni-kunduz, qishning chillasi, yozning issi i demay k rsatgan jasoratlari yoshlar uchun namuna b lib qolaveradi.

Ota-onalar, qituvchilar, tarbiyachilar bolalarga taqlid uchun misol b Ia oladilar, aibatta. Shuning uchun ota-onalar ham, qituvchilar ham, tarbiyachiilar ham z xatti-harakatlarida xalqimizning ijobiy sifatlarini namoyish qilishlari lozim. Bunday sifatlarni namoyish qilish uchun esa kishining zi ularni egailagan bo'lishi kerak. S zlar vositasida har bir narsa rgatilsa, namuna yordamida taqlidchanlikka qiziqish uy otiladi, deydilar.

Xarakterni tarbiyalash va z- zini tarbiyalashda faqat qanday xislatlarni stirish kerakligini anglab yetishning zigina kifoya qilmaydi, ijobiy xarakter namunalarini bilishning zigina kifoya qilmaydi, ayrim xarakter hislarining qimmatli ekanligini tushunishgina ham kifoya qilmaydi, balki yana shu xislatlarga muvofiq ish qilish, bu xislatlarga ega b lish uchun k p mashq qilish ham kerak b ladi. Kishi xakteri kishining faoliyatlarida, uning boshqalar bilan qiladigan munosabatlarida namoyon b ladi va ayni shu faoliyat hamda munosabatlarda tarkib topadi.

Insonning yaxshi xarakter fazilatleri Vatanimiz gullab-yashnashida faol ishtirok etish jarayonida tarkib topadi.

XV boK QOBILIYAT VA QIZIQISH-HAVAS

Shaxsning barcha individual xususiyatlari faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi. Qobiliyat va qiziqish-havas shaxsning asosiy individual xususiyatlaridir.

I. QOBILIYAT

1. Qobiliyat va uning turlari turlarida umumiy tushuncha

Kishilar turli sohalardagi faoliyatlarida — mehnat, yil, qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, bir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar tez ishlarida ijodiy, original usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz.

Qobiliyat — kishining muayyan faoliyatiga bog'liq layoqatidir

Kishilar qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyatlarni, matematika, texnika, musiqa, adabiyot, pedagogika, xalqchilik, tashkilotchilik va boshqa sohalarga oid qobiliyat turlari bo'ladi.

Inson qobiliyatining barcha turlari hamma odamlarga xosdir — har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'ladi, lekin, shu bilan bir qatorda, ko'pchilik faoliyatning bir necha sohasidan yoki hatto birsohasida salohiyat ortiqroq bo'ladi.

Biror sohada qobiliyati sezilarliroq bo'lib ko'rinadigan ayrim kishilarni qobiliyatli kishi (umuman) qobiliyatli matematik, qobiliyatli musiqachi, konstruktor, rassom va hokazo deyдилar.

Faoliyatning biror turi sohasida qobiliyatning paydo bo'lish darajasi muayyan kishining individual xususiyati bilan xarakterlanadi.

Qobiliyatning bunday xususiyatlari maktab bolalarida ham ko'rinadi. Ba'zi bir quvvatli zillarining zehni tikliklari bilan, boshqalari poetik asarlarni aniqlash idrok qilishliklari bilan, uchinchi esa, texnik ijodkor-

ligi bilan, t rtinchisi esa, zining laboratoriya mash ulotlariga usta b lish va hokazolar bilan ajralib turadi.

Ayrim kishilarning qobiliyati birgina sohada emas, balki bir necha sohalarda yaqqol namoyon b ladi. Bunday kishilar har tomonlama qobiliyatli kishilardir.

Odamning qobiliyatlarida tu ma xususiyatlar ham namoyon b ladi.

Shaxsning rivoj topib, qobitiatlarida namoyon b ladigan tu ma xususiyatlari iste'dod deyiladi.

Kishining iste'dod darajasini undagi muayyan qobiliyatlarning qanchalik tez sishiga, bilim va malakalarni qanchalik egallashiga hamda z ishini qanchalik muvaffaqiyat bilan va samarali bajarishiga qarab aniqlaymiz.

Qobiliyat va iste'dodda kishining aqli (intellekti) ham, ya'ni idrok va kuzatuvchanligining, tafakkur, xayol, nutq va xotiraning qanchalik sganligi ham k rinadi. Aql faoliyati diqqat va iroda bilan bo liq b lgani uchun qobiliyat va iste'dod diqqat va irodaning qanchalik kuchli va barqarorligida ham k rinadi. Kishining qanchalik kuzatuvchan ekanligi, biiimlarni qanday zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni qanday hal qilishi, qanday qimmatli yangiliklar yaratishi, z bilim va malakalarini turmushga qanday tatbiq qila bilishidan ham, kishining qobiliyat va iste'dodini bilish mumkin.

Qobiliyat va iste'dodni bilim yoki ma'lumotga teng baravar deb, ya'ni u bilan aynan bir narsa deb qarash yaramaydi. Kishining muayyan bir xildagi qobiliyati va iste'dod darajasi uning ma'lum sohada bilim va k nikma hosil qilish tezligi darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, qobiliyat amalda q llay olish va ijodiyotda undan foydalana bilishda ham k rinadi. Bilim olish va k nikma hosil qilish esa, z navbatida, qobiliyat va iste'dodning yuzaga chiqishiga hamda sishiga sabab b ladi.

Ma'lum soha yoki biror ixtisos b yicha faoliyat samarasi jihatidan odamlarning qobiliyat darajasi har xil b ladi. Ba'zi odamlar zining yuksak darajaii qobiliyatlari bilan boshqa odamlardan ajralib turadi. Bunday odamlarni talantli va genial deyiladi, ularning yuksak qobiliyatini esa geniallik va talantlilik deyiladi.

Qobiliyat, odatda, ishtiyoq va moyillik bilan bo liq b ladi. Muayyan faoliyatga b lgan moyillik va unga b lgan qobiliyat, k pincha, bir-biriga mos keladi, birgalikda sadi. Kishidagi moyillik k pincha, undagi mavjud qobiliyatlarning k rsatkichi b ladi.

Geniallik va talantlilik haqida

Genia! yoki geniy deb, biz shunday kishilarni aytamizki, ular nihoyatda katta masalalarni hal qiladilar, butun birsinf yoki xalqlar uchun, barcha insoniyat uchun ahamiyatli b lgan, misli k riimagan qimmatli narsa-

lar yaratadilar. Bunda ular yaratgan narsalar tarixda g'oyib bo'lib qolgan nuqtasi bilan xizmat qiladi, tarixni oldinga progressiv tomon harakatga keltiruvchi madad bilan xizmat qiladi. Masalan, biz Alisher Navoiyning genial shoir deb hisoblaymiz, chunki, u shunday asarlar yaratdiki, uning asarlari dunyodga kelishi bilan zbek adabiyotida zbek tili taraqqiyotida yangi bir davr boshlandi.

Talantli deb shunday odamlarni aytiladiki, ular ma'lum sohada murakkab nazariy va amaliy masalalarni hal qilishga, yangilik va progressiv ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli narsalar yaratishga qodir bo'ladilar, Talantli odam, talantli yozuvchi va talantli shoir, talantli rassom, talantli konstruktor deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Talantli deb, shuningdek, bilimlarni tez, muvaffaqiyat bilan zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda, z faoliyatlarida t'atbiq qiladigan odamlarni ham aytiladi. Talantli q'uvchi, talantli talaba, talantli skripkachi va talantli pianist, talantli muhandis deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Geniy — bu yangilik yaratuvchi va kashf qiluvchi odam, talantli deb, bu yangiliklarni tez zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda tatbiq qilib, ularni oldinga suradigan odam deyish mumkin. Har bir geniy talantli ham bo'ladi, biroq har bir talantli odamni genial deb bo'lmaydi.

Genial va talantli odamlarning aql-idroki nihoyat zib, voyaga yetgan, zehni t'kir, xotirasi kuchli, xayol va tafakkuri barkamol kishilar bo'ladi. Ammo geniallik va talantlilik faqat aqlning kuchli sur'atda zsganligidagina k'rinib qolmaydi. Kuchli, barqaror diqqat, z' r ehtiros, kuchli va mustahkam iroda ham yuksak qobiliyat va iste'dod belgisidir. Hammagenial odamlarning z' ishiga muhabbati vaehtirosi z' rb lgandir. Genial odam z' zini ham unutib, butun borli ini ishga ba'ishlaydi. Butun hayotini z' ishiga ehtiros bilan ba'ishlagan genial kishilarning irodasi nihoyat kuchli va sabotli bo'ladi. Ular kishini hayratda qoldiradigan darajada mehnatsevar va mehnat qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bunday kishilar faoliyatining serunum bo'lishi ulardagi butun bilish qobiliyatlarini, ijodiy, emotsional va iroda kuchlarini maMum narsaga t' piay bilish qobiliyatlariga bog'liqdir.

Talantli va genial kishilarning juda k'pi har tomonlama qobiliyaili bo'lganlar. Chunonchi, Aristotel, Leonardo da Vinchi, Lomonosovlar, Abu Ali Ibn Sino, M.Ulu bek, Al-Forobiy, Navoiy, Qori Niyoziy, Usmon Nosir va boshqalar mana shunday bo'lganlar.

Tarixda bunday kishilarni k'plab uchratish mumkin. Ular ulu tashkilotchi vajamoat arbobi bo'lganlar.

Qobiliyat va iste'dodning sishi

Harbir odamning qobiliyat va iste'dodi taraqqiyot mahsulidir. Insonning qobiliyati uning tu ma layoqati asosida, muhitga bo liq ravishda olayotgan ta'lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek, kishining z ustida ish-lashi bilan bo liq holda sib, kamol topib boradi. Inson z mohiyati biian ijtimoiy tabiiy zotdir. Shuning uchun ham unga xos b Igan barcha ruhiy holat va jarayonlar tabiiy kuchga, hayotiy kuchga egadir. Bu tabiiy kuchlar har bir insonga ota-onadan bevosita tadi va ular instinktlar, tu ma layoqatlar tariqasida ijtimoiy munosabat va faoliyat jarayonida namoyon b Iadi.

Tu ma layoqat - tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning sishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmo i mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud b Igandagina r yobga chiqa oladi.

Tu ma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushunish yara-maydi. Layoqat irsiyat natijasigina b Iib qolmay, balki, shu bilan birga ona homilasida sish natijasi hamdir. Layoqat — kishidagi tu ma im-koniyatdir.

Layoqat kishining butun umri davomida zicha sib, kamolotga yet-maydi. Layoqat hali kishida «mudrab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layo-qatning «uy onib» yuzaga chiqishi uchun tegishli ijtimoiy muhit ham b lmo i lozim. Layoqatni xuddi uruqqa xshatish mumkin, uru dan simlik k karib chiqishi, yetilib meva qilishi uchun qulay sharoit: tuproq, havo, quyoshning b lishi darkor. Kishidagi tu ma layoqatning sib kamol topishi uchun zarur b lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir.

Ijtimoiy muhit layoqatlarning sib, kamol topishi uchun qulay yoki noqulay b lmo i mumkin.

Qulay muhit kishidagi «mudrab yotgan» layoqatlarni uy otadi. Layo-qatning smo i uchun qulay sharoit b lishi kishining bolalik cho larida, ayniqsa, muhimdir. Bolalar z yinlarida, odatda, kattalarga taqlid qi-ladilar. Taqlid qilish jarayonida bolalarda ma'lum bir layoqatlar dastlab uy ona boshlaydi. Musiqachilar, rassom yoki shoirlar, texnik xodimlar muhitida sgan bolalarning k pchiligida layoqatning juda barvaqt uy onishi sababi k proq mana shundadir.

Noqulay ijtimoiy muhit sharoitida kishidagi tu ma layoqatlarning «uy onmay» qolib ketishi mumkin. Bunday noqulay muhit kishida tasodifiy ravishda k rina boshlagan biron qobitiyat va iste'dod alomatlarini y qotib yuborishi yoki ularning paydo b lish vaqtini ch zib yuborishi ham mumkin.

Milliy a analar urf-odatlarimizning tiklanishi, milliy, umumbashariy

va umumma'naviy qadriyatlarimizni hayotimizga tatbiq etilishi xalqimizning turmush sharoitini zgarishiga olib keldi. Jamiyatimiz uchun bilimdon, fidokor, iste'dodli yoshlarni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. zbek xalqi yuksak aql-zakovatga, dunyoni boshqarish qudrati, salohiyati, qobiliyatiga ega b lgan sohibqiron Amir Temur kabi sarkardalar, AI-Buxoriy, At-Termiziy, Bahovuddin Naqshband, X ja Ahmad Yassaviy kabi ulu muhandis majtahid ulamolari, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi qomusiy olimlari bilan birgalikda Ul-Umaviy, Hofiz Sheroziy kabi musiqashunos olimlari, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ulu bek kabi mutafakkirlari bilan faxrlanib qolmay, ularning ishlarini davom ettirishga, fan sohasida yangiliklar yaratishga ham qodirdirlar.

Shuningdek, mamlakatimizda nomlari jahon fani tarixiga kirgan olimlarimiz k plab topiladi. Bizda madaniy saviyani oshirish, xalqimiz orasida k plab bunyodga kelgan talant va salohiyatlarni kamol toptirish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan.

Iste'dodning sib kamol topishi uchun faqat muhit ta'sirining bir zi kifoya qilmaydi. Bunda eng muhim narsa ta'lim va maxsus tarbiyadir. Qobiliyat ta'lim jarayonida, bilimlarni zlashtirish jarayonida, bilimfaming ijodiy q llanishida, tegishli k nikma va malakalar hosil qilish jarayonida inson faoliyatida kamol topadi. Masalan, musiqachi b lish uchun tabiiy qobiliyat va qulay sharoit b lishining zi kifoya qilmaydi, balki qish, musiq nazariyasini rganish, texnikani va maxsus fanlarni bilish kerak b ladi. Yaxshi uchuvchi, muhandis, umuman qanday b lmasin har bir sohada mutaxassis b lish uchun tegishli ma'lumot va tarbiya olish kerak.

Ta'lim jarayonida kishi maxsus k nikmalar va faoliyat texnikasini egallaydiki, ularsiz uning na iste'dodi yuzaga chiqadi va na qobiliyati sibyetiladi. «Men foydalangan texnikaning rivojlanganligi soyasidagina, - deb yozgan edi A.N.Rimskiy-Korsakov, - mening ijodiyotim yangi jonli kuchga ega b ladi va mening bundan buyon ijodiy faoliyatim uchun y l ochiIdi».

Ma'lumki, barcha yuksak iste'dodli kishilar k p va tirishib qiganlar. Iste'dod ayni ta'lim-tarbiya jarayonida, kishining tarkib topayotgan qobiliyatlarida ravshanroq k rina boshlaydi. Chunonchi, kishining, masalan, musiq, adabiyot, texnika, matematika va boshqa shu kabilarga b lgan iste'dodi ta'lim-tarbiya jarayonida oshkor b ladi.

Qulay sharoit, qitish va tarbiya odamdagi layoqatning barvaqt uy onishiga imkon beradi. Masalan, Rimskiy-Korsakov onasi kuyiagan kuylarni ikki yoshdanoq, otasi pianinoda chalgan kuylarni t rt yoshida takrorlar, xirgoyi qilar edi va otasidan eshitgan kichik musiq asarlarini

tez kunda fortepianoda o'zini chala boshlagan. Motsart uch yoshdan boshlab klavesinani (pianinoga o'xshash musiqa asbobini) chala boshlagan, eshitgan musiqa asarlarini hayron qolarli darajada darrov esida qoldirgan. T'rt yoshida o'zini ham musiqa asarlari yarata boshlagan. Gaydida t'rt yoshidayoq musiqaga b'lgan qobiliyat k'rina boshlagan. Prokofev sakkiz yoshida kompozitor b'lib tanila boshlagan.

Rassomlik sohasida Rafaelning ijodiy qobiliyati sakkiz yoshida, Mike-lanjeloda o'n uch yoshida, I.Ye. Repin bilan V.A. Serovda t'rt yoshida, V.I. Surikovda olti yoshida k'rina boshlagan. Aleksandr Ivanov o'n bir yoshidayoq tasviriy san'at Akademiyasiga kirgan. Igor Grabar o'z haqi-da: «Rassomlikka necha yoshda havas q'rganligimni eslay olmayman, ammo rasm solmagan vaqtimni xotirlay o'lmayman», deydi.

Poeziya sohasida Pushkin va Lermontovlarning ijodiy qobiliyatlari juda erta k'rina boshlagan. Pushkin t'qqiz yoshida, Lermontov o'n yoshida, A. Navoiy 5 yoshida ijod qila boshlagan. Ularning 7-13 yoshla-ridayoq asarlari bosilib chiqa boshlagan. Bayron bilan Shiller o'n olti yoshda yoza boshlagan.

Bizning maktablarimizdagi taMim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyat-larini o'stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi.

Kishilar zidagiturli faoliyatlarga b'lgan tu ma layoqatlarinijamoa-da, o'z ustida tinmay ishlash jarayonida r'yobga chiqaradilar. Maktab-lardagi sinf hamda jamoa, guruhlar, ilmiy t'garaklar, fan olimpiadalariga ishtirok etish, ilmiy anjumanlarda ishtirok etish tu ma layoqatlarning qulay imkoniyatlaridir. Shuningdek, o'quv va mehnat faoliyatida odam-ning layoqatlari uy'onadi va qobiliyatlari o'sadi, xalq talantfari shular jarayonida oshkor b'ladir.

Harbirshaxsning o'zini faol harakat qilgandagina ijtimoiy muhit, o'quv va tarbiya kishining layoqatini uy'otmo'giva va iste'dod hamda qobiliyat-larini o'stirmo'gim mumkin. Kishining qobiliyatlari uning faoliyatini belgi-labgina qolmay, balki kishining qobiliyatlari mana shu faoliyatda o'sadi va tarkib topadi.

Kishining o'z faoliyatiga qanday munosabatda b'lishi katta ahamt-yatga egadir. Agar kishi o'z ishini sevib, mchr bilan qilsa, u vaqtda kishi-ning bu sohadagi salohiyatlari kuchliroq yuzaga chiqa boshlaydi, uning qobiliyat va mahorati tezroq o'sib boradi. Ishga muhabbat q'yish — u ishga qiziqish, havas q'yish demakdir. Shu sababdan kishining qobiliyati uning qiziqish-havaslari bilan mustahkam bo'liq va qiziqishning o'sib borishiga qarab, kishi qobiliyati ham o'sib boradi. Qiziqishlnr esa ham-

madan k ra k proq, faoliyat jarayonida va sib borayotgan qobiliyatlarga bo liq ravishda sadi.

Yuksak va oliyjanob maqsadlar kishining barcha ruhiy kuch va qobiliyatlarining sishiga katta stimuly b lib xizmat qiladi.

Durust, ayrim vaqtlarda kishining qobiliyati bilan havaslari bir-biriga mos b lmasligi ham mumkin, masaiian, kishi ma'lum bir sohada qobiliyat k rsatadi, ayni vaqtda boshqa bir sohaga ham qiziqadi. Bunday hodisa k proq kishining qobiliyatlari hali t liq tarkib topib yetmagan va oshkor b lmagani davrlarda uchraydi.

Qobiliyatning sishida muayyan faoliyatga qiziqish va muhabbat q yish bilan birqatorda, kishi z ustida ishlashi, uning mehnat faoliyati hamda bilimlari, k nikma va malakalarini ijodiy ravishda q ilay olishi ham katta ahamiyatga egadir.

Ayrim kishilar bolalik va quvchilik cho larida, ular uchun qulay sharoit b lishiga qaramay, hech qanday z zehni va qobiliyatlarini k rsata oltmaganliklari maMumdir. Bunday kishilar keyinchalik sabot va chidam bilan z ustlarida mustaqil ishlashlari natijasida zlarining z r qobiliyatga ega ekanliklarini k rsatganlar.

MaMumki, maktabdagi quvchilar orasida darslardan ulgurmaydigan bolalar ham uchraydi. Bunday quvchilarning darslardan ulgurmasdan orqada qolish sababini sinchikiab tekshirish shuni k rsatadiki, ularda qishga moyillik b lmaydi yoki ular dars tayyorlash y llarini bilmaydilar. Tajriba shuni k rsatadiki, ularda qishga b lgan qiziqish va istak tu dirish, shuningdek, ularda dars tayyorlash malakasini hosil qilish ularning darsdan ulgurib borishlariga imkoniyat beradi.

Shuning uchun ta'lim-tarbiyajarayonida harbirpedagog quvchilarga muayyan fanlardan bilimlar berish, malaka hosil qilish, ularning his va irodasiga ta'sir etish bilan bir qatorda, ularning har birini jamiyatning munosib quruvchilari b lib yetishishlari uchun tinmay z ustilarida ishlash lozim ekanligini ular ongiga singdirish kerak.

quvchilarning kelajak mehnat faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlari faqat ularning maktabda oladigan bilim va malakalariga bo liq b lmay, baiki, asosan, zlarining bundan keyingi z ustilarida tinimsiz ishlashlari orqali yangi bilimlar hosil qilib borishlariga bo liq ekanligini ularga uqtirib tish zarurdir.

Kishining qobiliyat va iste'dodi mehnatda namoyon b ladi, shu bilan birga kishi qobiliyatining zi ham faqat sabot bilan mehnat qilish, tirishib tegishli bilim va malaka hosil qilish orqali kamol topadi.

II. QIZIQISH-HAVAS

1. Qiziqish va havas t rida umumiy tushuncha

Qiziqish-havas iborasini biz k pincha maroqli, ajoyib, yoqimli ma'nolarda ham ishlatamiz. Qiziq spektakl, maroqli roman, ajoyib odam va hokazolar deganimizda, odatda, shu ma'noda gapiramiz.

Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish-havasni bevosita qiziqish-havas yoki qisqa muddatli qiziqish-havas deymiz. Bu xildagi qiziqish-havas, asosan, kishidagi ixtiyorsiz diqqat jarayonida r y beradi va u kishining individual xususiyatlari tarkibiga kirmaydi.

Bevosita qiziqish-havasni uzoq muddatli, nisbiy barqaror qiziqish-havasdan farq qilmoq kerak. ziga xos tor ma'noda ishlatiladigan qiziqish s zi aslida shu xildagi barqaror qiziqish-havasni bildiradi.

Qiziqishning bu xili (barqaror qiziqish-havas) shaxsning diqqat-e^tiborini muayyan narsaga, voqelik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan bir faoliyatga birmuncha uzoq vaqt va barqaror qaratilishida ifodalanadi.

Qiziqish-havas, jumladan, kishining zini qiziqtirgan narsaga erishuviga doimo intilishida, bu narsani bilib ishga, shu narsani ziga yaqinlashtirish va uni egallab olish uchun har doim intilishida ifodalanadi.

Odamlarga xos b lgan turli xil qiziqishlar orasida har bir kishining biron-bir sohaga asosiy qiziqish-havasi b ladi.

Shunday qiziqish-havasning b lishi shaxsning individual xususiyatini tashkil etadi.

Individual qiziqish-havas — kishining z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli hisoblab, shu narsaga erishmoq uchun intilishidir.

Shaxsning asosiy hayot y li individual qiziqish-havaslarida namoyon b ladi.

Qiziqishning bu turi faoliyatning uni qiziqtirgan narsaga moyilligida, shu narsani eslaganda har doim yoqimli tuy ular his qilishida, shuningdek, shu narsa va u bilan bo liq b lgan ishlar haqida doim gapirishga moyillikda k rinadi.

Bu qiziqish butun diqqat-e^tiborimizni sha bizni qiziqtirgan narsaga qaratishimizda, shu narsaga nimaiki yaqin aloqador b lsa, shuni tez-tez esga olishimizda, xayolimizning hadeb shu narsa tevaragida aylanaverishida, fikrimizni sha biz qiziqtirgan narsa bilan bo liq b lgan masalalar juda ham chul ab olishida ifodalanadi.

Individual qiziqishni kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bilan, yoki his-tuy ular bilan yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Qiziqish-havas — shaxsning individual xususiyati b lib, uning diqqat-e^tibori real olamdagi muayyan bir sohaga muttasi! qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish-havas uning diqqat-

e'tiborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo'ladi.

Qiziqish hammadan kishining kasbi, ixtisosi bo'lgan yechiladigan mehnati, qish bilan bo'lgan iqtisodiy iqtisodiy qiziqishlar bilan birga, u ijtimoiy ozod bo'lgan tufayli, unga yana ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar ham xosdir.

2. Kishilarning qiziqishlariga qarab bir-biridan farqi

Odamlardagi qiziqishlarni biz, avvalo, bu qiziqishlarning mazmuniga qarab turlarga ajratamiz. Qiziqishning mazmuni keng ma'noda olingan voqelikdagi qanday narsa yoki soha bilan qiziqilganligiga bo'lgan iqtisodiy iqtisodiy shular bilan belgilanadi. Kishilarning mazmunan, har xil bo'lgan qiziqish-havaslarini bu qiziqishlarning ijtimoiy qimmatiga qarab ijobiy qiziqish, yuksak, oliyjanob qiziqish-havas deb baholasak, boshqa bir qiziqishlarga salbiy qiziqish, past, bachkana va hatto zararli qiziqish deb baho beramiz.

Ijtimoiy-siyosiy qiziqishlari ham mavjuddir. Bu qiziqishlar jamiyatga foyda keltiradigan yoki reaksiya jamiyat uchun zararli, yemiruvchi qiziqish bo'lmishi mumkin.

Progressiv ijtimoiy-siyosiy qiziqishlar kishidagi eng yuksak, qimmatli qiziqishdir. Kishilarning individualligi faqat unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilan emas, balki yana mana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan bo'lgan nisbatida hamdir. Kishidagi ijtimoiy qiziqishlar uning shaxsiy qiziqishlaridan ustun bo'lganda, undan ham muhimroqdir, kishining shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy qiziqishlar bilan mos bo'lgandagina shaxsning ma'naviy hayoti kashfiy bo'ladi.

Intellektual (aqliy) qiziqishlar yuksak ijobiy qiziqishlardir. Ana shunday qiziqish egalari uchun ularning hayotlarida eng muhim narsa — fan bilan mashg'ul bo'lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir. Chunonchi, buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur, musiqashunos, olim, maqol janrining ijodkori, Muhammadjon Mirzayev, matematik, fizik olim Qori Niyoziy, Uzbekiston FA akademigi I.S. Salimova boshqalar ana shunday qiziqish bilan yashadilar.

Estetik qiziqishiarning ziga berilib ishlaydigan kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar uchun ularning hayotlarida eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish qimmatbaho san'at asarlari yaratishdir. Chunonchi, rus kompozitorlaridan Glinka, Musorgskiy, Chaykovskiy va Moskva badiiy teatriga asos solgan Stanislavskiylar mana shunday kishilardandir.

Ayrim kishilarda past va sayoz qiziqishlar ham bo'ladi. Bunday past qiziqishga faqat ularning hissiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qiziqishlar kiradi. Ana shunday qiziqishlar qul bo'lgan odamlar uchun hayotlarida eng muhim bo'lgan narsa ular hatto moddiy jihatdan ta'minlangan

b isalar ham ovqat yeyish, ichish, uxlash va umuman olganda nafsinı qondırıshdan ıboratdır. Chunonchi, Gogolning «Qadimgi zamon pomesh-chiklari» povestidagi Afanasiy Ivanovich va Pulxeriya Ivanovnalari xuddi shu tipdagi odamlardır.

Shuningdek, faqatgina shaxsiy boylikka — pul yigirish, dunyo tashlashga qiziqadigan pastkash odamlar ham bor. Bunday odamlarning zining eng zarur ehtiyojlarini qondırıshdan ham voz kechib, yemay, ichmay, kiyinmay, faqat dunyo tashlashga, mol yigirishga harakat qiladi.

Faqat z nafsinı kuzlash, dunyo tashlash, molparastlikka qaratiigan tuban qiziqishlar nuqul xudbinlik xarakteridagi qiziqishlardır. Bunday qiziqishlar nuqul jamiyat manfaatlariga zid bilib, boshqa kishilar farovonligiga zarar yetkazadi. Shu bilan birga, bunday qiziqishlar kishi ongini nihoyatda chegaralab, uni puch, pastkash bir shaxsga aylantirib qo'yadi.

Kishidagi **qiziqishlar doirasi** har xil bo'ladi. Odamlar zidagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo'lishiga qarab ham bir-biridan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni qiziqish doirasi tor kishilar deb ataladi.

Voqelikdagi kishilar porsohalarga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma-xil va keng bo'ladi. Lekin shu bilan birga bunday kishilarda bir qiziqish asosiy, markaziy rinni oladi.

Qiziqish-havaslar doirasining keng, xilma-xil bo'lishi, kishining pincha bu qiziqish-havaslarining yuksak va chuqur mazmunli bo'lishi bilan ham bog'liqdir. Yuksak qiziqish-havaslariga berilib yashaydigan kishilarning qiziqish-havas doirasi ham keng va xilma-xil bo'ladi.

Ayni bir xildagi qiziqish-havaslarining kuchi turli kishilarda turli darajada bo'ladi. Kuchli qiziqishda kishining pincha kuchli hissiyotlar bilan bog'liq bo'lib, kishida ehtiros tarzida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham, odatda, «ehtirosli qiziqish», «zangir havas» degan ıboralar ishlatiladi. Kishidagi zangir havas chidam, sabr-toqat va sabotlilik singari iroda sifatleri bilan bog'langan bo'ladi.

Muayyan bir darajadagi kuch bilan namoyon bo'ladigan qiziqish-havaslar, yana kishilarda barqarorlik yoki doimiylik darajasi bilan ham bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar bo'ladiki, ularda hosil bo'lgan muayyan qiziqish-havaslar doimiy bo'lib, umrbod saqlanib qoladi. Chunonchi, Lomonosov, Michurin, Prjevalskiy, Gorkiy singari kishilarda bo'lgan qiziqishlar shunday doimiy, barqaror qiziqishlardandir.

Ba'zi odamlar bir narsaga juda qattiq qiziqadilar, kuchli, zangir havas qo'yadilar, lekin ulardagi qiziqish-havaslar uzoqqa bormaydi; bunday odamlardagi biron narsaga, biron-bir faoliyatga bog'lgan zangir qiziqish-havas rmini darrov boshqa bir xil va shunday zo'ri qiziqish-havas oladi.

Bunday kishilarning qiziqish-havaslari tez zgaradi. Bunday odamlarni, odatda, «juda qiziqib ketadigan» ishqiboz kishilar deb yuritiladi.

Ba'zi odamlar b iadiki, ularda paydo b lgan qiziqish havaslar niho-yat kuchsiz b lib, tez tib ketadi yoki biron-bir qiziqish rmini boshqa bir yangi qiziqish oladi. Bunday kishilar faqat «shu kungi» qiziqish-havaslar bilan kifoyalanadi. Bunday kishilarni k pincha muayyan orzu-havasi b lmagani odamlar deyiladi.

Odamlardagi qiziqish-havaslar tarixan zgarib turadi. Shu bilan birga, faqat ijtimoiy qiziqishlarga emas, balki individual qiziqishlar ham zgaradi. Qiziqishlarni kishining boshqa xususiyatlariga qaraganda k proq darajada ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy turmush sharoitlari bilan belgilanadigan individual xususiyatlari deyish mumkin.

Biz shaxsiy manfaatparastlikka asoslangan qiziqish-havaslariga berilgan odamlarni yoqtirmaymiz. Biz odamlardagi bunday qiziqishlarga barham berish uchun kurashamiz. Bizdagi boshqaruv va tarbiya ishlarimiz, jumladan, yosh avlodlarimizda yuksak va xilma-xil ijobiy qiziqish-havaslar stirishga qaratilgandir.

3. Qiziqish-havasning ahamiyati

Kishida muayyan qiziqish-havaslarining b lishi shuni k rsatadiki, kishi shaxs sifatida faqat kun kechirish bilan, shu bugungi hayoti bilangina ovora b lib qolmasdan, balki istiqbol bilan ham qiziqadi. Kishidagi qiziqishlar uning dunyoqarashi, e'tiqodi va ideallari bilan bo liq b ladi. Qiziqish-havaslar odamning hayotini mazmundor va ma'nodor qiladi. Kishilardagi individual qiziqish-havaslari uning Vatanini manfaatlari bilan mos keladi. Bunday qiziqish-havaslar kishida qanchalik xilma-xil va yuksak b lsa, uning hayoti shunchalik ma'noli va mazmunli b ladi. Bunday kishilarning ijtimoiy qimmati shunchalik yuksak b ladi.

Qiziqish-havaslari pastkash yoki tuturiqsiz b lgan odamlarning ma'naviy hayoti mazmunsiz va betayin b ladi. Bunday odamlar zlarining nima uchun yashayotganliklarini, k pincha, zlari ham bilmaydilar. Kishidagi qiziqishlarning susayib yoki y qolib ketishi uning aqlini ham pasaytirib q yadi, faoliyatini susaytirib yuboradi va boshqa ma'naviy fazilatlariga putur yetkazadi, kishini bekorchilikka moyil, yalqov qilib q yadi. Bular b sh qolgan vaqtlarida nima bilan mash ul b lishlarini bilmay, zcrikadilar yoki vaqtni tkazadigan biron bekorchi ermak topishga urinadilar.

Muayyan oliyjanob qiziqish-havaslariga ega b lgan kishilar har doim tetik, faol b ladilar. Bunday kishilarning hayoti ma'noli va sermazmun b ladi.

Shaxsning individual xususiyati b lgan qiziqish-havaslar uning hamma psixik jarayonlariga ta'sir k rsatadi. Yuqorida k rib tganimizdek,

kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek, qobiliyatlarining sishi ham ma'lum darajada undagi qiziqish-havaslar bilan belgilanadi. Kishidagi qiziqish-havaslar uning barcha psixik jarayonlarida namoyon b ladi. Bizdagi idrok etish, esda qoldirish, esga tushirish, xayol, tafakkur va iroda jarayonlari qiziqish-havas orqali faollashadi. Qiziqish-havaslar esda qoidirishning tez va mustahkam b lishiga ta'sir k rsatadi, xayol va tafakkur faoliyatini muayyan izga solib yuboradi. Qiziqish-havaslar kishi diqqatining kuchli va barqaror b lishiga yordam qiladi, bizning tuy u-hissiyotlarimizning, shuningdek, bevosita qiziqishlarimizning ham kuchli va barqaror b lishiga yordam beradi.

Qiziqish-havaslar kishining mehnat faoliyati uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Qiziqish-havaslar kishini faoliyatga ra batlantiradi, uning ayratiga- ayrat q shib, tashabbus k rsatishga, faol harakat qilishga, ijod etishga, yangiliklar yaratishga y llaydi. Qiziqish-havaslar kishining kuch-quvvatini oshiradi. Shuning uchun ham kishining qiziqish-havaslariga mos keladigan ishlar tezroq, osonroq va unumliroq bajariladi.

Qiziqish qituv ishlarida katta ahamiyatga egadir. quvchilarda quv fanlariga, umuman bilimga va zining kelgusidagi kasbiga qiziqish-havasning b lishi bilimlarni ongli va mustahkam zlashtirishning muhim shartidir. Shuning uchun har bir pedagog z quvchilaridagi mavjud qiziqish-havaslarini bilishi, bu qiziqish-havaslarining qanday sib borayotganligini bilishi, quv ishlariga va mehnatga barqaror, mustahkam qiziqish paydo qilishga harakat qilishi, yordam berishi zarur.

4. Qiziqish-havaslarining sishi

Bolalar bir yasharlik vaqtlaridayoq yorqin, ta'sirli, tkir tovushli, harakatli narsalarga va birinchi marta k rgan narsalariga qiziqadigan b ladi. Shuningdek, bola endigina qila boshlagan bir xil harakatlarni qayta-qayta takrorlayverishga ham qiziqadi. Bunday bevosita qiziqishlar bolalarning ta'sirli buyumlarga ixtiyorsiz diqqat q yishida, ularni idrok qilishida va zining qilayotgan harakatidan zavq qilishda k rinadi.

Bolalardagi birmuncha barqaror qiziqishlar esa ularning yoshi ul ayib borishi, atrof-muhitning ta'siri bilan qish va tarbiya jarayonida paydo b la boshlaydi. Bolalik davrida qiziqish-havaslarining sishiga bolaning atrofidagi odamlarda b lgan qiziqish-havaslar katta ta'sir k rsatadi. Atrofdagi odamlarning bunday ta'sirlari, ayniqsa, boladagi sib kelayotgan qobiliyat va layoqatlarga mos b lsa, uning qiziqish-havaslarining tarkib topishida, k pincha, hal qiluvchi ahamiyatga ega b ladi.

Bolalar maktabgacha tarbiya yoshidanoq, kattalar nima qilsa, zlarining yin faoliyatlarida shularni aks ettira boshlaydilar. Jamoatchilikning yangi qurilishlariga b lgan z r qiziqishlari bolalarning suv, t on, hovuz sin-

gari narsalar bilan qiziqishlariga katta ta'sir etadi. Jamoatchilikning sun'iy Yer yildoshi uchirilishiga, kosmonavtlarimizning qahramonona parvoziariga qiziqish, ayniqsa, bolalarning qiziqish-havaslariga z r ta'sir k rsatadi. T ri, bolalarda b ladigan qiziqishlar hali qisqa muddat davom etadigan havasiar b lib, bunday «qiziqishfar» tez gurullab ketib, tez s nib qolishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda qiziqish muayyan bir narsalar bilan qisqa bir muddat qiziqish tarzida tarkib topa boshlaydi.

Albatta, hali ularda uzoq muddat davom etadigan, barqaror qiziqish-iarning b lishi ham mumkin emas. Chunki, ularning hali tajriba vabilimlari nihoyatda kam, kelajak haqida orzu hali ularda k rinmaydi. Bo cha yoshidagi bolalarni kelgusidagi narsalar emas, hozirgi narsalar qiziqtiradi.

Birmuncha barqaror qiziqish bolalarda maktab yoshida, asosan, qish jarayonida tarkib topa boshlaydi.

Bola maktabga endi muayyan maqsad bilan boradi. Endi unda maktabga, qishga qandaydir qiziqish paydo b ladi.

Boshlan ich sinflarda qish jarayonida bola qaysi fandan muvaffaqiyat qozonsa, hammadan k proq shanga qiziqadi.

Bilimlarni muvaffaqiyat bilan zlashtirish quvchi bolani har doim xursand qiladi. MuvafTaqiyatdan zavqlanish quvchida ishga qiziqish tu diradi, binobarin, muvaffaqiyatdan zavqlanish qanchalik kuchli b Isa, ishga qiziqish ham shunchalik kuchli b ladi. quvchilarda qiziqish quv fanlarining mazmuni bilan ham, qitish metodlari bilan ham hosil qilinadi. quv fanlariga b lgan qiziqish dastlab bevosita qiziqish b lib, mash ulot jarayonining zida huzur qilishda namoyon b ladi. Keyinchalik, mash ulotlar davomida, quv fanlarining mazmuni, ahamiyati borgan sari k proq anglashilib boradi. Shu bilan birga bolada ma'lum bir quv faniga b lgan qiziqish ham davomliroq b la boshlaydi. Keyinchalik esa qiziqish endi shaxsning *muayyan* narsaga tobora barqaror diqqat-e'tibor berishi tarzida tarkib topa boshlaydi.

Bolalarda bunday qiziqish dastlab bir qancha quv fanlariga birdaniga yoki oldinma-keyin tu ilishi va s ngra esa barchasiga baravar qiziqish paydo b lmo i mumkin. quvchilarda hamma bilimlarga, umuman bifimga qiziqish mana shunday tu iladi.

Kichik yoshdagi quvchilardayoq kelgusida kim b lish masalasiga qiziqish k rina boshlaydi. Ulardagi bunday qiziqish z ota-onalari va katta yoshdagi maktabdoshlarining gaplari ta'siri bilan, shuningdek, turli kasbdagi kishilar: binokorlar, shifokor, qituvchilnr, traktorchilar, kombaynchilar va boshqaiarning qilgan ishlarini kuzatishlari natijasida paydo b ladi.

Kelgusida bunday kasb-hunar egasi b lish masalasi dastlab bolalarning faqat orzu-xayoli, bolalar ideali sifatida voqe b ladi. Boladagi kasb-

ga b lgan dastlabki qiziqishlar hali ulaming qib- rganayotgan fanlari bilan bo lanadi. Shuning uchun ham ulardagi bunday qiziqish ularning dars zlashtirishlariga ta'sir k rsatmaydi.

V-VIII sinf quvchilaridagi qiziqishlarning sishi uchun quv mash ulotlari bilan bir qatorda, turli t garaklarda: texnika, adabiyot, san'atshunoslik singari t garaklarda tkaziladigan mash ulotlarham katta ahamiyatga ega.

quvchilarda paydo b la boshlagan qiziqishlar ma'lum bir t garakni tanlashda aniqlanadi, t garaklardagi mash ulotlar vaqtida esa bu qiziqishlar sib mustahkamlanadi, ancha barqaror tus olib boradi. quvchilar maktab yoshida bilim va tajribalar t piashi, umumiy aqliy saviyasining kengayishi munosabati bilan, atrof-dagi kishilar bilan ancha va murakkab aloqa bo lay boshlaydilar, hayotning turli sohalari va faoliyat turlari bilan tanishadilar, xilma-xil qiziqishlarga ega b lgan kishilar bilan uchrashadilar va harxil kasblarbilan tanishadilar. Bulaming hammasini quvchilar faqat zlarining bevosita kuzatishlari y li bilangina bilib qolmay, balki katta- iarning hikoyalariidan, zlarining qigan kitoblaridan ham bilib boradilar.

Shunday qilib, quvchilarda muayyan quv fanlariga yoki umuman bilimga b lgan bevosita qiziqishlar bilan birga muayyan kasbga, hayotning muayyan sohasiga qiziqish mana shunday vujudga keladi. Bolalarda paydo b lgan kasbga qiziqish esa, z navbatida, tanlagan kasbni egalashning sharti b lgan muayyan bilimlarga qiziqishni faollashtiradi.

Maktab bolalaridagi qiziqishlar faqat yuqorida bayon etilgan tartibdagina hosil b lishi shart emas, balki boshqa y llarbilan ham hosil b lmo i mumkin: chunonchi, boiada turli faoliyatga, kasbga qiziqish dastlab atrof-muhitning ta'siri bilan hosil b lmo i va s ngra bu qiziqish bilimga, quv faniga, t garak mash ulotlariga qaratilmo i mumkin. Bunday qiziqishlar qish va t garak mash ulotlariga qatnash davomida yana mustahkamlanib, qafiylanib, ancha kuchli va barqaror tus olmo i mumkin.

V—VI sinf quvchilaridagi qiziqishlar hali uncha barqaror b lmaydi. Bunday qiziqish-havaslar k pincha birdaniga boshlanib ketadi va shuningdek, tez y qolib ham ketadi. Boladagi birqi/iqish rni boshqa bir qiziqish egallaydi. Shuning uchun ham qiziqishlami tarbiyalash, ya'ni bolada ijobiy barqaror qiziqish-havaslar paydo qihsh zarurdir.

Albatta, t ri y lga q yilgan ta'lim ishlarining ziyoq quvchilarda qiziqishlar tarbiyalaydi. Har qaysi quv fani va har qanday bilim qiziqarlidir. quvchilarda qiziqish paydo qilish va uni barqaror qilish qituvchilarga bo liq. quvchilarda qiziqish paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolish uchun avvalo qitiladig;m darslaming emotional, yorqin va jonli b lishi, quvchilarga beriladigan materiallarni amaliyot bilan bo l ab borish, s ngra esa qib o"rganiladigan fanlarni

turmushning turli sohalaridagi rolini, k rilishimizdagi ahamiyatini bilim-larning kelgusida kasb egallash va ma'lumotni oshirish uchun zarurligini anglab olishi katta ahamiyatga egadir.

Masalan, fizika darsida M.G.Davletshin tomonidan maxsus psixologik tajribalar tkazilib, bunda u fizikaning texnikada q llanishiga quvchilar e'tiborini jalb etish y li bilan maktab bolalarida texnikaga qiziqish ancha ortganligini k rsatadi. Texnikaga qiziquvchi quvchilarsoni 14% ga oshdi. Shu bilan bir qatorda tajriba olib borilgan guruhdagi quvchilarning qizi-qishi chuqur b lganligi va bundagi motivlar ham ancha ongli b lganligi aniqlangan. Fizika fanini qitishda bunday ishlar olib borilmagan guruh quvchilarida esa texnikaga qiziqish ancha past b lganligi aniqlangan.

quvchilarda fanga qiziqishni paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolishda qituvchining fanga b lgan munosabati katta rol ynaydi. Agar qituvchi z fanini sevsa, unga qiziqsa, u vaqtda quvchilarda ham shu fanga k p darajada barqaror qiziqish, umuman va shu bilim bilan bo liq b lgan vaziyatda qiziqish-havas paydo b ladi.

smirlik davrida fanga b lgan qiziqish mustahkamlanish bilan bir-ga, kelajak kasbga birmuncha barqaror qiziqish shakllana boshlaydi.

VII—VIII sinf quvchilari kelgusida zlarining qiladigan ishlari va kasblari t risida jiddiy ylay boshlaydilar. 14—15 yoshdagi smirlarning kelajagi masalasi oila sharoitida ham jiddiy muhokama mavzui b lib qoladi.

IX sinflarda kasb tanlash quvchilarning asosiy masalasi b lib qoldi. Ular qiziqishlariga qarab akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlarida ta'lim olishni davom ettirishlari mumkin.

smirlar zlariga kasb tanlab olishda, albatta, ota-onalarining, yaqin kishilarining, birinchi navbatda, qituvchilarining, tarbiyachilarining yor-damlariga (maslahatlariga, y l-y riq k rsatmalariga) muhtoj b ladilar.

Yuqori sinf bolalari hayotida kasb-hunarga qiziqishlari katta rin egallaydi. Maktablarimizning hozirgi vaqtdagi vazifasi quvchilarga faqat nazariy bilimlar berishgina b lmay, balki ularni turmushga aniq mehnat-ga tayyorlash hamdir. Katta yoshdagi quvchi bolalar maktabni bitir-gach, zlarining unumli mehnatda ishtirok etishlari kerakligini yaxshi biladilar. Shuning uchun ular qibturgan vaqtlaridayoq ishlab chiqarishga qatnashuvlari lozimligini tushunadilar.

Lekin smirlar faqat yaqin kelajakdagi hayot va faoliyatlari t risidagina emas, balki uzoq kelajakdagi hayot va faoliyatleri t g⁴risida ylash va orzular qilishga moyil b ladilar.

Katta yoshdagi quvchilarga, shuningdek, VII—IX sinf quvchilariga ham b l usi kasbni tanlashda ota-onalari, qituvchilari va boshqa ya-qin kishilari yordamlashadilar, yuqori sinf quvchilari ularbergan maslahat

va k rsatmalarini hisobga olib, k pchilik hollarda qat'iy qarorni zlari qabul qiladilar. Ularbu qarorni qabul qilishda amal qiladigan motivlarini asoslab bera oladilar.

Yuqori sinf quvchilari har xil kasblardan, ayniqsa, zlari tanlagan kasblardan yaxshi xabardor b ladilar. Ular zlariga biron-bir kasbni tanlabgina qolmay, batki shu bilan bir qatorda bu tanlangan kasblari qanday bilimlar talab etishi va shu kasbning qay sohada k proq foyda keltirishi masalalari bilan ham qiziqadilar.

quvchilarda kelajak kasb tanlash jarayoni ayrim fanlarga, ayniqsa, zlari tanlagan kasb bilan bo liq b lgan fanlarga b lgan qiziqishlarini faollashtiradi. Shu bilan birga yuqori sinf quvchilarining zlariga oldindan kasb tanlashlari, shu haqda ylash, fikr yuritish jarayonining zi ularning xarakterlari tarkib topishiga ta'sir k rsatadi.

quvchilarning qiziqishlari ularning qobiliyatlarining sishi, dunyo-qarashning tarkib topishi munosabati bilan sib boradi.

Yosh yigit-qizlarimiz umumta'lim, akademik litsey va kasb-hunar kollejariga kirib, rta maktabni bitirib yetuk, unumli mehnatda ishtirok etishga tayyor b ladilar va z kelajak hayot y llarini belgilab oladilar. Yoshlarimizning bundan buyongi individual qiziqish va qobiliyatlari ularning kasb faoliyatlarida mustahkamlanib boradi.

Yoshlarimizning qiziqishlari oyat xilma-xildir. Lekin ulardagi bu xilma-xil qiziqishlar jamiyatimizni yana ham gullab-yashnashida umumiy maqsadlar bilan q shilib boradi.

TO'RTINCHI QISM

1-ILOVA

PSIXOLOGIYA TARIXIDAN

Kirish

Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari, qiziq va mazmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi — bu awalo insoniyat tomonidan hayvoniarga va insonga xos bo'lgan psixik hayot hodisalarini haqidagi bilimlarning asta-sekin tashkil topib borish tarixidir. Insonning ziddiyatli haqidagi bilimlarni topish hamda chuqurlashtirib borishidir.

Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotning har xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlari bilan taqozo qilganligini, ba'zi bir ma'lumotlar, ya'ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, ular qanday tushuntirilganligini, ularning ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Bundan tashqari, psixologiya tarixi tarixiy hayotning har xil bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlarsohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yakka-yu yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlari sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beradi.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko'maklashadigan foydali ilmiy-tekshirish metodlarining izlanishi va yaratilishi katta g'animatdir.

Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo'lmagan: u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. Umumfan taraqqiyoti tarixida bu bog'lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatganligini, bilim sohalarining taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo'lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari amaliyotda qanday tatbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarlidir.

Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, falsafa tarixi) davomida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyaning mohiyatini turlicha tushunishda, insondagi psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatlarini tushunishda hamda psixologiya pred-

metini tushunishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistem-sining zi ham, uning metodlari, mazmuni va vazifalari ham turlicha tjlqin qilingan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va y nalistlarb lishiga c;iramadan, bu fanning predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos b lgan psixika, psixik hayot birdayligicha qolaverdi. Tarixiy jihatdan psixolo-giynning rganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushunish zgarib keldi.

Psixologiya predmetini tushunishdagi muhim zgarishlar, yangi psi-xologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tatbiq qilinishi ilmiy-falsafiy tafakkurning umumiy y nalishi psixologiya fani-ning tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarni belgiab bordi.

ANTIK DUNYODA PSIXOLOGIYANING PAYDO B LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

«Psixologiya» termini XVI asrning oxirlarida paydo b lib, faqat XVIII asrning oxiri va XX asrning boshlaridagina keng q llaniladigan b ldi.

Lekin keyinchalik «Psixologiya» deb atalgan ta'limotning zi bundan ikki yarim ming yil oldin Gretsiyada paydo b lgan.

VII— V asrlardagi qadimgi grek faylasuflari boshqa dunyoning mohi-yatini, uning kelib chiqishini bilishga uringanlar. Shu munosabat bilan ular tabiat haqida, inson haqida, uning olamda tutgan rni haqida, xusu-san, uning ruhi va ruhiy hayoti, uning taqdiri haqida fikr yuritganlar. Darvoqe, sha davrlarda ruh haqidagi ta'limotda bir-biriga qarama-qarshi b lgan, binobarin, zaro doimo kurashadigan ikki oqim — materialistik va idealistik oqimlar paydo b lgan.

Materialistlar

Qadimgi grek faylasuflarining ta'limotiga k ra, dunyoning asosida qandaydir bitta moddiy narsa yotadi. Ularning fikricha, inson ham dunyo-ning bir qismi sifatida shu moddadan tashkil topadi. Masalan, Falesning (624—547-yillar) ta'lim berishicha, butun mavjudotning, shu jumladan, inson tabiatining ham asosi suvdir. Inson ruhi va ruhiy hayoti par (bu) shaklida tasavur qilingan.

Anaksimenes (b.e.a. 588—525) «Butun mavjudot zichlashish va siyrak-lashish qobiliyatiga ega b lgan havodan tashkil topgan, deb ta'lim bera-di. Ruh — bu juda siyraklashgan havodir», — deydi.

Geraklit-Tyomniy (b. e. a. 544—483) tabiatning asosi t (olov)dir deb hisoblagan. «Hamma narsa olovdan paydo b ladi va hamma narsa yana olovga aylanadi. Butun dunyo, alohida narsalar, shuningdek, inson ruhi ham olovdan kelib chiqadi» — deydi u.

Geraklitning fikricha, ruh — bu dunyoning abadiy harakatlanadigan va zgarib turadigan asosining — olovning tkinchi holatlaridan biridir.

Hamma narsaning asosi tuproq, uning zarrachaiaridir deb hisoblagan mutafakkirlar ham b lgan.

Empedokl (Sitsiliya orolidan, 483—423) «Tabiat haqida» degan poemaning muallifi b lib, u dunyoning asosida qandaydir bitta stixiya (suv, havo, tuproq yoki olovdan bittasi) emas, balki t rtala stixiyaning hammasi, ya'ni suv, havo, tuproq, va olov yotadi», - deb ta'lim bergan. Empedoklning ta'limotiga k ra, dunyodagi narsa va hodisalarning turli-tumanligi shu t rtala elementning birikishi bilan izohlanadi. Shu t rt element haqidagi ta'limot inson haqidagi ta'limotda ham z ifodasini topgan. Gipokratning (460—356) temperamentlar haqidagi ta'limoti bunga misoldir.

Demokrit

Demokrit (b.e.a. 460-370) z ustozni Levkippping (b.e.a. 500-440) qarashlarini rivojlantirib, dunyoning asosida tabiatning qandaydir bitta yoki bir qancha stixiyasi emas, balki bitta manba yotadi, olov ham, suv ham, tuproq ham, havo ham, dunyodagi barcha turli-tuman narsa va hodisalar ham shu manbadan paydo b ladi, degan ta'limotni ilgari surdi. Butun mavjudotning negizi bu materiya deb atalgan edi. Demokritning ta'limotiga k ra, **materiya** atomlardan, ya'ni juda mayda, k zga k rinmaydigan zarrachalardan — moddalardan tashkil topgan.

Barcha atomlar doimo harakatlanib turadi (Demokritning fikricha, ular b shliqqa tushib turadi). Atomlar faqat shakl jihatidagina bir-biridan farq qiladi. Burchaksimon, ilmoqsimon, adir-budur atomlar b lib, harakatlenganda ular bir-biriga tegib ketadi, shuning uchun ham ular sekin harakatlanadi. Shu atomlaming birikishidan qattiq jismlar hosil b ladi. Dumaloq, oval shaklidagi, sir anchiq atomlar ham b ladi, ular esa sekin harakatlanadi. Bu atomlaming birikishidan suyuq gazsimon jismlar hosil b ladi.

Demokritning ta'limotiga k ra, tan va ruh egasi b lgan inson xuddi shu atomlardan tarkib topadi. Odamning tanasi q polroq ilmoqsimon, adir-budur va sekin harakatlanadigan atomlardan tashkil topadi, ruhi esa eng silliq, dumaloq, sirpanchiq, binobarin, eng harakatchan atomlardan tashkil topadi. Ruhning har bir ayrim atomi, hatto uning kichkina guruhlari ham sezuvchanlikka ega emas. Ularning bir qanchalari birlashibgina sezuvchanlik qobiliyatiga ega b ladi. Ruh atomlari butun badanga tarqalgan, lekin ularning k pchiligi k zda, quloqda, panja uchlarida, yurakda hamda bosh miyada joylashgan. Bizning sezgilarimiz, hislarimiz va flkrimiz shu ruh atomlarining maxsus harakatidir. Atrofimizdagi narsalardan doimo dumaloq, yengil atomlar ajralib chiqib, fazoda uchib yuradi. Agar shu atomlardan birortasi k zimizga tushsa, biz k ramiz;

qulo imizga tushsa eshitamiz, burnimizga kirsamiz, biror narsaning hidini sezamiz va hokazo. Bizning fikrlarimiz — bu bosh miyadagi ruh atomlarining harakati. Bizning hislarimiz intilish — ehtiroslarımız — bu yurakdagi ruh atomlarining harakati. Demokritning ta'limotiga ko'ra, ruhiy hayotning markazi yurakdir. Ruhimizni tashkil qiluvchi atomlar tanamizdan chiqib ketmaguncha biz o'z-o'zimizni anglaymiz. Shu atomlarning bir qismi tanamizdan chiqib ketganda uyqu va shunga o'xshash ongsiz holat ruy beradi, agarda deyarli barcha atomlar tanamizdan chiqib ketsa, yarimlik holat (behushlik holati) ruy beradi. Barcha ruhiy atomlarning tanadan butunlay ajralib chiqib ketishi o'limga olib keladi. Demokrit ruhning abadiyligini inkor qilgan. Uning ta'limotiga ko'ra, tana o'lishi bilan ruh ham o'ladir: u — moddiy narsadir, maydalanib dunyo atomlarining umumiy yigindisiga qo'shilib ketadi.

Idealistlar. Sokrat va Platon

Idealistik falsafaning asoschilari, antik dunyoning ikkita buyuk mutafakkiri Sokrat (469-399) va Platon (427-347)lar ham Demokrit bilan deyarli bir vaqtda yashadilar va ijod etdilar. Bular quldorlik aristokratiyasi mafkurasining namoyandalari edilar.

Sokrat ham, Platon ham jon va tan mutlaqo har xil, hatto qarama-qarshi bo'lgan ikkita mohiyatdir, deb ta'lim berganlar. Tana moddiydir, uni tashqi sezgi organlari bilan idrok qilishi mumkin: uni ko'rish va sezish mumkin, u fizik jismdir.

Jon moddiy emas, balki ruhiydir: uni sezgi organlari yordami bilan idrok qilish mumkin emas. U tanaga qarama-qarshi bo'lgan lib, fizik jism emas, balki metafizik, sezib bo'lmaydigan narsadir. Jon moddiy dunyoga emas, balki boshqa ideal dunyoga, haqiqatan yashayotgan ideyalar (oyalar), «obrazlar» dunyosiga taalluqlidir. Jon inson tanasiga o'xshash dunyodan kelib qo'shiladi. Uning tana bilan birga bo'lgan o'lishi vaqtinchalikdir, tana o'lishi bilan jon yana ideal dunyoga qaytib ketadi.

Yerdagi hayot davomida jon tanaga mahkum etilgan, u zindondagi narsa kabi, doimo ideya (oyalar) lar dunyosiga chiqib ketmoqchi bo'lgan lib intilib turadi.

o'z ongini oshirish yo'li bilan shu dunyo haqida eslash insonga haqiqiy, demak, Platon fikricha, haqiqiy bilimning birdan-bir manbai — oyalar dunyosidir. Bizning atrofimizdagi dunyoni sezishimiz va idrok qilishimiz esa, faqatgina o'zgarib turadigan beqaror hodisalar haqida bilim beradi, xolos.

Biroq jonning (ruhning) ideal holda namoyon bo'lgan o'lishi ko'pchilik kishilarda tashkil topilishi va moddiy tanaga bo'yusundirilishi mumkin. Oqibatda, jon oyalar dunyosini g'ayb esdan chiqarib, materiyaga arq bo'lmoqchi mumkin.

Shuning uchun ham yer yuzidagi hayot sharoitlarida inson joni, materiyaga qanchalik arq bo'lgan darajasiga qarab, g'ayb yoki uch qismga

tcining fikricha, aqlli ruh ilohiy y l bilan paydo b lgan, u tanadan tashqarida ham yashay oladi. Tana lgandan keyin «aqlli ruh ilohiy ruh bilan q shilib ketadi».

Aristotel ruh va tananing zaro munosabati masalasiga katta e'tibor bergan. «Ruh, — deydi u, — z tabiatiga k ra hukmron asosdir, tana esa tobe narsadir». Shakl materiyaga nisbatan qanday b lsa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma'no va y nalish beradi. Ruh ta'sir qiladi va harakatlantiradi, tana esa ta'sirlanadi va harakatga keladi. U ruhning biriamchiligi haqidagi umumiy tezisini quyidagi s zlarda ifodalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidir*».

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan zaro munosabati haqidagi bu ziga xos fikrlar bilan birga, birinchi b lib, z- zida kuzatish mumkin b lgan ruhiy hodisalarni tasvirlab yozgan va klassifikatsiyalashtirgan. Uning psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos b lgan k pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, chunonchi tashqi beshta sezgi va sezgilar haqida, hush va nohush hislar haqida, ixtiyoriy va ixtiyorsiz jarayonlar haqida, tasavvur va assotsiatsiyalar haqida, tafakkur haqida, tushunchalar va xulosa chiqarishlar hamda hokazolar haqida taMimot yaratdi.

Aristotel inson sezgilari tashqi moddiy q z ovchilar ta'siri tufayli hosil b ladi, degan fikmi ta^kidlagan. Tafakkur haqidagi ta'limotida u Platonning umumiy va mavhum tushuncha — ideyalar narigi dunyodan kelib chiqqan, degan talimotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida ifodalangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalardan awal zi bor b lgan emas, balki yakka narsalarning zida b ladi, degan taMimotni ilgari surdi.

Qadimgi grek faylasuflari birinchi b lib mantiqiy tafakkur shakllarining mukammal sistemasini ishlab chiqdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilar ekan, organizmdagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar rtasidagi bo lanishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qilishdagi materialistik tendensiyalari mana shunda k rinadi.

KLASSIK PSIXOLOGIYA (ARISTOTELDAN KEYINGI)

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'hmotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning k zga k ringan vakillari grek faylasufi Epikur (342—271) va rim shoiri-faylasufi Lukretsiy Karr (99—55) edilar.

Epikurning fikricha, ruh ayri jismoniy bir narsa emas, «Jismsiz b shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni ayri jismiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy b lman

b linadi. Har bir kishida ularning har biri har xil darajada namoyon b ladi. Eng oliy qismi — bu insonning ideya (oya)lami k rish — bilish darajasigacha k tarila olish qobiliyatiga ega b lgan yuksak aqldir, jonning bu qismi insonning boshidan rin oladi; jonning faol qismi, azab, shuhrat-parastlik, oliyjanoblik ehtirosleri va ma'naviy fazilatlar manbaidir, u yurakda joylashgan. Jonning uchinchi qismi turli xush-noxush hislar. U his va kayf-safoga doir his-tuy ular manbai b lib, qorinda joylashgan b ladi.

Jonning qaysi qismi ustun chiqishiga qarab, kishining har xil individual xususiyatlari — hayotining y nalishi, xarakteri, mayl va qobiliyatlari paydo b ladi.

Aristotel

Qadimgi grek materialistlari, shuningdek, idealist Sokrat va Platonlar ham zlarining psixologik qarashlarini yozib sistemali bayon qilingan mukammal asar sifatida qoldirmaganlar. Ularning bu fikrlari asosan ayrim-ayrim mulohazalar tariqasida saqlanib qolgan. Platonning psixologik fikriari esa har xil falsafiy asarlarida — dialoglarda sochilgan.

Greklar faylasuflaridan birinchi b lib, ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali ta'limot yaratgan kishi Aristotel (384—322) b lgan. Aristotel Platonning shogirdi b lib, Aristotel z falsafiy ta'limotida idealizm bilan materializm rtasida ikkilanib qolgan.

Aristotel maxsus ilmiy predmet sifatidagi psixologiyaning asoschisi va otasidir, u bir qancha asarlar — traktatlar yozib, ularda psixologiya masalalari b yicha z taMimotini bayon qiladi. Bulardan eng muhimi «Peri psixis», ya'ni «Ruh haqida» deb nomlangan traktatidir.

Aristotel ruh tana bilan uzviy bo langan, deb hisobladi. Lekin uning fikricha, ruh moddiy, jismaniy ham bir narsa emas.

Aristotel jon (ruh) ning uch qismi haqida Platon taMimotidan farq qilib, uch xil jon (ruh) haqida vegetativ, sezuvchi va aqliy ruh turlari haqida taMimot yaratdi. Vegetativ ruhning faoliyati ovqatlanishda va k payishda ifodalanadi. Ruhning bu turi simliklarda, hayvonlarda, insonlarda ham b ladi. Sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va hislarda, xotira va tasavurlarda namoyon b ladi. Ruhning bu turi hayvonlarda ham, insonlarda ham b ladi. Aqlli ruhning faoliyati tafakkurda, bilimda va ixtiyoriy harakatlarda yuxaga chiqadi.

Aqlli ruh faqatgina insonlarga xosdir. Shu aqliy insoniy ruh va uning faoliyati haqidagi mulohazalar Aristotel psixologiyasida asosiy rin tutadi. Uning fikricha, bu ruhning mohiyati yashirin, ilmiy y l bilan bilib b lmaydigan botir kuchdan iborat. «Ruh haqida aniq tushuncha berish, — deydi Aristotel, — har jihatdan haddan tashqari qiyin ish, ruh bu jism emas, balki shanga xos bir narsadir...U mavhum tushunchadir». Aristo-

telning fikricha, aqlli ruh ilohiy y l bilan paydo b lgan, u tanadan tnshtarida ham yashay oladi. Tana lgandan keyin «aqlli ruh ilohiy ruh bilnn q shilib ketadi».

Aristotel ruh va tananing zaro munosabati masalasiga katta e'tibor bergan. «Ruh, — deydi u, — z tabiatiga k ra hukmron asosdir, tana esa tobe narsadir*. Shakl materiyaga nisbatan qanday b lsa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma'no va y nali sh beradi. Ruh ta'sir qiladi va harakatlantiradi, tana esa ta'sirlanadi va harakatga keladi. U ruhning birlamchiligi haqidagi umumiy tezisini quyidagi s zlarda ifodalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidir*».

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan zaro munosabati haqidagi bu ziga xos fikrlar bilan birga, birinchi b lib, z- zida kuzatish mumkin b lgan ruhiy hodisalarni tasvirlab yozgan va klassifikatsiyalashtirgan. Uning psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos b lgan k pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, chunonchi tashqi beshta sezgi va sezgilar haqida, hush va nohush hislar haqida, ixtiyoriy va ixtiyorsiz jarayonlar haqida, tasavvur va assotsiatsiyalar haqida, tafakkur haqida, tushunchalar va xulosa chiqarishlar hamda hokazolalar haqida taMimot yaratdi.

Aristotel inson sezgilari tashqi moddiy q z ovchilar ta'siri tufayli hostl b ladi, degan fikrni ta'kidlagan. Tafakkur haqidagi taMimotida u Platonning umumiy va mavhum tushuncha — ideyalar narigi dunyodan kelib chiqqan, degan taMimotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida ifodaiangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalardan awal zi bor b lgan emas, balki yakka narsalaming zida b ladi, degan taMimotni ilgari surdi.

Qadimgi grek faylasuflari birinchi b lib mantiqiy tafakkur shakllarining mukammal sistemasini ishlab chiqdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilar ekan, organizmdagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar rtasidagi bo ianishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qi-Hshdagi materialistik tendensiyalari mana shunda k rinadi.

KLASSIK PSIXOLOGIYA (ARISTOTELDAN KEYINGI)

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'limotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning k zga k ringan vakillari grek faylasufi Epikur (342—271) va rim shoiri-faylasufi Lukretsiy Karr (99—55) edilar.

Epikurning fikricha, ruh ayri jismoniy bir narsa emas, «Jismsiz b shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni ayri jismiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy b limgan

substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizmga tarqalgan juda nozik jismdir» deb hisobladi.

Lukretsiy zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asarida atomistik materializm faJsafasini, xususan ruh haqidagi materialistik taMimotni poetik shaklda bayon qiladi. U moddiy b Imagan ruhning mavjudligini inkor qildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy b Iib, faqat inson tanasiga xos b lgan kuchlarinigina tashkii qiladi*... Ruh ham, jon ham jismiy tabiatga ega.

Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bo liqligini tajribaga asoslanib isbot qiladi. U: «Aql ham tana bilan birga sadi va s ladi, aql ham tana singari kasallikka duchor b ladi, mastlik natijasida xiralashadi», — degan va shunga xshash dalillab keltiradi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi t risidagi ta'limotning yol onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba'zi bir hodisalarini analiz qilish bilan ham shu ullandi. Masalan, u sezgi organlarga ta'sir etib turgan har qanday q z ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki maMum bir kuchga ega b lgan q z ovchigina sezgi hosil qiladi, deb aniqlagan. U birinchi b lib sezgi chegaralari haqida ta'limot yaratdi, uyqu va tush k rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim PJaton izdoshlari tomonidan tar ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi ta'limoti nihoyatiga yetkazilib, Ammoni Sakksning (b.z.a. I asr), ayniqsa, Plotoning (b.e. 205—270) ta'limotidagi diniy mistik qarashlar bilan q shilib ketdi.

RTA ASR (METAFIZIK, RASIONALISTIK) PSIXOLOGIYASI

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi taMimot rta asrlarda Sharqda ham, arbda ham hukmron b lib keldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

. Bu psixologiyaning metafizik deb atalalishiga sabab, uning tekshirish predmeti b lgan — ruh, psixik jarayonlar — fizik hissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, ayri jismiy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari. asosan, ruhning mohiyati haqidagi, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi haqidagi, uning tana lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga b lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Plaion va Aristotellarda qanday hal qilingan b Isa, xuddi shunday hal qilinar edi. Ruh z tabiatiga k ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi q yilar edi.

Ruh z tabiatiga k ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi. Shuningdek, rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga alohida e'tibor berdilar. Masalan, Avgustin Ipponskiy (353—430) birinchi b lib, kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan. Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Dune Skott (1265—1308) ning taMimoti juda yaqqoldir. Uning aytishicha, irodaaqldan ham yuqori turadi butun rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda ham, faylasuf va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta rin egalladi. Bu masala b yicha V asrdayoq ikkita oqim—determinizm va indeterminizm paydo b lgan.

Deterministlar (lot. Determinare — belgilamoq) inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar singari, sababiyat qonuniga b ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan, z sabablari bilan belgilanadi, deb taMim berdilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning xatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli erkin hamda zaruriyatga bo liq emas, deb ta'lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi. Determinizm esa, materialistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va mavhum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaiadan kam tortishuvlarga sababchi b lmasi. Bunda ikki oqim—realistlar bilan nominalistlar rtaida tortishuv ketadi.

Realistlar — umumiy tushunchalar («universalilar» sha vaqtda shunday deb atashardi) real, obyektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bo liq b lman holda aks etadi, deb da'vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo ideya (oya)lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu oyalarning tu ma ekanligi haqidagi ta'limotini takrorladilar, xolos.

Anzelm Kenterberiykiy (1033—1109) va Shampolik Vilgelm (1121 — 1170) lar realizmning eng k zga k ringan vakillari edi.

Nominalistlar (lot. nominale — nom, ot) umumiy tushunchalarni faqat yakka predmetlarning nomlaridir, deb hisobladilar. Realisilarga qarama-qarshi laroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega b lgan alohida-alohida narsalargina real mavjuddir, deb da'vo qildilar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butun bir klassga kiradigan predmetlarning hammasiga tatbiq qilinadigan s zlardir. Nominalistlarning talimotida ba'zi bir rta asr mutafakkirlarning materialistik tendensiyalari ham ifodalangan. Marks nominalizm rta asrdagi materiafizimning ilk ifodasidir («Muqaddas oi!»da) deb yozgan, Nominalizmning eng k zga k ringan vakillari 1 Rostselin (1050-1125), Duns Skott (1265-1308), Vilyam Okkam (1200-1349) lar edilar.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda

materialistik element va tendensiyalar namoyon bo'ldi. Masalan, Roziy (28-avgust 865), Ibn Sino (980-1037), Forobiy va boshqalar ularning ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlarini bayon qildilar. Ular rta osiyolik tabib va faylasuf Ibn Sino (980-1037) va arab mutaffiikiri Ibn Rashid (1125-1198)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi vajozi-bador kuchlarini» o'rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni ularni keltirib chiqargan qo'zg'atuvchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalalarni qo'zg'atadilar. Ular ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi rusda kitob madaniyatining boshlanishi bilan (X—XI asrlarda) psixologiya sohasida Arab va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo'lsa, xuddi o'zida holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi.

Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Ioann Damaskinning (673—777) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «haqiqiy imon haqida» degan asarlari edi.

I. Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U jismlar, aqi-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan ayri jismiy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning jismlari va kashfiyati kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi.

Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bog'liq. Masalan, u biologik jismlar sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi, deb ta'kidlaydi.

Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishda o'zlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va o'zida kashfiyati rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya psixologiya fani taraqqiyotidagi bosqichlarning biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyani undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

XVI asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi, u teologiyani — dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini — ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi.

Binobarin, kapitalizmning taraqqiyoti va shu munosabat bilan ilmiy metodlarning kelib chiqishi va mukammallashuvi tufayli sxolastik falsafa, uning bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'zida kashfiyati va ahamiyatini yo'qotgan.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING RUHIY JARAYONLAR HAQIDAGI FIKRLARI

Roziy Abu Bakr Muhammad ibn Zakariy (28-avgust 865) rta va yaqin Sharq xalqlarining il or ijtimoiy va fatsafiy olimlaridandir. U um-rini tabobat ilmiga, shuningdek, falsafani rganishga ba ishladi. U aql masalasiga (tafakkur) alohida e'tibor berdi va aql bilan inson hayvonot dunyosidan ustun turishini, aql orqali z xohish va istaklarga yetishish mumkinligini uqtiradi. «Aql orqali biz zimizni ulu Iovchi, ziynatlovchi va hayotimizni xayrli qiluvchi hamma narsani bila olamiz», — deb k rsatadi. Aql yordamida yerning shakli, quyosh va oyning kattaligi, yul-duzlar harakati, ularning uzoqligini va oqishini bilib olamiz, deydi.

Roziy falsafa ilmini nihoyatda ulu laydi... Kimki falsafani rganish bilan mash ul b lsa, u haqiqat y lidan borishga loyiqdir, Haqiqatdan ham kishilarning ruhi bu dunyoning chirkinlari va qoron uliklaridan musaffo b lish va faro atga yetishishi faqat falsafani rganish bilan b ladi. Agar inson falsafani rgansa, biz tasawur qila olishimiz mumkin b lgan darajada oz qismini b lsa ham egallay olsa, u zining jonini chirkinlik qoron ulikdan tozalaydi va qutqaradi, deb k rsatadi. U ilmiy tadqiqot ishlariga alohida e'tibor berdi. Bu tadqiqotlar kishi ruhiga ta'sir etishi, uni aql-idrokini shakllantirishga alohida ur u berdi.

rta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va rta Sharqning mash-hur mutafakkiri, qadimgi yunon ilmi va falsafasining Sharqdagi eng yirik tar ibotchisi va uning rivojiga hissa q shgan olimlardan biri **Abu Nasr Forobiydir**. U z davrining faylasufi, musiqachisi, shoiri, qomusiy olim b lib nom qozondi. U «Aql haqidagi risola», «Falsafadan oldin nimani rganish kerak», «Falsafa maktablari», «Logikaga kirish» kabi k plab risolalar yaratdi. Faylasuf — falsafaning eng muhim masalalari b yicha qator asarlarning muallifi sifatida shuhrat qozondi. U Sharqda qadim yunon falsafasi, ayniqsa, qadimgi dunyoning qomusiy olimi, psixologiya fanining otasi Aristotelning asarlarini rganish, ularga sharhlar yozish, oyoqlarini tar ib etish va yanada rivojlantirishga ulkan hissa q shdi. Aristotel «birinchi muallim» deb nom olgan b tsa, butun Sharqda Forobiy «ikkinchi muallim» unvoniga sazovor b ldi. U insonning ruhiy jara-yonlari haqida fikr yuritadi. Forobiyning fikricha, mavjudotning cng bu-yuk va yeluk mahsuli — bu insondir, u zining ongi, aqli, sezish organ-lari orqali olamni har tomonlama rganish qobiliyatiga egadir. Aql yor-damida inson uni rab olgan mavjudotning mohiyatini tushunadi. U mavjudotning yashash shakllari, olamni bilishning y l va vositalari, unda ilm-fanning rni va ahamiyati masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Uning-cha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tu ilishida mavjud, lekin aqliy

bilimi, ma'naviyligi, ruhi, intellektual va aqliy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlarini bilan muloqotda vujudga keladi. Uning aqli, fikri (tafakkuri), ruhiy yuksakligining eng yetuk mahsuli b ladi va inson z bilimlarini, aqlini rivojlantirib, s ngra mavjudotning ibtidosi, boshlanishi haqidagi iimga yetib boradi, deb k rsatadi.

Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti psixologiya ilmining rivojlanishi va ravnaqiga katta hissa q shdi. Uningcha, minerallar t rt element — olov, mproq, havo, suv — ya'ni soddasubstansiyaiarning zaro aralashuvi murakkabsubstansiyaiami vujudga keltirdi. Undan awaio mine-rallar, ya'ni noorganik jismlar keyin esa simlik olami tashkil topdi. simliklar olami sish, rivojlanish qobiliyatiga egadir. simliklardan s ng hayvonlar vujudga keldi, ular harakat qilish, bir joydan ikkinchi joyga k chish, k payish, sezish qobiliyatiga ega edilar. Olam jismlari rivojlanishining oliy bosqichi — insonning vujudga kelishidir, deb k rsatadi.

Forobiy simlik, hayvon va insonga xos xususiyat va qobiliyatlarni quvvat deb atadi va uni sish quvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat deb uchga ajratadi. Uning quvvatlar haqidagi kiassifikatsiyasi organizm-dagi jarayonlarni biologik, fiziologik-psixik va fikrlash jarayonlariga ajratish demakdir. Bundan shunday xulosa chiqarmoq joizdir, ya'ni biologik jarayon barcha tirik organizmga, fiziologik-psixologik jarayon — hayvon-larga, aqtiy intellektual jarayon, ong faqat insonlarga xosdir.

Forobiy dunyoni bilish, inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilmi, ma'rifatli qilishga xizmat qiladigan psixik jarayonlarga alohida e'tibor berdi. U bilishning ikki bosqichi — hissiy bilish va uning darajaiarini va aqliy bilishni har tomoniamana asoslab berdi. U «Majmuar Rasoil al-Hukamo» (225) asarida «Inson bilimlarni aql va sezish organlari orqali q lga kiri-tadi... seziluvchi obrazlar his qilish orqali, aqliy obrazlar esa seziluvchi obrazlar orqali bilinadi», — deb yozadi, ya'ni u aqliy bilish hissiy bilishsiz vujudga kelmasligini ta'kidlaydi. U hissiy bilishning darajalari, kelib chi-qishi haqida fikr yuritadi. Sezgilarni hissiyot, tafakkur kabi psixik holatlar bilan bo iashga urinadi. U sezgilarni ziga xos klassifikatsiyalaydi.

Oziqlantiruvchi quvvat: s ngra ichki va tashqi quvvatlar vujudga keladi.

Tashqi ruhiy quvvatlar, ya'ni tashqi buyumlar sezgi a'zolariga bevosita ta'sir qiiganda vujudga keladigan quvvatdir, deb k rsatadi.

Sezgilarning kelib chiqishi va murakkabligi jihatidan besh turli tashqi quvvatni Forobiy quyidagicha talqin qiladi:

teri-badan sezgisi;

ta'm bilish sezgisi;

hid bilish sezgisi;

nutq sezgisi (eshitish sezgisi nazarda tutiladi);

k rish sezgisi.

Bularning hammasini Forobiy sezish quwati deb ataydi.

Ichki quwatlariga:

- 1) xotira-tasawur quwati,
- 2) xayol quwati,
- 3) tuy u, emotsiya quwati,
- 4) nutq quwati,
- 5) quwat notiqa tarkibida mantiqiy fikrlash quwati.

Bu Forobiy fikricha, mantiqiy operatsiyalarni bajarib, murakkab narsalarni bilib olish uchun xizmat qiladi. U, insonda kishining azabi. va nafratlanishi, ya'ni his-tuy usini boshqaruvchi quwatlar mavjud ekanligini aytib tadi.

Xayol qilish, s zlash, fikr yuritish, aql quwatini Forobiy faqat insonga xos deb t ri tushunadi. Forobiy odam organizmining markazi yurakdir, chunki yurak butun tana va uning a'zolarini qon bilan ta'minlaydi, qon yurak orqali, butun organizmga tarqaladi. Ikkinchi markaz miyadir. Miya ham qon bilan tirik b lgani singari, yurakka b ysunadi, ya'ni yurakdan qon oladi. Lekin, shu bilan birga, u butun organizm va uning a'zolariga rahbarlik qiladi, z buyru iga b ysendiradi, deb ta'kidlaydi.

Forobiyning bu fikrlaridan, birinchidan, insondagi ruhiy jarayonlar bilan fiziologik-anatomik jarayonlar psixika bilan organizm zaro bo liq holda mavjud, degan xulosa, ikkinchidan yurak insonning biologik hayotini, miya esa uning ruhiy-ma^naviy hayotini boshqarib turadi, degan xulosa kelib chiqadi.

Forobiyning bu ta')imoti ruhiy jarayonlarning paydo b lishini ntrv-fiziologik jarayonga bo liq ekanligini k rsatadi. U tashqi olam, muhit, odam organizmi zaro sababiy bo liqligini yoritib berishga harakat qiladi va u zining psixologik taMimotida rta Osiyo, Eron, Hindiston va qadimgi Gretsiyaning tabiiy-ilmiy bilimlar sohasida erishgan yutuqlariga suyanadi.

Forobiy ruhiy jarayonlarni psixolog sifatida emas, balki faylasuf sifatida talqin qtladi, chunki u davrda psixologiya hozirgidek mustaqil fan hisoblanmay, balki umumiy falsaily bilimlar tuzilishiga kirgan edi. Uning bilish jarayonining ikki bosqichi hissiy va aqliy bilish taMimoli, ayniqsa, muhimdir. U hissiy bilishni sezgilar orqali aniq va moddiy narsalarning bevosita ta'siri natijasida hosil b ladi, degan b lsa, aql orqali bilish aniq moddiy jismlar orqali emas, ularning ta'sirisiz va ulardan tashqari faqat ruhiy obrazlar asosida vujudga keladi, deb uqtiradi. Forobiy «Aql ma^nolari haqidagi risola»sida aql-intellekt tushunchasini birtomondan, psixikjarayon ekanligini va ikkinchi tomondan. u tashqi ta^siring, taMim-tarbiyaning natijasi deb anglaydi. Uning fikricha, «Aql faqat insongagina xos b lgan tu ma quwat — ruhiy kuch bilan bo liqdir. Inson tushunish, fahmlash,

muhokama qilish. ylab topish, fikrlash quwatiga ega va bu xususiyatlar bolaning sib, kamoiga yetib borishi bilan rivojlanib boradi» (M. Xayrul-layev. «Forobiy ruhiy jarayonlar va ta'lim-tarbiya t g'risida», « qiuivchi» nashriyoti, — T., 1967-y.).

Forobiy «Fozil odamlar shahri», «Hikmat asoslari», «Aql ma'nolari» kabi asarlarida inson psixikasi haqida falsafiy mushohadalaryuritadi. Forobiyning ruhiy janiyonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari hozir ham psixologiya fanida katta ahamiyatga egadir.

Forobiydan keyin jahon madaniyatiga uikan hissa q shgan olimlardan biri buxorolik Abu Aii ibn Sinodir. U tibbiyot, falsafa, psixologiya, matematika kabi fanlarning rivojlanishiga e'tibor berdi. U mavjudodni, ya'ni barcha mavjud narsalarning kelib chiqishi, zaro munosabati, biridan ikkinchisiga tishini har tomonlama rganadi. Ibn Sinoning fikricha, olam yaxlit murakkab bo liqdir. Bu bo liqni har tomonlama tekshirish uchun u zaruriyat, imkoniyat, voqelik va sababiyat tamoyillarini asos qilib oldi. Uningcha, materiyaning eng sodda b laklariga b linmaydigan shakli t rtta, ya'ni havo, t, suv, tuproqdan iborat. Ularning zaro turli xil birikuv natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi, deb yozadi. Bu moddiy narsalarning moddiy asosi b igan havo, t, suv, tuproq zgarmaydi ham, y qolmaydi ham. Materiya — harakat, vaqt, fazo bilan uzviy bo liqdir, deb ta'kidlaydi. ibn Sino Aristotelning jon haqidagi ta'limotini tabiatshunoslikdagi va tibbiyotdagi sha davrning yutuqlariga asoslanib yangi asosda qayta qurdi. Ibn Sinoning ishlarida «jon» tushunchasi organizmni sezish, eshitish, k rish qobiliyati deb tahlil qilingan. U jon haqida ajoyib talimot yaratdi. Bu haqdagi fikrlar uning «Tib qonunlari» kitobida z aksini topgan. Bu zining y nalishi b yicha materialistik ta'limotdir. Ulu olim bu kitobida asab tizimining tashqi bo liq va tananing harakati, tana sezgisini ta'miniab turuvchi bo liq funksiyasini juda yaxshi tushungan holda psixologik hodisalarni fiztologik jarayonlar bilan bo liqqi t risidagi fikrlarni birinchilardan b lib oldinga surdi. Asab tizimi, bosh miya bu psixikaning yuz berishi asosi deb k rsatdi. Tana va muhit, a'zo va uning funksiyasi har doim zaro bo liqlikda bir butunlikdadir, jon miyaning funksiyasi deb takidladi. Ibn Sino bu fikrlarini rivojlantirib ruhiy kasalliklar miya ishining zgarishi bilan bo liqdir deb k rsatadi. Olim psixik jarayonlarning markazlari miyada degan fikrni ilgari suradi. U sezgi markazi miyaning old qismida, xotira markazi miyaning orqa qismida, xayolning markazi miyaning rtasidagi j yagining oldingi qismida ylash, flkrlash bilan bo liq markaz rta j yakda, ixtiyoriy harakatlanishi qobiliyati miyaning orqa j yagiga joylashgan», — deb yozadi (А6у АИИ Н6Н ЧННО. «КОНОН ВпаMedHow HayKH». KH.I.T.AH.y3CCP, 1954.CTP. 134-137).

Ibn Sinoning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari ham muhim ahamiyatga ega. U dunyoni bilish nazariyasini materialistik asosda tushuntiradi. U bilish sezgilar yordamida hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlash orqali bilishdan tashkil topadi, deb yozadi. Sezish bu shunday quwatki, u tashqi narsalarning zib Imay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. Sezgida narsa va hodisalarning ayrim tashqi belgilari, aniq tomonlari bilinsa, aql ularning mohiyatlarini, ichki tomonlarini mavhumlashtirish yordamida bila oladi, deb k rsatadi. Ibn Sino ham bilishning ikki bosqichi, ya'ni sezgilar va tafakkur jarayoniga alohida e'tibor beradi.

Abu Ali ibn Sino Sharq tabobatida keng q llaniladigan «mijoz» tushunchasiga alohida e'tibor berdi. Uningcha, «mijoz» insonning xususiyati uning sifati, tana va ruhga tashqi muhit faktorlarining ta'sirini idrok qilishdir.

U: «Unsurlarning nihoyat darajada mayda b laklaridagi qarama-qarshi kayfiyatlarining bir-biriga ta'siri ma'lum bir chegaraga yetganda paydo b lgan kayfiyatni mijoz deyiladi», — deb k rsatadi (Tib qonunlari. A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993-y., 15-bet).

«Mijoz» organizmning ruhiy vajismoniy barqarorligini k rsatgan jismoniy va psixik idrok hamda turli ta'sirlarga javob b lib, bu s z qadimgi grek tabibi Gippokrat tomonidan ishlatilgan. Keyinchalik, u organizmda b ladigan 4 suyuqlik qon, safro, bal am, qora t haqida ta'limotni ishlab chiqdi.

Ibn Sino tibbiyot muammolarini hal qilishda Gippokrat ta'limotiga suyanadi. «Tib qonunlari» asarida bir necha bortibbiyot fanini otasi Gippokrat fikrlaridan foydalanadi. Ibn Sino organizm tashqi ta'sirlarni idrok qilish va uni organizmni javob reaksiyasini berishda mijozni turlicha, ya'ni: issiq, sovuq, quruq, nam, kuchli va kuchsiz paydo b lishini aniqladi. Ular odamda mijoz shaklida tabiiy ravishda b lishini va bular orqali odam ovqatlami, havo haroratini, yoqimti va yoqimsiz narsalarni bir-biridan farq qiladi, deb ta'kidladi. «Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasi farq qiladi va issiq mijozli, sovuq mijozli kishilar farqlanadi, deb k rsatadi. Yuksak kaloriyali mahsulotlar, ya'ni: yo li ovqat, q y g shti, tuxum, qant, yon oq, qora choy qon aylanishini, kuchni, haroratni oshiradigan; sut, mastava, k k choy, baliq, simlik va boshqalar sovuqlikni oshiradi, deb ularning organizmga, mijozga ta'sirini k rsatib beradi. «Issiq odam» tabiatan issiq, bu issiq ovqatlarni. «sovLi q odam» tabiatan sovuq b lib, u sovuq ovqatlarni iste'mol qiladi. deydi.

«Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasini Ibn Sino inson tanasiga xos deydi. Ular ikki bir-biriga qarama-qarshi funksiyalarni (faollik va sezish, jabr qilish), tabiatdagi zgarishlar, shunga xshash qarama-qarshi hodisalarni (yil fasllarining zgarishi. issiq, sovuq, muzlash va erish, uyqu va uy oqlik, yoshlik va qarilik, hayot va lim) aniqladi.

Ikki bir-biriga qnrama-qarshi tushuncha: quruq va namlik tana hamda a'zolarining funksional holatini, so li i va kasalligini aks ettiradi, deydi.

«Quruq» — odam organizmdagi suyaklar b lsa, «namlik» — bu qon, yo deb ta'kidlaydi. Ibn Sino hatto «turli xalqlarning, turli chehralar»ning, «har bir a'zo»ning mijozini aniqlashga harakat qiidi.

Qadimgi grek ta'limotiga binoan mijozning fizik (fiziologik) asosi haqidagi 4 modda, ya'ni olov, havo («yengil» elementlar), suv, yer («o ir» elementlar) va uning xususiyatlarini tahlil qilib, olov — issiq va yengil, havo — issiq va nam, suv — sovuq va nam, yer — quruq va sovuqligini va bular asosida mijozni issiq, rtacha va sovuq b lishini aniqladi.

Ibn Sino «mijoz» haqidagi ta'limotni ishlab chiqish jarayonida tibbiyotda buyukgrek olimi Gippokrat tomonidan k p ishlatiladigan temperament s ziga e'tibor qaratdi va u z faoliyatida temperamentning shakllanishida rab olgan muhit va organizmning individual xususiyatlarini hisobga olish kerakligiga e'tibor berdi. Gippokrat kasalni, ya'ni kasal joyni emas, kasallanuvchi kishining organizmini, individual xususiyatlarini va unga ta'sir etuvchi atrof-muhitni rganishga qaratish lozimligi haqidagi fikriga asoslanib ish k rdi. U tashqi muhit ta'siri natijasida shakllanadigan moddiy va ruhiy hodisalarni aniqlash muhimligini ta'kidladi va u kishilarni 4 asosiy tipga ajratdi. Bunda Gippokrat organizmdagi qon, safro, bal am va qora tning rolini alohida qayd qildi va ularga asoslanib odamlarni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik temperament tipiga ajratadi, ya'ni: organizmda qon k p b lganlar sangvinik, xoleriklarda safro, flegmatiklarda bal am, melanxoliklarda qora t ahamiyat kasb etishini k rsatadi. Shu nuqtayi nazardan «mijoz» bu temperament yoki fe'l, xulq emas, deb ta'kidlaydi.

Gippokrat temperament — inson psixikasining kompleks dinamik xarakteristikasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasidir, deydi. U zida emotsionallik va faollik kabi 2 asosiy komponentlarni birlashtiradi. Emotsionallik va insonning hissiyotini kuchi, barqarorligi va kayfiyatini (xursandlik, azab, q rquv, tushkunlik), faollik esa tashqi muhitga, odamlarga munosabatlaridagi tempi, ritmi, tezligi bilan belgilanadi, deb t ri ta'rif bergan b lsa, Ibn Sino mijoz odam organizmining xususiyatini ifodalanishi, u tashqi muhit faktorlarini sifati, jismoniy va ruhiy idrok qilinishidir degan fikrni iigari surdi. Mijoz organizm mohiyatini zida chuqurroq va t Iaroq aks ettirishidagi jismoniy va ruhiy tabiatning zaro munosabatlari shartidir. U turli-tuman ta'rnlarni farqlash malakasi va sifati bilan xarakterlanadi, degan oyani ilgari suradi.

Ibn Sino mijozga dalolat beradigan belgilarni k rsatib berishga harakat qildi. U bu belgilar: ushlab, k rib sezish, g sht va yo dan olinadigan (qizil g sht k p b lsa, mijozning issiqligi va h ligidan dalolat

beradi) belgilar, miyaning rangi, a'zoiarining tuzilishi (issiq mijoz alomali keng krak, qil-oyoqlarining kaltaligi), uyquning kipligi (halkilik, sovuqlik; ortiqcha uyloqlik - quruqlik, issiqlik), harakatlar (harakatning tezligi mijozning issiqligi, sustligi, sovuqligi), nafsoniy quwat (kuchli azab, serzardalik, zukkolik, tushunuvchanlik, yaxshi fikryuritish, surbetlik, qattik kengillilik, dadillik, xursandlik, mardonavorlik, yalqovlikka kam moyillik, ta'sirchanlik — issiqlikdan dalolat beradi. ularning aksi — mijozning sovuqligini krsatadi) mijozning qandayligidan dalolat berishni krsatdi.

Keyinchalik XX asr boshlarida rus fiziologi I.P. Pavlov markaziy nerv sistemasi ustida tajribalar olib borib, u asab tizimining ziga xos xususiyatlarini, ya'ni uning ildamligi, muvozanati va barqarorligini, faolligi, plastikligi, yarim sharlar orasida zaro munosabatlarni aniqlaydi va bu xususiyatlariga asoslanib, u oliy asab tizimining 4 asosiy tipini krsatib beradi, ya'ni: 1) kuchli, muvozanatli, ephil tip; 2) kuchli, muvozanatli, sustkash tip; 3) kuchli, lekin muvozanatsiz jshqin tip; 4) kuchsiz tip. Asab tizimining bu tiplari Gippokratcha temperament tiplarni tilla va chuqur izohlab berish imkoniyatini beradi. Temperament tiplari va uning xususiyatlari aniqlandi.

Lekin «mijoz» hozirgacha ilmiy jihatdan yetarli ishlanmagan. U XXI asrning psixologiya fani oldida turgan asosiy nazariy vazifalaridan biridir. Bu vazifani hal qilish Ibn Sinoning ilmiy qarashlarini rivojlantirish demakdir. Eng muhimi, temperament inson tabiatining xususiyati insonning tashqi dunyo taassurotlarini singdirish xususiyati, shaxsning emosional qizaluvchanligi va umumiy harakatchanligi bilan sifatianadigan individual xususiyat sifatida uni zaro munosabatlarini, uning biologik mohiyatini va klassifikatsiyasini aniqlash; 2-dan «issiq» va «sovuq» mijoz haqidagi Ibn Sino qarashlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iboratdir.

Ibn Sinodan keyingi buyuk ensiklopedist olimlardan biri Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ham zining falsafiy fikrlarida Forobiy va Ibn Sino kabi insonning ruhiy jarayonlar haqidagi qarashlarga e'tibor berdi. U ham ular kabi tirtta narsani — suvni, olovni, havoni, yerni moddiy olamning asosi deb krsatadi (M.G.Davletshin, F.R.Abduraxmonov. «Qadimgi Sharq mamiakatlarida psixologik fikrlar taraqqiyoti». T., 1995-y.).

Yuqoridagi buyuk mutafakkirlarning ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari hozirga qadar psixologiya fanining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XVI-XVII ASRLARDA EMPIRIK PSIXOLOGIYANING PAYDO B LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida kapitalizm haqida burjua jamiyatining rivojlanishi munosabati bilan arbiy Yevropada falsafa va ilmiy tafakkur sohasida keskin burilish riy beradi. Fanda

tajribaga asoslangan yangi oqim (empirik oqim) rivojlana boshlaydi. Ilmiy tafakkurdagi bu burilish, odatda, ingiiz mutafakkirlari F. Bekon, Gobbs, Lokklarning, shuningdek, fransuz faylasufi R. Dekartning nomi bilan bo'lgan.

Frensis Bekon (1561 -1725) va Tomas Gobbs (1588-1679)

F. Bekon «ingliz materializmining va umuman tajriba fanlarining» asoschisidir. Bekon, awalo, shuning bilan mashhurki, u rta asr sxolastik faisafasini qattiq tanqid qildi va ilmiy bilimning yangi yillarini belgilab berdi. Bekon ta'limotiga katta, fan, birinchi navbatda atrofda tabiatni, uning ba'zi bir hodisa va qonunlarini tushirish bilan shu ullanmo i kerak. Tabiatni tushirish uning ustidan hukmronlik qilish uchun kerak. Tabiatni tushirish metodi umumiy o'zaki mulohazalardan emas, balki tajribadan iborat bo'lgan i kerak. Bekon ratsionalistik deduktiv metodni fanda befoйда deb inkor qildi va tajribaga asoslangan induktiv metodni asoslab berdi. Bekon o'zining metod haqidagi ta'limotini g'ayri Aristotel «Organon»i ziddiga va o'rniga yozilgandek «Yangi organon» deb atalgan kitobida bayon qildi. Ayni vaqtda Bekon ruh va ruhiy hayot haqidagi masalalarni ham qo'zg'atgan. Bekon ruhni ikkiga bo'ladi: aqliy va hissiy ruhlar. Birinchisi, ilohiy nafasdan kelib chiqadi, ikkinchisi, moddiy (jismaniy) bo'lib, barcha organik mavjudotlarga xosdir, hayvonlarning tanasi hissiy ruh organidir, insonda esa tana aqliy ruh organi bo'lib xizmat qiladi.

Biroq, aqliy ruh ilmiy bilish predmeti bo'la olmaydi. U faqat teologiya — dinning predmeti bo'lishi mumkin.

Bekonning ta'limotiga katta, hissiy ruh moddiydir, lekin issiqlik bilan siyraklanishi natijasida katta zarar kiritmaydigan bo'lib qolgan, u suyuqlikka o'xshagan bo'lib, o'z tabiatiga katta haro va tga yaqindir. Bekon ruhning asosiy turadigan joyi miyadir, lekin nervlar va arteriyalar orqali butun organizm bo'ylab harakatlanadi, deb hisoblaydi.

Bekon ruhning qobiliyatlari haqida gapirar ekan, fahm, aql, xotira, istak, irodalami katta rsatadi. Lekin uning ta'limotining butun qismi rivojlantirilmagan. Psixologiya masalalarida u ayrim-ayrim tasodifiy mulohazalar bilan cheklanib qolgan.

Bekon fizik olam qonuniyatlarini inson psixik hayotiga katta chirish, psixikani tajriba va kuzatish yordamii bilan tushirish mumkin, deb taxmin qildi. Bekonning fikricha, «birinchi psixik element» (o'ziga xos psixik atom) tasawurdur. Psixologiyaning ideali «tabiiyotdagi atomlar mexanikasidan namuna olib, «tasawurlar mexanikasini» yaratishdir.

Bekonning tasawurlar mexanikasi haqidagi fikrlarini boshqa bir ingiiz faylasuf — materialisti Gobbs yanada mukammalroq rivojlantirdi. U ruhiy hayot falsafasining ham, bogosloviyaning ham emas, balki tabiat

fnining predmetidir. Uning fikricha, ruh singari moddiy b Imagan mohiyatning b lishi mumkin emas. Gobbsning fikricha, psixik hayotning asosini g yoki ziga tortuvchi, jalb qiluvchi (huzur, istak, muhabbat) va ranjitadigan (o riq, q rquv, nafrat) kuchlaridan iborat b lgan ehtiroslar tashkil etadi. Psixologik hodisalarning zi moddiy tartibdagi faktlardir. Ularning rivojlanishi nutqning rivojlanishi bilan bogiiqdir. Gobbs yangi materialistik psixologiyaning asoschisidir.

Rene Dekart (1596- 1650)

Fransuz faylasufi, matematigi va tabiatshunosi R. Dekart ham Bekon va Gobbslar singari, tabiat fanlaridagi tajriba metodiga katta ahamiyat beradi. Lekin, ayni vaqtda u ratsionalistik metodning himoyachisi ham b lib chiqdi. Dekartning aytishicha, bu metod, hatto tajriba (empirik metodi)dan ham mukammalroqdir. Dekart misol tariqasida deduktiv metodga asoslangan, binobarin, eng aniq fan b lgan matematikani k rsatadi. Dekartning fikricha, t liq ilmiy falsafa sistemasi, shu jumladan psixologiya ham, faqat ratsionalistik metod asosidagina k rilishi mumkin.

Dekart zining psixologiya sohasidagi ta'limotini, asosini zining «Ruh ehtirosleri haqida» degan asarida bayon qilgan.

Dekart tana bilan ruhni bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi deb hisoblaydi. Tananing mohiyati, barcha moddiy narsalarniki singari, rin ish ol qilish, fazoviylikdir, ruhning mohiyati esa tafakkurdir (Dekart sezgi, tasavvur va irodani ham shunga kiritadi). Dekartning fikricha, ruh faqat insonlarga xosdir, hayvonlar esa aksincha, ruhga ega emas. Hayvonlar — murakkabroq mashinadir, xolos. Inson tanasi ham xuddi shunday murakkab mashinadir. Ruhning faoliyati sezgilar, xotira, tafakkur, iroda — z qonuniyatlariga, ya'ni ruhiy qonunlarga binoan r y beradi, tananing faoliyati (harakat) esa mexanika qonunlariga binoan r y beradi. Shunday qilib, psixik va fiziologik (moddiy) jarayonlar parallel holda r y beradi. Shuning uchun ham Dekart XX asrgacha b lgan psixologiyada keng tarqalgan nazariyaning, ya'ni psixofizik parallelizm talimotining asochisi hisoblanadi.

Dekart taMimotiga k ra, ruh va tananing bir-biri biian aloqasi ruhning tanada b lishidan kelib chiqadi, xolos. Dekart ruhning makoni miyaning asosida joylashgan shishasimon bez deb taxmin qildi. Dekart zamonasida shishasimon bez faqat odamlardagina topilgan edi. Biroq tez vaqt ichida u bir qancha hayvonlarda ham topildi, albatta, bu Dekartning ruh va tananing munosabati haqidagi ta'limotini rad etilishiga sabab b Idi.

Dekart inson organizmini rganishga katta e'tibor berdi. Uning ta'limotiga k ra, organizmning faoliyati ayrim-ayrim ipiar singari organizmga tarqalgan va bir markazda — miyada birlashadigan nervlar yordami bilan amalga oshiriladi. Shu nervlar sistemasi orqali organizm sezadi,

idrok qiladi va atrofdagi olam hodisalarini biladi. Nerv iplari orqali miyadan u yoki bu javob — mushak harakatlariga beriladi. Masalan, Dekart birinchi b lib, nerv-fiziologik jarayonlarning mexanizmini aniqladi, fiziologiyaga «refleks» tushunchasini kiritdi. Xususan, keyinchalik «shartli reflekslar» deb nom olgan nervlar rtasidagi yangi bo lanishlar mexanikasini ham u tasvirlagan.

Shuning uchun ham rus fiziologi I.P. Pavlov z institutida fransuz faylasufi Dekartning haykalini matgan.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish y li bilan hosil qilinadigan biiimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga, matematika va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi, balki ular bizda tu ma holda mavjuddir. Bu yerda Dekart Platon va rta asr realistlari tomonidan tar ib qilingan «tu ma idea!lar» haqidagi taMimotni quwatlantirdi.

Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta'limotida taketgan idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta'limotda esa mexanistik materialist edi.

Xullas, Dekart mutafakkir sifatida bir oyo i bilan rta asrlarda, ikkinchi oyo i esa Yangi davrda turgan deyish mumkin.

Jon Lokk (1632-1704)

Ingliz olimi va pedagogi Jon Lokk Bekon kashf qilgan ilmiy metodning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham boshqa tabiat fanlari singari, o zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmo i kerak, deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini bilish mumkinligini inkor qildi. «Men, — deydi Lokk, — ruhning mohiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgilarga yoki tasawurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan zimni qiy-nab tirmayman, chunki bu quruq mavhum fikr yurgizishdir». Lokkning aytishicha, faqat ruhiy hodisalarni rganish kerak. Bu hodisalarni rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

J. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga suyangan psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo b ldi.

Lokkning fikricha, asosiy hamda birlarnchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiiy hodisalarning barcha qolgan turlari, qanchalik murakkab b lmasin, faqat sezgilarning bir-biriga munosabati va q shilishidir. Ruhda (Platon va Dekart aytganidek) tu ma ideallar y q. Ruh zining barcha ideallarini tashqi tajnba sezgilaridan (birlamchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan, reflekslar, xotira, farq qilish, taqqoslash, murakkabtasavvurva boshqalardan (ikkilamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tu ilgan bolaning ruhi g yo hech narsa yozilmagan toza qo oz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot tajnbasi bunga sezgilar orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida J. Lokk biriamchi va ikkilamchi sifatlar-ga ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil b ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki obrazlar deb ataladi; bu obyektiv sifatiar. Lokk birlamchi yoki obyektiv sifatlar-ga harakatni, tkazmovchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figu-rani, hajmni va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk ta'limotiga k ra, ikki-lamchi yoki subyektiv sifatlar «narsalaming zida emas», balki birlamchi sifatlar-ga bo liq b lib, subyektiv ravishda yaratiladi.

M.V. Lomonosov biriamchi va ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotni tanqid qilib chiqdi. Uning ta'limotiga k ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar y q; bizning hamma sezgilarimiz obyektivdir.

Ingliz faylasufi J. Berkli (1689—1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotini haddan oshirib yubordilar. Ular-ning ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz subyektiv b lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

J. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir b lish natijasida tasav-vurlar rtasida hosil b ladigan bo lanishlarni belgilash uchun birinchi b lib, psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Xristian Volf (1679-1754)

Tajriba psixologiyasining paydo b lishi bilan awalgi ratsionalistik psixo-logiya darhol z kuchini y qotmadi. Ratsionalistik psixologiya rta asr oyalari hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart ta'limotining ta'sirida, ruh haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda ya-shashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis faylasufi X. Volf ikki psixologiya fanining — «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning bir-galikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni iigari surdi. U zining «Rat-sionalistik psixologiya» va «Empirik psixo!ogiya» degan ikkita katta asa-rida bu ikki oqimni asoslab beradi. Ratsionalistik psixologiyaning pred-meti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy-ratsiona-listik metoddir. Ratsionalistik psixologiya falsafa fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib rganishdan iborat. Volf ta'limotiga k ra, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir.

Umuman, shuni aytish kerakki, **XVIII** asrda Yevropaning barcha mam-lakatlarida, ayniqsa, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psi-xologiya sistemasi b lib qoldi.

Metafizik ratsionalistik psixologiyaning masalalari ba'zi bir faylasuflar (Leybnits, Kant va boshqalar) tomonidan bahs qilinadigan b lib qoldi va shalar orqaligina idealistik psixologiya namoyandalariga z ta'sirini tkazdi.

XVII-XVIII ASRLAR PSIXOLOGIYASIDAGI MATERIALIZM

Fandagi, shu jumladan, psixologiyadagi yangi yonalish, ya'ni tajribaga asoslanish materialistik psixologiyaning taraqqiyotiga yordam berdi.

Yuqorida aytilganidek, ingliz materialisti Gobbs psixik hayotni materialistik tushunishni asoslashga urindi. Lokk psixologik ta'limotining negizida ham materialistik tendensiyalar yotadi. Dekart ruhiy hayotga nisbatan mexanistik-materialistik qarashlarni asoslashga intildi.

XVIII asr fransuz materialistlari

XVIII asr fransuz materialistlari Kondilyak (1715- 1780), Kabanis (1757-1808), Lametri (1709-1751), Gelvetsii (1715-1771), Golbax (1723—1789) psixika haqida izchil materialistik ta'limot yaratdilar.

XVIII asr fransuz materialistlari birdan-birasos — materiya deb ta'lim berdilar. Ular materiya tushunchasini qadimgi grek materialistlaridan olgan edilar, ya'ni materiya atomlardan tashkil topgan bosh negizdir deb fikrladilar. Tabiatdagi har xil narsalar faqat bitta materiyaning kuzinishidir, deb qaradilar. Inson, tabiatning birqismi sifatida, zining ham jismoniy, ham psixik mohiyatiga kuzinib boradi, deb tushunildi. Bu materialistlar ruhning mustaqil holda mavjud bo'lishini inkor qildilar va psixik jarayonlarning mohiyatini fiziologik jarayonlarga tenglashtirib qaytardilar. Fransuz materialistlarining qoidasi psixika miyaning fiziologik jarayoni, u moddiy jarayondir, degan fikrdan iborat. Bu qoida spiritualizm va umuman idealizmga, uning moddiy bo'lmagan psixika va ichki tajriba haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qo'yilgan edi. Lametri (vrach) aniq materiallarga, ayniqsa, patologiya sohasidan olingan ma'lumotlarga asoslanib zining «Inson — mashina» degan mashhur kitobini yozdi. Asarda u shunday deb yozadi: «Ruhning barcha qobiliyatlari miyaning va butun gavdaning tuzilishiga bog'liq bo'lganligi uchun ravshanki, ular shu tuzilishning zididan iboratdir».

Psixikani fiziologik jarayonlar bilan bunday tenglashtirish Kabanis tomonidan uning «Insonning jismoniy va axloqiy tabiiyatida munosabat» nomli asosiy asarida keskin qo'yiladi. Buni Kabanis quyidagicha ifodalaydi: «Fikrni keitirib chiqaradigan jarayonlar haqida aniq tushuncha hosil qilish uchun oshqozon va ichaklar ovqat hazm qilganday, jigar tashlab chiqarganday, quloq oldi, ja'loni va til osti bezlari sarak ajratganday bosh miyani ham faqat fikr ishlab chiqarishga tayinlangan alohida organ deb qaramoq kerak. Biz bosh miya ma'lum miyada taassurotlarni qaytadan ishlaydi, u organik holda fikrajratib chiqaradi, deb hisoblaymiz».

Biz bunday fikrlarni **XVIII** asrning boshqa materialistlarida ham uchratamiz. Bunda, XVIII asr materialistlari psixik hayotning barcha hodisa

va jarayonlari, barcha tabiat jarayonlari va hodisalari singari, mexanika qonunlari bilan tushuntiriladi. Engels XVIII asr fransuzlarining kamchiliklari haqidagi mulohazalarida shunday deydi: « simlik va hayvon organizmi juda kam tekshiriigan edi, uning ishlari sof mexanistik sabablar bilan tushuntirilar edi. Dekartning nazarida odam hayvon b lgan singari, XVIII asr materialistlarining nazarida odam mashina b lgan. Psixik hayotni mexanistik tushunishning sababi shundaki, XVIII asrda boshqa fanlar orasida eng taraqqiy qilgani mexanika edi. Fransuz materialistlari odamda r y bergan hamma hodisalarni shu mexanika qonunlari asosida tushuntirishga urindilar. Fizika, kimyo, biologiya fanlari sha vaqtlarda endigina bosh k tara boshladi. F. Engels fransuz materialistlarining mexanistik qarashlari asossiz deb k rsatadi.

XVII va XVIII asrlarda psixologiya (falsafaning qismi sifatida) Kiyev-Mogilyan akademiyasida (1632—1815) va Moskvadagi Slavyan-Grek-Latin akademiyasida (1687-1814) qitish predmetiga aylandi.

Bu akademiylarning professorlari psixologiyaga oid (asosan talabalar uchun q llanma tariqasida k pgina asar yozganlar), ularda ruh haqidagi metafizik mulohazalar emas, balki tajriba qilib k rish mumkin b lgan ba'zi psixik hodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy rinni egallagan edi. Masalan, kiyevlik olimlar inson aqliy faoliyatida tashqi tajribaga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina r y berishi mumkin, deb hisobladilar. Lokkdan 45 yil oldin (1690-y.) Innekentiy Gizel asarida quyidagicha qoida yozilgan ekan: «Agar sezgilardagi narsalar b lmaganda edi, intellektda (inson aqlida) hech narsa b lmas edi».

Endi shu narsa ma'lumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200 yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani q ydilar va uni hal qilishga intildilar. Innekentiy Gizelning talqin qilishicha, sezgi organlarining maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi (obyekt) predmet va hodisalarning ta'sir etishi tufayli paydo b lgan, Kiyev faylasuflarining asarlarida monokulyar va binokulyar k rish haqidagi, xotira tasawurlari va xayol tasawurlarining farqlari haqidagi, emotsiyalarning fiziologik asoslari haqidagi, iroda va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashishidan rivojlanishi haqidagi masalalar ham talqin qilingan.

Kiyev akademiyasining olimlari Dekart ta'siriga berilmadilar, hayvonlarda ham ruhiy hayotning borligini ta'kidladilar. Ular inson psixikasining hayvon psixikasidan muhim farqiga t xtalib, insonga nutq va aqli iroda xosdir, deb ta'kidladilar.

Moskva—Slavyan—Grek—Latin akademiyasida quv ishlari (xususan psixologiya b yicha ham) Kiyev—Mogilyan akademiyasi namunasida tkazildi.

Psixologiyaning dastlabki kurslari loannikiy Lixud tomonidan asosan Aristotel, Ioan Damaskin va Foma Akvinat ruhida yozilgan edi. Keyin-

chalik (taxminan 1700-yillarda) Feofilakt Lopatinskiy va boshqalarning asariarida Dekart, Volf, Leybnits va dastlabki empirik oqim psixologlarining ta'siri k zga tashlanadi. F. Lopatinskiy zining ruh haqidagi mulohazalarida ovqatlanish haqida, qon aylanish haqida, temperament haqida va turii yoshdagilarning xususiyatlari haqidagi ta'limotni bayon qiladi. Tashqi va ichki hislami tekshirishga alohida e'tibor beriladi.

Psixologiya kurslarida asosiy rinni ruh, aql va iroda haqidagi boblar ish ol qilgan edi.

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlariga kelib, Moskva hamda Kiyev akademiasining olimlarida rta asr ratsionalistik psixologiyasidan faqat inson psixik hayotiga oid barcha hodisalarning ayri jismaniy substansiyasi hisoblangan ruh haqidagi ta'limot qoldi, xolos. Bu idealistik psixologiya edi. Biroq, XVIII asr rus psixologiyasida materialistik qarashlar tashkil topa boshlaydi. sha zamon materialistik psixologiyasining eng k zga k ringan vakillari M.V. Lomonosov hamda A. P. Radishchevlaridir.

M.V. Lomonosov (1711—1765) zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi va bir qancha hodisalarni materialistikjihatdan tushuntirdi. Masalan, sezgilarning manbai sezgi organlarimizga tashqi predmetlarning flzik ta'sirotidir, deb k rsatdi. U sezgilar inson tomonidan atrofdagi olamni bilishning shartidir, chunki ular inson ongiga bo liq b lmagan holda mavjud b lgan moddiy predmetlarning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisobladi.

Lomonosov z zamonasida keng tarqalgan sezgilar sohasidagi, «bir-lamchi va ikkilamchi sifatlar» haqidagi ta'limotga qarshi chiqdi.

Uning ta'limotiga k ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar y q. Bizning barcha sezgilarimiz obyektivdir.

A.P. Radishchev (1749-1802) asosan inson tabiatini tushunishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan ham miyadan ajratib q yishga, nutqni tafakkurdan ajratib q yishga qarshi chiqdi.

U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai hissiy idrok qilinadigan olamdir, deb ta'kidladi. «Ruh tan bilan birgalikda smaydimi, uningbilan birga ul ayib mustahkamlanmaydimi, uning bilan birga s lib tmaslashmaydimi? Sen barcha z tushunchalaringni hisdan olmaysanmi?» — deb yozgan edi u. Miya — psixikaning moddiy asosi, busiz inson aqlli mavjudod b Ia olmaydi.

Radishchev inson ongining taraqqiyotida nutqning katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan, nutq «fikrlarni bir joyga t plash vositasidir; modomiki, narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi fikr s zlar bilan ifodalanmas ekan, u bi^ning aqlimizga yotdir va busiz bizning aqlimiz ishga solinmaydi*.

XIX asrning boshidan boshlab maorifning sish bilan psixologiya bilimlari sistemasida empirik psixologiya hukmron mavqeini egallay boshladi, buning ichida esa materialistik olimlar tez sa boshladi.

XIX VA XX ASRLARDA PSIXOLOGIYA TARAQQIYOTI

XIX va, ayniqsa, XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni raganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning alohida yangi sohalarida paydo b ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlandi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi, bu kurashning yutuqlari esa falsafaning tantanasi va mustahkamlanishi uchun idealizmga qarshi umumiy kurashning vositasi b lib qoladi.

Assotsiativ psixologiya

Bekon va Gobbsdan boshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, Bekon bilan Gobbs tasawur hamda sezgini shunday elementiardir, deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birikishida b ysunadigan qonunlarni topishga intildilar. Masalan, Gobbs psixik hodisalar intilish va qochish qonuniga b ysunadi, deb hisoblagan.

XVIII asming ikkinchi yarmida ingliz psixologlari Yum va Gartli har xil psixik hodisalar va elementlar oya tasawurlaming yaxlit b lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi taMimotni ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday taMimot bir vaqtda idealistik, ham materialistik y naliushda paydo b ldi. Idealistik y naliushning vakili (va umumanassotsiatioqimningasoschisi) David Yum (1711—1776) edi. Uning ta'limotiga k ra, ongning barcha murakkab hodisa va mahsullari va zining «men» ekanligini (z- zini) anglash, zaro tashqi bo lanishlar — assotsiatsiyalar toilan bo langan «tasawur birikma!ari» dir, xolos.

Materialistik oqimning vakillari David Gartli (1705-1757) va uning shogirdi Jozef Pristli (1733—1804) edilar. Ular assotsiativ tasawurlarni miyadagi fiziologik bo lanishlarga tenglashtirib q ydilar. Gartli psixologiyagn ruhning fizikasi deb qaradi.

Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebranishlaridir, deb jar soldi. U psixik va fizik hodisalar rtasidagi prinsipial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoiyyati tarkibidagi muhim roli haqida ta'limot XIX asrda juda keng tarqaidi. Empirik psixologiya-ning ichida «assotsiativ psixologiya» deb atalgan alohida oqim paydo bo'ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mobaynida hukmron mavqei egallab qoldi. XIX asrda assotsiativ psixologiya tarafdorlari Angliyada Jems Mil (1773-1836), Jon Styuart Mil (1806-1873), Aleksandr Ben (1818-1903), Gerbert Spenser (1820-1903) edilar. Bularga Fransiyada T. Ribo (1829—1916), Germaniyada Teodor Sigen (1862—1950) larni va qisman Yulius Ebbingauzni (1850-1909) ham kiritish mumkin.

Assotsiativ psixologiya vakillari barcha murakkab psixik jarayonlar (xotira, tafakkur va nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik elementlar bilan bog'lanishidan va ularning nusxasi bilan bog'lanishidan hosil bo'ladi, deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assotsiatsiyalarning qonunlariga binoan, zaro mexanik bog'lanishlar bilan birlashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo'yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarning jonlanishidir. Assotsiatsiyalarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlarning assotsiatsiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavurning assotsiatsiyaga binoan bog'lanishidir. Bunda ongning boshqa momentlari yoki q. Xulosa chiqarish ikki yoki bir qancha hukmlarning assotsiatsiyasidir, bulardan ham assotsiatsiya bilan bog'lanishidan yangi hukm hosil qilinadi, ya'ni xulosa chiqarildi. Tushunchalar ham sezgi va tasavvurlarning bir qancha zaro bog'lanish tasavvurlar bilan bog'lanishidan assotsiatsiyasi (bog'lanishi)dir, deb ta'riflanadi.

Assotsiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq bu «ikki elementning» mustahkam assotsiatsiyalari bilan bog'lanishidir. Bir tomondan, sezgi va tasavvurlarning ma'nolari bilan, ikkinchi tomondan, esa sezgi va tasavvurlarning narsalar bilan birikishidir. Gap va sezgi va tasavvurlarning haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati tufayli hosil bo'ladi, «ohang va shovqinlar»dan va bu faoliyat natijasida harakat va holatni sezishdan, ya'ni eshituv va kinestetik yoki nutq ta'sirotdan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala sezgi va tasavvur elementlari ham zaro mustahkam assotsiatsiyalar bilan bog'langan, deb ta'kidlaydi Ebbingauz. Nutq jarayonlarida, ya'ni fikrning shakllanishida, fikrni zgalarga bayon qilishda va zgalarning fikrini zlashtirishda assotsiativ jarayonlar, alohida tasavvurlar, xususan sezgi va tasavvurlarning asosiy elementlari bilan bog'lanishidan harakat (kinestetik) tasavvurlar bilan tovush tasavvurlari o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'ladi. Nutq maxsus funktsiya sifatida tafakkur bilan tashqi — assotsiativ bog'lanishlardan tashqari hech qanday munosabatda bo'lmaydi.

Bu psixologlarning ta'limotiga k ra, diqqat ongimizda qolgan barcha lasawuriarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasawurlar guruhining hukmron b lishi biian izohlanadi, emotsiyalar xush va noxush hislarni anglash bilan birlashgan sezgi hamda tasawurlarning yi indisidir va hokazo. Assotisionistlar inson shaxsining zini ham z tanasini sezishga va shunga mos kcladigan tasawurlarga («tasawurlar birikmasi»ga) asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari deb tushundilar. Assotsiativ psixologiya vakillarining xizmati shundan iboratki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya'ni tafakkur, nutq, va irodalarni tajriba asosida (asosan z-zini kuzatish y li bilan) rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assotsiativ psixologiya vakillari va boshqa psixologlarning bu ta'limoti amalda zining yaroqsizligini k rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assotsiativ jarayonlarga tenglashtirib q yish mumkin emasligi ma'lum b Idi.

Tafakkur jarayonini har tomonlama analiz qilish shuni k rsatdiki, tafakkurda mavjud b lgan ba'zi momentlarni tasawurlarning oddiy assotsiatsiya y li bilan oddiy bo lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu momentlar bilan tafakkur oddiy assotsiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assotsiativ jarayonda, avvalo, tasawurlar harakatini k ramiz, bunda ongimizda yangidan hosil b lgan har qanday tasavur awalgi tasawurlar yoki idrok tufayli hosil b ladi. Lekin bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo b lgan tasavvurlar z y lida har xil y nalisthga ega b lishlari mumkin.

Birinchidan, tafakkurda ham albatta, tasawurlar yoki boshqa psixik mahsullarning harakati sodir b ladi. Lekin bu yerda bu harakat awalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir b lmasdan, balki dastawal q yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi hamda boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvofiq y naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni hamma vaqt birorta masalani hal qilishga y naltirilgan b ladi.

Ikkinchidan, assotsiativ jarayonlar esa passiv jarayonlnrdir. Assotsiativ qonunga binoan tasavvurlar harakati g yo z- zicha r y beradi, bu harakat oldindan belgilanmasdnn, ongli kuch sarflamagan holda boraveradi. Agar tasawurlarning assotsiativ oqimida faollik b lsa ham, u beixtiyor faollikdir.

Bu rindagi beixtiyor faollik shaxsning emotsional holati bilan yoki mavjud tasawurlar tufayli r y beradigan emotsional momentlar bilan belgilanadi.

Tafakkur esa, aksincha, oldindan ongli kuch (diqqat) sarflash y li bilan sodir b ladigan faol jarayondir. T ri, tafakkur jarayonlaridan ham passiv moinentlar b ladi, lekin ular bu rinda faqat q shimcha va

yordamchi ahamiyatga ega boʻladilar. Passiv momentlartafakkur mohiyatini belgilab bermaydilar, ular birlamchi emas, balki ikkilamchidir, kichik pincha aqliy taraqqiyotning yuksak bosqichlarida paydo boʻladilar.

Uchinchidan, assotsiativ jarayonlarda faqat esga tushirish tajribadan hosil boʻlgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa koʻchirishgina bordir. Tasawurlar assotsiatsiyasi faqat reproduktiv (takrorlovchi) jarayondir. Bu jarayonlar ongimizda yangi mazmun hosil qilmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir.

Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega boʻladi. Bu yangi mahsulot obyektiv borliqning shunday momentlarini aks ettiradiki, bu momentlarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, binobarin, tasawurlarda ham takrorlash mumkin emas.

Eksperimental psixologiya

Maʼlumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gurillab oʻsishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo boʻlgan eksperimental metodning keng qoʻllanishiga fanning bunday oʻsishiga yordam berdi.

XVII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq, psixologlar oʻrtasida psixik hodisalarni oʻrganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emasmi, degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala boʻyicha faylasuf Kant oʻz fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning oʻtkazilishi mumkin emas, chunki psixik hodisalarni oʻlchash mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

Psixik hodisalarni oʻlchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning oʻtkazilishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841) ijobiy fikr aytdi. U «psixologiyada matematikani tatbiq qilish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning oʻlchishi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasawurdir, qolgan barcha jarayonlar — hissiyot, iroda, tasawurlar kombinatsiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruhiy holatlar doimo oʻzgarish jarayonida boʻladilar. Tasawurlarning bu doimiy oʻzgarish va almashish jarayonida maʼlum darajada doimiylik qonuniyati bor. Bu doimiylik miqdori tomonini oʻlchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tatbiq qilish mumkin.

Gerbart garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan boʻlsa ham, lekin uning oʻlchishi bu metoddan foydalanmadi.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish b yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878) va fizik Fexner (1803-1887)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi — sezgilarning zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni q z atuvchi taassurotlar ta'siridagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi q z atgich logarifmasiga proporsionaldir degan psixofizik qonunni kashf etadi. Veber va Fexnerlar tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo b lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi b lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, z- zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi obyektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832—1920)ning ishlart katta ahamiyatga ega b ldi. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va z- zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va lchash metodlarini zarur deb topib, psixotogtyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib q ydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar b lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni q z atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

Vundl 1879-yili birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini kashf qildi.

Oradan k p vaqt tmasdan (1881) u Berlin universiteti huzurida Eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shu ullanagan masalalardan biri sha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil tkazgtchga t plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilinganga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o"ylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga b lingan yoy atrofida harakatlana-di va har bir maMum vaqtdan keyin shin irlaydi. Bu psixologik eksperimentlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa tur izish uchun Vundt q shimcha vosita silaiida yondosh fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, milologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumoilardan foydalalanish zaruriyatini ilgari surdi.

Leyptsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham, jumladan Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asming oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda — Bexterev, Odessada N.N. Langerlar tomonidan shunday laboratoriya ochildi. 1911-yil Moskva universiteti huzurida maxsus kiritilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida Eksperimentaal psixologiya instituti tashkil qilinadi.

Professor A.F. Lazurskiy (1874—1917) tomonidan eksperimental metodning alohida turi - tabiiy eksperimental metodning alohida turli tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini oʻrganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyoti-ga juda unumli ta'sir ko'rsatdi.

Bu metodning yordamida oddiy kuzatish yoki ta'limni kuzatish yoki bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bo'lmagan fikrlar ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar jarayonidagi bo'lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgilar, idrok, diqqat, xotira sohasidagi ba'zi bir qonuniyatlarni ochilgan.

Eksperimental analiz yoki bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida — qiziq tarbiya ishlarida, tibbiyotda, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltirdi.

Genetik psixologiya

XIX va XX asrlar psixologiya fanining yutuqlari uchun eksperimental metod bilan birgalikda unga taraqqiyot tamoyilining kiritilishi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Taraqqiyot yo'li, xususan ruh haqidagi ta'limdagi taraqqiyot yo'li qadimgi zamon mutafakkirlarining ko'pchiligi (Geraklit, Efnssk va boshqalar) tomonidan aytilgan ideyadir.

Yangi zamonda esa (XVIII-XIX asrlarda) bu yo'lni nazariy jihatdan Fridrix Shelling (1775-1854) va, ayniqsa, Gegel falsafasida ishlab chiqilgan edi. XIX asrning boshlaridan boshlab Ch.V.Darvin (1809—882) va Gekke) (1834—1918) Jarning *asar*)an tufayli taraqqiyot yo'li biologiya-

ning tamoyili b lib qoldi. Falsafa va tabiatshunoslikdagi umumiy y nali sh ta'sirida psixologiyada ham psixik hayot hodisalarini r ganishda genetik tamoyil qaror topadi. Bu lamoyit inson hamda hayvon, katta yoshdagi kishilar hamda har xil yoshdagi bolalar psixik hayotining xususiyatlarini yaxshi tushunish zaruriyati bilan taqozo qilindi. Jamiyatning tarixiy taraqqiyotida inson ongi qanday paydo b ldi va qanday zgarib keldi, degan masala ham zining hal qilinishini talab qilib turavdi. XIX asrning oxirlaridan boshlab, psixologiyaning sohalari — hayvonlar psixologiyasi (zoopsixologiya), tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Zoopsixologiya (hayvonlar psixologiyasi)

Zoopsixologiya — bu hayvonlarning nerv sistemasi taraqqiyotiga, biologik sistematikasiga (hayvonlarning har xil turiga), shuningdek, yashash tartibi xususiyatlariga binoan utarning psixik hayot shakllarini r ganadigan fandır.

Bu psixologiya har xil hayvonlar psixikasini bir-biriga taqqoslab, qiyosiy qilib r gani uchun **qiyosiy psixologiya** deb ataladi. Bu psixologiya psixik taraqqiyotni hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga bo lab r ganganligi uchun u **biologik psixologiya** deb ham yuritiladi.

Hayvonlar xulqini r ganishga b lgan qiziqish juda qadim zamonlardayoq paydo b lgan. Olimlar tomonidan boy maMumotlar t plangan.

Yangi zamonda tabiatshunoslardan J. Lamark (1744-1802) va Ch. Darvin hamda ular evolutsion ta'limoti izdoshlarining asarlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega b ldi.

Zoopsixologiyaning taraqqiyotiga bu fanning Rossiyadagi asoschisi biolog — darvinist V.A. Vagner (1849—1934) katta hissa q shdi. U bir qancha chuqur iimiy asarlaryozgan, shulardan eng muhimlari: «Qiyosiy psixologiyaning biologik asoslari» ikki tomlik, «Biopsixologiya va yondosh fanlar», «Psixik qobiliyatlaming paydo b lishi va taraqqiyosi* 1—9 nashri, «Qiyosiy psixologiyadan etyudlar»dir.

Yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasini r ganishda sobiq sovet tadqiqotchilari ham juda k p qimmatli hissa q shdilar. Masalan, N.Yu. Voytonis (1887—1946) maymunlar aqlini, ularning oriyentirovka qilish qobiliyati va qidirish faoliyatini, «qurollar»dan foydalanishni, t dalanish munosabatlarini r gandi. Voytonisning eng muhim asari «Aql taraqqiyoiining ilk tarixi» (1949) edi.

Ayniqsa, N.N. Ladigina-Kotsning yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologi>asi sohasidagi tadqiqotlari shuhrat qozondi. U maymunlar faoliyatining turli xil shakllarini batafsil tasviriab berdi: hayvon va inson tafakkurining sifat jihatidan farqini r gandi, maymun (shimpanze) va insonbohisi psixikasini taqqoslabtekshirdi, hayvonlarxulqiui r ganishning yangi meiodikasini ishlab chiqdi. Ladigina—Kots tadqiqotlarining nati-

sifatida hozirgacha ahamiyatini y qotmagan. Psixologiya taraqqiyotida P. Blonskiy (1884-1941) ning «Psixologik ocherklar» va L.S.Vigotskiyning (1896-1934) «Tanlangan psixologik asarlari» kabi tekshirishlari katta ringalladi.

Psixologlarning tadqiqotlari inson ongining turli yoshda rivojlanishi uning hayot sharoitlariga bogliq ekanligini ko'rsatdi. Bu rivojlanishning hal qiluvchi omirlari ta'lim va tarbiya, shuningdek, rivojlanayotgan odamning shaxsiy faoliyatidir. A.A. Smirnov, A.N. Leontev, N.D. Levitov, N.A. Menchinskaya, A.A. Lyublinskaya, D.B. Elkonin, L.I. Bojovich, M.V. Zaporozets va boshqalarning ishlari xuddi mana shu yo'nalishda bormoqda.

XIX ASRDA VA XX ASR BOSHLARIDAGI PSIXOLOGIYANING UMUMIY XARAKTERISTIKASI

XIX va XX asrdagi psixologiya - bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX asrda va XX asrning boshlarida taraqqiyotining eng yuqori chiqqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Uning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilganday, psixologiya fanining maxsus yo'nalishlari va metodlariga bogliq bo'lgan bir qancha shoxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, volyuntarizm, geshtal psixologiya va freydzizmlar edi. Assotsiativ psixologiya haqida yuqorida gapirildi.

Intellektual psixologiya - bu psixikaning asosiy eiementi va psixologik faoliyatning asosiy funksiyasi aqlli intellektdir, deb hisoblaydigan yo'nalish. Intellektualistlarning fikricha, turli-tuman psixik jarayonlar, shu jumladan emotsional va iroda jarayonlari ham sezgi, tasavvur va tushunchalarning qo'shilishidir, deb tushuntiriladi. Assotsiativ psixologiyaning vakillari intellektualistlarga kiradi, chunki ular ham birlamchi va asosiy element tasavvurlardir, deb hisoblaganlar. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmning eng ko'zga ko'ringan vakili Gerbart hisoblanadi.

Volyuntaristik psixologiya intellektualizmdan farq qilib, psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini, faollanishini, faolligini ilgari suradi. Barcha murakkab psixik jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy faolligi deb talqin qilingan.

Volyuntaristikpsixologiyaning vakillariCLipps (1889—1941) G. Myunsterberg (1863—1916) edilar. Vilgelm Vundt ham, garchand irodaning asosi hislardir, deb hisoblagan bo'lsa ham volyuntarist edi.

Freydizm — bu z nomini Avstriya nevropatologi va psixologi Zigmund Freyd (1856—1939) nomidan olganb lib, psixologiya va nevropatologiyadagi aihoda y n alishdir.

Freyd ta'limotiga k ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratiigan tu ma, ongsiz mayl (instinkt)dir. Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy tamoyillartufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayl t ridan t ri t siladi. Shuning uchun ham ba*zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayl bilan anglab tu ilgan vaziyat rtasida ichki nihiy konflikt (t qnashuv) paydo b ladi. Bu t qnashuvlarba'zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Kishilik jamiyatida k pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyoti jara-yonida bu tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga aqliy va ijodiy faoliyatga qaratiladi va sarf etiladi. Hayotning yuksak sohasiga energiya-ning shu tariqa k tarilishini sublimatsiya deb ataladi. Freydning ayrim shogirdlari uning ta'limotiga ba'zi bir zgarishlar kiritganlar. Masalan, Adolf Adler (1870—1937) fikricha, psixik hayotning asosini, seksuat (j>n-siy) mayl emas, balki ustunlikka, hokimiyatga, boshqa kishilar ustidan hukmronlik qilishga b lgan tabiiy mayl tashkil qitadi.

Geshtalt - psixotogiya, yoki boshqachasiga struktura, yaxlit psixologiya. Bu y n alishning asosiy vakillari X. Erenfels (1859-1932), V. Kelter (1887), K. Kofka(1886-1941) lardir. Bu psixologlar barcha murakkab psixik jara-yonlar elementar hodisalardan — sezgilardan tarkib topadi, deb hisobtagan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqditar. Geshtalt psixologiyaning vakillari bu ta'limotga qarama-qarshi laroq, har bir psixik hodisa yaxlit obrazdir, yaxlit struktura - Geshtaltdir degan nazariyani ilgari surdilar. Harbirpsixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yi indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlarning yi indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, aksincha, butun (yaxlit struktura) qism va elementlarning xususiyatlarini belgilab beradi.

Bu psixik strukturaning yaxlitligi nazariyasi, awalo, idrok faktlari asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok — bu sezgilarning yi indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlanadi. Psixik mahsullar va strukturalaming yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida y n alish va oqimlar, bir qancha umumiy xususi-yatga ega b lgan holda (ayniqsa, eng muhim momentlarda) «Empirik psixologiya» degan umumiy nom ostida birlashdilar.

Psixologiyaning predmeti va metodtarini bir xilda tushunish bu bar-cha oqimlarning birtashuviga sababchi b ldi.

«Empiriklar» psixologiyani ruh haqidagi fan deb emas, «ruhiy hodi-salar», yoki «ong hodisalari», yoki b lmasa faqatgina ong haqidagi fandır.

deb ta'rifladilar. Bu «ruhsiz» psixologiyadir (N.N.Lange). «Hech qanday metafizikasiz psixologiyadir* (A.I.Vvedenskiy).

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan raganish predmeti sifatida ruhni inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan xoli b lish y lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuzatish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga k chirilgan bu metod ichki tajriba sifatida, z- zini kuzatish (introspektsiya) sifatida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya obyektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalangan: psbdk hodisalar har xil maxsus asboblar yordami bilan maxsus laboratoriyalarda rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixoiogiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologlar tomonidan eksperimentning tatbiq qilinishi tufayti inson psixologiyasi sohasida boy materiallar t plagan. Bu materiallarning k pchilik qismi hozirgacha ham z ahamiyatini y qotmagan (masalan, Vundt va Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohalarida foydali b lib chiqdi.

Empirik psixologiyadagi idealizm

z- zini kuzatish metodi empirik psixologiyaning asosiy metodi edi. Obyektiv kuzatish va eksperiment metodlari esa ikkinchi darajali rin egalardi: ular faqat psixologiyadagi asosiy metod - z- zini kuzatish natijalarini aniqlashga yordam beruvchi metodlar deb hisoblanardi. Shuning uchun ham «ong hodisasi», «ichki tajriba» (insonning subyektiv kechirik)larini z obyekt deb bilgan empirik psixologiya k pincha z- zini kuzatish metodidan foydalangan, shu sababli yana «subyektiv psixologiya» deb nom olgan. Shu jihatdan empirik psixologiyaning uning subyektivizmi bilan bo langan eng muhim kamchiliklaridan biri idealizm va dualizm edi.

Empirik psixologiyaning vakillari bu oqim paydo b lgandan boshlaboq, ruhning zini ilmiy raganish predmeti sifatida olishni rad qildilar va ruhning asl mohiyati haqida fikr yuritishdan, bu masalani hal qilishdan bosh tortdilar. Lekin, «ruhiy hodisalarni», «ong hodisalarini»

rganishni asosiy vazifa qilib olgan psixologlar z ishlari jarayonida taqozo qilingan: bu ruhiy hodisalarning zi nima, ularning fizik hodisalardan farqi nimada va ular inson organizmidagi fiziologik jarayonlar bilan qanday munosabatda b ladilar, degan savollar bilan t qnash keldilar va bu savollarga javob berishga majbur b lib qoldilar.

Empiriklar subyektiv metod (z- zini kuzatish)dan olingan natijalarga asoslanib, psixik hodisalarni tasvirlab va analiz qilib, bu hodisalarni fizik hamda fiziologik hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bu taqqoslashlar natijasida ular odatda, taxminan quyidagicha xulosalar chiqaradilar.

Psixik hodisalar z xususiyatlariga k ra fizik hamda fiziologik hodisalardan farq qiladi, masalan, psixik hodisalarfazoviyjismolaremas (ya'ni, ularning uchburchak, kvadrat kabi geometrik shakllari b lmaydi); ular o irlik, rang singari boshqa fizik xususiyatlarga ham ega emas, shunga asoslanib, empirik psixologiyaning vakillari psixik hodisalar fizik va fiziologik jarayonlardan tubdan farq qiladi, deb hisobladilar. Psixik hodisalar moddiy emas, balki ruhiydirlar. Modomiki, psixik hodisalar z tabiatiga k ra moddiy emas ekan, u holda ularning negizida qandaydir moddiy b lmayan alohida substansiya b lsa kerak, dedilar, ya'ni alohida moddiy b lmayan substansiyadan iborat b lgan ruhning mayjudligiga ishonadilar. Masalan, Jems empirik psixologiya vakillari haqida gapirar ekan (uning zi ham shularga mansub edi), ular ongni rगतayotganlarida, ruhning zini emas, balki sochilgan substansiya ruhdan tarqalgan aks-sadoni g yo uning zo-hirini uzoqdan ovlayaptilar deb e'tirof etadi. Vundt materiya tabiatshunoslikning yordamchi tushunchasi b lgan materiya singari, ruh ham psixologiyaning yordamchi tushunchasidir, deb hisobladi, Vundt faqat ruhning substansionalligini dolzarblik bilan almashtiradi, xolos.

Shunday qilib, empirik psixologiya dastlab ruhni rğanish obyekt sifatida olishni rad qilgan b lsa ham, lekin keyinchalik uning eng yirik vakillari oqibat-natijada z nazariy mulohazalariga asosan ruhni tan olish-gacha bordilar. Empirik psixologiyaning vakillari ongni uning moddiy asosidan, vnson faoliyatidan ajratib q ydilar.

Bu psixologiya vakillarining psixik hodisalarni qanday b lmasin materialistik talqin qilishdan chetlashishga intilganliklari, materializmga har qanday yaqinlik shubhasidan tashqarida b lishga intilganliklari (masalan, Jems) empirik psixologiyaning tamomila idealistik maqsadlarni k zlaganidan dalolat beradi. Ularning har biri, hattoki psixologiyaning vazifasi materializm bilan kurashdan iborat, deb bilganlar.

Rossiyada ham empirik psixologiya idealizm bilan su orilgan edi. Rus psixologiyasidagi bu y naliqning vakillari N.Ya. Grot, A.N. Vvedenskiy, Lopatin, Losskiy, Frank va boshqalar edilar.

Ayniqsa, sha vaqtda katta eksperimental ishlarni amalga oshirgan engyirikpsixologiya institutining tashkilotchisi prof. G.I. Chelpanov nomi shuhrat qozongan edi.

Empirik psixologiyadan asosan idealistik falsafani asoslash va materializm bilan kurash uchun foydalanilardi. Oliy, rta va pedagogik quv yurtlarida psixologiya qitish ishlari ham idealistik ruhda olib borilardi.

T ri, empirik va eksperimental psixologiyaning bir qancha namo-

yandalari (masalan, N.N. Lange, A.F. Lazurskiy) psixologiyani hech qanday falsafiy nazariyalar bilan bo'lasmasdan, psixologik tajriba dalillaridan hech qanday falsafiy xulosalar chiqarmasdan oyoqqa turib o'z izishga urindilar; boshqalari esa (masalan, A.P.Nechayev) empirik psixologiya dalillarini bevosita pedagogik amaliyot bilan bo'laslashga intildilar. Aslida esa ulaming hammasi idealizmni tarqatib qildilar.

Empirik psixologiya psixik hodisalarni tasvirlash va analiz qilish asosida materializmning yaroqsizligini isbotlashga, shunday qilib idealistik falsafani fanga qarshatib asoslashga urindilar.

XIX ASR PSIXOLOGIYASIDA MEXANISTIK (VULGAR) MATERIALIZM

XVUI asr fransuz materializmiga qarshagan materialistik ta'limot XIX asrda ham bir guruh nemis tabiatshunoslari - Byuxner (1824-1899), Fogt (1817—1895) va Moleshott (1822~1893)lar tomonidan davom ettirildi. Bularning hammasi psixikani aynan fiziologik jarayon deb tarqifladilar, fikrni materiya harakatining alohida turi deb hisobladilar. Masalan, Moleshott tafakkurga ta'rif berib shunday deydi: «Fikr harakatdir, miya moddalarining birinchi almashishidir. Tafakkur masofa egallovchi jarayondir, tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, darajalar uning bu xususiyatini shunchalik orttiradi».

Fogt psixika haqida va psixikaning kelib chiqishi haqida o'zining fikrini «Fiziologik maktublar»da quyidagi formula bilan ifodalaydi: «Men bilmaymanki, loqaq ozgina bo'lsa ham mantiqiy ravishda mulohaza yuritadigan har bir tabiatshunos, albatta o'z jigarga nisbatan, siydik buyrakka nisbatan qanday munosabatda bo'lsa, fikr ham bosh miyaga nisbatan xuddi shunday munosabatdadir, degan e'tiqodga keladi». Fogtning bu qoidasida Kabanisning qarashlari qaytadan takrorlangan. Bu formula Fogt, Moleshott va Byuxnerlarning yagona frontida jon-jahdi bilan himoya qilindi va ular dunyoqarashining asosiy qismini tashkil qildi. Byuxner shu pozitsiyani himoya qilib, o'zining «Kuch va materiya» degan mashhur kitobida shunday deb yozadi: «Jigarsiz o'z, buyraksiz siydik bo'lmagani singari, substansiyasiz fikr ham bo'lmaydi, psixik faoliyat miya substansiyasining funksiyasi yoki bajaradigan tabiiy vazifasidir».

Byuxner, Fogt va Moleshott hamma psixik jarayonlarni materiya harakatining barcha boshqa shakllari qatoridagi faqat jismiy, moddiy jarayondir deb tasviriadilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlarga aynan tenglashtirib qo'ydilar.

Ular murakkab psixik hayotni haddan tashqari soddalashtirib yuborib, unga mexanik tus berdilar, shuning uchun ham ularning talimoti vulgar materializm deb nom oldi.

Aslida, XVIII asr fransuz materialistlari singari XIX asr vulgar materialistlari ham psixologiya tomonidan tekshiriladigan masalalar (ovqat hazm qilish, qon aylanish va nafas olish masalalari qatorida) fiziologiya tarkibiga kiradi, shuning uchun ham psixologiyaning ilmiy fan sifatida mavjud bo'lishi ortiqchadir, deb hisobladilar.

Biroq, psixikaning kelib chiqishi va mohiyatini soddalashtirib mexanik tushuntirish fiziologiya fani aniqlagan ma'lumot va isbotlarga mutlaqo zid edi.

Bu materialistlarning fikrlari keng tarqalganligiga qaramasdan, faqat faylasuf-idealistlar va psixologlar (VJems) tomonidagina emas, balki fiziologlar (masalan, Veber, Fexner) tomonidan ham qattiq tanqid qilindi.

XIX ASR RUS FANIDA PSIXIKANI MATERIALISTIK TUSHUNISH

Rus revolutsiya demokratiyasining vakillari Belinskiy, Gersen, Chernishevskiy va Dobrolyubovlar idealizmni, xususan idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yildan bordilar. Bu mutafakkirlar ziarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarning prinsiplariga tayandilar.

Revolutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning zaro munosabati haqidagi ta'limotda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811-1848) borliqning, dunyoning negizi materiyadir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavhum aqliy tasawurlar, — deydi, V.G. Belinskiy, — miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir*».

Hamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida ro'yo beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan bexabar fiziologiya qanchalik asossiz bo'lsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir».

Belinskiy ong materiyaning mahsulidir, deb gapirar ekan, ong mazmunining rivojlanishi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin jamiyat uni shakllantiradi va ta'lim beradi*».

A. V. Gersen (1812-1870) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmidan ajratib qo'ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika — bu materiyaning mahsuli — u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib

b Imaydi. Ongni tabiatdan, tanadan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavur qilish mumkin emas.

«Ong, - deb yozgan edi A.I. Gersen, - tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat taraqqiyotining yuksak darajasidir». «Ongni uning moddiy asosi bilan miyadan ajratib bo'lmaydi. Yuksak qobiliyatlar organi bilan miyani o'z faoliyatini bajarish borasida olib qaralganda, tabiatdan tabiatga ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o'rganishda demakki, psixologiyaga — olib keladi»,— deb yozadi u.

Shu bilan birga Gersen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi fikrini aytib, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning kuzgudagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o'z tabiatiga kuzguga o'xshashdir, deb tushunadi.

Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va garmonik rivojlantirish vazifasidan iborat bilan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi.

Gersen dialektik materializmga chinakam yondoshdi.

N.G.Chernishevskiy (1828-1889)ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba — materiya yotadi. Psixika, inson ongi rivojlanayotgan materiyaning mahsulidir. Chernishevskiy inson tabiatini dualistik tushunishga va shunga asosan inson ongining uning miyasiga bo'lgan ta'rif emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning modddan tashqari ke'ib chiqishini inkor qilib, Chernishevskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yolg'irligi bilan paydo bo'lishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshottlarning yolg'irligi bilan xatolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, moddiy substrakt bilan miyani ongning yolg'irligi bilan aynan tenglashtirib qo'yishdan uzoqda edi,

«Inson tabiati yagona bo'lishi bilan birga,— deb yozadi u,— biz unda ikki xil hodisa — moddiy deb ataladigan hodisalarni (inson ovqat yeydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni inson yolg'irlaydi, his qiladi, xohlaydi va shu kabilarni kuzguga o'xshashdir».

U «fikriming jisimiy shakli yolg'irligiga qattiq ishondi».

Dobrolyubov (1836-1867) Chernishevskiyning safo doshi bo'lib, zamonasidagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi.

Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yolg'irligi. Butun mavjudot harakatdagi va kuzgudagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u yolg'irlidan bor bo'lmaydi, bordan yolg'irl bo'lmaydi, faqat o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

«Aslida hech narsa yolg'irl bo'lib ketmaydi, — deydi Dobrolyubov, — faqat shakllar, shaxslar o'zgaradi, xolos».

«Inson, — deydi Dobrolyubov, — tabiatning bir qismidir, mavjudod-

larning eng mukammalidir, taraqqiyotning koinot tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir.

Dobrolyubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasi-ning reaksion idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U insondagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrolyubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qiyaslagan vulgar materialistlar — mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iboratdir, deb isbotlashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yiqitishga qo'lingizni qo'ymang. Inson ruhiy tomonining qo'lingizni qo'ymang. Inson ruhiy tomonining qo'lingizni qo'ymang. Inson ruhiy tomonining qo'lingizni qo'ymang».

Dobrolyubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uydirma nazariya va tajribaga bog'lanmagan aprior sxemalarga yopishib olmasdan, ularning hukmlarida faktlarga tayansagina, ularning dunyo haqidagi fikri va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdirdagina, insonni qutqarib turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini aniqlash mumkin ekanligini isbotlashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» I.M. Sechenovning (1829-1905) dunyoqarashi revolyutsion demokratlar vakillarining, ayniqsa, Chernishevskiyning ta'sirida tarkib topdi.

1863-yil uning «Bosh miya reflekslari» degan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o'z sha'xsiy zamon fiziologiyasining ilmiy yutuqlariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo'lgan ruhning namoyon bo'lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dadillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chernishevskiy va undan oldin maydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj toptirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayonlar,— degan edi Sechenov,— bu bir xil tartibdagi hodisalar, bir-biriga yaqin, real dunyoga xos bo'lgan hodisalardir*». Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari, — deb yozadi u, — zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». Shuni isbotlashni u zining vazifasi deb bildi.

Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funksiyalari bo'lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini aniqlash iborai deb hisoblaydi. «Ilmiy psixologiya, — deb yozadi u, — zining butun mazmuni e'tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qator ta'limotlardan iborat bo'lgan narsa bo'lgani mumkin emas».

Sechenov inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birinchi omili bo'lgan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta'kidadi. «Moddiy

olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladi*.

«Ma'lumki, insonning psixik jarayonlari,— deb yozadi Sechenov,— tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilarham, olimlar ham, tabiatshunolar ham, psixologlar ham psixik jarayonlar haqida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikryuriladilar». «Biroq psixik hodisalarni ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiyaning qo'lidadir*.

Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalari mana shulardan iborat. J.M. Sechenov ta'limotining davomchisi I.P. Pavlov edi. U materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi bo'lgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning zaro munosabatini tushinishda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash XX asrning boshlarida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik materializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizmning eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializmning uchigachiqqan shakli obyektiv psixologiya deb atalgan oqim — «bixeviorizm», ideyalizmning uchiga chiqqan shakli esa «Vyursburg» maktabi psixologiyasi edi.

BIXEVIORIZM (XULQ PSIXOLOGIYASI)

XIX asrning oxirida bir qancha Amerika psixolog va fiziologlari, jumladan, E. Torndayk (1874-1949), J. Uotson (1878-1958), K. Leshli (1890-1958), A. Veys (1879-1931) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Ular, avvalo, bu psixologiya foydalanib kelayotgan zozini kuzatish metodi (subyektiv metod) haqiqiy ilmiy bilimlar bera oimaydi, chunki uning xulosalari subyektiv xarakterga egadir. Haqiqiy ilmiy bilimlar obyektiv va aniq bo'limo i kerak. Psixologiya falsafaga emas, balki hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanmo i va boshqa tabiat fanlari, masalan, fizika, ximiya, biologiya singari, tashqi tajriba dalillari asosida k rilmo i kerak. Shuning uchun ham psixologiya zozini kuzatish metodini ulotqirib tashlashi va faqat obyektiv (tashqi) mctoddan foydalanishi kerak, ya'ni psixik hayotni har kim zozida emas, balki boshqa kishilarda hayvonlarda tashqi kuzatish va eksperiment y li bilan rganmo i kcrak. Psixologiya faqat obyektiv metod qamrab oladigan narsalarnigina, ya'ni tashqi sczgi organlari yordamida idrok qilinadigan narsalarnigina rganmo i kerak.

Psixik hayotni obyektiv melod bilan rganishda, aftidan, ongning subyektiv hodisalari, inson shaxsining ichki psixik kechirmalari (ya*ni, cmpirik psixologiya rganishi lozim dc b hisoblagan hodisalar) qamrab olinmay qolsa kcrak. Obyektiv metod bilan faqat organizmning harakat-

larini, ya'ni mimika, imo-ishoralar, nutq va boshqalarnigina ranganish mumkin. Amerika psixotologiyasidagi bu oqimning vakillari ham psixolog organizmning faqat tashqi ifodali harakatlarini, inson va hayvon xulqiniga ranganmo i kerak, deb da'vo qildilar.

Uotson shuning uchun ham zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagi fan» deb nomladi. «Bixevior» degan s z inglizcha xulq, demakdir. Amerika psixologiyasidagi bu y nali shuning uchun ham «bixeviorizm» («Xulq psixologiyasi») deb ataladi.

Organizmning turli-tuman harakatlarini va umuman hayvonlar hamda inson xulqini keltirib chiqaradigan sabablar nimadan iborat degan savolning tushirishi tabiiydir.

Biz odatda, organizmning harakatlari — mimika, imo-ishoralar, nutq ichki ruhiy kechirishlarning faqatgina tashqi zohiri deb bilamiz. A anaviy — ratsionalistik va empirik — psixologiya ham bizning harakatlarimizning kichikligi ichki psixik kechiriklarning faqat tashqi ifodasidir, deb ta'kidlagan.

Lekin bixevioristlar inson xulqining bunday tushuntirishini ilmiy emas deb rad qildilar. Ularning da'vosiga katta, fizik va qonuniyatlariga baysunmaydigan fiziologik jarayonlar inson xulqiga ta'sir qiyadigan va uni boshqaradigan hech qanday aihida psixik faoliyat yoki ong faoliyatining birlishi mumkin emas.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir kichik zgaralar kichik rinarli rindolinishini xohlarsa (loaqaq aniq, obyektiv metod sifatida birlashtirish ham), u «ong» tushunchasini mutlaqo rad qilmo i kerak. Ong va uning tarkibiy elementlari — bularning barisi quruq gapdan iborat* deb aytgan.

Shuning bilan birga bixevioristlar psixologiyaning oddiy terminologiyasini ham ulotqirib tashlaydilar. Uotsonning ta'kidlashi yana shunday deydi: «sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror kimsa tashqi tushungan holda foydalana olishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham».

Hayvon va insonning har bir harakati tashqi qiyovchilarning ta'siri tufayli rinday beradi. Inson va hayvonning xatti-harakatlari tashqi ta'sirotda berilgan reaksiyalardir, xolos. Bu reaksiyalar tushirish va turmush jarayonida hosil qilingan birlishi mumkin. Tushirish reaksiyalarga reflektor harakatlar (instinktlar) kiradi. Hosil qilingan reaksiyalarga esa harxil malakalar kiradi. Masalan, barcha irodaviy harakatlar nutq va boshqa murakkab xulq shakllari shunday harakatlardir.

Bixeviorizmning asoschisi Torndayk kuzatish metodi va maxsus eksperimentlar o'tkazish bilan hayvontarda (asosan, kalamushlardn) malaka hosil qilish jarayonini rangan. Torndayk hayvonlar psixikasini ranganishdagi xuddi shu obyektiv metodlarni inson psixik hayotini ranganishga ham ko'chirish (tatbiq qilish) mumkin deb hisobladi. Inson xulq reaksiyalar yindisi sifatida bitta emas, balki butun birlashgan ovchilar

sistemasi bilan vujudga keltiriladi. Organizmning javob harakatlari yi indisini (xulqini) r yobga chiqaruvchi barcha q z ovchilarning murakkab yi indisi bixevioristlar situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixeviorizm nuqtayi nazaridan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi q z ovchilarning yi indisini b igan situatsiya bilan belgilanadi. lisonning psixik hayoti butunlay organizm reaksiyalarining yi indisiga tenglashtirib q yiladi. Psixik hodisalar, psixik jarayonlar tushunchalari miga ham an'anaviy psixoiogik tushunchalar hisoblangan sezgi, idrok, iroda, xayol, tafakkur kabi tushunchalar miga ham har xil nom olgan reaksiyaiar ishlatiladi.

Bixeviorizmning nuqtayi nazaricha, psixologiyaning vazifasi, awalo, organizm har xil q z ovchilarni qabul qilib olishga xizmat qiluvchi va shu q z ovchiga javob beruvchi apparat va mexanizmlarni rganishdan iboratdir. Shuning bilan birga, psixologiya muayyan reaksiya tashqi muhitning inson organizmiga ta'sir qilib turgan qanday predmet va hodisalari bilan r yobga chiqarilishini ham rganmo i kerak. Binobarin, psixologiya inson reaksiyalarini faqat tasvirlabgina qolmasdan, balki q z ovchi bilan organizmning javob harakati rtasidagi qonuniy bo lanish va munosabatlarni ham qidirib topishi va aniqlashi, xulqning situatsiyaga bo liqligini belgilab berishi lozim. Bixevioristlarning fikricha, tashqi q z ovchi bilan inson xulqi rtasida qonuniy, faqat mexanik bo lanish bor: q z ovchi (situatsiya) qanchalik kuchli va murakkab b lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchli va murakkab b ladi va aksincha, q z ovchi (situatsiya) qanchalik kuchsiz va oddiy b lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchsiz va oddiy b ladi. Demak, bixeviorizmning asosiy qoidalaridan biri shuki, inson xulqi hamma vaqt muhit bilan qafiy muvozanatda b ladi.

Bixevioristlarning ta'limotiga k ra, inson shaxsi faqat organizm yoki aniqroq qilib aytganda, eng murakkab mashina b lib, u zining barcha (elementar yoki murakkab) harakatlari bilan muhitning shart-sharoitlari va z organizmining strukturasi bilan qonuniy ravishda belgilangan (determinlangan) di r.

Insonning butun faoliyati, uning butun xulqi harakatlardan iborat b igan fizik, mexanik jarayon deb qaraladi: insonning psixik hayoti nerv sistemasida, mushak va ichki sekretsiya bezlarida r y beradigan harakat va zgarishlarga tenglashtirib q yiladi.

Shuning uchun ham, agar empirik (subyektiv) psixologiya ruhning zmi rganishdan voz kechganligi sababli uni ba'zan «ruhsiz psixologiya» deb atagan b lsalari, obyektiv psixologiyani esa «Psixikasiz psixologiya» deb atadilar.

Bixevioristlarning fikricha, psixologiya ham nazariy fan sifatida fizika singari, aniq fan b lmo i kerak. Texnika sohasida fizika qanchalik ahami-

yatga ega b lsa, ijtimoiy tuzum sohasida psixologiya ham shunchalik ahamiyatga ega b lmo i kerak. Uotsonning fikricha, psixologiyaning oldiga shaxs va muhitni shunday tashkil qilish vazifasi q yilmo i kerak-ki, bu bilan jamiyatda oqilona va baxtli hayot kechirish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilgan b lsin>.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, xususan psixologiyaning oxirgi vazifalari insonning yoki butun bir jamiyat (sinf) ning zaruriy xulqini tashkil qilishdan iboratdir. Psixologiya u yoki bu odam, butun bir jamiyat har qanday sharoitlarda ham qanday xatti-harakat qilishini oldindan mumkin qadar aniq va ilmiy jihatdan asoslab aytib bermo i kerak.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, ta'tim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va quvchilar ongiga tarbiyachi yoki qituvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qilishdan iboratdir.

Bu situatsiya (q z ovchilar va stimullar yi indisi) organizmga bevosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli y nalistda shakllantirmo i kerak. Ta'lim va tarbiya jarayonining zi esa, kerakli malakalar (ichki va tashqi harakatlar) hosil qilishga tenglashtirib q yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib q yiladi.

REFLEKSOLOGIYA

Amerika bixeviorizmi bilan deyarii bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida obyektiv y nalist paydo b lib, uning tashkilotchisi professor V.M. Bexterev (1857-1927) edi.

Baxterov ham, bixevioristlar singari, z- zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani subyektiv hamda ilmiy emas, deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimentga asoslanmo i kerak, deb hisobladi. Sirdan turib psixika — ongni kuzatish mumkin b lmayanligi uchun, psixologiya oddiy (tu ma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni rganmo i kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga t ri keladi.

V.M. Bextero v z taMimotini obyektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. Baxterov inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va q shilishi deb hisoblaydi. Masalan, Baxterovning fikricha, inson ongining ijod singari murakkab harakatlari ham ma'lum bir maqsadni k zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yi indisidir, maqsad esa zining tmishdagi tajribasidan yoki boshqalarning tajribasidan olinadi. Bixeviorizmdagi singari, refleksologiyada ham, hissiyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an'anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (sodda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, oriyentirovka reflekslari haqidagi, nutq reflekslari haqidagi ta'limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika sohasi-

dagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsiya, differentsiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar.

Bexteroevning psixik faoliyati haqidagi ta'limoti, aslida, Amerika behavioristlarining ta'limotini takrorlagan edi.

VYURSBURG MAKTABI PSIXOLOGIYASI

XX asming boshlarida Germaniyada Vyursburg maktab psixologiyasi deb atalgan alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu yo'nalishning vakillari O. Kyulpe (1862-1915), K. Byuller (1879-1922), A. Messer (1837-1937), Ax Nartsis (1871-1946) va boshqalardir.

Ular assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va lekshiriluvchilarning z- zini kuzatishlariga asoslangan maxsus eksperimentlar o'tkazish yo'li bilan, yuksak psixik jarayonlarni, asosan, tafakkurni sodda psixik elementlarga sezgilar va tasavurlarga bo'linib qo'yish bu murakkab psixik jarayonlarni shu elementlardan tarkib topadilar, deb ta'lim berish mumkin emasligini isbotlashga intildilar. Bu eksperimentlarning tashabbuskorlari va uyushtiruvchilari bo'lgan Kyulpe, Messer, Byuller hamda boshqalar psixologik eksperimentlarini o'zlarida ustida sinab ko'rganlar.

Ular o'z eksperimentlarining yakunlarini analiz qilib, tafakkur yuritish aniq o'lchash mumkin bo'lgan vaqtni talab qiladi, deb ta'kidlashga intildilar. Biroq, tafakkur jarayonining mazmunini esa «ilintirib olish» ham mumkin emas ekan, bu jarayonning tarkibidagi sezgilarni, tasavvurlarni, so'zlarini va boshqa yaqqol elementlarni «ilintirib olish» mumkin emas ekan. Tafakkur ham, sezgi singari, birlamchi hodisa ekan: u o'z tabiatiga ega bo'lib, tajribaga bo'linib emas, degan xulosaga keldilar.

Vyursburg maktabining vakillari tafakkur funksiyasining birlamchiligi va o'ziga xosligi haqidagi ta'limoti bilan, tafakkur ruhning alohida qobiliyatidir, degan tafakkur hukmidagi sxolastik ta'limotni, ruhni alohida moddiy bo'lmagan mohiyatdir, deb ta'riflovchi metafizik ta'limotni faqat boshqa iboralar bilan ifodalagan holda qaytadan takrorladilar, xolos.

Vyursburg maktabining xulosalari psixologiyadagi ta'limotning idealizmining vakillari, xususan, professor Chelpanov tomonidan yuqori baholandi. Chelpanov bu xulosalardan insonda moddiy bo'lmagan alohida substansiya sifatidagi ruhning borligini isbotlovchi eng kuchli dalillardan biri sifatida foydalandi.

Vyursburg maktab psixologlarining asarlari va ularning tafakkurning mohiyati haqidagi xulosalari chet el psixologiyasida, ayniqsa, sovet psixologiyasida qattiq tanqid qilindi. Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari psixologiyada idealizmni mustahkamlashga qaratilgan muvaffaqiyatsiz urinishlardan biridir.

Vyursburg maktabi psixologlari qarashlarining ilmiy jihatdan asossizligi,

bixevioristlar va refleksologtarning qarashlari singari, sovet psixologlari-ning tanqidiy asarlarida ta'limning isbotlangan.

Nazariyotchilar hayvon psixikasi va inson ongining genetik birligi hamda sifat jihatidan farqi haqidagi, inson ongining mehnatda paydo bo'lganligi va tarixiy taraqqiyoti haqidagi ta'limni asoslab berib, psixika va ongni tushunishdagi idealistik va mexanistik qarashlarni mukammal tanqid qilindi. Dialektik materializm namoyandalari inson ongining taraqqiyotida ijtimoiy-tarixiy hayot shakllarining ahamiyatini ko'rsatdilar va tarixda inson ongining faolligini isbotlab berdilar.

Metafizik — psixolog ruh nima degan narsa haqida mulohaza yuritgan. Bunda usulning ziyof behuda edi. Xususan, psixik jarayonlarni tushuntirmasdan turib, ruh haqida mulohaza yuritish mumkin emas: bu yerda progress xuddi shundan iborat bo'limo' i kerakki, ruh nima, degan masalalar haqidagi umumiy nazariya va falsafiy uydirmatami ulotqirib tashtash va ma'lum psixik jarayonlarni xarakterlaydigan faktlarni tushirishni ilmiy zamirida ko'ra bitishga erishishdir.

XX ASR PSIXOLOGIYASI. PSIXOLOGIYANING IDEALIZM VA MEXANISTIK MATERIALIZMGA QARSHI KURASHI

XX asrning dastlabki yillarida psixologiya sohasida ta'limlangan merosni qayta ko'rib chiqish hamda uni haqiqiy ilmiy psixologiya asosida qayta qurish haqidagi masala muhim muammolardan biri edi. Psixologlar oldida shu vaqtga qadar psixologiyada hukm surib kelgan idealistik, empirik psixologiyani har tomonlama qayta ko'rib chiqish vazifasi turar edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqozo qilinar ediki, uning va umuman idealistik falsafaning tarafdorlari ta'limning pozitsiyalaridan birdaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chetpanov ta'limning maqolalarida empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko'rsatishga urindi. Shu vaqtlarda psixologiyadagi mexanistik oqim bo'lgan bixeviorizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo'lib qoldi. Revolutsiyaning dastlabki yitlarida bu oqimlar ancha keng tarqalgan edi. Refleksologiya hatto oliy quv yurtlariga quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3-4 yil mobaynida qitildi, xolos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uclum ham dolzarb ediki, uning vakilhiri ta'limning nazariyalarini sotsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega bo'la otadigan ta'limot, deb da'vo qildilar. Bixevioristlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat

mexanistik ta'limotga muvofiq tushunish asosida yangi pedagogika sistemasini yaratish lozim, deb hisobladilar.

Bu psixologlarning ta'limotiga k r a, mehnat reaksiyalar yoki refleks-larsistemasidir. Pedagogika muhitga moslashish reaksiyalari yoki refleks-iarini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining t liq inkor qilinganligini k ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi birguruh psixologlar idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixoiogiyani dialektik materializm asosida k rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanlari b yicha birinchi Butun Rossiya syezdi b lib tdi. Shu syezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi syezdda yana kuchaytirildi.

1924-yili prof. Kornilov zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va mark-sizm» nomli kitobida birinchi b lib z qarashlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani tanqid qiidi, awalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiiiklariga - inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoldirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir taketgan izdoshlarini (chunki ular psixologiyani re-fleksologiya bilan almashtirmoqchi b Idilar) tanqid qilar edi, ularning in-son xulqida ongining roliga yetarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika — onnga nisbatan qarashlaridagi mexanizmni fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Moskva, Leningrad oliy quv yurtlari va boshqa tad-qiqot muassasalarining psixologlari faol ishtirok etdilar. Mexanistik qa-rashlarning yaroqsizligini k rsatuvchi asarlar nashr qilindi.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiya-ning predmeti — ong haqidagi masala katta rin egalladi.

Bixeviorizm tarafdoriari, Bexterev va uning izdoshlari, refleksologlar ong masalasini rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani vu-judga keltirish mumkin, deb hisobladilar.

Bu qarashlarga qarama-qarshi laroq, professor Kornilov rahbarli-gidagi psixologlar psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatla-rinigina emas, balki shuning bilan birga insonning subyektiv kechirik-larini ham rganishdan iborat b Imo i kerak, deb hisobladilar.

Ongning psixologlar tomonidan rganilishi mumkin va zarur ekanli-giga, ayniqsa, L.S.Vigotskiy qafiy rioya qildi.

Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni empirik psixologiyaning sub-yektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologlarning mexa-nizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki fal-safaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagilarda ifodalandi.

Empirik psixologiya zining oldingi mavqeini y qotdi, u o*qitish predmet sifatida uzil-kesil siqib chiqarilgan edi. Refleksologiya vakillari z nuqtayi nazarlarini yanada qattiq turib himoya qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida zlarining xatolarini tan olishga majbur b ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, falsafiy munozaralar (1927-929) katta natijalar berdi, munozaralar falsafa frontida mexanitsistlarning batamom tor-mor b lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda zi mahrum edi) shogirdlaridan bir guruhi «Refleksologiyami yoki psixologiyami* va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati» degan ikkita broshyura chiqardilar. Bu broshyuralarda ular zlarining oldingi fikrlarining yanglish ekanligini e'tirof etdilar. Ular z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqini t la-t kis holiga, ya'ni uni qiliqlari va xatti-harakatlarida olib mukammal tekshirish darajasiga k tarilganicha y q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini esa uni rganishning zarurligini e'tirof etdilar. 1930-1931-yillarda refleksologiya aslida tugatilgan edi.

REAKTOLOGIK PSIXOLOGIYA

Komilovchi psixologlar guruhining ishlari faqat empirik va subyektiv psixologiyani tanqid qilish bilangina cheklanib qolmadi. Tanqid jarayonida yangi psixologiya sistemasini tuzish b yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlarning aytishicha, yangi psixologiya sistemasini marksistik fan b lishi kerak edi.

Lekin bu faqat niyat edi, xolos. Aslida esa Kornilov psixologiya predmetini tushunishning zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

Kornilov ta'limoti nuqtayi nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini t la-t kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqning alohida elementlari deb hisoblendi.

Xulqning elementlari b lgan reaksiyalar haqidagi ta'limot Kornilov maktabi psixologiyasida markaziy rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimani rganmaylik,— deb yozgan edi Kornilov,— tub aslida reaksiyani rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya bitta metodni, bu ham b lsa, reaktologik metodni biladi». Lekin xulq va reaksiya tushunchasi Kornilovda bixevioristlar va refleksologlarga qaraganda, boshqacha tushuntiriladi, jumladan xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nerv-fiziologik va mushak harakatlaridan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin Kornilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uning organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda r y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi.

Psixik moment esa faqat inson kechirmalaridagi reaksiyalarning subyektiv ifodasi deb tushunildi, xolos.

Kornilov reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u g yoki subyektiv empirik psixologiyaning bir tomonlamaligini bartaraf qilmoqchi b ladi. Kornilovning fikricha, psixologiyani shunday tushunilsa, «inson xulqidagi obyektiv va subyektiv hodisalarning organik sintezi» kelib chiqadi.

1926-yili professor Kornilov z psixik nazariyasining namunasi sifatida «Psixologiya darsligini chiqardi. Keyingi yillarda bu darslik (1931-yilgacha) mayda zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi.

Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga doir hech narsa y q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham b lsa reaksiyaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib tilar edi. Psixologiya xulq haqidagi fan sifatida talqin qilinardi. Xulq organizm reaksiyalarining yi indisi deb tushunilardi. Butun psixologiya sistemasi tu ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib q yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi, xolos (shuning uchun ham bu darslik keyinchalik «reaktologiya darsligi» deb atalgan edi).

Shu narsani ta'kidlash kerakki, sha vaqtlarda, bixevioristlar va refleksologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandi, deb ta'riflash keng tarqalgan edi.

Agar 1923 va 1924-yillardagi syezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi syezdlar deb atalgan b lsa, 1930-yildagi psixologiya syezdi esa, inson xulqini rganish masalalariga ba ishlangan syezd edi.

PSIXOLOGIYA SOHASIDAGI MUNOZARALAR. 30-YILLARDA PSIXOLOGIYADA ERISHILGAN YUTUQLAR

Inson xulqini rganish b yicha chaqirilgan Butunittifoq syezdi psixologiya taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni b ldi. Biroq, syezdning yakunlari sha davr psixologiyasini k rish sohasida hamma narsa z rnida emasligini k rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliyatini reaksiyalarga tenglashtirib q yishga b lgan urinishlar ochiqdan ochiq k rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib q yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning aniq gavdalanishi deb aytishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (subyektiv) va obyektiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlaridan oydin dalolat berardi.

Syezddan keyin, k p tmasdan, (1929 — 1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaraning kuchayishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralarfalsafiy (umumetodologik) frontdagi

kurashning aniq ifodasi bo'ldi. Falsafadagi munozara mexanizmni anti-marksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanning boshqa sohalari, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabi-larga ham tarqaldi,

Diskussiya, bizning psixologiyamizda bir qancha juda qo'pol metodologik o'zgarishlar va buzilishlarning mavjudligini ochib berdi. Masalan, psixologiya sohasida mexanistik qarashlari bilan sinfiy - dushman bo'lgan ta'sirni kuchaytirishga urinish borligi aniqlandi. Idealistik nazariyalar bilan chirmashib ketgan bu o'zgarishlar va mexanistik qarashlar o'z vaqtida chinakam dialektik-marksistik qarashlar deb tarqatib qilinardi.

Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya asosida o'z vaqtida pedagogika sistemasini ko'rib mumkin emasligini, yangi jamiyat qurayotgan kishilarni qaysi usullar bilan, qanday yondashishda tarbiyalash va qayta tarbiyalash mumkin, degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko'rsatdi.

Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o'rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozara jarayonida bizda burjuva idealistik psixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtern personalizmi, struktura psixologiya, freydizm boshqa-boshqa oqim tarqalganligi aniqlandi.

Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko'rib chiqilmasdan qabul qilinib, sotsialistik qurilish vazifalariga to'liq javob beradigan ilmiy nazariyalar deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura,- Gestalt - psixologiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o'rgatishda butun s o'zgarishlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni o'z vaqtida zamon talabi asosida uyushtirish amaliyotini Shtern psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo'ldilar. Ular pedagogika va psixiometriyani freydizm psixologiyasiga tayangan holda asoslashga intildilar.

30-yil ideologik frontda yanada avjiga chiqqan sinfiy kurashning kuchaygan davri edi, o'z vaqtida bu sohada yangidan yangi yondashishlar qidirila boshladi.

o'z vaqtida yangi psixologiya uchun kurashga boshchilik qilgan professor Kornilov, garchand xatolariga y o'zgarishlar bo'lsa ham, uning tarixiy xizmatlari shundan iborat ediki, bixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqishi ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi.

Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko'rsatdiki, buning uchun o'z vaqtida pedagogika merosini, psixologiya sohasiga bevosita daxldor bo'lgan ta'limotini puxta o'rganish va egallab olmoqlari kerak edi, ikkinchidan, psixologlar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yu-

tuqlarnirganish bilan shu ullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, tmishda erishilgan yutuqlarga asoslanib turib, ilmiy psixologiya muammolarini ishlab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida sha davr psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muammolari b yicha asarlar yozildi, bir qancha burjua psixologiyasi nazariyalari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qilinib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalariga tenglashtirib q yilmadi.

Ikkita quv q ilanmasi munozaralardan keyin psixologiyaning qayta k rilganligini k rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Kornilov («Psixologiya» 1-nashri 1934 va2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («OçHOBbi oömew ncnxojiorHH», 1935-yil) tuzgan edi.

Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha b Igandan boshqacharoq talqin qilindi. Xususan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarining kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psixologiyada emotsiyalar, iroda va xarakter psixologiyasiga ham rin beriladi.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental rganish yuzasidan k p maxsus laboratoriya va xonalar tashkil qildilar. Bunday laboratoriyalar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad)dagina emas, balki olis viloyatlar hamda milliy respublikalar, shaharlarida ham tashkil qilindi.

Shu davrda zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va xonalar tashkil qilina boshladi. Toshkentda rta Osiyo Davlat universiteti huzurida, rta Osiyo Kommunistik universiteti, temiry l transporti boshqar-masida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalartashkil qilingan. Samarqand shahridagi zbek pedinstitutida ham boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperimentni q llab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya sohasida k plab eksperimental tadqiqotlar tkazdilar.

Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini rganish sohasida ham bir qancha ishlar qilindi. Masalan, V.A. Artemovning idrok sohasidagi, Ye.A. Ribnikovva A.N. Leontevlarningxotirasohasidagi, L.S. Vigot-skiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham juda k p ishlar qilindi. Ular faqat xona va laboratoriyalardagina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning zida, zavod, fabrikalarda, shu jumladan, zbekiston paxta dalalarida ham tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o'rganish sohasidagi ishlar ham kuchli sur'atda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladngina Kot Voytonis va boshqalarining ishlari, ayniqsa, qimmatlidir.

Shu yillari psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va ong taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi ta'limotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bular eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya», prof. K.N. Kornilov, B. M. Teplov va L. M. Shvartslar tahriridagi jamoa asar; prof. S. L. Rubinshteyn «OCHOBM o6iueH ncHxojiorHM*»; «TlcHxoj]orHH», Kostyuk tahririda (ukrain tilida), «06mafl ncnxojiorHJi* D. N. Uznadze (guzin tilida).

Shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu asarlarning k o'pchilik qismi shu davr psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan. Urushgacha davrda shu davr psixologiyasi manzarasi mana shundan iborat edi.

1950-1965-YILIARDA PSIXOLOGIYA MASALALARI

Psixik jarayonlarning fiziologik asoslari haqidagi masala

1950-yillarda psixologiya fanining rivojlanishida I.P. Pavlovning fiziologiya sohasida olib borgan ilmiy tekshirishlariga katta e'tibor berildi. Chinki psixik jarayon va xususiyatalarni ilmiy jihatdan o'rganish, uning fiziologik mexanizmini o'rganishni taqozo qilar edi. Bu rinda I.P. Pavlovning oliy *n&rv* faoliyati, uning xususiyat va qonuniyatlari haqidagi ta'lirnoti muhim ahamiyatga ega edi. Lekin bu davrda Pavlov ta'limotini ba'zi fiziolog va psixologlar mexanistik ta'limot deb hisoblar edilar. Haqiqatdan ham Pavlovning ba'zi shogirdlari va izdoshlari mexanistik qarashlarga berilib, psixik hodisalarni fiziologik hodisalardan iborat deb, psixologiyani oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tenglashtirib qaydilar. Bunday qarashlar izlanishlari olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan psixologlar tomonidan tanqid qilindi va qoralandi.

I.P. Pavlov psixik hodisalarning, jarayon va xususiyatlarning nerv-fiziologik mexanizmi oliy nerv faoliyati bilan bog'liqligini asoslab berdi.

Shu vaqtlarda butunittifoq Fanlar Akademiyasi va Tibbiyot (meditsina) Fanlar Akademiyasi sessiyalarida Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini psixologiyaga tatbiq etish masalasi ilgari surildi va uni psixologik hodisalarni ilmiy jihatdan tushunishdagi ahamiyati yoritib berildi.

Ayniqsa, Pavlovning bosh miya p o'stida yangi muvaqqat nerv bo'lanishlarining hosil bo'lishi haqidagi ta'limoti, q o'z alish va tormozlanish qonuniyatlari haqidagi ta'limoti psixologiya uchun juda samarali

b Idi. Pavlovning inson bosh miyasi p sti faoliyatidagi ikki signal siste- masi haqidagi ta'limoti ham qimmatlidir. Bu ta'limot inson ongining tafakkur va nutq singari yuksak shakllarining nerv fiziologik mexanizm- larini aniqlash imkoniyatini beradi. I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati- ning tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning nerv-fiziologik asoslarini, uning muhit va tarbiya ta'siri tufayli zgaruvchanligini aniqlash imkoni- yatini berdi.

Psixologiyaning metodlari haqidagi masala, xususan z- zini kuza- tish metodi haqidagi masala, psixologiyada metodning obyektivligini qanday tushunmoq kerakligi haqidagi masala juda ham keskin q yildi. Metod- ning obyektivligini faqat tashqi kuzatish, tashqi eksperiment debgina tus- hunmaslik kerak, aksincha bu yana bixeviorizm va refleksologiyaga olib keladi.

Ikki Akademiyaning Pavlov fiziologiyasiga ba ishlangan sessiyasidan keyin har xil psixik hodisalarning nerv-fiziologik mexanizmlarini rganish b yicha k plab maxsus tadqiqotlar tkazildi. Bu ishlar Moskva va Le- ningrad akademiyasining psixologiya institutida, Pedagogika Fanlari akade- miyasining psixologiya institutida, shuningdek, boshqa shaharlardagi oliy quv yurtlarining ba'zi bir kafedralarida va laboratoriyalarida tkazildi. Psixologiyani Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti asosida qayta tashkil qiiish V.A. Artemov, T.P. Yegorov, A.V. Zaporjets, P.I. Ivanovlarning psixologiyadan quv q llanmalarida ham z aksini topgan. Mana shularga binoan rta va oliy quv yurtlarida psixologiyani qitish ishlari ham qayta tashkil qilina boshladi.

1962-yili Faniar Akademiyasining huzurida oliy nerv faoliyati va psixo- logiyaning falsafiy masalalari b yicha Butun Ittifoq kengashi tkazildi. Bu kengashda I.P. Pavlov taMimoti psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asosi ekanligi yana bir marta asosli ravishda tasdiqlandi va uning tad- qiqotlari yuksak darajada tashkil topgan materiyaning — miyaning mah- sululi b lgan psixika haqidagi ta'limotni tasdiqladi.

Keyingi yillarda fiziologlartomonidan inson psixikasidagi ayrim hodi- salarni tushuntirish uchun katta ahamiyatga ega b lgan ishlar qilindi. Masalan, akad. P.K. Anoxin 1932-yildayoq boshlagan teskari afferentat- siya (teskari bo Ianish) ning ahamiyatini aniqladi.

Reflektor jarayonlar organizmning faqat javob harakati bilangina tu- gallanib qolmas ekan. Organizmning har bir javob harakati miya p stiga markazga intiluvchi teskari (afferent) impuls yuborib turadi, bu impuls javob harakatning natijasidan miya p stiga signal berib turar ekan. Shu refleksning strukturasi yoy shaklida emas, balki halqa shaklida ekan, deb hisoblashga asos beradi. Demak, refleksning teskari bo Ianishni amalga

oshiradigan yana 4-qismi (orqaga qaytaruvchi krani) ham bor ekan. Teskari afferentatsiya haqidagi bu ta'limot «oldindan aks ettirish* (javob harakatni maqsadga muvofiq qilishni bilish) deb atalgan hodisaga bo'lgan tekshirishlar tkazishga imkoniyat berdi. Anoxinning shu tadqiqoti maqsadga muvofiq y naltirilgan xatti-harakatlarning fiziologik asosini ochib beradi.

Bir qancha psixik hodisalarni tushuntirish uchun Bernshteynning organizmning biologik faolligi masalasi sohasidagi tekshirishlari muhim ahamiyatga egadir. Bu tekshirishlarning ma'umotlariga qaraganda organizm muhitga moslashmaydi, balki shu muhitda paydo bo'lgan ta'sirlarni bartaraf qilishga «tirishadi» maqsadga erishmoq uchun kurashadi.

A.R. Nuriyaning bosh miya p'ntida psixik funksiyalarning lokalizatsiyalashuvi haqidagi ishlari psixik faoliyatning fiziologik asoslarini tekshirishga qo'shilgan qimmatli hissadir.

Shaxs va ongning ba'zi funksiyalari masalalari

Psixologlarning tekshirishlarida shaxs va shaxsning yoshga qarab rivojlanishi masalalarikatta rinegallaydi. 1956-yili (may-iyun) Leningradda shaxs psixologiyasi b'nyicha Butun Ittifoq kengashi tkazildi. Doklamlarda kishi shaxsini tarbiyalash va shakllantirish masalalariga muhim e'tibor berildi.

Hozirgi vaqtda shaxs tushunchasini aniqlashga, uning eng muhim belgilarini: ijtimoiyligi, ongliligi, z'zini anglashni tahlil qilishga ba'ishlangan qimmatbaho asarlar oz emas. Shaxsning ehtiyojlariga xos xususiyatlariga, uning ongli va ijodiy faolligiga, yangi jamiyat qurish davrida uning maslak, ideallari, dunyoqarashi va e'tiqodlarining y'nalishiga katta e'tibor berilmoqda.

Shaxsning turli yoshda qanday rivojlanishi, uning individual xususiyatlari, xarakteri, qobiliyatleri hamda qiziqishlari masalasi inson psixikasi va ongi taraqqiyotiga oid umumiy muammoning muhim tarkibiy qismidir.

Psixologlar ongning individual taraqqiyotini shaxs sifatida sayotgan odamning barcha tomonlaridagi, barcha psixik jarayonlaridagi sifat jihatdan zgarishdir, deb qaraydi. Bu zgarish — sish organizmning rivojlanish qonuniyatlari va kishilarning turmush sharoitlari tufayli, ijtimoiy muhit hamda ta'lim-tarbiya ta'sirida r'y beradi. Ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiyaning ta'siri har bir insonning rivojlanishida hal qiluvchi rol ynaydi. Biroq shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu rivojlanish rivojlanayotgan subyekt z'i hayot jarayonida faol ishtirok etgan taqdirdagina ahamiyatga ega b'ladi.

Keyingi yillar mobaynida psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy

rivojlanish» muammosi, ayniqsa, faollashdi. Bu masalaning hal etilishi maktablardagi ta'lim jarayonida takzilyotgan eksperimentlarga asoslanmoqda.

Rivojlanishning zini qanday tushunishdan qat'i nazar, tadqiqotchilarning hammasi ta'limning hal qiluvchi roli sharoitida ta'lim va tarbiyaning bir-biri bilan boglanligini e'tirof etadilar.

Psixologlar alohida psixik funksiyalar va jarayonlarni ranganish sohasida, xususan, sezgi, idrok, xotira, tafakkur sohasida ko'p ishlar qildilar. B.G. Ananov, A.V. Zaporozets, N.A. Leontev va boshqalar olib boradigan sezgi va idrok sohasidagi tekshirishlar asosan bu jarayonlarning retseptiv tomonlariga qaratilgan. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, ko'ruv, eshituv, teri sezgilari, shuningdek, sezgi va idrokning boshqa turlari faqat markazga intiluvchi jarayonning, faqat refleks boshlanish zvenosininggina mahsuliemas. Ularmarkazdanqochuvchijarayonlarniham, subyektning faolligini aks ettiradigan qidiruv, sinov reaksiyalarini ham qamrab oladi. Bularning barchasi alohida, perseptiv harakatlar bilan, ular ichki psixik jarayonlar bilan birga, tashqi, birinchi navbatda, o'zmi-ko'pmi yorqin ifodalangan harakat komponentlarini ham o'ziga qamrab oladi.

Xotira sohasida xotiraning mahsuldorligi esda olib qolish faoliyatining nimaga qaratilganiga bogliq ekanligi masalasi keng ranganilgan. Yaxshi esda qoldirishda qaytadan tiklash (esga tushirish) va boshqa psixik jarayonlarning roli aniqlangan. A. A. Smirnov va P. I. Zinchenkoning asarlarida esda qoldirish maxsus xildagi ichki psixik faoliyat sifatida aniqlangan. Bu faoliyatning strukturasi ochilgan, turli esda olib qolish usullarining xarakteristika, uning tarkibiga kiruvchi har xil mnemonik harakatlarning alohida zvenolarning xarakteristikasi berilgan. Esda qoldirish jarayonida ishtirok etadigan tafakkur jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Keyinchalik psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar faollashtirildi. 1956-yildan boshlab «Bonpochi uchunHoxojorwH» jurnalining chiqish boshlashi buning guvohidir. Psixologiya masalalari sohasidagi ko'p materiallar, shuningdek, «CeMa H LUKo'ia», «,HoiiiiKojibHoe BocnHTaHHe», «HaManbHa*t uiKojia», «ricHxoJiorHHecKHH >KypHaji», «Bonpocw 4)HJIOCO4)HH» jurnallarida va boshqa davriy matbuotda bosilib chiqib turdi. Ilmiy ishlarning faollashtirilganligi, shubhasiz, 1957-yil Psixologlar Jamiyatini tuzishga yordam berdi. Shu yillar mobaynida bizning oliy quv yurtlarimiz psixologiyadan zaruriy quv qullanmalari bilan ta'miniandi.

Bu qobiliyatlarga kiruvchi esda olib qolish qobiliyatlarida ayrim zvenolarning xarakteristikasi berilgan. Esda olib qolishda qatnashuvchi fikrlash jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

PSIXOLOGIYANING YAQIN ORADAGI X^

, nr%

Psixologiya fanining k p sohalarida rivojlanganligi ^ "^^^ALERT
cha muhim y nalisllari b yicha taraqqiy ettirish vazifa^^s* bu f • •
oldiga fanni x jaligimiz va sanoat qurilishning barch^^ ^x\\ q0^1H^in* ^*:*
qilish vazifasi q yildi. ^^ ^ sohal • ^' m' ^

Bu vazifalar zining nazariy vaamaliy ahamiyati jih^^ ariga jor>
xilma-xildir. ^^ ^ t i d a n ken_, u

Hozirgi vaqtda psixologiya k p tarmoqlarga b Hr^A. cri8namd^
xologik fanlar sistemasini tashkil qiladi. Bu psixologik ~w* *b, but
z obyekt, zining tekshirish metodlari va vazifalarv^^nlar n ^r ^8r^
psixologiya sohasining zida hal qilishni talab qilib t u ^ % a egad"18 nat ^r,
emas. Psixologiyada eng dolzarb deb hisoblash rnumki Jy*^ ^r> Har bi^
masalalarga t xtalib tamiz. ^~> bOM_*rayonlar o*
gan ba'zi bif

METODOLOGIYA MUAMMOLAI^

Har bir fanning asosiy vazifasi uning metodologiyasi ^^

Shuningdek, nazariy muammolarni ishlab chiqish art-^">i anini
holda tkazilgan taqdiridagina yanada mahsuldor bo'l^^-ijy_ot ^? 01s_ hdir.
larga asoslangan, amaliyotda sinalgan nazariyagina ha^^^3i. JJ . i oo liq
yadir. Kishilarning amaliy faoliyatida k pincha y^anxj*cjiy - Jj!o*i'y dalil-
hodalari rtasidagi yangi bo lanishlar ochilib q o l ^ i fg^, '^ nazari-
nazariya yanada boyiydi, aniqlanadi va mukammallasK^*3i

Ayni vaqtda, psixologiyadagi amaliy vazifalarning muv^^<3i shuIa_r tufayli
shi nazariy muammolarning qay darajada hal qilinishiga q^If^qiyati • h

Bundan buyon ham psixologiya masalalari Pavlov^tjq bo r K, 1, 11, 11
yati fiziologiyasi haqidagi ta'limoti asosidagina muvafiq^& 01., IQ*oo^Iadl.
shimukin. ^"i^y^t^i?^r^y f^oLi^

Inson miyasining tuzilishi va faoliyati sohalarini yana<a Qitini-
lovning shogirdlari va izdoshlari ancha yutuqlarni^q tga^*^* 0< rganjn hn

lar k pchilik psixik hodisalarni tushuntirishda katta a haj0^tdi]ar, R ^nv"
Tajriba k rsatishicha, oliy nerv sistemasiga taalluqj c^iyal, u^Wuq-
lalar k p hollarda psixologiya muammolarning q yil j . ^ o W u f ? •
munosabati bilan paydo b ladi. hi va ^nk rmasa-

Ayni vaqtda shuni ham e'tiborga olmoq kerakki, L ^linishi
olimlarning orasida progressiv y nalisldagi psixolog^ ^*r>gjna .
dalar. Shu psixologlarning ilmiy tekshirishlaridagi ijobiy^ bam ' M* C^m1
olish va ulardan foydalanishlari lozim. Turli maml^^Ut_uqI ^a moq-
rtasidagi d stlik aloqalarining mustahkamlanishi, t^ - ^Iar_D ^sonB^B
psixologiya fanining yanada samarali taraqqiy etishiga Jri'ba ni^Xo^o>Jari

3f

<C Cr"

TA'LIM PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Hozirgi vaqtda psixologlar, pedagoglar hamda metodistlar bilan birgalikda ta'lim ishlari va quvchilarga tarbiya berishning saviyasini ko'rsatishga yordam berishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilishga e'tibor bermoqlari kerak.

Ta'lim va tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masala shunday muammolar jumlasidandir. Malumki, ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyati quvchilarning mazmunigagina, ta'lim-tarbiya metodlarigagina bog'liq emas. Bu muvaffaqiyat ko'pincha jihatdan quvchining qanday qiyotganligini bilishga, ya'ni quvchining yosh xususiyatlariga, dastlabki aqliy taraqqiyoti va faolligiga muvofiq bilim va malakalar o'zlashtirish jarayonining psixologik asoslarini bilishga ham bog'liqdir. Quvchilarning mazmunini tanlash, quvchilarning programmalari va rejalari, darslik va quvchilarning tuzish, shuningdek, maktab talimining har xil bosqichlarida turli quvchilarning predmetlari bo'yicha o'qitish metodlari sistemasini tashkil qilish va tanlash ham ko'pincha jihatdan ta'limning psixologik asoslarini bilishga va hisobga olishga bog'liq.

Umumiy ta'lim predmetlari bo'yicha ta'lim psixologiyasi sohasidagi ishlar chet ellarda va Rossiyada XIX asr o'rtalaridan boshlab o'zgarib boshladi. Ta'limni psixologik jihatdan asoslash masalalari K.D. Ushinskiyning barcha pedagogik asarlarida muhim o'rin egallagan.

Hozirgi vaqtda ta'lim psixologiyasi va xususiy metodlarni psixologik jihatdan asoslash bo'yicha bizda ko'pincha eksperimental ishlar o'zgarib bormoqda. Biroq bu ishlar hozircha maktabning quvchilarning mazmunini belgilash, ayniqsa, yangi, yanada samarali o'qitish metodlarini qidirish bilan bog'liq bo'lgan, tez o'zgarib kelayotgan ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shuning uchun ham psixologiyaning hozirgi vaqtdagi eng muhim vazifasi ta'lim psixologiyasi masalalarini yanada chuqur ishlab chiqishdan iboratdir.

Bu masalalarning ishlab chiqilishi uchun rejada olib borilishi kerak.

Ta'lim psixologiyasining umumiy masalalari - ta'limda xotira, tafakkur, nutq, xayol, irodalarning roli hamda quvchilarning individual xususiyatlari: temperamenti, xarakteri, qiziqish-havaslarining ahamiyati.

Sinfialar bo'yicha bolalarning yosh xususiyatlariga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari (1-sinfidagi ta'limning psixologik asoslari, 2-sinfidagi ta'limning psixologik asoslari va hokazo).

Quvchilarning yosh xususiyatlari va quvchilarning predmetlari (matematika, geografiya, tarix kabilar)ning xususiyatiga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari.

Ta'lim-tarbiya amaliyotida yana bir qancha masalalar bor, ularni hal qilishda ham psixologlar ishtirok etishlari kerak. Masalan,

quvchilarning quv vaqtini, darsda tiladigan quv materialining hajmini, uy vazifasining hajmini qanday qilib unumli taqsimlash mumkinligi haqidagi masala bolaiarning internat sharoitidagi hayotining ta'lim va tarbiya jarayoniga ta'siri va shu sharoitda bola shaxsini shakllantirish haqidagi masala: maktab-internatlarda va kuni uzaytirilgan maktablarda quvchilar mustaqil mash ulotlarini tashkil qilish haqidagi masala. Ta'lim berish va rivojlantirish haqidagi, boshqachasiga aytganda, rivojlantiruvchi ta'lim haqidagi masalani ham juda dolzarb deb hisoblamoq kerak.

MEHNAT TA'LIMI PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Psixologlarning ilmiy tekshirish ishlarida, ayniqsa, mehnat ta'limining psixologik asoslari haqidagi masala muhim rin olmo i kerak. Maktablarimiz ishining bu sohasida psixologlar hali juda kam ish qilganlar: bunday tekshirish ishlari endigina boshlanmoqda, albatta, buni kuchaytirmoq kerak. Psixologlar quvchilar texnik bilim va masalalarni hosil qilish qonuniyatlarini, shuningdek, iqtidor va malakalarni tez hamda puxta zlashtirishni ta'min qiluvchi omillarni rganishga e'tibor bermoqlari kerak. quvchilarda konstruktiv-texnik tafakkurni shakllantirishga alohida katta e'tibor bermo i kerak.

Mehnat ta'limi psixologiyasiga oid masalalar mehnat psixologiyasining boshqa masalalari bilan uzviy bo'lgan holda hal qilinmo i kerak. Hozirgi zamonda mehnat psixologiyasi masalalari texnika progressi va mehnat hamda ishlab chiqarishni ratsionalizatsiya qilish munosabati bilan dolzarb tus oldilar hamda pedagogik psixologiya masalalari bilan bir qatorda rin oldilar. Mehnat va ishlab chiqarish ta'Mimining eng ratsional metodlarini topish va tatbiq qilish uchun ilmiy tekshirish ishlarini olib borish kerak. Mehnat va ishlab chiqarish ta'Mimining amalga oshirilishi va umuman maktablarning qayta qurilishi munosabati bilan psixologiya fani oldida bir qancha yangi, binobarin, yangicha munosabat va yangicha hal qilishni talab qiladigan muammolar maydonga keldi.

Umumiy ta'limning mehnat ta'Mimi bilan munosabati haqidagi masalani bunday muammolar qatoriga q shish mumkin. Bu rinda nazariy bilimlar va umumiy aqliy taraqqiyot darajasi mehnat va ishlab chiqarish ta'limining muvaffaqiyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlab olmoq kerak. Shuningdek, mehnat va ishlab chiqarish ta'Mimi quvchilarning aqliy taraqqiyotiga, umuman ular shaxsining shakllanishiga qanday ta'sir qilishini ham aniqlab olmoq kerak.

Shu munosabat bilan quvchilar qanday sharoitlarda umumiy ta'Mim predmetlaridan olgan bilimlarini amaliyotda muvaffaqiyatli ravishda tatbiq qila oladilar, ikkinchi tomondan, quvchilar mehnat ta'Mimi jarayonida, u yoki bu material bilan ishlab (yo och, metall va boshqalardan)

muayyan buyumlarni yasas ekanlar, shu bilan ular ularning nazariy bilimlarini qanday boyitadilar va ularning tafakkurlarini qanday rivojlantiradilar, degan masalalarni ham ishlab chiqmoq kerak.

Hozirgi zamon psixologiyasining va psixologlarining eng muhim vazifasi quvchilarni mehnatga psixologik jihatdan tayyorlash muammosini hal qilishdir. Bu quvchilarda mehnat va mehnat kasblariga bog'lanish va qiziqishni shakllantirish hamda tarbiyalash demakdir. Bu quvchilarda quyi sinflardan boshlab mehnatga nisbatan muhabbat va ishtiyoq uy o'tish demakdir.

Ta'limning shu yilida mehnatga bog'lanishini vujudga keltirish quvchilarni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlashning eng muhim sharti va birinchi bosqichidir.

QUVCHILARGA KASBGA DOIR YILIMLARNI BERISH MASALALARI

Harbir quvchi maktabda o'qish mobaynida xususan mehnat ta'limi munosabati bilan, u yoki bu darajada kelajakka nazar tashlaydi, o'zi uchun ma'lum bog'lanish, binobarin, o'zi xohlagan faoliyat haqida xayol suradi, o'zining kelajakdagi kasbini tasavur qiladi va tanlaydi, shu kasb haqida o'ylaydi. quvchilarning qiziqish-havaslari, xususan, ularning kasbga bog'lanish qiziqishlari haqidagi masala shaxs psixologiyasining bilimlaridan biridir. Lekin bunda vazifa bu qiziqishlarni o'rganishdangina iborat bo'lmay, balki kelajakda o'qilona kasb tanlashi uchun har bir quvchiga yordam berishdan iboratdir. quvchilarni kelajakda mustaqil kasb tanlashga tayyorlash masalasi maktablarning eng muhim vazifalaridan biridir. Shuning uchun ham psixologlar pedagoglar bilan birgalikda kasbga doir bilimlar, kasbga doir yilimlar berish, kasbga doir maslahatlar o'tkazish masalalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanmoqlari lozim.

Ishni shunday tashkil qilmoq kerakki, har bir quvchi maktabda o'qir ekan, mamlakat qanday kasb egalari muhtoj va u o'zining mayli, qiziqishi va qobiliyatlariga qarab qanday kasbni tanlamoq kerak, degan masalalar bo'yicha maslahatlar olishi kerak.

Shuning uchun ham psixologlar oldida quvchilarda professional (kasbga doir) qiziqishlarni shakllantirish va qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi turadi. Shuning bilan birga psixologlar quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash metodlari va usullarini qidirish bilan ham shug'ullanmoqlari kerak.

Shu narsani aytmoq kerakki, bizda quvchilarga kasbga doir yilimlar berish kiritishga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi kunda kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning ochilishi yoshlarga kasbga doir bilimlar berish va ularni kelajak faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

TARBIYA HAMDA BOLALAR PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Bizning ta'lim - tarbiyalovchi; bola shaxsini aqliy jihatdan rivojlantiruvchi ta'limdir. Ta'lim haqida gapirganimizda shu narsani k zda tutamizki, bizning maktabimiz qitibgina qolmasdan, balki quvchilar aqlini ham rivpjlantiradt, ularni tarbiyalaydi ham. Bizda mehnat ta'limi katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Shuning bilan birga, psixologiyaning vazifasi yosh avlodga axloqiy va estetik tarbiya berish bilan bo langan maxsus masalalarai ham hai qilishdan iboratdir. Lekin, axloqiy va estetik tarbiyaning psixologik asoslari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tarbiyaviy ishda shaxsdagi mavjud ziga xos psixik «mikroelementlar»ni bilmoq kerak. Shular asosida tegishii tarbiyaviy ta'sir tufayli il or shaxsning yuksak axloqiy va estetik sifatlarini rivojlantirish mumkin.

Tarbiyalanayotgan bola — bu xohlagan b yoqni berish mumkin b lgan, xohlagan naqshni solish mumkin b lgan toza paxta emas; bu insoniy qalbga, tu ma kurtaklarga, qandaydir ehtiyoj va intilishlarga, qandaydir taraqqiyot darajasiga va nihoyat, albatta, hali zi anglab ola olmagan, qandaydir potensial imkoniyatlarga ega b lgan jonli odamdir.

Inson tabiatining mana shu «asosiy» kuchlarini ochish, rivojlanayotgan odamning ma'naviy va estetik imkoniyatlarini rganish psixologiya fanimizning yaqin vaqtlardagi eng muhim vazifalarini tashkil qiladi.

Tarbiya psixologiyasi masalalarini hal qilishda, albatta, iroda psixologiyasi, axloqiy va estetik hislar psixologiyasi kabi dolzarb muammolarni, ayniqsa, shaxs psixologiyasi va unga oid yosh va individual xususiyatlari muammosini yanada chuqur ishlab chiqishi talab qilinadi.

TaMim va tarbiya jarayoni bolalarning yosh xususiyatlarini bilishni talab qiladi. Shuning uchun ham ta'lim va tarbiya sohasidagi tekshirish ishlari bolalarning yosh xususiyatlarini chuqur rganish bilan bo langan holda olib borilishi kerak. Bunda, psixolog bolalarning yoshiga qarab rivojlanish qonuniyatlarini tekshirar ekan, har bir yoshdagi bolalarning u yoki bu sinfd qishga nisbatan psixologik tayyorgarligini aniqlashga alohida e'tibor bermo i kerak. Maktab ta'limining alohida quv predmetlari b yicha bilimlarni zlashtirishga nisbatan bolalarning yoshiga xos imkoniyatlarini rganmoq zarur. Shuningdek, turli yoshdagi bolalarning atrofda muhitdan beriladigan har xil tarbiyaviy ta'sirlarni zlashtirishga nisbatan imkoniyatlarini va bolalarning bu taassurotlarga nisbatan tegishli javob harakatlarini (reaksiyalarini) rganmoq zarur. Bolalarning sib rivojlanishida ularning zlarining rivojlanishi, z faoliyati va keyinchalik z- zini tarbiyalashi qanday ringa ega ekanligini aniqlamoq zarur.

Bolalarning yoshiga muvofiq rivojlanishini rganish ishlarida psi-

xologlar oldida bolalar psixikasining rivojlanishini tekshirish metodlarini, ularning yoshiga xos xususiyatlarini aniqlash metodlarini ishlab chiqishdek yana muhim bir vazifa turadi.

ADABIY-BADIIY IJOD PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Ma'lumki, yosh avlodning aqliy taraqqiyotida, uni axloqiy va estetik jihatdan tarbiyalashda badiiy adabiyot juda katta ahamiyatga egadir.

Bundagi pedagogik-psixologik muammolar, albatta, asosan badiiy adabiyotni idrok qilish masalalari, adabiy obrazlarni idrok qilish va tushunish masalalaridir. Bu muammolarni hal qilish ham ta'lim va tarbiya psixologiyasining vazifasini tashkil qiliadi. Lekin voqeligimizning boyligi va xilma-xilligini ta'lim aks ettirgan adabiyotgina ijobiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Badiiy ijodning boshqa turlari singari yuksak o'yaviylik bilan ajralib turadigan, xalq hayoti bilan chambarchas bog'langan adabiyotgina tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Lekin kishilar badiiy ijod asarlarini idrok qilishga qolmasdan, shuning bilan birga, ijodkor shaxslar tomonidan shu asarlar qay tarzda yaratilishi bilan ham qiziqadilar. Shuning uchun ham psixologlar oldida adabiy (va umuman badiiy) ijodni o'rganish sohasida jiddiy vazifalar turadi.

Psixologlarning badiiy ijodni o'rganish sohasidagi vazifasi, avvalo, adabiy ijodga bog'langan iste'dod va talant haqidagi, shuningdek, ijodiy faoliyatni xarakterlab beruvchi maxsus qobiliyatlar haqidagi masalalarni o'rganishdan iboratdir.

Shuning bilan birga yozuvchi ongida obraz qanday paydo bo'lishi va rivojlanishini hamda shu obrazni boshqa kishilar qanday idrok qilishini ochib bermoq zarur.

Badiiy tafakkur haqidagi, asosiy, uning tushuncha va oyalarni obrazlar orqali ochib beruvchi, gavalantirib amalga oshiruvchi xususiyatlari haqidagi masalalar, shuningdek, obrazning ichki ma'nosini ochib beruvchi tafakkur xususiyatlari juda qiziqarlidir.

Ilmiy tekshirishlarda, badiiy ijod jarayonida, xususan, badiiy obrazlar yaratishda xayol faoliyati va emotsiyalarning roli haqidagi masalalar katta rol o'ynaydi.

Fan uchun ba'zi ijodiy masalalarni hal qilishda uchraydigan intuitsiya hodisalari haqidagi masalalar qiziqarlidir. Ijod jarayonlaridagi ijodiy ilhom va ilhom holatida « ayri ixtiyoriy» ijod haqidagi masalalar shu bilan bog'langan.

Bu sohada yana shuning uchun ham ishlar olib bormoq kerakki, ijod masalasi idealistik psixologiyada ko'pincha tushuntirish mumkin bo'lmagan, ayrim zotlargagina xos bo'lgan alohida bir hodisa deb noto'g'ri qaraladi. Ko'pincha ijodiy jarayondagi mehnatning roli inkorqilinadi, yangilik yara-

tish ixtiyorsiz yoki b lmasa aliaqanday ong ishtirokisiz ishning natijasida r y beradi, deb hisoblanardi. Materialistik psixologiya ijod va uning taraqqiy etgan shakllari katta ongli ishning yakunidir, degan fikrga tayanadi.

Psixologiyaning vazifasi badiiy ijod jarayonlarini rganishning maxsus metodlarini ham ishlab chiqishdan iboratdir. Bu rinda, xususan, adabiyotchilarning z- zini kuzatishidan foydalanishi masalasi muhimdir. Shuning uchun ham ijod psixologiyasini rganishda muallif zining ijod qilish jarayonini tasvirlagan adabiy asarlarning mazmuniga e'tibor bermo i zarur.

Psixologiya va quv-tarbiya uchun bolalik, smirlik va yigitlik davrlarida ijodiy qobiliyat qanday paydo b ladi hamda namoyon b ladi degan masalalar ham juda muhimdir. Badiiy ijod psixologiyasini rganish ishlari - sa atning yuksak oyaviyligi hamda badiiyligiga nisbatan q yiladigan hozirgi zamon talablari asosida olib borimo i kerak.

Badiiy ijod psixologiyasi masalalarini rganish va hal qilishdanyol iz fan egalorigina manfaatdor b lmasdan, buni rganish faqat badiiy asarning kishilarga maqsadga muvofiq ravishda eng yaxshi ta'sir qilish y llarini aniqlash manfaati bilangina emas, balki ijodkor shaxslarning, ayniqsa, yosh san'atkorlarning manfaatdor b lishi bilan ham taqozo qilinadi. Ijodiy faoliyatdagi muvaffaqiyatsizlik, asarlardagi nuqsonlark pinchapsixologiyani yaxshi bilmaslikdan, kishilarning ruhiy hayotini rganish metodlaridan foydalana olmaslikdan kelib chiqadi.

A.A. Surkov shunday degan: «Allaqachonlardan beri ma'lumki, inson — adabiyotning asosiy obyekt. Biz Gorkiyning adabiyotni insonshunoslik deb ta'riflaganini yaxshi bilamiz. Lekin amalda, s nggi yillarda chiqqan va hatto kitobxonlar diqqatiga sazovor b lgan k pchilik badiiy asarlarda ham xuddi inson xarakteri juda b sh ishlab chiqilgan, k p hollarda, mualliflar u yoki bu dolzarb muammoga uncha-muncha rin bersalar ham, bu muammoni hal qilayotgan kishilarning zini esa hamma vaqt ham ta'sirli qilib k rsatavermaydilar.

A.M. Gorkiy yozuvchini inson ruhining muhandisi deb atagan edi. Bu yozuvchi, awalo, inson psixikasining barcha nozik tomonlarini hamisha chuqur tushuna bilmo i kerak demakdir. Har bir adabiyotchining vazifasi z qahramonlarining ichki ruhiy dunyosini ochib berish, ulaming intilishlari, xarakterini tasvirlash, ular xulqining ichki motivlarini k rsatib berishdan iboratdir. Buning uchun esa yozuvchi psixologiyani puxta bilishi, inson psixikasini rganish metodlarini egallagan b lishi kerak. Faqat shundagina u inson ruhini, inson ongini haqiqatan ham shakllantira oladi, zining talant kuchi bilan kishilarga ta'sir qila biladi, kishini, kitobxonni ijodkor maqsadiga muvofiq fikrlata va his qildira oladi.

Ijodiy faoliyatning boshqa sohalarida: rassomlik, musiqa, haykaltarosh-

lik, shuningdek, texnikaviy kashfiyotchilik sohasida ham psixologiya oldida shuning singari vazifalar turadi.

MEHNAT PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Mehnat — bu insoniy tirikchilikning eng birinchi va asosiy shartidir. Jamiyatda mehnat shaxsni shakllantirish vositasi, ijodiy ilhom va turli-tuman emotsional kechinmalarning manbai b lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham psixologiya fanining tarmoqlari ichida **mehnat psixologiyasi** masalalari juda katta rin olmo i kerak.

Mehnat psixologiyasi masalalari XIX asr rtalaridan boshlab kapitalistik tuzum sharoitlarida ekspluatatorlar manfaati uchun ishlab chiqila boshladi. Keyinchalik mehnat sharoitlari va mehnatkashlarning ahvoli tubdan zgarganligi uchun ham, mehnat psixologiyasi masalalari boshqacha xarakter va y nali shga ega b ladi: psixologiyaning bu sohasidagi masalalarni ishlab chiqish kishilar manfaatiga xizmat qilmo ini nazarda tutildi.

Mehnat psixologiyasining mehnat faoliyatining barcha turlariga taalluqli b lgan bir qancha umumiy vazifalari, umumiy muammolari, shuningdek, professional mehnatning alohida turlari (tokar, slesar, haydovchi, uchuvchi, p lat erituvchi, yigiruvchi, tikuvchi kabilar)gataaltuqli bir qancha juz'iy muammolari ham bor.

Mehnat psixologiyasining umumiy masalalari — bu umumiy psixologiyaning inson mehnat faoliyati nuqtayi nazaridan qaraladigan va hal qilinadigan masalalaridir, xolos. Bunga masalan, mehnat jarayonida ayrim psixik funksiyalarning (diqqat, idrok, hissiyot kabilar) namoyon b lish xususiyatlari haqidagi masala; mehnatga nisbatan u yoki bu munosabatning ahamiyati haqidagi masala; ishda onglilikning roli haqidagi masala; mehnat unumdorligini oshirishda ayrim psixik funksiyalar sifatining, xususan, hislar inson, iroda sifatlarining ahamiyati haqidagi masalalar kiradi.

Barcha ishlab chiqarish jarayonlari uchun umumiy b lgan narsa mehnatda ijodning namoyon b lishini rganish, konstruktiv-texnikaviy tafakkurni rganish va uni mehnatkashlarda rivqjlantirish masalalaridir. Ish jarayonida bilimlarni amaliyotda q llash masalalarini rgatish, shuningdek, hosil qilingan malakalarning mehnatning bir sohasidan ikkinchisiga k chishi masalalari ham yuqoridagilar bilan bo langandir.

Mehnat psixologiyasining juz'iy vazifalariga, awalo, shaxsning muayyan ixtisos sohasidagi ishning muvaffaqiyatli bajarilishini ta^minlovchi, har bir kasbni xarakterlab beruvchi psixik sifatlarini rganish kiradi. Ayrim kasblarni psixologik jihatdan bunday xarakterlash professiogramma deb ataladi. Psixologlar shu professional sifatlar ishlab chiqarish jarayonida qanday hosil qilinishini rganishlari kerak. Maktabdan tashqari, bevosita

ishlab chiqarishning zida amaiga oshirilayotgan mehnat va professional ta'lim hamda tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masalalarni ishlab chiqmoq zarur. Shuningdek, psixologlar eng yangi texnikani yaratish va undan foydalanish negizida kishilarning mehnat unumdorligini oshirish masalalarini ishlab chiqishda ham ishtirok etmoqlari kerak. Shu munosabat bilan professional qobiliyat va professional mahorat haqidagi masalalarni, shuningdek, bu qobiliyatlarni ta'lim jarayonida va ishlab chiqarishda shakllantirish haqidagi masalalar ham muhim muammodir. Bu esa z navbatida mehnat (professional) k nikma va malakalar hosil qilishning ratsional usullarining psixologik asoslarini qidirib topish bilan bo Iangan.

Professional y l-y riqlar k rsatish, profkonsultatsiyalar va korxonalarda professional kadrlar tanlash masalalarini psixologik jihatdan asoslash vazifasi ham professional ta'lim muammosiga juda yaqindir.

Mehnatni tashkil qiiish va samaradorligini oshirish bilan bo Iangan masalalar ham dolzarbdir. Bunga professional toliqish, mehnat ritmi va dam olish masalalari, psixologlarning mashinalar va ularning konstruktiv xususiyatlari, ish joyi va uning psixologik talablarga mos kelishi jihatidan tahlil qilish kabi masalalar kiradi. Mehnatning sifatini — unumdorligini va xavfsizligini oshiruvchi shart-sharoitlarni rganish ham shunga kiradi.

Psixologiya ishchi yoki xodimning psixik holati mehnat unumdorligiga qanday ta'sir k rsatishini ham rganmo i kerak. Shuningdek, ishchining muayyan holatini keltirib chiqaruvchi sabablarni, sharoitlarni, me'yordan chiqishning rni va vaqtini ham aniqlamoq kerak.

Hozir, yuksak moddiy-texnika bazasining yaratilishi munosabati bilan jismoniy va aqliy mehnat rtasidagi farqlarni tugatish uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu tugatish (albatta, birdaniga emas) psixologik jihatidan jismoniy mehnat ahllaridagi jismoniy harakatlarni qisqartirish yoki aqliy harakatlar bilan almashtirishda ifodalanmo i kerak.

Ishchilarning jismoniy z r berib qilinadigan harakatlardan ozod b lishi ularning aqliy saviya&ini kengaytirishga, mehnat jarayonlarini ijobiy (aqliy, axloqiy, estetik) hislar bilan boyitishiga sabab b lmo i kerak.

Jismoniy va aqliy mehnat rtasidagi farqlarni tugatish munosabati bilan mehnatkashlar psixikasida r y beradigan zgarishlarni rganish psixologiyaning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Mehnat psixologiyasi sohasidagi ishlarning yutu i va samarasi, albatta, k p jihatdan kishilarning har xil mehnat faoliyati sohalarida r y bergan psixik hayot hodisalarini rganishning mukammal metodlarini ishlab chiqishga bo liqdir.

Mehnat sohasidagi psixologik tekshirishlar insonni mehnat sharoitlarida rganuvchi boshqa fanlar: mehnat fiziologiyasi, mehnat gigiyenasi, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi metodikasi, shifokor mehnat eks-

pertizasi, ishlab chiqarishni tashkil qiltsh, texnik me'yorlashtirish, texnika xavfsizligi kabi fanlar bilan uzviy bo'lanishda amalga oshirilmo'g'i kerak.

MUHANDISLIK PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Davrimizning buyuk texnika progressi munosabati bilan psixologiya sohasida ham yangi, juda qiziqarii muammolar paydo bo'ldi.

Inson keyingi yillar davomida atom yadrosining sirini egalladi, refaol va raketa texnikasi, avtomashina, elektronika, telemexanika taraqqiyotida ajoyib yutuqlarni qo'lga kiritdi, kibernetika, radioastronomiya, radioksi-miya, astrobotanika singari yangi fanlarni kashf etdi. Fan va texnika inson qo'lida kuchlarini, harakatlar tezligini, kuzining quwatini, eshitish sez-giriigini million marta orttirdi, tafakkur operatsiyalari tezligini yuz va ming martalab kuchaytirdi.

Bulaming hammasi inson aqli va ijodiy irodasiga xos kuch va qiyaratining zafari bo'ldi. Bu yutuqlarning hammasi tadqiqotchilar e'tiborini insonning aqliy va ijodiy kuch-imkoniyatlari oxir necholi yuksalishi mumkin ekan, degan masalalarga yana bir marta qaratishga majbur qiladi.

Muhandislik psixologiyasi texnika, ayniqsa, avtomashina va elektronika taraqqiyoti munosabati bilan umumiy psixologiya va mehnat psixologiya-sining bir tarmoigi sifatida paydo bo'ldi.

Muhandislik psixologiyasi mashinalar konstruksiyasi insonning psixik xususiyatlari va imkoniyatlariga moslashtirishning amaliy masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Bu sohaning vazifasi, xususan, mashina yoki butun bir mashinalar sistemasini boshqarayotgan injener-texnik xodimlarning idrok, diqqat, xotira, tafakkur, emotsional kechinmalar va irodasiga xos bo'ladigan xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Mashinalar ishining ahvoli va borishi haqida har xil signallar qabul qilayotgan pult boshqarmasida ishlab turgan muhandisdan tez va aniq idrok qilish, tez reaksiya, diqqatning tez kuchishi va taqsimlanishi, keng hajmli farosat tezligi va chopqirlik, emotsional vazminlik va z-o'zini tuta bilish kabi sifatlar talab qilinadi. Inson psbdkasining bu xususiyatlarini aniqlab berish Muhandisiik psixologiyasining eng muhim vazifalaridan biridir.

Shuningdek, psixologlarning tekshirish ishlari umumiy va texnikaviy iste'dodni o'rganish va uni qanday shakllantirish masalalariga qaratishlari kerak.

Muhandislik psixologiyasining muammolari, albatta, texnika fanlarining vakillari bilan birgalikda ishlab chiqilmo'g'i kerak. Muhandislik psixologiyasi barcha yilcha tekshirish ishlarining kengaytirilishi mamlakatimizda bundan buyog'i samarali texnika progressiga, ayni bir vaqtda inson shax-sini chuqur va har tomonlama bilib olishga yordam bermog'i kerak.

KIBERNETIKA VA PSIXOLOGIYA

Ilmiy va konstruktiv-texnik ijodning s nggi vaqtlardagi eng yuksak darajadagi yutuqlaridan biri yangi fan kibernetikaning paydo b lishidir. Bu boshqa fanlarning butun bir sistemasiga — matematika, fizika, kimyo, fiziologiya, elektronika kabilarga tayanadigan sintetik fandır. Shu «ta-yanch» fanlar sistemasiga psixologiya ham kiradi. Shunday qilib, psi-xologlarga shunday fanlar (matematika, kimyo, ekonomika va boshqalar) «hamkorligida» ishlashga t ri keldiki, ilgari psixologiya bular bilan juda ham uzoq aloqada b lar edi.

Kibernetikaning vazifasi hozirgi zamon fan va texnikasining yutuqla-riga asoslanib, matematika, ekonomika, transport sohalaridagi murakkab masalalarni yecha oladigan, avtomatik boshqariladigan va z- zini boshqaradigan mashinalarning konstruksiyasini yaratishdan iboratdir. Ma'lumki, kuchga ega b lgan mashinalarni bunday yaratish uchun, xud-di inson miyasiga, aqliga xshab ishlay oladigan mexanizmlar sistemasini ning konstruksiyasini topish talab qilinadi.

« ylovchi» mashinalarni fiziklar, kimyogarlar va muhandislar k radilar. Lekin mashinaning barcha «aqliy» operatsiyalari qurilishi sxemasini neyrofiziologlar bilan birgalikda psixologlar berishi kerak. Psi-xologlarning vazifasi aqliy operatsiyalar mexanizmlarini t liq va aniq ochib berish, inson miyasi va tafakkur operatsiyalarining ishlash modelini yaratib berishdan iboratdir. Hozirgi vaqtda kibernetika prinsiplari ta'lim sohasida ham tatbiq qilina boshladi. Bu rinda psixologlarning vazifalari, albatta juda mas'uliyatlidir.

KOSMIK PSIXOLOGIYA MASAIALARI

Birinchi Yery ldoshlarini, birinchi kosmik kemalarni barpo qilish va uchirish hamda qahramon — kosmonavtlarimizning kosmosga uchishini amalga oshirish mamlakatimizda fan va texnika progressining oyat ul-kan yutu i b ldi.

Kosmonavtlarimizning tarixda mislsiz uchishlari fizik olamni bilish sohasini haddan tashqari kengaytirishga yordam berdi. Bu uchishlar kishi-ning psixik dunyosi sohasini ham bilishni kengaytirdi. Birinchi kosmo-navtlarimizning jasorati insonning qanday ruhiy kuch (hissiyot, iroda, xarakter, tafakkur) ga ega ekanligini namoyish qildi. Biz kosmik fazoda, haddan tashqari tezlikdagi harakatda va vaznsizlik holatida inson psixika-si hamda ongi qanday namoyon b lishini bilib oldik.

Inson ruhining kosmonavtlarni tayyorlash jarayonidagi, kosmik uchish-larni amalga oshirishdagi, s nggi vaqtlargacha nomaMum b lgan xususi-yatlari psixologlarning maxsus tekshirish predmetini tashkil qiladi.

Hozirgi vaqtda psixologiya fanining yangi sohasi — kosmonavt psi-xologiyasi yoki kosmik psixologiya maydonga keldi. Psixologlarning bu

fan sohasidagi tadqiqot ishlari fiziologlar, tibbiyot xodimlari bilan birgalikda, kosmonavtlarning yordamida olib borilmo i kerak.

Psixologiyaning kosmonavtika sohasidagi muhim vazifasi kosmonavtlarni ratsional va samarali tayyorlash masalalarini yanada chuqurrgamshdan iboratdir. Bunga maxsus talim, mashq va tarbiya metodikasining psixologik asoslarini ishlab chiqish kiradi. Ayni vaqtda bu metodlar organizmning, r gatilayotganlar va mashq qilayotganlar psixikasining yashirin xususiyatlarini aniqlash vositasi ham b lmo i kerak.

Kosmonavtlarni tayyorlashda, agar kelajakda kosmik uchishlar yana ham uzoq muddatli va Yerdan uzoq b lishini e'tiborga olinganda, Yerdan tashqari sharoitlarda kosmonavtlar psixikasining mazmuni haqida amx rlik qilishga t ri keladi, tabiiyki, inson psixik mazmunining asosiy manbai b lgan bevosita informatsiya juda kam qisqarishi kerak: bu kosmik korablning ichki qurilishini idrok qilish va uning holati bilan, tun va kunning tez almashinuvi bilan, yulduzlar osmonining bir xildagi k rinishi bilan cheklanmo i kerak. Tashqi informatsiyalar kamayganda kosmonavt psixik hayotining mazmuni, tmishdagi tajriba hisobidan «t ldirilishi» kerak, bunda idrok qiUshning rnini xotirlash, esga tushirish jarayonlari egallashi kerakb ladi. Shuning uchun ham mehnat va quv faoliyatida olingan boy ruhiy mazmunga ega b lgan kishilargina kosmonavt b lishi mumkin.

Albatta, insonning Yerdagi psixik hayot sharoitlarida ham tanib olish va eslash y li bilan xotirlash jarayonlari katta rin egallaydi. Biroq psixik mazmunning (tajriba, bilimning) bu qayta tiklanishi idrok qilinayotgan voqelik sharoitlarida r y beradi va idrok bilan ra batlantirilib (t ldirilib) turiladi. Binobarin, kosmik uchish vaziyatda tashqi informatsiya kamaygan (cheklangan) sharoitda mavjud. Ruhiy mazmunning qayta tiklanishi yetari kifoya qilmasligi ham mumkin, deb tahlil qilindi. Shuning uchun ham kosmonavtika sohasida ishlayotgan psixologlar oldida shunday savoi turibdi: kosmonavtning informatsion «ochligi»ni qanday vositalar va y llar bilan qondirish mumkin? Bu «ochlik»ni qondirish uchun radio, televideniye, komputer, internet, badiiy va ilmiy adabiyot; filmlar, musiqa va hokazolar nimalarni va qanday qilib berishlari mumkin, degan masalani psixologik jihatdan asoslash talab qilinadi.

Hammaga ma'lumki, kosmonavtlar zlarining yakka holda va guruh b lib uchishlarida (hatto kabinadan chiqishda) aniq fikrlaganlar, juda katta farosat va ziyraklik k rsatganlar. Kosmonavtning tafakkur xususiyatlari qanday b ladi, masalan, bunda tajriba va xayol, bilim va ijod, mantiq va intuitsiya, emotsiya va iroda kabilar qanday rol ynashini bilish psixologiya uchun juda katta ahamiyatlidir.

Xususan, vaznsizlik holati kosmonavtning jismoniy jihatdan (a'zoyi badanni) zi boshqarishigagina emas, balki fikrlash operatsiyalarini

boshqarishda, fikrlash va eslashning tezligiga ham qanday taʼsir k oʻrsatishini aniqlamoq zarur.

Kosmik uchishlarda r oʻy berishi mumkin b oʻlgan xavf-xatariarni, masalan, boshqa meteoritlar bilan t oʻqnashib qolish hollarini, kema priborlari va baʼzi mexanizmlar ishidagi kamchiliklarni ham hisobga olishga t oʻri keladi. Shuning uchun ham kosmonavtlarni tayyoriashda ularning emotsional — iroda sohasini rivojlantirishga alohida eʼtibor berishga t oʻri keladi. Kosmonavtlarda emotsional qafiylik, mustahkam iroda, oʻzini tuta bilish, jasuriik va chidamiilikni rivojlantirish va tarbiyalashdagi eng samatali metodlarning psixologik asoslarini ishlab chiqish muhim muammoni tashkil qiladi.

Hal qilinishi, ayniqsa, uzoq muddatli kosmik uchishiarda muhim ahamiyatga ega b oʻlgan yana bitta muammo bor, bu ham b oʻlsa «si olish» muammosidir. Maʼlumki, *dastawal* kosmonavtlar yakka holda uchganlar, endi esa guruh b oʻlib — ikki, uch kishidan uchishyapti. Yaqin kelajakda esa k oʻpchilik b oʻlib, uzoq muddat davomida uchishadi. Boshqa kishilar singari har bir kosmonavt ham oʻzining individual xususiyatlari, oʻz temperamenti, xarakteri kabilarga egadir. Kosmik uchishlar vaqtida kosmonavtlar kichik jamoada b oʻlgan holda ishlaydilar. Shuning uchun ham ekipajni tuzishda bir-biri bilan t oʻla-t oʻkis kelisha oladigan, oʻzaro bir-birini tushunadigan va bir-biriga yordamlashadigan kishilarni tanlashga t oʻri keladi. Jamoaning inoqligi har bir ishning ham muvaffaqiyatli va samarali b oʻl Ushining shartidir.

Shuning uchun ham kosmik psixologiyaning vazifalaridan biri kichik jamoa psixologiyasini, si olish olish psixologiyasini oʻrganishdan iboratdir. Kosmik psixologiyaga taaʼuqli masalalar juda k oʻp, masalan, ovqatlanish psixologiyasi masalalari, oʻtirish yoʻl izlik hissining va ruhiy tushkunlik (depressiya) holatining oldini olish va ularga qarshi kurash masalalari, muntazam uxlash masalalari va hokazolar. Bu masalalarga javob berish faqat kosmik psixologiya uchungina emas, balki psixologiya fanining boshqa sohalari — tibbiyot psixologiyasi, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi kabilar uchun *ham* ahamiyatlidir.

Kosmik psixologiya sohasidagi tadqiqotlar, shubhasiz, inson aqlini, irodaviy va ijodiy faolligini chuqur bihshga yordam beradi.

IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA MASALALARI

Ijtimoiy psixologiya — bu har xil ijtimoiy jamoa hayot va faoiyat sharoitlaridagi kishilarning har xil his-tuy oʻlari, odatlari, intilishlari, xarakter xislatlarini oʻrganadigan fandır.

Ijtimoiy psixologiya alohida fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida paydo b oʻlgan.

Bizda ijtimoiy psixologiya masalalarini hal qilishga b lgan ehtiyoj, ayniqsa, s nggi yillarda kuchaydi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiya oldiga bir qancha muhim vazifalar q yingan. Awalo, ijtimoiy psixologiyaning r ganish predmetini tashkil qiluvchi ijtimoiy hodisalar guruhini aniqlamoq, ijtimoiy psixologik hodisalarni aks ettirgan tushunchalar va tegishli terminlarni belgilamoq kerak; «ijtimoiy psixologiya» fanining ziga ta'rif bermoq kerak, uning ahamiyati va vazifalarini aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy psixologiyaning predmeti va vazifalarini burjua psixologlari va sobiq sovet psixologlari tomonidan tushunishdagi farqni bilib olmoq zarur.

Psixologlarning vazifasi ijtimoiy psixologiyaning boshqa psixologiya sohalar bilan, awalo, umumiy psixologiya bilan, shuningdek, bolalar psixologiyasi va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, sud psixologiyasi, harbiy psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, san'at psixologiyasi kabilar bilan b lgan aloqasi va zaro munosabatlarini aniqlashdan iboratdir. Ijtimoiy psixologiyaning dalillari umumiy psixoiogiyaning ayrim masalalarini — hissiyot psixologiyasining, ijod psixologiyasining, shaxsning, uning xarakteri, qobiliyatlari, qiziqishlari, dunyoqarashlari va e'tiqodlari kabi masalalarini hal qilish uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini aniqlamoq kerak.

Eng muhim vazifalardan biri ijtimoiy psixologiyaning ijtimoiy tarixiy fanlar, awalo, sotsiologiya bilan zaro munosabati haqidagi masalalarni hal qilishdan iboratdir. Sotsiologiya — bu tarixiy materializm, ya'ni jamiyat va uning taraqqiyoti haqidagi fandır. Psixologlar bu muammoni hal qilish bilan shuning uchun ham shu ullanmoqlari kerakki, k pchilik psixologlar sotsiologiyani ijtimoiy psixologiya bilan tenglashtirib q yadilar. Shuningdek, ijtimoiy psixologiya va uning dalillari etika va estetika masalalarini hal qilish uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligini k rsatmoq kerak.

Aholining va uning alohida guruhlarining zgarib va sib turadigan ijtimoiy ehtiyojlarini r ganish ham ijtimoiy psixologiya doirasiga kiradi. Bunday r ganish x jalik hamda madaniy-oqartuv tadbirlarini samarali rejalashtirish va tkazish uchun zarurdir.

Ijtimoiy kayfiyatlarni, ularning paydo boiish sabablarini, kuchini (masalan, umumiy ruhlanishni), barqarorligini, harxil kayfiyatlarining jamoaning va ayrim kishilarning mehnat va ijod faoliyatiga ta'sirini, ularning zaro munosabatiga ta'sirini r ganish ham ijtimoiy-psixologik tekshirishlarning vazifasiga kiradi.

Madaniy-oqartuv tadbirlar — matbuot, radio va televideniye, san'at va adabiyotning har xil turiarining ta'sirida ayrim guruhlar va jamoa psixikasida hosil b lgan zgarishlar haqidagi masalalarni ham ijtimoiy psixologiyaning vazifalariga kiritish mumkin. Maishiy sharoit va mehnat sharoitidagi zgarishlar kishilar psixikasiga qanday ta'sir k rsatishini r ganish ham muhimdir.

Alohida mehnat jamoalarining (masalan, korxonalar, tashkilotlar va

qishloq xalq shirkatlarining) ayrim a'zoiari psixikasiga, uarning mehnat unumdorligiga ta'sir qilish haqidagi, novator, ratsionalizatorlar va kashfiyotchilarning mehnat unumdorligiga ta'siri haqidagi masala ham ijtimoiy psixologiyaning muammolaridan biridir. Shu munosabat bilan jamoa hayot va mehnatda, ibrat va namunaning roli «ongsiz» (ayriixtiyoriy) onglib deb atalgan taqlid haqidagi masalani ham aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy-psixologik hodisalarni tekshirish metodlarini ishlab chiqish ham juda muhim ahamiyatga egadir. Bunda umumpsixologik metodlarni — kuzatish, individual va jamoa eksperiment, suhbat va anketa metodlarini qanday xususiyatlar bilan aniqlamoq kerak, degan masalani hal qilmoq lozim. Hozirgi vaqtda sotsiologlar tomonidan qo'llanilayotgan yangi metodlar, ya'ni sotsiometriya metodi, qarama-qarshi profillar metodi kabilarni aniqlash kerak va aniqlamoq zarur.

Uyushgan jamoada (masalan, partiya tashkilotlari, harbiy qo'rov qo'shi, mehnat brigadalari) va uyushmagan jamoa (masalan, o'limon)da namoyon bo'ladigan psixik jarayonlarni tekshirish xususiyatlarini aniqlash kerak.

Ijtimoiy psixologlarining ijtimoiy psixik hodisalarni: hisslarni, kayfiyatlarni, faoliyat motivlarini va boshqalarni aniqlashdagi asosiy vazifasi va bu hodisalarning paydo bo'lish va shakllanish qonunlarining, obyektiv omillarining, ijtimoiy-iqtisodiy tabiatini tahlil qilishdan iborat bo'lganidir kerak.

* * *

Psixologiya fanining har bir tarmoqining zining nazariy va amaliy masalalarini ishlab chiqar ekan, ayni vaqtda, umumiy psixologiya predmetining umumnazariy muammolarini chuqur hal qilishga ham yordam beradi.

Biroq umumiy psixologiya faqat psixologiya tarmoqlarining erishgan yutuqlarini umumlashtiribgina qolmasdan, balki uning zining dolzarb tekshirish vazifalari ham bor, bu vazifalarning maqsadi psixik hayot hodisalarining umumiy qonuniyatlarini ochishdan iboratdir.

Bu qonuniyatlarni bilish, z navbatida, ayrim psixologiya tarmoqlarining vazifalarini tashkil qiluvchi muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun tayanch va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Inson kuchlarining ulkan imkoniyatlari namoyon bo'lganligi va bo'lganligi inson qobiliyatlari va talantining rivojlanishi ijtimoiy hayot shakllariga bog'liq ekanligini, har bir inson ma'naviy kuchlarining namoyon bo'lishi uchun cheksiz imkoniyatlar yaratayotganligi yana bir marta isbotlamoq kerak.

Shuning uchun ham bizning psixologiyamizda jamiyatning taraqqiyotiga va ayrim kishilar individual xususiyatlarining shakllanishiga qanday ta'sir etadi, degan masalalarni aniqlash ham e'tibor berilmoq kerak.

Bu masalalarni hal qilishda psixologiyamizda kishilarning yuksak ma'naviy sifatlarini shakllanishida xalqimizning ma'naviy-siyosiy birligi, maktabning tarbiyaviy ishlari mamlakatimizda shaxsning har tomonlama rivojlanishining boy imkoniyatlari haqidagi masalalar asosiy bo'lganidir kerak.

ZBEKISTONDA PSIXOLOGIYA FANINING QISQACHA TARIXIY TARAQQIYOTI

rta Osiyo xalqlari uzoq tmishga, k p asrlik tarixga, boy madaniy merosga egadir. rta Osiyoning markazida joylashgan zbekiston Sharqning eng qadtmii madaniy choqlaridan biri b lib, u jahon fani tarixiga munosib hissa q shdi.

Xorazmlik olim Al-Xorazmiyning nomi bizning davrimizgacha «algoritm» degan matematika termini orqali yetib kelgan. Yevropada «Alfaganus» nomi bilan mashhur b lgan atoqii olim Ahmad al-Far oniyning «Astronomiya asoslari*» degan ensiklopedik asari XV asrda arbiy Yevropada juda mashhur b lgan edi.

rta asriarda «faylasuflar mirzosi» deb nom qozongan Buxorolik mu-tafakkir, atoqli olim Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari» asari XVII asrda arbiy Yevropa tabiqlarining asosiy q llanmasi b lib keldi va kelmoqda. Shuningdek, Ibn Sino ijodida materiyaning doim vujudga kelishi mumkin b lgan narsalardan awal mavjud b lishi mumkinligi haqidagi fikrlari psixologiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy va Forobiy singari fan arboblari faoliyatining ahamiyati beqiyosdir. Beruniy matematika, astronomiya, fizika, botanika, geografiya, umumiy geologiya, etnografiya, tarix va xronologiya sohalarida ish olib bordi. Abu Rayhon Beruniy ijodida «Tana va ruh»ga oid hodisalar talqin qilindi. Abu Rayhon Beruniy 973-yilda Xorazmning Kot, hozirgi Beruniy shahrida tavallud topgan. Beruniyning ijtimoiy falsafiy qarashlaridagi a'zolarning bir-biriga zidligi, ularda bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman xatti-harakatlar va fe'l-atvor mavjudligi asoslangan. «Odam, — deydi Beruniy, — tabiati jihatidan bir-biriga zid a'zolar q shilmasidan tarkib topgan murakkab tanaga ega va uning holati z fe'l-atvoriga k ra xilma-xil b ladi». Beruniyning fikricha, odamlarning qiyofasi bir-biriga xshamasa-da, ular ayni cho da bir-biridan farq qiladi. Bu farq ularning mijozi, fe'l-atvori va tabiiy xususiyatlarida namoyon b ladi.

Uning zamondoshi Abu Nasr Forobiy (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn zliq Sirdaryo sohilidagi Forob shahridan) hayot vaqtidayoq «ikkinchi muallim*» nomini olgan edi. U tabiiyot sohasida rta asming eng atoqli tadqiqotchilaridan biri edi. U keng ma'nodagi inson ruhiy jarayonlari va ta'lim-tarbiya haqida z zamonasi uchun il or fikrlarni ilgari surdi. Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti, bevosita fiziologik jarayonlar bilan psixik jarayonlar orasidagi bo liqlik haqidagi, dunyoni bilish haqidagi ta'limoti psixologiya fanining taraqqiy etishida muhim rol ynadi.

Keyinchalik Ahmad Yassaviyning mehr-saxovatli b lish haqidagi qarashlari, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy ijodidagi

shaxslararo munosabatlar, Bahovuddin Naqshbandiy ijodida aqi va dunyo-qarashning shakllanishi, A. Navoiy faoliyatida ilmiy ta'lim-tarbiyaning asoslanishi kabilar boy meros sifatida psixologiyani har tomonlama ranganishning asosini tashkil etdi.

Respublikamiz boy madaniy merosga ega edi. Bu esa respublikamiz madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotida mislsiz taraqqiyotga erishish uchun imkoniyat yaratib berdi.

XX asrga kelib, zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon topildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo'lgan, hamda 1941—1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika instituti-ning Psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan bilimdon, aql-zakovat egasi P.I. Ivanov zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo'llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yuzalishda barakali ijod qildi. Uning «Tashkilot». T., 1941; «Tashkilot» (qisqacha izohli kitob) Gosizdat, 1946; «Tashkilot» (pedagogika oliy quv yurtlari uchun qo'llanma). M, Uchpedgiz, 1954, 1956, 1959; «psixologiya» (pedagogika oliy quv yurtlari uchun qo'llanma) Uchpedgiz, 1957, 1960 (2 nashr); «Tashkilot» OCHOBH o'qituvchilari». T, Uchpedgiz, 1960; shu kitobning zbek tilidagisi «Ta'limning psixologik asoslari» T, 1961; «Umumiy psixologiya» (zbek tilida). T, 1957-yil; «O'qituvchi uchun qo'llanma» T, 1967 (2 nashr); «Tashkilot» Texnikalar uchun qo'llanma» MbiuljeHHfl yuzalish uchun qo'llanma» Ha yopoKe Tpy/a» (Yaroslavl, 1969-yili) kabi qator darslik va qo'llanmalari chop etildi. U zning ko'p yillik pedagogik faoliyatini psixologiyadan quv qo'llanmalari yaratishga bag'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar yetishtirib chiqardi. Uning kamtarin mehnati «zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi» unvoni bilan taqdirlandi.

1945—50-yillarga qadar zbekistonda psixologiya fani bag'icha birorta ham zbek tilida darslik, qo'llanmalar yozildi. P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari domlani ma'ruzalariga muntazam qatnashib, uni zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga yetkazishga harakat qildilar.

P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlanning rus tilidagi ma'ruzalarini zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar qildi va psixologiya sohasidagi bilimlarni mujassamlashtirib, zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bilim talabalari uchun zbek tilida yagona qo'llanma edi. Keyinchalik P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi zbek tilida chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxojayev, P.I. Leventuev, M. Vohidov, E. Chudnovskiyalar-

ular psixologiyasining ocherklari» nomli q Uanmasi chop etildi. <laning dunyoga kelgan kunidan boshlab to 17—18 yoshgacha b igan ^ - ^ i anatomo-fiziologik xususiyatlari, psixologik xususiyatlari, bolalar rflSxsining shakllanishi masalalari keng yoritib berildi.

P.I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psixologiyasini tadqiq qilish ustida ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darslik yaratishga kirishdi.

1965-yili birinchilardan b lib, I.M. Krasnobayev «Yuqori sinf quvchilarida axloqiy e'tiqodlarning rivojlanishi», 1971-yili Davletshin Muhammad Gabdulgalimovich Leningradda « quvchilarning texnika qobiliyati psixologiyasi» b yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

Ayniqsa, M.G. Davletshinning zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishda xizmatlari buyukdir. Uning asosiy ilmiy y nalishtari quvchilarda texnik qiziqishlar, qobiliyatlarning shakllanishiga, mehnat ta'limi va kasbga y nalihtari muammolariga, pedagogika oliy quv yurtlarida va universitetlarida qituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga qaratilgan edi. Shuningdek, u Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini rnanish, ilmiy ishlarda boy merosdan foydalanishga, «Yangi turdagi quv yurtlari — akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari ta'lim-tarbiyaning samaradorligini oshirishning psixologik muammolari» va Oliy pedagogik quv yurtlarida quv jarayoniga pedagogik texnologiyani tatbiq etishning ilmiy asoslariga e'tibor qaratdi va bu sohada k plab izlanishlar qilindi, darsliklar, q llanmalar, ilmiy, ommabop maqolalar chop etildi. M.G. Davletshin psixologiya fanlar doktori (1971), professor (1972), zbekiston Respublikasida xizmat k rsatgan fan arbobi, Nizomiy nomli TDPU Psixologiya kafedrasi mudiri, 270 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifi, 50 ga yaqin nomzodlik dissertatsiyasining ilmiy rahbari, k plab doktorlik dissertatsiyasiga ilmiy maslahatchi b ldi. Uning ilmiy ishlari ichida: «5-7-sinf quvchilarida texnik qiziqishlarini shakllantirish» (1956), «Qiziqish va ta'lim» (1962), «Maktab quvchilarining texnika qobiliyati psixologiyasi*» (1971), «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya» (quv q llanma (1974), «Qobiliyatlar va uning diagnostikasi» (1979), «Kasb tanlash» (1986), «Zamonaviy maktab qituvchisi psixologiyasi» (2000), «Umumiy psixologiya» (2000), «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya» (2004) kabi quv-metodik q llanma va ilmiy maqolalari psixologiya fanining ravnagida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Iste'dodli olim, zbekiston Respublikasida xizmat k rsatgan fan arbobi M.G. Davletshin zbekistonda psixologiya fanining qitilishini takomillashtirish, uzluksiz ta'lim jarayonida pedinstitut va universitetlar uchun qituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika quv yurtlarining quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari maktablarga psixologik xizmat k rsatishning ilmiy metodologik asoslariga ba ishlangan k plab an-

jumanlarni tashkilotchisidir. Bu zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi birlashgan psixologiya fanlari b yicha ilmiy daraja beradigan Ixtisoslash-tirilgan Kengash a'zosisdir.

Psixologiya fanining taraqqiyotida M.X. Rahmonovanning roli ham muhimdir. Olima ta'lim jarayonida diqqatning roli, quvchilar diqqatini dars jarayonida barqarorlashtirish, quvchilar diqqatining individual xususiyatlari kabi masalalarni keng yoritib berdi. M.X. Rahmonovanning «Ta'limda diqqatning roli» (1963), « qish darslarida birinchi sinf quvchilari diqqatining barqarorligi» (1969), « quvchilar diqqatini ba'zi individual xususiyatlari* (1971) kabi ilmiy maqolalari ta'lim jarayonida quvchilar diqqatini tashkil etishda asosiy manba b lib xizmat qiladi. Keyinchalik u «Psixologiya kursida k rsatmalilik» (1981), «Oilaga sov a» (1996) kabi ilmiy ishlarini chop ettirdi. Uni q ryoq bolalarning ruhiyati, aql-zakovati, diqqat-e'tibor sohalari qiziqtirib, u hozirgi kunda shu sohalarda kuzatish, tadqiqot ishlarini olib bormoqda.

R.Sh. Karimova ayniqsa, maktabgacha bolalarni ona tili egallashning psixologik xususiyatlarni aniqlash, smirlarning quv jamoasida zaro munosabatlarini shakllantirish masalalari b yicha ilmiy izlanishlar olib bordi. Uning «OCHOBHie 3JieMeHTbi pammMaTHecKoro CTpoa pojJHoro H3biKa KaK nyrb pa3BHITHf MbiuJieHH AeTeH cTapujero /jouiKOJibHoro B03pacTa» (1959), «yneT HH/jHBHJyajibHix pa3JiHMHM /jeTeft npH o6yqeHHH HX pojJHOMy A3bKH B AeTKHX caxax» (1971), «M3yqeHHe B3aHMOCOTHOueHHH nojjrocTKOB H HX <)>OMHOBAHH» (1985) kabi maqolalari hozirgi kunda ham z qiymatini y qotmagan.

Shuningdek, yosh psixologiyasida M.A. MuzafTarov « smir yoshlarning tasavur qilish asoslari» (80 dan ortiq ilmiy maqola), B. Mamajonovning «Umumiy psixologiyadan amaliy mash ulotlar», «Psixika hodisalari haqida», «Bolalarda ijobiy va salbiy ertak personajlari haqida tasavurlarni shakllantirish jarayonini psixologik tadqiq qilish* kabi, V.P. Ivanovning «yMCTBeHHan JieftTejibHocTyHaiuHxca npn HamcaHHH AHKpaHTa* (1962), «OaKTOpbi o6ecneqHBaK)UHe BocnpH3BejeHHe B yMCIBeHHOH jjeaTejibHOCTH y4auHXCl» (1977), X. ofurovanning xotira va uning xususiyatlari, umumta'lim maktablarida quvchilarda tasavurlarning shakllanishi, ularni s z bilan tasvirlash hamda rasm darslarini ularning shakllanishiga ta'siri haqidagi maqolalari, S. Rahimovning «Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari», A. Saydullayevning quvchilarni fan, texnika, san'at, shaxslararo munosabatlar, xayolning rivojlanishiga ba ishlangan qator maqolalari, F. Temurovning quvchilarni kasbiy qiziqishlarini kasbga y nalish, individul yondoshishi, kasbiy qiziqishlarini aniqlash kabi qator ilmiy maqola va t plamlari chop etildi. F. Temurov bilan bir vaqtda faoliyat k rsatgan N. Negmatov ham zining ijodiy izlanishlarini tafakkur jarayoniga ba ishladi. U tafakkur va uning jarayonlarini tadqiq qilish,

1-sinfdan boshlab quvchilarda umumlashtirish faoliyatning rivojlanishi b yicha longityud tadqiqotlarini amalga oshirdi. Oliy maktabda psixologiya fanlarini qitish masalalariga katta e'tibor berdi.

Q. Tui unov esa respublikada birinchilardan b lib, mehnat psixologiyasi sohasiga asos soldi. U mehnat jarayonida bilim, k nikma va malakalarning shakllanishini t qimachilik jarayonida rgandi va tajribaga asoslanib, t quvchilikning psixologik asoslarini yoritib berdi. Muallif «Pa3BHTE npOH3BOACTBeHHix HaBbIKOB y HamHXCH» (1963), «Bonpochi o noHfTHfi <yMeHe> H «HaBbIK» B ncHxojioraH» (1964), «AHaji3 MapLynyTHo y MeHa npJmMJLUHTC H npo6jieMbi npOH3BOJJ,HTeJIHOCTH Tpyjja» (3KOHOMHKa H >KH3HH, 1967 r., Nol), «K npo jieMaM yMeHHfi H HaBbIKOB» (1964) kabi ilmiy ishlari chop etildi, ayniqsa, uning «Psixologiya terminlarining ruscha—zbekcha lu ati» psixologiya fanini rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Mehnat ta'limi psixologiyasining rivojlanishida N. Yaxyarov quvchilarda mehnatga b lgan ijobiy munosabatlarni shakllantirish masalasida k pgina ilmiy maqolalar chop ettirdi.

zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyotida professor (1985) M.V. Vohidovning ham rni bor. Muallifning asosiy tadqiqot sohasi quvchilarning quv faoliyatida mnemik jarayonlarni rganishga ba ishlangan edi. Shuningdek, u zbekistonda psixologik fikrlarning rivojlanishi tarixi, bolalarning psixologik xususiyatlarini keng miqyosda rgandi.

zining k p yillik tajribalariga suyanib, 1981-yili «Psixologiya» darsligini yaratdi. Bu darslik bolalar psixologiyasi bobida ham hozirgi kunda pedagogika oliy quv yurtlari va pedagogika kolleji talabalarining asosiy q llanmalaridan biridir.

Yosh va pedagogik psixologiya sohasida P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri M. Zufarova «7 yoshli bolalarni psixologik tomondan maktab ta'limiga tayyorlash* masalasini ilmiy tajribalar asosida yoritib bergan. U «6 yoshli iqtidorli bolalarni maktab ta'limini egallashdagi psixologik imkoniyatlari», ularda bilish jarayonlarini shakllanishi xususiyatlari, talabalarni pedagogik faoliyatga psixologik tayyorlash, pedagogik amaliyot b yicha talabalarga metodik amaliy yordam, «Insonlarda z- ziga munosabatni tarkib toptirish», «Psixologiyadan kurs ishlarini yozishga doir uslubiy k rsatmalar», «Yosh va pedagogik psixologiyadan laboratoriya mash ulotlari va amaliyotda talabalarga uslubiy yordam», «Umumiy psixologiyadan asosiy tushunchalarning tematik izohli lu ati va quv-uslubiy ishlanmalar», «Bolalar psixologiyasining muammolari», «Pedagogik psixologiya», «Amaliy psixolog va uning vazifalari» kabi quv q llanmalarini chop ettirdi. U 100 ga yaqin ilmiy, uslubiy maqolalar muallifidir.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin zbekistonda psixologiya fanining rivojida keskin burilish yuz berdi. Hozirgi kunda k plab fan nomzodlari biian birga fan doktorlari, professorlar faollik k rsata boshladilar.

Jumladan, G\ Shoumarov (1990-yilda fan doktori, 1993-yili professor) differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, oila psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, psixodiagnostika, zbek oilasining ijtimoiy psixologik, etnopsixologik xususiyatlari masalasinirganishga katta e'tibor berdi. Respublikada psixologik xizmat krsatishni tashkil qilish, yosh va pedagogik psixologiya, boshqaruv psixologiyasini yoritishga oid darsliklar, quv q llanmalari, ilmiy-amaliy maqolalar yaratdi. Jumladan: «Bo3MO)KHOCTH npHMeHeHHJI ajjanTHpOBaHHOpO BapMaHTa MeTOAHKH BeKCJiepa *juin JiHarHOCTHKH 3a/iepxKH ncnxHHeckKoro pa3BHMa*» (C6. HayMHbix TpyfIOB HMH ricnxHOTpHH M3. PCOCP. M., 1978), «0 npo6JieMax coBepueTBOBaHHH ncMxojiomMecKOH /iHarHocTHKH B mKOJie» (B KH.: ncHxojiorMHecKafil cjiy>K6a B uikOJie. Tallin, 1983), «BJiHaHMe nCHXojiorHMecKMx oco6eHHocTH y3eKCKOH ceMH wa BocnHTaHMe MOJIOACIKH" 1986, "Muhabbatvaaila»(T., IbnSino, 1994), «PeajiH3auHfl HauHOHajibHOH nporaMMe no nojipTOBKe KaapoB B y3eKHCTaHe», «Sito», (Tokio, 1998), «Oila psixologiyasi». Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari quvchilari uchun quv q llanma. (Toshkent, Sharq. 2000), «1001 savolga psixologning 1001 javobi» (T., Mehnat. 2000) va boshqalar.

U 20 ga yaqin fan nomzodi va bir necha fan doktorlari tayyorladi.

E. oziyev (1992-yilda psixotogiya fanlari doktori, 1994-yilda professor),ta'limjarayonida quvchilartafakkurining sishi, quvchilamiumumlashtirish usullariga rgatish va ulaming aqliy taraqqiyoti, quv faoliyatini boshqarish, tafakkur, xotira, shaxs, psixologiyasi masalalari, bilish nazariyasining psixologik muammolari, komil insonni tarbiyalashning psixologik asoslari kabi masalalarni yoritishga e'tibor berdi. Uning « quvchilar quv faoliyatini boshqarish» (1988), «Oila etikasi va psixologiyasi* (1992), «Psixologiya» (1999), «Tafakkur», «Xotira», «Shaxs», «Umumiy psixologiya» (psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. 1 — II kitob. T., 2002), «Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi» (2003), «Psixologiyada mukammal lu at tuzish xususiyatlari» (2005) nomli q llanmalari k p sonli talabalarning asosiy quv q llanmasi b lib xizmat qilmoqda.

R.Z.Gaynutdinov (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1997-yildan professor) «ncHXOjiorMH ynpaBJieHHfl B opraHax BHypeHHHX 'jeji» (quv q llanma, 2001), «ricHxojiorHMecKMeoco6eHHocTH HecoBepueHHOJieTHHX H HX yieT npH jionpoc» (T., 2000), «CaMOco3HaHne H caMoperyjiuHH yHTEJifl» (quv metodik q llanma, 1991), «ynHTejibio o ncHXOjioraM BocnHTaHMfl» (1994) kabi k plab dolzarb muammolariga ba ishlangan ilmiy, uslubiy maqolalar chop ettirdi.

Shuningdek, psixologiya fanlari doktori (1992), professor (1996) ATokareva ilmiy-pedagogik faoliyati davomida shaxsni axloqiy rivojlanishi

masalalari, turli xil yosh davrlarda shaxs axloqiy qobiliyatlarining shakllanishi asoslari, komandalik taktiga mutaxassislarni tayyorlash jarayonini optimallashtirishning psixologik-pedagogik tomonlariga ba ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi va bu sohada k pgina ilmiy maqola va q llanmalar nashr qilindi.

zbek xalqining xotin-qizlari ichida birinchi marta psixologiya fanlari doktori (1994) ilmiy darajasini olgan far onalik ayol V. Karimova ham zbekistonda psixologiya fanining ravnaqiga katta hissa q shmoqda. Uning ilmiy-tadqiqot y nalishida etnopsixologik oyalar katta rin oldi. U zbek xalqining milliy ana'analari, qadriyatlarini, rasm-rusumlari psixologiyasi, zbek ayolining ijtimoiy mavqeiini oshirish, ularni keng xalq ommasiga singdirish b yicha ilmiy ishlarni amalga oshirmoqda. Uning yangi quv dasturlari, darsliklari, quv q llanmalarni qayta k rib chiqish va milliy istiqloq mafkurasi konsepsiyasini ishlab chiqishdagi, oila va mahalla tizimidagi oyalami xalq ongiga singdirish haqidagi izlanishlari maqsadga muvofiqdir.

Olimaning « zbek ayoli shaxsining shakllanishi» (1986), «Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot» (1999), «Tashkiliy xulq» (1999), «Mustaqil fikrlash» (2000), «Psixologiya» (2000), «Salomatlik psixologiyasi» kabi quv q llanmalaridan pedagogika oliygohlarining qituvchi va talabalari keng foydalanmoqdalar.

Iste'dodli psixolog B.R. Qodirov (psixologiya fanlari doktori, professor) zining ijodiy faoliyatini iqtidorli yoshlarni rganishga ba ishladi. U differensial psixologiya sohasida yoshlarning individual xususiyatlarini rgandi. Yoshlarda ijtimoiy qiymatga ega b lgan quvchilarning faoliyat y nalishlari, layoqat va birlamchi qobiliyatlarining miya mexanizmlari rganildi. Yoshlarni u yoki bu ijtimoiy faoliyat y nalishlarini tanlashlari elektroensefalografik usullar bilan neyrofiziologik jihatlarini tadqiq qilindi. Olingan ma'lumotlar miya faoliyatida kasb tanlash, kasbga moyillik va layoqat turlarini ta'minlab turadigan muqobtl neyrofiziologik xislatlar borligini isbot etdi. Zehn testlari majmuasi shakllantirildi.

Z. Qodirova (2001-yilda fan doktori) yoshlarning ijtimoiy faolligini, ularni ijtimoiy muhitga moslashuvini tezlashtiruvchi omillar va ularni daraja tuzilmasini aniqlash, faollikning rolini talqin qilish, ya'ni jamiyat yaratishda yoshlarning ijtimoiylashuvi jarayonidagi faollik, shaxs ichki dunyosi muammolarining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini tadqiq qilish masalalarini b yicha faollik k rsatmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, ya'ni psixologiya fani zbekistonda XX asming ikkinchi yarmidan boshlab turli jabhalarda rivojlandi. Psixologiyaning turli sohalarini b yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. zbekiston Respublikasi psixologlar assotsiatsiyasi tashkil topdi.

Hali psixologiya fanining turli sohalarida yoritilmagan, yetarli ilmiy jihatdan rganilmagan muammolar juda k p. Ularni rganish respublikamiz psixologlarining asosiy vazifalaridir.

MUNDARIJA

So'zbohi	3
----------------	---

BIRINCHI QISM

PSIXOLOGIYANING UMUMIY MUAMMOLARI

I bob. Psixologiya nima haqida bahs yuritadi? Psixologiyaning ahamiyati va metodlari	5
II bob. Psixikuning nerv-fiziologik asoslari	26
III bob. Psixikuning taraqqiyoti	49

IKKINCHI QISM

BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. Sezgililar	69
V bob. Idrok	95
VI bob. Xotira	126
VII bob. Xayol (fantaziya)	165
VIII bob. Tafiakkur	186
IX bob. Nutq	229
X bob. Diqqat	257

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL JARAYONI

XI bob. Hissiyot (emotsiya)	276
XII bob. Iroda	308
XIII bob. Ko'nikma, malaka va odatlar	333

UCHINCHI QISM

SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

XIV bob. Temperament va xarakter	357
XV bob. Qobiliyat va qiziqish-havas	386

TO'RTINCHI QISM

1-ilova. Psixologiya tarixidan	402
2-ilova. Psixologiyaning yaqin oradagi vazifalari	457
3-ilova. O'zbekistonda psixologiya fanining qisqacha tarixiy taraqqiyoti	472

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Platon Ivanovich IVANOV

Musharraf Egamberdiyevna ZUFAROVA

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
100029, Toshkent shahri, Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61.

Nashr uchun mas'ul *M. Tursunova*

Muharrir *R. Yarlaqabov*

Texnik muharrir *A. Berdiyeva*

Musahhah *H. Zokirova*

Sahifalovchi *Z. Boltayev*

Bosishga ruxsat etildi: 10.07.2008. «Tayms» garniturasida. Ofset usulida chop etildi.
Qog'oz bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Shartli bosma tabog'i 32,0. Nashr bosma tabog'i 30,0.
Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 29. Bahosi shartnoma asosida.

«AVTO-NASHR» SHK bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., 8-mart ko'chasi, 57-uy.